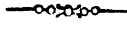

सामवेदसंहितायाः

द्वितीयोभागः ।

उत्तरार्द्धिकः ।

पूज्यपाद-अग्नेमत् सायणाचार्यविरचितेन माध-
वीयेन सामवेदार्थप्रकाशनात्मकेन
भाष्येण संहितः

पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतः प्रकाशितश्च ।

द्वितीय संस्करणम् ।

कालिकातानगर्याम्

सिद्धेश्वरयन्त्रे

मुद्रितः ।

इं १८६२ ।

प्रत्नं पीसूषं	८००	प्र वाज्यन्ताः सहस्रधोरस	६२३
प्रत्यग्रं हरसा	५४	प्र वो धियो	६१८
प्रत्यक्षौ पिपोषते	१८०।७६८	प्र वो मष्टे मतयो	२५८
प्रत्यु अदश्यां०	१६१।४१३	प्र वो महे महेव	१०८।८०६
प्र देवमच्छा	३१७	प्र वो मित्रा	६१५
प्र द्यादासी	२५।८१८	प्र वो	६०१
प्र धनी सीम	३२०	प्र समाजमक्षरस्य	४४
प्र चा सी	६०८	प्र समाजं चषणीनाम्	७८
प्र न इदो महे	२८१	प्र स विश्वेभिर	८१२
प्र पावमा घन्वसि	५२८	प्रसवे त उदौरते	६४४
प्र पुनानाय वेधसे	३२२	प्र सुन्वानाय	३०८।४२३।७२६
प्रप्र क्षयाय पन्वसे	५१४	प्र सेनानीः शरी	२१५
प्रप्र वस्त्रिष्टभम्	२०१	प्र सी अग्रे	६१।८८६
प्रभङ्गी युरो	७७८	प्र सोम देववीतये	२८३।४२०
प्रभङ्गवा	४०	प्र सोम याहीन्द्रस्य	६२४
प्रभङ्गी शाय	६१।४८३	प्र सामासी अधन्विषुः	५२७
प्रभङ्गिन्दे	२१४	प्र सीमासी मदच्युतः	२६८।४२१
प्रभङ्गीय	१३४	प्र सीमासी विपद्यती	२६८।४१८
प्र यद्गावी न	२७३।४८१	प्र स्वानासी गथा०	६०४
प्र युजा वाचो	६०८	प्र हंसासम्पला०	६०३
प यो यद्वा	२८	प्र हिल्वानी जनिता	२८७
प्र यो राये	२८	प्र होता जाती	४३
प्र यो रिरिच०	१६५	प्र हीचे पूर्वं	५६
प्र व इन्द्राय वृहते	१३५	प्राचीमन् प्रदिशं	८५८
प्र व इन्द्राय मादनं	५५।३८६	प्राणा शिशुर	३२१।५५३
प्र व इन्द्राय वृहत्तमाय	२४८	प्रातरग्निः	४८
प्र वामर्चन्त्युर्काषी	८४८।८१८	प्रावीविपहाच०	५१८
प्र वा महि	८६१	प्रास्व धारा अचरन्	८६०
प्र वाचमिन्दुर	६४१	प्रियी नी अस्तु	८७५

प्रेता ज	१०२१	भद्रं भद्रं न	८३
प्रेहो अप्रे द	७२८	भद्रं मनः	८४०
प्रेष्ठं वो	११६६१	भद्रा वस्त्रा	७४४
प्रेक्ष्यभीष्टि	२३२	भद्रो नो अपिर्	६३८१८
प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः	१८	भद्रो भद्रया	८३३
प्री अयासीद्	११६१८	भरामिध	७७
प्रीथदश्मे न	६४८	भिन्धि विश्वा	८११८०
प्रीष्वसौ पुरीरथम्	८८०	भूयन्न ते	७५८
वत् सूर्ये श्रवसा	८७४	भूरि हि ते	८८७
वक्त्रहां असि	१४६१८७३	मघोन भा पवम्	६३१
वभवे नु	७७२	मघोनः स्र त्वह्वेषु	८०८
वक्त्रविज्ञायः	१०१५	मक्षि वायुम्	६७०
वृषदक्थं	११४	सख्यपायि	७६६
वृहदिन्द्राय	१३६	मरुत्वा सुशिप्रिन्	४४४
वृहद्विरये	१८	मदच्युत्वेति	८४
वृहद्वयो हि	५०	मधुमन् तन्नूपाद्	
वृहद्विदिभ	७०७	मनीषिभिः पवते	
वृहस्यते परि दीया	१०१४	मन्दन् त्वा मघवन्	८१८
वीधन्मना	७७	मन्द्रं ह्यीतारम्	८३०
वीधा सु मे	५०८	मन्द्रया सीम	२७८
वृक्ष जज्ञानं	१७३	मर्माणि ते	१०२५
वृक्ष प्रजावद्	७४३	महत्तत्कीर्ती	३०२१६७१
वृक्षा देवानां	५१७	महां इन्द्रः पुरथं	८०
वृक्षाथ इन्द्रं	२४६	महां इन्द्रो य०	६८२
वृक्षावस्त्रा युजा	३६८	महानो त्वा महौर	५६८
वृक्षावादिन्द्र	१२०	महि वीरमवर्	१०३
मनो न चित्री	१५०	मही मित्रस्य	८६२
भद्रं कर्षेभिः	१०२७	महीमे चस्य	५८८
भद्रं नो अपिः	१२८	मही च न	१५४

महे नो अद्य	१२०।२३६	य उय इव	२००
मही नो राय०	६४०	य उयः सन्	२१०
मा चिदत्यद	१२०।०२१	य उस्त्रिया अपि	३२८
मा ते राधांसि	८३०	य ऋते चिदभिः	१२८
मा त्वा मुरा०	२४०३	य एक यते	२१८।००८
मा न इन्द्र पग	१३०	य अजिष्ठस्तमा	४४७
मा न इन्द्रः पीयववे	८८४	यः पावमानोरध्येत्यृषिभिर्	६८०
मा न इन्द्रभ्याश्दिशः	७२	यः सत्राहा	१५१
मा नो यो महाधने	८८३	यः सीमः कलशेषा	६४१
मा नो अज्ञाता	७७८	यः स्त्रीद्वितीयु	७३३
मा नो हृषीया०	६४	य रक्षन्ति	८८
मा पापत्वाय	५०४	य त्वेषु	१८६
मा मेम मा	८६५	यच्चिद्धि	८७४
मित्रं वयं हवामहे	४३२	यच्छक्रासि	१३८
मित्रं वयं	४६१	यज्ञा नी मित्रावरुणा	८२८
मित्रं दिवी	३५।६१२	यज्ञामह इन्द्रं	१८४
मृगो न भीमः	१०२६	यजिष्ठं त्वा युञ्जमाना	८८८
मृजन्ति त्वा दन्	६३४	यजिष्ठं त्वा वव्रमहे	६३।७५२
मृज्यमानः सुहृत्वा	०८४।५८३	यज्ञायथा अपृष्यं	७६४
मेडिं न त्वा	१७८	यज्ञ इन्द्रम्	६८।८८८
मेधाकारं	५३०	यज्ञश्च नस्	६०१
मी षु त्वा	१५०।८०६	यज्ञस्य कितुं	४८८
मी षु त्वा	४५०	यज्ञस्व हि स्य	५८१
य आनयत्	७१	यज्ञायज्ञा वी	१७।३८८
य आर्जीकेषु	६२५	यं जनासो	८४३
य इदं प्रति०	८२१	यत इन्द्र भयामहे	१४५।६८८
य इह	६१८	यत्ते दिक्षु	६२८
य इन्द्र समसेषा	८८	यत्त क च	३८०
य इन्द्रः सीमपादमी	२२१	यत्त बाषाः	१०२३

यक्षानी. शान्दारही	०१०	यया गा आकरामहे	८३४
यक्षीम चिच	५४४	यवंयवं नी	५३२
यक्षीममिन्द्र	२१०	यश्चिहि त्वा	००८
यथा गीरी	१३९।२२०	यस्त इन्द्र	४८६
यददी वात	१००६	यस्तो नून	४०६
यदद्विः परिषिच्यसे	४२८	यस्तो नून	६५
यदद्य कश्च	०१	यस्तो मदी युज्यशाकृ	५०८
यदद्य सूर	०१६	यस्तो मदी वरेण्यम्	१६५।४४५
यदा कदा च	१५२	यस्ते शङ्खहवी	४०१
यदिन्द्र चिच	१२२।६२८	यस्मामघे	४६०
यदिन्द्र नाङ्गपीष्वा	१३८	यस्माद्रेजन्त	८१८
यदिन्द्र प्राग्	१४७।६५५	यस्मिन्विशा	३८८
यदिन्द्र यावतस्त्वम्	१६४।२००	यस्य त इन्द्र	५२४
यदिन्द्र शामी	१५८	यस्य ते पीत्वा	३५२
यदिन्द्र अमयद्	६८।१००२	यस्य ते महिना	६५६
यदि वीरी	४०	यस्य ते विश्वम्	४६
यदौ नषस्य	२४४	यस्य त्यच्छम्बरं	२२१
यदौ वहन्तासवी	१२८	यस्य त्रिधात्वहतं	८४६
यदौ सुतेभिर्	०७१	यस्यायं विश्व०	८६८
यदुदोरत	२३२।५४०	या इन्द्र मुञ्जु०	१३३
यद्याव इन्द्र	१४७।४७४	या ते भीमान्यायुधा	४२६
यद्युद्धार्थे त्रषणम्	२५६	या दस्त्रा	२३२
यदा च विश्वपतिः	६४	या वां सन्ति	५४०
यदा रुमे रुशमे	६५६	वावित् श्रीकमा	२३०
यदाहिहं	४८	या सुनीये शीवद्रथे	२४०
यद्वीडाविन्द्र	१०८।५८१	यास्तो धारा	५३४
यन्मन्वसे	६२८	युंस्ता हि किं	०११
यमघे पुरु	०५४	युंस्ता हि वाग्निनीवत्सु०	६३५

युक्ता हि इव इन्तम	१५८।८३५	रविं नश्चिन्म	५०३
युक्ता नि ब्रह्म	७८३	रसं ते मित्री	५८३
युक्ता नि हरीः	३८३	रसायः पयसा	४४०
युक्तायस्य काव्या	७८४	राजानावनसिद्रु	४८८
युक्ते वाचं	१०००	राजानी न शस्त्रिभिः	६०५
युष्म सन्तम्	८८०	राजाश्रमधामि	४५५
युषं चिद्वं	४१५	रायः समुद्राश्चतुरी	४७८
युवं हि स्थः	५४५	राया हिरण्यया	५७८
ये ते पत्यो अधी	८३	राये अग्ने महं	५३
ये ते पवित्रम्	४३०	रुशहत्या	८४३
ये त्वामिन्द्र	८११	रेवतीर्नः	८४।५८५
येन ज्योतीष्यायवे	४८४	रेवां इन्द्रेवत०	८८३
येन देवाः पवित्रेण	६८८	वच्यन्ते वां	८३३
येना नवम्वा	५१५	वयः सुपर्णा	१७१
येन देवैः परावति	६२४	वयं घ त्वा	१३।४७५
येन देवैः देववीतये	४६०	वयं घा ते अपि	१२०
येन योगे तवस्त	८८।४०८	वयन्ते अस्य राष्ट्रसि	६५८
यो जागार तमृचः	८८८	वयमिन्द्र त्वायवी	७२३
यो जिनाति	५३४	वयमु त्वामपूर्व्यं	२२८।३८१
यो धारया	३८५	वयमु त्वा तदिद्यां	८६।३८७
यो न इदमिदं	२२५	वयमेनमिदा	१४४।८१४
यो नः स्वौ	१०२६	वयश्चित्ते पतत्रिषी	२०५
योनिष्ट इन्द्र	१६७	वरिवीधातमी	३८१
यो नी वनुष्यम्	१८५	वरुणः प्राविता	४३४
यो रविं वी	१८६	वषट् ते विष्णावाप्त	८८१
यो राजा अर्षं वीणां	१४४।५१२	वसुरश्चिर्वसु	६००
यो बः शिवतमी	१००४	वस्यां इन्द्रासि	१५५
यो विश्वा दयते	११।८५३	वाचमष्टापदीम्	५४०
रचीहा	३८१	वाजी वाजिपु	७८८

वात आ चिह्न	८८।१००५	विद्याः पृतना०	१०७।५०८
वातीपञ्जत	५३६	विद्या धामानि	४८८
वायविन्द्रश्च	८८३	विद्यांनरस्य	२०३
वायो युक्ती	८८२	विष्णुभिरघ्नी अग्निभिर्	८७४
वार्षं त्वा यव्याभिर्	३८३	वि सु विद्या	८८२
वारधानः श्रवसा	७८३	विष्णोः कर्माणि	८०४
वाश्या अर्षनीन्द्वः	६३८	वि सु तयो यथा	१५१।८६२
वास्तोष्यते	१४५	वीडु चिदाकृजत्रु भिर्	४६८
वैष्णवी दुरिता	४५४	वीतिहोत्रं त्वा	८२२
वि चिहृत्रस्य	८८४	वृकश्चिदस्य	८१५
वि त्वदापी	३६	वृत्रखादी बलं रुजः	८२६
विद्या हि त्वा	४०२	वृत्रस्य त्वा	१७६
विधं दद्राण	१७७।८६६	वृषण त्वा वयं	८२८
वि न इन्द्र मृधो	१०२४	वृषा पवम्भ	२६४।४३८
विपद्भिः	८७२	वृषा पुनान	५४४
विभक्तासि	८०८	वृषा मतीनां	३१३।८६
विभृतराति	८१२	वृषा यूथेव	८७७
विभृषन्नय०	८४५	वृषा शीथी	४३८
विभीष्ट इन्द्र	२०४	वृषा सोम	२७८।४७७
विभाजं ज्योतिषा	५६१	वृषा क्षसि	२६८।४२८
विभाड् वृहत्विबत्	७७५	वृषी अग्निः	८२८
विभाड् वृहत्मुभृतं	७७६	वृष्टिं दिवः परि	६३५
वि रक्षो वि मृधो	१०२४	वृष्टिद्यावा रीत्यापेषस्	७८२
विष्यक्थ मद्दिना	८८८	वृषास्ते वृषणयं	४२७
विशोविशी वो	५०।८४२	वेत्या निचर्त्तीनां	२२३
विश्वकर्मन्हविषा	८५६	वेत्या हि ती	७८८
विश्वतीदावन्	२४६	व्यांश्तरिचमातरन्	८८८
विश्वत्सा इ स्वर्त्शे	४५४	शंसिदुक्थं	३८६
विश्वस्य प्रसीम	२५०	श्रु नो देवीर्	१६

श्री पदं मघं	२४०	शुधी ह्वर्तेतरया	१८३१४८३
शकेम त्वा समिधं	५०८	शुधी ह्व विपिपान	२४८
शम्भूशु	१३३१८५०	शुष्ट्यग्रं	६०
शचीभिर्न शचीवम्	१५२	स इधान	८४१
शतानीकेव	४४३	स इषुष्ट्ये	१०१३
शशमानस्य वा	८६१	स रथो	७८६
शक्तमनाः प्राको	८७०	सं वक्ष इव मातृभिर्	५२४
शचीगो	४७४	सं वक्तुं शृणुम्	४५६
शिलाश्च इन्द्र	८२१	सखाय आ नि षीदन	३२०१६२२
शक्तयमस्यै	१००३	सखाय आ शिषाः जहे	११८
शिवेयमिन्द्राय ते	८७८	सखायस्वा	३१
शिशुं जज्ञान हरि	७०५	सख्ये त इन्द्र	४५१
शिशुं जज्ञानं ह्येत	६३०	स घा तं हण	२३८
शक्रः पवस्व	६६०	स घा नः सूनः	८८६
शक्रं ते अन्यद	४१	स घा नो योगः	४०८
शक्तिः पावस्व	५२८	स घा यस्ते	२०४
शुनं ह्वेम	१८०	संक्रन्दनेन	१०१२
शुभसन्धी	५५१	सत्यमित्या	१३८
शुभमान ऋतायुभिर्	५६६	सत्राहणं	१८५
शुभी शर्धो	७८६	स त्रितस्याधि	६८६
शूरयामः	७५०	स त्वं नश्चिन्न	४४२
शूरी नो	५५४	सदसस्यतिमद्गुणं	८२
शृणुतं करितुर्	५०४	सदा गावः	२४७
शृण्वे हृष्टेरिव	४८२	सदा व इन्द्रश्च	१०४
शेषे वनेषु	२३	स देवः	६८६
शपे दधामि	२०८	स न इन्द्रः शिवः	७७५
शायन्त इव	१४११६८८	स न इन्द्राय	२७२
शुर्वं वी ह्वहन्तमम्	११०	स न ऋजं	७६८
शधि शुक्लार्धं	२५	स नः पवस्व	२६२

स नः पुनः	४७०	समानो अध्या	६४६
स नः पूष	२६७	स मासृजि	६१४
सना च सीम	५७०	समिद्धमग्नि	८४३
सना ज्योतिः	५७०	समिष्टेषीत	५८५
सना दक्षमुत	१७०	समिष्टी राखी	६०७
सनादग्र	७६ ४५	समी वत्स न	६९९
सनेमि त्वम्	८०१	समीचीना अनूषत	७६५
स नी दूराद्य	८८७	समीचीनास आशत	१६०७
स नी भगाय	५८१	सैकुट्री अप्स	५६८
स नी मन्द्राभिर	७८७	स न प्रिया अनूषत	४४६
स नी महानं	६००	स न प्रियो सृज्यते	७४५
स नी मित्रमहम्	६२७	स नु रेभासा	५११
स नी विश्वा	६३६	समेत विश्वा	२०८
स नी हवन्	८७६	सं माहृभिः	७५६
स नी वेदां	७३३	समिष्टी अधी	४४५
स नी हरीणां	८७०	सस्वाजा वा	६१४
स देवैः शोभते	५०५	स योजत उरुगायस	६०४
स पवस्व सन्दिताम्	६४५	स योजते अरुषा	४१३
स पवस्व य आविधिः	१७४	सरूप हवन्	८६५
स पवित्ते विचक्षणी	६८५	स रेवां इव	६००
स पुमान् उप	७१६	स वर्धिता	७२०
स पूर्यां महीनां	१६८	स वक्रिरसु	४३२
स सति सजन्ति	६६०	स वाजं	७४५
स प्रथमे	४११	स वाजी	६८५
स भक्षमाधी	७६०	स वार्द्ध्या	६२४
स नत्स्वग्निम्	६२७	स वायुम्	६१०
स सद्यंजान	६५६	स बीरो	७३७
समस्य मन्ववे	७५१८४	स वषट्वा	६८६
स मन्ना विश्वा	६६०	सव्यामनु	८६६

स सुतः	६८५	सुवाषासी लदिभिर्	५८६
स सुन्वे	२२०।५८०	सूर्यस्वेव	७२६
स सुतर्	५१३	सी अपिदी	८३६
सह रथा	१००२	सी अषेन्द्राय	५३४
सहस्रधारः पवते	१८६	सीम स ज्ञायुः	२८४।५४३
सहस्रधारं वषभं	७५१	सीमः इत	२८०।५१०
स हिं पुं वृद्धि	८८०	सीमः पुमान् कर्मिणा	२२२।५१५
स हिं चा रित्थिः	५३०	सीमः पुमानो अर्षति	६३६
सौकं जातः	७८६	सीमः पूषा च	८३
साकमुन्वी	२८८।७०५	सीमं गावी	४७३
सा नी अद्याभरहसुर्	८४०	सीमं राजानं	५२
साहान्विवा	८२८	सीमा अष्टयम्	६३८
सिञ्चन्ति नमसा	८६५	सीमा पवन्त इन्दवी	३०६।५८५
सीदन्तस्	१२८	सीमानां स्वरथं	७६।७८१
सुत एति	४८४	सीचं राधानां	५६३
सुता इन्द्राय	४२०	स्वरन्ति त्वा	४७६
सुतासी मधुमसमाः	३०६।३७८	स्वस्ति न	१०२८
सुते चित्वास्तु	६८५	खादिष्ठया	२६४।३८१
सुनीधी चा स	१०८	खादीरित्या	२२८।५४८
सुनीत सीम०	१५१	खायुधः पवते	३७५
सुमावीरस्तु	७१६	इथी वनाख्यायां	४७०
सुमन्वा	८८५	इक्ष्वाणुतभिर्	७७२
सुरूपकृतम्	८७।५८८	इन्वनि सुरम्	४८५
सुवितस्व	४८१	इन्वानासी रथा	६०५
सुवमिहो	१७१३	इन्वानो हेटभिर्	३६४
सुवहा सीम	८६०	इतीता दीवी	७८८
सुवाषासी इन्द्र	१६८		

पण्डित कुलपतिः

श्रीजीवानन्दविद्यासागरः वि, ए,

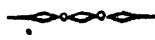
PANDIT JIBANANDA VIDYASAGARA B. A

Superintendent Erce Sanskrit College, Calcutta.

सामवेदसंहितायाः

छन्द आर्चिकस्य आग्नेयं पर्व ।

प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहं प्रथमा दशति ।

हरिः ओम् ।

२ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अग्ना याहि वीतये गृणानो हव्यदातये ।

१ २ २ ३ १ २
नि होता सत्सि बर्हिषि ॥ १ ॥

प्रथमे खण्डे अग्ना याहीत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा गायत्री
आग्नेयी । सैषा प्रथमा । हे 'अग्ने' अङ्गनादिगुणविशिष्ट ! त्वम्
'आयाहि' अस्मद्यज्ञं प्रत्यागच्छ । किमर्थम् ? 'वीतये'
हविषां चरुपुरोडाशादीनां भक्षणाय । कीदृशः सन् ?
'गृणानः' अस्माभिः स्तूयमानः (व्यत्ययेन कर्मणि कर्त्तृप्रत्ययः)
पुनश्च किमर्थम् ? 'हव्यदातये' । देवेभ्यो हविः प्रदानाय
आगत्य च 'होता' देवानामाह्वाता सन् 'बर्हिषि' आस्तौषं
दमे 'निषत्सि' निषीद(सुदृच्छान्दसः शपोलुक्) ॥ १ ॥

१ २ ३ ३ २ २ २ १ २ ३ २
त्वमग्ने यज्ञानां होता विश्वेषां हितः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
देवेभिर्मानुषे जने ॥ २ ॥

तैमग्ने इत्यस्या ऋष्याद्याः पूर्ववत् । सैषा द्वितीया । हे 'अग्ने' त्वं 'विश्वेषां यज्ञानाम्' अग्निष्टोमात्यग्निष्टोमादीनां सम्बन्धी 'होता' होमनिष्पादनशीलः (जुहोतेस्ताच्छीलिकस्तृन्) यद्वा 'यज्ञानां' यष्टव्यानां 'विश्वेषां' देवानां 'होता' आह्वाता । एवं भूत्वा 'मानुषे' मनोरपत्यभूते यजमान-लक्षणं 'देवैभिः' देवैः छान्दसोभिस ऐसभावः) देवनशीलै-र्ऋत्विग्भिः 'हितः' निहितः षाहंपत्यादिरूपे स्थापितो भवसि । यद्वा । देवैरेन्द्रादिभिरुत्तलक्षणः सन् यज्ञानां निष्पादनायभ्यजमाने नियुक्तोऽसि ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ३ ॥

अग्निं दूतमित्येषा कण्वपुत्रेण मेधातिथिना दृष्टा, छन्दी-
देवते पूर्ववत् । सैषा तृतीया । 'दूतम्' देवानां दौत्ये विनि-
युक्तम् 'अग्निं देवम्' 'वृणीमहे' स्तुतिभिर्हविर्भिः सम्भजामहे
[अस्य च दूतत्वं तैत्तिरीयके समाम्नातम्—“अग्निर्वै देवानां
दूत आसीदुशनाकाव्योऽसुराणाम्” इति] कथं भूतम् ?
'होतारं' साधुदेवानामाह्वातारं [ह्वयंतेः साधुकारिणि तन्,
'बहुलं छन्दसि (६,१,३४) इति सम्प्रसारणम्] 'विश्ववेदसं'
विश्वानि वेत्तीति विश्ववेदसं, तम् [वेत्तेरसुन्] यद्वा, वेद
इति धननाम विश्वं सर्वं वेदो धनं यस्य, तम् [बहुव्रीहौ
विश्वं संज्ञायाम् (६,२,१०६), इति, पूर्वपदात्तोदात्तत्वम्]
'अस्य' प्रवर्तमानस्य यज्ञस्य 'सुक्रतुम्' निष्पादकत्वेन शोभन-
कर्माणम् अथवा क्रतुरिति प्रज्ञानाम शोभनप्रज्ञं वा ।
तं त्वां वृणीमहे इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३ ॥

१ प्र० १ अ० १ द० ५ ऋ०] आग्नेयं पर्व ।

३ २ ३ १ २

३ १ २ ३ २

अग्निर्वृत्राणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया ।

१ २ ३ १ २ २

समिद्धः शुक्र आहुतः ॥ ४ ॥

अग्निर्वृत्राणीत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, ऊन्दो देवते पूर्ववत् ।
सैषा चतुर्थी । 'द्रविणस्युः' द्रविणं धनं स्तोतृप्राप्तिच्छन्
ऊन्दसि परेच्छायां क्वच । प्रातिपदिकेभ्यः इच्छायां क्वचि
सुगागमः यद्वा । हविलक्षणं धनं तदात्मन इच्छन्नग्निः
'विपन्यया' पनतिः स्तुत्यर्थः अस्माभिः क्रियमाणया स्तुत्या
स्तूयमानः सन् 'वृत्राणि' बलेन जगतामावरकाणि रक्षः-
प्रभृतीनि, तमांसि वा 'जङ्घनत्' भृशं हन्तु [हन्तेर्यङ्लुग-
न्ताङ्गिडर्थे लेट् (२, ४, ७)] कीदृशोऽग्निः ? 'समिद्धः' समि-
दादिभिर्हविर्भिः सम्यग्दीपितः । अतएव 'शुक्रः' दीप्यमानः ।
'आहुतः' हविर्भिराहुतः ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मित्रमिव प्रियम् ।

२ ३ २ ३ १ २ २

अग्ने रथं न वेद्यम् ॥ ५ ॥

प्रेष्ठं व इत्येषा उशनसा दृष्टा, ऊन्दो देवते पूर्ववत् । सैषा
पञ्चमी । हे 'अग्ने' 'वः' त्वां पूजार्थं बहुवचनं 'स्तुषे'
स्तौमि, अहमुशना इति शेषः । कीदृशम् ? 'प्रेष्ठं' स्तोतृणा-
मस्माकं धनदानेन प्रियतमम् । 'अतिथिं' सर्वैरतिथिवत् पूज्यम् ।
यद्वा अत सादृत्यगमने ऋतन्यज्जीत्यादिना अतेरिधिन्
सततं देवान् हविः प्रदातुं गच्छन्तम् । 'मित्रमिव' सखा-
यमिव 'प्रियं' स्तोतुः प्रीणनकरम् । 'रथं न' रथमिव 'वेद्यं'
वेदो धनं धनहितं लाभहेतुं, यथा रथेन धनं लभते, तद्वत्,
स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते, तादृशधनलाभकारणम् ।

“अग्ने” इति छन्दोगानाम्, “अग्निम्” इति बहुचानां पाठः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
त्वं नो अग्ने महोभिः पाहि विश्वस्या अरातेः ।

३ २ ३ १ २ २
उत द्विषो मर्त्यस्य ॥ ६ ॥

त्वं न इत्येषा सुदीति पुरुष्मिदाभ्यां तयोभ्यन्तरेण वा दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् । सैषो षष्ठी । हे ‘अग्ने’ त्वं ‘नो’ अस्मान् ‘महोभिः’ पूजाभिः महद्भिर्धनैर्वा ‘पाहि’ रक्ष । कस्याः पाहि ? ‘विश्वस्याः’ बहुविधात् ‘अरातेः’ अदातुः सकाशात् अदानाद्वा पाहि । त्वमेव महद्धनं दत्त्वा अदातु-रदानाद्वा सकाशाद्दत्त्वर्थः । यद्वा महोभिः युक्तस्त्वमिति योज्यम् । ‘उत’ अपि च । ‘द्विषः’ द्वेषुः ‘मर्त्यस्य’ मर्त्यात् सकाशात् पाहि अस्मभ्यं बलं दत्त्वेति भावः । अथवा मर्त्यस्य द्विषो द्वेषाद्दत्तेति सम्बन्धः । अरातेरित्यस्य अदानादिति पक्षे तत्रापि मर्त्यस्यादौनादिति सम्बन्धनीयम् ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एह्युषु ब्रवाणि तेऽग्न इत्येतरा गिरः ।

३ १ २ ३ १ २
एभिर्वर्धास इन्दुभिः ॥ ७ ॥

एह्युष्वित्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दो देवते पूर्ववत् । सैषा सप्तमी । हे ‘अग्ने’ ‘एहि’ आगच्छ ‘ते’ तुभ्यं त्वदर्थं ‘गिरः’ स्तुतीः ‘इत्या’ इत्यमनेन प्रकारेण ‘उ’ सुहु ‘ब्रवाणि’ इत्या-शास्यते । ताः स्तुतीः शृणु इत्यर्थः । ‘उ’ इत्येताः ‘इतराः’ “असुरैः कृताः, स्तुतीः शृणु इति शेषः । [तथाच ब्राह्मणम्—अग्निरित्येतरा गिर इत्यसुर्याह वा इतरां गिरः” इति]

अपिच । आगतस्त्वं 'एभिः' एतैः 'इन्दुभिः' सोमैः 'बर्धास' बर्हस्त्र ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
आ ते वत्सो मनो यमत्परमाच्चित्सधस्थात् ।

२ ३ १ २ ३ २
अग्ने त्वां कामये गिरा ॥ ८ ॥

आ ते वत्स इत्येषा कण्वगोत्रेण वत्सेन दृष्टा, छन्दोदेवते पूर्ववत् । सैषा अष्टमी । 'वत्सः' एतन्नान्ना ऋषिः 'ते' तव 'मनः' 'परमाच्चित्' उत्कृष्टादपि 'सधस्थात्' सहस्थानात् दुलोकात् 'आ यमत्' आ यमयति । केन साधनेन ? 'गिरा' स्तुत्या । शिष्टं प्रत्यक्षकृतम् । हे 'अग्ने' 'त्वां कामये' त्वदीयं मनो मय्येव नियच्छामीति प्रार्थये ।

"त्वाञ् कामये" इति छन्दोगाः । "त्वाम् कामये" इति वह्वृचाः, सुवन्तत्वादवगृह्य पठन्ति ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वामग्ने पुष्करादध्यथर्वा निरमन्यत ।

३ १ २ ३ १ २
मूर्ध्नी विश्वस्य वाघतः ॥ ९ ॥

त्वामग्ने इत्येषा भरद्वाजेन दृष्टा, छन्दो देवते पूर्ववत् । सैषा नवमी । हे 'अग्ने' अथर्वा' एतत् सञ्ज्ञ ऋषिः 'त्वां' 'पुष्करादधि' पुष्करे पुष्करपर्णे 'निरमन्यत' अरण्योः सकाशादजनयत् । कीदृशात् पुष्करात् ? 'मूर्ध्नीः' मूर्ध्वङ्घारकात् । 'विश्वस्य' सर्वस्य जगत् । 'वाघतः' बाहृकात् ["पुष्करपर्णे हि प्रजापतिभूमिमप्रथयत् तत् पुष्करपर्णे प्रथयत्" इति श्रुतेः । भूमिश्च सर्वजगत आधारभूतेति पुष्करपर्णस्य सर्वजगद्धारकत्वम् । अत्र, पुष्कर-शब्देन पुष्करपर्णमभिधीयते, इत्येतच्च

तैत्तिरीयके विस्वष्टमान्नातम्-“त्वामग्ने” पुष्करादधीत्याह,
पुष्करर्षेः छेनमुपश्रुतमविन्दत्” इति ॥ ८ ॥

२१ १ २ ३ १ ६ ३ १ २ १ १ २ ३ २
अग्ने विवस्वदा भरास्मभ्यमूतये महि ।

३ १ २ २ ३ २
देवो ह्यसि नो दृशे ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाङ्के प्रथमा दशति । ०

सैषा दशमी । पूर्वोक्तासु ऋत्तु बहुचानामनुक्रमणिका-
गन्धं पथ्यालोच्य तत्रोक्ता ऋषिछन्दोदेवता योजिताः । एवमु-
त्तरास्त्रपि योजनीयाः ॥ अग्ने विवस्वदित्येषा तु बहुचैर्ना-
न्नाता, तथाप्यस्याः छन्दोदेवते पूर्ववद्विस्वष्टे, ऋषिस्तु वाम-
देव इति ग्रन्थान्तरादवगतः ॥ हे ‘अग्ने’ त्वम् ‘अस्मभ्यम्’
‘अस्माकं’ ‘महि जतये’ महते रक्षणाय अत्र रक्षणे इति धातोः
जतियूतिजूतीति २ सूत्रेण निपातितं रूपम् • ‘विवस्वत्’
स्वर्गादि-लोकेषु विशेषेण निवासस्य हेतुभूतमिदं कर्म ‘आभर’
सम्पादय । [ह्यग्रहोर्भ्रच्छन्दसीति भत्वम्] ‘हि’ यस्मात् त्वं
‘नः’ अस्माकं ‘दृशे’ दर्शनार्थं ‘देवः’ द्योतमानः ‘असि’ । इन्द्रा-
दयो नास्माभिर्दृश्यन्ते, त्वं तु गार्हपत्यादिदेशेऽतियोतमानः
प्रत्यक्षेण दृश्यसे तस्मात्त्वां विशेषेण प्रार्थयामहे इत्यभि-
प्रायः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदप्रकाशे छन्दो व्याख्यानं

प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहं द्वितीया दशति ।

१ ३ १ १ २ १ १ २ १ १ २
नमसो अग्ने ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।

१ २ १ १ ३
अमैरमित्रमर्दय ॥ १ ॥

• अथ द्वितीय खण्डे । सेयं प्रथमा । आयुङ्च्वाहिकृषिः ।
हे 'अग्ने देव' ! 'ते' तुभ्यं 'नमो गृणन्ति' नमस्कारशब्दमुच्चार-
यन्ति । किमर्थम् ? 'ओजसे' बुलाय । के ? "कृष्टयः" मनुष्याः,
यजमानाः, अतोऽहमपि गृणाभीत्यर्थः । त्वं च 'अमैः' बलैः ।
'अमित्र' शत्रुम् । 'अर्दय' नाशय ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्थम् ।

१ २ ३ २
यजिष्ठमृञ्जसे गिरा ॥ २ ॥

सैषा द्वितीया । वामदेव ऋषिः । हे अग्ने ! 'विश्ववेदसं'
विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः, तम् सर्वविदं
वा । 'हव्यवहं' देवेभ्यो हविषां वोढारम् । 'अमर्थं' अम-
रणधर्माणम् । 'यजिष्ठम्' अतिशयेन यष्टारम् । 'दूतम्'
देवानाम् । 'वः' त्वाम् । 'गिरा' स्तुतिरूपया वाचा ।
'ऋञ्जसे' यजमानोऽहं प्रसाधयामि वर्द्धयामीत्यर्थः । 'ऋञ्जतिः'
प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उप त्वा जामयो गिरी देदिशतीर्हविष्कृतः ।

३ १ २ २
वायोरनीके अस्थिरन् ॥ ३ ॥

सैषा तृतीया । प्रयोग ऋषिः । हे अग्ने ! 'हविष्कृतः'
यजमानार्थम् । 'गिरः' स्तुतयः । 'जामयः' स्वसार इव । 'देदि-

शतीः' तव गुणान् दिशन्त्यः । 'त्वा' त्वाम्, उपतिष्ठन्ते । 'वायोः'

'अनीके' समीपे, त्वां समेधयन्त्यः, 'अस्त्रिरन्' अतिष्ठंश्च ॥ ३ ॥

१२ ३ १ २३ १ २ ३ २ ३ २

उप त्वाम्ने दिवे दिवे दोषावस्तर्धिया वयम् ।

२३ १२३ १२

नमो भरन्त एमसि ॥ ४ ॥

सैषा चेतुर्थी । मधुच्छन्द ऋषिः । हे 'अग्ने' 'वयम्' अनुष्ठातारः 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'दोषावस्तः' रात्रिवाहनि च 'धिया' बुद्ध्या 'नमो भरन्तः' नमस्कारं सम्पदायन्तः 'उप' समीपे 'त्वा एमसि' त्वामागच्छ, मः ॥ उपशब्दस्य निपात-स्वरः । 'त्वामौ द्वितीयायाः [८, १, २३]' इति युष्-च्छब्दस्यानुदात्तस्वादेशः । दोषाशब्दो रात्रिवाची । वस्तः इत्यहर्वाची इन्द्रममामे कार्तिकीजयादित्वादाद्युदात्तः । सावेकाच इति धियो विभक्तिरुदात्ता । नमः इति निपातः यद्वा, नबुविषयस्थेत्याद्युदात्तः । भरन्त इत्यत्र शपः पित्त्वात् शतुर्लसार्वधातुकत्वाच्च अनुदात्तत्वे सति धातुस्वरः शिथ्यते । एमसीति 'इदन्तोमसि' इत्यनेन इकारः, 'तिङः' इति निघातः ॥ ४ ॥

१२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

जराबोध तद्विविद्धि विशे विशे यज्ञियाय ।

१२ ३ १ २ ३ २

स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । शुनः शिषु ऋषिः । हे 'जराबोध' ! जरया स्तुत्या बोध्यमानाग्ने ! 'विशेविशे' तत्तदयजमानरूपप्रजानुग्रहार्थम् । 'यज्ञियाय' यज्ञसम्बन्धेऽज्ञानसिद्धार्थम् । 'तद्' देव-यजनम् । 'विविद्धि' प्रविश । यजमानोऽपि 'रुद्राय' क्रूरायास्त्वये तुभ्यम् । 'दृशीकं' दर्शनीयम् समीचीनं, 'स्तोमं' स्तोत्रं करोतीति शेषः ॥ अत्र यास्क एवं व्याख्यतवान् । "जरा

स्तुतिः, जरतेः स्तुतिकर्मणः तद्बोधतया बोधयितरिति वा । तद् विविद्धि तत् कुरु । मनुष्यस्य यजमानाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम्” इति । जराबोध ! जृष् वयोहानौ अत्र तु स्तुत्यर्थः । ‘षिद्धिदादिभ्योऽङ्’ इत्यङ् प्रत्ययः, अत-ष्टाप् । जरया स्तुत्या बोधो यस्यासौ जराबोधः । यद्वा, जरया बोध्यते इति जराबोधः, कर्मणि आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम् । विविद्धि विश् प्रवेशने, लोटो हिः, ‘बहुलं कृन्दसि’ इति शपः श्नुः, अभ्यास-हलादिशेषौ, ‘हुभलभ्योर्हेर्हिः’ इति हेर्हिरादेशः, षत्वष्टुत्वे । यद्वा, विष्ल्व व्याप्तावित्यस्य लोत्समध्य-मैकवचने अभ्यासस्य गुणाभावः । विशेषे विशेषे, ‘मावेकाच’ इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम्, ‘अनुदात्तञ्च’ इत्याम्नेडितानुदात्त-त्वम् । यज्ञियाय, ‘यज्ञत्विग्भ्यां घञ्जौ’ इति घः । दृशीकम्, ‘अनिदृशीभ्याञ्चेति कौकन्’ निच्चादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

२३ १ २२ ३१ २ ३ २ ३ १ २

प्रति त्यं चारु मध्वरं गोपीथाय प्रह्वयसे ।

३१ २ ३० १ २

मरुद्भिरग्ज आ गहि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठौ । मेधातिथिर्ऋषिः । त्यच्छब्दः सर्वनामस्तच्छब्द-पर्यायः । हे ‘अग्ने !’ यो यज्ञः चारुः अङ्गवैकल्यरहितः । ‘त्यं’ तथाविधम्, ‘चारुम्, अध्वरम् प्रति’ लक्ष्य । ‘गोपीथाय’ सोम-पानाय । ‘प्रह्वयसे’ प्रकर्षेण त्वं ह्वयसे । तस्मादस्मिन्नध्वरे त्वं मरुद्भिर्देवविशेषैः सह, ‘आ गहि’ आगच्छ । सेयमृग् यास्के-नैवं व्याख्याता—‘तं प्रक्षि चारुमध्वरं सोमं पानाय प्रह्वयसे—सोऽग्निर्मरुद्भिः सह प्रच्छि’ [१०, ३, १२] इति ॥ ६ ॥

२३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अप्रवं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।

३१ २ ३ १ २

सम्राजं तमध्वराणाम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । शुनःशेष ऋषिः । अध्वराणां यज्ञानां,
‘सम्नाजम् तं’ सम्नाट्स्वरूपं स्वामिनम् अग्निम् त्वां, ‘नमोभिः’
स्तुतिभिः, ‘वन्दध्वै’ वन्दितुं प्रवृत्ताः इति शेषः । अग्नि-
र्दृष्टान्तः—‘वारवन्तं’ वालयुक्तम् । ‘अश्वं न’ अश्वमिव । अश्वो
यथा वालैर्व्यथकान् मशकमल्लिकादीन् परिहरति, तथा
त्वमपि ज्वालाभिरस्माद्दिरोधिनः परिहरसीत्यर्थः ॥ ७ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ २
अर्वाभृगुवच्छुचिमप्रवानक्षडाहुवे ।

३ १ २ ३ १ २
अग्निं समुद्रवाससम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमी । प्रयोग ऋषिः । ‘समुद्रवाससं’ समुद्रमध्यवर्तिनं
वाङ्मवं ‘शुचिं’ शुद्धम् अग्निम् ‘अर्वाभृगुवत्’ तर्था अर्वाभृगुः
‘अप्रवानवत्’ यथा अप्रवानः, तथा ‘आहुवे’ अहमाह्वयामि ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचेतमर्त्यः ।

३ १ २ ३ १ २
अग्निमिन्धे विवस्वभिः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । प्रयोग ऋषिः । ‘मर्त्यः’ मनुष्योऽग्निमिन्धानः
काष्ठैः प्रज्वलयन् मनसा एव अह्वानः ‘धियं’ कर्म ‘सचेत’
काले भजेत । ‘विवस्वभिः’ ऋत्विग्भिश्च ‘अग्निम्’ एव ‘इन्धे’
प्रज्वलयति ।

बह्वृचानाम् “ईधे” इति पाठः ॥ ९ ॥

२ ४ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
आदित्यब्रह्मस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरम् ।

३ २ ४ ३ १ २ ३ २
परो यदिध्यते दिवि ॥ १० ॥

• इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाह्वे द्वितीया दशति ।

अथ दशमी । वस ऋषिः । 'परोदिवि' दिवः पर-
स्तात् व्यत्ययेन सप्तमी (३,४,८८) । बह्वृचानां दिवेति
दृतीयान्तेन व्यत्ययः, दिविं द्युलोकस्थोपरि 'यद्' यदा अयं
वैश्वानरोऽग्निः सूर्यात्मना 'इध्यते' दीप्यते 'आदित्' अनन्तरमेव
'प्रुत्स्य' चिरन्तनस्य 'रितसः' गन्तुः 'री' गतिरेषणयोः' अस्मात्
'सुरीभ्यां' तुङ्वेत्यतुसुन् तुङागमश्च । यद्वा, रितस इत्युदक-
नाम (वि० १, १२, १६) रेतुस्त्रिन उदकवतः, सामर्थ्यान्मत्वर्थो
लक्ष्यते इदृशस्येन्द्रस्य सूर्यात्मनः 'वासरं' नियामकं वासरस्य
निवासहेतुभूतं वा 'ज्योतिः' द्योतमानं तेजः 'पश्यन्ति' सर्वे
जनाः । यद्वा वासरमित्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया (२, ३, ५),
कृतस्त्रमहः उदयप्रभृत्यास्तमयात् ज्योतिः पश्यन्तीत्यर्थः
'इसुसोः सामर्थ्यं (८, ३, ४४) इति विसर्जनीयस्य षत्वम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माघवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे तृतीया दशति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरूतमम् ।

२ ३ २ ३ १ २
अच्छा नम्रे सहस्रते ॥ १ ॥

अथ तृतीय खण्डे । सप्ता प्रथमा । प्रयोग ऋषिः । 'अध्व-
राणां' अङ्घ्रिस्थानां अलिनाम् । 'नम्रे' बभ्रुम् । 'सहस्रते'
बलवन्तम् । विभक्तियत्ययः । 'वृधन्तं' ज्वालाभिर्वर्धमानम् ।
'पुरूतमम्' अतिशयेन बहुमग्निम् । हे ऋत्विजः ! 'वः' यूयम् ।
'अच्छा' अभिगच्छत ॥ १ ॥

अग्निस्तिग्मेन शोचिषायः सद्भिष्वं न्याश्चिषाम् ।

अग्निर्नोवः सते रयिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । 'अयम् अग्निः', 'तिग्मेन' तीक्ष्णेन 'शोचिषा' तेजसा । 'विष्वं' सर्वम् । 'अत्रिणम्' अत्तारम् । राक्षसादिकम् । नियंसत् निहन्तु । बह्वृचा अनुत्तारस्थाने आकारं कृत्वा "यासत्" इति भठन्ति] अपिच 'न', अस्मभ्यमग्निः 'रयिं' धनं 'वंसते, ददातु ।

"वंसते" इति छन्दोगाः । "वनते" इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

अग्ने मृडं महाः अस्यय आ देवयुं जनम् ।

अग्नेयं बर्हिः रासदम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वामदेव ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'मृडं' अस्मान् सुखय । स त्वं 'भहान् असि' प्रभूतो भवसि । 'यः' त्वम् 'अयः' गन्ता 'देवयुं' देवानां कामयितारं 'जनं' यजमानं 'बर्हिः' दर्भम् 'आसदम्' यज्ञे आसत्तुम् 'आ इयेथ' आगच्छसि ।

"अयः" इति छन्दोगाः । "ययीम्" इति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

अग्ने रक्षाणो अहसः प्रति स्म देव रीषतः ।

तपिष्ठैरजरोद्दह ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । वसिष्ठ ऋषिः । हे 'अग्ने' ! त्वं 'न' अस्मान् 'अहसः' पापात् 'रक्षा' पाहि संहितायां दीर्घश्चान्दसः अपिच हे 'देव' द्योतमानाग्ने ! 'अजरः' अरारहितस्त्वं 'रीषतः'

हिंसतः शत्रून् [संहितायां दीर्घञ्छान्दसः०] 'तपिष्ठैः' अति-
शयेन तापकौस्तुभेभिः 'प्रति दृष्ट्वा' भस्मीकुरु ।

स्मेति सकारस्य संहितायां "प्रति अ" इति प्रत्व' बह्वृचाः
कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

२ २ ३ १ २२ २२ १ २ २ १ २

अग्ने युञ्ज्वा हि ये तवाश्वसो देवसाधवः ।

२ ३ १ ३ १ २

अरं वहन्त्याशवः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । भुरहाज ऋषिः । हे 'देव' द्योतम्यन् ! 'अग्ने' !
तानश्वान् 'युञ्ज्वा' आत्मीये रथे योजय [बह्वृचास्तैत्तिरीयाश्च
विकरणप्रत्ययस्य लोपं कृत्वा "युञ्ज्वा" इति पठन्ति] ये 'तव'
त्वदीयाः 'साधवः' साधकाः सुशीला वा 'अश्वसः' अश्वः
'आशवः' क्षिप्रगामिनः 'अरम्' अलं पर्याप्तं त्वदीयं रथं
'वहन्ति' ।

"वहन्त्याशवः" इति छन्दोगाः । "वहन्ति मन्थवः" इति
बह्वृचाः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

नित्वा नक्ष्य विश्पते द्युमन्तं धीमहे वयम् ।

३ १ २

सुवीरमग्न आहुत ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वशिष्ठ ऋषिः । 'नक्ष्य' ! उपगन्तव्य ! नक्षति-
र्यासि कर्मा 'विश्वपते' विश्राम्यते ! 'आहुत' सर्वैर्यजमानैर-
भिहित ! हे 'अग्ने' ! 'द्युमन्तं' द्यौर्मन्तं 'सुवीरं' कल्याणक्षी-
दकं 'त्वा' त्वां वयं 'नि धीमहे' निहितवन्तः ।

"धीमहे वयम्" इति छन्दोगाः । "देव धीमहि" इति
बह्वृचाः ॥ ६ ॥

“तं त्वां” इति “जनिष्ठत्” इति च छन्दोगाः, “यं त्वा”
इति “जनिष्ठत्” इति च बह्वृच्यः ॥ ९ ॥

२ ३ १ २ . ३ २ ३ २ ३ १ २

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् ।

३ ३ १ २ ३ १ २

दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ १० ॥

अथ दशमी । वामदेव ऋषिः । ‘वाजपतिः’ वाजानाम-
ब्रानां पतिः पालकः [परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां
पतिरिति ब्राह्मणम्] ‘कविः’ क्रान्तदर्शी भेधावी वा ।
‘दाशुषे’ हविर्दत्तवते यजमानाय ‘रत्नानि’ रमणीयानि धनानि
‘दधत्’ प्रयच्छन् ‘अग्निः’ ‘हव्यानि’ हवी ऋषिः ‘पर्यक्रमीत्’
परिक्रामति व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

उदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः ।

३ १ २ २ ३ १ २

दृशे विश्वाय सूर्यम् ॥ ११ ॥

इयं सौरौ । आग्नेयसमाख्यानं ऋषिणो गच्छन्तीतिवत्
प्राणभृत उपदधातीतिवच्च द्रष्टव्यम् ।

अथैकादशी । कण्व ऋषिः । ‘केतवः’ प्रज्ञापकाः सूर्याश्वाः
यद्वा, सूर्यरश्मयः ‘सूर्यम्’ सर्वस्य प्रेरकमादित्यम् ‘उद्वहन्ति’
ऊर्ध्वं वहन्ति ‘उ’ इति पादपूरणः । [उक्तञ्च—“मिताक्षरे-
ष्वनर्थकाः कमोमिदिति”] किमर्थम् ? ‘विश्वाय’ विश्वस्मै
सर्वस्मै भुवनाय ‘दृशे’ द्रष्टुम् । यथा सर्वे जनाः सूर्यं पश्यन्ति
तथोर्ध्वं वहन्तीत्यर्थः । कीदृशं सूर्यम् ? ‘त्यं’ तं प्रसिद्धम्,
‘जातवेदसं’ जातानां प्राणिनां वेदितारं, जातप्रज्ञं, जातधनं

वा, 'देवं' द्योतमानम् [अत्र निरुक्तम्—'उद्वहन्ति ज्ञातवेदसं
देवमग्नाः केतवो रश्मयो वा सर्वेषां भूतानां सन्दर्शनाय सूर्यम्
(१२,२,४) इति ॥ ११ ॥

३ २ ३ १ १२ ३ १ २ ३ २
कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे ।

३ १ २ ३ १ २
देवममीवचातनम् ॥ १२ ॥

अथ द्वादशी । मेधातिथिऋषिः । हे स्तोत्रसङ्घ ! 'अध्वरे'
क्रतौ 'अग्निम्' 'उपस्तुहि' उपेत्य, स्तुतिं कुरु कौटुशम् ? 'कविं'
मेधाविनं 'सत्यधर्माणम्' सत्यवचनरूपेण धर्मेणोपेतं 'देवं'
'द्योतमानम्' 'अमीवचातनम्' अमीवानां हिंसकानां शत्रूणां वा
घातकम् ॥ १२ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शंनो देवीरभिष्टये शं नो भवन्तु पीतये ।

२३ ३ १ २
शं योरभिस्तवन्तु नः ॥ १३ ॥

अथ त्रयोदशी । सिन्धुद्वीपोऽम्बरीषो वा त्वत् आप्तो वा
ऋषिः । 'नः' अस्माकं पापापनोदहारेण 'शं' सुखं भवन्तु ।
'देवीः' देव्यः आपः 'अभिष्टये' अस्मद्यज्ञाय भवन्तु, यज्ञाङ्ग-
भावाय च भवन्तु इत्यर्थः । अपिच, 'नः' अस्मत्सम्बन्धिने
'पीतये' पानाय च 'शं' सुखं भवन्तु । तथा, 'शम्' उत्प-
न्नानां रोगाणां शमनम् 'योः' यापणम् अनुत्पन्नानां पृथक्क-
रणं च कुर्वन्तु । अपिच, 'नः' अस्माकम् 'अभि' उपरि
स्रवन्तु, अत्यर्थं सिञ्चन्तु ॥

"शन्नोभवन्तु" इति छन्दोभाः । "आपोभवन्तु" इति
बङ्गुचाः तैत्तिरीयाश्च ॥ १३ ॥

१ २ १ १ २ २ १ १ २
 कस्य नूनं परीणसि धियो जिन्वसि सत्पते ।

१ २ १ १ २ १ १ २
 गोघाता यस्य ते गिरः ॥ १४ ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहो द्वितीया दृश्यति ।

अथ चतुर्दशी । उग्रना ऋषिः । हे 'सत्पते' सतां पते !
 अग्ने ! 'नूनम्' इदानीं 'कस्य' कौटुम्बस्य जनस्य 'परीणसि'
 ब्रह्मणि 'धियोः' कर्माणि 'जिन्वसि' प्रीणयसि । 'यस्य' 'ते' तव
 सम्बन्धिन्यः 'गिरः' स्तुतयः 'गोघाता' गोघातौ गवां लाभे भवन्तु
 खलु । तस्मात्त्वं कुत्र तिष्ठसि ? अस्माकमिदानीं गबेच्छा प्रवर्तते ॥

यद्वा । हे अग्ने ! त्वमिदानीं कस्य कर्माणि प्रीणयसि ?
 न कस्यापीत्यर्थः । अस्माकमेव कर्माणि प्रीणयेतिभावः ॥

"परीणसि" इति "सत्पते" इति च ह्रस्वोऽङ्गः, "परिणसः"
 इति "दम्पते" इति च बह्वृचाः ॥ १४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ह्रस्वोऽङ्गोऽप्याख्याने
 प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाहो चतुर्थी दृश्यति ।

१ १ २ १ १ २ १ १ २ १ १ २
 यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 प्रप्र वयमसृतं जातवेदसं प्रियं मित्रं न शर्षिसिषम् १

अथ चतुर्थः खण्डः—सियं प्रथमा । शंयुऋषिः । हे श्रोतारः !
 'वः' यूयं 'यज्ञा यज्ञा' यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागेषु 'दक्षसे' प्रहृष्टाय
 'अग्नये' 'गिरा गिरा' स्तुतिरूपया वाचा श्लोत्रं कुर्वतेतिशेषः

[‘व’ शब्दोभिव्रक्रमोव इत्यस्मात्परोद्रष्टव्यः] यूयं च स्तोत्रं
 कुरुत, वयमपि तन्नग्निं ‘प्र प्र शंसिषमं’ ‘प्रसमुपोद्देः पाद्-
 पूरणे (८,१,६०)’ इति प्रशब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था ।
 व्यत्ययेनैकवचनं (३,४,८८) । छान्दसोलुद् प्रशंसामः कौट-
 शम् ? ‘अमृत’ मरणरहितम् । ‘जातवेदसं’ जातानां वेदि-
 तारं जात-प्रज्ञानं जात-धनं वा । ‘मितं न’ सखिभूतमिव
 प्रियमनुकूलम् । यद्वा व्यत्ययेन त्वमित्यस्य वसादेशः (३,४,
 ८८) । अग्नय इति च कर्मणि चतुर्थी, क्रियाग्रहणप्रतिकर्त-
 व्यम्, इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् । च शब्दश्च णिति निपात-
 श्चेदर्थे वर्तते । दक्षस इति दक्षेर्वृद्धिकर्मणः अन्तर्भावितण्यर्था-
 ल्लटि रूपम् । ‘चण्योगान्निपातैर्यद्यदिहन्त’ इति निघात-
 प्रतिषेधः । तत्रायमर्थः—हे स्तोतस्त्वं यज्ञे इममग्निं गिरा
 स्तुत्या दक्षसे च वर्धयसि चेत् वयमपि अमृतत्वादिगुणकं
 तं प्रशंसामः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २

पाहि नो अग्न एकया पाह्युत् द्वितीयया ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पाहि गीर्भिस्तिसृभिरूर्जां पते पाहि चतसृभिर्वसो २

अथ द्वितीया । भर्गऋषिः । हे ‘अग्ने’ ! ‘नः’ अस्मान्
 ‘एकया’ ऋचा गिरा ‘पाहि’ रक्ष । ‘उत’ अपिच । ‘द्वितीयया’
 ऋचा ‘पाहि’ पालय । ‘तिसृभिः’ ‘गीर्भिः’ स्तुतिभिः ‘ऊर्जाम्’
 अस्मानां बलानां वा हे ‘पते’ ! स्वामिन् ! तथा ‘पाहि’ । हे
 ‘वसो !’ वासक ! अग्ने ! ‘चतसृभिः’ ‘गीर्भिः’ ‘पाहि’ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वृहद्भिर्गन्ने अर्चिभिः शुक्रेण देव शोचिषा ।

३१२ ३ १ २ ३ १ २

भरद्वाजे समिधानो यविष्ठ रेवत्पावक दीदिहि ॥३॥

अथ तृतीया । शंयुक्त्विः । हे 'देव !' दानादि-गुण-युक्त ! 'यविष्ठ' युवतम ! 'पावक' शोधक ! 'अग्ने !' 'शुक्लेषु' निर्मलेन 'शोचिषा' तेजसा 'भरद्वाजे' अस्मद्भातरि 'समिधानः' समिध्यमानस्व 'वृहद्भिः' महद्भिः स्तेजोभिः 'नः' अस्मदर्थं 'रेवत्' धनयुक्तं यथा भवति तथा 'दीदिहि' दीप्यस्व ॥

"रेवत्पावक" इति छन्दोगाः । "रेवत्तः शुक्र दीदिहि द्युमत् पावक" इति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु सूरयः ।

३०२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्वं दयन्त गोनाम् ४

अथ चतुर्थी । वसिष्ठऋषिः । हे 'अग्ने !' 'स्वाहुत' यजमानैः सुष्ठुभिः हुत ! 'त्वे' तव 'सूरयः' प्रेरकाः स्तोतारः 'प्रियासः' प्रियाः 'सन्तु' भवन्तु । किञ्च । 'ये' 'मघवानः' धनवन्तः 'यन्तारः' प्रदातारः जनानाम् अस्मद्दौयानाम् 'ऊर्वम्' समूहम् । 'गोनां' गवां च ऊर्वं समूहं 'दयन्त' प्रयच्छन्ति, ते च तव प्रियाः सन्तु इति पूर्वणान्वयः ॥

"ऊर्वम्" इति छन्दोगाः । "ऊर्वान्" इति बह्वृचाः ॥४॥

३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १ २

अग्ने जरितर्विश्वपतिस्तपानो देव रक्षसः । अप्रो-

० ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

षिवान् गृहपते महात् असि दिवस्पायुर्दुरीणायुः ५

अथ पञ्चमी । भारद्वाजऋषिः । हे 'अग्ने ! देव !' 'जरितः' स्तोतः ! 'स्तुत्य' इत्यर्थः । 'विश्वपतिः' प्रजानां पालकः 'रक्षसः'

२० सांख्यवेदसंहितायाः छन्द आर्षिके [१५० ४५० ।

राक्षसानां 'तपानः' सन्तापकः असि । हे 'गृहपते' ! यज-
मानगृहस्व पालकात्मने ! त्वम् 'अग्नीषिवान्' यजमानस्व
गृहमत्यजन् 'महान्' अतिशयेन पूज्योऽसि । 'दिवः' शुलो-
कस्व 'पायुः' पाता । 'दुरीणयुः' यजमानगृहस्व मिश्रयित्वा
सर्वदा वर्त्तमानः इत्यर्थः । तादृशस्त्वं महानसौत्वर्यः ।

"तपान" "तपान" इति पाठौ । "गृहपते" "गृहपतिः"
इति च ॥ ५ ॥

१ २ १२ २१२ ३१० २२
अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्यं ।

२ ३ १२ ३ २२२ ई १ २३१ २
आ दाशुषे जातवेदो बहा त्वमद्या देवाः उषर्बुधः ६

अथ षष्ठी । प्रस्कण्व ऋषिः । हे 'अग्ने' ! त्वम् 'उषसः'
उषोदेवतायाः सकाशात् 'राधः' धनं 'दाशुषे' हविर्दत्तवते
यजमानाय 'भावह' आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशिष्यते । 'अमर्त्य'
सरणरहित ! हे 'जातवेदः' जातानां वेदितः ! कौटुशं राधः ?
'विवस्वत्' विशिष्टनिवासीपेतम् । 'चित्रं' अनानाविधम् ।
किञ्च । 'अद्य' अस्मिन् दिने 'उषर्बुधः' उषःकाले प्रबुद्धान्
देवानावह ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ २४ ३ १ २ . . .
त्वं नश्चित्रं जत्या वसो राधांसि चोदय ।

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ ३ १ २ २
अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि विदा गाधं तुचे तु नः ॥ ७

अथ सप्तमी । ढणपाणि ऋषिः । हे 'वसो' वायुक ! अग्ने !
'चित्रः' दर्शनीयस्व 'जत्या' रक्षया सह 'राधांसि' धनाणि 'नः'
अस्माभ्यं 'चोदय' प्रेरय । 'अस्य लोके परिदृश्यमानस्व 'राधः' धनस्य

त्वं 'रथोः' 'असि' रंहिता नेता भवसि । अतः कारणात्
अस्मभ्यं धनानि प्रेरयेत्यर्थः । अपिच 'नः' अस्माकं 'तुचे'
[अपत्यनामैतत् (नै०२,२,१) अपत्याथ अपतनहेतुभूताय
पुत्राय 'गाधं' प्रतिष्ठां 'तु' क्षिप्रं 'विदाः' लभय ॥ ७ ॥

२४ ३ १२ ३ १२ ३ १२ ३ २ ३ २ १
त्वमित्सप्रथा अस्यग्ने चातर्कतः कविः । त्वां

२२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
विप्रासं समिधान दीदिव आ विवासन्ति वेधसः ॥ ८

अथाष्टमी । विरूप ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'त्वातः' रक्षक !
'ऋतः' सत्यभूतः 'कविः' क्रान्तप्रज्ञः 'त्वमित्' त्वमव 'सप्रथाः'
सर्वतः पृथुः 'असि' भवसि । हे 'समिधान' समिध्यमान !
हे 'दीदिवः' दीप्ताग्ने ! 'त्वां' 'विप्रासः' विप्राः मेधाविनः
विधातारः स्तोतारः 'आविवासन्ति' विचरन्ति ॥ ८ ॥

१ २ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २
आ नो अग्ने वयोवृधं रयिं पावक शंस्यम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
रास्वा च नः उपमाते पुरुसृहं सुनीती सुयशस्तरम् ६

अथ नवमी । शुनःशेष ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'पावक'
शोधक ! 'वयोवृधम्' अन्नस्य वर्द्धकं 'शंस्यं' स्तुवन्तं 'रयिं'
धनं 'नः' अस्मभ्यम् आभरेति शेषः । आहृत्य च हे 'उपमाते'
उपास्मात्समीपे मातिर्घृतमित्युपमातिः, हे तादृश अग्ने 'नः'
अस्मभ्यं 'सुनीती' ! सुनीत्या शोभननयनेन 'पुरुसृहं'
बहुभिः सृहणीयं 'सुयशस्तरम्' अत्यन्तस्वभूतं कीर्ति-धनं
'रास्व' देहि ।

"सुयशस्तरं" "स्वयशस्तरम्" इति पाठौ ॥ ६ ॥

२४ ३ १२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यो विष्वा द्यते वसु होता मन्द्रो जनानाम् ।

३ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
मधोर्न पात्रा प्रथमान्यस्मै प्र स्तोमा यंत्वग्नये ॥१०॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे चतुर्थी, दशति ।

अथ दशमी । सौभरि ऋषिः । होता देवानामाह्वाता
‘मन्द्रः’ मोदनः यः अग्निः ‘विष्वा’ सर्वाणि ‘वसु’ वंसूनि
घनानि ‘जनानां’ जनेभ्यः ‘द्वयते’ प्रयच्छति । तस्मै ‘अस्मै’
अग्नये ‘मधोः न’ मदकरस्य सोमस्येव ‘प्रथमानि’ मुख्यानि
‘पात्रा’ पात्राणि ‘स्तोमाः’ स्तोत्राणि ‘प्रयन्ति’ गच्छन्ति ॥१०॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थकप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमास्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे पञ्चमी दशति ।

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २
एना वो अग्निं नमसोर्जी न पातमा हुवे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विप्रवस्य दूतममृतम् ॥१॥

अथ पञ्चम खण्डे—सेयं प्रथमा । वामदेवऋषिः । ‘ऊर्जः’
बलस्य ‘नपातं’ पुत्रं ‘प्रियम्’ अस्माकं, ‘चेतिष्ठम्’ अतिशयेन
ज्ञातारं प्रज्ञातारं प्रज्ञापकं वा । ‘अरतिं’ गुन्तारं स्वामिनं
वा ‘स्वध्वरं’ सुयज्ञं, ‘विप्रवस्य’ सर्वस्य यजमानस्य ‘दूतम्’
‘अमृतं’ नित्यम् ‘अग्निम्’ ‘एना’ एनेन ‘नमसा’ स्तोत्रेण
यद्यप्यत्रान्वादेशो नास्ति तथापि छान्दसत्वादिदं शब्दस्यैना-
देशः) । ०हे स्तोतारः ! ‘वः’ युष्मदर्थम् ‘आहुवे’ आह्वयामि ॥१॥

२३ १२ ३ २३ २ ३ १२

शेषे वनेषु मातृषु सं त्वा भर्त्तास इन्वते ।

१२ ३१२ ३.२ ३२७ ३१२

अतन्द्रो हव्यं वहसि हविष्कृत आदिदेवेषु राजसि २

अथ द्वितीया । भर्ग ऋषिः । हे 'अग्ने' ! 'वनेषु' 'मातृषु' च 'स्त्रिषि' वर्त्तसे । तथाभूतं 'त्वा' त्वां 'भर्त्तासः' मनुष्याः अध्वर्यादः । मन्थनेनोत्पाद्य भूमिन्वते । पश्चात्प्रवृद्धस्त्वं 'अतन्द्रः' अनलसः सन् 'हविष्कृतः' यजमानस्य 'हव्यं' हविः 'वहसि' देवान् प्रति । 'आदिद्' अनन्तरमेव 'देवेषु' मर्ध्यं 'राजसि' दीप्यसे । "मातृषु" "मात्रोः" इति पाठौ । "हव्यं" "हव्यः" इति च ॥ २ ॥

१२ ३१२३ १२ ३१२३२

अदर्शिं गातुवित्तमो यस्मिन् व्रतान्यादधुः ।

२३ २ ३१ २३ ३१२ ३ १ २ ३ १२

उपो षु जातमार्यस्य वर्धनमग्निं नक्षन्तु नो गिरः ३

अथ तृतीया । सौभरि ऋषिः । 'यस्मिन्' अग्नी 'व्रतानि' कर्माणि 'आदधुः' यजमानाः आहितवन्तः । 'गातुवित्तमः' अतिशयेनं सार्गाणां ज्ञाता, सोऽग्निः 'अदर्शिं' प्रादुरभूत् । किञ्च । 'सुजातं' सम्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य 'आर्यस्य' उत्तम-वर्णस्य 'वर्धनं' वर्द्धयितारं 'अग्निं' 'नः' अस्माकं 'गिरः' स्तुति-रूपाः वाचः 'उपो नक्षन्तु' उपगच्छन्तु । नक्ष गताविति धातुः ॥ "नक्षन्तु नोगिरः" "नक्षन्त नोगिरः" इति बहुचाः ॥३॥

३ २३ २.३१ २३ १२ ३१२३२

अग्निरुक्थे पुरोहितो ग्रावाणो बर्हिरध्वरे ।

३ १ २ ३ २३ २३ १२

ऋचा यामि मरुतो ब्रह्मणस्पते देवा अबो बरेण्यम् ४

अथ चतुर्थी। मनुःप्रार्थयते। 'उक्थे' स्तोत्रशस्त्रात्मके
 'अध्वरे' हिंसारहिते अस्मिन् यज्ञे 'अग्निः' 'पुरोहितः'
 यज्ञात्पुरतः उत्तरवेद्याम् ऋत्विग्भिर्निहितोऽभूत्। यथा
 'ग्रावाणः' सोमाभिषवार्थं पुरतो निहिताः। 'बर्हिः' च पुरतो-
 निहितम् आसादितम्। एवं सामग्र्यां सत्यां हे 'मरुतः' एको-
 नपञ्चाशन्नरुद्राणाः। हे 'ब्रह्मणस्पते' स्तोत्रस्य पालक! एत-
 न्नामक! देव! हे 'देवाः' द्योतनादि-गुणयुक्ता! ब्रह्मादयः!।
 'वरेण्य' वरणीयं भजनीयम् 'अवः' रक्षणम् 'ऋचा' सूक्त-
 रूपया स्तुत्या 'वः' युष्मान् 'यामि' मनुरहं-याचामि। याचते-
 र्लटि रूपम्। वर्णं लोपच्छान्दसः॥ 'मरुतः' 'ब्रह्मणस्पते'-
 'देवाः' इति त्रीष्ट्यामन्वितत्वेन छन्दोगाः पठन्ति। 'मरुतः'
 —'ब्रह्मणस्पतिं'-'देवान्' इति द्वितीयान्तत्वेन बहुचाः॥४॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्निमीडिष्वावसे गाथाभिः शीरशीचिषम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अग्निं राये पुरुमीढं श्रुतं नरोऽग्निः सुदौतये हृदिः५

अथ पञ्चमी। सुदौतिऋषिः पुरुमीढो वास्कभोवा।
 हे 'पुरुमीढ' त्वम् 'अग्निम्' 'अवसे' रक्षणाय 'ईडिष्व' स्तुष्टि
 'गाथाभिः' गाथेति वाङ्नाम[१,११,३६]मन्त्ररूपाभिः वाग्भिः।
 कौटुशम्? 'शीरशीचिषं' शयन-स्वभाव-रोचिषम्। तथा 'राये'
 धनाय ईडिष्व। 'श्रुतम्' एनं 'नरः' अन्येऽपि यजमानाः
 स्तुवन्ति स्वार्थम्। तस्मात् 'सुदौयते' मन्त्रम् 'अग्निः' त्वया-
 भिष्टुतः सन् 'हृदिः' गृहं प्रयच्छत्वित्येवं सुदौतिः पुरुमीढं
 ब्रूते॥ "अग्निः सुदौतयेहृदिः" इति छन्दोगाः। "अग्निं
 सुदौतये हृदिः इति बहुचाः॥ ५ ॥ १

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 श्रुधि वङ्गिभिर्देवैरग्ने सयावभिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 आसीदतु बर्हिषि मित्रो अर्थमा प्रातर्यावभिरध्वरे ॥६

अथ षष्ठी । प्रस्कण्व ऋषिः । वृहतीच्छन्दः । अग्निः देवता । हे 'शुक्लर्ण' ! अवणसमर्थाभ्यां कर्णाभ्यां युत ! 'अग्ने' ! अस्मदीयं वचनं 'श्रुधि' शृणु । यः 'मित्रः' देवः 'अर्थ्यमाः' छेवश्च 'अन्यैः' 'प्रातर्यावभिः' प्रातःकाले देवयजनं गच्छद्भिः 'देवैः' सर्वैः 'सयावभिः' आहवनीयाग्निना त्वया सुमानगतिभिः अन्यैः 'वङ्गिभिः' देवैः सह 'अध्वरे' क्रतुनिमित्ते 'बर्हिषि' दमे 'आसीदतु' उप विशतु । "आसीदतु बर्हिषिमित्रो अर्थ्यमा प्रातर्यावभिरध्वरे" इति छन्दोगाः । "आसीदन्तु बर्हिषिमित्रो अर्थ्यमा प्रातर्यावाणो अध्वरम्" इति बह्वृचाः ॥ ६ ॥

१ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 प्र दैवोदासो अग्निर्देव इन्द्रो न मज्मना ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 अनु मातरं पृथिवीं वि वावृते तस्यौ नाकस्य शर्मणि ॥७

अथ सप्तमी । सौभरि ऋषिः । छ० वृहती । दे० अग्निः । 'देवः' द्योतमानः इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः 'दैवोदासः' दिवोदासेनाह्वयमानः 'अग्निः' 'मातरं' सर्वस्य लोकस्य धारणात् पृथिवी माता, ताम्, पृथिवीम् 'अनु प्र वि वावृते' देवान् प्रति हविर्वोढुं विशेषेण प्रवर्त्तयति । यस्मादेनमग्निं दिवोदासः 'मज्मना' बलेन आजुहाव तस्मादयम् अग्निः 'नाकस्य' स्वर्गस्य शर्मणि गृहे स्वायतने एव 'तस्यौ' अतिष्ठत् । "अग्निर्देव इन्द्रः" इति । "नाकस्य शर्मणः" इति छन्दोगाः । "अग्निर्देवाः अष्ट" इति "नाकस्य सानवि" इति च बह्वृचाः ॥ ७ ॥

२ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२

अध ज्मो अध वा दिवो वृहतो रोचनादधि ।

३ १ २ ३क ३र ३२उ ३ १ २

अया वर्धस्व तन्वा गिरा ममा जाता सुक्रतो पृण॥८

अथाष्टमी । मेधातिथिर्मेध्यातिथिसोभाष्टमी । छ० वृहती ।
देवता इन्द्रः । हे इन्द्र । 'अध' अधुना । 'ज्मः' जमन्ति गच्छ-
न्धस्यामिति ज्मा पृथिवी तस्याः प्रकाशात् । 'अधु वा' अपि
वा 'दिवः' अन्तरिक्षात् 'वृहत' महतः रोचनात् नक्षत्रैर्दीप्य-
मानात् स्वर्गाद्वा आगत्य । 'अधि' पञ्चम्यर्थनुवादी । 'अया'
अनया 'तन्वा' तथा विस्तृतया 'ममा' मदीयया 'गिरा'
स्तुत्या 'वर्धस्व' वृद्धो भव । हे 'सुक्रतो' ! शोभनकर्मवन्निन्द्र !
'जाता' जातान् अस्रदीयान् जनान् अभिलषितैः फलैः
आपूरय ॥ ८ ॥

१ २ ३ २उ ३ १ २२ ३ २

कायमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २

न तत्ते अग्ने प्रमृषे निवर्त्तनं यद्दूरे सन्निहाभुवः॥९

अथ नवमी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० वृहती । दे०
अग्निः । हे 'अग्ने' ! 'वना' वनानि काननानि भक्षितुं 'काय-
मानः' कामयमानः त्वं 'यत्' यस्मात् कारणात् तानि विहाय
'मातृः' मातृभूताः 'अपः' 'अजगन्' अगमः गतवानसि ।
असु प्रविष्टत्वाच्छान्तो वर्त्तसे । 'तत्' तस्मात्, 'ते' तव निवर्त्तनं
नितरां तत्रैव वर्त्तनं, तेन च विनाशो लक्ष्यते । सः 'न प्रमृषे'
(कृत्यार्थं केद् प्रत्ययः) न प्रमृष्यते न संह्यते । कुतः ? इत्यत
आह 'यत्' यस्मात्कारणात् 'दूरे सन्' दूरे अदृश्यतया
वर्त्तमानस्वुं 'इह' अस्मत्सम्बन्धिष्वरणीरूपेषु काष्ठेषु 'आ

भुवः' समन्तात् भवेः । मन्यनात् क्षणमात्रेषाम्नाकां समीपे भवसि, तस्मात् तव दूरतो वर्त्तनम् असम्भ्यं न रोचते ।
“इहाभुवः” इति “इहाभवः” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
नि त्वामग्ने मनुर्दधे ज्योतिर्जनाय शश्वते ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
दीदेथ कर्त्विः ऋतजातं उच्चितो यं नमस्यन्ति कृष्टयः १०

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे पञ्चमी दशति ।

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे समाप्तम् ।

अथ दशमी । कर्त्विः ऋषिः । छ० वृहती । दे० अग्निः । हे 'अग्ने' 'ज्योतिः' प्रकाशरूपं 'शश्वते' बहुविधाय यजमानाय 'मनुः' प्रजापतिः 'निदधे' देवयजनदेशे स्थापितवान् । हे 'अग्ने' ! त्वम् 'ऋतजातः' ऋतेन यज्ञेन निमित्तभूतेनोत्पन्नः 'उच्चितः' हविर्भिर् स्तर्पितः सन् 'कर्त्वि' एतन्नामके महर्षी मयि 'दीदेथ' दौमवानसि । 'यम्' अग्निं 'कृष्टयः' मनुष्याः 'नमस्यन्ति' नमस्कुर्वन्ति स त्वमिति पूर्वत्रान्वयः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानं

प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाद्धे प्रथमा दशति ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्रासिचम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
उडा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्वमादिद्वो देव ओहते ॥१

अथ षष्ठे खण्डे—सेयं प्रथमा । वशिष्ठ ऋषिः । छ० वृ० । दे०
अग्निः । 'द्रविणोदाः' धनानां दाता 'देवः अग्निः' 'वः' युष्मदीयां
'पूर्णाम्' हविषा 'आसिचम्' आसिक्तां च सुचं 'विवष्टु' काम-
यताम् । अतः 'उत्सिञ्चध्वं वा' सोमेन पात्रम् । 'उपष्टुणध्वं
वा' सोमं वाशब्दौ समुच्चयार्थौ । भ्रुवग्रहेण होतृचमसं पूरयत
च, अग्नये सोमं प्रयच्छत चेत्यर्थः 'आदिद्' अनन्तरमेव
'देवः' अग्निः 'वः' युष्मान् 'ओहते', बहति ।

“विवष्टु” “विवष्टी इति पाठी ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ क २ २ ३ १ २

प्रेतु ब्रह्मणस्पतिः प्र देव्येतु सूनृता ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अष्टा वीरं नर्य्यं पङ्क्तिराधसं देवा यज्ञं नयन्तु नः ॥ २

अथ द्वितीयाः । अस्या उत्तरस्याश्च कण्व ऋषिः । छ०
वृहती । दे० अग्निः । 'ब्रह्मणस्पतिः' देवः 'प्रेतु' अस्मान् प्राप्नोतु ।
'सूनृता' देवी प्रियतत्यभूता वाग्देवता प्रेतु अस्मान् प्राप्नोतु ।
'देवाः' ब्रह्मणोस्पत्यादयो देवताः 'वीरं' शत्रुं निःशेषेण
'दूरे' प्रेरयन्तु । तं 'नर्य्यं' मनुष्येभ्यो हितम् । 'पङ्क्तिराधसं'
ब्राह्मणोक्तहविषा पङ्क्त्यादिभिः समृद्धं यज्ञं प्रति न अस्मान्
'अच्छ' आभिमुख्येन 'नयन्तु' प्रापयन्तु ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ ३ २ ३ २

जङ्घं ज पु ण जतये तिष्ठा देवो न सविता ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

जङ्घी वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वाघञ्जिर्बिह्वयामहेऽ

अथ तृतीया । ऋषिः स एव । हे यूप ! यद्वा, यूपामक-
दारनिष्ठाग्ने ! 'नः' अस्माकम् 'जतये' रक्षणाय 'जङ्घीः'

उन्नतः 'तिष्ठा' तिष्ठ । 'सविता' देवः 'न' यथा सूर्यो दिव उन्नतस्तिष्ठति, तद्वत् उर्ध्वः उन्नतः सन् 'वाजस्य' अन्नस्य 'सनिता' दाता भूविष्यसि । 'यद्' यस्मात् कारणात् 'अश्लिभिः' यज्ञेन यूपमञ्जर्भिः 'वाघद्विः' यज्ञं वहद्विः ऋत्विग्भिः सह 'विह्वयामहे' । अन्नस्य दानाय त्वां विशेषेणाह्वयामः तस्मादन्नस्य दाता भवेति पूर्वत्वान्वयः ॥ ३ ॥

५३ ३ १ २ ३ २ ३ ० १ २ ३ १ २ ०
प्र यो राये निनीषति मर्त्तो यैस्ते वसो दाशत् । स

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वीरं धत्ते अग्ने उक्थंशंसिनं त्वना सहस्रपोषिणम् ४

अथ चतुर्थी । सौभरिऋषिः । छ० वृहती । दे० अग्निः । हे 'वसो' वासकाम्ने ! त्वां 'ये' तव स्तोता 'राये' धनार्थं 'प्र निनीषति' प्रणेतुमिच्छति । 'यः' 'मर्त्तः' मनुष्यः 'ते' तुभ्यं 'दाशत्' हवींषि प्रयच्छति । 'सः' मनुष्यः 'उक्थंशंसिनम्' उक्थानां शरत्त्राणां शंसितारम् 'त्वना' आत्मनैव 'सहस्रपोषिणं' बहुधनम् 'वीरं' पुत्रं 'धत्ते' धारयति ।

“प्र योराये निनीषति” “प्रयं राये निनीषसति” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
प्र वो यद्दं पुरूणां विशां देवयतीनाम् । अग्निं

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सूक्तेभिर्वचोभिर्वृणीमहे यं समिदन्य दून्धते ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । कण्व ऋषिः । छ० वृ० । दे० अग्निः । हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'देवयतीनां' देवान् कामयमानानां 'पुरूणां' बहूनां 'विशां' प्रजारूपाणां 'वः' युष्माकमनुग्रहाय 'यद्दं' महान्तम् 'अग्निं' 'सूक्तेभिः,' सूक्तरूपैः 'वचोभिः' वाक्वीः 'प्र

३० सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [१ अ० ६ ख०

वृषोमहे'। 'अन्ये इत्' अन्येऽप्यृषयः 'यम्' एनमग्निं 'समिन्वते'
सम्यग्दीपयन्ति तमग्निमिति पूर्वत्वान्वयः।

“वचोभिर्द्विणीमहे” इति। “अन्य इन्वतम्” इति च
छन्दोगाः। “वचाभिरीमहे” इति “अन्यइच्छते” इति च
बह्वृचाः ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे हि सौभगस्य । ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमत ईशे वृत्रहथानाम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी। अनेनोत्कीलः स्तीति। छ० वृहती। दे०
अग्निः। 'अयम्' यजनীয়त्वेनाङ्गुल्या निर्दिश्यमानोऽग्निः
'सुवीर्यस्य' शोभनसामर्थ्योपेतस्य 'सौभगस्य', त्वम् 'ईशे हि'
ईशे खलु। ईश्वरो भवसि सर्वस्य बलारोग्यहेतुतया सौभाग्य-
कारित्वात् तथा 'गोमतः' गवादिपशुयुक्तस्य 'स्वपत्यस्य' शोभ-
नापत्यस्य 'रायः' धनस्य 'ईशे' ईशे, वृत्रपश्चाद्युद्देशेन
क्रियमाणकर्मफलसम्पादकत्वेन तत्स्वामित्वात्। तथा एव-
भूतोऽग्निः 'वृत्रहथानां' हननं ह्यथः शत्रुभूतपापविनाशाना-
मपि 'ईशे' त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात् पाप-
क्षयो भवतीति तस्यापि स्वामी।

“ईशेहि” इति “ईशेमहे” इति च पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वत् होता नो अध्वरे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यच्चि यासि च वार्यम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी। वशिष्ठ ऋषिः। छ० वृहती। दे० अग्निः।

हे 'अग्ने' ! 'नः' अस्माकम् 'अध्वरे' यज्ञे 'त्वं' 'गृहपतिः' यज-
मानोऽसि । 'त्वं' 'होता' देवानामाह्वातासि । हे 'विश्ववार' !
सर्वैर्वरणीयाग्ने ! 'त्वं' 'पोता' एतन्नामकं ऋत्विगसि । अतः
'प्रचेताः' प्रकृष्टमतिस्त्व 'वार्यं' वरणीयं हविः 'यच्चि' यज ।
'यासि च' अस्माकं धनं प्रापय ।

“यच्चि यासि च” इति छन्दोगाः । “यच्चि वेधि च” इति

बहृचाः ७१॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १
सखायस्त्वा ववमहे देवं मर्त्तास जतये । अपां

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नपातं सुभगं सुदंसं सुप्रतूर्तिमनेहसमृदं

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ प्रथमा दशति ।

अथाष्टमी । विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने ! 'सखायः'
सोमाज्यादिर्हविः प्रदानेनोपकारकत्वात् 'मित्राणि 'मर्त्तासः'
मनुष्याः ऋत्विजो वयम् 'अपां नपातम्' अपां नप्तारं 'सुभगं'
शोभनधनयुक्तम् । 'सुदंसं' सुकर्माणं 'सुप्रतूर्तिं' शोभनप्रतरं
कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन शान्तव्यम् 'अनेहसम्' उपद्रवरहितम् ।
एतादृशन्त्वाम् 'जतये' रक्षणाय 'ववमहे' वृणीमहे ॥८॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थकप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमास्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाङ्गे द्वितीया दशति ।

१ २ ३ १ २ ३
आ जुहोता हविषां मर्जयध्वं

१ २ ३ १ २
नि होतारं गृहपतिं दधिध्वम् ।

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
इडस्पदे नमसा रातहव्यं

३ १ २ ३ २ ३ २ २
सपर्यता यजतं पस्थानाम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमखण्डे । सेयं प्रथमा । श्यावाश्वऋषिः वामदेवो वा । छ० त्रिष्टुप् । अग्निः देवता । हे ऋत्विजः ! 'आ जुहोता' अग्निमाह्वयत । किञ्च 'हविषा मर्जयध्वं' मृडयत्वं मुखयध्वम् । डकारस्य जकारश्छान्दसः । अपिच, 'इडः' इलायाः पदे उत्तरवेद्यामित्यर्थः । 'होतारं' देवानामाह्वतारम् । 'गृहपतिं' गृहपालकं अग्निम् । 'निदधिध्वं' निःशेषिण धारयध्वम् । किञ्च 'नमसा' नमस्कारेण हविषा वा युक्तम् । अतएव 'रातहव्यं' दत्तहविष्कम् । 'पस्थानां' यज्ञगृहाणां मध्ये । 'यजतं' यजनीयं पूजनीयमग्निम् । 'सपर्यत' परिचरत ॥ १ ॥

३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३
चित्र इच्छिशोस्तरुणस्य वक्षथो

२ ३ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
न यो मातरावन्वेति धातवे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
अनूधा यदजीजनदधा चिदा

३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २

• वक्षत्सद्यो महि दूत्यं चरन् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वार्ष्टह्व्यो वा वार्षह्व्योवेति ऋषिः ।
जगतीछन्दः । अग्निः देवता । 'शिशोः' शिशुभूतस्य । अत-
एव 'तरुणस्य' अग्नेः । 'वक्षथः' वक्षेरोणादिकोऽथस् प्रत्ययः ।
हविर्वहनं 'चित्रइत्' आस्यर्थभूतमेव । 'यः' जातोऽग्निः ।
'मातरौ' सर्वस्य निर्मात्रौ, सर्वस्य मातृभूते द्यावापृथि-
व्यावरणौ वा । 'धातवे', धेट् पाने तुमर्थे इति, (३,४,६)
तवेन् प्रत्ययः । स्तनपानाय 'न अन्वेति' न गच्छति । इण्
गङ्गौ लटि उपसर्गेण समसः । तिङि चोदात्तवतीति
(८,१,७१) गतेर्निघातः । 'अनूधाः' नञा बहुव्रीहिसमासः,
तस्मिन् अनूङ्स्त्रियामिष्टत्वात् अत्रानङ्ङभावः, प्रत्येकविव-
क्षया एकवचनम्, ऊधोरहितः सन् अयं लोकोऽसौ लोकश्च ।
'यत्' यदि । एनमग्निम् । 'अजीजनत्' जनयेत्, तर्हि स्तन-
पानाय न गच्छतीति युक्तम्, तथा न भवति, किन्तु द्यावा-
पृथिव्यौ हि सर्वेषां कामदुघे खलु । तथापि न याति । तस्मिन्
दस्य हविर्वहनं विचित्रम् । 'अध चित्' उत्पत्त्यनन्तरमेव । 'सद्यः'
तदानीमेव । 'श्रीघ्न', 'महि' महत्त्वम् । 'दूत्' "दूतस्य भाग-
कर्मणी (४,४,१२०)" इति कर्मणि यत् प्रत्ययः, दूतकर्म
'चरन्' आचरन् । 'आववक्षत्' देवान् प्रति हवींश्चावहति ॥२॥

३ २ ५ १ २ ३ १ २ ३ १ २

द्वदं त एकं पर ऊ त एकं

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तृतीयेन ज्योतिषा सं विश्व ।

३ १ २ ३ २ १ २

संवेशनस्तन्वे ३ चारुरेधि

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

प्रियो देवानां परमे जनित्रे ॥ ३ ॥ .

अथ तृतीया। वृहदुक्थऋषिः । त्रिष्टुप्छन्दः । दे० अग्निः ।
 एतया वृहदुक्थो वाजिनं नाम स्वपुत्रं ऋतं वदति । हे ऋत-
 पुत्र ! 'ते' तव । 'इदम्' उपरि ज्योतिषेति वक्ष्यमाणत्वात् अत्रेदं
 शब्देन ज्योतिरभिधीतते इदं ज्योतिरग्न्याख्यम्, 'एकम्' एको-
 ऽंशः' अतः 'ते' तव देहगतान्यंशेन वाह्यमग्निं 'संविशस्व'
 सङ्गच्छस्व । तथापरः 'ज' अन्योऽपि 'ते' तव 'एकं' वाय्वाख्यो-
 ऽंशः, तेन च प्राणवाय्वाख्येनांशेन 'वाह्यं' वायुं 'संविशस्व' शरी-
 राग्निप्राणवायोः वाह्याग्निवायोश्चैकत्वादंशत्वमिति भवः
 तथा, 'तृतीयेन ज्योतिषा' आदित्याख्येन तेजसा तवात्मना
 संविशस्व सूर्यगतात्मचैतन्ययोरभेदादंशत्वम्, "योऽहं सोऽसौ"
 "योऽसौ सोऽहं" सूर्य आत्मा जगतः" इत्यादिश्रुतेः आत्मनः
 सूर्यप्रवेशो युक्तः 'तन्वे' ततवे पुनः शरीरग्रहणाय 'चारुः'
 कल्याणो भूत्वा तस्मिन् सूर्यं 'संवेशनः' सम्यक् प्रवेष्टा । 'एधि'
 भव । कौटशस्त्वम् ? 'प्रियः' तेन सह प्रीयमाणः । कौटशि
 तस्मिन् ? 'देवानां परमे' उत्तमे । 'जनित्ने' जनके । "देवानां
 ह्येतत् परमं जनित्वं यत् सूर्यः" इति हि श्रुतिः ॥ ३ ॥

३ २७ ३ १ २ ३ १ २ ३
 इमं स्तोममर्हते जातवेदसे . . .

१ २ ३ १ २ ० ३ १ २
 रथमिव सं महेमा मनीषया ।

३ २७ ३ १ २ ३ १
 भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संप्सद-

२ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २
 यग्ने सख्ये मा रिषाम वयं तव ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । कुक्ष ऋषिः । जगतीछन्दः । अग्निः देवता ।
 'मर्हते' पूज्याय । 'जातवेदसे' जातानामुत्पन्नानां वेदित्वा जात-

प्रज्ञाय जातधनाय वा अग्नये । 'मनीषया' त्रिशितया बुद्ध्या ।
 'इमं स्तोमम्' एतत् स्तोत्रम् । 'रथमिव', यथा तच्चा रथं
 संस्करोति तथा । 'सम्पद्हेमा' सम्यक् पूजितं कुर्मः । 'अस्य'
 अग्नेः 'संसदि' सन्नजने । 'नः' अस्माकम् । 'प्रमतिः' प्रकृष्टा
 बुद्धिः । 'भद्रा हि' कल्याणी समर्था खलु । अतस्तया
 बुद्ध्या कुर्म इत्यर्थः । हे 'अग्ने' ! 'तव सख्ये', अस्माकं त्वया
 सह सखिभिः सति । वयं 'म्ह रिषाम' हिंसिता न भवाम ।
 अस्मान् रक्षत्यर्थः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ .
 मूर्द्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
 वैश्वानरमृत आ जालमग्निम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 कविं सम्राजमतिथिं जनाना

३ २ ३ १ २ ३ २
 मासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । इयोर्भारद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः ।
 अग्निः देवता । 'मूर्द्धानं' शिरोभूतम् । कस्य ? 'दिवः'
 द्युलोकस्य । 'पृथिव्याः' पृथिताया भूमेः । 'अरतिं' गन्तारम् ।
 यद्वा गन्तव्यं स्वामिनम् । 'वैश्वानरं' विश्वेषां सर्वेषां नराणां
 सम्बन्धिनम् । 'ऋते' ऋतमिति सत्यस्य यज्ञस्य वा नाम ।
 निमित्तसप्तम्येषा ऋतनिमित्तम् । 'आ' आभिमुख्येन जातम्
 स्रष्ट्यादावुत्पन्नम् । 'कविं' क्रान्तदर्शिनम् । 'सम्राजं' सम्य-
 याजमानम् । यजमानानाम् 'अतिथिं' हविर्वहनाय सततं
 गन्तारम् । यद्वा, अतिथिवत्पूज्यम् । 'आसन्' आसनि
 आस्यं, द्वितीयार्थं सप्तमी, आस्यभूतम् । "अग्निं लक्षणेना-

स्येन हि देवा हृलीषि भुञ्जते” । ‘पात्रं’ पातारं रक्तकम् । यद्वा,
आस्येन धारकम् । एवं गुणविशिष्टं वैश्वानराम्निम् । ‘नः’
अस्माकं सम्बन्धिनि यज्ञे । ‘देवाः’ स्तोतार ऋत्विजः, देवा एव
वा । ‘आ जनयन्त’ आभिमुख्येनाजनयन् । अरण्योः सकाशाद्
उदपादयन् ॥ ५ ॥

२७ ३ १ २२ ३ २
वि त्वदापो नः पर्वतस्य पृष्ठाः ।

३ १ २ ३ २
उक्थेभिरग्ने जनयन्त देवाः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
तं त्वा गिरः सुष्टुतयो वाजय-

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २
न्याजिं न गिर्ववाहो जिग्युरश्वाः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप्छन्दः । अग्निः
देवता । हे ‘अग्ने’ ! ‘त्वत्’ त्वत्सकाशात् । ‘उक्थेभिः’ उक्थैः
स्तोत्रैः यज्ञैर्हविभिश्च । ‘देवाः’ स्तोतारः । कामान् आत्मनः
‘व्यजनयन्त’ विविधं जनयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ‘पर्वतस्य’
मेघस्य ‘पृष्ठात्’ उपरिभागात् ‘आपो न’ आपः उदकानि
यथा तद्दत् । अपिच, हे ‘गिर्ववाहः !’ गीर्भिः स्तुतिरूपाभिः
वाग्भिर्वहनीयाग्ने ! भरद्वाजाः स्तोतारः । ‘तं’ प्रसिद्धम् । ‘त्वा’
त्वाम् । ‘वाजयन्ति’ बलिनं कुर्वन्ति । यद्वा । वाजमन्त्र-
मिच्छन्ति । अपिच । त्वां ‘सुष्टुतयः’ शोभनस्तुतिरूपाः ।
‘गिरः’ वाचः । ‘जिग्युः’ जयन्ति वशीकुर्वन्ति । तत्र दृष्टान्तः ।
अश्वाः वाहाः ‘आजिन्व’ संघामं यथा शीघ्रं जयन्ति तद्ददि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३
 आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रः

२२ ३ २ ३ १ २
 होतारः सत्ययजः रोदस्योः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
 अग्निं पुरा तनयित्वोरचित्ता-

१ ३ ३ १ २ ०
 हिरण्यरूपमवसेः कृणुध्वम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तसी । वामदेवो ब्रूते । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
 हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'अध्वरस्य' यज्ञस्य । 'राजानम्' अधि-
 पतिम् । 'होतारं' देवानामाह्वताम् । 'रुद्रं' रोरुयमाणं
 द्रवन्तम्, शतून् रोदयन्तं वा । यद्वा, 'एषा वा घोरा तनूर्य-
 द्रुदः' इति रुद्रात्वकम् । 'रोदस्योः' द्यावापृथिव्योः 'सत्य-
 यजं' सत्यस्यान्नस्य दातारम् । यद्वा 'सत्ययजं सत्येन हविषा
 देवान् यजन्तम्' । यद्वा, सत्यस्यानन्द-लक्ष्णस्य सङ्गमयितारं
 रोदस्योर्व्याप्य वर्त्तमानम् । 'हिरण्य-रूपं' सुवर्ण-प्रभम् । एवं
 विधम् 'अग्निं' 'वः' युष्माकम् 'अवसे' रक्षणाय 'तनयित्वोः'
 तनयित्वुरग्निः सङ्घाकस्मिकः, तत् सदृशाद् 'अचित्तात्' न
 विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तम्, चित्तोपलक्षित-सर्वेन्द्रियोप-
 संहारो मरणाति यावत् तस्मान्मरणात् 'पुरा' प्रागेव
 'आ कृणुध्व' यूयं समन्ताद्दिविर्भिरग्निं भजध्वम् ॥ ७ ॥

३ २ ४ ३ २ ३ १ २ २ २ ३
 द्रुध्वे राजा समर्थी नमोभिः

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यस्य प्रतीकमाहुतं घृतेन ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३
नरो हव्येभिरीडते सबाध

१ २ ३ १ २
अग्निरग्रमुषसामशोचि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
‘राजा’ दीप्तः ‘अर्थः’ स्वामी हविषां प्रेरकोवा ‘अग्निः’
‘नमोभिः’ स्तुतिभिः सह ‘समिन्धे’ समिन्ध्वं । ‘यस्य’
अग्नेः ‘प्रतीकं’ रूपं ‘घृतेन आहुतं’ भवति । ये च ‘नरः’
अस्रदीयाः ‘सबाधः’ संश्लिष्टाः सञ्जातबाधाः ‘हव्येभिः’ हव्यैः
सार्द्धम् ‘ईडते’ स्तुवन्ति । ‘सः’ अग्निः ‘उषसाम्’ ‘अग्रम्’ ‘आ
अशोचि’ आ दीप्यते ॥ ८ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
प्र केतुना वृहता यात्यग्नि-

२ ३ १ २
रा रोदसी वृषभो रोरवीति ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
दिवश्चिदन्तादुपमामुदान-

३ २ ३ १ २ ३ १ २
इपामुपस्थे महिषो बवर्ध ॥ ९ ॥

अथ नवमी । त्रिशिरास्वाङ्गऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे०
अग्निः । ‘अग्निः’ ‘वृहता’ ‘केतुना’ प्रज्ञानेन युक्तः सन्
‘आ’ इदानीं ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ ‘प्रयाति’ प्रकर्षण
गच्छति । किञ्च, देवानामाह्वानकाले ‘वृषभः’ इव ‘रोर-
वीति’ अत्यर्थं शब्दं करोति । ‘दिवश्चित्’ अन्तरिक्षलोक-
स्थापि ‘अन्तात्’ पर्यन्तात् ‘उपमाम्’ (उपमेत्यन्तिकनाम)
मेघस्य ‘समीपम्’ ‘उदानट्’ उदश्रुते जालनात्मनादित्या-

क्षनावस्थितः सन् ऊर्ध्वं व्याप्नोति । अत्रोतीर्व्यत्ययेन परस्मै-
पदम् । तिपोहल्ङादिलोपः ।, 'अपां' वृष्टिलक्षणानामुद-
कानाम् 'उपस्थे' उपस्थाने अन्तरिक्षे वैद्युतात्मना 'महिषः'
महान् 'ववर्ध' वर्धते ॥ ८ ॥

३ २७ ३ १ २ ३ २ ३
अग्निं नरो दीधितिभिररण्यो-

३ २ ३ २
हस्तच्युतं जनयतां प्रशस्तम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ द्वितीया दशति ।

अथ दशमी । वसिष्ठऋषिः । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः
'नरः' नेतारऋत्विजः 'प्रशस्तं' प्रकर्षेण स्तुतं 'दूरे दृशं' दूरे,
दृश्यमानं दूरे, पश्यन्तं वा 'गृहपतिं' गृहाणां पालकम्
'अथव्यु' अथर्वतिर्गत्यर्थः अगम्यम् अतनवन्तं वा 'हस्तच्युतं'
हस्तेन जातम्, अरण्योः विद्यमानम् अग्निः 'दीधितिभिः'
अङ्गुलिभिः 'जनयत' जनयन्ति । [अत्र यास्कः—“दीधितयो-
ऽङ्गुलयो भवन्ति, धीयन्ते कर्मस्वरणी प्रत्यृत एने अग्निः सम-
रणाज्जायत इति वा, हस्तच्युती हस्तप्रच्युत्या जनयन्त प्रशस्तं
दूरे दर्शनं गृहपतिमतनवन्तम् (५, २, ११)"] इति ॥ १० ॥

इति सौर्याचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ऋन्दोव्याख्याने

प्रथमस्याध्यायस्य सप्तमखण्डः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाहो द्वितीया दशति ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३

अबोध्मग्निः स धा जनानां

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

३ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३

यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अथ अष्टमखण्डे । प्रथमा । बुधश्च गविष्ठिरश्च द्वावृषी ।
त्रिष्टुप्छन्दः । दे० अग्निः । अयम् 'अग्निः' जनानाम् अध्व-
र्यादीनां 'समिधा' समिद्धिः 'अबोधि' प्रबुद्धोऽभूत् । 'धेनु-
मिवा' अग्निहोत्रार्थं धेनुं प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वद् 'आय-
नीम्' आगच्छन्तीम् 'उषासम्' प्रति उषः काले इत्यर्थः ।
अथ प्रबुद्धस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयो ज्वालाः 'यद्वाः' महान्तः
'वयां' शाखां 'प्रोज्जिहानाः' प्रोद्धमयन्तो वृक्षा इव । यद्वा
महान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तो भानवः 'नाकम्'
अन्तरिक्षम् 'अच्छ' आभिमुख्येन 'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ।

“सस्रते” “सिस्रते” इति पाठी ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

प्र भूर्जयन्तं महां विपोधां

३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

मूरैरमुरं पुरां दर्माणम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३

नयन्तं गौर्भिर्वना धियं धा

१ २ ३ १ २ ३ २
हरिश्मशुं न वर्मणा धनर्चिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वत्सप्रिऋषिः । त्रिष्टुप्कृन्दः । अग्निः देवता । हे स्तोतः ! त्वम् 'जयन्तम्' असुरसेनानां जेतारं 'महां' महान्तं 'विपोधां' मेधाविनः धर्तारं 'मूरैः' मूढै- रधिष्ठितानां 'पुरां' शरीराणां 'दर्माणम्' आदरेण रक्तकम् 'अमूरम्' अमूढमग्निं 'प्रभु' स्तोतुं प्रभव समर्थो भव 'गौर्भिः' सुतिभिः 'वना' वृक्षनीयं सम्भजनीयं 'नयन्तं' धनानि प्रापयन्तं 'वर्मणा' कवचस्थानीयज्वालयोपेतं 'हरि- श्मशुं न' हरितवर्णकेशमयमिव 'धनर्चिं' धार्थ्यमाणं क्रिय- माणं स्तोत्रं यस्य तम्, प्रीणनकरस्तोत्रं वा अग्निमुद्दिश्य 'धियं' परिचरणरूपं कर्म 'धाः' विधेहि ।

“मूरैः” मूराः” इति च पाठौ । “नयन्तं गौर्भिर्वना धियन्था हरिश्मशुं न वर्मणा धनर्चिम्” इति कृन्दोगाः । “नयन्तो गर्भं वनां धियं धुर्हरिश्मशुं नार्वाणं धनर्चिम्” इति, अङ्गुचाः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
शुक्रं ते अन्यद्यजतं ते अन्यद्

२ २ ३ १ २ ३ १ २
विपुरुषे अहर्जा द्यौरिवासि ।

२ ३ २ ३ १ २ २
विश्वा हि माया अवसि स्वधावन्

३ २ २ ३ २ ३ १ २
भद्रा ते पूषन्निह रातिरस्तु ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । भरद्वाज ऋषिः । त्रिष्टुप्कृन्दः । पूषा देवता । हे 'पूषन्' ! 'ते' तव 'शुक्रं' शुक्लवर्णम् 'अन्यत्' एकमहर्भवति

वासरात्मकम्, तथा 'ते' तव सम्बन्धि 'यजतं' यजिरच सङ्गति-
करणे वर्तते यजनीयं प्रकाशिन सङ्गमनीयं स्वतः कृष्णवर्णम्
'अन्यत्' एकमहर्भवति रात्र्यांस्थम्। इत्थं 'विषुरूपे' शुक्लकृष्ण-
तया नानारूपे 'अहनौ' तव महिम्ना निष्पद्येते। यद्वा, हे पूषन् !
त्वदीयमन्यद्रूपं 'शुक्रं' निर्मलं दिवसस्योत्पादकम्, त्वदीय-
मन्यदेकं रूपं 'यजतं' केवलं यजनीयं न प्रकाशकं रात्रे-
रुत्पादकम्। अतएव 'विषुरूपे' विषमरूपे 'अहनौ' अहश्च
रात्रिश्च भवतः। अहोरात्रयोर्निर्माणे सूर्य एव कर्त्ता।
कथमस्य प्रसक्तिरिति ? तत्राह, 'द्यौरिवासि' यथा द्यौरा-
दित्यः प्रकाशयिता तथा त्वं प्रकाशकोऽसि। कुतः ? इत्यत
आह, हे स्वधावन् ! अन्नवन् ! पूषन् ! 'विश्वाः' सर्वाः
मायाः प्रज्ञाः 'हि' यस्मात् कारणाद् 'अवसि' रक्षसि, अतः
कारणात् त्वं सूर्य इव भवसौत्यर्थः। तादृशस्य 'ते' तव
'भद्रा' कल्याणी 'रातिः' दानम् 'इह' अस्मासु 'अस्तु' भवतु।
यास्कस्त्वाह—“शुक्रं तेऽन्यत्सोहितं तेऽन्यद्यजतं तेऽन्यद्यज्ञियं
तेऽन्यद्विषमरूपे ते अहनौ कर्मणा द्यौरिव चासि सर्वाणि च
प्रज्ञानान्यवस्यन्नन्नवन् (१२, २, ६)” इति।

“स्वधावन्” “स्वधावः” इति च पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १
द्रुडामग्ने पुरुदसं संनि गोः

२२ ३ १ २२

शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

१ २ ३ १ २२ ३ २३

स्यान्नः सूनुस्तनयो विजावा-

३ १ २ ३ १ २ ३ २

ग्ने सा ते सुमतिभूर्त्वस्मे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
 हे 'अग्ने' ! 'पुरुदंससं' 'दंसः वेषः' इति (नि० १२, १, ३) कर्म-
 नामसु पठितत्त्वाद्दंसः-शब्दः कर्मवाची पुरुषि बह्वनि दंसांसि
 कर्माणि यस्याः सा, तां बहुकर्माणं 'गोः सनिं' गवादिपशूनां
 सम्पादयित्रीम् 'इडाम्' एतन्नामिकां गोरूपां देवतां 'शश्वत्तमं'
 निरन्तरं 'हवमानाय' यजमानाय मघ्नं 'साध' साधय । किञ्च,
 'नः' अस्माकं 'सूनुः' पुत्रः, 'तूनयः' पौत्रः 'स्यात्' भवतु, इति
 'ते' तव यः 'सुमतिः' शोभना बुद्धिः सा 'विजावा' अबन्ध्या
 सती 'अस्मे' अस्माकं 'भूतु' भवतु ॥ ४ ॥

१ २२ ३ २ ३ १ २ ३ २

प्र होता जातो अनामभोविन्

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २

नृषद्वा सीददपां विवर्त्ते ।

१ ३ २ ३ २ ३ १ २ २

दधद्यो धायी सुते वयात्सि

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २

यन्ता वसूनि विधते तनूपाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । वत्सप्रिऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
 'यः' 'नृषद्वा' अग्निः 'अपाम्' अन्तरीक्षनामैतत् (नि० १, ३, ८)
 अन्तरिक्षस्य 'विवर्त्ते' विवर्त्तने उत्सङ्गे वैद्युतरूपेण निषस्त्रो-
 ऽभूत्, स इति 'होता' यजमानानां होमनिष्पादको
 जातः 'मादुर्भूतः' 'महान्' गुणैः पूज्यः । 'नभोवित्' अन्त-
 रिक्षस्य ज्ञाता यतस्तत्रोत्पन्नः अतस्तस्य ज्ञाता 'नृषद्वा'
 नृषु सीदन् सददर्मनिन्, नित्स्वरः (६, १, ११७)] 'प्रसीदत्'
 वेद्यां प्रसीदति । "अपासुपस्त्रो महिषा अष्टभ्यत्" इति

हि निगमः । यद्वा, अपां पयसाम् इत्यर्थः, कर्मणामुपस्थे उपस्थाने समीपे 'वेद्यामुक्तलक्षणः सन् । अथवा, अपाम् उदकानां विवर्त्ते मध्ये योऽग्निर्हविर्वोदुमसहमानो निगूढः सन् स देवैः पुनः प्रार्थितः उक्तविधः सन् वेद्यां प्रसीदति, सोऽग्निः 'दधत्' हवीषि धारयन् 'सुधायी' वेद्यां निहितोऽभूत् । हे स्तोतः ! सोऽग्निः 'विधते' परिचरते 'ते' तुभ्यं 'वयांसि' अन्नानि 'वसूनि' धनानि च 'यन्ता' नियमयिता भवतु । किञ्च, तनूपाः, 'तन्वः' पाता च भवत्विति शेषः ।

“नृषद्वा” नृषद्वा” इति च पाठौ । “दधद्यो धायी सुते” इति छन्दोर्गाः “दधियां धायी सते” इति बह्वचा ॥ ५ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २

प्र सम्राजमसुरस्य प्रशस्तं

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रस्येव प्र तवसस्कृतानि

३ १ २ ३ १ २

वन्दद्वारा वन्दमाना विवष्टु ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वशिष्ठ ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । 'दे० अग्निः । 'असुरस्य' बलवतः 'पुंसः' वीरस्य पौंस्यमिति वीर्यमुच्यते तथाच यास्कः, 'पुमान् पुरुमना भवति पुंसतेवेति 'कृष्टीनां' जनानाम् 'अनु माद्यस्य' स्तुत्यस्य 'तवसः' बलवतः 'इन्द्रस्येव तस्याग्नेः प्रशस्तम् उत्कृष्टं 'सम्राजं' सम्यग्राजमानं स्वरूपं स्तौतु । तथा 'वन्दद्वारा' वन्दनं वन्दः स्तुतिः, तद्वाराणि स्तुतिप्रसूखानि 'वन्दमाना' सर्वैः स्तूयमानानि 'कृतानि' कर्माणि 'प्र विवष्टु' प्रकर्षेण कामयताम् ।

“प्रसम्माजमसुरस्य प्रशस्तम्” इति छन्दोगाः । “प्रसम्माजो असुरस्य प्रशस्तिम्” इति बह्वृचाः । “वन्दहारा वन्दमानां विवष्टु” इति, वन्दे दारुं वन्दमानो विवच्मि” इति च पाठी ॥ ६ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

अरण्योर्निहितो जातवेदा

१ २ ३ १ २ ३ १ २

गर्भं इवेत्सुभृतो गर्भिणीभिः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

दिवेदिव ईडो जागृवद्भि-

३ १ २ ३ १ २ ३ २

हविष्मद्भिर्मनुष्ये भिरग्निः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० त्रिष्टुप । दे० अग्निः । ‘जातवेदाः’ सर्वविषयज्ञानवान् ‘अयम्’ अग्निः । ‘अरण्योर्निहितः’ देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितः । तत्र दृष्टान्तः, ‘गर्भः इव’ इति यथा गर्भो गर्भिणीभिः स्त्रीभिः ‘सुभृतः’ सुष्टु धार्यते तद्वत् । स तादृशोऽग्निः ‘हविष्मद्भिः’ सम्भृत-हविष्कैः अतएव ‘जागृवद्भिः’ कर्मणि जागरूकैः ‘मनुष्येभिः’ मनुष्यैरस्माभिः ‘दिवे दिव’ प्रत्यहं स्तुत्यर्थम् ‘इड्यः’ स्तुति-रूपाभिर्गीर्भिः स्तोतव्यः ।

“सुभृतो गर्भिणीभिः” इति “सुधितो गर्भिणीषु” इति च पाठी ॥ ७ ॥

३ १ २

३ २ ३

सनादग्ने मृणसि यातुधानान्

२ ३ १ २ ३ १ २

न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः ।

१२ , ३१२ ३२३
अनु दह सहमूरान् कयादो

१ २ ३१ २ ३ १२
मा ते हेत्या मुक्षत देव्यायाः ॥ ८ ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ तृतीया दशति ।

अथाष्टमी । पायुर्ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः ।
हे 'अग्ने' ! त्वं 'सनात्' चिरादेवारभ्य 'यातुधानान्' राक्षसान् ।
'मृणसि' बांधसे । तथापि 'त्वा' त्वाम् । 'धृतनासु' संग्रामेषु ।
'रक्षांसि' राक्षसाः 'न जिग्युः' नाजयन् । किञ्च । स त्वमधुना
अनुक्रमेण सह मूरान् मूलेन सहितान् मारकव्यापारेण
युक्तान् 'कयादः' क्रव्यादो मांसभक्षकान् राक्षसान् 'दह'
जिसा भस्मीकुरु । किञ्च, तव सम्बन्धिनो 'देव्यायाः'
देव्यात् 'हेत्याः' 'आयुधात्' ते यातुधानाः 'मा मुक्षत' मुक्ता
मा भूवन् ।

“कयादः” “क्रव्यादः” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमस्याध्यायस्य षष्ठेऽक्षरेः ।

अथ प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ चतुर्थी दशति ।

२ ३ १ २ ३१ २ ३ २ ३ १ २

अन्न ओजिष्ठमा भर दुम्नमस्मभ्यमग्निगो ।

१ २ ३१ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र न्ये राये पनीयसे रत्सि वाजाय प्रन्याम् ॥ १ ॥

षोडशानुष्टुभोजिष्टमिति खण्डयोः ।

सोमं राजानमित्येषा वैश्वदेवी ततः परा ।

स्तुतिरङ्गिरसां शिष्टाः आग्नेय्यस्तु चतुर्दश ।

अथ नवमे खण्डे—सेयं प्रथमा । गयत्रिऋषिः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । हे अग्ने ! 'ओजिष्ठं' बलवत्तमं 'द्युम्न' द्योतते कटक-मुकुटादि-रूपेण सर्वत्र काशते इति द्युम्नं धनम् अस्मभ्यम् 'आभर' आहर । हे 'अध्रिगो !' अष्टत-गमन ! अष्टतमप्रतिहतं गमनं यस्येति, अष्टता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा, अध्रिगुः, नस्य सम्बोधनं हे अध्रिगो ! 'पनीयसे' पनीयसा स्तोतव्येन 'राये' राया धनेन । सुपां सु लुगिति (७, १, ३६) शि आदेशः 'नः' अस्मान् प्रकर्षेण योजय । 'वाजाय' अन्नस्य लाभाय 'पत्याम्' पत्यानम् अन्नस्य, मत्समीप-प्राप्ति-साधनं मार्गं, 'रक्षि' विलिख कुर्वित्यर्थः ॥

“प्र नो राये पनीयसे” इति छन्दोगाः, “प्र णो राया परीणसा” इति बह्वृचाः ॥ १ ॥

१ २ ३ २४ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यदि वीरो अनु ष्याग्निमिन्धीत मर्त्यः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
आनुह्वद्व्यमानकश्म भक्षीत दैव्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । भरद्वाजोवाहस्यत्यो वा । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । 'यदि' यदा 'यस्य' मनुष्यस्य 'वीरः' पुत्रः, स्यात् भवति, तदा सः 'मर्त्यः' 'अग्निमिन्धीत' आधानमादधीत कुर्वति । किञ्च । 'आनुषक्' अविच्छिन्नं यथा भवति तथा 'ह्वयम्' 'आ नुह्वत्' आभिसुख्येन नुहोति ।

अपिच । 'दिव्यं' देव-सम्बन्धि 'शर्म' गृहं सुखं वा 'भक्षीत'
भजेत सेवितेत्यर्थ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २ २
त्वेषस्ते धूम ऋग्वति दिवि सं कुक्र आततः ।

२ ३ २ ७ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २
सूरो न हि द्युता त्वं कृपा पावक रोचसे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । इयोर्भरक्षज ऋषिः । छ० अ० षुप् । दे०
अग्निः । हे अग्ने ! 'त्वेषः' दीप्तस्य 'ते' तव 'शुक्रः' शुक्लो
निर्मलः शुभ्रवर्णो वा 'धूमः' 'दिवि' अन्तरिक्षे 'आततः'
विस्तीर्णः 'सन्' 'ऋग्वति' मेघात्मना परिणतो गच्छति ।
अपिच, हे 'पावक' ! शोधक ! अग्ने ! 'सूरो न' सूर्य इव
'कृपा' स्तोतव्याभिमुखीकरणसमर्थया स्तुत्या स्तूयमानस्त्वं
'द्युता' दीप्त्या 'रोचसे हि' प्रकाशसे खलु ।

“दिवि सन्” इति, “दिवि षन्” इति च पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २
त्वं हि चैतवद्यशोऽग्ने मित्रो न पत्यसे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
त्वं विचर्षणे श्रवो वसो पुंशं न पुष्यसि ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी ।

हे 'अग्ने' ! 'त्वं हि' त्वं खलु 'चैतवत्' क्षितिः
क्षयोऽपचयः तत्सम्बन्धि चैतं शुष्कं काष्ठं तद्द्रव्यं 'यशः' अन्नं
(नि० २, ७) हविलक्ष्णं 'पत्यसे' अभिपतसि गच्छसि नत्र
दृष्टान्तः, 'मित्रो न' अहरभिमानी मित्रो देवः स इव यद्वा,
क्षय इति गृह्यनाम (नि० ३, ४) 'चैतवत्' चैतं निवासकं हवि-
लक्ष्णमन्नं तदयुक्तम् यजमानगृहं मित्रभूतः पुरुष इवाभि-

पतसि । यद्वा, पत्यतिरैश्वर्यकर्मा, (नि०२, २१) ईदृशमन्त्रं 'पत्यसे' ईशिषे अतः कारणात् हे 'विचर्षणे' ! विशेषेण सर्वस्य द्रष्टः ! 'वसो' ! वासकाग्ने ! 'त्वं 'अवः' अवणीयमन्नम् यजमानगृहस्थं न अयं न शब्दस्यार्थे । (नि०२, ७) अन्नकार्य-भूतां 'पुष्टिं' च 'पुष्यसि' वर्धयसि ॥ ४ ॥

३ २३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रातरंग्निः पुरुप्रियो विश्व स्तवेतातिथिः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऋक्तवाहादित ऋषिः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । 'पुरुप्रियः' बहुप्रियः 'विश्वः' यजमाने धनस्य निवेशकः 'अतिथिः' यजमानानां गृहान् प्रति तिथिषु न अभ्येतीत्यतिथिः । तथाह यास्कः, "अतिथिरभ्येति गृहान् भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति परगृहाणीति वा (४, ९, ५)" इति एवं विधोऽग्निः 'प्रातः' 'स्तवेत' स्तूयते । 'अमर्त्ये' अमरणधर्मके 'अस्मिन्' अग्नी 'विश्वे' सर्वे 'मर्त्तासः' मर्त्ताः मनुष्याः 'हव्यम्' 'इन्धते' दीपयन्ति दधत इत्यर्थः ।

"विश्वे यस्मिन्नमर्त्ये हव्यं मर्त्तास इन्धते" इति छन्दोगाः, "विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्त्तेषु रण्यति" इति बह्वचाः ॥ ५ ॥

१ २३ २ ३ २ ३ १ २

यद्वाहिष्ठं त्वद्ग्नये वृहदृच्च विभावसो ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

वाहिष्ठीव त्वद्रयिस्त्वद्वाजा उदीरते ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वसूयव आत्रेया ऋषयः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । 'वाहिष्ठं' बोद्धृतमं 'यत्' स्तोत्रं 'तत् अग्नये' क्रियते ।

५० 'सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [१अ०६ख०

अतः हे 'विभावसो' ! प्रभाधनाग्ने ! 'वृहत्' बह्वन्नं धनं च
'अर्च' अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथमस्यान्नधनप्रदातृत्वमित्यपेक्षा-
यामाह, यतः 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'महिषी' महती
'रयिः' धनम् 'उदीरते' उद्गच्छन्ति । 'इव' इति पाद-पूरणः
॥ ६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विशो विशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ ३ २ ३ १ २
अग्निं वो दुर्यं वचः स्तुषे शूषस्य मन्मभिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी गोपवन ऋषिः । सप्तवध्रिर्वा । छ० अनुष्टुप् ।
दे० अग्निः । हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'वः' यूयं 'वाजयन्तः' अन्न-
मिच्छन्तः 'विशोविशः' सर्वस्याः प्रजायाः 'पुरु-प्रियं' बहु-
स्थिम् 'अतिथिं' पूज्यम् 'अग्निं' स्तुत्या परिचरतेतिशेषः ।
अहं च 'वः' युष्मदर्थं 'दुर्यं' गृह-हितम् अग्निं 'वचः' 'स्तुषे'
स्तौमि 'शूषस्य' सुखस्य लाभाय । कैः साधतैः ? 'मन्मभिः'
मननीयैः स्तोत्रैः ॥ ७ ॥

३ २ ३ ३ २ ३ १ २ २ ३ ३ १ २
वृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवाग्नेये !

२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
यं मित्रं न प्रशस्तये मर्तासो दधिं पुरः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । पुरुरात्रेय ऋषिः । छ० अनुष्टुप् । दे०
अग्निः । यज्ञे 'भानवे' दीप्तिमते 'अग्नेये' 'वृहत्' महत् 'वयं'
हवीरूपमन्नं दीयते 'हि' अतस्त्वमपि 'देवाय' द्योतमाना-
याग्नेये वयः 'अर्च' प्रयच्छ । 'मर्तासः' मनुष्याः 'यम्' अग्निं

‘मितं न’ सखायमिव ‘प्रशस्तये’ प्रकृष्ट-स्तुतये अस्मदर्थं
देवानग्निः स्तौत्विति ‘पुरः’ ‘दधिरे’ पुरस्कुर्वन्ति ॥

“प्रशस्तये” “प्रशस्तिभिः” इति पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

अगन्म हृत्तहन्तसं ज्येष्ठमग्निमानवम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

यः स्म श्रुतर्वन्नार्त्तं हृत्तदनीक इध्यते ॥ ९ ॥

अथ नवमी । गोपवन ऋषिः । ‘हृत्तहन्तसं’ पापाना-
मतिशयेन हन्तारं ‘ज्येष्ठं’ प्रशस्यम् ‘आनवं’ मनुष्य-
सम्बन्धिनं, तेषां हित-कारिणम् ‘अग्निम्’ ‘अगन्म’
गन्ता ‘वयं’ पूजार्थं बहुवचनम् । अग्निः ‘यः’ ‘आर्त्तं’
ऋक्ष-पुत्रे ‘श्रुतर्वन्’ नाम्नि राजनि निमित्तं ‘हृत्त’ महान्
‘अनीकः’ ज्वाला-समूहः सन् ‘इध्यते स्म’ प्रहृष्टोऽभवत् ।
लट् स्म (३,२,११८) इति भूते लट् तमग्निमागता इति
समन्वयः । ष्व् श्रुतर्वाणं भिक्षणायागतां गोपवनः अग्निं
स्तौति ॥

“अगन्म” “आगन्म” इति च पाठौ । “यः स्म श्रुतर्व-
न्नार्त्तं हृत्तदनीक इध्यते” इति छन्दोगाः, “यस्य श्रुतर्वा हृत्त-
न्नार्त्तोऽनीक एषधते” इति च बहुचाः ॥ ९ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

जातः पिते धर्मणा यत्सवृद्धिः सहाभुवः ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २

पिता यत्कश्यपस्याग्निः श्रद्धा माता मनुः कविः ॥ १० ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे चतुर्थी दशति ।

अथ दशमी । वामदेवः कश्यपो वा मारीचोमनुर्वा वैव-
 स्वत उभौवा । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । हे 'अग्ने ! त्वं
 'परेण' उत्कृष्टेन 'धर्मणा' आधानादिकर्मणा 'जातः' प्रादु-
 र्भूतोऽसि । 'यत्' यः 'सहस्रिः' यज्ञे सह वर्तन्ते इति सहस्रः
 ऋत्विजः, तैः सह 'अभुवः' भूमि-सम्बन्धि-यज्ञे वर्तसे कश्यप-
 स्याग्निरित्येतयोः परस्परं विभृक्ति-व्यत्ययः 'यद्' यस्याग्नेः
 'कश्यपः' 'पिता' 'अद्वा' देवी 'माता' च 'माः' 'कविः'
 क्रान्त-कर्मा मेधावी वा "मनुर्वैवस्वतः स्तोता आसीत् सोऽग्निः
 यजमानायाभौष्टं फलं प्रयच्छतु" अनेन सूचितमुपाख्यानं
 ब्राह्मणान्तरे द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थकप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

प्रथमास्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।

प्रथमपाठकस्य द्वितीयाद्धे पञ्चमी दशतिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे ।

३ २७ ३ १ २ ३ १ ३ २ ३ १ २

आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणं च बृहस्पतिम् ॥ १॥

अथ दशमे खण्डे—सैयं प्रथमा । अग्निं नापस ऋषिः ।
 छन्दः अनुष्टुप् । देवता विश्वेदेवा । 'राजानं' राजमानमी-
 श्वरं वा 'सोमं' 'वरुणं' च 'अग्निं' च 'गोभिः' स्तुतिः ।
 'अन्वारभामहे' रक्षणार्थम् आह्वयामहे । तथा 'आदित्यम्'
 अदितेः पुत्रं 'विष्णुं' च 'सूर्यं' च 'ब्रह्माणं' च बृहस्पतिं
 च अन्वारभामहे ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ५ २

इत एत उदारुहन् दिवः पृष्ठान्या रुहन् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र भूर्जयो यथा पथोद्याम्ङ्गिरसो ययुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेवो ह्ययोः । छन्दः अनुष्टुप् । देवता विश्वेदेवाः । एते अङ्गिरसः, 'यथा' 'उत्' मार्गणैव 'द्यां' दिवं 'प्र ययुः' आपुः । कीदृशाः ? 'भूर्जयः' भृञ्जतिः पाक-कर्मा हविषां पक्कारः । तत्र दृष्टान्तः 'पथा' मार्गणं जना ग्रामादीन् गच्छन्ति, तथा इतः भूमिः सकाशात् 'उदारुहन्' उदगच्छन् । आगत्य च 'दिवः' स्वर्गस्य 'पृष्ठानि' स्थानानि 'आरुहन्' प्राक्रीमन्ति ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

राये अग्ने महे त्वा दानाय समिधीमहि ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

ईडिष्वा हि महे वृषं द्यावा होताय पृथिवी ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । एतस्याः कश्यपोऽसितां देवलोवा । हि 'अग्ने !' 'त्वा' त्वां 'महे' महतः 'राये' धनस्य 'दानाय' दानार्थं 'समिधीमहि' वयं सम्यग् दीपयामहे । 'वृषन्' वर्षितः । अग्नये 'महेते' 'होताय' अग्निहोतार्थं 'द्यावा' दिवं 'पृथिवी' च 'ईडिष्वा' स्तुहि ॥ ३ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

तद्वन् वा यदीमनु वोचद्वह्नेति वेरु तत् ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

परि विप्रवानि काव्या नेमिश्चक्रामिवाभुवत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । भार्गहतिः सोमो वा ऋषिः । छन्दः

अनुष्टुप् । देवता अग्निः । 'वा' अथवा 'ईम्' एनं यज्ञम्
 'अनु' लक्ष्मीकृत्य 'यत्' हविरादिकं 'दधन्वे' धारयत्यध्वर्यादिः
 यद् 'ब्रह्म' स्तोत्रम् 'अनुवोचत्' अनुवक्ति होत्रादिः अत्र वा
 अन्वित्येतद्योज्यम् । 'तत्' सर्वं 'वेरु' वेरेव कामयते जानाति
 वा स्वयमनुष्ठातुम् । अयमग्निः 'विश्वानि' सर्वाणि 'काव्या'
 काव्यानि 'कवयः' मेधाविन ऋत्विजः तत् सम्बन्धीनि कर्माणि
 'पर्यभुवत्' परिभवति स्वारूतानि करोति व्यपेतीत्यर्थः ।
 व्याप्तौ दृष्टान्तः 'निमिः' दहिर्वेष्टनबलयः 'चक्रमिव' रथाङ्गं
 यथा कात्क्षेन व्याप्नोति तद्वत् ॥

“ब्रह्म” इति “ब्रह्माणि” इति च पाठौ । “भुवद्” “भवत्”
 इति च ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

त्वमग्ने हरसा हरः शृणाहि विश्वतस्परिः ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ क २ ३ क २ २

यातुधानस्य रुक्षसो बलं न्युञ्ज वीर्यम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । पायुर्ऋषिः । छन्दः अनुष्टुप् । देवता
 रक्षोहा अग्निः । हे 'अग्ने !' त्वे 'हरसा' त्वदीयेन तेजसा
 क्रोधेन वा तथाच यास्कः हरोहरं ज्योतिर्हरउच्यते इति ।
 'यातुधानस्य' राक्षसस्य 'हरः' हरो गीलं बलं 'विश्वतः'
 सर्वतः 'परि' गतं प्रति 'शृणाहि' नाशयेत्यर्थः । तथा, 'रुक्षसः'
 राक्षसस्य 'वीर्यं' च 'न्युञ्ज' निःशेषेण रुज भक्षयेत्यर्थः ॥

“शृणाहि” “शृणीहि” इति पाठौ । “बलं न्युञ्ज वीर्यम्”
 “बलं विरुज वीर्यम्” इति च ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

त्वमग्ने वसूष्मिह रुद्राष्वादिस्था उत ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

यजा स्वध्वरं ज मनुजालं घृतप्रुषम् ॥ ६ ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीयाङ्गे पञ्चमी दशति ।

इति प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ षष्ठी । प्रस्कर्त्तव्यं ऋषिः । छन्दः अनुष्टुप् । देवता अग्निः । हे 'अग्ने !' त्वम् 'इहं' कर्मणि वस्वादीन् 'यज' । 'उत' अपिच 'जतम्' अन्यमपि देवतारूपं प्राणिनं यज । कीदृशम् ? 'स्वध्वरं' शोभनयागयुक्तं 'मनुजातं' मनुना प्रजप्प्रतिना उत्पादितं 'घृतप्रुषम्' उदकस्य सेत्तारं यजेति सम्बन्धः ॥ ६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानं

प्रथमस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे प्रथमा दशति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

पुरु त्वा दाशिवाम् वोचेऽरिरग्ने तव खिदा ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तोदस्येव शरणं आ महस्य ॥ १ ॥

खण्डयोर्हंपुरुत्वेति ककुभोऽष्टौ दशोष्णिहः ।

जज्ञानः पावमानी स्यादुतस्येत्यदितेः स्तुतिः ।

शिष्टाः षोडश चाग्नेय्यः समाख्या छत्रिणीति वत् ॥

अथैकादश खण्डे—सेयं प्रथमा । दीर्घतमा ऋषिः ।

छन्दः उष्णिक् । देवता अग्निः । हे 'वग्ने !' 'त्वा' त्वां 'पुर' बहु 'वोचे' यद्वा बहु दाश्वानिति सम्बन्धे पुत्रं देहि, वित्तं देहि इत्याद्याशासनानि ब्रवीमीत्यर्थः । अन्तूष्णीम् ? नेत्याह यतः 'दाशिवान्' दाश्वान् अभिमतं हविर्दत्तवानस्मि, अतो वोचे । इतरसाधाख्येन ब्रुवतः कथं दातव्यम् इति न मन्तव्यम् । यतः हे अग्ने ! 'तद् स्विदा' 'अरिः' तवैव अर्त्ता त्वेवकोऽहं 'महस्य' महतः 'तोदस्य' शिक्तकस्य स्वामिनः 'शरणम्' 'इव' इत्युपमार्थे तदा ईशगृहे यथा गर्भदासादि-नियतो वर्त्तते तद्वदहमपि । यस्मादेवं तस्मात् अभिमतं बहु वोचे । त्वमपि तत् सर्वं देहीत्यर्थः ॥

अत्र निरुक्तम् "बहु दाश्वान्स्वामभिह्वयास्यरिरामत्र-
चच्छतेरीश्वरोऽप्यरिरेतस्मादेव यदन्यदेवत्या अग्नावाहुतयो-
त्त्यन्तइत्येतद्वृष्टैवमवच्यत्तोदस्येव शरणम् महस्य तुल्यस्येव
शरणेधि महतः (५, १, ८)" इति ॥ १ ॥

१ २२ ३ २३ ३ १ २ ३ ३ ३
प्र होत्रे पूर्व्यं वचोऽग्नये भरता वृहत् । देव
३ १ २२ ३ १ २ ३ ३ १ २
विपां ज्योतींषि विभ्रते ३ विधसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विश्वामित्र ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता अग्निः । यजमानो होत्रादीन् प्रति पूजे हे होत्रादयः !
'विपां' विप्राणाम् मेधाविनाम् अध्वर्यादीनां 'ज्योतींषि' सत्-
कर्मानुष्ठानसम्पाद्यानि तेजांसि 'विभ्रते' निमित्ततया कु-
णाय 'विधसे' जगतो विधात्रे 'होत्रे' देवानामाहात्रे 'अग्नये'
'वृहत्' महत् 'पूर्व्यं' पुरातनं 'वचः' स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं
'प्र भरता' सम्पादयत । नेत्ययं पादपूरणः, अन्वयाभावात् ।

यद्वा 'विधसे न' यथा वाः जगद्धिधातुः परमेश्वरः आदित्या-
दीनि ज्योतीषि कर्तुं तद्वदिति प्र शब्दस्य "छन्दसि"
"व्यवहिताश्च" इति भरतेत्यनेन सम्बन्धः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञो ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अस्मे देहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गोतम ऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवता
अग्निः । हे 'सहसोयज्ञो' ! बलस्य पुत्र ! 'अग्ने !' 'गोमतः'
बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य 'वाजस्य' अन्नस्य 'ईशानः' ईश्वरस्त्वमसि,
अतः 'अस्मे' अस्मासु हे जातवेदः ! जातधन ! जातानां
'वेदितः' वा अग्ने ! 'महि' प्रभूतं 'श्रवः' अन्नं 'देहि' प्रयच्छ
स्थापयेत्यर्थः । सहसोयज्ञो पराङ्गवद्वावाद् आमन्त्रितस्य षष्ठ्या-
मन्त्रि समुदायो निहन्यते । अस्मे सुपांसुलुगिति (७,१,३८)
समाप्ताः श्रे आदेशः ॥

"अस्मे देहि" "अस्मे धेहि" इति च पाठौ ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवां देवयते यज ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

होता मन्त्रे वि राजस्यति सिधः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्र ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता अग्निः । हे 'अग्ने !' 'यजिष्ठः' यष्टृतमः 'त्वम्' 'अध्वरे'
यज्ञे 'देवयते' देवानात्मन इच्छते यजमानाय 'देवान् यज'
तदर्थं यष्टव्यानभ्यादीन् देवान् पूजय । किञ्च 'होता'

५८ सामवेदसंहितायाः छन्दःसिद्धिके [१अ०११ख०

देवानामाह्वाता 'मन्त्र' यजमानस्य मायिता स त्वं 'सिधः'
क्षपयित्वन् शब्दून् 'अति' अतिक्रम्य 'वि' राजसि' विशेषेण
शोभसे ॥ ४ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ त ३ २
जज्ञानः सप्त मातृभिर्मधामाशासत श्रिये ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अयं ध्रुवो रयीणां चिकेतदा ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमौ । त्रित ऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवता पवमान
सोमः । 'ध्रुवः' स्थिरोऽयमग्निः 'रयीणां' धनानाम् 'आचिकेतत्'
अस्यानुशासने जानाति । 'सप्त' सप्त सङ्ख्याभिः 'मातृभिः'
हविर्मानसमर्थ्याभिर्जिह्वाभिः स्वात्मनि हविःप्रचेत्वीभिर्पा
त्रिह्वाभिः सह । 'जज्ञानः' प्रादुर्भूतः सोऽग्निः 'मिधां' कर्मणो
विधातारं सोमं 'श्रिये' सेवार्थम् 'आशासत' अनुशास्ति ।
शास्तेर्लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३,४,६८) "बहुलं क्वं इति"
इति (२,४,७३) शपो लुङ् भवति अन्विच्छतीत्यर्थः ॥

"जज्ञानः सप्तमातृभिः" "जज्ञानं सप्त मातरः" इति च
पाठौ । "चिकेतद्" "अचिकेतयद्" इति च ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
उत स्या नो दिवा मतिरदितिस्तु रागमत् ।

१ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
सा शन्ताता मयस्करदप सिधः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी इरिमिठिऋषिः । छन्दः उष्णिक् । देवता
अदितिः । 'उत' अपिच 'स्या' सा पूर्वोक्ता 'मति' 'मन्वी मन्तव्या
स्तोतव्या वा 'अदितिः' 'ऊत्या' रक्षया सार्द्धं 'दिवा' अहनि 'नः'

अस्मान् 'अगमत्' आच्छतु, आगत्य च 'शन्ताता' शन्तातिः
शान्तिकरं 'मयः' सुखं 'सा' अदितिः 'करत्' करोतु । 'सिधः'
नाशकान् शत्रून्नापनयितुं सिधिर्बोधनार्थः ॥

“उत स्या” “उत स्या” इति च पाठौ । “सा शन्ताता”
“सा शन्ताति” इति च ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २
ईडिष्वा हि प्रतीव्याश्च यजस्व जातवेदसम् ।

३ ० १ ३ १ २
चरिष्णुधूममगृभीतशोचिषम् ॥ ७ ॥

अथ अष्टमी । इयोर्विश्वमनावैयश्च ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता अग्निः । 'प्रतीव्यां' शत्रुषु प्रतिगमनशीलम् अग्निं
'हि' अधारणे, अग्निमेव 'ईडिष्वा' स्तुतिभिः स्तुतं कुरु ।
किञ्च, 'चरिष्णुधूमम्' सर्वत्र चरण-शील-धूम-ज्वालम् अगृ-
भीतशोचिषं रक्षोभिर-प्रधृत-दीप्तिम् 'जातवेदसं' जातप्रज्ञं
यदा, ज्ञानानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः, तमग्निं 'यजस्व'
हविषि पूजय ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
न तस्य मायया च न रिपुरीशीत मर्त्यः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यो अग्नये ददाश हव्यदातये ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । 'मर्त्यः' मनुष्यः 'रिपुः' शत्रुः चनेति निपात
समुदायो अर्थे 'मायया च न' माययापि 'तस्य' जनस्य 'न'
ईश्वरो न भवति । 'यः' जनः 'हव्यदातये' हविषा-
मादानसमर्थाय 'अग्नये' यो यजमानः 'ददाश' हवींषि प्रय-
च्छति तस्य रिपुर्न ईशीतेत्यर्थः ॥

“हव्यदातये” ह्यि चदातिभिः” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

२३ १ २ ३२ ३ १ ३२ ३क २२
अप त्वं वृजिनं रिपुं स्तेनमगो दुराध्यम् ।

१ २ ३ २ ३ २
दविष्ठमस्य सत्पते कृधी सुगम् ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भारद्वाज ऋजिष्वा ऋषिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता वैश्वदेव अग्निः । हे ‘अग्ने ! त्वं ‘त्वं’ तं प्रा. ‘ह्वं’ ‘वृजिनं’
कुटिलं ‘रिपुं’ पापकारिणं ‘दुराध्यं’ दुःखसाध्यमत्तारं दुष्टाभि-
प्रायम् वा एवभूतं ‘स्तेनं’ हिंसकं ‘दविष्ठः’ दूरतमम् ‘अपास्य’
अप क्षिप असु, क्षेपणे इति धातुः । हे ‘सत्पते !’ सां पाल-
यितः अग्ने ! अस्माकं ‘सुगं’ शोभनेन गन्तव्यं सुर^{वदे} ‘कृधि’
कुरु । अत्र सर्वदेवात्मकस्याग्नेः स्तवनाद् वैश्वदेवत्वम् ॥ ९ ॥

३क २२ ३ १ २ ३ १ २
• शुष्यग्ने नवस्य मे स्तोमस्य वीर विश्पते इति
२ ३ २ ३ ३२ ३ १ २ ३ इति
नि मायिनस्तपसा चक्षसो नदह ॥ १० ॥

इति त्रितीयप्रपाठकस्य ऋग्वेदे प्रथमा दशति । च

अथ दशमी । विश्वमना एवर्षिः । छन्दः उष्णिक् ।
देवता वैश्वदेवः अग्निः । ‘वीर’ शत्रूणां विश्पथितः ! वा
‘विश्वपते’ विश्वां पालयितः ! हे अग्ने ! ‘नवस्य’ वदानीं
क्रियमाणत्वान्नूतनं ‘मे’ मदीयं ‘स्तोमस्य’ स्तोत्र-शस्त्रादिकं
‘शुष्टी’ शुत्वा ‘मायिनः’ मायाविनः रक्षसः कर्म-विघ्न-
कारिणः, रक्षसान् ‘तपसा’ तापकेन तेजसा ‘निदह’ नितरां

भक्षीकुरु । श्रुष्टेति “तव्यादयश्च (७, ३६) इति निपा-
तितः, वकार-लोपश्चात्सः ॥

“तपसा” तपसा इति च पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
मसाध्यायस्य एकारश्च खण्डः ।

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्र०म०ह्रि०य गायत ऋताव् वृहते शुक्रशोचिषे ।

३ १ २ ३ १ २
उप स्तुतासो अग्नये ॥ १ ॥

अथ त्रिंशदश खण्डे—सेयं प्रथमा । प्रयोभार्गव ऋषिः ।
छन्दः ककुप् । देवता अग्निः । हे ‘उपस्तुतासः !’ हे उपस्तो-
तारः ! यूयं ‘मंहिष्ठाय’ दाह्यतमाय ‘ऋताव्ने यज्ञवते सत्यवते
वा ‘वृहते महते ‘शुक्रशोचिषे’ दीप्ततेजसे ‘अग्नये’ ‘प्र
गायत’ इति पठत ॥ १ ॥

१ २२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सो त्वोतिभिः सुवीराभिरति वाजकर्मभिः ।

२ ३ ३ ० १ २ २
यस्य सख्यं सख्यं सख्यं ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हयोः सौभरिर्ऋषिः । छ० ककुप् । दे०
अग्निः । हे ‘अग्ने !’ त्वं ‘जतिभिः’ रक्षाभिः ‘सः’ यजमानः
‘प्र तरति’ प्रवर्तते । जतयो विशिष्यन्ते ‘सुवीराभिः’ शोभन-
वीराः सुवीरादयो यासु, ताभिस्तथोक्ताभिः ‘वाजकर्मभिः’
वाजानामन्नानां बलानां वा कर्म रक्षणं यासु, तादृशीभिः ।
हे अग्ने ! ‘त्वं’ ‘यस्य’ यजमानस्य ‘सख्यं’ सखित्वं मित्रत्वम्
‘आविथ’ प्राप्नोषीत्वर्थः, सः प्र तरतीति पूर्वत्रान्वयः ॥

६२ साम्नेदेसंहितायाः ७ ऋषिर्वाचिके [१७०१२ख०

“तरति वाजभर्मभिः” “तिरते वाजभर्मभिः” इति च पाठौ । “आविथ” “गवरे” इति च २ ॥

१ २ ३क २र ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तं गूर्धया स्वर्णरं देवासो देवमरं तं दधन्वरे ।

३ २ ३ १ २
देवत्रा हव्यमूहिषे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे ‘स्तोत्र!’ ‘तं’ प्रसिद्धमग्निं ‘गूर्धया’ स्तुहि गूर्धयतिः स्तुतिकर्मा (नि० ३, १४, ५) कौटुशम् ‘स्वर्णरं’ सर्वस्य नेतारं सर्वैः यजमानैः कर्मादी नेतव्यं वा । अथवा, स्वर्गं प्रति हविषां नेतारम् । ‘देवासः’ दीव्यन्ति स्तुवन्तीति देवा ऋत्विजः ‘देवं’ दानादिगुणयुक्तम् ‘अरतिं’ स्वा नं, यद्वा, अभिप्राप्तव्यं ‘दधन्वरे’ धन्वन्ति गच्छन्ति स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति धविर्गत्यर्थः प्राप्य च तेनाग्निना ‘देवत्रा’ देवान् देवमनुष्येत्यादिना द्वितीयार्थे वा प्रत्ययः । ‘हव्यं’ हपुरोडाशादि-लक्षणं हविः ‘आ ऊहिषे’ अभि प्रापय हेर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
मा नो हृणीथा अतिथिं देवमग्निः पुरुप्रशस्त ए प्रः ।

२ ३ १ २ ३ २
यः सुह्रीता स्वध्वरः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रयोगोभार्गव ऋषिः । ऋषिभरिः काण्ठो वा । छ० ककुप् । दे० अग्निः । हे ऋत्विक्-सङ् । ‘नः’ अस्मत्-सम्बन्धि-यज्ञे ‘अतिथिम्’ अतिथिवत् प्रियम् अग्निम् ‘मा हृणीथाः’ मा हर । कमग्निम् ? इत्यत आह ‘यः’ अग्निः ‘सुह्रीता’ सुष्ठु देवानामाह्वाता ‘स्वध्वरः’ शोभनयज्ञो भवति ।

‘एषः’ अग्निः ‘पुरप्रभूतः’ बहुभिः स्तः ‘वसुः’ वासकश्च
भवति तमिति पूर्वत्वमयः ॥

“मा हृणीथा अतिथिम्” इति इन्दोगाः, मा हृणीताम-
तिथिः” इति बह्वृचः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
भद्रो नो अग्निः राहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।
३ २ ३ १ २ ३
भद्रा जत प्रशस्तयः ॥ ५ ॥

अथ प्रश्नमी । नतिमृणां सोभरिर्ऋषिः ।

‘आगतः’ हविर्भिस्तर्पितोऽग्निः ‘नः’ अस्माकं ‘भद्रः’
कल्याणः भवतु । हे ‘सुभग’ ! शोभन-धनाग्ने ! ‘भद्रा’
‘कल्याणी’ ‘रातिः’ दानं च अस्माकं भवतु । ‘भद्रः’ कल्याणः
‘अध्वरः’ यागश्च भवतु । ‘उत’ अपिच ‘भद्राः’ कल्याण्यः
‘प्रशस्तयः’ प्रशंसाः स्तुतयश्च भवतु ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यजिष्ठं त्वां ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम् ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । हे अग्ने ! ‘यजिष्ठं’ यष्टृतमं ‘त्वां’ त्वां
‘ववृमहे’ वृणीमहे सम् भजामहे । कीदृशं त्वाम् ? ‘देवत्रा’
देवेषु मध्ये ‘देवम्’ अतिशयेन दानादिगुणम् । ‘होतारं’
देवानामोद्गातारम् । ‘अमर्त्यम्’ अविनाशिनम् । ‘अस्य’
‘यज्ञस्य’ यागस्य ‘सुक्रतुम्’ सुष्ठु कर्तारम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तदग्ने द्युम्नसा भर यत्सासाहा सद्ने कं चिदत्रिणम् ।

३ १ २२ ३३
मन्युं जनस्य दूढ्यम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे 'जने।' 'तत्' 'स्त्रम्' अन्नं यज्ञोवा
'आभर' अस्मभ्यमाहर । 'यत्' यदा 'सदने' यज्ञ-गृहे
वर्तमानं कश्चित् कमपि 'अत्रिणम्' अत्रिणः राक्षसादिकं
'सासाह' अत्यर्थमभिभव । तथा 'दूढ्यं' दुःखं 'पापबुद्धिं'
शत्रुं 'जनस्य' 'मन्युं' क्रोधं च अभिभव, तदेति पूर्वत्वान्वयः ॥

"दूढ्या" "दूढ्यम्" इति च पाठौ ॥ ७ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २
यद्वा उ विश्पतिः शितः सुप्रीतो मनुषो विशे ।

२७ ३ २७ ३ १ २
विश्वेदग्निः प्रति रक्षांसि सेधति ॥ ८ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहो द्वितीया दशति ।

अथ अष्टमी । विश्वेदग्निः । ६० उपनिषत् ।
दे० अग्निः । 'विश्वपतिः' विश्वेदपतिः पालयिता 'शितः'
हविर्भिस्तीक्ष्णीकृतः सोऽग्निः 'सुप्रीतः' सृष्टुं प्रीतः सन्
'मनुषः' मनुष्यस्य 'विशे' विश्व निवेशने (तु०प०) गृहे
'यद्वै' यदा खलु वर्तते तदानीम् 'अग्निः' 'विश्वाइत्'
विश्वान्येव तस्य बाधकानि रक्षांसि 'प्रतिसिसेधति' हिनस्ति ।
षिष्ठु गत्यां भौवादिकाः, 'उ' प्रसिद्धौ ॥

"विशे" "विशि" इति च पाठौ ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थकप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

वेदार्थस्य प्रवृत्तौ न तमो हार्दं विचारयन् ।

पुमर्थाच्चतुरोऽद्याद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिक-राम-प्रवर्तक-श्रीवीर-बुद्ध-भूपाल-
साम्राज्य-धुरन्धर-सायणाचार्येण विरचिते माधवीये-सामवेदाय-
प्रकाशे इन्द्रोव्याख्यानानि षाष्ठे-पर्वणि प्रथमोऽध्यायः ।

इति षष्ठमम् आग्नेयं पर्व आग्नेयं काण्डं वा ।

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

• अखिन्नध्याये इन्द्रः स्मृत्यते । •

अस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं तृतीया दशति ।

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

तद्देवा गाय सुते सचा पुरुहृताय सत्वने ।

२ ३ २ ३ १ २

गवे नं शाकिने ॥ १ ॥

अथ प्रथमे खण्डे—सैयं अथमा । शंयुर्वार्हस्यत्य ऋषिः ।

गायत्री छन्दः । दे० इन्द्रः । हे 'स्तोतारः !' 'वः' यूयम् 'सुते'

अभिषुते सोमि सति 'पुरुहृताय' बहुभिर्यजमानैराहुताय

'सत्वने' शत्रूणां हृदयित्वे । यद्वा । धनानां सन्निवे दात्रे इन्द्राय

इन्द्राय 'तत्' स्तोत्रम् 'सचा' सह संहता भूत्वा 'गाय' गायत ।

'यत्' स्तोत्रं 'शाकिने' शक्तिमते इन्द्राय 'शं' सुखकरं भवति ।

गवे नं यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३

यस्ते नूनं शतक्रतविन्द्र द्युन्नितमो मदः ।

१२ ३१ २२
तेन नूनं मदे मदे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । श्रुतकृषिः ।

अत्र सोमः स्तूयते—हे 'शतक्रतो !' इति विधप्रज्ञान ! हे
“इन्द्र !” “द्युञ्जितमः” यथा व्रतमः “यः मदे” माद्यन्त्यनेन
इति मदेः सोमः यः सोमः “नूनं” पुरस्तात् “तेन” त्वदर्थम्
अस्माभिरभिषुतोऽस्ति । “तेन” अस्माभिर्दीयमानेन सोमेन
“नूनम्” इदानीम् “मदे” तत्पानेन मदे सति सति
अस्मानपि “मदेः” घनादिदानेन त्वं मादय माही हर्ष,
अत्रान्तर्भावितव्यर्थः “छन्दसि बहुलम्” इति शप् ॥ २ ॥

१३ १२ ३२ ३२ ३१ २ ३१ २

गाव उप वदावटे मही यज्ञस्य रप्सुदा ।

३१ २२ ३१ २

उभा कर्णा हिरण्यया ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । ऋषिः हर्यतः प्रगाथः । हे “उभाः”
घर्मदुघाः ! यूयम् “अवटे” अवटं महावीरं प्रति “उप”
उपावत वर्षव्यत्ययः (३,४,६) उपागच्छत । “यज्ञस्य”
घर्मयागस्य साधनभूते ‘रप्सुदा’ मदे आ. रिषोः फलं
रिषोरश्विनोर्दातव्ये वा, यद्वा रपणं शान्तं रप् मन्त्रः, तेन
सुदातव्ये, अथवा षुद चरणे (भा० आ०), रपा मन्त्रेण
चारणीये दोहनीये, ईदृशे गवाजयोः पंथी “मही”
महती बहुले अपेक्षिते, अत उपावत गोशब्दो ज्ञाया
अप्युपलक्षकः, अजापयसोऽपि महावीरे आसेचनीयत्वात् ।
अपिच अस्य महावीरस्य “उभा” “उभौ” “कर्णा” कर्णस्थानीयौ
द्वौ रुक्मौ “हिरण्यया” हिरण्ययौ सुवर्णरजतमयावित्यर्थः ।

“उपवदावटे” इति छन्दोगाः, “उपवतावतम्” इति बह्वृचाः ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अरमश्र्वाय गायत श्रुतकक्षरं गवे ।

२ ३ १ २ ३ २
अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । इत्यैः श्रुतकक्षनाम ऋषिः ।

‘श्रुतकक्ष’ ऋषिरात्मनमेव सम्बोधयति, हे ‘श्रुतकक्ष’ आत्मन् ! ‘अरम्’ अलं ‘गायत’ [वचनव्यत्ययः (३, १, ८५,)] गाय गीतं कुरु । किमर्थमिन्द्रोद्देशेन स्तुतिस्तत्राह, “अश्र्वाय” इन्द्रेण उच्यमानायाश्र्वाय तदर्थम् “अरम्” अलं गाय इन्द्रविषयं स्तोत्रं कुरु, तथा “गवे” अलं गाय, “इन्द्रस्य” इन्द्रकर्तृकाय “धाम्ने” गृहाय तदर्थञ्च “अरम्” पर्याप्तं स्तुहि, गृहादिकु-
मिन्द्रः प्रयच्छति, तस्मै गायेति यद्वा इन्द्रस्येति कर्मणि षष्ठी, गृहादिलाभार्थमिन्द्रं स्तुहि ।

“श्रुतकक्षाः”, “श्रुतकक्षः” इति च पाठौ ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ ३ २ ३ १ २
तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे ।

२ २ २ ३ १ २
स वृषा वृषभो भुवत् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । श्रुतकक्ष ऋषिः ।

उच्यमाना आहुः, “तम्” पूर्वोक्तलक्षणम् “इन्द्रम्” वाज-
यामसि” सोमेन स्तुतिभिर्वाजयामः वाजवन्तं कुर्मः, किम-
र्थम् ? “महे” महान्तम् “वृत्राय” अपामावरकं वृत्रासुरं
“हन्तवे” हन्तुम्, सोमपानेन मत्तः स्तुतिभिर्वा स्तुतः सन्,

वृत्रहत्यायाञ्च, राजा मसि वाजवन् करोतीत्यर्थे तत्करो-
तीति षिच्, 'णाविष्टया' इति षेरिष्ठिभावात् 'टिः' (६,४,
१५५) इति टिलोपः, 'दिभतोर्लुक् (५, १, ५)' इति वचना-
न्मतुपो लुक् "वृषा" धनानां सेक्ता दाता "सः" इन्द्रः
"वृषभः" अस्माकं स्तोतृणां सोमस्य दाता धनादिसेचको
दाता "भुवद्" भवतु ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

त्वमिन्द्र बलादधि सहसो जात ओजसः ।
त्वम् सन् वृषन् वृषेदसि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । इन्द्रमातरो देवजामय ऋषिकाः ।

हे "इन्द्र!" "त्वम्" "सहसः" परंपरामभिभावात्
"बलात्" "अधि जातः" असि अधिः पञ्चवर्गानुवा-
दकः । वृत्रादिबधहेतुभूताद् बलाद्धेतोस्त्वं प्रख्यातः भवसि
इत्यर्थः अपिच "ओजसः" ओजोनाम बलहेतुः इत्यगतं
धेय्यं, तस्मादपि त्वं ज्योतिःसि । हे "वृषन्" वर्षितः "सन्"
अष्टः "त्वम्" "वृषा इत्सि" कामानां वर्षितैव त्वसि
॥ ६ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यज्ञ इन्द्रमवर्षयद्यज्ञमिं व्यवत्तन् ।
चक्राण ओपशं दिवि ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । गोषूक्तयश्चसूक्तिनौ ऋषी वृचस्य ।

"यज्ञः" यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः "इन्द्रं" देवम्
"अवर्षयत्" अयूते हि, 'इन्द्र इदं हविरजुषतावीव-

धत महीज्यायो कृत इति स इन्द्रः “त्” यस्मात् “भूमिम्”
 पृथिवीं (नि०१,१,२) “व्यवर्त्तयत्” वृद्ध्यादिप्रदानेन विशेष-
 षेण वर्त्तमानाम्नात् । किं कुर्वन् ? “दिवि” अन्तरिक्षे
 मेघम् “ओपशम्” उपेत्य शयात् “चक्राणः” कुर्वन् यद्वा
 आत्मनि समवेत् वीर्यविशेषः ओपशः, तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥७॥

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

यदिन्द्रा यथा तमीशीय वस्व एक इत् ।

३ २ १ २

स्तोता मे गोसखा स्यात् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । हे “इन्द्र !” “यथा” “त्वम्” “एक इत्”
 एक एव केवलः “वस्वः” वसुनः धनस्य ईषिषे, एवम् “अहम्”
 अपि “इत्” यदि “ईशीय” ऐश्वर्ययुक्तः स्याम् । तदानीं “मे”
 मम “स्तोता” “गोसखा स्यात्” गोभिः सहितो भवेत्
 ईश्वरस्य एव स्तोता कुतो हेतोर्गो सहितो न भवेत् ? अपितु
 भवेत् अथभिप्रायः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पथंपन्थमित्थोतार धावत मद्याय ।

१ २ ३ २ ३ १ २

सोमं वीराय शूराय ॥ ९ ॥

अथ नवमी । मिधातिथिराङ्गिरस ऋषिः ।

हे “स्तोतारः” अभिषोतारोऽध्वर्यवः ! “मद्याय” माद-
 यितव्याय “वीराय” विक्रान्ताय “शूराय” शौर्यवते इन्द्राय
 “पन्थम् पन्थम् इत्” सर्वत्र स्तुत्यमेव “सोमम्” “आ धावत”
 अभि गमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ ९ ॥

७० सामवेदं हितायाः छन्दो विचिके [२४० २४० ।

३१२ ३२४ ३३ १२ ३१२
इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमदरम् ।

१२ ३१
अनाभयिन् ररिमा ते ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहो द्वितीयाहो न ।

अथ दशमी । काण्वः प्रियमेधः ।

हे “वसो” वासयितः ! इन्द्रो “इदम्” पुत्रो वर्तमानं
“सुतम्” अभिषुतम् “अन्धः” अन्धम् सोमलक्षणम् “पिबा”
यथा “उदरम्” त्वदीयं जठरं “सु पूर्णम्” अतिशयेन सम्पूर्णम्
भवति तथेत्यर्थः । हे “अनाभयिन् !” आ समन्तं विभे-
त्याभयी, विभेतेरीणादिक इति, न आभयी अनाभयी
आदृश ! हे इन्द्र ! “ते” तुभ्यं त्वदर्थं “ररिमा” उक्तगुणं
सोमं दत्तः रा दाने, छान्दसो लिट् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानम् ।
द्वितीयः अध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहो चतुर्थी दशति ।

२७ ३२ ३१२ ३१ २२
उद्देदभि श्रुतामघं वृषभं नय्यापिसम् ।

१२
अस्तारमेषि सूर्य्य ॥ १ ॥

अथ द्वितीये खण्डे—सेयं प्रथमा । इयोः सूतकक्षः श्रुत-
कक्षो वा ऋषिः । अस्मिन् इचे सूर्य्यरूपेणन्द्रस्य स्तुतिः
क्रियते—‘असौ वा आदित्य इन्द्रः’ इति हारिद्रविकम् । हे

“सूर्य्य !” द्वादशसुभङ्गेषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः, तस्मात् सूर्यात्मक ! सुवीर्य्यं हे इन्द्र !, “अमघम्” सर्वदा देयत्वेन विख्यातधनम्, अतएव “वृषभम्” प्राचमानानां धनस्य वर्षि-
तारं “नर्यापसम्” नरहितं नर्य्यं, नरहितकर्माणम् “अस्तारं” दानशौण्डम् अर्थवन्तम् एतं दृशानुभावम् “उदेषि” अभित उदेषि । “वृषभम्” अवधारणे त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गतोऽसि “वृ” इति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥

२ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २
यदद्य कञ्च वृत्रहन्तु गा अभि सूर्य्य । .

२ ३ २ ३ १ २
सर्वं दिन्द्र ते वशे ॥ २ ॥

द्वितीया । अत्र शौनकः,—
यदद्य कञ्चेत्युदिते रवौ स्तुत्वा पुरन्दरम् ।
“यन्नपाहते रिप्रं वश्यं वा कुरुते जगत्” इति ॥
“वृत्रहन्” वृत्रस्य अपामावरकस्य मेघस्य हन्तः ! हे सूर्यात्मकेन्द्र ! ‘अद्य’ अस्मिन्दिने ‘यत् कञ्च’ यत् किञ्चित् पदार्थजातम् ‘अभि’ अभिसुखीकृत्य ‘उदगाः’ गतोऽन्तर्गतोऽन्तर्गतः, तस्य लङ् गादेशः उदयं प्राप्तवानसि ‘तत् सर्वं’ पदार्थजातं ‘ते’ तव ‘वशे’ वशवर्त्ति स्वायत्तमस्ति ॥ २ ॥

१ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
य आनयत्परावतः सुवीती तुर्वशं यदुम् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्रः स नो युवा सखा ॥ ३ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः ।
‘यः’ इन्द्रः ‘तुर्वशं यदुं’ च एतत्संज्ञी राजानोऽश्वरुभिः

दूरदेशे प्रक्षिप्ती 'सूरी' सुनीत्या शोभनेन नयनेन 'परा-
वतः' तस्माद् दूरदेशार्ते 'आनयत्' अन्वयनीतवान् 'युवा'
तरुणः 'सः इन्द्रः' 'नः' अस्माकं 'सखा' भवति ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

मा न इन्द्राभ्यादिशः पुरो अक्षुष्य यमत ।

२ ३ १ २ ३ २

त्वा युजा वनेम तत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकक्ष ऋषिः ।

हे 'इन्द्र' 'आदिशः' आदेशे समन्तादायु गान्धति-
सृजन् 'सूरः' सृ गती (भा०प०) सुवत् सरणशीलः सुचसः
'अक्षुषु' रात्रिषु 'नः' अस्माकम् 'अभ्यायमत्' आ भि-
मुख्येन 'मा' नियन्ताऽगन्ता भवतु । यद्यागन्ता चेत्यादा
'तत्' रक्षः 'त्वायुजा' त्वत्सहायेन वयं 'वनेम' हन्यामः खथ
क्रथं हिंसार्थाः, वन चेत्यत्र (भा०प०) पठितत्वाद्धिंसार्थाः

'आयमत्' "आयमन्" इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

एन्द्र सानसिं रयिं सजित्वानं सदासहम् ।

१ २ ३ १ २

वर्षिष्ठमृतये भरा ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । अस्याः परस्याश्च मधुच्छन्दा ऋषिः ।

हे "इन्द्र!" ऊतये" अस्मद्रक्षार्थम् "रयिम्" धनम्
"आ भरा" आहर, कीदृशं रयिम्? "सानसिम्"
सम्भजनियम् "सजित्वानम्" समानशत्रुजयशीलम् धनेन
हि शूरान् भृत्यान् सम्पाद्य शत्रवो जीयन्ते 'सदासहम्'
सर्वदा शत्रूणामभिभवनहेतुम् 'वर्षिष्ठम्' अतिशयेन वृद्धम्
प्रभूतमिर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
इन्द्रं वयं महाधने इन्द्रमर्भे अभामहे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
युजं वृत्रेषु वज्रिणम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । “वयम्” अनुष्ठाणारः “महाधने” प्रभूतधन-
निमित्तम् “इन्द्रं” “हवामहे” आह्वयामः, “अर्भे” अर्भके
स्वल्पेऽपि धनं निमित्तभूते इति इन्द्रं हवामहे । कौटशम्
इन्द्रम् ? युजं” सहस्रवज्रिणं समाहितं वा । “वृत्रेषु” शत्रुषु
धनलाभविधिषु प्राप्तेषु निवारणाय “वज्रिणं” वज्रोपेतम् ।
महाधनशब्दे यद्यपि समाप्तवाची तथापि महद्भनमत्र
विवक्षितम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अपि कद्रुवः सुतमिन्द्रः सहस्रबाह्वे ।

१ २ ३ १ २
तत्राददिष्ट पौंस्यम् ॥ ७ ॥

सप्तमीं त्रिशोक ऋषिः । “कद्रुवः” कद्रु-
नामस्य ऋषेः सम्बन्धिनं “सुतः” अभिषुतं सोमम् “अपिवत्”
पौंस्यम् । “सहस्रबाह्वे” सहस्रबाह्वाख्यं शत्रुम् अहन्निति
शेषः । “तत्र” तस्मिन्वसरे “पौंस्यम्” इन्द्रस्य वीर्यम् “आ
ददिष्ट” आ दीप्यत ।

“तत्राददिष्ट” इति छन्दोगाः, “अत्राददिष्ट” इति
बह्वृचाः ॥ ७ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र नोनुमो वृषन् ।

३ २ १ २
विद्धी त्वाऽस्य नो वसो ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । सप्तऋषिः । हे 'वृषः' ! कामानां वर्षितः !
 'इन्द्र !' 'त्वायवः' त्वत्कामाः 'वयं' वसिष्ठाः त्वाम् 'अभि
 प्र नोनुमः' प्रकर्षेण स्तुयिः । हे 'वसो' वासयितः इन्द्र !
 'अस्य' इदम् 'नः' अस्मदीयं स्तोत्रं 'विद्धी' प्रवधारय ॥ ८ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ १ ३ १ २ ३ २ ३ २

आ घा ये अग्निमित्यते स्तृणन्ति आनुषक् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

येषामिन्द्रो युवा सखा ॥ ९ ॥

अथ नवमी । द्वयोस्त्रिशोकः । 'ये' ऋषयः 'आ घा'
 आभिमुख्येन खलु 'अग्निम्' 'इन्धते' दीपयन्ति 'येषां' च
 'युवा' नित्यतरुणः 'इन्द्रः' 'सखा' भवति ते 'आनुष' आनु-
 पूर्व्येण 'बर्हिः' 'स्तृणन्ति' ॥ ९ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जही धः ।

१ २ ३ १ २ २

वसु स्याहं तद्देवसु ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य समाहं चतुर्थी दशति ।

अथ दशमी । हे 'इन्द्र !' 'विश्वाः' सर्वाः 'द्विषः' द्वेषोः
 शत्रुसेनाः 'अप भिन्धि' विदारय 'बाधः' हिंसित्वाः 'सृघः'
 संग्रामान् 'सृघः, सृघः', इति संग्रामनामसु पठितत्वात्
 'परिजही' हिंस्याः । ततः तासां 'स्याहं' सृष्टणीयं 'तत्'
 प्रसिद्धं 'वसु' 'आ भर' अस्मभ्यम् आ हर ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

अथ द्वितीयं । अथ प्रथमाद्धे पदानी दृशति ।

३ १ २

३ १ २ ३ १ २ २

इहेव शृण्व ए कशा हस्तो यददान् ।

१ २ १ २

नि यामं चि मृञ्जते ॥ १ ॥

अथ तृतीयं । अथ—सैयं यमा । कण्वोघोर ऋषिः ।

‘एषां’ मरुतं ‘हस्तो’ स्थिताः । ‘कशाः’ स्वस्ववाहनताडन-
हेतवः । ‘यददान्’ यद्वदन्ति ध्वनिं कुर्वन्ति, तं ध्वनिम्
‘इहेव’ अत्रैव स्थित्वा ‘शृण्वे’ शृणोमि । स ध्वनिविशेषः
‘यामम्’ संयामे ‘चित्र’ विधं शौर्यं ‘न्यृजते’ नितरा-
मलं कृते ‘ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा (६,४,२४)’ इति यास्कः
॥ १ ॥

३ १ २

३ १ २ ३ १ २

३ १ २

इम त्वा वि चक्षते सखाय इन्द्र सोमिनः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २

पुष्टान्तो यथा पशुम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । द्वयोस्त्रिणो क ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘त्वा’
त्वत् ‘सोमिनः’ अभिषुतसोमाः ‘सखायः इमे उ’ खल्वस्म-
दीया जनाः ‘पुष्टावन्तः’ सम्भृतपाशाः ‘यथा पशु’ पशुमिव
‘वि चक्षते’ वि पश्यन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

३ १ २

समस्य मन्यवे विशो विश्वा नमन्त कृष्टयः ।

३ १ २ ३ १ २

समुद्रायेव सिन्धवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वत्सः काण्व ऋषिः । ‘विशः’ निविशन्त्यः

‘विष्वाः’ सर्वाः ‘कृषिः’ प्रजाः ‘अवः’ इन्द्रस्य ‘मन्वे’
क्रोधाय यद्वा मन्वुर्मनासाधनं स्तोत्रं तदर्थं ‘सं नमन्त’
सम्यक् स्वतएव नमन्ति यिद्धीभवन्ति । एव दृष्टान्तः, ‘समु-
द्राय इव’ यथा समुद्रम् अधः प्रति ‘सिन्धुः’ स्पन्दनशीला
नद्यः स्वयमेव नमन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

देवानामिद्वो महत्तदा वृष्णी हे वयम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

वृष्णामस्यभ्यमूतये ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । कुसीदी काण्व ऋषिः । देवाः !
‘देवानां’ स्वतेजसा सर्वतो दीप्यमानानाम् ‘इम एवार्थं
युष्माकमेव ‘महत्’ व्याप्तं मंहनीयं वा ‘अवः’ एतन्नं यद्
विद्यते ‘तत्’ ‘वृष्णां’ कामानां वर्षितृणां युष्माकं स्वभूतं
तद्वक्ष्यं यजमानाः ‘वयम्’ ‘आ वृष्णीमहे’ प्रन्तात्
सम्भजामहे । किमर्थम् ? ‘अस्यभ्यम्’ ‘ऊतये’ पूर्वस्यभ्यम-
स्यदर्थमिति साधारणं तद् विशिनष्टि ऊतयेति,
अस्माकं पालनायेति ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २

सोमानां स्वरणं कृणुहि ब्रह्मणस्पते ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २

कक्षीवन्तं य औशिजः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मेधातिथिः ऋषिः । हे ‘ब्रह्मणस्पते !’
एतन्नामक देव ! त्वं ‘सोमानाम्’ अभिषवस्य कर्तारं माम्
अनुष्ठातारं ‘स्वरणं’ देवेषु प्रकाशनवन्तम् ‘कृणुहि’ कुरु ।
तत्र दृष्टान्तः, ‘कक्षीवन्तम्’ एतन्नामकऋषिम् इवशब्दो-

ऽत्राध्याहार्यः कक्षीणन् यथा देवोः प्रसिद्धः तद्वदित्यर्थः
 'यः' कक्षीवान् 'उशिजः' उशिजः पुत्रः तमिवेति पूर्वत्र
 योजना । कक्षीणोऽनुष्ठाटेषु गृहिणुषु प्रसिद्धिस्तैत्तिरीयैरा-
 न्नायते, 'एवं वै पर आट्णाणः कक्षीवानोशिजो वीत-
 हव्यः श्रायसरुः इत्युः पौरुकुत्सु प्रजाकामा अचिन्वत' इति ।
 ऋगन्तरेऽप्यृषिर्वकनेन अनुष्ठाटत्वप्रसिद्धिः सूच्यते, 'अहं
 कक्षीवान्नाणोऽस्मिं वि' इति । तस्मादस्यानुष्ठातारं प्रति
 दृष्टान्तत्वं ज्ञातम् । मन्त्रेणैव यास्कनेव व्याख्यातः, 'सोमानां
 सोतारं प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ! कक्षीवन्तमिव य
 औशिजः कक्षीवान् कक्षीवन्तोशिजः उशिजः पुत्रः' उशिक्
 वष्टेः 'दन्तकर्मणोऽपि त्वयं अनुष्यकश्च एवाभिप्रेतः स्यात्,
 तं सोमं सोतारं मां प्रकाशनवन्तं कुरु ब्रह्मणस्पते ! (६, ३,
 १२)' इति । अस्मिन् मन्त्रे सोममिति पदेन ब्रह्मण इति
 पदेन च सूचितं तात्पर्यम् तैत्तिरीया आमनन्ति, 'सोमं स्वर-
 णमिति च, सोमपीयमेवावरुन्धे, कृणुहि ब्रह्मणस्पत इत्याह'
 ब्रह्मणस्पतमेवावरुन्धे' इति ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 बोधन्मना इदस्तु नो वृत्रहा भूर्यासुतिः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २
 शृणोतु शक्र आशिषम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । श्रुतकश्च ऋषिः । अयं परोक्षकृतः । 'वृत्रहा'
 वृत्रस्य हन्ता 'भूर्यासुतिः' बहुषु देशेषु इन्द्रार्थं सोमा
 मासूयन्ते अभिषूयन्त इति तादृशः यद्वा, बहुनि सोमा-
 दिहवीषि इन्द्रार्थमासूयन्ते ह्वयन्त इति तादृशः 'बोध-
 न्मनाः' बुध अवगमने (भ्वा० प०), औणादिकोऽत्प्रत्ययः
 यस्य मनः स्तोतृणामभिमतं बुध्यते जानातीति तथोक्तः

‘इद्’ अवधारणे ‘नः’ अस्माकं बोधिन्मना एव ‘अस्तु’
 सर्वदास्मदभीषितानि नानात्वैवेत्यर्थः । यद्वा, एतादृश इन्द्रः
 नोऽस्माकं सव्यन्धिनि यद्भवत्विति । किं ततः ? ‘शक्रः’
 संग्रामे शत्रुहननसमर्थः इत्यर्थे ‘आशिषम्’ पश्मदीयां स्तुतिम्
 आशासनं वा ‘शृणोतु’ ।

“बोधिन्मना” बोधिन्मना इति पाठौ ॥ ६ ॥

३ १ २

३ १ २

अद्य नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् ।

१ २ ३ १ २

परा दुष्वप्रम् सुव ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । श्यावाश्व ऋषिः । हे ‘सवित’ देव !
 ‘नः’ अस्मभ्यम् ‘अद्य’ अस्मिन् यागदिने ‘प्रजावत्’
 पुत्राद्युपेतं ‘सौभगं’ धनं ‘सावीः’ प्रेरय । ‘वप्रम्’
 दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवद् दुःस्वकरं दारिद्र्यं ‘परास्वम्’ दूरं
 प्रेरय ॥ ७ ॥

२ १ २ ३ १

२ २

३ २ ३

१ २

क्वाऽस्य वृषभो युवा तुविश्रीवो अनानतः ।

३ १

२ २

ब्रह्मा कस्तम् सपर्य्यति ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । प्रागाथः काण्व ऋषिः । ‘स्यः’ सः
 ‘वृषभः’ वर्षिता ‘युवा’ नित्य-तरुणः ‘तुविश्रीवः’ प्रवृ-
 श्शीवः ‘अनानतः’ कदाचिदप्यनवनतः इन्द्रः ‘क्व ?’ कुत्र
 वर्तते इति को जानातीत्यर्थः । ‘कः’ ‘ब्रह्मा’ स्तोता ‘तम्’
 इन्द्रं ‘सपर्य्यति’ पूजयति ॥ ८ ॥

उपह्वरे गिरीणां सङ्गमे च नदीनाम् ।

धिया विप्रो जायत ॥ ९ ॥

अथ नवमं वक्ष ऋषिः । 'गिरीणां' पर्वतानाम् 'उपह्वरे' उपह्वर्त्तव्ये कान्ते 'नदीनां' सरितां 'सङ्गमे' सङ्गमने च ईदृग्विधे ऋषि क्रियमाणया 'धिया' स्तुत्या 'विप्रः' मेधावी इन्द्रः 'अजायत' प्रादुर्भूति, स्तुतिं श्रोतुमिति शेषः गिरीणामित्यत्र 'गामन्यतरस्याम्' (६, १, १७७) इति नाम-उटात्त्वम् ।

"सङ्गमे" "सङ्गमे" च इति पाठौ ॥ ९ ॥

प्रस्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीर्भिः ।

नरं नृषाहं मंहिष्ठम् ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमाहं पदमी दशति ।

द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमोऽहं पदमाप्तम् ।

अथ दशमी । इरिमिठ ऋषिः । 'चर्षणीनां' मनुष्याणां मध्ये 'सस्राजं' सम्यग् राजमानम् । यद्वा मनुष्याणामधीश्वरम् 'इन्द्रम्' हे स्तोतारः । 'प्रस्तोत' प्रकर्षेण स्तुत । कीदृशम् ? 'गीर्भिः' स्तुतिभिः 'नव्यं' स्तुत्यं "नरं" नेतारं "नृषाहम्" नृणां शत्रुमनुष्याणाम् अभिभवितारम् "मंहिष्ठम्" दाढतमम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थकप्रकाशे इन्द्रोव्याख्याने

द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रोक्ता दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अपाद् शिष्यन्धसः सुदक्षस्य प्रहोषिणः ।

२ ३ २ ३ १ २

इन्द्रोरिन्द्रो यवाशिरः ॥ १ ॥

अथ चतुर्थखण्डे—सेयं प्रथमं । श्रुतं च ऋषिः । 'शिप्री' 'शिप्रे हनू नासिके वा' शोभनहनुः । यद्वा शिप्राः शीर्षः श्याः, सुशिरस्त्राणः सः 'इन्द्रः' । 'प्रहोषिणः' प्रकर्षेण देवान् हविर्भिर्जुह्वतः 'सुदक्षस्य' । तन्नामकस्य ऋषेः सम्बन्धि 'यवाशिरः' श्रीञ् पाके (क्रा० उ०) आङ् पूर्ववत् 'अप-सृधेथामानृचुः' इत्यादिना धातोः शिरादेशः 'यवैरस्य श्रितं यवैः सह पक्वम् 'इन्द्रोः' सर्वत्र पात्रेषु चरन्तम् 'न्धसः' सोमलक्षणमन्नम् 'अपात्' अपिवत् 'यद्वा सोमस्य भागम् इन्द्रार्थम् परिकल्पितं सोमांशम् अपिवत् । 'उ' इत्यवधारणे ॥ १ ॥

३ १ २

इमा उ त्वा पुरुवसोऽभि प्र नोनवुर्गिरः ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २

गावो वत्सं न धेनवः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मेधातिथि ऋषिः । हे 'पुरुवसो !' बहुधन ! 'यद्वा वसवो यज्ञाः बहुयज्ञः इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'अभि' 'इमाः' अस्मदीयाः 'गिरः' स्तुतयः 'प्रनो-नवुः' प्रकर्षेण पुनः पुनः स्तुवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । नीतिरत्र 'व्याप्तिकर्मा' । तत्र दृष्टान्तः 'गावो वत्सं न धेनवः' यथा धेनवः गावुः गृहे वर्तमानं वत्सं शीघ्रमभिगच्छन्ति तद्वत्

यद्वा, अस्मदीया वाचः स्वाम् अभिनो नवुः शङ्कयन्ति स्तुवन्ति,
यथा गावो वक्षमभिलक्ष्य हन्धारवं कुर्तन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

२३ ३ १ २ ३ २ ३ १ २१ ३क २२

अत्राह गोरमन्वते नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २

इत्या चन्द्रो गो गृहे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गोरमन्वतेऽपि । 'अत्राह' अस्मिन्नेव
'गोः' गोरमन्वते । 'चन्द्रमसः' 'गृहे' मण्डले 'त्वष्टुः' एत-
त्संज्ञकस्य आदित्यस्य । अन्वि 'अपीच्यं' रात्रौ अन्तर्हितं
स्वकीयं यत् 'नाम' तेषां तदादित्यस्य रश्मयः । 'इत्या'
इत्यम् । नेन प्रकारेण 'अन्वते' अजानन् । उदकमये-
स्वच्छे इद्विम्बे सूर्यकिरणाः प्रतिफलन्ति, तत्र प्रतिफलिताः
किरणाः सूर्ये यादृशीं सञ्ज्ञां लभन्ते, तादृशीं चन्द्रेऽपि वर्त-
माना लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तम् भवति यद्वात्रावन्तर्हितं
सौरं तत्र चन्द्रमण्डलं प्रविश्याहनीव नैशं तमो निवार्य सर्वं
प्रकाशयति । ईदृग्भूततेजसा युक्तः सूर्य इन्द्र एव, द्वादशस्वादि-
त्ये इन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् । अतोऽहोरात्रयोः प्रका-
श इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमानत्वात् इन्द्रो देवतेत्युप-
पन्नं भवति, ईदृग्भूतस्य तेजसः आश्रयत्वेन चन्द्रमसः प्राधा-
न्यविवक्षया चान्द्रमस्यामिष्टौ विनियोगोऽप्युपपद्यते ॥ अत्र
निरुक्तम् 'अथाप्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनो-
पचितव्य आदित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति सुषुम्णः सूर्यरश्मि-
श्चन्द्रमा गन्धर्व इत्यपि निगमो भवति सोऽपि गौरुच्यते अत्राह-
'गोरमन्वतेति' (२,३,८), अत्र ह गोः सममं सतादित्यरश्मयः
स्वनामापीच्यमपगतमपचितमपिहितमन्तर्हितं वा अमुञ्च
चन्द्रमसो गृहे (४,४,२५)' इति ॥ ३ ॥

२८ ३ १ २, ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २

यदिन्द्रो अनयद्वितो महीरपो वृषन्तमः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

तत्र पूषाभुवत्सचा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । भरद्वाज ऋषिः । 'इन्द्रः' यदा 'इन्द्रः' 'वृषन्तमः' अतिशयेन वर्तता इन्द्रः 'वृषन्तः' गच्छतीः 'महीः' महतीः 'अपः' वृष्टुदकानि 'अनयत्' इमं लोकं प्रापयति । 'तत्र' तदानीं 'पूषा' पूषको देवः साचा भुवत् 'इन्द्रस्य सहायो भवति ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २, ३ १ २ ३ १ २

गौर्धयति मरुतां श्रवसुर्माता मघोनाम् ॥

३ २८ ३ १ २

युक्ता वङ्गी रथानाम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । विन्दुः पृतदक्षो वा ऋषिः । 'मघोनां' धनवतां 'मरुतां' 'माता' निर्मात्री 'गौः' पृथ्वीरूपा । पृथिवीं पयसो मरुतो जाता इति श्रुतेः; गौर्माधिका वाक्, तत्रैव मध्यमस्थाने मरुतामपि वर्त्तमानात्, सा तत् पुत्रत्वमुपचर्यते, सा 'धयति' सोमं पिबति पोषति वा स्वपुत्रान् मरुतः किमिच्छन्ती ? 'श्रवसुः' अन्नं कामयमाना । कौटुम्भी ? 'रथानां' मरुतां 'वङ्गी' पृषतीभिः वडवाभिर्वोद्री संयोजयित्री सा । 'युक्ता' सर्वत्र सम्प्रता पूज्या भवति ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते ।

१ २ ३ १ २ ३ २

उप नो हरिभिः सुतम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । इयोः श्रुतकक्ष एव सुकक्षी वा ऋषिः ।
हे 'मदानां पते !' 'माद्यन्त्यनेनेति मदः सोमः 'मदोऽनुप-
सर्गं ?' इति करणे अप् प्रत्ययः सोमानां स्वामिन् ! इन्द्र !
'हरिभिः' आ श्रुतेन हरिभिरत्यादिषु बहूनामश्वानां
श्रुतेः अत्रापि शर्त्तुसंख्याकैः श्रुतैः सह 'नः' अस्माकं यज्ञे
'सुतम्' अभिषु सोमम् 'उपय' 'ह' तत्पानार्थं शीघ्रमागच्छ ।
पुनः 'उप नः' इत्याद्युपारादराग्री ॥ ६ ॥

इ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

इष्टा होत्रा असृजन्ते वृधन्तो अध्वरे ।

अच्छा अभि प्रति अजसा स्वतेजसा सहिताः । 'इन्द्रम्'
'असृजन्ते' व्यसृजन् । यावदवभृशं भवति होत्रका यज-
न्तीति ॥ ७ ॥

अथ षष्ठमी । 'अध्वरे' अस्मदीये यज्ञे 'वृधन्तः' हवि-
र्भिरिन्द्रं वर्धयन्तः 'इष्टाः' इष्टवन्तः यागं कृतवन्तः
सप्तसंख्याकाः 'होत्राः' होत्रकाः 'अवभृथम्' सुत्याभिषवम्
'अच्छा' अभि प्रति 'अजसा' स्वतेजसा सहिताः । 'इन्द्रम्'
'असृजन्ते' व्यसृजन् । यावदवभृशं भवति होत्रका यज-
न्तीति ॥ ७ ॥

अहमिद्वि पितुष्वरि मेधामृतस्य जग्रह ।

अहम् सूर्य्य इवाजनि ॥ ८ ॥

अथ षष्ठमी । वक्ताः काण्व ऋषिः । 'पितुः' पालकस्य
'ऋतस्य' सत्यस्यापि तस्येन्द्रस्य 'मेधाम्' अनुग्रहात्मिकां
बुद्धिम् 'अहम् इत्' अहमेव 'परिजग्रह' परिगृहीतवानस्मि
नान्यः । 'हि' यस्मात् एवं तस्मात् 'अहं' 'सूर्य्यः इव अजनि'

सूर्यो यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथा अहमजनिषम्
प्रादुरभूवम् ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
रेवतीर्नः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुषिवाजाः ।

३ २ ३ २ ३ १ २
क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥ ९ ॥

अथ नवमी । शुनः श्रेष्ठ ऋषिः 'क्षुमन्त' अन्नवन्तः
वयं 'याभिः' गोभिः 'मदेम' अन्धेयम 'इन्द्र' सधमादे'
अस्माभिः 'सह हर्षयुक्ते सति नः' अस्माकं ना गावः
'रेवतीः' क्षीराज्यादिधनवत्य 'तुषिवाजाः' प्रसवलास
'सन्तु' ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
सोमः पूषा च चेततुर्विश्वासां सुक्ष्मितीनाम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २
देवत्रा रथ्योर्हिता ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपञ्चस्य द्वितीयाहं प्रथमा दशति ।

अथ दशमी । शुनः श्रेष्ठो वामदेवो वा ऋषिः । 'देवत्रा'
देवेषु 'रथ्यः' रथार्हः 'अर्हिता' आरोढा 'सोमः' तादृशः
'पूषा' सूर्यश्च 'विश्वासां' सर्वासां 'सुक्ष्मितीनां' क्षियन्ति
निवसन्तीति क्षितयः प्रजाः । शोभनक्षितीनां मनुष्याणां
सम्बन्धीनि हवींषि इन्द्रार्थं कृतानि 'चेततुः' जानीतः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानं

द्वितीयस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीय-दशति ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३, १ २ २

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमग्निं प्र गायत ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

विश्वासाहृष्टं शतक्रतुं मण्डिष्टं चर्षणीनाम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे ऋषिः—सैयं प्रथमा । श्रुतकक्ष ऋषिः ।
हे ऋत्विजः 'वः' यूयं 'अन्धसः' सोमलक्षणम् अन्नम् 'आ
पान्तम्' अभिसुख्येन पिवन्तं वा पाने (भा०प०) छान्दसः
शपोलुक् 'सर्वे विधे' छन्दसि विकल्पान्ते' इति 'न
ल्लोकाव्यय' (२, ३, ६८ पा०) इति षष्ठी-प्रतिषेधाभावः ।
ततोऽन्धस इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः' (२, ३, ६५ पा०) इति षष्ठी
सोममभिसुख्येन पिवन्तम् एतादृशम् 'इन्द्रम्' 'प्र गायत'
प्रकर्षेण अभिष्टुत । कौटुशम् ? 'विश्वासाहृष्टम्' सर्वेषां शत्रूणां-
मभिमतारम् 'सर्वेषां भूतजातानां वा' अतएव 'शतक्रतुम्'
बहुविधप्रज्ञानं 'बहुविधकर्माणं वा' 'चर्षणीनाम्' मनुष्याणाम्
'मण्डिष्टम्' धनस्य दातृतमं यद्वा शत्रूणां मानानां यष्टव्यत्वेन
पूजनौयमिन्द्रं प्र गायतेति समन्वयः ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र व इन्द्राय मादनं हर्यश्वाय गायत ।

१ २ ३ १ २

सखायः सोमपात्रे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वसिष्ठ ऋषिः ।

हे 'सखायः !' 'वः' यूयं 'हर्यश्वाय' हरिनामकाश्वाय
'सोमपात्रे' सोमानां पात्रे 'इन्द्राय' 'मादनं' मदकरं स्त्रीत्वं
'प्र गायत' प्र पठत ॥ २ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वयम् त्वा तदिदर्या इन्द्र त्वायन्तः सखायः ।

१ २ ३ १ २

कण्वा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मेधातिथिः ऋषिः प्रियमेधुश्च । हे 'इन्द्र !
'त्वायन्तः' त्वामात्मनः इच्छन्तः 'सखायः' समानख्यानाः
'वयम्' 'तदिदर्याः' यत् त्वदविषयं स्तोत्रं इदित्, तदे-
वार्थः प्रयोजनं येषां, तादृशाः सः 'त्वा' त्वाम् स्तूमहे ।
'उ' इति पादपूरणः । 'कण्वा' कण्वगोत्रोत्पन्नाः अस्म-
दीयाः पुत्राश्च 'उक्थेभिः' उक्थैः शस्त्रैः 'जरन्ते' त्वां
स्तुवन्ति ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राय महने सुतं परि ष्टोभन्तु नो गिरः ।

३ १ २ ३ १ २

अर्कमर्चन्तु कारवः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकच ऋषिः । 'महने' 'माद्यतेः
क्वनिप्' मदनशीलाय 'इन्द्राय' तदर्थं 'सुतम्' अभि-
षुतं सोमं 'नः' अस्मदीयाः 'गिरः' स्तुतिलक्षणा वाचः
'परिष्टोभन्तु' 'स्तोभतिः स्तुतिकर्मा (नि० ३, १४, ४)
परितः सोमं स्तुवन्तु । ततः 'कारवः' स्तुतिकारिणः
स्तोतारश्च 'अर्कम्' सर्वैरर्चनीयं सोमम् 'अर्चन्तु' पूजयन्तु
॥ ४ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि वर्हिषि ।

१ २ ३ २४ ३ १ २

एहीमस्य द्रवा पिब ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । इरिमिठ ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'ते' तुभ्यं त्वदर्थम् 'अयं सोमः' बर्हिषि अधि' वेद्यामास्तीर्णे दर्भे 'निपूतः' नितरां दशापवित्रेण गोधितः अभिषवादिसंस्कारैः संस्कारतः 'इव्यर्थः' इदानीं 'अस्य' इमं सोमं प्रति 'एहि' आगच्छ, आगत्य च यत्र रसात्मकः सोमो ह्यते तं देशं प्रति 'द्रव' 'गोघ्न' गच्छ, तदनन्तरं तं सोमं 'पिब' ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सुरूपकतुमूतये सुदुघामिह गोदुहे ।

३ २ ३ १ २

जुह्मसि द्यविद्यवि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'सुरूपकतुम्' शोभन-रूपोपेतस्य कर्मणः कर्तारम् इन्द्रम् 'कृतये' अस्मद्रक्षार्थं 'द्यविद्यवि' प्रतिदिनं 'जुह्मसि' आह्वयामः । आह्वाने दृष्टान्तः 'गोदुहे' गोधुगर्थं 'सुदुघाम् इव' सुष्ठु दोग्धीं गामिव, यथा लोके गोय्यो दोग्धा तदर्थं तस्माभिमुख्येन दोहनीयां गामाह्वयन्ति तद्वत् । वस्तोरित्यादिषु नामसु द्यविद्यवीति हादशाहर्नामानीति पठितम् निरु० (२, ३, २८) ॥ ६ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये ।

३ १ २ ३ १ २

त्वम्पा व्यञ्जुही मदम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । त्रिशोक ऋषिः । हे 'वृषभ !' , कामानां

वर्षितरिन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'सुते' सोमेऽभिषुते सति तं
'सुतम्' अभिषुतं सोमं 'पौतये' पानाय 'अभिष्टजामि'
'दृम्य' दृष्यं 'मदं' मदकरं सोमं 'व्यश्रुहि' विशेषेण
प्राश्रुहि ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
य इन्द्र चमसेष्वाम् सोमपानेषु ते सुतः ।

१ २ ३ १ २
पिबेदस्य त्वमीशिषे ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । कुसीद ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'ते' त्वदर्थं
'सुतः' अभिषुतो यः 'सोमः' चमसेषु एतन्नामकेषु पात्रेषु
तथा 'चमूषु' चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्बोप्रहाः तेषु च
'आ' सर्वतः अस्ति । 'अस्य' तमेतं सोमं 'त्वम्' 'पिब इत्'
ऋवधारणे पिबैव । कथं मम सोमपानयोग्यता ? तत्राह
हे इन्द्र ! त्वम् 'ईशिषे' तस्य त्वमीश्वरो भवसि खलु, यत
एवं ततः पिबेति समन्वयः ईश ऐश्वर्यं (अ०आ०) लटि
'ईशः से (७, २, ७७) इति इडागमः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
योगेयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
सखाय इन्द्रमूतये ॥ ९ ॥

अथ नवमी । शुनःशेष ऋषिः । 'योगे योगे' प्रवेशे
प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे 'वाजे वाजे' कर्मविधातिनि तस्मिन्
सङ्ग्रामे 'तवस्तरम्' अतिशयेन बलिनम् 'इन्द्रम्' 'जतये'
रक्षार्थं 'सखायः' सखिवत् प्रिया वयं 'हवामहे' आह्व-
यामः ॥ ९ ॥

२३ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २२

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायंत ।

१ २ ३ १ २

सखायः स्तोमवाहसः ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ द्वितीय-दशति ।

—३—

अथ दशमी । मधुच्छन्दा ऋषिः ।

तुं शब्दः क्षिप्रार्थो षीदतः 'आ तु आ इत' इति द्वाभ्या-
माङ्भ्यां मन्त्रे तु इत्तशब्दो यसनीयः हे 'सखायः' ! ऋत्विजः !
क्षिप्रमस्मिन् कर्मणि आगच्छतागच्छत आदरार्थोऽभ्यासः
आगत्य च 'निषीदत' उपविशत 'इन्द्रम्' 'अभिप्रगायत'
सर्वतः प्रकर्षणं स्तुत । कीदृशाः सखायः ? 'स्तोमवाहसः'
बिहृत्पञ्चदशादिस्तोमान् अस्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्ति
॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये नामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोप्याख्यानं

• द्वितीयाध्यायस्य पञ्चमः सूत्रः १०

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ तृतीय-दशति ।

३१ २२ ३१ २

इदं ह्यन्वोजसा सुतं राधानां पते ।

२ ३ २ १ ० २

पिवा त्वाशस्य गिर्वणः ॥ १ ॥

अथ षष्ठे खण्डे—सियं प्रथमा । विश्वामित्र ऋषिः ।
हे 'राधानां' धनानां 'पते' ! 'गिर्वणः' गौर्भिः स्तुतिभिर्वन्-

नीय ! इन्द्र ! ‘ओजसा’ बलेनोपहितस्त्व’ ‘इदम् अनु’ अनेना-
नुक्रमणेत्यर्थः ‘ओजसा’ बलेन यावभिः ‘सुतम्’ अभिष्टुतं
‘अस्य’ इमं सोमं ‘तु’ क्षिप्रं ‘पिब हि’ ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

महात् इन्द्रः परश्च नो महित्वमस्तु वज्रिणे ।

१ २ ३ १ २ ३

द्यौर्न प्रथिना शवः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मधुच्छन्दा ऋटि । अयम् ‘इन्द्रः’ ‘महान्’
शरीरेण प्रौढः ‘परश्च’ गुणैरुत्कृष्टः किञ्च ‘वज्रिणे’ वज्रयुक्ताय
इन्द्राय ‘महित्वं’ पूर्वोक्तं द्विप्रथमाधिक्यम् सर्वदा ‘अस्तु’
स्वभावसिद्धस्यापि भक्त्या प्राप्नोतेतत्, किञ्च ‘द्यौर्न’ द्युलोक
इव ‘शवः’ बलम् इन्द्रस्य सेनारूपं ‘प्रथिना’ पृथुत्वेन पुथ-
ताम् इति शेषः । यथा द्युलोकः प्रभूतः एवमस्य सेना
प्रभूता अस्तु । ‘नु’ शब्दो यद्यपि क्षिप्रनामसु नुमञ्चित्या-
दिषु पठितः तथापि अत्र तदर्थत्वासम्भवात् समुच्चयार्थोऽत्र
गृहीतः । न शब्दोऽत्र प्रतिषेधार्थ एव, स्वाध्याये तु प्रति-
षेधार्थ उपमार्थश्चेति द्विविधः, येन पदेन अन्वीयते, तस्मात्
पूर्वं प्रयुज्यमानः प्रतिषेधार्थः, उपरिष्ठात् प्रयुज्यमानं उपमार्थः,
तथाच यास्क उदाहरति, ‘उभयमन्वध्यायं’ नेन्द्रं देवममंस-
तेति प्रतिषेधार्थीयः पुरस्तादुपचारस्तस्य यत् प्रतिषेधति,
दुर्मदासो न सुरायामित्युपमार्थीय उपरिष्ठादुपचारस्तस्य
येनोपमिमीते (१, २, ६) इति । अत्रोपमावाचिनो द्युशब्दस्यो-
परिप्रयुक्तत्वादुपमार्थः स्वीकृतः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राम्भं सं गृभाय ।

३ १ २२
महाहस्ती दक्षिणेन ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । कुसीदो कार्णव ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'महाहस्ती' महाहस्तवान् त्वं 'तु' तदानीमेव 'नः' अस्मभ्यं दातुं 'क्षुमन्तं' शब्दवन्तं स्तुत्यमित्यर्थः 'चित्रं' चायनीयं 'ग्राभं' ग्राहकं ग्रहणाहं वा धनं 'दक्षिणेन' हस्तेन 'आ संगृभाय' आभिमुख्येन संगृहाण ॥ ३ ॥

२ २ २२ ३४ २ ३ १२ ३२
अभि प्र गोपतिं शमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

३२ ३ २३ १ २ ३
सूनुं सत्यस्य सत्यतिम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रियमध ऋषिः । 'गोपतिं' गवां स्वामिनम् 'इन्द्रम्' 'अभि अर्च' 'गिरा' स्तुत्या प्रकर्षेण पूजय । 'यथा विदे' स यथा स्वात्मानं स्तुतिप्रकारं जानाति यथा वा यागं प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथाऽर्चति । कीदृशमिन्द्रम् ? 'सत्यस्य' यज्ञस्य 'सूनुं' पुत्रं तवानुरक्तत्वात् सूनुरित्युपचर्यते 'सत्यतिं' सतां यजमानानां पालकम् ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
कया नश्चिञ्च आ भुवदृती सदावधः सखा ।

२ ३ १ २ ३ २
कया शचिष्ठया वृता ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । वामदेव ऋषिः । 'सदावधः' सर्वदा बर्हमानः 'चित्रः' चायनीयः 'सखा' मित्रभूतः इन्द्रः । 'कया' 'जती' ऊत्या तर्पणेन 'नः' अस्मान् 'आ भुवत्'

६२ 'सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [२५०६ख०

आभिमुख्येन भवेत् । 'शचिष्ठया' प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञासहित
मनुष्ठीयमानेन 'कया हृता' केन वर्त्तनेन कर्मणा च अभि-
मुखो भवेत् ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त्यमु वः सत्रासाहं विश्वासु गीर्षायतम् ।

१ २ ३ १ २

आ च्यावयस्यूतये ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । श्रुतकत्त ऋषिः यजमानः स्तोतारं
सम्बोध्याह । हे स्तोतः ! 'सत्रासाहं' सत्रा शब्दो बहु-
धाचो बहूनामभिभवितारं सत्रा शत्रून् स्वबलेन सङ्गत्य
जेतारम् । 'वः' युष्मदीयेषु विश्वासु गीर्षु' सर्वेषु स्तोत्रेषु
'आयतं' विस्तृतं सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते तस्मात् तेषु
विततम् 'त्यम् उ' 'उ' इत्यवधारणे तमेवेन्द्रम् 'ऊतये'
अस्मद्रक्षणाय 'आच्यावयसि' चुङ्, पुङ्, षुङ्गती
(भा०आ०) त्वदीयैः स्तोत्रैः यज्ञं प्रति आभिमुख्येन
गमय ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

३ २ ३ १ २

सनिं मेधामयासिषम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । मेधातिथिर्ऋषिः । 'मेधां' लब्धुं 'सद-
सस्पतिं' एतन्नामकं देवम् 'अयासिषम्' प्राप्तवानस्मि ।
कौटुम्भम् ? 'अद्भुतम्' आश्चर्यकरम् 'इन्द्रस्य प्रियम्' सोम-
पाने सहचारित्वात् 'काम्यम्' कामनीयं 'सनिं' धनस्य
दातारम् ॥ ७ ॥

२ १ १ २ ३ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ १

ये ते पन्था अधो दिवो येभिर्व्यश्वमैरयः ।

३ १ २ ३ १ २

उत श्रोषन्तु नो भुवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमौ । वामदेव ऋषिः । हे इन्द्र ! 'दिवः' द्युलोकस्य 'अधः' अधस्तात् 'ये' 'पन्थाः' पन्थानः, मार्गाः सन्ति, 'येभिः' 'यैर्मागैः' 'विश्वं' सर्वं जगत् 'ऐरयः' प्राप्तवानसि, ते मार्गाः यजमानैः स्तूयन्तामिति शेषः । 'उत' अपिच 'नः' अस्मादीयाः 'भुवः' भूमिः निवासस्थानानि 'श्रोषन्तु' यजमानाः त्वदनुग्रहं च्छृण्वन्तु ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

भद्रं भद्रं न आ भरेषमूर्जः शतक्रतो ।

१ २ ३ १ २

यदिन्द्र मृडयासि नः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । श्रुतकक्ष ऋषिः । हे 'शतक्रतो' शतविधकर्मन् ! शतप्रज्ञ ! वा 'इन्द्र !' 'भद्रं भद्रं' कल्याणतमं सुखोत्पादकं वा धनं 'नः' अस्माभ्यम् 'आभर' सम्पादय देहि, तथा 'इषम् ऊर्जम्' अन्नरसम् यद्वा बलवदन्नं देहि, 'नः' अस्मान् 'यद्' यदि 'मृडयासि' सुखयसि तर्हि धनादिकं देहीति मृड सुखे (क्या०प०) तस्य लेटि अङ्गस्थाडागमः ॥ ९ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

उत खराजी अश्विना ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य तृतीयाङ्के तृतीय-दशति ।

अथ दशमी । बिन्दुर्ऋषिः । 'अयं' पुरोवर्ती 'सोमः'
 'सुतः' मरुदर्थमस्माभिः अभिषुतः 'अस्ति' विद्यते, तस्मात्
 'अस्य' अन्वादेशे एनं सुतं सोमं 'स्वराजः' स्वयं दौष्य-
 मानाः स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः, तादृशाः 'मरुतः' प्रातः
 'पिबन्ति', 'उत' अपिच । 'अग्निना' अग्निनौ च सोमं प्रातः
 सवने पिबतः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधुकर्ये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
 द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य त्रिंशोऽंशे चतुर्थे-दशति ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

ईङ्ख्यन्तीरपस्युव इन्द्रं जातमुपासते ।

३ २ १ २ ३ १ २

वन्वानासः सुवीर्यम् ॥ १ ॥

अथ सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । इन्द्रमातरो देवजामय
 ऋषिकाः । 'ईङ्ख्यन्तीः' गच्छन्त्यः स्तुत्यादिभिः इन्द्रं
 प्राप्नुवन्त्यः 'अपस्युवः' अपः कर्म आत्मन इच्छन्त्यः इन्द्र-
 मातरः अस्य सूक्तस्य द्रष्टव्यः । 'जातं' प्रादुर्भूतं तम् 'इन्द्रम्'
 'उपासते' परिचरन्ति, 'सुवीर्यं' शोभनवीर्योपेतं धनं च
 'वन्वानासः' तस्मात् इन्द्रात् सन्भक्तवत्त्वो भवन्ति ॥

"वन्वानासः" "भेजानासः" इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २

न किं देवा इनीमसि न क्वा योपयामसि ।

३ १ २

मन्त्रश्रुत्यं चरामसि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । गोधा ऋषिः । हे 'देवाः' इन्द्रादयः ! युष्मद् विषये 'न कि इनीमसि' न किमपि हिंस्रः । मीड् हिंसायां, क्यैयादिकः 'मीनाते निर्गमे (७,३,८१पा०)' इति ऋस्रः, इदन्तोमसि (७,१,४६पा०) मकारलोप-
 ष्छान्दसः । आकारः समुच्चये । 'न कि' न च 'योपयामसि' योपयामः अननुष्ठानेन अन्यथानुष्ठानेन वा मोहयामः युप विमोहने (सु०प०) । किन्तं हि 'मन्त्रश्रुत्य' मन्त्रेण स्मार्थं श्रुती विधिवाक्यप्रतिपाद्यं यद् युष्मद्विषयं कर्म तत् 'चरामसि' आचरामः अनुतिष्ठामः ॥

“इनीमसि” “मिनीमसि” इति च पाठी ॥ २ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

दोषो आगाद्बृहद्गाय द्युमद्गामन्नाथर्वण ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

स्तुहि देवः सवितारम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । दध्यङ्ङाथर्वण ऋषिः । हे 'बृहद्गाय !' बृहदाख्यस्य साक्षी गातः ! द्युमद्गामन्' दौप्तगमन ! 'आथर्वण !' अथर्वऋषेरपत्य ! ऋषिः स्वात्मानमेवामन्त्रयते त्वं 'दोषः ऋत्विग्यजमानापराधेन यः कश्चिद् दोषः 'आगात्' आगच्छति तत्परिहारार्थं 'सवितारं' प्रेरकम् एतन्नामकं 'देव' 'स्तुहि' । यद्वा 'दोषः' दूषयति नाशयति तमांसीति, दुनोति उपतप्ति रक्षांसीति वा दोषः, सः सविता 'आगात्', अतो हे 'आथर्वण !' 'बृहत्' स्तोत्रं 'गाय' । तथा 'गामन्' गायतीति गामा हे एवंविध ! स्वात्मन् ! 'द्युमत्' दौप्तमदन्यत् स्तोत्रम् उपगाय । शिष्टं पुनराद-
 रार्थम् ॥ ३ ॥

३२ ३१ २२ ३१ २२ ३२ ३२
 एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

३२ २ ३२
 स्तुषे वामश्विना वृहत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रस्क्रण्व ऋषिः । 'एषः' एषैव अस्मामिः परिदृश्यमाना 'प्रिया' सर्वेषां प्रीतिहेतुः 'अपूर्व्या' पूर्वेषु मध्वरात्रादिकालेषु विद्यमाना न भवति किन्त्विदानो-न्तना 'उषा' उषो देवता 'दिवः' द्युलोकस्य सकाशात् आगत्य 'व्युच्छति' तमो वर्जयति । हे अश्विनौ ! 'वां' युवां 'वृहत्' प्रभूतं यथा भवति तथा 'स्तुषे' स्तौमि ॥ ४ ॥

३२ ३२ ३१ २३१ २२
 इन्द्रो दधीचो अस्थभिर्वृत्राण्यप्रतिष्कृतः ।

३१ ३ ३१ २२
 जघान नवतीर्नव ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गोतम ऋषिः । अत्र शाव्यायनिन इति-हास माचक्षते 'आथर्वणस्य दधीचो ज्जीवतो दर्शनेन असुराः परावभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गति, असुरैः पूर्णा घृष्टिव्यभवत् । अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्धुमशक्तुवंस्त सृषि मन्विच्छन्, स्वर्गं गत इति श्रुत्वा । अथ पप्रच्छ तन्न-त्वान् इह किमस्य किञ्चित् परिशिष्टमङ्गमस्ति ? इति, तस्मात्प्रवोचन् अस्येतदाश्वं शीर्षं, येन शिरसा अश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत्, तत्तु न विद्मः तद्यथाभवदिति, पुन-रिन्द्रोऽब्रवीत् तदन्विच्छतेति । तद्वा अन्वेषिषुः । तच्छर्वणा-वत्यनुदिद्या जङ्घुः, (शर्यणावद् वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जङ्घनाश्वं

सरः स्यन्दते) । तस्य शिरसोऽस्थिभिरिन्द्रोऽसुरान् जघानेति ॥

‘अप्रतिष्कृतः’ परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहितः
 ‘इन्द्रः’ आथर्वणस्य ‘दधीचः’ एतत्सञ्ज्ञकस्य ऋषेः ‘अस्थभिः’
 पार्श्वशिरःसम्बधिभिरस्थिभिः ‘नवतीर्नव’ नवसंख्याक्रा
 नवतीः, दशोत्तरा अष्टशतसंख्याकाः [८१०] तथाहि लोक-
 त्रयवर्त्तिनो देवान् जेतुम् आदावासूरी माया त्रिधा सम्प-
 द्यन्ते, त्रिविधा सा अतीतानीगवृत्तमानकालभेदेन तत्काल-
 वर्त्तिनी जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगुणिता भवति, एवं नव
 सम्पद्यन्ते, पुनरपि उक्ताहादिशक्तित्रयरूपेण त्रैगुण्ये सति
 सप्तविंशतिः सम्पद्यन्ते, पुनः सात्विकादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये
 सति एकोत्तरा अशीतिः सम्पद्यन्ते, एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया
 मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमवस्थाने सति नव नवतयः सम्प-
 द्यन्ते, एवंविधमायारूपाणि ‘वृत्राणि’ आवरकाणि असुर-
 जातानि ‘जघान’ हतवान् ॥ ५ ॥

२४ ३ १ २२ ३ १ २ ३१२

इन्द्रेहि मत्स्यन्धसो विश्वेभिः सोमपर्वभिः ।

३ १ २ ३ १ २२

महाङ् अभिष्टिरोजसा ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘एहि’
 अस्मिन् कर्मणि आगच्छ, आगत्य च ‘विश्वेभिः’ सर्वैः
 ‘सोमपर्वभिः’ सोमरसरूपैः ‘अन्धसः’ अन्धोभिः अन्धैः
 ‘मत्सि’ माद्य हृष्टो भव, तत ऊर्ध्वम् ‘ओजसा’ बलेन महान्
 भूत्वा ‘अभिष्टिः’ शत्रूणामभिभविता भवेति शेषः अष्टाविंशति-
 सङ्ख्याकेषु ब्रह्मनामसु ‘ओजः’ ‘प्राजः’ इति (नि०२,८)
 षष्ठितम् ॥ ६ ॥

१ २२ ३ २ ३ २ ३ १ २
आ तू न इन्द्र वृत्रहन्नस्माकमर्धमा गहि ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
महान्महीभिरूतिभिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । वामदेव ऋषिः । हे 'वृत्रहन् !' वृत्राणां शत्रूणां हिंसक ! इन्द्र ! त्वं 'नः' अस्मान् प्रति आ 'तु' क्षिप्रम् आगच्छ, हे 'इन्द्र !' 'महान्' प्रभूतः त्वम् 'महीभिः' महतीभिः 'ऊतिभिः' रक्षाभिः सह 'अस्माकम्' 'अर्धं' समीपम् 'आ गहि' आगच्छ ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २
ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्त्तयत् ।

२ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रश्चर्मैव रोदसी ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वत्स ऋषिः । 'अस्य' इन्द्रस्य 'तत्' 'ओजः' बलं 'तित्विषे' दिदीपे त्विष दीप्तौ (दि०प०) 'यत्' येन ओजसा अयम् 'इन्द्रः' 'उभे' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'चर्मैव' 'समवर्त्तयत्' सम्यग् वर्त्तयति । यथा कश्चित् किञ्चित् चर्म कदाचिद् विस्तारयति कदाचित् संङ्कोचयति, एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अयमु ते समतसि कपोत इव गर्भधिम् ।

२ ३ १ २
वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ ९ ॥

अथ नवमी । शुनःशेष ऋषिः । हे इन्द्र ! 'अयम् उ' अयमपि दृश्यमानः सोमः 'ते' त्वदर्थं सम्पादितः यं सीमं

'समतसि' सम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः 'कपोत इव' यथा कपोताख्यः पक्षी 'गर्भधी' गर्भधारिणीं कपोतीं प्राप्नोति तद्वत्, 'तच्चित्' तस्मादेव कारणात् 'नः' अस्मादीयं 'वचः' 'ओहसे' प्राप्नोषि ॥ ८ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वात आ वातु भेषजं शम्भुमयोभु नो हृदे ।

२ ३ १ २
प्र न आयुंषि तारिषत् ॥ १० ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ चतुर्थ-दशति । •

अथ दशमी । वातायन उल्ल ऋषिः । 'वातः' वायुः 'नः' अस्माकं 'हृदे' हृदयाय 'भेषजम्' औषधम् उदकं वा 'आ वातु' आ गमयतु, कीदृग्भूतम् ? 'शम्भु' रोगशमनस्य भावयित् 'मयोभु' मयसः सुखस्य च भावयित्, अपि च 'नः' अस्माकम् 'आयुंषि' 'प्रतारिषत्' प्रवर्द्धयतु ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ पञ्चम-दशति ।

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यं रक्षन्ति प्रचेतसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

२ ३ १ २ ३ १ २
न किः स दभ्यते जनः ॥ १ ॥

अथ षष्ठमे खण्डे—सैषा प्रथमा । काण्व ऋषिः । 'प्रचे-

तसः' प्रकृष्टन्नानयुक्ताः वरुणादयो देवाः 'यं' यजमानं
'रक्षन्ति' 'स' यजमानः 'न किः भ्यतेः' 'केनापि न हिंस्यते
॥ १ ॥

३ २ ७ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २

गव्यो षु णो यथा पुराश्रवयोत रथया ।

३ २ ३ १ २

वरिवस्या महोनाम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वक्त ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'गव्योषु'
गव्या उ षु इति निपातद्वयसमुदायस्य एकवद्भावेन निपात-
वद्भावात् प्रकृतिवद्भावाभावः । 'नः' अस्माकं गवामिच्छया
अस्माकं गां दातुं 'यथा पुरा' पूर्वम् अस्माकं सम्बन्धिन्यागी
गवादिदानाय वरिवस्यसि तद्दद्यापि सुष्ठु 'वरिवस्य' परिचर
'आगच्छेत्यर्थः । न केवलं गविच्छया किन्तु 'अश्रया' अश्र-
प्रदानेच्छया 'उत' अपिच 'रथया' रथेच्छया 'महोनां'
धनानां कर्मणि षष्ठी, महान्ति पूजाकराणि धनानि दानाय
वरिवस्य परिचर देहीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इमास्त इन्द्र पृश्नयो घृतं दुहते आशिरम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

एनामृतस्य पिप्युषीः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वक्त ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते' त्वदीयाः
'इमाः' 'पृश्नयः' प्राष्टवर्णा गावः 'घृतं' क्षरणशीलम् 'एनाम्'
'आशिरम्' आश्रयणद्रव्यं पयः 'दुहते' दुहन्ति क्षारयन्ति ।
कौटुश्यः पृश्नयः ? 'ऋतस्य' सत्यस्य अवितथस्य इन्द्रस्य
यज्ञस्य वा 'पिप्युषीः' वर्धयित्रः ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

अथा धिया च गव्यया पुरुणामन् पुरुष्टुत ।

१ २२ ३ १ २ . ' /
यत्सोमेसोम आभुवः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकक्ष ऋषिः । हे 'पुरुणामन्' ! बहु-
विधशक्रष्ट्रहादिनामोपेत ! यद्वा बहुस्तुतिमन् ! नमयति
स्तुत्यं देवं वशं भयतीति नाज्, स्तोत्रम् अतएव 'पुरुष्टुत' !
बहुभिरभिष्टुतेन्द्र ! 'सोमे सोमे' मदीयेषु सर्वेषु सोमेषु त्वं
'यद्' यदा 'आभुवः' तेषां पानार्थं समन्तादभवः तदा वयं
'अथा' अनया ईदृश्या 'गव्यया' गा आत्मन इच्छन्त्या 'धिया'
बुध्या युक्ता भवेम । त्वयि सोमं पिबति सति वयं गवादि-
युक्ता भवेमेत्यर्थः ॥

“आभुवः” “आभवः” इति च पाठौ ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पावका नः सरस्वती वाजेभिर्वाजिनीवती ।

३ १ २ ३ १ २

यज्ञं वष्टु धियावसुः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'सरस्वती' देवी
'वाजेभिः' हविर्लक्षणेः अन्नैर्निमित्तभूतैः यद्वा यजमानेभ्यो
दातव्यैर्निमित्तभूतैः 'नः' अस्मदीयं 'यज्ञं' 'वष्टु' काम-
यतां कामयित्वा च निर्वहत्वित्यर्थः । तथाचैतरेयारण्यकाण्डे
श्रुत्यैवं व्याख्यातम् 'यज्ञं वष्टिति यदाह, यज्ञं वहत्वित्येव
तदाहेति' कीदृशी सरस्वती ? 'पावका' शोधयित्री 'वाजि-
नीवती' अन्नवत्क्रियावती 'धिया वसुः' कर्मप्राप्यधननिमित्त-
भूता वाग्देवतायास्तथाविधधननिमित्तत्वमैतरेयारण्यकाण्डे

श्रुत्या व्याख्यातम् 'यज्ञ' वष्टु धियावसुरिति वाग्वै धिया-
वसुरिति । 'श्वेनः, 'सोमः' इत्यादिषु पञ्चविंशतिसंख्याकेषु
देवताविशेषवाचिषु पदेषु 'सरमा', 'सरस्वती' इति पठितम् ।
एतामृचं यास्क एवं व्याचष्ट (नै० ११, २६) 'पावका नः सरस्वती
यज्ञं वष्टु धियावसुः कर्मवसुरिति' ॥ ५ ॥

२ ३ १ २२ ३ २७ ३ १ २

क इमं नाहुषीष्वा इन्द्रो सोमस्य तर्पयात् ।

२ ३ २ ३ १ २

स नो वसून्या भरात् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वामदेव ऋषिः । 'नाहुषीषु' नहुष इति
मनुष्यनाम (नि० २, ३, ८) नहुषसम्बन्धिनीषु प्रजासुः 'कः'
'इमम् इन्द्रम्' 'सोमस्य' सोमेन 'तर्पयात्' तर्पयति प्रीणाति,
'सः' नाहुषीभिस्तर्पयितुमशक्य इन्द्रः 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनि-
यज्ञे तप्तः सन् 'वसूनि' धनानि 'आभरत्' आहरत् आह-
'रत्वित्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २७ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र सोमं पिवा इमम् ।

२७ ३ १ २ ३ १ २

एदं वह्निः सदो मम ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इरिमिठ ऋषिः । हे 'इन्द्र!' त्वम्
'आयाहि' आगच्छ, वयं 'ते' त्वदर्थं 'सुषुमा हि'
सोममभिषुतवन्तः खलु, तम् 'इमम्' अभिषुतं 'सोमं'
त्वं 'पिब', त्वदर्थं 'मम' मदीयम् 'इदम्' 'वह्निः'
वेद्यामास्तीर्णं दर्भम् 'आ सदः' आसीद अभि निषीद
॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ २
महि त्रीणामवरस्तु द्युत्तं मित्रस्यार्यमृणः ।

३ २ ३ १ २
दुराधर्षं वरुणस्य ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वारुणिः सत्यधृतिऋषिः । 'त्रीणां' त्रयाणां, 'मित्रस्य' 'अर्यमृणः' 'वरुणस्य' च 'द्युत्तं' दीप्तम् अतएव 'दुराधर्षम्' अन्यैर्धर्षितुं बाधितुमशक्यं 'महि' महत् 'अवर्' अवः रक्षणम् अस्माकम् 'अस्तु' अवस् इत्यत्र अवः-शब्दस्य विमर्जनीयस्य रेफादेशश्छान्दसः ।

“अवर्” “अवः” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २
त्वावतः पुरूवसी वयमिन्द्र प्रणेतः ।

१ २
स्मसि स्यातर्हरीणाम् ॥ ९ ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाङ्गे पञ्चम-दशति ।

अथ नवमी । वत्स ऋषिः । हे 'पुरूवसी' ! बहुधन ! इन्द्र ! 'प्रणेतः !' कर्मणां पारं प्रकर्षण नेतः ! 'इन्द्र !' 'त्वावतः' त्वत्सदृशस्य इन्द्रसमानस्यान्यस्याभावात् तथेत्यर्थः तव स्वभूताः 'वयम्' स्मसि स्मः । हे 'हरीणाम्' एतत् सञ्ज्ञकानामश्वानां 'स्यातः !' अधिष्ठातः ! ॥ ९ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे रुन्दीव्याख्याने

द्वितीयसाध्यायस्य अष्टमः खण्डः ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ ऋत्वीयप्रपाठकस्य प्रथमाह्नौ प्रथम-दधति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
उ त्वा मदन्तु सोमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः ।

१ २ ३ १ २
अव ब्रह्मद्विषो जहि ॥ १ ॥

अथ नवमे खण्डे—सैषा प्रथमा । प्रगाथ ऋषिः । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'सोमाः' 'उत्' उत्कृष्टं 'मदन्तु' मादयन्तु हे 'अद्रिवः' वज्रवन् ! इन्द्र ! त्वमस्मभ्यं 'राधः' धनं 'कृणुष्व' कुरु प्रयच्छ । किञ्च 'ब्रह्मद्विषः' ब्राह्मणद्वेषीन् 'अव जहि' विदारयेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २
गिर्वणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २
इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विश्वामित्र ऋषिः । 'गिर्वणः' गीर्भिः वाग्भिः स्तुतिभिः वननीय ! तथा च यास्कः 'गिर्वणो देवो भवति गीर्भिरनं वनयन्तीति' (नै०६, १४) तादृश ! हे इन्द्र ! 'नः' अस्मदीयं 'सुतम्' अभिषुतम् इमं सोमं 'पाहि' पिब, यतः 'मधोः' मदकरस्य सोमस्य 'धाराभिः' 'अज्यसे' सिञ्चसे । हे 'इन्द्र !' 'त्वादातम् इत्' त्वया शोधितं विश्वदीकृतमेव 'द्यशः' अन्नम् अस्मासु भवति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २ २ २ ३ २
सदा व इन्द्रश्चकृषदा उपो नु स सपर्यन् ।

२ ३ २ ३ २ ७ ३ १ २
नः देवो वृतः शूर इन्द्रः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वामदेव ऋषिः । हे ऋत्विग्यजमानाः !
 'इन्द्रः' 'सदा' सर्वदा 'वः' युष्मान् 'आ चर्कषत्' यज्ञानुष्ठा-
 नार्थम् आकृषत् कर्तुमिच्छति । 'किं कुर्वन् 'उपोनु' युष्माकं
 समीप एव 'ससपर्यन्' पुनः पुनः भृशं वा सपर्यां कुर्वन्
 हविर्भोक्तुं मामाह्वयध्वमिति प्रार्थयमान इत्यर्थः, अतएव
 श्रुत्यन्तरे देवानां यजमानप्रदत्तहविरूपजीवित्वं श्रूयते
 'इतो दानां हि देवा उपजीवन्ती'ति । अतः अस्मत्सपर्याकर्तृ-
 त्वात् 'इन्द्रः देवः' 'नः' 'शूरः' यजमानानां बाधक इत्यर्थः ॥३॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आ त्वा विशन्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः ।

२३ ३ १ २

न त्वा मिन्द्राति रिच्यते ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । श्रुतकक्ष ऋषिः । हे इन्द्र ! 'इन्द्रवु'
 स्रवन्तः अस्माभिर्दीयमानाः सोमाः 'त्वा' त्वाम्, 'आविशन्तु' ।
 तत्र दृष्टान्तः 'समुद्रम् इव सिन्धवः' स्यन्दनशीला नद्यो यथा
 समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् । यत एवं तस्मात् हे
 'इन्द्र !' त्वां कश्चिदपि देवः धनेन बलेन वा 'न अति-
 रिच्यते' नातिरिक्तोऽस्ति सामर्थवान् वृत्तोऽधिको नास्ती-
 त्यर्थः ॥ ४ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।

२ ३ १ २

इन्द्रं वाणीरनूषत ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'गाथिनः' गीय-
 मानसामयुक्ता उद्गातारः 'इन्द्रम् इत्' इन्द्रमेव 'बृहत्' बृहता

‘त्वामिद्विहवामहे’ इत्यस्या मृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन साञ्जा
 ‘अनूपत’ स्तुवन्ति । ‘अर्किणः’ अर्चनहेतुमन्त्रोपेता होतारः
 ‘अर्कोभिः’ उक्थरूपैर्मन्त्रैरनूपत । ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवः
 ते ‘वाणीः वाग्भिर्यजूरूपाभि इन्द्रम्’ अनूपत । अर्कशब्दस्य
 मन्द्रपरत्वं याष्कोनोक्तम् (५,४) ‘अर्को मन्त्रो भवति यदनेना-
 र्चन्ती’ति ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

इन्द्र इषे ददातु न ऋभुक्षणमृभुं रयिम् ।

३ १ २ ३ १ २

वाजी ददातु वाजिनम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । श्रुतकक्ष ऋषिः । ‘इन्द्रः’ एवमस्माभिः
 सुतः इष्टः सन् ‘ऋभुक्षणम्’ ‘वाषपूर्वस्य (६,४,८पा०) इति
 दीर्घाभावः यागादिकर्मकरणेन महान्तम् सर्वेषां भ्रातृणां
 अष्टं सौधन्वनं वा । अथवा तृतीयसवने प्रजापतिसवितो-
 र्मध्ये सोमपानेन महान्तं रयिं दातारं ‘ऋभुम्’ सोमपानेन
 मर्त्यत्वं विहाय देवत्वं प्राप्तं तादृशम् एतन्नामकं देवं ‘नः’
 अस्मभ्यम् ‘इषे’ अन्नार्थं ‘ददातु’ प्रयच्छतु । तथा ‘वाजी’
 बलवान् इन्द्रः ‘वाजिनं’ बलवन्तं वाजनामानं कनीयांसं
 वा भ्रातरं सौधन्वनम् अस्माकमन्नलाभाय ददातु ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २

इन्द्रो अङ्ग महङ्गयमभी षदप चुच्यवत् ।

२ ४ ३ १ २ २

स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । गृत्समद ऋषिः । ‘इन्द्रः’ ‘मङ्गत्’ अधि-
 कम् ‘भयं’ साध्वसं भयकारणं वा । ‘अङ्ग’ क्षिप्रम् ‘अभीषत्’

अभिभवति, 'अपचुच्युवत्' अपच्यावयति च । यद्वा अभीषद्
अभिभवद् भयकारणम् अपच्यावयेत् 'हि' यस्मात् कारणात् 'स
स्थिरः' केनापि चालयितुमशक्यः 'विचर्षणिः' विश्वस्य द्रष्टा ॥७॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इमा उ त्वा सुतेसुते नक्षन्ते गिर्वणो गिरः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

गावो वत्सं न.धेनवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । भरद्वाज ऋषिः । हे 'गिर्वणः' गौर्भिर्वन-
नीयेन्द्र ! 'सुतेसुते' सोमोऽभिषुते सति 'इमाः' अस्मदीयाः
'गिरः' स्तुतयः 'त्वा' त्वां 'नक्षन्ते' व्याप्नुवन्ति । 'धेनवः'
द्रोग्ध्रः 'गावः न' गाव इव, वत्सं यथा शीघ्रं व्याप्नुवन्ति
तद्वत् ॥ ८ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रा नु पूषणा वयं सख्याय स्वस्तये ।

३ २ ३ १ २

हुवेम वाजसातये ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । इतरेतरयोगादिन्द्र-
पूषशब्दयोरुभयत्र द्विवचनम् 'इन्द्रापूषणा' देवौ 'नु' अद्य च
'वयम्' 'स्वस्तये संख्याय' शोभनाय सखित्वाय 'वाजसातये'
वाजस्थानस्य बलस्य वा सातये सम्भजनाय च 'हुवेम' आह्व-
यामः स्तवामो वा ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २

न कि इन्द्र त्वदुत्तरं न ज्यायो अस्ति वृत्रहन् ।

२ ३ २ ३ ३ २

न क्येवं यथा त्वम् ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे प्रथम-दशति ।

अथ दशमी । वामदेव ऋषिः । हे 'वृत्रहन्' ! वृत्रस्य
भाशक ! 'इन्द्र' ! इन्द्रलोकेऽपीति शेषः । 'त्वत्' त्वत्तः 'उत्तरः'
उत्कृष्टतरः 'नकि अस्ति' न भवति त्वत्तो 'ज्यायान्' प्रशस्ततर
एकोऽपि नास्ति । हे इन्द्र ! 'त्वं' लोके 'यथा' प्रसिद्धो
भवसि तथाविध एकोऽपि 'नकिरेवास्ति' नैव भवति कश्चिदपि
लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य नवमः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमार्जे द्वितीय-दशति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

तरणिं वो जनानां त्रदं वाजस्य गोमतः ।

३ २ ३ १ २

समानमु प्र शंसिषम् ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । त्रिशोक ऋषिः । हे
अस्मदीया जनाः ! 'वः' युष्माकं 'जनानां' पुत्रपौत्रादीनां
'तरणिं' तारकम् 'त्रदं' शत्रूणां तर्दयितारं 'गोमतः' पशुमतः
'वाजस्य' अन्नस्य दातारं च इन्द्रम् 'समानम् उ' साधारणमेव
'प्रशंसिषम्' प्रकर्षेण स्तौमि ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २

असृष्टमिन्द्र ते गिरः प्रति त्वामुदहासत ।

३ १ २ ३ १ २ २

सजोषा वृषभं पतिम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते

गिरः' त्वदीयाः स्तुतीः 'असृग्रं' सृष्टवानस्मि । ता गिरः
स्वर्गेऽवस्थितं 'त्वां प्रति' 'उदहासत' उद्गत्य प्राप्नुवन् ।
तादृशीर्गिरस्त्व' 'सजोषाः' सेवितवानस्मि । कौटुशं त्वाम् ?
'वृषभं' कामानां वर्षितारं 'पतिं' सोमस्य पातारं, यज-
मानानां पालयितारं वा, 'पाता वा पालयिता वेति' (१०, ११)
यास्क्रेनोक्तत्वात् ॥ २ ॥

३ २ ३ २३ ३ २ ३ १ ३ २ २ ३ २

मुनीथो घा स मर्त्यो यं मरुतो यमर्यमा ।

३ २३ ३ १ २

मित्रास्यान्वद्रुहः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वत्स ऋषिः । 'सः' 'मर्त्यः' मनुष्यः यज-
मानः 'मुनीथः' सुयज्ञः सुनयनो वा भवति । 'घ' इति प्रसिद्धौ ।
स इत्युक्तं कमित्याह 'यं' यजमानं 'मरुतः' देवाः 'पान्ति'
रक्षन्ति 'अद्रुहः' अद्रोम्धारो मरुतः । तथा 'अयम् अर्यमा'
पाति । 'यं' 'मित्रः' पाति स एवं भवतीति ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

यद्वीडाविन्द्रं यत्स्थिरे यत्पर्शनि पराभृतम् ।

१ २ ३ १ २ २

वसु स्याहं तदा भर ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । त्रिशोक ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! त्वया च
'वीडौ' दृष्टे परैः कम्पयितुमशक्ये 'यत्' धनं 'पराभृतं'
'विन्यस्तं', 'यत्' च 'स्थिरे' स्वयमचले पराभृतं, 'यत्' च अपि
'पर्शनि' विमर्शाक्षमे पराभृतं, यद् 'वसु' 'स्याहं' सृष्टणीयं
'तत्' धनम् 'आभर' आहर ॥ ४ ॥

११० सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [२७०१०ख०

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २

श्रुतं वो वृत्रहन्तमं प्र शर्धं चर्षणीनाम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २

आशिषे राधसे महे ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सुकक्ष ऋषिः । 'श्रुतं' विख्यातम् 'वृत्र-
हन्तमम्' अतिशयेन वृत्रस्य हन्तारं 'शर्धं' बलभूर्तं वेगवत्तरं
वा एतादृशमिन्द्रं 'चर्षणीनां' मनुष्याणां 'वः' युष्माकम्
'आशिषे' अश्रोते लेंटि उत्तम इति सिप्प्रत्ययः, 'छन्दस्यपि
दृश्यते' (६, ४, ७३, पा०) इत्याडागमः, तमिन्द्रं स्तुतिभिः
प्रीणयित्वा युष्मभ्यं प्रकर्षेण अश्रुवै प्रयच्छानीत्यर्थः । किमर्थम् ?
'महे' महते 'राधसे' धनाय धनं युष्मभ्यं दातुम् । "आशिषे
आशुषे" इति च पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अरं त इन्द्र अवसे गमेम शूर त्वावतः ।

१ २ ३ १ २

अरं शक्र परेमणि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वामदेव ऋषिः । हे 'शूर' ! वीर ! 'इन्द्र' !
'ते' तव 'अवसे' अवशीयां त्वदीयां कीर्तिं श्रोतुम् ।
'अरम्' अलं पर्याप्तं यथा भवति तथा 'गमेम' प्रवृत्ता भवेम ।
हे 'शक्र' ! शक्तियुक्तेन्द्र ! 'त्वावतः' त्वत्सदृशस्य 'परेमणि'
परत्वे उत्कर्षनिमित्तम् 'अरं' गमेम त्वत्कीर्तिवदन्यस्यापि
त्वत्सदृशस्य देवस्य कीर्तिं गच्छेमेत्यर्थः ॥ ६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

धानावन्तं करभिणामपूपवन्तमुक्थिनम् ।

१ २ ३ १ २
इन्द्रं प्रातर्जुषस्व नः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र ऋषिः । यजमानो ब्रूते हे
'इन्द्र' ! 'धानावन्तं' धाना भृष्टयवाः तद्वन्तं 'करभिनं'
करभो दधिमिश्राः सक्तवः तद्वन्तम् 'अपूपवन्तम्' सवनीयपुरो-
डाशोपेतम् 'उक्थिनं' स्तोत्रिणं 'नः' अस्मदीयमिमं सोमं
'प्रातः' सवने 'जुषस्व' सेवस्व । करभशब्दात् तदस्यास्तीत्यत
इनिः तस्य प्रत्ययस्वरः । प्रातःस्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठित-
त्वादन्तोदात्तः ॥ ७ ॥

३ १ २२३ १ २३ १ २ ३ १ २
अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः ।

२ ३ १ २२३ १ २
विश्वा यदजय स्मृधः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । गोषूक्यश्वसूक्तिनाहृषी । पुरा किलेन्द्रो-
ऽसुरान् जिता नमुचिमसुरं ग्रहीतुं न शशाक । स च युध्यमान-
स्तेनासुरेण जगृहे । स च गृहीतमिन्द्रमेवमवोचत् 'त्वां विसृ-
जामि रात्राघङ्गि च शुष्केणार्द्रेण चायुधेन यदि मां मा हिंसी-
रिति । स इन्द्रस्तेन विसृष्टः सन् अहोरात्रयोः सन्धी शुष्कार्द्र-
विलक्षणेन फेनेन तस्य शिरश्चिच्छेद, अयमर्थोऽस्यां प्रति-
पाद्यते । 'इन्द्रः' त्वम् 'अपां फेनेन' वञ्चीभूतेन 'नमुचेः' असु-
रस्य 'शिरः' 'उदवर्तयः' शरीरादुद्धतमवर्तयः अच्छैत्सी-
रित्यर्थः । कदेति चेत् 'यद्' यदा 'विश्वाः' सर्वाः 'स्मृधः'
स्यद्धमानाः आसुरीः सेनाः 'अजयः' जितवानसि । 'इन्द्रो
वृत्रहन्ता असुरान् परास्य नमुचिमसुरं नास्रभत' इत्यादिक-
मध्वर्युब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

इमे त इन्द्र सोमाः सुतासो ये च सोत्वाः ।

१ २

तेषां मत्स्व प्रभूवसो ॥ ९ ॥

अथ नवमी । वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते' त्वद-
र्थम् 'इमे' पुरतो दृश्यमानाः 'सोमाः' 'सुतासः' अभिषुताः 'ये
च' अन्ये सोमाः 'सोत्वाः' इदं ऊर्ध्वमभिषोतव्याः हे 'प्रभूवसो' !
प्रभूतधनवन्निन्द्र ! 'तेषाम्' अभिषुतानाम् अभिषोतव्यानामर्थे
'मत्स्व' हृष्टो भव ॥ ९ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

तुभ्यं सुतासः सोमाः स्तीर्णं बर्हिर्विभावसो ।

३ १ २

स्तोतभ्य इन्द्र मृडय ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाङ्के द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । श्रुतकल ऋषिः । हे 'विभावसो' ! दीप्ति-
धन ! दीप्तिव्यापक ! वा इन्द्र ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं 'सोमाः'
'सुतासः' अभिषुताः तथा 'बर्हिः' 'स्तीर्णं' प्रसारितम् । अतः
हे 'इन्द्र' ! त्वं बर्हिषि निषद्य सोमान् पीत्वा 'स्तोतभ्यः'
अस्मभ्यं 'मृडय' दयां कुरु यद्वा अस्मान् सुखय । 'क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यम्' इति चतुर्थी ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे तृतीय-दशति ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आ व इन्द्रं कृविं यथा वाजयन्तः शतक्रतुम् ।

१ २ ३ १ २

मंहिष्ठं सिञ्च इन्दुभिः ॥ १ ॥

अथ एकादशे खण्डे—सैयं प्रथमा । शुनःशेष ऋषिः । वाजरुन्तः' अन्नमिच्छन्तो वयं शुनःशेषाः हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'वः' युष्माकं सम्बन्धिनम् 'इन्द्रम्' 'इन्दुभिः' सोमैः 'आसिञ्चं' वचनव्यत्ययः (३, १, ८५ पा०) सर्वतः सिञ्चामहे सपर्यामः । कीदृशं? 'शतक्रतुं' शतसङ्ख्याककर्म्मोपेतम् 'मंहिष्ठम्' अतिशयेन महान्तम् । सेचने दृष्टान्तः 'कृविं यथा' कृतीच्छेदने, कृत्यते छिद्यते खन्यते इति कृविः कृषिः तां जलेन पूरयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २

अतश्चिदिन्द्रं न उपा याहि शतवाजया ।

३ २ ३ १ २

इषा सहस्रवाजया ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । श्रुतकत्त ऋषिः । हं 'इन्द्र!' 'अतश्चित्' अस्मात् द्युलोकादेव यद्वा अस्माच्छत्रुस्थानात् 'शतवाजया' शतसंख्याकबलयुक्तेन तथा 'सहस्रवाजया' वाजोऽन्नम् (नि० २, ७) सहस्रसंख्याकान्नवता बहुलान्नेन 'इषा' अन्नरसेन युक्तः सन् 'नः' अस्मान् 'उपायाहि' अधिकमाभिमुख्यनागच्छ ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आ बुन्दं वृत्रहा ददे जातः पृष्ठादि मातरम् ।

२ ३ १ ३२

क उग्राः के हा शृग्वरे ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । विशोक ऋषिः । 'जातः' उत्पन्नः 'वृत्रहा' इन्द्रः 'बुन्दम्' इष्टं तथा च यास्कः 'बुन्द इषुर्भवतीति' (नि०६, ३२) 'आददे' आदाय चेषुम् 'उग्राः' उद्गूर्णबलाः 'के' के च इह 'शृग्वरे' वीर्येण विश्रुता इति स्त्रीयां 'मातरं' 'वि पृच्छात्' अप्राचीत् ॥ ३ ॥

३ १ २

३ १ २

३ १ २

वृवदुक्थं हवामहे सृप्रकरस्त्रभूतये ।

१ २ ३ २ ३ १ २

साधः कृण्वन्तमवसे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मेधातिथिऋषिः । 'ऊतये' लोकस्य रक्षणाय 'सृप्रकरस्त्रं' प्रसृतबाहुं 'करस्त्री बाहू कर्मणां प्रस्था-
तारौ इति यास्कवचनात् 'अवसे' लोकस्य पालनाय 'साधः' साधकं धनं 'कृण्वन्तं' कुर्वन्तं प्रयच्छन्तं 'वृव-
दुक्थं' महदुक्थम् इन्द्रम् 'हवामहे' आह्वयामः । तथाच यास्कः 'वृवदुक्थो महदुक्थो वक्तव्य मस्मा उक्थमिति वा (६, ४)' इति ॥ ४ ॥

३

२

३

१ २

३

१ २

३ २

ऋजुनीती नो वरुणो मित्रो नयति विद्वान् ।

३ २ ३ २ ३ १ २

अर्थमा देवैः सजोषाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गोतम ऋषिः । अहरभिमानी देवः 'मित्रः' 'वरुणः' रात्रभिमानी । मित्रश्च वरुणश्च । 'विद्वान्' नेतव्यमुत्तमं स्थानं जानन् 'नः' अस्मान् 'ऋजुनीती' ऋजु-
नीत्यां ऋजुनयनेन कौटिल्यरहितेन गमनेन 'नयति' अभि-

मतं फलं प्रापयति । तथा 'देवैः' अन्यैः इन्द्रादिभिः 'सजीषाः' समानप्रीतिः 'अर्थमा' अहोरात्रविभागस्य कर्त्ता सूर्यश्च अस्मानृजुगमनेनाभिमतं स्थानं प्रापयतु । "नयति" "नयतु" इति च पाठौ ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

दूरादिहैव यत्सतोऽरुणसुरशिष्वितत् ।

२ ३ २ ३ १ २

वि भानुं विश्वथातनत् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । ब्रह्मातिथि ऋषिः । 'दूरात्' दूरतं एव विप्र-
कृष्टे एव नभसः प्राक् प्रदेशे वर्त्तमाना 'इह' इव 'सतः' सती
समीपे विद्यमाना 'इव' समीपे विद्यमानेव 'अरुणसुः'
आरोचमानरूपा इदृशी उषा 'यत्' यदा 'अशिष्वितत्' अश्वे-
तयत् श्विता वर्णे, अस्मात् स्थान्तात् लुङि चङि रूपम् । 'यद्'
वृत्तान् नित्यम् (८, १, ६६ पा०) इति निघातप्रतिषेधः । तदा
'भानुं' दौसिं 'विश्वथा' विश्वधा बहुविधम् । 'व्यतनत्' विस्तार-
यति तनोतेर्व्यत्यर्थेन शप् (१, १, ८५ पा०) प्रातरनुवाके उष-
स्येन काण्डेन (१, २४, २) उषाः स्तुता सती प्रादुर्बभूव, हे
अश्विनी ! शंसिष्यमाणम् आश्विनं क्रतुं श्रोतुं युवामपि प्रादु-
र्भवत इत्यध्याहारेण वाक्यं पूरणीयम् । "सतः" "सती" इति
पाठौ ॥ ६ ॥

आ नो मिवावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुक्षतम् ।

१ २ ३ १ २

मध्वा रजात्सि सुक्रतू ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्रो जमदग्नि वा ऋषिः । 'सुक्रतू'

शोभनकर्माणी हे 'मित्रावरुणी !' 'मः' अस्माकं 'गव्यूतिं' गवां मार्गं गोनिवासस्थानं 'घृतैः' क्षरणसाधनैः पयोभिः 'आ उच्चतम्' आ समन्तात् सिञ्चतम्, अस्मभ्यं दोग्धीः गाः प्रयच्छतमिति भावः । रजांसि' पारलौकिकान्यस्मदावासस्थानानि 'मध्वा' मधुरेण दुग्धरसेन सिञ्चतम् । गव्यूतिम् गोर्यूती छन्दसि (६, १, १२३पा०) इति वान्तादेशः, मध्वा सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्ब्र नुस्रभावं ॥ ७ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

उदु त्ये सूनवो गिरः काष्ठा यज्ञेष्वन्नत ।

३ १ २ ३ १ २ २

वाश्रा अभिञ्जु यातवे ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । प्रस्कण्व ऋषिः । 'त्ये' ते प्रसिद्धाः 'गिरः सूनवः' हाच उत्पादकाः मरुतः वायवो हि ताल्वोष्ठादिषु सञ्चरन्तो वाचमुत्पादयन्ति 'यज्ञेषु' स्वकीयेषु यागेषु वर्त्तमानेषु ससु 'काष्ठाः' अपः 'आपोऽपि काष्ठा उच्यन्ते क्रान्त्वा स्थिता भवन्तीति' (२, १५) यास्कः 'उत् उ' उत्कर्षणैवे 'अन्नत' अतनिष्वन्तः विस्तारितवन्तः । उदकं विस्तार्य तत्पानार्थं 'वाश्राः' हन्धारवोपेताः गाः 'अभिञ्जु' जन्वभिमुखं यथा भवति तथा 'यातवे' गन्तुं प्रेरितवन्त इति शेषः ॥ ८ ॥

३ २७ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २

द्वदं विष्णुर्वि चक्रमे वेधा नि दधे पदम् ।

१ २ ३ २

समूढमस्य पांमुले ॥ ९ ॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाह्नो तृतीय-दशति ।

अथ नवमी । मेधातिथिऋषिः । 'विष्णुः' त्रिविक्रमा-
वतारधारी 'इदं' प्रतीयमानं सर्वं जगत् उद्दिश्य विचक्रमे
विशेषेण क्रमणं कृतवान् । तदा त्रैधा' त्रिभिः प्रकारैः 'पदं
निदधे' स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । 'अस्य' विष्णोः 'पांसुले'
पांसुरे धूलियुक्ते पादस्थाने 'समूढम्' इदं सर्वं जगत् सम्यगन्त-
भृतम् । सेयमृग् यास्केनैवं व्याख्याता 'विष्णुर्विशतेर्वा व्यञ्जोतेर्वा
यदिदं किञ्च तद्विक्रमते विष्णुः, त्रैधा निधत्ते पदं त्रैधा-
भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवौति शाकपूणिः । समारोहणे
विष्णुपदे गयशिरसीत्वीर्णवाभः । समूढमस्य पांसुरेऽप्यायने-
ऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते । अपिवोपमार्थे स्यात् समूढमस्य
पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः स्यन्त इति
वा । पन्नाः शेरत इति वा । पंसनीया भवन्तीति वा '(१२,
१६)' इति ॥ ६ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य एकादशः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे चतुर्थ-दशति ।

१ २ . ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २

अतीहि मन्युं प्राविणं सुषुवांसमुपेरय ।

३ २ ३ २ ३ १ २

अस्य रातौ सुतं पिब ॥ १ ॥

अथ द्वादशखण्डे—सैषा प्रथमा । मेधातिथि ऋषिः ।
हे इन्द्र ! 'मन्युप्राविणं' क्रोधेन सोमं सुन्वन्तम् 'अतीहि'
अतिगच्छ, तथास्मिन् देशे 'सुषुवांसं' सोमं सुन्वन्तम् 'उपेरय'
समीपे प्रेरय । 'अस्य' यजमानस्य 'रातौ' यज्ञाख्ये दाने
'सुतम्' अभिषुतं सोमं 'पिब' ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ० ३ १ २ २ ३ १ २

कदु प्रचेतसे महे वचो देवाय शस्यते ।

१ २ २ ३ १ २

तद्विध्यस्य वर्धनम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । 'महे' महते 'प्रचे-
तसे' प्रकृष्टज्ञानाय 'देवाय' द्योतनादिगुणयुक्तायन्द्रय 'कदु'
क्लृप्तितम् अस्मदीयं 'वचः' स्तोत्ररूपं सुतं 'शस्यते' प्रशस्तं
यथा भवति देवस्तथानुगृह्णात्वित्यर्थः । 'तद्वित्' तदेव 'अस्य'
यजमानस्य 'वर्धनं हि' प्रवृत्तिसाधनं खलु ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

उक्थं च न शस्यमानं नागो रयिरा चिकेत ।

१ २ ३ २ ३ १ २

न गायत्रं गीयमानम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । मेधातिथिप्रियमेधाहृषी । गायते गौः
'अगोः' अस्तोतुः 'अयिः' अरिः । व्यत्ययेन यकारः (३, १, ८५
पा०) शब्दः इन्द्रः 'शस्यमानं' होत्रा पठ्यमानम् 'उक्थं च' न
शस्त्रमपि 'आ चिकेत' अभिजानाति कितज्ञाने, छान्दसो
लिट् (३, ४, ७पा०) नेति सम्प्रत्यर्थे 'न' सम्प्रति प्रस्तोत्रादिभि-
र्गीयमानं 'गायत्रम्' गातव्यं साम यद्वा गायत्राख्यम् आचि-
केतेत्येव । अतः कारणात् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः ।
"नागोः" "अगोः" इति, "अयिः" "अरिः" इति च पाठौ
॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र उक्थेभिर्मन्दिष्ठो वाजानां च वाजपतिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

हस्त्वांस्तुतानां सखा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्र ऋषिः । 'वाजानाम्' अन्नानां
मध्ये 'वाजपतिः' उत्कृष्टान्नपतिः 'हरिवान्' हरिनामकाश्व-
वान् 'इन्द्रः' 'उक्थेभिः' होढप्रयुक्तैः उक्थनामकै र्वा शस्त्रैः
'मन्दिष्ठः' अतिशयेन दृष्टः सन् 'सुतानाम्' अभिषुतानां
सोमानां 'सखा' सखिवत् प्रीतिकरः सोमैः प्रीयत इत्यर्थः
॥ ४ ॥ .

२ ३ १ २ • ३ १ २ ३ १ २

आ याह्युप नः सुतं वाजेभिर्मा हृणीयथाः ।

३ १ २ ३ १ २

महात् इव युवजानिः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मेधातिथिप्रियमेघावृषी । हे इन्द्र ! 'नः'
अस्मदीयं 'सुतम्' अभिषुतं सोमम् 'उप याहि' प्रत्यागच्छ,
किञ्च 'वाजेभिः' अन्यदीयैर्हविरूपैरन्नैः 'मा हृणीयथाः' म्ना
ङ्गियस्व । तत्र दृष्टान्तः 'युवजानिः' यौवनोपेता जाया
यस्यासौ युवजानिः 'जायाया निड् (५, ४, १३४पा०)' इति
समासान्तः 'महान् इव' प्रभुरिव, यथा रूपवद्भायोपेतः प्रभुः
अन्याभिर्नापङ्गियते किन्तु तामेव युवतिं प्रत्यागच्छति
तद्वत् ॥ ५ ॥ .

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आ अव श्मशा रुधवाः ।

३ २ ३ २ ३ १ २

दीर्घं सुतं वाताप्याय ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । कौक्षो दुर्मित्र ऋषिः । हे 'वसो' ! वासयितः !
इन्द्र ! 'स्तोत्रम्' अस्मत्कर्तृकं 'हर्यते' कामयमानाय कामयमानं
त्वां 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी

‘कदा’ कस्मिन् काले ‘अवारुधत्’ अवरोत्थति, अवरुध्य च कदा ‘वाः’ वारयिष्यति, तादृशः कालः कदा अस्माकं सम्भविष्यतीत्याशास्ते । तत्र दृष्टान्तः अश्रुते देवमिति ‘श्मशा’ कुल्या लुप्तोपममेतत् यथा कुल्या तत उदकान्यवरुणञ्च अवरुध्य च वारयति तथेत्यर्थः । किमुद्दिश्यावरोध इति तत्राह ‘दीर्घ’ सवनत्रयरूपेणायतं ‘सुतम्’ अभिषुतं सोमं प्रति । किमर्थमिति तदाह ‘वाताप्याय’ वातेनाप्यते अधस्त्रान्निपात्यत इति वाताप्य सुदकं तस्य प्रदानायेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २२

ब्राह्मणादिन्द्र राधसः पिबा सोमसृतूर्णु ।

२ ३ २ ३ १ २२

तवेदुं सख्यमसृतम् ॥ ७ ॥

‘अथ सप्तमी । मेधातिथिर्ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘ब्राह्मणात्’ ब्राह्मणात् शंसिसम्बन्धात् ‘राधसः’ धनभूतात् पात्रात् ‘सोमं’ ‘पिब’ । किं कृत्वा ? ‘ऋतून् अनु’ देवाननुसृत्य ऋतवोऽपि पिबन्वित्यर्थः । हि यस्मात् ‘तव इदं सख्यम् असृतम्’ ऋतूनामविच्छिन्नं तस्मादृतुभिः पानं युक्तम् ॥ ७ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वयं घा ते अपि स्मसि स्तोतार इन्द्र गिर्वणः ।

१ २

त्वं नो जिन्व सोमपाः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । मेधातिथिर्ऋषिः । हे ‘गिर्वणः’ ! गौर्भिर्वननीय ! ‘इन्द्र !’ ‘ते’ तवापि ‘वयं घ’ वयं खलु ‘स्तोतारः’ ‘स्मसि’ स्मः भवामः । हे ‘सोमपाः’ ! सोमस्य पातरिन्द्र ! ‘त्वं’ ‘नः’ अस्मान् ‘जिन्व’ प्रीणयसि ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

एन्द्र पृच्छु कासु चिन्नृम्णं तनूषु धेहि नः ।

१ २ ३ १ २

सत्राजिदुग्र पौंस्यम् ॥ ९ ॥

अथ नवमी । विश्वामित्रो गाथिनो भौपाद उदलो वा ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'पृच्छु' सम्पृक्तासु 'कासु चित्' कास्वपि 'नः' अस्माकं 'तनूषु' अङ्गेषु "नृम्णं" बलम् 'आ धेहि' आ समन्तात् स्थापय । हे 'उग्र' उद्गूर्णबल ! इन्द्र ! 'सत्राजित्' द्वादशाहादिभिः सत्रैः जीयमानो वशीक्रियमाणः सन् 'पौंस्यम्' पुंसे हितं फलम् 'आ धेहि' प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ९ ॥

३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः ।

३ २ ३ २ ३ १ २

एवा ते राध्यं मनः ॥ १० ॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाह्नं चतुर्थे दशति ।

अथ दशमी । श्रुतकक्ष ऋषिः । हे इन्द्र ! त्वं 'वीरयुः' वीरान् युद्धकर्मणि समर्थान् शत्रून् हन्तुं कामयमानः 'एव असि' भवसि खलु 'हि' प्रसिद्धौ अतएव त्वं 'शूरः' सामर्थ्यवानेवं भवसि । 'उत' अपिच 'स्थिरः' संग्रामे धैर्यवान् भवसि । एकत्र स्थित्वैव शत्रून् सम्प्रहरसीत्यर्थः । एवं सति 'ते' तव 'मनः' 'राध्यं' स्तुतिभिराराधनीयमेव, यतोऽनेन ममसा त्वं शत्रुबधं संग्रामे धैर्यादिकं करोषीति । तत एव तव मनः सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रीव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिक-सर्ग-प्रवर्तक-श्रीवीर-बुद्ध-भूषाख-

सामान्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-

प्रकाशे छन्दोव्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते ।

अस्मिन्नध्यायेऽपि इन्द्रः स्तूयते ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाङ्के पञ्चम दशति ।

३ १

३ १ २

३ १ २

अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

१ २

३ १

२ २

३ २ ३ १ २

३ १ २

ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥१

ऋचोऽशीति रभित्वेति वृहत्त्यः सकला अपि ।

नद्विवो मारुती तत्र प्रमित्रायेति संस्तुतिः ।

आदित्याना मथेन्द्राग्नी अपादिन्द्राग्निसंस्तुतिः ।

अश्वित्युक्ता शचीभिर्नः कुष्ठश्चेमा उवामिति ।

यदा कदा वारुणी स्यात्त्वष्टानो बहुदेवता ।

उषस्या प्रत्यु इत्येषा ब्रह्म वट् सूर्यसंस्तवः ।

इत्येकादश ताभ्योऽन्या ऐन्द्र एकोनसप्ततिः ॥

एष प्रथमखण्डे—सैषा प्रथमा । वसिष्ठ ऋषिः । छ० वृहती ।

हे 'शूर !' 'इन्द्र !' 'अस्य' 'जगतः' जङ्गमस्य 'ईशानम्' ईश्वरं
'तस्थुषः' स्थारवस्य चेशानम् ईशानपदस्यावृत्तिरादरार्था
'स्वर्दृशं' सर्वदृशं 'त्वा' त्वां 'अदुग्धा इव धेनवः' यथा अदुग्धा
धेनवः क्षीरपूर्णधस्त्वेन वर्तन्ते तद्वत् सोमपूर्णचमसत्वेन
वर्तमाना वयम् 'अभि नोनुमः' भृशमभिष्टुमः ॥ १ ॥

१ . २२ ३ १ २२ ३ १ २

त्वामिद्धि हवामहे सातो वाजस्य कारवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वां वृत्वेष्विन्द्र सत्पतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । 'कारवः' स्तोतारो वयं
'वाजस्य' अन्नस्य 'सातो' सम् भजने निमित्तभूते सति, हे
'इन्द्र !' 'त्वामिद्धि' त्वामिव 'हवामहे' स्तुतिभिराह्वयामः । हे
इन्द्र ! 'सत्पतिं' सतां पालयितारं श्रेष्ठं त्वां 'नरो' नेतारो
ऽन्येऽपि मनुष्याः 'वृत्तेषु' आवरकेषु शत्रुषु सन्तु 'हवन्ते' आह्व-
यन्ति तज्जयार्थम् । अपिच 'स्वर्वतः' अश्वस्य सम्बन्धिनीषु
'काष्ठासु' यथाऽश्वः क्रान्त्वा तिष्ठति तासु काष्ठासु संग्रामेषु
युद्धकामाश्च त्वामेवाह्वयन्ति अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः
॥ २ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्चं यथा विदे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यो जरिदभ्यो मघवा पुरूवसुः सहस्रेणैव शिञ्चति ३

अथ तृतीया । वालखिल्या ऋषयः । 'पुरूवसुः' पश्वादि-
धनोपेतः यज्ञादिबाहुल्याद्बहुनिवासको वा 'मघवा' 'यः'
इन्द्रः 'जरिदभ्यः' स्तोदभ्यः अस्मभ्यं 'सहस्रेणैव' सहस्रसंख्या-

केन धनेनेव 'शिक्षति' पश्चाद्विबहुधनमस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः ।
 स इन्द्रः 'यथा विदे' यथा अस्माभिर्विज्ञायते तथा हि ऋत्विजः !
 'वः' यूयं 'सुराधसं' शोभनधनोपेतम् 'इन्द्र' परमैश्वर्ययुक्तं
 देवम् 'अभि' आभिसुख्येन 'प्रार्च' प्रकर्षेणार्चत ॥ ३ ॥

१ २ ३ १२ ३२ ३ १२ ३ १ २२
 तं वो दस्ममृतीषहं वसोर्मन्दानमन्धसः ।

३ २ ३ १ २२ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥४

अथ चतुर्थी । नोधा इन्द्रं स्तीति । हे ऋत्विग्यजमानाः ।
 'दस्मं' दर्शनोयम् 'ऋतीषहम्' ऋतयो बाधकाः शत्रवः तेषा-
 मभिभवितारम् । पुनः कौटुम् ? 'वसोः' वासयितुर्दुःखस्य
 विवासयितुः यद्वा, वसोः पात्रे निवसतः, तादृशस्य 'अन्धसः'
 सोमलक्षणस्यान्नस्य पानेन 'मन्दानं' मोदमानं 'वः' यष्टव्य-
 त्वेन युष्मत्सम्बन्धिनं तं तादृशमिन्द्रम् । गीर्भिः स्तुतिलक्षणाभि-
 र्वाग्भिः 'अभिनवामहे' नु स्तवने, नुशब्दे अभिष्टुमः । कुत्र ?
 'स्वसरेषु' । अत्र यास्कः (५,४), 'स्वसराण्यहानि भवन्ति स्वयं
 सारोण्यपि वा स्वरादित्यो भवति स एनानि सारयतीति
 सूर्यनेत्रकेषु दिवसेषु वयमभिष्टुमः अभितः शब्दयामः तत्र
 दृष्टान्तः, 'वत्सं न' यथा धेनवो नवप्रसूता गावः स्वसरेषु सुष्टु
 अस्यन्ते प्रैर्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि तेषु वत्स-
 मभिलक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तरोभिर्वी विद्वसुमिन्द्र सबाध जतये ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 वृहद्गायन्तः सुतसोमे अध्वरे ह्वे भरं न कारिणम् ५

अथ पञ्चमी । कलिः प्रगाथ ऋषिः । हे ऋत्विजः !
 'वः' यूयं 'तरोभिः' वेगवद्भिरश्वैरूपेतं वेगैरेव वा 'विदद्वसुम्'
 वेदयद्वसुं धनावेदकम् 'इन्द्र' 'सवाधः' वाधासहिताः 'ऊतये'
 रक्षणाय 'बृहत्' सामैतत्सञ्ज्ञकं 'गायन्तः' सन्तः परिचर-
 तेति शेषः । कुत्रेत्युच्यते ? 'सुतसोमे' अभिषुतसोमके 'अध्वरे'
 यज्ञे सोमयागे । अहं च तमिन्द्रं 'हुवे' आह्वयामि । कमिव ?
 'भरं न' भर्त्तारं कुटुम्बपोषकं 'कारिणं' स्वहितकरणशीलं
 यथा, स्वहितकरणायाह्वयन्ति पुत्रादयः, तद्वत् तथाभूत-
 मिन्द्रं हुवे इति ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

तरणिरितिषासति वाजं पुरम्या युजा ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुवम् ॥६

अथ षष्ठी । वशिष्ठ ऋषिः । 'तरणिरित्' युद्धादी कर्मणि,
 त्वरित एव पुमान् 'पुरम्या' महत्या धिया 'युजा' सहाय-
 भूतया 'वाजम्' अन्नं 'सिषामति' मन्त्रजते । 'पुरुहूतं' बहुभि-
 राहूतम् 'इन्द्र' 'गिरा' स्तुत्या हे यजमानाः ! 'वः' युष्मदर्थम्
 'आ नमे' तमभिसुखं कुर्वे । तत्र दृष्टान्तः, 'नेमिं' चक्रस्य
 बलयं 'सुद्रुवं' शोभनदारुं 'तष्टेव' यथा वह्निः दारुनेमि-
 मानमयते तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

पिबा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आपिनी बोधि सधमाद्ये वृधेऽस्मात् अवन्तु ते धियः ७

अथ सप्तमी । मेधातिथि ऋषिः । हे 'इन्द्र' !, 'रसिनः'

रसवतः । 'गोमर्तः' गोविकारैः पयःप्रभृतिभिः अपणद्रव्यैर्युक्तस्य
 'नः' अस्मादीयस्य 'सुतस्य' अभिषुतस्य क्रियाग्रहणं कर्त्तव्य-
 मिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी ईदृशं सोमं 'पिब'
 पीत्वा च 'मत्स्व' मत्तो भव । अपिच 'सधमाद्ये' सहःमाद्यन्ति
 देवा अत्रेति सधमाद्यो यज्ञः तस्मिन् सहमादयितव्ये यज्ञे त्वम्
 'आपिः' आपयिता 'बन्धुः' सन् 'नः' अस्माकं 'वृधे' वर्द्धनाय
 'बोधि' बुध्यस्व । 'ते' त्वदीयाः 'धियः' बुद्धयः अनुग्रहात्मिकाः
 अस्मान् स्तोत्रान् 'अवन्तु' रक्षन्तु ।

“सधमाद्ये” “सधमाद्यः” इति च पाठी ॥ ७ ॥

२३ ३ १ २ ३ २३ ३ १ २

त्व॑ ह्यिहि च॑रवे वि॒दा भ॑गं वसु॒त्तये ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

उ॒द्वावृष॑स्व म॒घवन् ग॑विष्ट॒य उ॒दिन्द्रा॑श्वमिष्ट॒ये ॥८॥

अथ अष्टमी । भर्ग ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'त्वं हि' त्वं खलु
 सामर्थ्याद्दातेति गम्यते । अत 'णहि' आगच्छ । आगत्य च
 'चरवे' क्रमपराचारवते मद्यं 'भगं' भजनीयं धनं विदाः
 लभस्व दत्स्व । किमर्थम् ? 'वसुत्तये' अस्माकं वसुदानाय ।
 हे 'मघवन्' ! धनवन्निन्द्र ! 'गविष्टये' गाः इच्छते मद्यम् 'उद्वा-
 वृषस्वम्' आसिञ्चस्व गामिति शेषः । तथा, हे इन्द्र ! 'अश्व-
 मिष्टये' अश्वैषणावते मद्यम् अश्वान् 'उद्वावृषत्व' आसिञ्चस्व
 देहीत्यर्थः ॥ ८ ॥

१ २२ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २

न हि व॒श्चर॑मं च न वशिष्ठः परिम॑त्सते ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

अस्माक॑म॒द्य मरुतः सु॒ते स॒चा वि॒श्वे पि॒बन्तु॑ का॒मिनः॑ ६

अथ नवमी । वशिष्ठः परोक्षेण ब्रूते । हे 'मरुतः' !
'वशिष्ठः' एतन्नामा ऋषिः 'वः' युष्माकं मध्ये 'चरमं चन'
जघन्यमपि 'न हि परिमंसते' वर्जयित्वा न स्तौति किन्तु
सर्वानेव युष्मान् स्तौतीत्यर्थः । 'अद्य' अस्मिन् दिने 'अस्मा-
कम्' अस्मदीये 'सुते' सोमे अभिषुते सति मरुतः 'कामिनः'
मीमं कामयमानाः 'विश्वे' सर्वे 'सचा' सङ्गत्य 'पिबन्तु' पानं
कुर्वन्तु ।

“पिबन्तु” “पिबन्त” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३
मा चिदन्यद्वि शं०सत सखायो मा रिषण्यत । इन्द्र-
१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३
मित्स्तीता वृषणां०सचा सुते मुहुःकथा च शं०सत १०

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे पञ्चम दशति ।

अथ दशमी । प्रगाथः काण्व ऋषिः । हे 'सखायः' !
समानख्यानाः स्तौतारः ! इन्द्रस्तौत्वाद् 'अन्यत्' स्तौत्वं 'मा
चिद्विशंसत' भैवोच्चारयत । 'मा रिषण्यत' मा हिंसि-
तारो भवत । 'अन्यदीयस्तौत्वीच्चारणेन वृथोपक्षीणा मा भवत ।
'सुते' अभिषुते सोमे 'वृषणं' कामानां वर्षितारम् 'इन्द्रमित्'
इन्द्रमेव हे प्रस्तौत्वादयः ! 'सचा' सह सङ्गीभूय 'स्तौत'
स्तुत । 'उक्था च, उक्त्यानि शस्त्राणि चेन्द्रविषयाणि यूयं
'मुहुः' पुनः पुनः 'शंसत' उच्चारयत ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानं

तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

इति तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गं समाप्तम् ।

अथ द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथम-दशति ।

२ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

न किष्टं कर्मणा नशद्यस्त्रकार सदावधम् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमघृष्टं घृष्णामोजसा ॥ १

अथ द्वितीय खण्डे—सैषा प्रथमा । आङ्गिरसः पुरुहन्त्या ऋषिः । 'तं' यजमानं 'कर्मणा' हननादिव्यापारेण 'गकिर्न-शत्' नैव व्याप्नोति । यः 'इन्द्रं' 'चकार' इन्द्रमेवानुकूलं 'यज्ञैः' साधनैः कृतवान् । कीदृशमिन्द्रम् ? 'सदावधम्' 'सर्वदा' वर्धकम् । 'विश्वगूर्तं' सर्वैः स्तुत्यम् । 'ऋभ्वसं' महान्तम् 'ओजसा' बलेन 'अघृष्टम्' अन्यैर्घर्षितुमशक्यम् । 'घृष्णुं' शत्रूणां घर्षकम् ।

"घृष्णामोजसा" "घृष्णवोजसम्" इति च पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

य ऋते चिदभिश्चिषः पुरा जत्रुभ्य आतदः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सन्धाता सन्धिं मघवा पुरुवसुर्निष्कर्त्ता विंद्भुतं पुनः २

अथ द्वितीया । मेवातिथिर्मेधातिथिरस्याः परस्याश्च ऋषी । 'यः' इन्द्रः 'अभिश्चिषः' अभिश्चिषः अभिश्चिषणात् सन्धान-द्रव्यात् 'ऋते चित्' विनापि 'जत्रुभ्यो श्रीवाभ्यः सकाशात् 'आतदः' आतर्दनात् आरुधिरनिस्रवणात् 'पुरा' पूर्वमेव 'सन्धिं' सन्धातव्यं तं 'सन्धाता' संयोजयिता भवति । 'मघवा' धनवान् 'पुरुवसुः' बहुधनः स इन्द्रः 'विंद्भुतं' विच्छिन्नं तं 'पुनः' 'निष्कर्त्ता' संस्कर्त्ता भवति ॥ २ ॥

१ २ ३२३२ ३२ ३१ २२ ३१२

आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

३ २३ १२ ३२ ३१२२ १२

ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिनो बहन्तु सोमपीतये ॥३

अथ तृतीया । हे 'इन्द्र' ! 'त्वा' त्वां 'सहस्रं' सहस्र-
सङ्ख्याकां हरय स्वदीया अश्वाः 'आ बहन्तु' आ नयन्तु
अस्मद्यज्ञम् । तथा 'शतं' शतसङ्ख्याकाश्च भवदीया अश्वा
स्वा माबहन्तु । यद्यपि दावेव हरी तथापि तद्विभूतयो-
ऽन्येपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदनेकैरश्वैः कथं यातुं
शक्यते ? इत्यत आह । 'युक्ताः' इति 'हिरण्यये' हिरण्यमये
स्वर्णविकारे हिरण्यशब्दाद्विकारार्थं विहितस्य मयटः 'ऋत्वप्र
वास्त्येत्यादौ मलोपो निपात्यते तादृशे 'रथे' 'युक्ताः' सम्बद्धाः
बहूनामश्वानां शीघ्रगमनाय रथे नियुक्तत्वात् युगपदेव सर्वे
रश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा हरयः ? 'ब्रह्मयुजः'
ब्रह्मणा परिवृढेनेन्द्रेण युक्ताः यद्वा । ब्रह्मणास्मदीयेन
स्तोत्रेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः । 'केशिनः' केशाः
घीवायाम् उपरि वर्त्तमानाः सटाः तैर्युक्ताः । किमर्थमिन्द्रस्या-
बहनम् ? तत्राह 'सोमपीतये' सोमपानाय । यथास्मदीयं
सोमं पिवेत् तथा आबहन्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

२ ३१ २ ३१ २ ३२ ३१२ २ ३

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । मा त्वा

२ ३१ २३२७ ३ २७ ३ १२ ३१ २

के चिन्नि येसुरिन्न पाशिनोऽति धन्वे व तां हृदि ॥४॥

अथ चतुर्थी । विश्वामित्रो यथार्थमिन्द्रमाह्वयति ।
हे 'इन्द्र' ! 'मन्द्रैः' मादयिद्वभिः 'मयूररोमभिः' मयूररोम-

सदृशरोमयुक्तेः 'हरिभिः' अश्वैरुपेतस्त्वम् 'आयाहि' यज्ञं प्रत्यागच्छ । केचिदपि जनाः 'त्वा' त्वां 'मा नियेमुः' मा नियच्छन्तु । गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः । तत्र दृष्टान्तः 'पाशिनो न' पाशिनः इव, यथा पाशहस्ता व्याधाः पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वन्मा नियच्छन्तु । किञ्च । 'धन्वेव' यथा पान्याः धन्वं मरुदेशं शीघ्रमतिगच्छन्ति तद्वद्वमनप्रतिबन्धकारिणस्तानतीत्य शीघ्रम् 'एहि' आगच्छ ॥ ४ ॥

० ३ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वमङ्ग प्रशंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

२७ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥५

अथ पञ्चमी । गोतम ऋषिः । अङ्गैत्यभिमुखीकरणे 'अङ्ग' 'शविष्ठ' ! हे बलवत्तम ! इन्द्र ! 'देवः' द्योतमानस्त्वं 'मर्त्य' मरणधर्माणं त्वां स्तुवन्तं पुरुषं 'प्रशंसिषः' सम्यगनेन स्तुतमिति प्रशंस । हे 'मघवन्' ! धनवन् ! 'इन्द्र' ! 'त्वदन्यः' त्वत्तोऽन्यः कश्चित् 'मर्डिता' सुखयिता नास्ति । अतः कारणात् तुभ्यमिदं स्तुतिलक्षणं 'वचो' 'ब्रवीमि' उच्चारयामि ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

त्वमिन्द्र यशा असृजीषी शवसस्पतिः ।

२ ३ १ २ ३ २७ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वं वृत्राणि हृष्यप्रतोन्येक इत्पूर्वनुत्तश्चर्षणीधृतिः ६

अथ षष्ठी । ऋधेधपुरुमेधावृषी । हे 'इन्द्र' ! 'शवसस्पतिः' बलस्य पालयिता 'ऋजीषी' ऋजीषो अपचितोऽभिषुतः सोमः, तद्दान् 'त्वं' 'यशा' यशस्वी 'असि' भवसि ।

कथमस्य यशस्वित्वम् तदाह । 'अप्रतीनि' बलिभिरप्यप्रति-
गतानि 'पुरु' पुरुणि 'श्री छन्दसि बहुलम् (६, १, १०)' इति
श्रीर्लोपः बह्वनि 'वृत्वाणि' रक्षांसि 'अनुत्तः' न केनापि प्रेरितः
'चर्षणीधृतिः' चर्षणीनां यजमानमनुष्वाणां धारकः । 'एक इत्'
असहाय एव त्वं 'हंसि' सम् प्रहरसि अत एवास्य यशस्वित्वम्॥६

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ २

इन्द्रमिद्वेवतालय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रं समीके वनिनो हवामहे इन्द्रं धनस्य सातये ७

अथ सप्तमी । एतदादीनां तिसृणां मेध्यातिथिर्ऋषिः ।
'देवतातये' देवैः स्तोत्रभिः तायते विस्तार्यते इति देवता-
तिर्यङ्गः तदर्थम् 'इन्द्रमित्' देवेषु मध्ये इन्द्रमेव इवा-
महे आह्वयामहे । 'अध्वरे' यज्ञे 'प्रयति' प्रगच्छति उप-
क्रान्ते सति इन्द्रं हवामहे । तथा 'समीके' सम्यग्जाते सम्पूर्णं
च यागे 'वनिनः' सभ्रजमानाः वयम् इन्द्रमेवाह्वयामहे
यदा । समीकस्मिन् सङ्ग्राम नाम (नि०२, १७, ११) । समीके
सङ्ग्रामे इन्द्रमेवाह्वयामहे । धनस्य सातये लाभाय इन्द्रमेव
आह्वयामहे । अतः शीघ्रमिन्द्र आगच्छतु इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २

इमा उ त्वा पुरुवसो गिरो वर्द्धन्तु या मम ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २

पावकवर्णाः शुचयो विपश्चितोऽभि स्तोमैरनूपत ॥८॥

अथ अष्टमी । हे 'पुरुवसो' । बहुधनेन्द्र ! 'मम' मदीयाः
'इमाः' 'गिरः' शस्त्ररूपा वाचः 'त्वा' त्वां 'वर्द्धन्तु' वर्द्धयन्तु ।
तथा 'पावकवर्णाः' अग्निसमानतेजस्काः अतएव 'शुचयः'

शुद्धाः 'विपश्चितो' विद्वांसः उद्गातारश्च 'स्तोमैः' स्तोत्रैर्व-
हिष्यवमानादिभिः 'अभ्यनूषत' त्वामभिष्टुवन्ति (नु स्तुतौ
कुटादिः ॥ ८ ॥

१ ३ १ २२ ३ २ ३ १ :

उदु ल्ये मधुमत्तमा गिर स्तोमास ईरते ।

३ १ २ ३ १ २२ ३ २ ३ ३ २

सत्वाजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव ६

अथ नवमी । 'ल्ये' ते प्रसिद्धाः 'मधुमत्तमाः' अतिशयेन
मधुराः 'गिरः' अप्रगीताः शस्त्ररूपा वाचः । 'स्तोमासः'
प्रगीतानि वहिष्यवमानादीनि स्तोत्राणि च 'उदीरते' ।
इन्द्र ! त्वामुद्दिश्योद्गच्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति ईर गतौ आदा-
दिकः तत्र दृष्टान्तः । 'सत्वाजितः' सदैव शत्रून् जयन्तः अत-
एव 'धनसा' धनानि सम्भजन्तः वनु षणु सम्भक्तौ । 'जन-सन-
खनक्रमगमो विट् । 'विड्गनोरनुनासिकः स्यात्' इत्यात्वम्
'अक्षितोतयः' क्षियो भावे निष्ठाया मख्यदर्थे इति पर्यु-
दासाद्दीर्घाभावः । अतएव 'क्षियो दीर्घात्' इति निष्ठा नत्वा-
भावश्च । अक्षिताः क्षयरहिताः ऊतयो रक्षा येषां ते तथोक्ताः
'वाजयन्तः' वाजमन्नमिच्छन्तः क्वचि 'नकन्दस्य पुत्रस्येति
ईत्वदीर्घयोः प्रतिषेधः एवं गुणविशिष्टा रथा इव, ते यथा
विविधमितस्तत उत्तिष्ठन्ति तद्दुदीरत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३

यथा गौरो अपा कृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम् । आपि-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

त्वे नः प्रपित्वे तूयमा गहि कखेषु सु सचा पिब ॥ १ ००

इति तृतीयप्रपाठस्य द्वितीयाहं प्रथम-इति ।

अथ दशमी । देवातिथिः काण्व ऋषिः । 'गौरः' गौर-
सृगः 'दृष्यन्' पिपासितः सन् 'अपा' अङ्गिरदकैः व्यत्ययेनैक-
वचनम् । ऊठिदमित्यादिना (६, १, १७१) विभक्तैरुदात्तत्वम्
'ऊतं' सम्पूर्णत्वं ऊतम् 'इरिणं' निस्तृणं तडागदेशं 'यथा'
येन प्रकारेण 'अवैति' अभिमच्छति अवशब्दोऽभिषब्द-
स्वार्थं अभिमुखः सन् शीघ्रं गच्छति । तथा 'अर्पित्वे'
बन्धुत्वे 'प्रपित्वे' प्राप्ते सति, हे 'इन्द्र !' त्वं 'नः' अस्मान्
'तूयं' क्षिप्रनामैतत् शीघ्रम् 'आगहि' आगच्छ । आगत्य च
'कण्वेषु' कण्वपुत्रेष्वस्मासु 'सचा' सह एकप्रयत्नेनैव विद्य-
मानं सर्वं सोमं 'सु' सुष्ठु 'पिब' ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

दृतीयाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

अथ दृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीय-दशति ।

३ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
शग्धू३षु शचीपत इन्द्र विश्वाभिरूतिभिः ।

२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
भगं न हि त्वा यशसं वसुविदमनु शूर चरामसि ॥ १ ॥

अथ दृतीये खण्डे—सैषा प्रथमा । भर्गं ऋषिः । हे
'शचीपते !' 'इन्द्र !' 'शग्धि' देह्याभिमत्तम् । 'विश्वाभिः'
सर्वाभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सह हे 'शूर !' 'भगं न' भाग्यमिव
'यशसं' यश स्त्रिनम् । 'वसुविदं' धनस्य लम्भकं 'त्वा' त्वाम्
'अनुचरामसि' परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ क २ २ ३ १ २

या इन्द्र भुज आभरः स्वर्वाण् अमुरेभ्यः ।

३ २ ३ १ ५

३ २ ३ २ ३ १ २

स्तोतारमिन्मघवन्नस्य वर्धय ये च त्वे वृक्तावर्हिषः ॥२॥

अथ द्वितीया । रेभः काश्यप ऋषिरिन्द्रं प्रार्थयते । हे 'इन्द्र !' 'स्त्वान्' सुखवान् स्वर्गवान् वा अथवा स्वःशब्दः सर्वपर्यायः सर्वं भूतजातम् आत्मन एवोत्पन्नत्वात् तद्वान् एवं गुणस्त्व 'याः' यानि 'भुजो' भोक्तव्यानि धनानि 'असुरेभ्यो' बलवद्भ्यो राक्षसेभ्यः 'आभरः' आहरः तान् हत्वा आहृतवानसि हृग्रहोरिति भकारादेशः अतएव हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'अस्य' अन्वादेशे अशादेशः एतस्य आहृतस्य धनस्य दानेन 'स्तोतारमित्' तव स्तोत्रकारिणमेव 'वर्धय' वृद्धिमन्तं कुरु । 'ये च' अन्ये यष्टारः 'त्वे' त्वदर्थं 'वृक्तावर्हिषः' स्तोत्रवर्हिषो भवन्ति अतः तांश्च 'धनेन वर्धय ॥२॥

- २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ क २२

प्र मित्राय प्रार्थ्यम्णो सचथ्यमृतावसो ।

३ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

वरुथ्येऽवरुणे छन्द्यं वचः स्तोत्रं राजसु गायत ॥३॥

अथ तृतीया । जमदग्निऋषिः । हे 'ऋतावसो' ! यज्ञ-धन ! 'मित्राय' 'सचथ्यं' सेवाहं 'छन्द्यं' यज्ञगृहभवनम् अभि-प्रायानुसारं वा 'वचः' स्तोत्रं 'प्रगायत' प्रकर्षेण पठत । 'अर्थ्यम्णे' च प्रगायत । 'वरुथ्ये' यज्ञगृहावस्थिते वरुणे च प्रगायत । प्रगायतेति बहुवचनं पूजार्थम् एतदेव दर्शयति 'राजसु' राजमानेषु मित्रादिषु स्तोत्रं गायत पठत । मित्रादीन् त्रीन् राज्ञः स्तुतेति समुदायार्थः ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोत्रेभिरायवः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २० ३ २
समीचीनास ऋभवः समस्वरन् रुद्रा गृणन्त पृथ्व्यम् ॥४

अथ चतुर्थी । मेधातिथिर्ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'आयवो' मनुष्याः स्तोतारः 'स्तोमेभिः' स्तोत्रैः 'त्वामभि' द्युवन्ति । किमर्थम् ? 'पूर्वपीतये' सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमत एव सोमस्य पानाय सर्वनमुखे हि चमसगणैः इन्द्रस्यैव सोमो ह्ययते । तथा 'समीचीनासः' सङ्गताः 'ऋभवः' प्रथमवाचकेन शब्देन त्रयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्विभावाज इत्येते च 'समस्वरन्' त्वामिव सम्यग् स्तुवन् स्वृशब्दोपतापयोः । 'रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतश्च 'पृथ्व्यं' पुरातनं वृहं त्वामिव 'गृणन्त' अभ्यस्तुवन् वृत्रबधसमये प्रहर भगवो जहि वीरयस्वेत्येवं रूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

प्र व इन्द्राय बृहते मरुतो ब्रह्मार्चत ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण शतपर्वणा ॥५॥

अथ पञ्चमी । अस्याः परस्याश्च नृमेधपुरुमेधौ दावृषी । हे 'मरुतः' ! मितराजिणः स्तोतारः ! 'बृहते' महते 'वः' स्तुत्यस्तोत्रत्वलक्षणैः सम्बन्धेन युष्मदीयायेन्द्राय । 'ब्रह्म' साम-लक्षणं स्तोत्रं 'प्रार्चत' प्रोच्चारयत । ततो 'वृत्रहा' वृत्रस्य मेघस्य पापस्य वा हन्ता । 'शतक्रतुः' शतविधकर्मा बहुविध-प्रज्ञो वा इन्द्रः 'शतपर्वणा' शतसंख्याकधारेण वज्रेण एतन्नाम-केनायुधेन वा 'वृत्रम्' अपामावरकं वृत्राख्यमसुरं वा 'हनति' युष्माभिरभिष्टुतः सन् हन्तु । हन्तेर्लेव्यङ्गागमः ॥ ५ ॥ •

२ १ २२ ३ १ २ ३ १ २

बृहदिन्द्राय गायत मरुतो वृत्रहन्तमम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

येन ज्योतिरजनयन्नृतावृधो देवं देवाय जागृवि ॥६॥

अथ षष्ठी । हे 'मरुतः' ! रुशब्दे, मित्त्रं ह्वन्तीति मरुतः, हे मितभाषिणः स्तोतारः ! 'वृत्रहन्तम्' - अतिशयेन पापविनाशनं 'बृहत्' साम, 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'गायत' अस्मदीये यज्ञे गानं कुरुत । 'ऋतावृधः' ऋतस्य सत्यस्य वा बर्षका विश्वे देवाः अङ्गिरसो वा ऋषयः । 'देवाय' द्योतमानायेन्द्राय 'देवं' देवनशीलं 'जागृवि' सर्वेषां जागरणशीलं 'ज्योतिः' सूर्य्यं 'येन' साम्ना 'अजनयन्' इन्द्रार्थमुदपादयन् तस्माम गायतेति ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ १ २

इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा । शिञ्चा

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २

णो अस्मिन् पुरुहूत यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥७॥

अथ सप्तमी । वशिष्ठ ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'नः' अस्मभ्यं 'क्रतुं' कर्म वा प्रज्ञानं वा 'आ भर' आहर । अपिच, 'यथा पिता पुत्रेभ्यः' धनं प्रयच्छति तथा 'नः' अस्मभ्यं 'शिञ्च' धनं देहि । हे 'पुरुहूत' ! बहुभिराहूतेन्द्र ! 'यामनि' यज्ञे 'जीवा' वयं 'ज्योतिः' सूर्य्यम् 'अशीमहि' प्रतिदिनं प्राप्नुयामः । यद्वा, हे इन्द्र ! भूतानि प्रकाशयितरिन्द्र ! तथाच यास्कः, 'इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति, वेरां दधातीति, वेरां दारयत इति, वेरां धारयत इति वेन्द्वे द्रवतीति, वेन्दौ रमत इति, 'वेन्धे भूतानीति वा तद्यदेनं प्राणैः सर्वैः समैन्धत्तदिन्द्र-

स्येन्द्रत्वमिति विज्ञायते' (१०,८) इति । एवं गुणविशिष्ट !
परमात्मन् ! त्वं क्रतुं कर्म स्वन्निषयज्ञानं वा नः अस्मभ्यम्
आभर आहर प्रयच्छेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः, पिता पुत्रेभ्यो यथा
लोकं विद्यां धनं वा प्रयच्छति तथा नोऽस्मभ्यं विद्यां धनं वा
प्रयच्छ । हे पुरुहूत ! बहुभिराहतेन्द्र ! यामनि सर्वैः प्राप्तव्ये
अस्मिन् प्रकृते ब्रह्मणि जीवा वयं ज्योतिः परं ज्योतिरशी-
महि, सेवेमहि ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मा न इन्द्र परा वृणांभवा नः सधमाद्ये ।

१ २ ३ २ ३ ६ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वं नं ऊतौ त्वमिन्न आप्यं मा न इन्द्र परा वृणाक् ॥८॥

अथ अष्टमी । रश्म ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'नः' हविषां
प्रदातृन् अस्मान् 'मा परावृणाक्' मा परित्याक्षीः वृजी वर्जन
रीधादिकः । लडि रूपं तदेवाह त्वं नोऽस्माकं 'सधमाद्ये' सह
मादनहेतुभूतैर्देवैर्मागयानाय भव । किञ्च, हे 'इन्द्र' !
नोऽस्मान् त्वमेव 'ऊतौ' ऊत्यां स्थापय । यहा, ऊतौ । व्यत्य-
येन कर्त्तारं लिङ्गा निपातितः त्वमेवास्माकं रक्षिता खलु ।
तथा 'त्वमित्' इद्वधार्थं त्वमेव नोऽस्माकम् 'आप्यं' ज्ञातव्यम् ।
त्वमेव बन्धुरित्यर्थः । अतएव मा न इन्द्रः परावृणागिति
गतार्थः ।

“सधमाद्ये” “सधमाद्यः” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृक्तवर्हिषः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन् परि स्तोतार आसंत ॥९॥

अथ नवमी । मेधातिथिऋषिः । हे 'वृद्धहन्' 'त्वा'
त्वां वयं 'घ' खलु 'सुतावन्तः' सोममभिषुतवन्तः 'आपोन'
आप इव प्रवण मभिगच्छामः । 'पवित्रस्य' सोमस्य प्रंसव-
णेषु 'वृक्तवर्हिषः' स्तीर्णवर्हिषः स्तोतारश्च त्वां पर्युपासते
॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
यदिन्द्र नाहुषीष्वा ओजो नृम्णं च कृष्टिषु । यद्वा
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
पञ्च क्षितीनां द्युन्नमा भर सत्रा विश्वानि पौंस्या १०

इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ द्वितीय-दशति ।

अथ दशमी । भरद्वाज ऋषिः । हे 'इन्द्र !' नाहुषीषु
नाहुष इति सनुष्यनाम (नि० २, ३, ८) तत्सम्बन्धिनीषु 'कृष्टिषु'
प्रजासु आकारः समुच्चये यच्च 'ओजो' बलं 'नृम्णं' धनं च
विद्यते । 'यद्वा' यच्च 'पञ्च' पञ्चानां 'क्षितीनाम्' । निषादपञ्च-
मास्रत्वारी वर्णाः पञ्च क्षितयः तेषां स्वभूतम् । 'द्युन्न' द्योत-
मानमन्नं तत्सर्वं मस्रभ्यम् 'आभर' आहर प्रयच्छ । तथा
'सत्रा' महान्ति 'विश्वानि' सर्वाणि 'पौंस्या' पौंस्यानि बलानि
चास्रभ्य माहर ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्यानं
तृतीयाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

३ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २

सत्यमित्या वृषेदसि वृषजूतिर्नोऽविता ।

२ ३ क २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

वृषा ह्युग्रशृण्विषे परावति वृषो अर्वावति श्रुतः ॥१॥

अथ चतुर्थे खण्डे—सैषा प्रथमा । मेधातिथिर्ऋषिः ।
हे 'उय' ! उद्गूर्णेन्द्र ! त्वं 'सत्यम्' 'इत्या' इत्य 'वृषेत्'
कामानां वर्षक एवासि । 'वृषजूतिः' वृषभिः सेक्तृभिः
सोमरसस्य सोढभिश्चाङ्गतो 'नः' अस्मान् 'अविता' रक्षिता
भवसि । 'वृषाहि' सेचक एव 'शृण्विषे' श्रूयसे । 'परावति'
दूरेऽपि 'वृषेव' कामानां सेचक एवासि । 'अर्वावति'
समीपेऽपि 'वृषा' सेचक एव 'श्रुतः' अश्रूयत ॥

“अविथा” “अवृतः” “इति” च पाठी ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

यच्छक्रासि परावति यदर्वावति वृत्रहन् । अतस्त्वा

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

गौर्भिर्युगदिन्द्रं केशिभिः सुतावाध् आ विवासति २

अथ द्वितीया । रेभ ऋषिः । हे 'शक्र' ! शत्रुहननसम-
र्थेन्द्र ! 'यद्' यदा 'परावति' विप्रकृष्टे दूरं द्यलोकदेशे 'असि'
विद्यसे । हे 'वृत्रहन्' ! वृत्रस्य हन्तरिन्द्र ! 'यद्' यदा वा
'अर्वावति' अर्वाचीने तस्मादधस्तात् स्थिते तदपेक्षया समीपे
देशेऽन्तरिक्षे भवसि तस्मादपि । 'अतः' अस्माङ्गलोकाद्वा
हे 'इन्द्र !' द्युगत्' गम्ल, स्रष्ट, गतौ । क्षिपि 'गमः क्री'
इति अनुनासिकलोपः । तुक् । 'सुपां सुलुगिति' भिसो

लुक् । द्युलोकं प्रति गच्छद्भिः स्वभासा सर्वतो गच्छद्भिः
 'केशिभिः' केशवद्भिः हरिभिरिव स्थिताभिः 'गौर्भिः' स्तुतिभिः
 'त्वा' त्वां 'सुतवान्' अभिषुतसोमवान् यजमानः 'आविवांसति'
 आत्मीयं यज्ञं प्रति आगमयति । त्वामेतैः स्तोत्रैः परिचरति
 वा ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ ३ ३ १ २ २
 अभि वो वीरमन्धसो मर्देषु गाय गिरा महा विचेतसम्
 २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 इन्द्रं नाम श्रुत्यं शाकिनं वचो यथा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वक्ष ऋषिः । इयं पिपीलिकमध्या
 ब्रह्मतीति वक्षुचाः आद्यन्धौ पादौ त्रयोदशाक्षरौ, मध्यमो-
 ऽष्टाक्षर इति त्रिपदा । हे उक्तावादयः । 'वः' यूयम् अथवा
 हे यजमानाः । वो युष्माकं 'हिताय' 'अन्धसः' सोमस्य 'मर्देषु'
 उत्पाद्यमानेषु सत्सु 'वीरं' शत्रूणां ईरयितारम् । 'नाम'
 शत्रूणां नामकम् । 'विचेतसं' विशिष्टप्रज्ञं 'श्रुत्यं' सर्वत्र
 श्रांतव्यं स्तुत्यम् । 'शाकिनं' शक्तिमन्तम् ईदृशम् 'इन्द्रम्'
 'महा' महत्या 'गिरा' स्तुत्या 'वचो' वाचो युष्मदीया 'यथा'
 येन प्रकारेण प्रवर्तते गायत्र्या त्रिष्टुभा वा तथा 'गाय'
 गायत स्तुतिं कुरुत ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्र विधातु शरणां त्रिवरूयं स्वस्तये ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 इदिर्यच्छ मघवद्भ्यश्च मह्यं च यावया दिद्युसेभ्यः ॥४॥

• अथ चतुर्थी । शंयुः ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'त्रिधातु'
 त्रिप्रकारं त्रिभूमिकम् । 'त्रिवरूयं' त्रयाणां शीतातपवर्षाणां

वारकम् । 'खस्तये' अविनाशाय 'हृदिः' हृदिषत् आच्छा-
दनयुक्तम् । एवं गुणविशिष्टं 'शरणं' गृहम् । 'मघवङ्गाश्च'
मघं ऋविर्लक्षणं धनं तदङ्गाश्चास्मदीयेभ्यो यजमानेभ्यः
'मङ्गां' भरद्वाजाय 'च' 'प्रयच्छ देहि । अपिच । 'एभ्यः'
सक्ताभ्यात् 'दिभ्युं' शत्रुप्रेरितं द्योतमान मायुधं 'यवय'
पृथक्कुरु ॥४॥

१.२. ३ २ ३ १ ३२ १ २
आयन्त इव सूर्य्यं विप्रवेदिन्द्रस्य भक्षत । वसू-

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२
नि जातो जनिमान्योजसा प्रति भागं न दौधिमः॥५

अथ पञ्चमी । नृमेध ऋषिः । हे अस्मदीया जनाः !
'आयन्त इव सूर्य्यं' यथा समाश्रिता रश्मयः 'सूर्य्यं' भजन्ते
तथा 'इन्द्रस्य' विश्वेत् विश्वान्येव धनानि 'भक्षत' भजत ।
स च यानि 'वसूनि' धनानि 'जाते' उत्पन्ने 'जनिमानि'
जायमाने जनिथ्यमाणे च 'ओजसा' बलेन करोति अतो
'भागं न' पितॄन् भागमिव तानि धनानि 'प्रतिदौधिमः'
प्रतिधारयेमेति यद्वा । 'आयन्त इव सूर्य्यं' यथा समाश्रिता
रश्मयः सूर्य्यमुपतिष्ठन्ते तथा 'इन्द्रस्य' 'विश्वा' विश्वानि
धनानि विभक्तमिच्छन्तः समाश्रिता मरुतः इन्द्रमुपतिष्ठत
इति शेषः । उपस्थाय च मरुतो 'वसूनि' उदकलक्षणानि
धनानि 'जाते' जायमानाय 'जनिमानि' जनिथ्यमाणाय
मनुष्याय 'ओजसा' बलेन 'भक्षत' विभजन्त । तत्र चास्माकं
'यो भागः तं 'भागं' नेति सम्प्रत्यर्थे प्रतीत्येषः अनु इत्येतस्य
स्थाने । 'अनुदौधिमः' वयमनुधायाम । तथाच यास्कः
(नै०६,८) 'समाश्रिताः सूर्य्यमुपतिष्ठन्तेऽपि वोपमार्थं स्यात्

सूर्यमिषेन्द्र सुपतिष्ठन्त इति सर्वाणीन्द्रस्य धनानि विभक्त-
माणाः स यथा धनानि विभजति जाते जनिष्यमाणे च तं बयं
भागमनुध्यायामौजसा बलेनेति ॥

“जनिमानि” “जनिमानः” इति च पाठी ॥ ५ ॥

२ ३ १२ ३ १ २२ ३ १२
न सीमदेव आप तदिषं दीर्घायो मर्त्यः ।

१२३ ३१ २२ ३१२३२३ १२ ३१२
एतग्वा चिद्य एतशो युयोजत इन्द्रो हरी युयोजते ॥६

अथ पठौ । पुरुहन्मा ऋषिः । हे ‘दीर्घायो !’ नित्येन्द्र !
सः ‘अदेवः’ इन्द्राख्यदेवरहितः ‘मर्त्यः’ मरणधर्मा मनुष्यः ‘सी’
सर्वे ‘इषम्’ तत्प्रसिद्धम् अन्नं ‘नाप’ न प्राप्नोति । ‘दी मर्त्यः’
अस्येन्द्रस्य ‘एतग्वाचित्’ एतवर्णाविवाश्वौ भवतोऽभिमतदेशगम-
नाय ‘एतशः’ एतशौ अश्वौ ‘युयोजते’ योजयति रथे, यज्ञं
गन्तुम् । यस्येन्द्रो हरी युयोजते न स्तौति स न प्राप्नोतीति
समन्वयः ।

“आप तत्” “आपत्” इति च पाठी । “एतशः” “एतशा”
इति पाठी ॥ ६ ॥

२ ३ १२ ३ २ ३ १२ ३ १२
आ नो विश्वासु हव्यमिन्द्रं समत्सु भूषत ।

२३१२ ३१२ ३१२
उप ब्रह्माणि सवनानि वृत्रहन् परमज्या ऋचीषम ७

अथ सप्तमी । ऋमेधपुरुमेधाहृषी । हे स्तोतारः ! ‘विश्वासु’
सर्वासु समत्सु असुरयुद्धेषु ‘हव्यं’ सर्वैर्देवैरात्मरक्षार्थमाह्वातव्यम् ।
एतादृश्यम् ‘इन्द्रम्’ उद्दिश्य ‘नः’ अस्माकं यज्ञे ‘ब्रह्माणि’
स्तोत्राणि हवीरूपाख्यज्ञानि वा ‘उपभूषत’ अलङ्कुरुत प्रेरयत ।

हे 'वृत्रहन्' ! वृत्रस्यासुरस्य पापस्य वा हन्तैः ! परमज्याः युद्धेषु शत्रुहननार्थं परमा अविनश्वरी ज्या मौर्वी यस्य तथोक्तः । यद्वा, परमान् बलिनं प्रकृष्टान् शत्रून् जीनाति हिनस्तीति परमज्याः हे 'ऋचीषम' ! स्तुतिभिरभिसुखी-
करणीयेन्द्र ! एतादृशस्त्वं सवनानि प्रातःसवनादीनि त्रीणि 'ब्रह्माणि' स्तोत्राणि च 'उपभूषत' अलङ्कृत ।

"भूषतः" "भूषतु" इति पाठौ । "वृत्रहन्" "वृत्रहा" इति च ॥ ७ ॥

१ २२ ३२७ ३ १ २ ३ २

तवेदिन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।

३ २ २२ ३१ २ ३ १ २ ३ १ २

सत्वा विश्वस्य परमस्य राजसि न किष्ट्वा गोषु वृण्वतेऽ

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'अवमम्' अधमं त्वपु सीसादिकं 'वसु' धनम् । यद्वा । भौमं वसु अवमं 'तवेत्' तवैव । 'त्वं' त्वमेव 'मध्यमं वसु रजतहिरण्या-
दिकम् आन्तरिक्षं वा 'पुष्यसि' । 'विश्वस्य' सर्वस्य परमस्यो-
त्तमस्यापि गत्वादे दिव्यस्य वा वसुनो 'राजसि' ईशिषे 'सत्वा'
सत्यमेव । अपिच । 'त्वा' त्वां 'गोषु' निमित्तेषु 'न किष्ट्वा' न
केऽपि न वारयन्ति ॥ ८ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

क्वेयथ क्वे दसि पुरुवा चिद्धि ते मनः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अलर्षि युध्म खजंकृत्युरन्दर प्र गायत्रा अगासिषुः ॥९॥

अथ नवमी । मेधातिथिर्मेधातिथिश्च ऋषिः ॥ हे 'इन्द्र' !
'क्व' कुत्र देशे 'इयथ' गतवानसि पुरा ? 'क्वेत्' कुत्र वा
'असि' भवसि इदानीं वर्त्तसे 'युध्मान्विधि' बहुषु हि 'ते'

त्वदीयं 'मनः' सञ्चरति । हे 'युध' युद्धकुशल ! । 'खज-
कृत्' युद्धस्य कर्त्तः ! हे 'पुरन्दर !' असुराणां पुरां दारयितः !
हे इन्द्र ! 'अलर्षि' आगच्छ । 'गायत्रा' गानकुशला अस्मदीयाः
स्तोतारः 'प्रगासिषुः' प्रगायन्ति स्तुवन्ति । अलर्षीत्येतत्
दाधर्त्यादौ निपात्यते ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

वयमेनमिदा ह्योऽपीपेमेह वञ्चिणम् ।

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

तस्मा उ अद्य सवने सुतं भरा नूनं भूषत श्रुते ॥१०॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाङ्के तृतीय-दशति ।

अथ दशमी । कलिऋषिः । 'वयं' यजमानाः 'एनं'
वञ्चिणं वञ्चयुक्तमिन्द्रं 'इदा' इदानीम् । 'ह्यः' श्वः अतीतेऽङ्गि ।
'इह' अत्राहर्गणे 'अपीपेम' आप्याययाम सोमेन । 'तस्माउ'
तस्मादेव 'अद्य' अत्र 'सवने' 'सुतम्' अभिषुतं सीमं 'भर'
इह हे अध्वर्यो ! । 'नूनम्' इदानीं श्रुतेः सति 'आमूषब'
अलङ्कृत ॥ १० ॥

ति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

अथ तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाङ्के चतुर्थ-दशति ।

१ २ ३ १ ७ १ १ २ ३ १ २

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरभ्रिगुः ।

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

विश्र्वासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठं यो वृत्रहा गृणे ॥१॥

अथ पञ्चमे खण्डे—सैषा प्रथमा । पुराहन्मा ऋषिः ।
यः इन्द्रः चर्षणीनां मनुष्याणां राजा स्वामी रथैर्याता गन्ता ।
‘च अधिगुः’ अधृतगमनोऽन्यैः । ‘विश्वासां’ सर्वासां ‘घृतनानां’
सेनानां ‘तरुता’ तारकः । यस्य ‘ज्येष्ठः’ गुणैर्गरीयान् । ‘यः’ च
‘वृत्रहा’ वृत्रं हतवान् । तं ‘ज्येष्ठं’ सर्वैरतिशयेन प्रशस्यम्
अधिकं वृत्रं वा महाभागमिन्द्रं ‘गृणे’ स्तौमि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ० १ २

यतं इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं क्वधि ।

१ २ ३ २४ ३ १ २ ३ २ ३ २४ ३ १ ३

मघवं क्वग्धि तव तन्न ऊतये वि द्विषो वि मृधो जहि २

अथ द्वितीया । भर्गुऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘यतः’ हिंसकात्
‘भयामहे’ वयं ‘ततः’ ‘नः’ अस्मभ्यम् ‘अभयं’ ‘क्वधि’ कुरु । हे
‘मघवन् !’ ‘शग्धि’ शक्तो भवसि ‘नः’ अस्मभ्यमभयं कर्तुम् ।
‘तव’ ‘ऊतये’ रक्षणाय ‘विजहि’ ‘द्विषः’ अस्मद्द्वेषुन् ।
‘मृधः’ अस्मद्धिमकान् ‘वि जहि’ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

वास्तोष्यते ध्रुवा स्थूणां सवत् सोम्यानाम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

द्रप्सः पुरां भेत्ता शश्वतीनामिन्द्रो मुनीनां सखा ॥३

अथ तृतीया । इरिमिठिऋषिः । हे ‘वास्तोष्यते’ ! गृह-
पते ! ‘स्थूणा’ गृहाधारभूतस्तम्भः ‘ध्रुवा’ स्थिरा भवतु ।
‘सोम्यानां’ सोमार्हाणां सोमसम्पादिनां वास्त्राकम् ‘अंसवत्’
अंसव्राणम् अंसोपलक्षितस्य कृत्स्नस्य शरीरस्य वायव्यं कर्त्तुं
भवतु । अपिच, ‘द्रप्सः’ द्रवणशीलः सोमः तद्दान् अर्घ्यं आदि-
त्वाद्द्रव्यत्वयः । ‘शश्वतीनां’ बद्धीनां ‘पुराम्’ असुरपुरीणां

‘भेत्ता’ विदारयिता एवभूतः ‘इन्द्रः’ ‘सुनीनाम्’ ऋषीणाम-
स्त्राकं ‘सखा’ मित्रभूतो भवतु ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
बण्महा० असि सूर्य्य वडादित्य महा० असि ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
महस्ते सतो महिमा पनिष्टम मङ्गा देव मह्य० असि४

अथ चतुर्थी । जमदग्निर्ऋषिः । अत्र शौनकः, बण्महा-
मिति दृष्टार्कमुपतिष्ठेदृचौ जपन् । वटन्नप्यमृतां बाणीं नानृ-
तेन स लिप्यते’ इति । हे ‘सूर्य्य’ ! परेन्द्र ! त्वं ‘महान्’
तेजसाधिकः ‘असि’ । ‘वट्’ सत्यम् । नैतन्मित्येत्यर्थः । हे
‘आदित्य !’ अदितेः पुत्र ! त्वं ‘महान्’ बलेनाप्यधिकः ‘असि’
‘वट्’ सत्यमेव । ‘महो’ महतः ‘सतो’ भवतः ‘ते’ तव
‘महिमा’ महत्वं ‘पनिष्टम’ पनस्यते स्तोत्रभिः स्तूयते । हे
‘देव !’ द्योतनादिगुणयुक्त ! सूर्य्य ! त्वं ‘मङ्गा’ महत्वेन वीर्य्य-
शाप्यधिकः ‘असि’ भवसि न मंशय इत्यर्थः ।

“पनिष्टम” “पनस्यते” इति “मङ्गा” “अङ्गा” इति च पाठौ ॥४

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
अश्वी रथी सुरूप इन्द्रोमा० यदिन्द्र ते सखा ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
श्वान्त्रभाजा वयसा सचते सदा चन्द्रैर्याति सभामुप ५

अथ पञ्चमी । देवातिथिर्ऋषिः । हे ‘इन्द्र’ ! ‘ते’ तव
‘सखा’ मित्रभूतः पुरुषः अश्वदिगुणविशिष्ट एव भवति इच्छब्दः
प्रत्येकमभिसम्बध्यते ‘अश्वी इत्’ बहुभिरश्वैरुपेत एव भवति ।
न कदाचिदश्वैर्वियुज्यते । ‘रथी’ रथवान् एव स भवति ।
‘सुरूपः’ शोभनरूपः शोभनावयव एव स भवति । ‘गोमा-

नित्' बह्वीभिर्गोभिर्युक्त एव स, भवति न कदाचिदेतैर्वियुज्यत इत्यर्थः । अपिच, 'श्वात्रभाजा' श्वात्रमिति धननाम आश्वत-नीयं शीघ्रं प्राप्तव्यं शोभनं धनं सम्भजते ईदृग्धनसंयुक्तेन 'वयसा' अन्ननामैतत् । अन्नेन स सदा सर्वदा 'सचते' समवैति सङ्गच्छते । अतएव 'चन्द्रैः' सर्वेषामाह्लादकैः स्तोत्रैर्युक्तः सन् 'सभां' जनसंसदम् 'उपयाति' उपगच्छति ॥ ५ ॥

१ २२ ३ २ ३ १० २२ ३ २ १ २
 यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमिरुत स्युः । न त्वा
 ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 वञ्चिन्तसहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी ॥६॥

अथ षष्ठी । पुरुहन्मा ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते' तव प्रति-मानार्थं 'यद्' यदि 'द्यावः' द्युलोकाः 'शतं' शतसंख्याकाः स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । 'उत' अपिच 'भूमौ' भूम्यः ते तव मूर्त्तिप्रतिविम्बाय शतं स्युः तथापि नाश्रुवन्ति । हे 'वञ्चिन्' ! 'त्वा' त्वां 'सहस्रम्' अगणिता अपि सूर्याः नानुभवन्ति न प्रकाशयन्तीत्यर्थः न तत्र सूर्या भातीति श्रुतेः किं बहुना 'जातम्' पूर्षमुत्पन्नं किञ्चिदपि 'न अष्ट' नाश्रुते । तथा 'रोदसी' 'द्यावापृथिव्यौ' नाश्रुवाते त्वं सर्वेभ्योऽतिरिच्यत इत्यर्थः 'ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्जग्रायान् दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः' इति श्रुतेः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २८ ३ ३ ३ ३ २ ३ २ ३ १ २
 यदिन्द्र प्रागपागुदग्न्यग्वा ह्यसे नृभिः ।

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 सिमा पुरु नृषूतो अस्यानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशे ॥७॥

अथ सममी । देवातिथिऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'यद्' यदि 'प्राक्' प्राच्यां दिशि वर्त्तमानैः सम्यन्ताद्दिक्शब्दाद्दिहितस्य अस्तात्तेरञ्चेलुगिति लुक् । यदि वा 'अपाक्' प्रतीच्यां दिशि वर्त्तमानैः यदि वा 'उदक्' उदीच्यां दिशि वर्त्तमानैः । यद्वा 'न्यक्' नौच्यां दिशि अधस्ताद्दर्त्तमानैः न्यधीचेति नेः प्रकृतिस्वरत्वम् । उदात्तस्वरितयोर्यण इति परस्थानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । एवंभूतैः 'नृभिः' स्तोत्रभिस्त्व' 'ह्यसे' स्वस्वकार्यायाह्यसे हे सिम ! अष्टेन्द्र ! 'सिम इति वै अष्टमाचक्षत' इति वाजसनेयकम् । यद्यप्येवं बहुभिराह्यसे तथापि 'आनवे' अनुर्नाम राजा तस्य पुत्रे राजर्षौ 'पुरु' बहुलं 'नृषूतः' नृभिस्तदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः 'असि' भवसि । राज्ञे हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रेरयन्तीत्यर्थः षू प्रेरणे । अस्मात्कर्मणि निष्ठा । तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अपि च हे 'प्रशङ्ग' ! प्रकर्षेण शङ्कयितरभिभवितरिन्द्र ! 'तुर्वशे' एतत्सञ्ज्ञे च राजनि 'नृषूतः' नृभिः प्रेरितो भवसि ॥ ७ ॥

१ २२ ३१ २२ ३१
कस्तमिन्द्र त्वा वसवा मर्त्यो दधर्षति । अद्वा हि

२२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २२ .
ते मघवन् पार्य्ये दिवि वाजी वाजः सिषासति ॥८॥

अथ अष्टमी । वशिष्ठ ऋषिः । हे 'वसो' ! वासक ! व्यापक ! वा, हे 'इन्द्र' ! तं प्रसिद्धं 'त्वा' त्वां 'कः' मर्त्यः 'आदधर्षति' आधर्षयेत् । हे 'मघवन्' ! 'ते' त्वदर्थं यः 'अद्वा' अद्वाया युक्तः सन् 'वाजी' हविषान् यजमानो भवेत् । 'पार्य्ये दिवि' सौत्येऽहनि सः 'वाजं' हविलक्षणमन्नं 'सिषासति' दातुमिच्छति ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इन्द्राग्नी अपादियं पूर्वागात्पदतीभ्यः । हित्वा

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ० २ ३ १ २
शिरो जिह्वया रारपच्चरत्त्रिंशत्पदा न्यक्रमीत् ॥६

अथ भवमी । भरद्वाज ऋषिः । हे 'इन्द्राग्नी ! 'अपात्'
पादरहितम् 'इयम्' उषाः 'पदतीभ्यः' पादयुक्ताभ्यः 'सुप्ताभ्यः'
प्रजाभ्यः 'पूर्वा' प्रथमभाविनी सुती 'आगाद्' आगच्छति ।
तथा प्राणिनां 'शिरो' 'हित्वा' त्यक्त्वा स्वयमशिरस्कापि
'जिह्वया' प्राणिस्थया तदीयेन वागिन्द्रियेण 'रारपत्' शृशं
शब्दं कुर्वती 'चरत्' एवं चरन्ती उषाः 'त्रिंशत्पदानि' अव-
यवभूतान् 'त्रिंशन्मुहूर्तान्' 'न्यक्रमीत्' एकेन दिवसेनाति-
क्रामति एतच्च युवयोः कर्मति स्तुतिः,

“हित्वा शिरो” “हित्वा शिरो” इति पाठौ । “रारपत्”
“वावदद्” इति च ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इन्द्र नेदीय एदिहि मितमेधाभिरितिभिः । आ

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
शन्तम शन्तमाभिरभिष्टिभिरा स्वापे स्वापिभिः १०

इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाद्धे चतुर्थं दशति ।

अथ दशमी । बालखिल्या ऋषयः । हे 'इन्द्र ! 'नेदीयः'
'अन्तिकतममस्माकं यज्ञस्थानम् 'एदिहि' आगच्छैव । काभिः
साकमिति ? उच्यते । 'मितमेधाभिः' परिमितप्रज्ञाभिः
'जतिभिः' रक्षाभिः । यद्वा । निर्मितयज्ञाभिर्मरुद्भिः सह ।

हे 'शन्तम !' सुखतम ! 'शन्तमाभिः' सुखतमाभिः 'अभि-
ष्टिभिः' प्राप्तिभिः अभिमताभिर्वा आगच्छेति शेषः उपसर्ग-
श्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः तथा हे 'स्वापे' ! अस्माकं बन्धुभूत !
सुखस्य आपयितर्वा । 'स्वापिभिः' बन्धुभूताभिः सुखस्य
प्रापयित्वाभिः 'अभिष्टिभिः' आगच्छेति शेषः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्यख्याने
तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः । ०

अथ तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयार्धे पञ्चमं दशति ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
इत उती वो अजरं प्रहेतारमप्रहितम् । आशु

२ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जितारं हेतारं रथीतममतूर्तं तुग्रियावृधम् ॥ १ ॥

अथ षष्ठे खण्डे—सैत्रा प्रथमा । नृमध ऋषिः । हे
अस्मदीया जनाः ! 'वो' यूयम् 'अजरं' जरारहितं 'प्रहेतारं'
शत्रूणां प्रेरकम् 'अप्रहितं' केनाप्यप्रेषितम् 'आशुं' वेगवन्तं
'जितारं' शत्रूणाम् । 'हेतारं' गन्तारम् । 'रथीतमं' रथिनां
श्रेष्ठम् 'अतूर्तं' केनाप्यर्हंसितम् । 'तुग्रियावृधं' उदकस्य बध्-
यितारमिन्द्रम् 'उती' ऊत्यै रक्षणाय 'इतः' कुरुत पुरस्कुरुतेति
यावत् ॥ १ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ २ ८ ३ १ २ २
मो धु त्वा वाघतश्च नारे अस्मन्नि रीरमन् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २
आरात्ताद्वा सधमादं न आ गहीह वा सन्नप श्रुधि ॥ २

अथ द्वितीया । वसिष्ठ ऋषिः । हे इन्द्र! 'त्वा' त्वां
'वाघतञ्चन' यजमाना अपि 'अस्मद्' अस्मत्तः 'आरे' दूरे 'भो
निरीरमन्' नितरां मा रमयन्तु । अतस्त्वम् 'आरात्ताहा'
दूरेऽपि वर्त्तमानः 'नः' अस्मदीयं 'सधमादं' यज्ञम् 'आगहि'
आगच्छ । 'इह वा' अत्रापि वा 'सन्' विद्यमानः 'उपशुधि'
अस्मदीयं स्तोत्रम् उपशृणु ।

“आरात्ताहा” “आरात्ताञ्चित्” इति च पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
मुनोत सोमपावूँ सोममिन्द्राय वञ्चिणे ।

१ २ ३ १ २२ ३ २३ ३ १ २२ ३ १ २२
पचता पक्तीरवसे कृणुध्वमित्पृणन्नित्पृणते मयः ॥३

अथ तृतीया । वसिष्ठ ऋषिः । हे मदीयाः पुरुषाः !
'वञ्चिणे' वञ्चवते 'सोमपावूँ' सोमस्य पात्रे 'इन्द्राय' 'सोमं'
'मुनोत' अभियुण्णत । 'अवसे' इन्द्रन्तर्पयितुं 'पक्तीः' पक्त्वान्
पुरोडाशादीन् पचति च । 'कृणुध्वमित्' इन्द्रप्रियकराणि
कर्माणि च कुरुतैव । इन्द्रो हि 'मयः' सुखं 'पृणन्नित्'
यजमानाय प्रयच्छन्नेव 'पृणते' हवीषीति शेषः ॥ ३ ॥

१ १ २ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ २
यः सत्वाहा विचर्षणिरिन्द्रं तं ह्वमहे वयम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सहस्रमन्यो तुविन्द्रमृण सत्पते भवा समत्सु नो वृधे ॥४

अथ चतुर्थी । शंयुः ऋषिः । यः इन्द्रः 'सत्वाहा'
महतां शत्रूणां हन्ता । 'विचर्षणिः' विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा
तमिन्द्रं वयं 'ह्वमहे' स्तुतिपदेराह्वयामः उत्तरार्धः प्रत्यक्षताः

हे 'सहस्रमन्योः !' बहुविधं शत्रुनाशार्थं सहस्रसङ्ख्यककोप-
युक्त ! यद्वा । मन्युः क्रतुः, सहस्रसङ्ख्याकैः क्रतुभिः पूज्येन्द्र !
हे 'तुविष्टम्ण !' बहुधन ! 'सत्यते' ! सतां पालयितरिन्द्र !
'समस्तु' सङ्ग्रामेषु 'नः' अस्माकं 'दृषे' वर्द्धनाय 'भव' ।

“सहस्रमन्यो” “सहस्रमुष्क” इति च पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
शचीभिर्नः शचीवसू, दिवा नक्तं दिशस्यतम् । मा
२ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
वाꣳ रातिरुप दसत्कदा चनास्मद्रातिः कदा चन ॥५

अथ पञ्चमी । परुच्छप ऋषिः । अश्विहयदेवता । हे 'शची-
वसू' ! शचीति कर्मनाम अस्मदनुष्ठितज्योतिष्टोमादिकर्मधनौ !
युवां 'शचीभिः' अस्मदीयैः कर्मभिर्यागादिभिर्निमित्तभूतैः
• 'दिवानक्तम्' अहनि रात्रौ च 'दिशस्यतं' विस्तृतम् अभिमतं
दत्तमित्यर्थः । दाशु दाने इत्यस्येदं छान्दसं रूपम् । यद्वा
दशस्यतिदानार्थः कण्ठादिषु द्रष्टव्यः । 'वां' युवयोः
'रातिः' दानं 'कदाचन' सर्वदा यागकालेऽपि अयागकालेऽपि
'मोपदसत्' मोपक्षीणं भूत् दसु उपक्षये । लुडि पुपादि-
द्युतादीति च्लृ रड् । न केवलं युष्मदीयम्, अपितु 'अस्मद्'
अस्माकमपि 'राति' दानं हविरादिप्रदानं सर्वविषयं दानं वा,
अर्थिभ्यः 'कदाचन' सर्वावस्थायामपि 'मोपदसत्' उपक्षीणं
माभूत् सर्वदा वत्तेताम् । अहमपि सर्वदा युष्मानुद्दिश्य
दद्याम् । युवामपि मदभिमतं सर्वदा दत्तमित्यर्थः ।

“दिशस्यतं” “दशस्यतम्” इति च पाठौ ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यद्वा कदा च मीढुषे स्तोता जरेत मर्त्यः ।

१ २२ ३१२ ३२ ३२ ३२ ३१ १२

आदिद्वन्द्वेत् वरुणं विपा गिरा धर्त्तारं विव्रतानाम् ॥६

अथ षष्ठी । वामदेव ऋषिः । 'यदा कदा च' यस्मिन् काले 'मीढुषे' सेक्ते हविःप्रदात्रे यजमानाय तस्य यागार्थं 'मर्त्यो' मरणधर्मा 'स्तोता' स्तुतिकर्त्तोद्गाता 'जरत' स्तूयात् । 'आदित्' अनन्तरमेव तस्मिन्काले इत्यर्थः । 'वरुणं' पापस्य वारकं 'विव्रतानां' विविधानां कर्मिणां 'धर्त्तारं' धारकं वरुणनामानं देवं 'विपा' विशेषेण रक्षिकया 'गिरा' स्तुत्या 'वन्देत्' स्तूयात् । यदा यजमानार्थमुद्गाता स्तौति तदा वरुणमेव स्तौतीत्यर्थः । अथवा 'मीढुषे' अभिमतवर्षित्रे वरुणाय तत् प्रीतये 'यदा कदा च' यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले स्तुत्यर्हे 'मर्त्यः' स्तोतोद्गाता 'जरत' स्तूयात् । 'आदिदनन्तरमेव' यजमानोऽपि उक्तलक्षणं स्वयमपि 'विपा गिरा' 'वन्देत्' नमस्कुर्यात् स्तूयाद्वा ॥ ६ ॥

१ १ २२ ३ २ ३ १ २ १

पाहि गा अन्धसो मद इन्द्राय मेध्यातिथे । यः

२२ ३ २ ३ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

संमिश्रो ह्य्यीर्यीं हिरण्यय इन्द्रो वज्री हिरण्ययः ॥७

अथ सप्तमी । मेध्यातिथि ऋषिः । इन्द्रायेति चतुर्थैकवचनमिदं सम्बुद्धेः कवचनस्य स्थाने द्रष्टव्यम् । हे 'इन्द्र' ! 'मेध्यातिथे' ! मेधो यज्ञं तस्मिन् भवो मेध्यः मेध्यश्चासौ अतिथिश्चेति मेध्यातिथिः, तस्य सम्बोधनं हे मेध्यातिथे ! यज्ञे भव अतिथिभूत इन्द्र ! 'अन्धसः' पीतस्य सोमस्य 'मदे' सति लमस्रदीयाः 'प्रजाः' 'पाहि' रक्ष । 'यः' इन्द्रः 'ह्य्यीः' ह्य्यीः

अश्वयोः 'समिंशः' स्वरथे समिप्रयिता यश्च 'इन्द्रो वज्री हिर-
ण्ययः' हितरमणीयः यस्य रथो हिरण्ययो हिरण्यमयः ।

“हर्यो र्यो हिरण्यय इन्द्रो वज्री हिरण्ययः” इति
छन्दोगाः । “हर्योर्यः सुते सचा वज्री रथो हिरण्ययः” इति
वङ्गुचाः ॥ ७ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ २ २ ३ १ १
उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः । सत्वा-
२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
च्या मघवान्तसोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत् ॥८

अथ अष्टमी । भर्गुऋषिः । ‘उभयं’ स्तोत्रात्मकं शस्त्रा-
त्मकं चोभयविधम् ‘इदं वचो’ ‘अर्वाग्’ अस्मदभिमुखं ‘इन्द्रः’
‘शृणवत्’ शृणोतु । श्रुत्वा च ‘सत्वाच्या’ अस्माकं यज्ञं पूज-
यन्त्या ‘धिया’ युक्तः सन् ‘मघवान्’ धनवानिन्द्रः ‘शविष्ठः’
अतिशयेन बलवान् ‘सोमपीतये’ सोमपानाय ‘आगमत्’
आगच्छतु ।

“मघवान्” “मघवा” इति च पाठौ ॥ ८ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
महे च न त्वाद्विवः परा शुल्काय दीयसे ।

२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
न सहस्राय नायुताय वच्चिवो न शताय शतामघ ॥९

अथ नवमी । अस्याः परस्याश्च मेधातिथिमेधातिथी
ऋषीः । हे ‘अद्विवः’ वच्चवन्निन्द्र ! च नेति निपातद्वयसमु-
दायो विभज्य योजनीयः ‘महे च’ महतेऽपि ‘शुल्काय’
मूल्याय नाहं त्वां ‘परादीयसे’ न विक्रीणामि ददातेरुत्तम-
पुरुषस्य कर्त्तव्येव व्यत्ययेन रूपम् ।

“परा शुल्काय देयाम्” इति बहुचा आमनन्ति ।

हे ‘वज्रिवः !’ वज्रहस्तेन्द्र ! ‘सहस्राय’ सहस्रसङ्ख्याकाय धनाय ‘च न’ ‘परादीयसे’ ‘अयुताय’ दशसहस्राय शुल्काय न परादीयसे । हे ‘शतामघ !’ बहुधनेन्द्र ! ‘शताय’ बहुनामैतत् अपरिमिताय धनाय च न परादीयसे न विक्रीणामि । उक्तसंख्याकादनादपि त्वां न परित्यजामि । किन्तु बहुभिर्हविभिः परिवरामीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २

३ २ ३ २ ७ ३ १ २

३ १

वस्थां इन्द्रासि मे पितुरुत भ्रातुरभुञ्जतः । माता

२

३ १ २

३ २ ३ १ २

च मे हृदययः समा वसो वसुत्वनाय राधसे ॥१०॥

इति तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीयाहं पञ्चम-दशति ।

अथ दशमी । हे ‘इन्द्र’ ! त्वं ‘मे’ मदीयात् ‘पितुः’ जनकादपि ‘वस्थां’ वसीयान् वसुमत्तरोऽसि । ‘उत’ अपिच ‘अभुञ्जतः’ अपालयतो मम ‘भ्रातुः’ अपि त्वं वसीयानधिकोऽसि । हे ‘वसो’ ! वासकेन्द्र ! ‘मे’ मदीया ‘माता च’ त्वं च ‘समासमौ’ समानौ सन्तौ पुमान् स्त्रियेति पुंसः शेषः ‘हृदययः’ अर्चतिकर्मायं मां पूजितं कुरुथः । किमर्थम् ? ‘वसुत्वनाय’ व्यापनाय ‘राधसे’ धनाय च उभयोर्लाभायेत्यर्थः ॥१०॥

इति सायणाचार्यविरचिते माघवीये सामवेदार्थप्रकाशे रुन्दीन्वाख्यानं

द्वितीयाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

इति तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे प्रथम-दशति ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ १
इम इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः । ताप्
 २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याह्योक्त आ ॥१॥

अथ सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । वसिष्ठ ऋषिः ।
 हे 'वज्रहस्त !' 'दध्याशिरः' दधिमिश्रणाः 'इमे' 'सोमासः'
 सोमाः 'इन्द्राय' तुभ्यं 'सुन्विरे' सुता बभूवुः । 'तान्' सोमान्
 'मदाय' मृदार्थं 'पीतये' पानाय 'ओक्तो' यज्ञसदनम् 'आ'
 षभि 'हरिभ्याम्' अश्वभ्याम् 'आयाहि' आगच्छ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इम इन्द्र मदाय ते सोमाश्चिकित्र उक्थिनः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मधोः पपान उप नो गिरः शृणु रास्व स्तोत्राय गिर्वणः २

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'ते' तव मदाय
 'मदार्थम्' 'उक्थिनः' स्तोत्रयुक्ताः 'इमे' सोमाः 'चिकित्रे'
 ज्ञायन्ते दृश्यन्ते कित ज्ञाने । कर्मणि लिट् । इरयोरे इति रे
 इत्यादेशः क्त्विच् । 'मधोः' मदकरस्य कर्मणि षष्ठी मदकर-
 सोमं 'पपानः' अत्यर्थं पिबन् अस्माकं 'गिरः' स्तोत्ररूपा
 वाचः 'उपशृणु' सम्यक् शृणु । 'गिर्वणो' गीर्भिवननीय ! हे
 'इन्द्र !' स्तोत्राय स्तोत्रकर्त्रे मद्यं 'रास्व' अभीष्टं देहि ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ त्वाइद्य सवर्दुघाप् हुवे गायत्रवेपसम् ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र धेनुप् सुदुघामन्यामिषमुरुधारामरं कृतम् ॥३

अथ तृतीया । मेधातिथिमेध्यातिथौ ऋषीः । एके विश्वा-
मित्त इत्याहुः । अनयेन्द्रं धेनुरूपेण वृष्टिरूपेण च निरूपयन्
स्वीति । 'अद्य' इदानीं 'धेनुं' धेनुरूपमिन्द्रं 'तु' क्षिप्रं 'आहुवे'
आह्वये । कीदृशीं धेनुम् ? 'सवदु'घां पयसोदोग्धीं 'गायत्रवे-
पसं प्रशस्यवेगाम् । 'सुदुघां' सुखेन दोग्धं शक्याम् । 'अन्यां'
उक्तविलक्षणां 'उरुधारां' बह्मदकधाराम् 'इषम्' एषणीयां
वृष्टिं लिङ्गव्यत्ययः 'एतद्रूपेण वर्त्तमानम् । 'अरङ्कृतं' अलङ्कृत्तरिं
पर्याप्तकारिणं वेन्द्रं चाह्वये ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
न त्वा बृहन्तो अद्रयो वरन्त इन्द्र वीडवः । यच्छि-
२२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २
क्षसि स्तुवते मावते वसु न किष्टदा मिनाति ते ॥४॥

अथ चतुर्थी । नोधा ऋषिः । हे इन्द्र ! 'बृहन्तो',
बलेन महान्तः अतएव 'वीडवः' । 'यच्छिक्षसि' 'स्तुवते'
'मावते' सर्वतो दृष्टा अपि 'अद्रयः' पर्वताः 'त्वा' त्वां 'न
वरन्तो' बलेन न भिन्नारयन्ति । अनिवारणमेवोत्तरार्द्धेन
विह्वणोति—'स्तुवते' त्वाद्दृषयं, स्तोत्रं कुर्वते 'मावते' मत्स-
दृशाय मादृशांय स्तोत्रे यद् 'वसु' धनं 'शिक्षसि' ददासि ।
ते तव तदेतद्धनं 'नक्षि' न कश्चित् 'आ मिनाति' आभिमुख्येन
हिनस्ति । मीञ्छिन्नायाम् । मीनातेर्निगमे (७, ३, ८१)
इति ऋसः । मावते । युस्मदस्मदोः सादृश्ये मतुक्वाच्य
(५, १, ६१) इति मतुप् ।

“शिक्षसि” “दिक्षसि” इति च पाठी ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २ २
क ईं वेद सुते सचा पिबन्तं कद्वयो दधै । .

३१ २२ ३१ २२ ३२ ३१ २
 अयं यः पुरो विभिनत्योजसा मन्दानः शिष्यन्वसः ॥५॥

अथ पञ्चमी । मेधातिथिर्ऋषिः । 'सुते' अभिषुते सोमे
 'सचा' ऋत्विग्भिः सह सोमं 'पिबन्तम्' एनमिन्द्रं 'कोवेद'
 वेत्ति न कोऽपि वेत्तीत्यर्थः । 'कः' किंवा 'वयः' अन्नं 'दधे'
 धारयति । 'योऽयम्' इन्द्रः 'शिषी' हनुमान् 'अन्वसः'
 सोमेन 'मन्दानः' मन्दमानः 'ओजसा' बलेन 'पुरो विभिन्नति'
 ॥ ५ ॥

१२ ३ १२ ३२ ३ २३ १२ ३ १ २
 यदिन्द्र शासो अत्रतं च्यावया सदसस्परि ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 अस्माकमंशुं मघवन् पुरुस्सहं वसव्ये अधि बर्हय ६

अथ षष्ठी । अस्याः परस्याश्च वामदेव ऋषिः । हे
 'इन्द्र' ! 'यद्' यस्मात् कारणात् 'शासः' शिञ्जणीयानां
 यज्ञविरोधिनां शिञ्जकस्त्वं तस्मात् कारणात् 'सदसः' अस्मद्-
 यागगृहस्य 'परि' परितो वर्त्तमानम् 'अत्रतम्' अकर्माणं
 यागविरोधिनमित्यर्थः । 'च्यावय' दूरं निःसारय । अपिच—
 हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'पुरुस्सहं' बहुभिः स्थहणीयम्
 'अस्माकम्' अस्मदीयम् 'अंशुं' सोमं 'वसव्ये' वस्तव्ये निवा-
 सयोग्ये स्थाने 'अधि बर्हय' अधिकं वर्हय । यज्ञगृहे याग-
 विरोधिनो राक्षसादीन्निःसार्य सोमं प्रवर्हयेत्यर्थः ॥ ६ ॥

१२ ३ २३ १२ ३२३ १२ ३ १ २
 त्वष्टा नो दैव्यं वचः पर्जन्यो ब्रह्मणस्पतिः ।

३१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 पुत्रैर्भातभिरदितिर्नु पातु नो दुष्टरं चामणं वचः ॥ ७

अथ सप्तमी । 'त्वष्टा' एतत्सञ्ज्ञको रूपाभिमानी देवः
'नः' अस्मादीयं 'वचः' पातु । 'ब्रह्मणस्पतिः' एतत्सञ्ज्ञको
मन्त्राभिमानी देवः अस्मादीयं वचः' पातु । किञ्च । 'अदि-
तिर्नु' अन्वण्णनीया अदीना वा एतन्नाम्नी देवमाता च 'पुत्रै-
र्भ्रातृभिः' स्वकीयैः सहिता 'नः' अस्माकं सम्बन्धि 'दुस्तरं'
कर्म विरोधिभिस्तरौतुमशक्यं 'चामणं' रक्षणीयं 'वचः'
पातु ॥ ७ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
कदा चन स्तरीरसि नेन्द्र सञ्चसि दाशुषे ।

२ ३ १ २ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उपोपिन्नु मघवन् भूय इन्द्र ते दानं देवस्य पृच्यते ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । बालखिल्या ऋषयः । हे 'इन्द्र !' त्वं
'कटाचन' कदाचिदपि 'स्तरीः' हिंसको 'नासि' । यद्वा ।
स्तरीर्निवृत्तप्रसवा गौ तथाविधो न भवसि । सा यथा वत्सा-
भावात् गृहं प्रति नागच्छति न तथा करोषीत्यर्थः । किन्तु,
"दाशुषे" हविर्दात्रे यजमानाय 'मञ्चसि' सङ्गच्छसे अस्मान् ।
हे 'मघवन् !', धनवन्निन्द्र ! 'देवस्य' द्योतनादिगुणकस्य तव
भूयः प्रभूतं दानम् 'उपोपेत् पृच्यते' अपर उपशब्दः पूरणः
उपपृच्यत एव अस्माभिः संपृच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
युंत्वा हि वृत्रहन्तुम हरी इन्द्र परावतः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
- अर्वाचीनो मघवन्तसोमपीतय उय ऋष्वेभिरा गहिह

अथ नवमी । मेधातिथिर्मेधातिथिर्वा ऋषिः । हे 'वृत्रह-

न्तमः! इत्वं इति शान् इत्त्रहा अतिशयेन इत्वं हतवान् इत्त्रहन्तमः
 यथा पुनर्नीसिहति तथा हतवानित्यर्थः अनो नुट् (पा० ८, २, १६)
 इति तमपो नुट् । हे तादृशेन्द्र ! 'हरी' त्वदीयावश्वौ 'युङ्क्व'
 हिरवधारणे आस्तीये रथे योजयैव । हे 'मघवन् !' धनवन् !
 'उग्रः' उद्गृणन्तस्त्वं 'सोमपीतये' सोमस्य पानार्थं दासी-
 भारद्रित्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरम् 'अर्वाचीनो' ऽद्भदभिसुखः
 'ऋष्वेभिः' ऋ वैदर्शनीयै 'मरुद्भिः' सार्द्धं 'प्रावतः' दूरनामैतत्
 दूरे वर्त्तमानात् द्युलोकात् 'आगहि' आगच्छ ॥ ८ ॥

२ ३ १ २२ ३ १ २

त्वामिदा ह्यो नरोऽपीप्यन् वज्रिन् भूर्णयः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

स इन्द्र स्तोमवाहस इह श्रुध्युप स्वसरमा गहि ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे प्रथम-दशति ।

अथ दशमी । नृमेध ऋषिः । हे 'वज्रिन् !' इन्द्र ! यं त्वां
 'भूर्णयो' हविर्भरणशीला 'नरः' कर्मणां नेतारो यजमानाः
 'इदा' अद्य 'ह्यः' पूर्वद्युश्च 'अपीप्यन्' सोममपाययन् । हे
 इन्द्र ! स त्वं 'स्तोमवाहसः' षष्ठ्यर्थे प्रथमा स्तोमवाहसां
 स्तोत्रवाहकानामस्माकं स्तोत्रम् 'इह' यज्ञे 'श्रुधि' शृणु
 'स्वसरं' गृहं च । दुर्याः स्वसराणीति (नै० ३, ४, १०)
 गृहनामसु पाठात् 'उपागहि' उपागच्छ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

तृतीयाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे द्वितीय-दशति ।

१ २ ३ २ १ २ / ३ २ ३ २ १ २
 प्रत्यु अदृश्यायत्यूर्च्छन्ती दुहिता दिवः । अपो
 ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 मही वृणुते चक्षुषा तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी ॥१॥

अथ अष्टमे खण्डे—सैषा प्रथमा । इयोर्वसिष्ठ ऋषिः ।
 'आयती' आगच्छन्ती 'उच्छन्ती' तमांसि विवासयन्ती
 वर्जयन्ती 'दिवो' द्युलोकस्य सूर्यस्य वा 'दुहिता' पुत्री एवम्भूता
 उषाः 'प्रत्यदर्शि' सर्वैः प्रतिदृश्यते 'उ' इति पूरणः सैषा 'मही'
 महती । यद्वा मही महत्तमो नैशं तमोऽन्यकारं अप उ इति
 निपातद्वयसमुदायः । अपेतस्यार्थे 'अपोवृणुते' अपवृणोति ।
 कथं ? 'चक्षुषा' दर्शनेन । एवं कृत्वा 'सूनरी' । जनानां
 सुष्ठु नेत्री 'उषाः' 'ज्योतिः' प्रकाशं 'कृणोति' करोति ।

“अपो मही वृणुते चक्षुषा” इति ऋन्दोगाः । “अपो
 महि व्ययति चक्षुषं” इति बहुचाः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ ३ ० २ ३ १ २
 इमा उ वां दिविष्टय उस्ता हवन्ते अश्विना ।
 ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अयं वामहेऽवसे शचीवसू विशंविशं हि गच्छथः ॥२॥

अथ द्वितीया । 'इमाः' 'दिविष्टयः' दिवमिच्छन्त्यः प्रजाः
 ऋत्विजोऽपि उ इति चार्थं । हे 'अश्विना !' अश्विनौ ! उस्तौ !
 वामका ! 'वां' युवां 'हवन्ते' आह्वयन्ति । अयमहं वमि-
 ष्टाऽपि हे 'शचीवसू !' कर्मधनौ ! 'वां' युवां 'अवसे' ऽस्मद्रक्ष-
 णाय युवयोस्तर्पणाय वा 'अहे' आह्वयामि । किमर्थमहं
 प्रजामप्यहमपीत्यादरोक्तिरिति तत्राह । 'विशंविशं' हि

१६२ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [३अ०द०ख०

गच्छथः' हि यस्मात् सर्वाः स्तुतिकर्त्रीः प्रजाः प्रति युवां
गच्छथः खलु, तस्मादेवमुच्यत इति ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ' ३ १ २ ३ १ २
कुष्ठः को वामश्विना तपानो देवा मर्त्यः ।

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
घ्नता वामश्वया क्षपमाणोऽशुनेत्यमु आहन् यथा ॥३

अथ तृतीया । अश्विनौ वैवस्वतावृषौ । 'अश्विना' !
आश्वनी ! हे देवा ! देवो द्यातमानौ ! 'वां' युवां 'कुष्ठः' कौ
पृथिव्यां वर्त्तमानः 'को' मर्त्यः मरणधर्मा मनुष्यः स्तोता
'तपानः' तापनः प्रकाशको भवति इति शेषः । न कश्चिच्छ-
क्तुयादित्यर्थः । 'वां' युवयोरर्थाय 'अश्वया' अश्वशब्दाद्भिर्मो
यादंशः व्याप्तैरभिषवमाधनैरश्वभिः 'घ्नता' हन्यमानेन अभि-
पूयमाणेन 'अशुना' सोमेन । यद्वा । अस्माभिरभिषुतेन
'घ्नता' युवामभिगच्छता 'अशुना' सोमेन 'क्षपमाणः' क्षीय-
'माणो यजमानः 'इत्यम्' इत्यमिव भवति अत्यन्तं समृद्धो
भवतीत्यर्थः । 'आहन्' यथा अभिमतांशैरसादिभक्षणवान्
राजादिरिव । स यथा प्रवृद्धो दृष्टान्तविषयो भवति तद्वदय-
मपि भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अयं वां मधुमत्तमः सुतः सोमो दिविष्टिषु ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तमश्विना पिबतं तिरोअङ्गं धत्तं रत्नानि दाशुषेऽ

अथ चतुर्थी । प्रस्करु ऋषिः । हे 'अश्विना !' अश्विनौ !
'वां' युवयोः 'दिविष्टिषु' दिवएषणेषु यज्ञेषु 'अयं' पुरोवर्त्ती

सोमः 'सुतो' अभिषुतः । कौटुशः ? 'मधुयत्तमः ।' अति-
शयेन माधुर्यवान् । 'तिरो अहं' तिरोभूते पूर्वस्मिन्दिनेऽभि-
षुतं तं सोमं 'पिवन्त' । 'दृग्गणे' हविर्दत्तवते यजमानाय
'रत्नानि रमणीयानि धनानि 'धत्तं' प्रयच्छतम् ।

“दिविष्टिषु” “ऋतावृधे” इति च पाठौ ॥ ४ ॥

२ ३ ० १ २३ १ २३ २३ १ २ ३ १ २ *

आ त्वा सोमस्य गल्दया सदा याचन्नहं ज्या ।

१ २ ० ३ १ २२ ३ १ २२ ३ १ २

भूर्णिं मृगं न सवनेषु चुक्रुधं क ईशानं न याचिषत् ॥ ५

अथ पञ्चमी । मधातिथिमध्यातियौऋषीः । हे 'इन्द्र !'
'त्वा' त्वां 'सवनेषु' यज्ञेषु 'सोमस्य' 'गल्दया' गालनेन
आसावणेन । 'ज्या' जयशीलया स्तुत्या च अतएव गिरिति
बह्वृचाः पठन्ति तथा युक्तः 'अहं' 'सदा' सर्वदा 'याचन्',
याचमानः सन् 'आचुक्रुधं' सा चुक्रुधं क्रधमपनयामि आ इति
प्रतिषेधार्थः, निपातानामनकार्यत्वात् । अतएव बह्वृचाः
मात्वेत्यामनन्ति बहुशो याच्यमाने त्ययि क्रोधो जायते तं
सोमगालनेन स्तुत्या चापनयामीत्यर्थः । कौटुशं त्वां 'भूर्णिं'
भर्तारं 'मृगं न' सिंहमिव भीमं स्वामिनः इन्द्रस्य याचने
लौकिकं न्यायं दर्शयति लोके को वा पुरुषः 'ईशानम्'
ईश्वरं स्वामिनं न 'याचिषत्' न याचेत् सर्व एव हि याचते ।
अतोऽहमपि त्वां स्वामिनं याचे इति भावः ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ ३ १ २

अध्वर्यो द्रावया त्वं सोममिन्द्रः पिपासति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

उपो नूनं युयुजि वृषणा हरी आ च जगाम वृत्रहा ॥ ६

अथ षष्ठी । देवातिथिर्ऋषिः । हे 'अध्वर्यो !' अध्वरस्य नेतस्त्वं 'सोमं' द्रावय उत्तरवेदिलक्षणं स्थानं प्रापय । यद्वा । रसात्मना द्रवणशीलं कुरु । अभिषुण्वित्यर्थः । किं कारणमिति चेत् 'इन्द्रः' 'पिपासति' सोमं पातुमिच्छति त्वयैतत्कथमवगतमिति चेत्तत्राह 'वृषणा' वर्षितारौ युवानौ वा । 'हरीः' अश्वी 'नूनं' अद्य 'उपो युयुजे' उपगम्यैव सारथिर्योजितवान् रथे । 'वृत्रहा' वृत्रस्य हन्ता इन्द्रश्च 'आ जगाम' अगतवान् ॥

“उपोनूनं” “उपनूनम्” इति पाठौ ॥ ६ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

अभी षतस्तदा भरेन्द्र ज्यायः कनीयसः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पुरुवसुर्हि मघवन् बभूविथ भरेभरे च हव्यः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इयोर्वमिष्ठ ऋषिः । हे 'ज्यायः !' ज्यायन्निन्द्र ! 'आमन्वितं' पूर्वमविद्यमानवद्द्वितीन्द्रपदस्य विद्यमानवद्भावात् ज्याय इत्यस्य सर्वानुदात्तत्वाभावः । नकारस्य कृत्वं व्यत्ययेन नुमभावो वा 'कनीयसः' सतो मम 'तत्' प्रसिद्धं धनम् । 'अभ्याभर' अभ्याहर । हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'पुरुवसुः' बहुभिर्वननीयो 'बभूविथ' असि । 'भरे भरे' संग्रामे 'च' 'हव्यो' होतव्यश्च बभूविथ ॥

“मघवन् बभूविथ” इति छन्दोगाः । “मघवत्सनादसि” इति बह्वृचाः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

यदिन्द्र यावतस्त्वमेतावद्दहमीशीय ।

३ २ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २

स्तोतारमिद्दधिषे रदावसो न पापत्वाय रंसिषम्

अथ अष्टमी । हे 'इन्द्र !' 'यद्' यतो 'यावतो' धनस्य ईशिषे' 'एतावत्' षष्ठ्यालुक् एतावतो धनस्य 'अहमीशीय' ईश्वरो भवेयम् । हे 'रदावसो !' रदति ददाति वसूनीति रदवसुः तीन्द्रश् हे इन्द्र ! ततोऽहमस्मदीयं 'स्तोतारम्' 'इत् दधिषे' धनप्रदानेन धारयेयमकम् । 'पापत्वाय' क्षीणत्वाय 'न रंसिषं न दद्याम् ।

“स्तोतारमिद्दधिषेरदावसोनपापत्वायरंसिषम्” इति छन्दोगाः । “दिधिषेयरदावसोनपापत्वायरासीय” इति बह्वृचाः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विष्वा असि स्पृधः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अशस्तिहा जनिता वृत्रतूरसि त्वं तूर्थ्य तरुथ्यतः ॥९॥

अथ नवमी । नृमेध ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'त्वं' 'प्रतूर्तिषु' सङ्ग्रामेषु 'विष्वाः' सर्वाः 'स्पृधो' युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः 'अभ्यसि' अभिभवसि किञ्च । हे 'तूर्थ्य !' शत्रूणां बाधक इन्द्र ! त्वम् 'अशस्तिहा' दैवानामशस्तीनां हन्तासि । 'जनिता' असुरेभ्यः अशस्तीनां जनयिता चासि । 'वृत्रतूः' सर्वस्य शत्रुवर्गस्य हिंसिता, चासि । 'तरुथ्यतः' बाधकांश्च बाधमानोऽसि ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ १

प्र यो रिरिच्च ओजसा दिवः सदीभ्यस्परि । न

२ ३१२ ३१ २ ३२ ३ १ २

त्वा विव्याच रज इन्द्र पार्थिवमति विप्रवं ववक्षिय १०

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाङ्के द्वितीय-दशति ।

अथ दशमी । नोधा ऋषिः । हे 'इन्द्र !' यस्त्वं 'दिवो'
दुलोकस्य 'सदोभ्यः' स्थानेभ्यः परिपर्यन्तेभ्यः 'ओजसा' बले-
नैव 'प्र रिरिक्ते' प्रकर्षेणातिरिक्तो भवासि रिचेर्लटि बहुलच्छन्द-
सीति श्लुः । प्रत्ययस्वरः किञ्च । हे इन्द्र ! 'पार्थिवं' पृथिव्यां
भवं 'रजो' लोकः 'त्वा' त्वां महता स्र-शरीरेण 'न विव्याच'
न व्याप्नोति द्यावापृथिवीभ्यामपि स्वतः स त्वं बलेन समर्थो-
ऽसीत्यर्थः एवम्भूतः सन् त्वम् अस्मान् 'विश्वम्' 'अति' अति-
क्रम्य 'ववक्षिय' । वोढुमिच्छ वहेः सन्नन्तस्य छान्दसेर्लटि
रूपं मन्त्रत्वादात्मभावः ॥ १० ॥

असाविदेवमेकोनत्रिंशत्तासु प्रवोमहे ।

त्रिपदोक्तविराडन्यास्त्रिष्टुभोऽष्टोर्ध्वं विंशतिः ।

ऐन्द्रीषु तासु तार्क्ष्यस्य स्तुतिरेका त्यमुष्विति ।

पर्वतेन सहेन्द्रस्य गीरिन्द्रापर्वतेत्यपि ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

तृतीयाध्यायस्य षष्ठमः खण्डः ।

इति वार्हतमैन्द्रम् ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहो हतीय-दशति ।

१२ ३१ २२ { ३२ ३३
असावि देवं गोऋजीकमन्वो

२२ ३ १ २ ३ १ २
न्यस्मिन्निन्द्रो जनुषेमुवोच ।

१ ३.
बोधामसिं त्वा हर्य्यश्च यज्ञै-

२२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
बोधा न स्तोममन्वमो मदेशु ॥ १ ॥

तत्र नवमखण्डे—सैषा प्रथमा । इयोर्वसिष्ठ ऋषिः ।
'देवं' दीप्तं 'गो ऋजीकं' गोभिः संस्कृतं गव्येन मिश्रित-
मित्यर्थः । 'अन्वः' सोमरूपमन्वम् 'असावि' अभिषुतम् ।
'ईम्' अयम् 'इन्द्रः' 'अस्मिन्' अभिषुते सोमरूपेऽन्वसिं
'जनुषा' स्वभावत एव 'न्युवोच' नितरां सङ्गतो भवति
एव समवाये अथुः प्रत्यक्षस्तुतिः हे 'हर्य्यश्च !' 'त्वा' त्वां
'यज्ञैः' स्तोत्रैः हविर्भिर्वा 'बोधामसि' बोधयामः । 'अन्वसः'
सोमस्य 'मदेशु' 'नो' ऽस्माकं 'स्तोमं' स्तोत्रं 'बोध'
बुध्यस्व च ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३
योनिष्ट इन्द्र सद्ने अकारि

१ २२ ३ १ २
तमा नृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

२ ३ १ २ ३ २ १ २ ३
असो यथा नोऽविता वृधश्चिद्

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 ददो वसूनि ममदस्य सोमैः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे 'इन्द्र !' 'ते' तव 'सदने' सदनार्थं
 'योनिः' स्थानम् 'अकारि' । हे पुरुङ्गत ! बहुभिराह्वतेन्द्र !
 'नृभिः' नेहभिर्मरुद्भिः साङ्घे 'तं' योनिम् 'आ प्रयाहि' ।
 'नो'ऽस्माकं 'यथा' अविता रक्षिता 'असः' भवसि । नोऽस्माकं
 'वृधश्चित्' वृधे वर्द्धनाय चासः । "वृधे ध" इति बहुचाः ।
 तथा 'वसूनि' 'ददः' ऽस्मभ्यं देहि । अस्मदीयैः 'सोमैः' 'ममदो'
 मादय स्व च ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३
 अदर्दरुत्समसृजो वि खानि

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वमर्णवान् बद्धधानान् अरम्णाः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
 महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः

३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ २
 सृजद्वारा अव यद्दानवान् हन् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गातुर्ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'त्वम्' 'उत्सम्'
 उत्स्यन्दमानं मेघं 'अदर्दः' विदारितवानसि । तदनन्तरं
 'खानि' मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि 'व्यसृजः' विशेषेण सृष्टवा-
 नसि । किञ्च । 'बद्धधानान्' बाधमानान् 'अर्णवान्' उदकवतो
 मेघान् 'अरम्णाः' 'विसर्जयसि' क्षारयसौत्यर्थः अत्र रम्णा-
 तिर्विसर्जनकर्मा हे इन्द्र ! 'यत्' यस्त्वं 'यदिति' लिङ्गव्य-
 त्थयः 'महान्त' प्रभूतं 'पर्वतं' मेघं विहृतवानसि । 'द्वारा'
 अपां 'वि सृजत्' व्यसृजः विसर्जितवानसि । 'यद्' यदा

‘दानवान्’ दनोः पुत्रान् । यद्वा । उदकस्य ‘दातृन्’ मेघान्
 ‘अवहन्’ अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तम् ‘अदृणा उत्समुत्स
 उत्सराणाद्दोत्सदनाद्दोत्स्यन्दनाद्दोनत्तेर्वास्यात्व्यसृजोऽस्य खानि
 त्वमर्षवानर्षस्वत एतान् इत्यादि ।

“वियद्दः सृजद्वारा अवयदानवान्” “वियद्दः सृजोविधारा
 अवदानवं ङुन् इति च पाठौ ॥ ३ ॥

२ १ २° ३ १ ३

• सुष्वाणास इन्द्र स्तुमसि त्वा

३ १ २ ३ १ २

सनिष्यन्तश्चित्तुविन्दुम्णा वाजम् ।

१ २ ३ १ २ २ ३

आ नो भर सुवितं यस्य को-

२ ३ ३ १ २ ३ १ २

ना तना त्मना सद्भ्याम त्वीताः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पृथुर्वैनऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ सुष्वाणासः
 सोममभिषुतवन्तो वयं ‘त्वा’ त्वां ‘स्तुमसि’ स्तुमः । हे ‘तुवि-
 न्दुम्णा !’ बहुबल बहुधन वा इन्द्र ! ‘वाजं’ चरुपुरोडाशादिल-
 क्षणमन्नं ‘सनिष्यन्तः’ दत्तवन्तः सम्भक्तवन्तो वा वयं त्वां स्तुमः ।
 यत एवम् अतो हेतोः ‘नो’ ऽस्मभ्यं ‘सुवितं’ सुष्ठु प्राप्तव्यं
 शोभनं धनम् ‘आभर’ आहर प्रयच्छ । यद्वा ‘यस्य’ यद्द्वनमति-
 प्रियत्वेन ‘कोना’ कनेः कान्तिकर्मण इदं रूपम् । पचाद्यच् ।
 अकारस्य व्यत्ययेन ओकारः । प्रथमैकवचनस्याकारः कामय-
 मानो भवसि तद्द्वनमाभरेत्यर्थः । वयं च ‘त्वोताः’ त्वया
 रक्षिताः सन्तः । ‘तना’ धननामैतत् विस्तृतानि धनानि
 ‘त्मना’ आत्मना स्वयमेव अन्यनैरपिष्येथैव ‘सद्भ्याम’ मूह-

अभिभवे । धातूनामनेकार्थत्वात् त्वत्प्रसादात्तमेमहि ।

“सनिष्यन्तश्चित्तुविनृम्णवाजम्” इति छन्दोगाः । “सस-
वांसश्चतुविनृम्णवाजम्” इति बृहृचाः ।

“कोनातनात्मनासह्याम” “चाकन्त्मनातनासनुयाम” इति
पाठौ ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २
जगृह्णा ते दक्षिणामिन्द्र हस्तं

३ १ २ ३ १ २
वसूयवो वसुपते वसूनाम् ।

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
विद्वा हि त्वा गोपतिं शूर गोना-

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मस्मभ्यं चित्रं वृषणं रयिं दाः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सप्तगुह्यपिः । हे ‘वसुपते !’ वसूनां
धनानां स्वामिन् ! इन्द्र ! ‘ते’ तव ‘दक्षिणं’ हस्तं ‘वसूयवो’
धनकामा वयं ‘जगृह्ण’ गृह्णीमः । यथा बहुंप्रेदस्यार्थिनोऽस्मभ्य-
मदत्त्वा न गन्तव्यमिति हस्तं गृह्णन्ति तद्वत् हे ‘शूर !’ विक्रा-
न्तेन्द्र ! ‘त्वा’ त्वां ‘गोपतिम्’ अत्र वृत्त्यवृत्तिभ्यां स्वामित्वं बहुत्वं
च प्रतिपाद्यते बह्वीनां गवां गोपतिं ‘विद्वा’ जानीम । अतो-
ऽस्मभ्यं चित्रं’ चायनीयं ‘वृषणं’ वर्षकं ‘रयिं’ धनं ‘दाः’
धेहि ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३
इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

अत्पार्या युनजते धियस्ताः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

शूरो नृषाता श्रवसश्च काम

१ २२ ३ १ २ ३ १ २

आ गोमति व्रजे भजा त्वं नः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वसिष्ठ ऋषिः । 'यद्' यदा 'पार्याः' युद्धे
भरणनिमित्तभूतास्ताः प्रसिद्धाः 'धियः' कर्माणि 'युनजते'
प्रयुज्यन्ते । तदा "नरो" नेतारो 'यज्ञानां' संग्रामाणां वा
'नेमधितां' नेमधितौ यज्ञे सङ्ग्रामे वा यमिन्द्रं 'हवन्ते'
ह्वयन्ति । हे 'इन्द्र !' स त्वं 'शूरः' 'नृषाता' नृणां सम्भक्ता च ।
'श्रवसो' बलस्य अन्नस्य वा चकाने 'चकामे' काम्यमाने सति
'गोमति' गोयुते 'व्रजे' गोष्ठे 'नः' अस्मान् 'भज' भागिनः
कुर्व ।

“श्रवसश्चकामे” “श्रवसश्चकाने” इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २

वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रियमेधा ऋषयो नाधमानाः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ २

अप ध्वान्तमूर्गाहि पूरिधि चक्षु-

३ २ २ ३ १ २ ३ २

मुमुग्धाः स्मान्निधयेव वद्वान् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । गौरिवीति ऋषिः । 'वयो' गन्तारः
'सुपर्णाः' सुपतनाः आदित्यरश्मयः 'इन्द्रम्' 'उपसेदुः' उसपन्ना
अभवन् । कौटुशाः 'प्रियमेधाः' प्रिययज्ञाः 'ऋषयो' द्रष्टारः
'नाधमानाः' प्रज्ञां याचमानाः याचनप्रकार उच्यते हे इन्द्र !

‘ध्वान्तम्’ अन्धकारम् ‘अपोर्णुहि’ परिहर ‘अपध्वान्तमूर्णु-
हीति येन तमसा प्रावृतो मन्येत तस्मिन्सा गच्छेदपहैवा-
स्मात्तल्लुप्यते’ इत्यैतरेयब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम् ‘पूर्द्धि’ पूरय च
‘चक्षुः’ तेजस्र । ‘मुमुग्धि’ मोचय च ‘अस्मान् निधयेव
बद्धान्’ । ‘निधा पाश्या भवति’ पाश्या पाशसमूहः । पाश-
समूहेन बद्धान् यथा मुञ्चन्ति तद्वत् । अत्र ‘वयो वेर्द्धुवचनम्’
इत्यादि निरुक्तं (४,३) द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ २

नाके सुपर्णमुप यत्पतन्तः

३ १ २ २ ३ १ २

हृदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

१ २ ३ १ २ ३ २

हिरण्यपक्षं वरुणस्य दूतं

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

यमस्य योनीं शकुनं भुरण्युम् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमौ । वेनोभार्गवऋषिः । दे० वेनः । हे ‘वेन !’ ‘त्वा’
त्वां ‘हृदा’ हृदयेन मनसा ‘वेनन्तः’ कामयमानाः स्तोतारः
‘नाके’ अन्तरिक्षे ‘अभ्यचक्षत’ अभि पश्यन्ति तदानीं लम्
उपगच्छसीति शेषः । कथम्भूतं ! ‘सुपर्ण’ शोभनपतनं ‘पतन्तः’
अन्तरिक्षं गच्छन्तम् । ‘हिरण्यपक्षं’ हिरण्ययाभ्यां पक्षाभ्या-
मुपेतम् । ‘वरुणस्य’ जलाभिमानिनो देवस्य ‘दूतं’ चारम् ।
‘यमस्य’ नियामकस्य वैद्युताग्नेः ‘योनीं’ स्थाने अन्तरिक्षे
‘शकुनं’ पक्षिरूपेण वर्तमानम् । ‘भुरण्युं’ भर्तारं वृष्टिदाना-
दिना सर्वस्य जगतः पोषकं भुरण् धारणपोषणयोः कण्डूदिः ।
अस्मादीणादिक उ प्रत्ययः ॥ ८ ॥

१२ १ १ २ ३ २ ३ २ ३ १
 ब्रह्म जज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्धि

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 सीमतः सुरुचो वेन आवः ।

२ ३ २ २ ३ १ २ ३ २
 स बुध्ना उपमा अस्य विष्ठाः

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥ ६ ॥

अथ नवमी । बृहस्पतिर्नकुलो वा ऋषिः । वेनो नाम कश्चित् कमनीयो गन्धर्वः । तथाच शाखान्तरे “वेनस्तत्पश्यन्त्रित्यारभ्य गन्धर्वो नाम” इत्याम्नातम् ।

स च “वेनः” “पुरस्तात्” पूर्वस्मिन् काले “जज्ञानम्” उत्पन्नम् ‘अभिज्ञं’ वा ‘ब्रह्म’ ब्राह्मण-जातिरूपं ‘प्रथमम्’ आद्य-शरीरम् । अतोऽस्याः सर्वैर्दृश्यमानायाः ‘सुरुचः’ शोभनायाः कान्तेः ‘आवः’ रक्षितवान् वसुमेत्यनुग्रहसूचकः कश्चिदनुकरणशब्दः । तथाविधं शब्दं सुश्वेनाभिव्यञ्जयन् । ब्राह्मणशरीरं महत्या कान्त्या योजितवानित्यर्थः । स वेनः ‘बुध्नाः’ मूलं अन्तरिक्षं वा बुध्नः, तत्र भवाः, अस्योपमाः एतदौयशरीरकान्तिसदृशाः, आदित्यप्रकाशादिरूपाः कान्तीः ‘विष्ठाः’ विशेषेण स्थापितवान् तथा ‘सतश्च’ इदानीं विद्यमानस्य च ‘असतश्च’ भविष्यद्रूपत्वेदानीमविद्यमानस्य च ‘योनिम्’ उत्पत्तिकारुणं निवासस्थानं वा ‘विवः’ विवृतवान् निष्पादितवानित्यर्थः ॥ ६ ॥

१२ ३ १ २ ३ १
 अपूर्व्या पुरुतमान् यस्मै महि

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वीराय तवसे तुराय ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
विरप्सिने वञ्चिणे शन्तमानि

१ २ ३ १ २
वचांस्वस्मै स्थविराय तक्षुः ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाङ्के तृतीय-दशति ।

अथ दशमी । सुहोत्रऋषिः । दे० इन्द्रः । 'अपूर्व्या' अपूर्व्याणि पूर्वैरङ्गतानि नूतनानि 'पुरुतमानि' बहुतमानि 'शन्तमानि' सुखङ्गतमानि 'वचांसि' स्तुतिरूपाणि वाक्यानि 'अस्मै' इन्द्राय 'तक्षुः' ततक्षुः तक्षतिः करोतीत्यर्थे । कुर्वन्ति स्तोतार इति शेषः । कीदृशाय ? 'महे' महते । 'वीराय' विविध-शत्रूणां मारयित्वा । 'तवसे' तवस्विने बलवते । 'तुराय' त्वर-माणाय । 'विरप्सिने' विशेषेण स्तुत्याय 'वञ्चिणे' वञ्चवते । 'स्थविराय' प्रहृद्वाय ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

तृतीयस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाङ्के चतुर्थ-दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
अव द्रप्सो अंशुमतीमतिष्ठ-

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
दीयामः कृष्णो दशभिः सहस्रैः ।

२ २ २४ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

आवत्तमिन्द्रः शच्या धमन्तमप

१ २ ३ १ २ ३ २

स्त्रीहितं नृमणा अधर्द्राः ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । अस्याः परस्याश्च
द्युतानऋषिः । अत्रेतिहासमाचक्षते, पुरा किल कृष्णो नामा-
सुरः दशसहस्रसंख्यैकैरसुरैः परिद्वृतः सन् अंशुमतीनाम-
धेयायां नद्यास्तीरे अतिष्ठत् । तत्र तं कृष्णं मुदक-मध्ये
स्थितम् इन्द्रो बृहस्पतिना सहागच्छत् । आगत्य तं कृष्णं तस्या-
नुचरांश्च बृहस्पति-सहायो जघानेति केचिदन्यथा वदन्ति ।
तेषां कथाहेतुः, द्रप्स इत्युदककणोऽभिधीयते । स तु सोमः
द्रप्सश्चस्कन्देत्यादिषु सोमपरत्वेनोक्तत्वात् । एतत्पदमाश्रि-
त्याहुः,—

“अपक्रम्य तु देवेभ्यः सोमो बृत्रभयार्दितः ।

नदीमंशुमतीं नाम अभ्यतिष्ठत् कुरुं प्रति ।

तं बृहस्पतिर्लैकेन सोऽभ्ययात्तत्र बृत्रहा ।

योत्स्यमानः सुसंहृष्टैर्मरुद्भिर्विविधायुधैः ।

दृष्ट्वा तानागतान् सोमः स्वबलेन व्यवस्थितः ।

मन्वानो बृत्रहायान्तं जिघांसुमरिमेनया ।

व्यवस्थितं धनुष्मन्तं त मुवाच बृहस्पतिः ।

मरुत्पतिरयं सोम प्रेहि देवान् पुनर्विभो ! ।

सोऽब्रवीन्नेति तं शक्रः खड्ग एव बलाइली ।

इन्द्राय देवनादाय तं पुनर्विधिवत्पुरा ।

जघ्नुः पीत्वा च दैत्यानां समरे नवतीर्नव ।

तदवद्रप्स इत्यस्मिन्नृचेसर्वं निगद्यते । एतदगार्धत्वेऽनादर-

णीयं भवति । एषोऽर्थः क्रमेण ऋचि वक्ष्यते । तथाचास्य
ऋचोऽयमर्थः—

द्रप्सो द्रुतं सरति गच्छतीति 'द्रप्सः' पृषोदरादिः द्रुतं
गच्छन् 'दशभिः सहस्रैः' दशसहस्रसङ्ख्याकैरसुरैः 'इयानः'
इयमानः 'क्षणः' एतन्नामकोऽसुरः अंशुमतीं नाम नदीम् ।
'अवातिष्ठत्' अवतिष्ठते । ततः 'श्या' स्वकर्मणा प्रज्ञानेन
वा 'धमन्तम्' उदकस्यान्तरुच्छंसन्तम् । यद्वा । 'जगद्गीतिकरं
शब्दं कुर्वन्तं 'तं' क्षणासुरम् 'इन्द्रो' मरुद्भिः सह 'आवत्'
प्राप्नोत् । 'अथ' अनन्तरं पश्चात् 'तं' क्षणासुरं तस्यानुचरांश्च
हतवान् इति वदति । 'नृमणाः' नृषु मनो यस्य सः । यद्वा ।
कर्मनेत्रेषु ऋत्विक्षु एकविधं मनो यस्य स तथोक्तः । तादृशो
भूत्वा 'स्त्रीहितं' स्त्रीहितिर्बधकर्मसु पठितः (नि० नै० ३, १८)
सर्वस्य हिंसित्रीं तस्य सेनाम् 'अपद्राः' द्रातिः कुक्षितगति-
कर्मा । स इन्द्रः 'अपगमयत्' अबधीदित्यर्थः । तस्यानुचरान्
हत्वा तम् द्रुतं गच्छन्तम् असुरं हतवानित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
वृत्रस्य त्वा प्रवसथादीषमाणा

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २
विश्वे देवा अजहुर्ये सखायः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ७
मरुद्भिरिन्द्र सख्यं ते अस्त्वथेमा

३ १ २
विश्वाः पृतना जयासि ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र । तव ये 'विश्वदेवाः' प्राक्
सखायः संग्रामे सखित्वं कुर्यामिति मित्राण्यभवन् । ते सर्वे देवाः

‘वृत्रस्य’ वृत्रासुरस्य ‘श्वसथात्’ श्वसेरौणादिकोऽयप्रत्ययः ।
 सर्वान् आगच्छतो दृष्ट्वा तेषां भौत्युत्पादनाय वृत्रासुरः श्वास-
 मकार्षीत् श्वासाङ्गीताः सन्तः। अतएव ‘ईषमाणाः’ सर्वतः
 पलायमानाः ‘त्वा’ त्वाम् ‘अजहुः’ संग्रामे त्यक्तवन्तः । एवं
 सति हे इन्द्र ! ‘मरुद्भिः’ सह ‘सख्यं’ सखिभावः ‘ते’ तवास्तु ।
 ये मरुतस्त्वाम् न परित्यजन्ति तैः सहेति । ‘अथ’ अनन्तरम्
 ‘इमाः’ विश्वाः सर्वाः ‘घृतनाः’ शत्रुसेनाः ‘जयासि’ स्वबले-
 नाभिभक्षसि अनेन वृत्रघ्नं तमिन्द्रमाह अत्र मन्त्रे ‘इन्द्रो वै
 वृत्रं हनिष्यन्’ इत्यादि (३,२,६) ऐतरेयब्राह्मणमनुसन्धेयम् ॥२॥

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १
 विधुं दद्राण् समने बहूनां

२ २ ३ १ २ ३ १ २
 युवान् सन्तं पलितो जगार ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
 देवस्य पश्य काव्यं महित्वाद्या

३ २ ३ १ ० २ २
 ममार स ह्यः समान ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वृहदुक्थऋषिः । अनया कालात्मक इन्द्रः
 स्तूयते, ‘विधुं’ विधातारं सर्वस्य युद्धादेः कर्तारं विपूर्वो
 दधातिः करोत्यर्थं तथा ‘समने’ अनन मनः प्राणनं सम्यगननो-
 पेतं संग्रामे ‘बहूनां’ शत्रूणां ‘दद्राण्’ द्रावकम् । ईदृक्सामर्थो-
 पेतमपि ‘युवान्’ सन्तं पुरुषम् । ‘पलितोजगार’ निगिरतीन्द्र-
 कपया । एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाण-लक्षणं च । ‘देवस्य’ काला-
 त्मकस्येन्द्रस्य ‘महित्वा’ महत्वेनोपेतं ‘काव्यं’ सामर्थ्यं पश्य हे
 वृहदुक्थ ! ऋषिः स्वात्मानमामन्त्र्य वदति,—तथा यो जरां

प्राप्तोऽद्य 'ममस्' म्रियते 'स' 'ह्यः' परेद्युः 'समान' सम्यग्
ज्जीवति पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ २ १ २

त्व॑ ह त्यत्सप्तभ्यो जायमानो-

३ २ ३ १ २

ऽशत्रुभ्यो अभवः शत्रुरिन्द्र॑ ।

३ १ २ ३ १ २ २

गूढे द्यावापृथिवीं अन्वविन्दो

३ २ ३ १ २ ३ १ २

विभुमङ्गो भुवनेभ्यो रणं धाः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । द्युतानऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'त्वं ह', त्वं खलु
'त्यत्' तदेतत् कर्म कृतवानसि । किं तदुच्यते ? 'जायमानः'
त्वं प्रादुर्भवन्नेव 'अशत्रुभ्यः' शत्रुरहितेभ्यः 'सप्तभ्यः' कृष्णवृत्र
नमुचि शम्बरादिभ्यः सप्तभ्यो बलवद्भ्यः प्राणिभ्यः 'शत्रुः'
'अभवः' यद्वा सप्तभ्यः पूर्यः शत्रुः शातयिता दारयिता अभवः
सप्त यत्पुरःशर्मशारदीर्दत्तं (ऋ०स०२,४;१६,२) इति हि
निगमः अथवा सप्तभ्यःसप्त होतृप्रभृतयो होत्रकाः, तदर्थं यज्ञेषु
प्रादुर्भवन्नेव कर्मविघ्नकारिभ्यः शत्रुरभवः । किञ्च, हे इन्द्र !
त्वं 'गूढे संवृते द्यावापृथिव्यौ सूर्यात्मना प्रकाश्य अनुक्रमेण ते
'अन्वविन्दः' अलभथाः तथा 'विभुमङ्गो' महत्वयुक्तेभ्यः 'भुवनेभ्यो'
लोकेभ्यः 'रणं' रमणं 'धाः' धारयसि विदधासीत्यर्थः ॥ ४ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

मेडिं न त्वा वज्रिणं भृष्टिमन्तं

३ १ २ ३ २ ३ १ २

पुरुधस्मानं वृषभं स्थिरपक्षुम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
 करोष्यर्थ्यस्तरुषीर्दुवस्युरिन्द्र
 ३ १ २ ३ १ २
 द्युत्तं वृत्रहणं गृणीषे ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । वामदेव ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'दुवस्युः'
 दुवः परिवर्णं स्तुत्यादिलक्षणं तदिच्छुस्वं यतः 'अर्थ्यः' अरीन्
 अस्मद्दिरोधिनः 'तरुषीः' तारकान् *जितृनस्मान् करोषि यद्वा ।
 तरुषीः तरणस्वभावान् । पक्षद्वयेऽपि लिङ्गव्यत्ययः । अर्थ्यः
 अरीनस्माकं शत्रून् करोषि उपक्षीणानिति शेषः । अतः 'मेडिं न'
 मेडिरिति वाङ्नाम (नि०१,१,१,१८) माध्यमिकीं वृष्टिप्रदां
 वाचमिव तां यथा वृष्ट्यर्थं स्तुवन्ति तद्वत् 'त्वा' त्वां 'गृणीषे'
 स्तोत्रमुच्चारयामि स्तोमि कीदृशं त्वां ? 'वृत्रहणं' वृत्रस्या-
 सुरस्य मेघस्य वहन्तारम् । 'द्युत्तं' द्युलोके वर्तमानम् । 'पुरु-
 धस्मानं' बहूनामुदकानां धारकं यद्वा । वर्णव्यत्ययः । पुरुषां
 बहूनां दामयितारं शत्रूणां क्षपयितारं 'वृषभं' कामानां वर्ष-
 कम् । 'स्थिरप्सुम्' स्थिररूपम् । न हीन्द्रस्य रूपं कदाचिदपि
 प्रच्युतं भवति यद्वा । स्थिराणां शत्रूणां भक्षकं विघातिन-
 मित्यर्थः । 'वज्रिणं' वज्रवन्तम् 'भृष्टिमन्तं' शत्रूणां भर्जन-
 वन्तम् ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 प्र वो महे महेवृषे भरध्वं

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २
 विशः पूर्वीः प्र चर चर्षणिप्राः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वसिष्ठ ऋषिः । छ० विराट् । हे अस्मदीयाः पुरुषाः ! 'वो' यूयं 'महेवृधे' महतां धनानां वर्द्धयित्रे 'महे' महते इन्द्राय 'प्रभरध्व' सीमान् प्रणयत । 'प्रचेतसे' प्रकृष्ट-ज्ञानाय इन्द्राय 'सुमति' सुष्टुतिं च 'प्रकृणुध्व' प्रकुरुत ।

अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । हे इन्द्र ! 'चर्षणिप्राः' कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं 'पूर्वीः' हविषां पूरयित्रीः 'तिशः' प्रजाः 'प्रचर' अभिगच्छ ॥ ६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शुनं हुवेम मघवानमिन्द्र-

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तस्मिन् भरे नृतमं वाजसातौ ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
घ्नन्तं वृत्राणि सञ्चितं धनानि ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्र ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् । हे 'इन्द्र !' 'वाजसातौ' वाजस्यान्नस्य सातिर्लाभो यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः तस्मिन् 'भरे' विभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः तस्मिन् संग्रामे 'शूनं' शुनम् उक्ताहेन प्रवृद्धं 'मघवानं' धनवन्तम् अतएव 'इन्द्र' निरतिशयैश्वर्यसम्पन्नं 'नृतमं' सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां 'हुवेम' कुशिकावर्यं यद्धार्यमाह्वयेम । तथा 'शृण्वन्तम्' अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तम् । 'उग्रं' शत्रूणामुद्धूर्णम् । 'समत्सु' संग्रामेषु 'वृत्राणि' वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि 'घ्नन्तं' हंसन्तम् । 'धनानि' शत्रुसम्बन्धीनि सञ्चितं सम्यग्जेतारं त्वाम् 'उतये' शत्रूणां वयमाह्वयेम ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २
उदु ब्रह्माण्यैरत श्रवस्येन्द्रं

३ १ २ १ १
समर्थ्ये महया वशिष्ठ ।

१ २२ ३ १ २ ३ १ २
आ.यो विश्वानि श्रवसा ततानो-

३ २ ३ १ २ ३ १ २
पश्रोता म ईवतो वचांसि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वशिष्ठ ऋषिः । 'श्रवस्या' अन्नेच्छया 'ब्रह्माणि' स्तोत्राणि हवींषि च इन्द्रार्थम् 'उदैरत' सर्वे ऋषय इति शेषः । उ इति पूरणः हे वशिष्ठ ! त्वमपि 'समर्थे' यज्ञे 'इन्द्र' 'महय' स्तोत्रेण हविषा च पूजय । अपिच 'य इन्द्रो' 'विश्वानि' भुवनानि 'श्रवसा' अन्नेन कीर्त्या वा 'आततान' । सः 'ईवतः' उपगमनवतो 'मे' मम 'वचांसि' स्तुतिरूपाणि वाक्यानि 'उपश्रोता' भवतु ॥ ८ ॥

३ १ २२ ३ १ २२
चक्रं यदस्याप्स्वा निषत्त-

३ १ २२ ३ १ २२
मुतो तदस्मै मध्विञ्चच्छयात् ।

३ १ २२ १ २३ ३
पृथिव्यामतिषितं यदूधः

२ ३ १ २४ ३ १ २
पयो गोष्वदधा ओषधीषु ॥ ९ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमांशे चतुर्थ-दशति ।

अथ नवमी । गौरिवीतिर्ऋषिः । 'अस्य' इन्द्रस्य 'चक्रम्' आयुधम् 'अप्सु' अन्तरिक्षे 'आ' सर्वतो 'निषत्तं' निषत्त-
मासीन्मघहननार्थम् । 'लंतो' तत् अपिच 'अस्त्रै' इन्द्राय
'मध्वित्' उदकमपि 'चच्छद्यात्' वशं नयति । 'पृथिव्याम्'
अतिषितं विमुक्तं 'यदूधः' उदकमस्ति तत् 'पयोगोष्पोषधीषु'
च 'आदधा' आदधाति ॥ ९ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
द्वतीयाध्यायस्य दशमः खण्डः ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चम-दशति ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्यमू षु वाजिनं देवजूतं
३ १ २ ३ १ २ १ २
सहोवानं तरुतारं रथानाम् ।
१ २ ३ १ २ ३ २
अरिष्टनेमिं पृतनाजमाशुं
३ २ ३ १ २ ३ १ २
स्वस्तये तार्क्ष्यमिहा हुवेम ॥ १ ॥

अथैकादशे खण्डे—सैषा प्रथमा । तार्क्ष्यपुत्रोऽरिष्टनेमि
ऋषिः । 'त्यमु' तं प्रसिद्धमेव 'तार्क्ष्यं' दक्षपुत्रं 'सुपर्णं' दक्षशब्दो
गर्गादिः 'स्वस्तये' क्षेमाय 'इह' अस्मिन् कर्मणि 'हुवेम' भृश-
माह्वयेमहि 'बहुलं छन्दसीति (६, १, ३४) ह्वयतेः सम्प्रसारणम् ।
'लिङ्गाशिथल् (३, १, ८६) । यद्वा, प्रार्थनायां लिङि व्यत्ययेन
ऋः (३, १, ८५) । कौटुभम् ? 'वाजिनम्' अश्ववन्तं बलवन्तं वा

‘देवजुतं’ देवैः सोमाहरणाय प्रेरितं जु इति गत्यर्थः, सौत्रो
 धातुः, अस्मात् कर्मणि क्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यद्वा, देवैः
 प्रीयमाणं तर्प्यमाणम् । यदाह यज्ञस्कः, ‘जूतिर्गतिः प्रीतिर्वा
 देवजुतं देवप्रीतं वेति ‘सहोवानं’ सहस्वन्तं सहश्शब्द-
 द्वनिप् मत्वर्थीयः बलवन्तं वा । अतएव ‘रथानाम्’ अन्वदी-
 यानां ‘तरुत्तारं’ संग्रामे तारकम् । यद्वा, रंहरणशीला अमी इमे
 लोका रथाः तान् सोमाहरणसमये शीघ्रं तरीतारं श्रूयते हि,
 ‘एष’ ह्यीमान् लोकान् सदयस्तरतीति । तरतेस्तृचि ‘असित-
 स्कभितेत्यादी (७, २, ३४) उडागमो निपात्यते ‘अरिष्टनेमिं’ अहिं-
 सितरथं यद्वा । नेमिर्नमनशीलमायुधम् अहिंसितायुधम् ।
 अथवा उपचाराज्जनके जन्यशब्दः । अरिष्टनेमेर्मम जनकं
 ‘पृतनाजं’ पृतनानां शत्रुसेनानां प्राजितारं प्रगमयितारं
 जेतारं वा अजगतिक्षेपणयोः । अस्मात् क्विप् । ‘बलादावाह-
 धातुके विकल्प इष्यते’ (२, ४, ५६ वा०) इति वचनात् ।
 वीभावाभावः । यजतेर्वा डिप्रत्ययः ‘आशु’ शीघ्रगामिनम् ॥१॥

३ २ ३ ६०९ ३ २ ३ २ ३

चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

हवेहवे सुहवं शूरमिन्द्रम् ।

३ २ ७ ३ ६ २ ३ १ २ २

हवे नु शक्रं पुरुहूतमिन्द्र-

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

मिदं हविर्मघवा वेत्विन्द्रः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । ‘वातारं’ शत्रुभ्यः
 पाक्षयितारम् ‘इन्द्रं’ ‘हवे’ आह्वयामि । तथा ‘अवितारं’

कामैस्तरपयितामिन्द्रमाह्वयामि । 'हवे हवे' सर्वेष्व-
हवनेषु 'सुहव' सुखेनाह्वातुं शक्यम् । 'शूरं' शौर्यवन्तं
'शक्तं' सर्वकार्येषु शक्तं 'पुरुह्वतं' पुरुभिर्बहुभिः पालनार्थ-
माह्वतम् । एवंविधमिन्द्रम् 'आहुवे' आह्वयामि । एव-
माह्वतो 'मघवा' धनवान् स 'इन्द्रः' 'इदं' पुरोवर्त्ति हविः
'वितु' भक्षयतु ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १०२ ३

यजामह इन्द्रं वञ्चदक्षिणां

१ २ ३ २ १ २

हरीणां रथ्यां विव्रतानाम् ।

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

प्र श्मश्रुभिर्दोधुवदूर्ध्वधा भुवद्वि

२२ ३ १ २ ३ १ २२

सेनाभिर्भयमानो वि राधसा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वसुक्रो विमदो वा ऋषिः । वयं 'इन्द्र'
'यजामहे' सोमलक्षणेर्हविर्भिः पूजयामः । कीदृशं ? 'वञ्च-
दक्षिणं' शत्रुवधाय सततं 'वञ्चो दक्षिणे हस्ते यस्य तम् ।
'विव्रतानां रथवाहनादिविविधकर्मणां 'हरीणाम्' एतत्सञ्च-
कानामश्वानां 'रथ्यम्' आनेतारम् । स इन्द्रः सोमपानानन्तरं
'श्मश्रुभिः' स्वकीयैः 'दोधुवत्' पुनः पुनः धुन्वानः सन् 'ऊर्ध्वधाः'
ऊर्ध्वं 'विभुवत्' विशेषेण प्रादुर्भवति । किञ्च । 'सेनाभिः'
मरुदादिभिः स्वकीयैः सैन्यैः 'भयमानः' शत्रून् कम्पयन्
'राधसा' द्वितीयार्थे तृतीया (३, १, ८५) राधो
धनं वीत्युपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः विविधं स्तोत्रभ्यो
दहति ॥ ३ ॥

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २,
सत्राहणं दाधृषिं तुम्भमिन्द्रं

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
महामपारं वृषभं सुवृञ्चम् ।

२ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३
हन्ता यो वृत्रं सनितीत वाजं

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । एतदादितिभूणां वामदेव ऋषिः । 'सत्रा-
हणं' जहनां शत्रूणां हन्तारं 'दाधृषिम्' अतिशयेन धर्षकम् ।
'तुम्भ' तुमिः प्रेरणकर्मा शत्रूणां प्रेरकम् । 'महां' महान्तम् ।
'अपारम्' अपरिज्ञाणं विनाशरहितमित्यर्थः । 'वृषभं' कामानां
वर्षितारम् । 'सुवृञ्चं' शोभनेन वञ्चणेपेतमिन्द्रं वयं स्तोतारः
स्तुम इति शेषः । 'यः' इन्द्रो 'वृत्रं' वृत्रनामानमसुरं 'हन्ता'
हिंसिता भवति । उतापि च । यः इन्द्रो 'वाजम्' अन्नं
'मनिता' दाता भवति । 'सुराधाः' शोभनधनयुक्तो यो मघ-
वेन्द्रः 'मघानि' धम्नानि दाता भवति तमिन्द्रं स्तुम इति
पूर्वेण सबन्धः । अत्र सर्वत्र हन्तन्तत्वात् 'न' लोकाव्ययेत्या-
दिना (२, ३, ६६.) षष्ठीप्रतिषेधे सति द्वितीयैव भवति
॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
यो नो वनुष्यन्नभिदाति मर्त्त

१ २ ३ ३ २ ३ १ २
उगणा वा मन्यमानसुरो वा ।

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
क्षिधी युधा शवसा वा तमि-

१ १ २ , १ १ १
न्द्राभी ध्याम वृषमणस्त्वोताः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हे इन्द्र ! 'यो' 'मर्त्तो' मनुष्यः 'नः' अस्मान् 'वनुष्यन्' हन्तुमिच्छन् 'अभि दाति' आभिसुख्येनागच्छति । यो वा 'मन्यमानः' आत्मानं बहु मन्यमानो मर्त्तः 'उगणा वा' उत्कृष्टगणाः उद्गूर्णगणाः 'तुरो' हिंसित्री रस्मदीयाः प्रजाः अभिगच्छति । केन साधनेन 'हिंसिष्यन् ?' 'क्षिधी' क्षिः क्षयो धीयते क्रियते अनेनेति क्षिधिः तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णः क्षयकरणेन 'युधा' आयुधेन 'शवसा' वेगेन बलेन वा आयाति । 'त्वोताः' त्वया रक्षिताः 'वृषमणः' वृषा इवाचरन्तो वयं 'तम्' 'अभिध्याम' अभिभवेम ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
यं वृत्रेषु क्षितय स्पृधमाना

३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यं युक्तेषु तुरयन्तो हवन्ते ।

१ २ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १
यं शूरसातौ यमपामुपज्मन्यं

२ २ ३ १ २ ३ १ २ २
विप्रासो वाजयन्ते स इन्द्रः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । 'वृत्रेषु' आवरकेषु युद्धेषु 'स्पृधमानाः' क्रोधयुक्ताः 'क्षितयो' मनुष्याः क्षयन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षितयो मनुष्याः 'यम्' इन्द्र 'हवन्ते' आह्वयन्ति युक्तेषु, सन्नदेषु आयुधैर्युक्तेषु संग्रामेषु 'तुरयन्तः' परस्परं हिंसन्तो जनाः यमाह्वयन्ति । 'शूरसातौ' शूराणां सम्भजने यमाह्वयन्ति । युद्धजयार्थमिति शेषः । किञ्च । 'अपाम्' उदकानां 'सातौ' क्षामे 'यम्'

‘उपज्मन्’ वृष्टिप्रदानार्थं यमुपगच्छन्ति आह्वयन्तीत्यर्थः
विप्रासो विप्राः मिधाविनो यजमानाः यमिन्द्रं ‘वाजयन्ते’
वाजिनं कुर्वन्ति हविर्भिर्बलिं कुर्वन्ति स तादृश इन्द्रः
॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ २
इन्द्रापर्वता बृहता रथेन
३ २ ३ ३. १ २ ३ १ २
वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा
१ २ ३ १ २ २ ३ १ २
वर्द्धथां गीर्भिरिडया मदन्ता ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । विश्वामित्रः स्तौति । ‘इन्द्रापर्वता’ इन्द्रस्य
पर्वतश्च हे इन्द्रापर्वती ! ‘बृहता’ महता रथेनागत्य ‘वामी’
घननीयाः ‘सुवीरा’ शोभनपुत्रोपेताः ‘इषः’ अन्नानि ‘आव-
हतम्’ अस्मदर्थं धारयतं प्रयच्छतमित्यर्थः । किञ्च । हे
‘देवा’ देवी द्योतमानौ ! हे इन्द्रापर्वती ! ‘अध्वरेषु’ अस्मत्
सम्बन्धि यज्ञेषु ‘हव्यानि’ हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि
हवीषि ‘वीतं’ भक्षयतम् । तथा ‘इडया’ अस्माभिर्दत्तनाम्नेन
‘मदन्ता’ हृष्यन्ती युवां ‘गीर्भिः’ स्तुतिलक्षणाभिरस्म-
दीयाभिर्वाग्भिः ‘वर्द्धथां’ प्रवृद्धी भवती ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्राय गिरो अनिशितसर्गा
३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अपः प्रैरयत्सगरस्य बुधात् ।

१ २२ ३ २ ३ १ २ ३
यो अक्षेणेव चक्रियो शचीभि-

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
विष्वक्तस्तम्भ पृथिवीमुत द्याम् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । रणुऋषिः । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'अनिशित-
सर्गाः' अतनूकृतविसर्गाः उपय्युपरि वर्त्तमानाः याः 'गिरः'
स्तुतयः ताभिर्गीर्भिः 'सगरस्य' अन्तरिक्षस्य बुध्नात् प्रदेशात्
'अपः' उदकानि 'प्रैरयत्' प्रेरयति । यः इन्द्रः 'शचीभिः'
कर्मभिः 'पृथिवीम्' 'उत' अपिच । 'द्यां' दिवं च 'चक्रियो'
रथचक्राणि 'अक्षेणव' यथा रथाक्षेण तद्वत् 'विष्कक् सर्वतः'
'तस्तम्भ' अस्तम्भात् ॥ ८ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २
आ त्वा सखायः सख्या ववृत्य-

३ २ ३ १ २ ३
स्तिरः पुरु चिदर्णावां जगम्याः ।

३ १ २२ ३ १ २ ३ २
पितुर्नपातमा दधीत वेधा

३ १ २२ ३ १ २ २
अस्मिन् क्षये प्रतरां दीद्यानः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । वामदेव ऋषिः । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वां
'सखायः' स्तोतारः 'सख्या' सख्येन स्तुतिभिरित्यर्थः । ताभिः
'आ ववृत्यः' अभिमुखं कुर्वन्ति । यतस्त्वुं 'तिरः' तिर्यग्भूत्वा
'पुरु' विस्तीर्णम् 'अर्णवम्' अन्तरिक्षं 'जगम्याः' अगच्छः ।
चिच्छब्दः कारणपरः अथ परोक्षकृतः 'वेधा' विधाता इन्द्रः
'पितुः' मदीयस्य 'नपातं' पौत्रं मम पुत्रमित्यर्थः । त माद-

धीत प्रयच्छतु । कौटुशः ? अस्मिन् 'क्षये' निवासभूते यज्ञे
'प्रतरां' प्रकृष्टं 'दीद्यानः' तेजसा दीप्यमान इन्द्रः पुत्रं
ददातु ॥ ९ ॥

२ १ १ २ १ २ ३ २ ३

को अद्य युंक्ते धुरि गा ऋतस्य

१ २ ३ १ २ ३ २

शिमौवतो भामिनो दुर्हृणायून् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १

आसन्नेषामप्सुवाहो मयोभून्य

२२ ३ २ ३ २ ३ १ २

एषां भृत्यामृणधत्स जीवात् ॥ १० ॥

• इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे पञ्चम-दशति ।

अथ दशमौ । गौतम ऋषिः । 'अद्य' अस्मिन् कर्मणि.
'ऋतस्य' यज्ञस्य गच्छत इन्द्रसम्बन्धिनो रथस्य 'धुरि' अश्व-
वहनप्रदेशे 'गाः' गतिमतोऽश्वान् एषामश्वानां सम्बन्धिनः
प्रग्रहान्वा 'आसन्' आस्येन तज्जनितेन स्तौत्रेण 'को युङ्क्ते'
को नाम नियोक्तं शक्नोति न कोऽपीत्यर्थः । कौटुशानश्वान् ? ।
'शिमौवतः' वीर्यकर्मोपेतान् । 'भामिनः' तेजसा युक्तान्
'दुर्हृणायून्' परैर्दुःसहेन क्रोधेन युक्तान् हृणीयतिः क्रुध्यति-
कर्मा (नै० २, १३) । 'अप्सुवाहः' आपः कर्माणि तेषु इन्द्रं
वहन्तीति तान् मयोभून् मयसः सुखस्य भावयितृन् ।
स्वकीयानां सुखप्रदानित्वर्थः । 'यो' यजमानः 'एषाम्'
ईदृशानामश्वानां 'भृत्यां' भरणक्रियां रथवहनक्रियाम्
'ऋणधत्' समर्धयति स्तौतीति यावत् 'स' ह यजमानो
'जीवात्' जीवनवान् भवेत् ॥

यद्वा । 'कः' इति प्रजापतिरुच्यते 'कोह वे नाम प्रजा-
पतिः' इति श्रुतेः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'धुरि' निर्वाहे 'गाः'
वेदरूपान् वाग्विशेषान् 'भृद्य' इदानीं 'युङ्क्ते' संयोजयति
कौटुशान् ? 'शिम्वतः' प्रतिपाद्यैः कर्मभिर्युक्तान् 'भामिनः'
उज्ज्वलान् 'दुह्व'णायून् हृषीयतिर्हानिकर्मा । हातुमश-
कान् वेदाध्ययनस्य नित्यत्वात् एषां शब्दानाम् आत्मप्रति-
पादकानाम् 'आसन्' आस्थानि । सुखवदाकरंभूतानित्यर्थः ।
'अप्सुवाहः' अप्सु अन्तरिक्षे तदुपलक्षिते स्वर्गे वहन्ति यज-
मानं प्रापयन्ति तान् । 'मयोभून्' मयसः अध्ययनप्रभवस्य
सुखसाधनस्यादृष्टस्य भावयितृन् । 'यो' यजमानः 'एषां'
वचसां 'भृत्यां' भरणक्रियाम् 'ऋणधत्' ऋद्धिमतीं करोति
'स जीवात्' स एव जीवति । अन्ये जीवन्मृता इत्यर्थः ॥

"आसन्नेषामप्सुवाहः" इति, "आसन्निषून् हृत्स्वसः"
' इति पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

द्वितीयाध्यायस्य एकादश खण्डः ।

इति त्रैष्टुभमैन्द्रम् ।

इति चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमार्धः समाप्तः ।

इहाष्टाविंशतिर्ऋचो गायन्ति त्वेत्यनुष्टुभः ।

यदीवहन्तीत्यनया स्तूयन्ते मरुतोऽत्र हि ।

ईडितोऽग्निर्दधिक्रावा दधिक्राव्णी इति श्रुचा ।

वयश्चिदित्युषस्येयं वैश्वदेवौत्यमी इति ।

ऋक्सामयोः स्तुतिर्ऋचंसामेत्यैन्द्रोऽपरा ऋचः ।

समाख्या प्राणभृत्र्यायादिति पूर्वमुदीरितम् ।

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथम-दशति ।

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २
ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्युशमिव येमिरे ॥ १ ॥

अथ द्वादशे खण्डे—सैषा प्रथमा । मधुच्छन्दा ऋषिः ।
हे 'शतक्रतो' बहुकर्मन् बहुप्रज्ञ वेन्द्र ! 'त्वा' त्वां 'गायत्रिणः'
उद्गातारः 'गायन्ति' स्तुवन्ति । 'अर्किणो'ऽर्चनहेतुमन्त्रयुक्ता
होतारः 'अर्कम्' अर्चनीयमिन्द्रं 'अर्चन्ति' शस्त्रगतैर्मन्त्रैः
प्रशंसन्ति । 'ब्रह्माणो' ब्रह्मप्रभृतयः इतरे ब्राह्मणाः । 'त्वा'
त्वाम् 'उद्येमिरे' उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र दृष्टान्तः, 'वंश मिव'
यथा वशांशे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं वंशम् उन्नतं कुर्वन्ति ।
यथा वा सन्मार्गवर्तिनः पुत्राः स्वकीयं कुलम् उन्नतं कुर्वन्ति
तद्वत् ॥

एतामृचं यास्कृ एवं व्याचष्टे, "गायन्ति त्वा गायत्रिणः
प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्येमिरे
वंशमिव वंशो वनशयो भवति वननाच्छूयत इति वा
(५, ४,) इति ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रं विप्रवा अवीवृधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
रथीतमं रथीनां वाजानाम् सत्यतिं पतिम् ॥२॥

अथ द्वितीया । जिता माधुच्छन्दसऋषिः । 'विप्रवाः' सर्वाः
'गिरः' अस्रदीयाः स्तुतयः 'इन्द्रम्' 'अवीवृधन्' वर्धितवन्तः ।

कौटुशमिन्द्रं ? 'समुद्रव्यचसं' समुद्रव्याप्तवन्तम् । 'रथीनां' रथ-
युक्तानां योद्धृणां मध्ये 'रथीतमम्' अतिशयेन रथयुक्तं 'वाजा-
नाम्' अन्नानां 'पतिं' स्वामिनम्, सत्यतिं सतां सन्मार्गवर्तिनां
पालकम् ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरन् धारा ऋतस्य सादने ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । गोतमऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'सुतम्' अभि-
षुतम् 'इमं' सोमं 'पिब' । कौटुशम् ? 'ज्येष्ठम्' अतिशयेन प्रशस्यं
'मदं' मदकरम् 'अमर्त्यम्' अमारकं सोमपानजन्यो मदो
मदान्तरवन्मारको न भवतीत्यर्थः तथा 'ऋतस्य' यज्ञस्य सम्ब-
न्धिनि 'सादने' गृहे वर्तमानस्य 'शुक्रस्य' दीप्तस्यास्य सोमस्य
'धाराः' 'त्वा' 'अभ्यक्षरन्' आभिसुख्येन सञ्चलन्ति त्वां प्राप्तुं
स्वयमेवागच्छन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ १ २

यदिन्द्र चित्र म इह नास्ति त्वादातमद्रिवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

राधस्तन्नो विद्वस उभयाहस्त्या भर ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अत्रिऋषिः । हे 'अद्रिवो' ! वज्रवन् ! 'चित्रं'
चायनीयेन्द्र ! 'यद्' इदं 'त्वादातं' त्वया दातव्यं यद् 'राधः'
धनम् 'इह' अस्मिन् लोके 'मे' मम नास्ति तन्नं हे 'विद्वसो' !
लब्धधनेन्द्र ! 'नः' अस्मभ्यम् 'उभया हस्त्या' उभाभ्यां हस्ता-
भ्याम् 'आभर' आहर ।

अत्र निरुक्तं, 'यदिन्द्र चित्रं चायनीयं मंहनीयं धनमस्ति-
यन्म इह नास्तीति वेति [४,४] द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

३ १ २२ ३२७ ३ ३१ २ ३ १ २

शुधी हवं तिरश्चा इन्द्र यस्त्वा सपर्य्यति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सुवीर्य्यस्य गोमतो रायस्पूधिं महाꣳ असि ॥५॥

अथ पञ्चमी । 'तिरश्ची आङ्गिरस ऋषिः । हे इन्द्र ! यः
'त्वा' त्वां 'सपर्य्यति' सपरशब्दः कण्ठादिः हर्विर्भिः परिचरति
तादृशस्य 'तिरश्चा' एतन्नामकस्य ऋषेर्मम 'हवं' स्तुतिं
'शुधि' शृणु । अत्वा च हे इन्द्र ! त्वं 'सुवीर्य्यस्य' शोभनवीर्य्यो-
पेतस्य । यद्वा, वीरे पुत्रे भवं वीर्य्यं सुपुत्रवतः । 'गोमतः'
गवादिपशुमतः । 'मयो' धनस्य दानेन 'पूधिं' अस्मान् पूरय ।
एतन्नामर्थं कुत इत्यत आह, त्वं 'महान्' गुणाधिकः देवानां
श्रेष्ठश्च 'असि' भवसि खलु ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णावा गहि ।

१ २ ३ २२ ३ २ ३ २ ३ १ २

आ त्वा पृणक्त्विन्द्रियꣳ रजः सूर्य्यो न रश्मिभिः ॥६॥

अथ षष्ठी । गोतम ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! 'ते' त्वदर्थं 'सोमः'
'असावि' अभिषुतोऽभूत् । हे 'शविष्ठ' ! अतिशयेन बलवन् !
अतएव 'धृष्णो' शत्रूणां धर्षयित्तिन्द्र ! 'आ गहि' देवयजन-
देशमागच्छ । आगतश्च 'त्वा' त्वाम् 'इन्द्रियं' सोमपानेनोत्-
पन्नं प्रभूतं सामर्थ्यम् 'आ पृणक्तु' आ पूरयतु । 'रजः' अन्त-
रिक्षं 'रश्मिभिः' किरणैः 'सूर्य्यो न' यथा सूर्य्यः पूरयति
लङ्कत् ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 एन्द्र याहि हरिभिरुप कखस्य सुष्टुतिम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 दिवो अमुष्य शासतो दिवं यय दिवावसो ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । काखो निपातिथिर्ऋषिः । हे 'इन्द्र' !
 'कखस्य' एतन्नामकस्य ऋषेः 'सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिं प्रति
 'हरिभिः' अश्वैः 'उपायाहि' आगच्छ । 'दिवो' द्युलोकं द्विती-
 यार्थे षष्ठी (३,१,८५) 'अमुष्य' अमुष्मिन्निन्द्रे 'शासतः' शासति
 'विभक्तिव्यत्ययः' (३,१,८५) तत्र वयं सुखमास्महे । हे 'दिवा-
 वसो !' दीप्तहविष्केन्द्र ! 'दिवं' स्वर्गं 'यय' यूयं गच्छत बहु-
 वचनं पूजार्थम् ।

यद्वा, हे 'दिवावसो' दिवो द्युनामकम् 'अमुष्य' अमुं लोकं
 'शासतः' शासनं कुर्वन्तो यूयं 'दिवं' स्वर्गं 'यय' गच्छत अत्र
 बहुवचनं पूजार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ त्वा गिरो रथीरिवास्थुः सुतेषु गिर्वणः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
 अभि त्वा समनूपत गावो वत्सं न धेनवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । अस्याः परस्याश्च तिरश्ची ऋषिः । 'गिर्वणः'
 गीर्भिर्वननीय हे इन्द्र ! 'सुतेषु' सोमेषु अभिषुतेषु ससु 'गिरः'
 अस्माकं स्तुतिलक्षणा वाचः 'त्वा' त्वाम् 'आ स्थुः' आभिमुख्येन
 शीघ्रं गच्छन्ति तिष्ठन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तः, 'रथीरिव' यथा
 रथवान् रथेन गच्छन् वीरः प्राप्यं देशं क्षिप्रं गच्छति तद्वत् ।
 किञ्च । हे इन्द्र ! अस्मदीया गिरः 'त्वा' त्वाम् 'अभि' लक्ष

‘समनूपत’ सम्यक् शब्दायन्ते स्तुवन्तीत्यर्थः नु स्तवने ।
कुटादिः । तस्य लुङि रूपं तत्र दृष्टान्तः, ‘वत्सन्न’ धेनवः यथा
‘धेनवः’ प्रीतियुक्ता गमनशीलां वा ‘गावः’ वत्स मभिलक्ष्य
हन्धारवादिशब्दं कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ८ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

एतो न्विन्द्रं स्त्वाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

३ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ ३ १ २

शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वांसं शुद्धैराशीर्वान्ममत्तु ॥ ९ ॥

अथ नवमी । विश्वामित्र ऋषिः । अत्रेतिहासमाच-
क्षते, पुरा किलेन्द्रो इवादि कानसुरान् हत्वा ब्रह्महत्यादि
दोषेणात्मानमपरिशुद्धमित्यमन्यत । तद्दोषपरिहाराय इन्द्र
ऋषीनवोचत्—यूयम् अपृतं मां युष्मदीयेन साम्ना शुद्धं कुरु-
तेति । ततस्ते च शुद्धत्वात्केन साम्ना शस्त्रैश्च परिशुद्ध-
मकार्षुः । पश्चात् पूतायेन्द्राय यागादिकर्मणि सोमादीनि
हवींषि च प्रादुरिति । एषोऽर्थः शाक्यायनकब्राह्मणे प्रति-
पादितः, ‘इन्द्रो वा असुरान् हत्वा पूत इवामेधो अमन्यत
असौ अकामयत् शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना स्तूयुरिति ।
स ऋषीनब्रवीत् स्तुत मेति । तत ऋषयः सामापश्यन् तना-
स्तुवन् एतो न्विन्द्रमिति ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो मेधो-
ऽभवत् इति ।

तथाच अस्या ऋचोऽयमर्थः-

ऋषयः परस्परं ब्रुवन्ति । ‘नु’ क्षिप्रम् ‘एत’ उ आगच्छतैव ।
आगत्य च ‘शुद्धेन’ शुद्धत्वात्केन साम्ना । तथा शुद्धैः शुद्धि-
हेतुभिः ‘उक्थैः’ शस्त्रैश्च इन्द्रं ‘शुद्धम्’ अपापिनं कृत्वा ‘स्त-
वाम’ स्तुयाम । ततः ‘साम्ना’ शस्त्रैः ‘वावृध्वांसं’ पापराहित्येन

१८६ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [३२०१२ख०

वर्द्धमानं तमिभमिन्द्रम् 'शुद्धैः' शुद्धुत्पादकैः स्तोत्रैः क्रिया-
विशेषैः वा 'आशीर्वान्' आश्रयणवान् गव्यादिभिः संस्कृतः
सोमः 'ममत्तु' इन्द्रं मादयतु माद्यतेऽन्धान्सः श्लुः ॥

“शुद्धैराशीर्वान्” “शुद्धआशीर्वान्”—इति पाठौ ॥ ८ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ ३ २ ३ १ २
यो रयिं वो रयिन्तमो यो द्युम्नैर्द्युम्नवत्तराः ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमः सुतः स इन्द्र तेऽस्ति स्वधापते मदः ॥१०॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथम-दशति ।

अथ दशमी । शंयुर्बार्हस्पत्य ऋषिः । हे इन्द्र ! 'यः'
सोमः 'वः' वचनव्यत्ययः—(३, १, ८,) तव परिचारकेभ्यः
स्तोत्रभ्यः 'रयिं' धनं प्रयच्छतीति शेषः । कीदृशः 'रयि-
न्तुम्' अतिशयेन रयिमान् । यश्च 'द्युम्नैः' द्योतमानैर्यशोभिः
'द्युमत्तमः' अतिशयेन यशस्वी । हे 'स्वधापते' ! स्वधाया
अन्नस्य सोमलक्षणस्य पालकेन्द्र ! स 'सोमः' अभिषुतः मन्
'ते' तव 'मदः' मदकरः 'अस्ति' भवति ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

तृतीयस्याध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दन्निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्द्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिक-मार्ग-प्रवर्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाळ-

साम्बान्य-धुरन्वरंण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-

प्रकाशे छन्दोव्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थाध्याय आरभ्यते । .

अस्मिन्नध्यायेऽपि इन्द्रः स्तूयते ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाङ्गे द्वितीय दशति ।

१२ ३ १२ ३. १२ ३१२

प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

३ २३ २ ३१ २ ३१२

अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चाद्घ्वने नरः ॥ १ ॥ .

तत्र प्रथमखण्डे—सैषा प्रथमा । भरद्वाज ऋषिः ।
हे अध्वर्यो ! 'नरः' कर्मणि नेतस्त्वं 'अस्मै' इन्द्राय प्रति-
भर' प्रतिहर सोमं प्रयच्छेत्यर्थः । कीदृशायेन्द्राय ? 'पिपी-
षते' पातुमिच्छते । 'विश्वानि' सर्वाणि वेदानि 'विदुषे'
जानते । 'अरङ्गमाय' पर्याप्तगमनाय । 'जग्मये' यज्ञेषु
गमनशीलाय । 'अपश्चाद्घ्वने' दधिर्गतिकर्मा अपश्चाद्गम-
नाय सर्वेषामग्रगामिने नरः नृशब्दाच्चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ङामि ऋतो
गुणश्चान्दसः ! नरे कर्मणां क्षेत्रे । अतएव बह्वृचा 'अपश्चाद्घ्वने
नरे' इति चतुर्थ्यन्तत्वेनामनन्ति ॥ १ ॥

१ २ ३२ ३१ २

आ नो वयोवयःशयं महान्तं

३२ ३१ २ • ३२

गह्वरेष्ठां महान्तं पूर्वनिष्ठाम् ।

३२७ ३ १२

उयं वचो अपावधीः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेवः शाकपूतो वा ऋषिः । हे 'वयस्य!' मित्रभूतेन्द्र! 'अयम् ईदृशस्त्व' 'महान्तं' महत्प्रभूतं 'गह्वरेष्ठां' गिरिगुहादौ वर्त्तमानं 'नः' अस्मदीयं 'वयः' सोम-लक्षणमन्नम् 'आ' हर उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः आहृत्य 'महान्तं' महत्प्रभूतं 'पूर्विनेष्ठां' पूर्वमादौ संसारे प्रवर्त्तमानम् । 'उग्रं' क्षुत्पिपासानिमित्तेन भयङ्करम् । 'वचः' अस्मदीयं वचनम् 'अशनायापिपासे ह त्वा उग्रं वचः' इति श्रुतेः । 'अपावधीः' अपर्जाहे, देवत्वं प्रापयेत्यर्थः 'तत् प्राप्नोत्य-शनायापिपासे निवर्त्तते । न वै देवा अग्नन्ति न पिबन्ति' इति श्रुतेः ॥ २ ॥

२ ३ २३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ त्वा रथं यथोतये सुन्नाय वर्त्तयामसि ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

तुविकूर्मिमृतीषहमिन्द्रं शविष्ठ सत्पतिम् ॥३॥

अथ तृतीया । प्रियमेधऋषिः । हे इन्द्र! 'त्वा' त्वाम् 'आवर्त्तयामसि' आवर्त्तयामः । किमर्थम्? 'ऊतये' अस्माकं रक्षणाय 'सुन्नाय' सुखाय च । किमिव ? 'रथं यथा' ऊतये सुखाय चावर्त्तयन्ति तद्वत् । हे 'शविष्ठ!' बलवत्तमेन्द्र! 'तुविकूर्मिं' बहुकर्माणम् 'ऋतीषहम्' हिंसकानामभिभवितारम् । 'सत्पतिं' सतां पालकमिन्द्रं त्वामिति समन्वयः ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

स पूर्यो महोनां वेनः क्रतुभिरानजे ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

यस्य द्वारा मनुः पिता देवेषु धिय आनजे ॥४॥

अथ चतुर्थी । प्रगाथ ऋषिः । 'स' इन्द्रः 'पूर्यो' मुख्यः

‘महोनां’ पूज्यानां यजमानानां ‘ऋतुभिः’ युञ्जैर्निमित्तभूतैः
 ‘वेनः’ कान्तः तेषां हविः कामयमानः ‘आनजे’ आगच्छति ।
 ‘यस्य’ इन्द्रस्य ‘द्वारा’ द्वाराणि प्रास्युपायानि ‘धियः’
 कर्माणि देवेषु’ एतेषु मध्ये ‘पिता’ सर्वेषां पालकः ‘मनुः’
 ‘आनजे’ प्रापयति नजिः प्राप्तिकर्मा ।

“महोनां” “महानाम्” इति पाठौ ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

यद्दी वह्न्याश्वो भ्राजमाना रथेष्व ।

१ २ ३ २ २ ३ २ ३ १ २

पिबन्तो मदिरं मधु तत्र श्रवांसि कृण्वते ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । श्यावाश्व आत्रेय ऋषिः । हे इन्द्र ! ‘यदि’
 यत्र यस्मिन् यज्ञे ‘रथेषु’ भ्राजमानाः दीप्यमानाः ‘आशवः’
 क्षिप्रगामिनस्त्वदीया मरुतः ‘आवहन्ति’ । यत्र आभिसुख्येन
 त्वां प्रापयन्ति ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘मदिरं’ मदकरं ‘मधु’
 उदकादिरमविशेषितं सोमलक्षणमन्नं वा ‘पिबन्तः’ ‘श्रवांसि’
 अन्नानि ‘कृण्वते’ इष्टिद्वारा कुर्वन्ति । यद्वा, अस्मिन् यज्ञे
 ‘भ्राजमानाः’ दीप्यमानाः ‘आशवः’ शीघ्रगामिनः ‘मदिरं’
 मदकरं ‘मधु’ सोमं ‘पिबन्तः’ पास्यन्त ऋत्विग्यजमानाः
 ‘रथेषु’ सोममावहन्ति ‘तत्र’ तस्मिन् यज्ञे ‘श्रवांसि’ अभिष-
 वादिकर्मभिः प्रशस्तान्यन्नानि ‘कृण्वते’ कुर्वन्ति ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

त्यमु वो अप्रहणं गृणीषे श्वसस्पतिम् ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रं विश्वासाहं नरं शचिष्ठं विश्ववेदसम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । शंयुर्ऋषिः । हे ऋत्विग्यजमानाः ! ‘वो’

२०० सामवेदसंहितायाः छन्द षार्षिके । [४७०१७०

युञ्जदर्थं 'त्वमु' तृमेवेन्द्र' 'गृणीषे' स्तौमि । यद्वा, 'वो' यूयं
'गृणीत' स्तुत । वचनव्यत्ययः । कौटुशमिन्द्रम् ? 'अप्रहणम्'
अप्रहर्त्तारं भक्तानामनुयाहकम् । 'अवसो' बलस्य 'पतिं' पाल-
कम् । 'विश्वासाहं' विश्वस्य शत्रोरभिभवितारं 'गरं' नेतारं
'शचिष्ठं' यज्ञादिकर्मस्थितम् । 'विश्ववेदसं' विश्वं वेदो धनं
यस्मासौ विश्ववेदाः तम् ॥ ६ ॥

२ १ २ २ १ २ २ २ २ १ २
दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

२ २ २ १ २ २ २ २ १ २
सुरभि गो मुखा करत्प्र न आयूष्पि तारिषत् ॥ ७

अथ सप्तमी । वामदेव ऋषिः । दधिक्रावाऽग्निविशेषः ।
स चाश्वरूपः 'अग्निर्देवेभ्योनिलीयत अश्वो रूपं कृत्वा यद-
श्वेत्यतिष्ठत्' इत्यादि अर्धयुग्राहणमनुसन्धेयम् ।

'दधिक्राव्णो' देवस्य स्तुतिम् 'अकारिषं' करवाणि ।
'जिष्णोः' जयशीलस्य 'अश्वस्य' तद्रूपस्य 'वाजिनो' वेगवतः ।
स देवो 'नो' ऽस्माकं 'मुखा' मुखानि चक्षुरादीनीन्द्रियाणि
'सुरभि' सुरभीणि 'करत्' करोतु । 'नो' ऽस्मभ्यम् 'आयूष्पि'
'प्रतारिषत्' प्रवर्द्धयन्तु प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धनार्थः ॥ ७ ॥

२ २ २ १ २ २ २ २ १ २
पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितीजा अजायत ।

२ २ १ २ २ १ २ २ २ १ २ २
इन्द्रो विश्वस्य कर्मणो धर्त्ता वञ्ची पुरुष्टुतः ॥ ८ ॥

इति ऋतुर्धर्मप्रपाठकस्य त्रितीयाहं त्रितीया-दशति ।

अथ अष्टमी । जेता माधुच्छन्दस ऋषिः । अयम् 'इन्द्रः'
उच्यमानगुणयुक्तः 'अजायत' सम्पन्नः । कौटुम्बक इति
तदुच्यते 'पुरां' पुराणां भिन्दुः' भेत्ता 'युवा' कदाचिदपि
बलीपलितादिवाह्वरहितः । 'कविः' मेधावी 'अमितौजाः'
प्रभूतबलः 'विश्वकर्मणः' कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः 'धर्ता'
पोषकः 'वज्जी' यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः 'पुरुष्टुतः'
बहुभिर्हीवादिभि स्तत्तत् कर्मणि स्तुतः ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते साधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोव्याख्याने

चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

• अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाङ्गे द्वितीय-दशमि ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रप्र वस्त्रिष्टुभमिषं वन्दद्दीरायेन्दवे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

धिया वो मेधसातये पुरन्ध्या विवासति ॥ १ ॥

अथ द्वितीयखण्डे—सैषा प्रथमा । प्रियमेधा ऋषिः ।
हे अध्वर्यादयः ! 'वो' यूयं प्रथमार्थे द्वितीया 'त्रिष्टुभं' स्तोभ-
त्रयोपेतम् 'इषम्' अन्नं 'प्र प्र' अपरः प्र शब्दः पूरणः ।
भरतेति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । कस्मै
'वन्दद्दीराय' यो वीरान् स्तौति स वन्दद्दीरः तस्मै 'इन्दवे'
इन्द्राय । इन्दतेरैश्वर्यकर्मणः इदं रूपम् । अथवा फलैर्दृष्टि-
भिर्वा उनत्तीतीन्दुरिन्द्रः तस्मै । स चेन्द्रो 'वो' युष्मान् 'मेध-
सातये' यज्ञसम्भजनाय 'पुरन्ध्या' बहुप्रज्ञया 'धिया'
कर्मणा 'आ विवासति' परिचरति । अभिमतफलयोजनेन
सत्करोतीत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

कश्यपस्य स्वर्विदो यावाहुः सयुजाविति ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

ययोर्विश्वमपि व्रतं यज्ञं धीरा निचाय्य ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वामदेव ऋषिः । पश्यतीति कश्यपः । 'कश्यपः पश्यको भवति' इति श्रुत्यन्तरम् । तस्य 'कश्यपस्य' सर्वज्ञस्येन्द्रस्य सम्बन्धिनी 'यौ' अश्वौ । 'ययोः' च, 'विश्व' सर्वम् 'अपि' 'व्रतं' कर्म 'यज्ञं' प्रति यजनीयदेशं प्रतीत्येवं 'निचाय्य' निश्चित्य 'सयुजौ' सहैव युञ्जाते इति 'स्वर्विदः' स्वर्गं लब्धवन्तो 'धीराः' जनाः आहुः ।

अथवा 'कश्यपः' प्रजापतिः 'कश्यपोऽष्टमः स -महामेरु' न जहातीति' श्रुत्यन्तरात् तस्य 'स्वर्विदः' सर्वं पश्यतः 'यौ' देवौ 'सयुजौ' सहचरी जना आहुः वेदविदस्ती मित्रावरुणी । 'अहूर्वे मित्रो रात्रिर्वरुणः' इत्यैतरेयब्राह्मणम् । सर्वस्य कार्यस्य तयोरेवान्तर्भावात् इन्द्राग्नी वा देवौ तयोरेव सर्वनिर्वाहकत्वात् तदभिप्रायेण्येयमृक् मैत्रावरुणी ऐन्द्राग्नी वेति पूर्वमभिहितम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अर्चत प्रार्चत नरः प्रियमेधासो अर्चत ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ २

अर्चन्तु पुत्रका उत पुरमिहृष्णवर्चत ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । प्रियमेधा ऋषिः । हे 'नरः' कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः ! यूयम् इन्द्रम् 'अर्चत' पूजयत स्तुत्या 'प्रार्चत' प्रकर्षेणार्चतेन्द्रमेव । हे 'प्रियमेधासः !' प्रियमेधसम्बन्धिन-

स्ततोत्रा यूयम् अर्चतेन्द्रम् । 'पुत्रकाः' पुत्रा अभ्यर्चन्त्विन्द्रम् ।
 'उत' अपिच 'पुरमित्' पुरमेव स्तोतृणामभिमतस्य पूरकम् ।
 'धृष्णुं' धर्षणशीलं तादृशमिन्द्रम् 'अर्चत' ॥ ३ ॥

३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 उक्थमिन्द्राय शंख्यं वर्द्धनं पुरुनिःषिधे ।

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 शक्रो यथा सुतेषु णो रारणत्सख्येषु च ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मधुच्छन्दा ऋषिः । 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं
 'वर्द्धनं' वृद्धिसाधनम् 'उक्थं' शस्त्रं 'शख्यम्' अस्त्राभिः शंस-
 नीयम् । कीदृशायेन्द्राय ? 'पुरु निःषिधे' पुरुणां बहूनां
 शत्रूणां निषेधकारिणे । 'शक्रः' इन्द्रो 'नो' ऽस्मदीयेषु 'सुतेषु'
 पुत्रेषु 'सख्येषु च' सखित्वेष्वपि 'यथा' येन प्रकारेण 'रारणत्'
 अतिशयेन शब्दं कुर्व्यात् तथा शंस्यमिति पूर्वत्वान्वयः ।
 अस्मदीयेन शस्त्रेण परितुष्ट इन्द्रः नो ऽस्माकं पुत्रान् अस्मात्स-
 ख्यानि च बहुधा प्रशंसन्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ ० २ ३ १ २ ३ १ २
 विश्वानरस्य वस्पतिमनानतस्य शवसः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 एवैश्च चर्षणीनामूती हुवे रथानाम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । प्रियनेध ऋषिः । 'विश्वानरस्य' विश्वान्
 शत्रून् प्रत्यृतस्य 'अनानतस्य' शत्रूणामप्रहस्य 'शवसो'
 बलस्य 'पतिं' स्वामिन मिन्द्रं वा अत्र इन्द्रसम्ब-
 धिनो मरुतोऽपि सङ्घीत्यन्ते हे मरुत ! 'वो' युष्माक
 मित्यर्थः यद्यपि मरुत्संशब्दनं नास्ति तथापि व इति सामर्थ्या
 लभ्यते युष्माकं 'चर्षणीनाम्' सैनिकानाम् 'एवैः' गमनै सह

यद्वा । चर्षणीनामिन्द्रस्य सेनारूपाणां वो युष्माकं ममनै-
रिति सामानाधिकरण्यम् युष्माकं 'रथानां' च 'जती'
जतिभिर्गमनैश्च सह 'हुवे' आह्वयामि । गन्तृभी रथैर्गन्तृभि-
र्मरुद्भिश्च सहैन्द्रं हुवे इत्यर्थः ॥

यद्वा । 'हे' यजमानाः ! युष्मदीयसैनिकानां रथा यदा
प्रदिशन्ति युद्धाय स्वसङ्ग्रामं, तदानीं तेषां साहाय्यायेन्द्रं हुवे
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २

स घा यस्ते दिवो नरो धिया मर्त्तस्य शमतः ।

३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

जती स बृहतो दिवो द्विषो अ॒हो न तरति ॥६॥

अथ षष्ठी । भरद्वाज ऋषिः । 'शमतः' कर्मानुष्ठानेन
शान्तस्य वृत्तस्य निजमार्गवर्त्तिन इत्यर्थः । 'मर्त्तस्य' मनुष्यस्य
नये जात्येकवचनं 'दिवो' द्योतनादिगुणकस्य 'ते' तव
'धिया' कर्मणा स्तुत्या 'नरः' मनुष्यः 'सखा' स्तोता भवति
'सः' नरः । 'यः' 'बृहतो' महतो 'दिवो' दीप्तस्य तव सम्ब-
न्धिन्या 'जती' जत्या रक्षया 'द्विषो' द्वेषुन् 'अ॒हो न' आह-
ननशीलं पापमिव 'तरति' अतिक्रामति ॥ ६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

विभोष्ट इन्द्र राधसो विभी रातिः शतक्रतो ।

१ २ ३ १ २

अथा नो विप्रवचर्षणे दुम्न॑ सुदव म॒ह्य ॥७॥

अथ सप्तमी । अतिर्ऋषिः । हे 'शतक्रतो' । बहुकर्म-
बिन्दु ! 'विभोः' प्रभूतस्य 'राधसो' धनस्य 'ते' तव 'रातिः'

दानं 'विभ्वी' महती 'अथ' अतः कारणात् हे 'विश्वपर्वण' !
सर्वस्य द्रष्टः 'सुदत्र' कल्याणदानेन्द्र ! 'नो' ऽस्मभ्यं 'द्युम्न'
धनं 'मंहय' प्रयच्छ ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २

वयश्चित्ते पतत्रिणो द्विपाञ्चतुष्पादर्जुनि ।

२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

उषः प्रारन्नृतुर्नु दिवो अन्तेभ्यस्परि ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । प्रस्कण्व ऋषिः । हे 'अर्जुनि !' शुभ्रवर्णे !
'उषः' उषोदेवते ! 'ते' तव 'ऋतूननु' गमनान्यनुलक्ष्य 'द्विपात्'
मनुष्यादिकं 'चतुष्पाद्' गवादिकं तथा 'पतत्रिणः' पतत्रवन्तः
पक्षोपेताः 'वयश्चित्' पक्षिणश्च 'दिवो अन्तेभ्यः' आकाश-
प्रान्तेभ्यः 'परि' उपरि 'प्रारन्' प्रकर्षेण गच्छन्ति । रात्रावन्ध-
कारेणाभिभूताः सर्वे प्राणिनस्त्वदागमनान्तरक्षेत्रावन्ती भव-
न्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ १ २ २ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

अमी ये देवा स्थन मध्य आ रोचने दिवः ।

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ ३ १ २

कद्व ऋतं कदमृतं का प्रत्ना व आहुतिः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । आस्यस्त्रित ऋषिः । हे 'देवाः' ! इन्द्रादयः
'ये' ऽमी यूयं 'दिवो' दौमस्य सूर्यस्य 'आरोचने' दौप्तिविषये
'मध्ये' अतरिक्षलोके 'स्थ' भवथ सूर्यप्रकाशस्थाने इत्यर्थः ।
तेषां 'वो' युष्माकं सम्बन्धि स्तोत्रविषयम् 'ऋतं' सत्त्वं 'कत्'
कस्मिन् देशे वर्सते ? 'अमृतं' नकारस्य स्थाने मकारः । 'अमृतं'
'कत्' कुत्रास्ति ? 'वो' युष्मदीषा 'प्रत्ना' पुराणी 'आहुतिः'

२०६ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्षिके [४अ०२ख०

‘का’ कौटुम्बी ? युष्मदीयं दानं किमभूदित्यर्थः ईदृग्भूतदुःखानुभवेन मया पूर्वमर्नाष्ठतो यागसमूहो युष्मान् न प्राप्नोदित्यनुमिमे ॥ ९ ॥

२ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
ऋचं साम यजामहे याभ्यां कर्माणि कृण्वते ।

१ २ ३ २ ३ १ २
वि ते सदसि राजतो यज्ञं देवेषु वक्षतः ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ तृतीय-दशति ।

अथ दशमी । वामदेव ऋषिः । ‘याभ्याम्’ ऋक्सामाभ्यां ‘कर्माणि’ शस्त्रस्तोत्रप्रमुखानि ‘कृण्वते’ होतार उद्गातारः ‘कुर्वन्ति । ताम् ‘ऋचं’ तत् साम’ च ‘यजामहे’ वयं पूजयामः । ते ऋक्सामे ‘सदसि’ ऋत्विक्समूहे सदोमण्डपे ‘विराजतः’ स्तोत्रशस्त्ररूपेण विशेषेण प्रकाशयतः । ते च ऋक्सामे देवते ‘देवेषु’ इन्द्रादिषु ‘यज्ञं’ ‘वक्षतः’ प्रापयतः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

इत्यानुष्टुभमैन्द्रम् ।

सन्ध्ये कादश या विश्वाः पृतना इति सम्प्रताः ।
जगत्स्य ऐन्द्रो रोदस्योः स्तुतिर्घृतवती इति ।
उभे यदिन्द्रोदसी महापङ्क्तिरितीरिता ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहो चतुर्थ-दशति ।

१ ३ १२ ३ १२३ १२
विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरः

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सजूस्ततक्षुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
क्रत्वे वरे स्थिमन्यामुरीमुतो-

२२ ३ १ २ ३ १ २
ग्रमोजिष्ठं तरसं तरस्विनम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयखण्डे—सैषा प्रथमा । रेभ ऋषिः । 'विश्वाः' सर्वाः व्याप्ता वा 'पृतनाः' पृङ्ख्यायामे तु० आ० व्याप्रियन्त इति पृतनाः सेनाः 'नरो' नेत्राः 'सजूः' परस्परं सङ्गताः सत्यः 'अभिभूतरं' शत्रूणामत्यर्थमभिभवितारम् 'इन्द्रं' 'ततक्षुः' आयु-धादिभिस्तीक्ष्णीचक्रुः आयुधवन्तं चक्रुरित्यर्थः यद्वा पृतना इति संग्रामनाम (नि० २, १७,) व्याप्रियन्ते अत्रेति 'पृतनाः' संग्रामाः सर्वानेव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं 'नरो' नेतारोऽन्ये स्तोतारः अन्योन्यं सङ्गताः स्तुतिभिस्तीक्ष्णमकुर्वन् । यद्वा, यष्टारो हविः-प्रदानेन वीर्यवन्तं कुर्वन्तीति । किञ्च स्तोतारः 'राजसे' राजतं-स्तुमर्थे असेप्रत्ययः । आत्मनो विराजनार्थं प्रकाशनार्थं सूर्या-त्मानमिन्द्रं 'जजनुः' जनयामासुः स्तोत्रशस्त्रैः स्वयन्ने प्रादुर-भावयन्नित्यर्थः । 'उत' अपिच 'क्रत्वे' स्वकीयहृत्त्रवधादि-कर्मणे 'वरे' 'श्रेष्ठे' 'स्थिमनि' स्थिरशब्दादिमनिच् (५, १, १२२) स्थैर्ययुक्ते स्थाने स्थितम् 'आमुरिं' शत्रूणां मारयितारमिन्द्रम् आत्मनां धनलाभार्थं स्तोतारः स्तुवन्तीत्यर्थः । कौटुशम् ? 'उग्रम्' उद्गूर्णबलम् अतएव 'ओजिष्ठम्' ओजस्वितमं 'तरो'

बलं तदन्तं 'तरस्विनं' संग्रामे शत्रुबधार्थं बलवन्तं वेगवन्तं
वा ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ७
अत्ते दधामि पथमाय मन्य-

३ २ ७ ३ १ २ ३ २ ७ २
वेऽहन्यदस्युं नर्य्यं विवेरपः ।

३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
उभे यत्वा रोदसी धावतामनु

१ २ ३ १ २ ३ १ २
भ्यसात्ते शुष्मात् पृथिवी चिदद्विवः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सुवेदः शैलूषिऋषिः । हे 'अद्विवः' ! वज्र-
वन्निन्द्र ! 'ते' तव 'मन्यवे' कोपाय तेजसे वा 'पथमाय'
सुख्याय 'अदधामि' अहामादरातिशयं तद्विषयं करोमि ।
'युत्' येन मन्युना 'दस्युं' कर्माण्युपक्षपयितारम् असुरम्
'अहन्य' अवधीः नर्य्यमिति क्रियाविशेषणम् । न रहितं यथा
भवति तथा तेन हत्वा च मेघेनावृताः 'अपः' उदकानि च
'विवेः' इमं लोकं प्रत्यागमयः तस्मै मन्यव इत्यन्वयः 'यद्'
यदा 'उभे' 'रोदसी' व्यावापृथिव्यौ 'त्वा' त्वाम् 'अनुधावताम्'
गच्छतां त्वदधीने भवत इत्यर्थः । तदानीं 'पृथिवीचित्' पृथि-
वीत्यन्तरिक्षनाम (नि० १, ३, ८) प्रथितं विस्तोर्णमन्तरिक्ष-
मपि 'शुष्मात्' त्वदीयाद् बलात् 'भ्यसाते' विभेति भ्यस भये
(भ्वा० आ०) पञ्चमलकारे रूपम् विभायात् भयेन कम्पते
इत्यर्थः ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ७
समेत विश्वा ओजसा पतिं दिवो

३ १ २२ ३ १ २
य एक इन्द्रतिथिर्जनानाम् ।

२ ३ १ २२ ३ १ २ १
स पूर्व्यां नूतनमाजिगीषं तं

२ ३ १ २२ ३ २ ३ २
वर्त्तनीरनु वावृत एक इत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । वीमदेव ऋषिः । हे 'विश्वाः' ! सर्वाः प्रजाः !
'दिवः' स्वर्गस्य 'ओजसा' बलेन 'पतिं' स्वामिनमिन्द्रं 'समेत'
स्तोत्रेण हविषा वा मुख्यक् प्राप्तु । इन्द्रः 'एक इत्' एक एव
सन् 'जनानां' यजमानानाम् 'अतिथिः' अतिथिवत् प्रियो 'भूः'
भवति । 'पूर्व्याः' पुरातनः 'स' इन्द्रः 'आजिगीषतां' स्वशत्रून्
जितुमिच्छन्तं 'नूतनम्' अद्यतनं स्तोत्रारं प्रति 'एक इत्' एक
एव वर्त्तनिमार्गः सन् 'अनुवावृते' अनुवर्त्तयति ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
इमे त इन्द्र ते वयं पुरुषा

२ ३ २ ३ ० १ २
ये त्वारभ्य चरामसि प्रभूवसो ।

२४ ३ १ २ ३ २ २ १ २
न हि त्वदन्यो गिर्वशी गिरः सघत्-

३ १ २ ३ २ ३ १ ० १ १ २
क्षीणीरिव प्रति तद्व्यं नो वचः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । सैव्यआङ्गिरसऋषिः । 'प्रभूवसो' प्रभूत
धन ! हे इन्द्र ! अतएव 'पुरुष्टुत' पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैः स्तुत !
'ये' वयं 'त्वा' त्वाम् 'आरभ्य' आश्रयतयावलम्ब्य 'चरा-
मसि' चरामः यागे वर्त्तामहे । 'ते' इमं वयन्ते तज

स्वभूताः हे 'शिवर्षो' गीर्भिवननीयेन्द्र ! 'त्वदन्यः' त्वत्तोऽन्यः
 कश्चिदपि 'गिरः' स्तुतीः 'न हि सघत्' न हि प्राप्नोति ।
 अतस्त्वं 'नो'ऽस्माकं वचः' स्तुतिलक्षणं 'प्रतिहर्य' कामयस्व
 'क्षोणोरिव' यथा क्षोणी पृथिवी स्वकीयानि भूतजातानि
 कामयते ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २
 चर्षणीधृतं मघवानमुक्थ्याः

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

मिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
 वावृधानं पुरुहूतं सुवृत्तिभि-

१ २ ३ १ २ ३ १ २

रमत्यं जरमाणं दिवेदिवे ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । विश्वामित्रः स्तौति । 'बृहतीः' प्रभूताः
 'गिरः' अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणं वाचः 'चर्षणीधृतं'
 चर्षणीनां मनुष्याणामभिमतफलप्रदानेन धारकं पोषकं
 यद्वा आरुषत्यनेन सर्वमिति चर्षणिर्वलं तद्वारकं 'मघवानम्'
 'उक्थ्यम्' उक्थैः शस्त्रैः शंसनीयं 'वावृधानं' बलधनादि-
 सम्पत्त्या प्रतिक्षणं वर्द्धमानं 'पुरुहूतं' बहुभिः स्तोत्रभिराह-
 तम् 'अमत्यं' मरणधर्मरहितं 'सुवृत्तिभिः' शोभनस्तुतिवाक्यैः
 'दिवे दिवे प्रत्यहं 'जरमाणं' स्तूयमानं तम् इमम् 'इन्द्रम्'
 'अभ्यनूषत' अभितः सर्वे स्तुवन्तु ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अच्छा व इन्द्रं मतयः स्वर्युवः

३ २ ३ १ २ ३ १ २

सध्रीचीर्विष्वा उशतीरनूषत ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
परि ष्वजन्त जनयो यथा पतिं

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
मर्थ्यं न शुभ्यं मघवानंमृतये ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । कृष्ण आङ्गिरस ऋषिः । 'स्वर्युवः' स्वर्गेण मिश्रयित्वाः- 'सध्वीचीः' सङ्गताः विश्वा व्याप्ताः 'उशतीः' कामयमानाः 'मतयः' स्तुतयः 'इन्द्रम्' ईश्वरम् 'अच्छानृषत' अभिष्टुवन्ति । किञ्च । 'जनयो' जायाः यथा 'पतिं' भर्तारं 'मर्थ्यं न' यथाच 'शुभ्यं' शुद्धं दोषरहितं 'मघवानं' धनवन्तम् ऊतये' रक्षणाय 'परिष्वजन्त' आलिङ्गन्ति कान्दसो लोट् । तद्दिन्द्रं मे स्तुतयः परिष्वजते ।

“परिष्वजन्त”-“परिष्वजते”-इति च पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
अभि त्यं मेषं पुरुहूतमृगिमय-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
मिन्द्रं गीर्भिर्भेदता वस्त्रो अर्णवम् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
यस्य द्वांषो न विचरन्ति मानुषं

३ १ २ ३ ३ १ २ ३
भुजे मर्हिष्ठमभि विप्रमर्चत ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । सुव्य ऋषिः । 'त्यं' तं प्रसिद्धं 'मेषं' शत्रुभिः स्पृष्टमानम् । यद्वा । कण्वपुत्रं मेधातिथिं यजमानमिन्द्रो मेषरूपेणागत्य तदीयं सोमं पपी । स ऋषिस्तं मेष इत्यवोचत् अत इदानीमपि मेष इन्द्रोऽभिधीयते । मेधातिथेर्मेधेति सुब्रह्मण्यमन्त्रैकदेशस्य व्याख्यानरूपं

ब्राह्मणमेवमान्नायते, 'मेधातिथिं ह काण्वं मेघो भूत्वा
जहारेति।' आगत्य सोमं अपहृतवानित्यर्थः। 'पुरुहंतं'
बहुभिर्यजमानैराहुतम् 'ऋग्मियम्' ऋग्भिर्विक्रियमाणं स्तूय-
मानमित्यर्थः। स्तुत्या हि देवता विक्रियते यद्वा ऋग्भि-
र्मीयते ऋग्मीः तं 'वस्वो अर्णवं' धनानामावासभूमिम्। एवं
शब्दात् इति गुणविशिष्टमिन्द्रं हे स्तोतारः! 'गीर्भिः'
स्तुतिभिः 'अभिमदत' आभिमुख्येन हर्षं प्रापयत। 'यस्य'
इन्द्रस्य 'कर्माणि' मानुषं जात्येकवचनं 'मानुषाणि' मनु-
ष्याणां हितानि 'विचरन्ति' विशेषेण वर्तन्ते। अत्र दृष्टान्तः,
'द्यावो नै' यथा सूर्यस्य रश्मयः सर्वेषां हितकराः 'भुजे'
भोगाय 'मंहिष्ठम्' अतिशयेन प्रवृद्धं 'विप्रं' मेधाविनम्। तथा-
विधमिन्द्रम् 'अभ्यर्चत' अभिपूजयत ॥ ७ ॥

२७ ३१ २ १ १०

त्यं सु मेघं महया स्वर्विदं

३१ २२ ३१ २ ३ १ २४

शतं यस्य सुभुवः साकमीस्ते ।

२३ १ २२ ३ २ ३ २३

अत्यं न वाजं हवनस्यदं रथ-

१२ ३ १ २ ३ १ २

मेन्द्रं ववृत्त्यामवसे सुवृत्तिभिः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी। सव्यऋषिः। 'त्यं' तं प्रसिद्धं 'मेघं'
शत्रुभिः सह स्पृष्टमानं 'स्वर्विदं' स्वरादित्यो द्यौर्वा तस्य
'वेदितारं' लब्धारं वा। यद्वा। स्वः सुष्ठु अरणीयं धनं तस्य
लभयितारम्। एवं गुणविशिष्टमिन्द्रं हे अध्वर्यो! 'सुमहयं'
सम्यक् पूजय। 'यस्य' इन्द्रस्य 'शतं' शतसंख्याकाः 'आव-

हत्यां' प्रति आवर्त्तयामि । कीदृशम् ? 'रथं' 'हवनस्यदं'
हवनमाह्वानं यागं वा प्रति वेगेन गच्छन्तम् । गमने
दृष्टान्तः, 'अत्यन्नवाजं' गमनसाधनमश्वमिव 'महय'
पूजय ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
घृतवती भुवनानामभिश्चियो-

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ ३
वीं पृथ्वी मधुदुघे सुपेशसा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
द्यावापृथिवी वरुणस्य धर्मणा

१ ० २ ३ २ ३ १ २
विष्कभिते अजरे भूरिरेतसा ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भरद्वाज ऋषिः । 'द्यावापृथिवी' द्यावा-
पृथिव्यौ 'घृतवती' दीप्तिमत्यौ उदकवत्यौ वा भवत इति शेषः
'भुवनानां' भूतानाम् 'अभिश्चिये' अभिश्चयणीये भवत इति
सर्वत्वानुसन्धेयम्, 'उर्वी' विस्तीर्णं 'पृथ्वी' बहुकार्यरूपेण
प्रथिते च, 'मधुदुघे' मधुन उदकस्य दोग्ध्रौ 'सुपेशसा' सुरूपे,
'वरुणस्य' सर्वनियामकस्य 'धर्मणा' धारणे 'विष्कभिते' पृथक्
धारिते 'अजरे' नित्ये 'भूरिरेतसा' बहुरितस्के बहुकार्यं वा
भवतः अत्र साक्षात् द्यावापृथिव्योः स्तुतिः प्रमङ्गाद् वरुण-
स्येति द्रष्टव्यम् ॥ ९ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
उभे यदिन्द्र रोदसी आपप्राथोषा इव ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
महान्तं त्वा महीनाः सन्नाजं चर्षणीनाम् ।

३१ २२० ३१ २२

देवी जनित्राजीजनद्भद्रा जनित्राजीजनम् ॥१०॥

अथ दशमी । मैघातिथि ऋषिः । महापङ्क्तिच्छन्दः । षड्ब्राह्मणराः पादा, द्वौ चार्द्धर्चावधीमहे हे 'इन्द्र !' 'उभे' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'यत्' यस्त्वम् 'आ पप्राथ' स्वतेजसा आ धूरयसि प्रा पूरणे आदादिकः (प०) । छान्दसो लिट् । 'उषा इव' यथा उषाः स्वभद्रसा सर्वं जगदां पूरयति तद्वत् । 'तं' 'महीनां' महतां देवानामपि 'महान्तम्' नायकम् । 'चर्षणीनां' मनुष्याणामपि 'सम्प्राजम्' ईश्वरम् 'इन्द्रम्' 'त्वा' त्वां 'देवी' देवनशीला 'जनित्री' साधुजनयित्री अदितिः 'अजीजनत्' अजनयत् जनेर्ण्यन्तात् लुङि चङि रूपमेतत् । यस्मादेषा जनयित्री ईदृशं पुत्रमजीजनत् अतः कारणात् सा 'भद्रा' कल्याणी प्रशस्ता जाता जनेर्ण्यन्तात् साधुकारिणि षन् (३,२,१३५) 'जनिता मन्त्रे (६,४,५३)' इति इडादौ णि-लोपो निपात्यते । ऋन्नेभ्य (४,१,५) इति डीप् ॥ १० ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

प्र मन्दिने पितुमदर्चता वचो

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यः कृष्णागर्भा निरहन्नृजिष्वना ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

अवस्यवो वृषणं वज्रदक्षिणं

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मरुत्वन्तं सख्याय हुवेमहि ॥ ११ ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे चतुर्थ-दशमि ।

अथैकादशो । एषा गर्भस्त्राविष्णुपनिषत् । हे ऋत्विजः !
 'मन्दिने' स्तुतिमते स्तोतव्यायेन्द्राय 'पितुमत्' हविलक्षणे-
 नाग्नेनोपेतं 'वचः' स्तुतिलक्षणं वचनं 'प्रार्चत' प्रकर्षेणोच्चा-
 रयत । 'यः' इन्द्रः 'ऋजिश्विना' एतत् संज्ञकेन राजर्षिणा
 सख्या सहितः सन् 'क्षणगर्भाः' क्षणोनाम कश्चिदसुरः, तेन
 निषिक्तगर्भाः तद्देव्या भार्याः 'निरहन्' नितरामवधीत् क्षण-
 मसुरश्च तत्पुत्राणांमनुत्पत्यर्थं गर्भिणीस्तस्य भार्या अपि
 अवधीदित्यर्थः । 'अवस्यवः' रक्षणेच्छवो वयं 'वृषणं' कामानां
 वर्षितारं 'वज्रदक्षिणं वज्रयुक्तेन दक्षिणहस्तेन उपेतं' 'मरुत्व-
 न्तम्' इन्द्रं 'सख्याय' सख्युः कर्मणे 'हुवेमहि' आह्वयामः ।

“हुवेमहि” “हवामहे” इति च पाठौ ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोव्याख्याने
 चतुर्थध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

इति जागतम् ।

अष्टाविंशतिरिन्द्रैति मुख्याः सप्तदशोष्णिहः ।
 आद्या दशान्या ककुभः पिबेत्यष्टादशी विराट् ॥
 तु चे वेत्या ह्यपामौवामित्यादित्यपरिष्टुतिः ।
 आगन्त गाव इत्येते भरुतामिन्द्रदेवताः ।
 अन्या ऋचोऽभिधीयन्ते ऋषयस्तत्र तत्र हि ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाद्धे पञ्चम दशति ।

१२ ३२ ३ १ २ ३ १ २ ३८ २८

इन्द्र सुतेषु सीमेषु क्रतुं पुनीष उक्थ्यम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

विदे वृधस्य दक्षस्य महाऽ हि षः ॥ १ ॥

तत्र चतुर्थं खण्डे—सैषा प्रथमा । नारद ऋषिः । हे 'इन्द्र' ! सोमेषु सुतेष्वभिषुतेषु सत्सु तान् पीत्वा 'क्रतुं' कर्म-
कर्त्तारम् 'उक्थ्यः' स्तोत्रारं च 'पुनीषे' शोधयसि । यद्वा सोमे-
ष्वभिषुतेषु उक्थ्यं क्रतुं यागं तैः सोमैः पुनीषे यजमानैः पूतं
कारयसि किमर्थम् ? 'वृषस्य' वर्षकस्य 'दक्षस्य' बलस्य 'विदे'
लाभाय । स तादृश 'इन्द्रः' 'महान् हि' 'महाद्' खिलु अतएवं
क्रतुं शक्नोतीति भावः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २

तमु अभि प्र गायत पुरुहृतं पुरुष्टुतम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २

इन्द्रं गीर्भिस्तविषमा विवासत ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । इयोर्गीषूक्त्यश्वसूक्तिनावृषी । 'पुरुहृतं'
बहुभिराहृतं 'पुरुष्टुतं' बहुभिः स्तुतं 'तमु' तमेव इन्द्रं हे
स्तोतारः ! 'अभिप्रगायत' अभिमुखं प्रकर्षेण स्तुध्वम् । एत-
देव स्पष्टयति, 'तविषं' महान्तम् इन्द्रं 'गीर्भिः' वाग्भिः
'आविवासत' परिचरत ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृच्छु सासहिम् ।

३ १ २ ३ १ २

उ लोककृत्वुमद्रिवो हरिश्रियम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । हे 'अद्रिवः' ! वज्रवन्निन्द्र ! 'ते' त्वदीयं
'तं' 'मदं' सोमपानजनितं हृषं 'गृणीमसि' गृणीमः प्रश्न-
सामः गृ शब्दे क्रादिः 'प्वादीनां ऋसः (७,४,८०) ।' इदन्तो-
मसि (७,१,४६) इति मस इकाशमसः । कौटुशम् ?

‘वृषणं’ वर्षितारं कामानाम् । ‘पृक्षु’ वैरिसम्पर्कजनितेषु संग्रामेषु । अतएव बहुधाः पृत्स्विति पठन्ति । पृत्सु समत्स्विति संग्रामनामसु (नि० २, १५, २१, २२) पठितम् । ‘सास-हिं’ शत्रूणामभिभवितारं ‘लोककृत्तुः’ लोकस्य स्थानस्य कर्त्तारं ‘हरिश्चयं’ हरिभ्यामश्वाभ्यां अयणीयं सेव्यम् । ‘उ’ शब्दः सर्वेषां समुच्चये पादपूरणे वा ॥ ३ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
यत्सोममिन्द्र विष्णावि यद्वा घ तित आप्ते ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
यद्वा मरुत्सु मन्दसे समिन्दुभिः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पर्वत ऋषिः । हे ‘इन्द्र !’ ‘विष्णावि’ विष्णौ सोमपानार्थमागते सति अन्यदीये यांगे सोमं ‘यद्’ यदि तेन विष्णुना माहं पिबसि । ‘यद्वा’ यदि वा ‘आप्त्ये’ अपाम्पत्रे ‘तिते’ एतत्संज्ञके राजर्षी यजमाने सोमं पिबसि घेति पूरणं ‘यद्वा’ यदि च ‘मरुत्सु’ च सोमपानायागतेषु अन्यदीये यज्ञे ‘मन्दसे’ माहसि तथाप्यस्मदीयैरेव ‘इन्दुभिः’ सोमैः सम्यक् माद्य ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एदु मधोर्मदिन्तरं सिञ्चाध्वर्यो अन्धसः ।

३ २४ ३ १ २ २ ३ १ २
एवा हि वीर स्तवते सदावृधः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमौ । एतदादितिसृणां विश्वमना वैयश्च ऋषिः । हे ‘अध्वर्यो !’ अध्वरस्य नेतः ऋत्विक् ! ‘मधोः’ मदकरस्य ‘अन्धसः’ सोमलक्षणस्यान्नस्य ‘मदिन्तरम्’ अत्यर्थं मादयित्वतमं सोमरसमेव ‘आसिञ्च’ इन्द्रार्थमभिचर । इदु इत्यवधारणे

‘वीरः’ समर्थः ‘सदावृधः’ सर्वदा हविर्भिवर्द्धनीयः । यद्वा ।
सर्वदा स्वबलस्य वर्द्धकोऽयमेवेन्द्रः ‘स्तवतेहि’ स्तोत्रशस्त्रादिभिः
स्तूयते खलु स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्यः तस्मादासिञ्चेति
समन्वयः ॥ ५ ॥

० ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२
एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिवाति सोम्यं मधु ।
१ २२ ३ २
प्र राधांसि चोदयते महित्वना ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । हे ऋत्वजः ! ‘इन्दु’ स्यन्दनशीलं सोमम्
‘इन्द्राय’ ईन्द्रार्थम् ‘आसिञ्चत’ आभिमुख्येन प्रत्याक्षारयत
आश्रयणद्रव्येण सेचनं कुरुत तमभिषुणुतेत्यर्थः ततः ‘सोम्यं’
सोममयं ‘मधु’ मदकरं सोमरसं ‘पिवाति’ पिबतु । पीत्वा च
स इन्द्रः ‘महित्वना’ स्वमहत्वेनैव ‘राधांसि’ अन्नानि स्तोत्रभ्यः
‘प्रचोदयते’ प्रकर्षेण चोदयतु ॥ ६ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
एतो न्विन्द्रं स्त्वाम सखाय स्तोम्यं नरम् ।
३ १ २२ ३ २४ ३ २
क्वष्टीर्यो विप्रवा अभ्यस्त्येक इत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे ‘सखायः’ ! समानख्याना मित्रभूता
ऋत्वजः ! ‘नु’ क्षिप्रम् ‘एतो’ आगच्छतैव । किमर्थं तदाह
‘स्तोम्यं’ स्तोमाहं ‘नरं’ सर्वस्य नेतारं ‘तम्’ इन्द्रं ‘स्त्वाम’
स्तोत्रं करवाम । य इन्द्रः ‘एक इत्’ एकाकी असहाय एव
सन् ‘विष्वाः’ सर्वाः ‘क्वष्टीः’ शत्रुसेनाः ‘अभ्यस्ति’ अभिभवति
तं स्त्वामेति शेषः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २°
इन्द्राय साम गायत विप्राय बृहते बृहत् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २°
ब्रह्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । नृमेध ऋषिः । हे उद्गातारः ! 'विप्राय'
मेधाविने 'बृहते' महते 'ब्रह्मकृते' ब्रह्मणः अन्नस्य कर्त्रे
'विपश्चिते' विदुषे 'पनस्यवे' स्तुतिमिच्छते 'इन्द्राय' 'बृहत्'
बृहन्नामकं साम 'गायत' पठत ॥ ८ ॥

२३ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ °
य एक इद्विदयते वसु मर्त्याय दाशुषे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २°
ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥ ९ ॥

अथ नवमी । गोतम ऋषिः । 'यः' इन्द्रः 'एक इत्'
एक एव 'दाशुषे' हविर्दत्तवते 'मर्त्याय' मनुष्याय यजमानाय
'वसु' धनं विदयते, विशेषेण ददाति । अङ्गेति क्षिप्रनाम
'अप्रतिष्कृतः' परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः
एवम्भूतः स 'इन्द्रः' क्षिप्रम् 'ईशानः' सर्वस्य जगतः स्वामी
भवति ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
सखाय आ शिषामहे ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स्तुष ऊ षु वो नृतमाय धृष्णावे ॥ १० ॥

इति चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीयाहर्षे पञ्चम-दशति ।

अथ दशमी । विश्वमना ऋषिः । 'सखायः' मित्रभूता
हे ऋत्विजः ! 'वज्रिणे' वज्रहस्तायेंद्राय 'ब्रह्म' स्तोत्रम्
'आशिषामहे' वयमाशास्महे च यद्वा । ब्रह्म अस्माभिर्दीय-
मानं हवीरूपमन्नम् आशास्मः । शासु अनुशिष्टौ (अदा०प०) ।
व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३,१,८५) । अतएव "आशिषामहे"
इति वहृचा आमनन्ति तत्र "वः" सर्वेषामेव श्रुष्वाकमर्थाय
'नृतमाय' सर्वेषां नेतृत्माय । यद्वा 'संग्रामेषु आयुधानां
नेतृत्माय 'धृष्णवे' शत्रूणां धर्षणशीलाय तस्मै इन्द्राय अहमेव
"सुस्तुषे" सुष्ठु स्तौमि ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

इति चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहं प्रथम-दशति ।

३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
गृणे तदिन्द्र ते शव उपमां देवतातये ।

१ २२ ३ १ २२
यद्दुंसि वृत्रमोजसा शचीपते ॥ १ ॥

अथ पञ्चमे खण्डे—सैषा प्रथमा । प्रगाथ ऋषिः । हे
'इन्द्र !' 'ते' तव 'तच्छ्वो' बलम् 'उपमाम्' अन्तिकं 'देवता-
तये' यजमानाय यज्ञार्थं वा 'गृणे' स्तुवे । 'यद्' यस्मात्
हे 'शचीपते !' 'द्वत्रम्' 'ओजसा' बलेन 'हंसि' तस्मात् ते
शवो गृणे इति सम्बन्धः ॥ १ ॥

२ ३ १ २२ ३ २ १ २ ३ १ ३
यस्य त्यच्छम्बरं मदे दिवोदासाय रन्धयन् ।

३ १ २ २ ३ १ २ २
अयत् स सोम इन्द्र ते सुतः पिब ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भरद्वाज ऋषिः । हे इन्द्र ! 'त्वं' 'यस्य' सोमस्य 'मदे' पानेन जनिते हर्षे सति 'शम्बरम्' असुरं 'दिवोदासाय' राज्ञे 'रन्धयन्' रध हिंसासंराद्धोः (दि० प०) हन्ता भवसि त्यदिति क्रियाविशेषणं तत् प्रसिद्धं यथा भवति तथा हे 'इन्द्र !' 'सः' 'अयं' 'सोमः' 'ते' त्वर्थं 'सुतः' अभिषुतः । अतएव त्वं पिब ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २
एन्द्र नो गधि प्रिय सत्वाजिदगोच्च ।

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
गिरिर्न विश्वतः पृथुः पतिर्दिवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । नृमेध ऋषिः । हे 'प्रिय !' सर्वेषां प्रियतम ! हे 'सत्वाजित्' ! महतां शत्रूणां जितः ! हे 'अगोच्च' ! केनापि तिरस्कर्तुमशक्य इन्द्र ! 'गिरिर्न' पर्वत इव 'विश्वतः' सर्वतः 'पृथुः' पृथुतमः 'दिवः' स्वर्गस्य 'पतिः' ईश्वरस्य त्वं 'नो' ऽस्मान् 'आगधि' आगच्छ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
य इन्द्र सोमपातमो मदः शविष्ठ चेतति ।

२ ३ २ ३ २ २ ३ १ २
येना हत्सि न्यात्रिणं तमीमहे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पर्वत ऋषिः । हे 'इन्द्र !' 'यः' त्वं 'सोम-

पातमः' अतिग्रयेन सोमस्य पाता हे 'शविष्ठ' ! बलवत्तम ! शव इति बलनाम (नै० २,८,३) तस्माद्द्विब्रन्ता दातिशयनिक इष्टन् (५,३,५५) विन्मतीर्लुक्ःटिलोपः (६,४,१५५) हे ईदृ-
शेन्द्र ! तस्य तव सोमपानजनितो यो 'मदः' 'चेतति' सम्यग्-
जानाति वृत्रबधादौनि कार्याणि कर्तुम् । य इत्यस्य चेतती-
त्यनेनापि सम्बन्धाद् यद्वृत्तान्नित्यम् (८,१,६६५)' इति न
निहन्यते । अथवैतदेकमेव वाष्यम् हे बलवत्तमेन्द्र ! सोम-
पातमः सोमस्य पाततमो यस्त्वं मदः सोमैर्मादयितव्यस्त्वरूपयि-
तव्यः सन् चेतति । पुरुषव्यत्ययः (३,१,८५) चेतसि सम्यग्-
जानासि) 'मदोऽनुपमर्गं (३,३,६६)' इति मदेः कर्मण्यप्-
प्रत्ययः । 'येन' सोमपानजनितेन मदेन 'अत्रिणम्' अत्तारं
राक्षसादिकं 'निहंसि' निहिनस्मि निहृष्टां हिंसां प्रापयसि
'तं' मदं तादृङ्मदोपेतं त्वां वा 'ईमहे' याच्ञाकर्मायं (नि०
३,१८,१) याचामहे यद्वा । ईं गतौ देवादिकः (प०) ।
छान्दसो विकरणस्य लुक् (२,४,७३) । ईयामहे उपगच्छामः
स्तुतिभिः मन्त्रजामहे इत्यर्थः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तुचे तुनाय तत्सु नो द्राघीय आयुर्जीवसे ।

१ २

३ १ २

आदित्यासः सुमहसः कृणोतन ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । इरिमिठि ऋषिः । हे 'सुमहसः' ! शोभन-
तेजस्काः ! हे 'आदित्यासः' ! अदितेः पुत्राः ! 'नो' ऽस्माकं
'तुचे' पुत्राय 'तुनाय' तनोतेर्लुक् । तनोति कुलमिति तुनः
पौत्रः । उकारोपजनश्छान्दसः । अतएव बह्वृचाः "तनाय" इति
पठन्ति । तस्मै तुनाय पौत्राय च 'जीवसे' जीवनाय 'द्राघीयो'

दीर्घतमं तत् प्रसिद्धम् 'आयुः' जीवितं 'सु' सुष्ठु 'कृणोतन'
कुरुत ॥ ५ ॥

२ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २
वेत्या हि निऋतीनां वज्रहस्तं परिवृजम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
अहरहः शुभ्युः परिपदामिव ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । विश्वमना ऋषिः । इदानीं ऋषिरिन्द्रं
मम्बोध्याह । हे 'वज्रहस्त' वज्रयुक्तहस्तेन्द्र ! 'निऋतीनाम्'
उपद्रवकारिणां रक्षसां 'परिवृजं' परिवर्जनं हिरवधारणे त्वमेव
'वेत्य' जानीषे । तत्र दृष्टान्तः अहरहरित्यादिः । 'शुभ्युः'
अस्मिन्नुदिते सति ब्राह्मणा आत्मीयं कर्म कृत्वा शुद्धा भवन्तीति
शोधनहेतुत्वाच्छुभ्युरादित्यः । आदित्यः 'परिपदामिव' परितः
पद्यमानानां यजमानानां यद्वा । परिपदां सामानाधिकरणः,
परितः पततां पक्षिणां वर्जनं स्वस्थानत्यागम् 'अहरहः' प्रति-
दिनं यथा वेत्ति । उदिते सूर्ये पक्षिणः स्वस्थानं परित्यज्य
सर्वतो गच्छन्ति खलु । एवं त्वयौन्द्रे स्वबलेन प्रकाशमाने सति
शत्रवः स्वपुराणि त्यक्त्वा पलायन्त इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अपामीवामप स्निधमप सेधत दुर्मतिम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
आदित्यासो युयोतना नो अहसः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इरिमिठि ऋषिः । छ० उष्णिक् । हे 'आदि-
त्यासः' ! आदित्याः ! 'अमीवां' रोगम् 'अपसेधत' अस्मत्तो-
ऽपगमयत । 'स्निधं' बाधकं शत्रुं च अपसेधत । 'दुर्मतिम्'

अस्माकं दुःखस्य मन्तारञ्च अपसेधत । अपिच हे आदित्याः !

‘नो’ ऽस्मान् ‘अंहसः’ पापात् ‘युयोतन’ पृथक्कुरुत ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्यश्वाद्रिः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सोतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ॥ ८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे प्रथम-दशति ।

अथ अष्टमी । वसिष्ठ ऋषिः । छ० विराट् । हे ‘इन्द्र !’
‘सोमं’ ‘पिब’ । स सोमः त्वां ‘मन्दतु’ मादयतु हे ‘हर्यश्वा !’
‘ते’ त्वदर्थं ‘सोतुः’ अभिषवकर्तुः ‘बाहुभ्याम् अर्वा न’ रश्मिभ्या-
मश्वा इव ‘सुयतः’ सुष्ठु परिगृहीतः ‘अद्रिः’ आवाऽयं ‘सोमं’
‘सुषाव’ ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

अनर्थस्थाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे द्वितीय दशति ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अभ्राह्व्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि ।

३ १ २ ३ १ २
युधेदापित्वमिच्छसे ॥ १ ॥

अथ षष्ठे खण्डे—सैषा प्रथमा । सौभरिर्ऋषिः । छ० ककुप् ।
हे ‘इन्द्र !’ त्वं ‘जनुषा’ जन्मनैव ‘अभ्राह्व्यः’ ‘व्यन् सपत्न

(४, १, १४५) इति व्यन्प्रत्ययः । सपत्नरहितः 'अना' अनेकः 'ऋतच्छन्दसि (५, ४, १५८) इति कपः प्रतिषेधः । अनियन्तृक इत्यर्थः 'अनापिः' बन्धुवर्जितश्च 'सनादसि' चिरादेव भ्रातृव्यादिवर्जितोऽसि । यच्च त्वम् 'आंपित्वं' बान्धवम् 'इच्छसे' इच्छसि तत्र 'युधेत्' युद्धेनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तीतृणामर्थाय सखा भवसीति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यो न इदमिदं पुरा प्र वस्य आनिनाय तमु व स्तुषे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

सखाय इन्द्रमूतये ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । सौभरिर्ऋषिः । 'सखायः' समानख्याना हे ऋत्विग्यजमानाः ! 'यः' इन्द्रः 'पुरा' पूर्वम् 'इदम् इदम्' दर्शनीयतया विद्यमानं 'वस्यः' वसीयः वसोरीयसुनीकारलोपच्छान्दसः प्रशस्तं वसुनोऽस्मान् 'प्राणिनाय' प्रकर्षणानीतवान् । 'तमु' तमेव धनानामानेतारम् इन्द्रं 'वो' युष्माकं धनलाभार्थम् 'ऊतये' रक्षणाय च 'स्तुषे' सौभरिरहं स्तौमि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

आ गन्ता मा रिषण्यत प्रस्था-

३ १ २

वानो माप स्यात समन्यवः ।

३ १ २

दृढा चिद्यमयिष्णावः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । सौभरिर्ऋषिः । हे 'प्रस्थावानः' प्रस्थान्तारः प्रगन्तारो 'भरतः !' 'आगन्त' अस्मानागच्छन्त ।

‘मारिष्यत’ अनागमनेन नोऽस्मान्मा हिंसिषत । हे ‘सम-
न्यवः’ समानतेजस्काः ! समानक्रोधाः ! वा ‘दृढाचित्’ दृढा-
न्यपि पर्वतादीनि हे ‘यमयिष्णवः’ ! नियमयित्वशीलाः !
नियमयितारः ! ‘मापस्थांत’ अस्मत्तोऽन्यत्र मा तिष्ठत अस्मा-
स्वेवावतिष्ठध्वमित्थर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३ २४ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

आ याद्वयमिन्दवेऽश्वपते गोपत उर्वरापते ।

१ २

सोमं सोमपते पिब ॥ ४ ॥

अथ ‘चतुर्थी’ । सौभरिर्ऋषिः । ‘अश्वपते’ अश्वानां
स्वामिन् ! ‘गोपते’ गवां पालयितः ‘उर्वरापते’ सर्वशस्याख्या
भूमिर्ह्वरा तस्याः पते ! हे इन्द्र ! ‘इन्दवे’ दीप्ताय तुभ्यम्
अयं सोमोऽभिषुत इति शेषः । तस्माद् ‘आयाहि’ सोमं प्रत्या-
गच्छ, आगत्य ‘सोमपते !’ हे इन्द्र ! ‘सोमं’ ‘पिब’ ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २

त्वया ह स्वियुजा वयं प्रति ॥

३ १ २

श्वसन्तं वृषभ ब्रुवीमहि ।

३ १ २ २ ३ १ २

संस्थे जनस्य गोमतः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । सौभरिर्ऋषिः । ‘वृषभ’ ! वर्षितः ! हे
इन्द्र ! ‘गोमतः’ गवादियुक्तस्य जनस्य ‘संस्थे’ स्थाने युद्धे
‘श्वसन्तम्’ अस्मान् प्रति क्रोधातिशयेन श्वासकारिणं शत्रुं
‘युजा’ सहायेन ‘त्वया ह स्वित्’ त्वयैव खलु वयं ‘प्रति ब्रुवी-
महि’ प्रतिवचनं कुर्मः निराकरिष्याम इत्थर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 गावश्चिह्वा समन्यवः सजात्येन मरुतः सबन्धवः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
 रिहते ककुभो मिथः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । सौभरिऋषिः । 'समन्यवः' समानतेजस्काः समानक्रोधाऽऽ हे मरुतः ! 'गावश्चित्' गावश्च युष्मन्मातृभूताः 'सजात्येन' समानजातित्वेन एकस्माद्ब्रजत इति एवं 'सबन्धवः' समानबन्धुकाः सत्यः 'ककुभो' दिशः प्राच्यादिदिग्भागान् प्राप्य 'मिथः' परस्परं 'रिहते' लिहन्ति घेति पूरकः ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वं न इन्द्रा भर ओजो
 ३ १ २
 नृमृणं शतक्रतो विचर्षणे ।

२ ३ १ २ ३ १ २
 आ वीरं पृतनासहम् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । इयोऋषिः । हे 'शतक्रतो' ! बहु-कर्मन् ! 'विचर्षणे' ! विविधद्रष्टरिन्द्र ! 'त्वं' 'नो' ऽस्मभ्यम् 'ओजो' बलं 'नृमृणं' धनञ्च 'आ भर' आहर । 'वीरं' वीर्यो-पेतं 'पृतनासहं' सेनानामभिभवितारं त्वाम् 'आ' ह्वयामहे इति शेषः ॥ ७ ॥

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 अधा हीन्द्र गिर्वण उप
 ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वा काम ईमहे ससृग्महे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 उदेव ग्मन्त उदभिः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । छ० ककुप् । हे 'गोर्वणः' ! गोर्भिर्वननी-
येन्द्र ! 'अधा हि' सम्प्रति 'त्वा' त्वां 'कामो' काम्ये निमित्ते ।
यद्वा । काम इति सुपां स्रः (७, १, ३६) कामान् 'ईमहे' याचा-
महे । किञ्च । याचमानाः सन्तः 'उपससृग्महे' उप सृजामः
स्तुतिभि स्त्वां संयोजयाम इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह 'उदेव'
यथोदकेन 'गमन्तो' गच्छन्तः पुरुषाः 'उदभिः' अञ्जलिना
उत्क्षिप्योदकैः समीपस्थान् क्रीडार्थं संसृजन्त तद्वदित्यर्थः ।

"ससृज्महे" इति बहुचाः पठन्ति ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

सीदन्तस्ते वयो यथा गोश्री-

३ १ २ ३ २ ३ १ २

ते मधौ मदिरं विवक्षणे ।

३ १ २ २

अभि त्वामिन्द्र नोनुमः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । इयोः सौभरिः । हे 'इन्द्र !' 'गोश्रीते'
श्रीञ् पाके । गोर्विकारो दधि पयश्च गोशब्देनोच्यते ।
तेन दध्ना पयसा च श्रुते मिश्रिते 'मदिरं' मदकरे 'विवक्षणे'
स्वर्गप्रापणशीले त्वदीये 'मधौ' सोम 'सीदन्ते' निवसन्तः ।
सदने दृष्टान्तः 'वयो यथा पक्षिणो यथा एकत्र सङ्गीभूय
तिष्ठन्ति तद्वत् सीदन्तो वयं 'त्वाम्' 'अभि' आभिमुख्येन
'नोनुमः' पुनः पुनः भृशं वा स्तुमः ॥ ९ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

वयमु त्वामपूर्य स्थूरं न कञ्चिद्भरन्तोऽवस्यवः ।

१ २ ३ १ २

वज्रं चित्रं हवामहे ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे द्वितीय-दशति ।

अथ दशमौ । हे 'वज्जिन्' वज्जयुक्त ! 'अपूर्व्य' त्रिषु
सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभिनव ! 'भरन्त' सोमलक्षणे रक्षैस्त्वां
पोषयन्तो वयं 'चित्र' चायनीयं विविधरूपं वा 'त्वामु'
त्वामेव 'अवस्यवः' अत्रो रक्षणमात्मन इच्छन्तः सन्तः 'हवा-
महे' त्वामाह्वयामः तत्र दृष्टान्तः 'स्थूरं न' यथा भरन्तो
ब्रीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनाः 'स्थूरं' स्थूलं गुणाधिकं
'कश्चित्' कश्चिन्मानधं यथा ह्वयन्ति तद्वत् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ऋन्दीव्याख्याने

चतुर्थस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

इत्यौष्णिहं काकुभम् ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहं तृतीय-दशति ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ क २२
स्वादोरित्या विषूवतो मधोः पिबन्ति गौर्यः ।

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
या इन्द्रेण सयम्बरीर्वृषा मदन्ति

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
शोभथा वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥ १ ॥

स्वादोरष्टादशस्वृक्षु चरमा नतमित्यसौ ।

उपरिष्टाद्गृह्यत्यान्नाताः सप्तदशपङ्क्तयः ॥

चन्द्रमानतमित्येते वैश्वदेव्यौ प्रतीत्यसौ ।

आश्विनी तिस्र आग्नेय्य आते अग्न इधीमहि ॥

आग्नीं नाग्नीन्तमित्येता महेनो अद्य चौषसी ।

सौमी भद्रञ्च इत्येषा शिष्टा ऐन्द्र उदीरिताः ॥

आदितो मोतमो नाम ऋषिः सम्परिकीर्तितः । अथ

सप्तमे खण्डे—सैषा प्रथमा । 'स्वादोः' स्वादुभूतस्य रसबुद्धस्य
 'इत्या विषूवतः' इत्यमनेन प्रकारेण सर्वेषु यज्ञेषु व्यातिसुक्तस्य
 'मधोः' मधुररसस्य सोमस्य 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यमिति' कर्मणः
 सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थ्ये षष्ठी एवं विधं सोमं 'गौर्यो' गौरवर्णा
 गावः 'पिबन्ति' । या गावः 'वृष्णा' कामाभिवर्षकेण्ड्रेण
 'सदावरीः' सह गच्छन्त्यः सत्यः 'मदन्ति' हृष्टा भवन्ति । ताः
 'इन्द्रपीतस्य' सोमस्यावशेषं पिबन्तीत्यर्थः । 'शोभयाः' वचन-
 व्यत्ययः (३, १, ८५) इन्द्रेण सह शोभन्ते । 'वस्तीः' पयः-
 प्रदानेन निवासकारिण्यः ता गावः 'स्वराज्यं' स्वस्य स्वकौ-
 यस्येन्द्रस्य यद्राज्यं राजस्वन्तद् 'अनु' लक्ष्य अवस्थिता
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ २४ ३ २७ ३ १ २ ३ १ ३ १ २
 इत्या हि सोम इन्मदो ब्रह्म चकार वर्द्धनम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १
 शविष्ठ वच्चिन्नोजसा पृथिव्या

२ २ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

निः शशा अहिमर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे 'शविष्ठ' ! अतिशयेन बलवान् !
 'वच्चिन् !' वच्चवच्चिन्द्र ! 'इत्या हि' इत्यम् एव अनेन शास्त्रोक्त-
 प्रकारेणैव 'सोमे' त्वया गृहीते सति 'मदः' मदेः स्तुतिकर्मणः
 स्तोता 'वर्द्धनं' तव वृद्धिकरं 'ब्रह्म' स्तोत्रं 'चकार' । अनेन
 कृतवान् इदित्येतत् पदपूरणम् अतस्त्वम् 'अोजसा' वस्तेन
 'पृथिव्याः सकाशात् आगत्य 'अहिम्' हन्तारं वृत्रं 'निःशशाः'
 निःशेषेण शशाः मा वधस्वेति शासनं कृत्वा पृथिव्याः सका-
 शान्निरगमय इत्यर्थः । किं वर्द्धनं ? 'स्वराज्यं' स्वस्य राज्यं

राजत्वम् 'घनु' सप्त 'अर्चन्' पूजयन् स्वस्वामित्वं प्रकटय-
चित्तर्यः ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ १ २ २
इन्द्रो मदाय वावृधे शवसे वृत्रहा नृभिः ।

२७ ३ २ ३ २ ३ १ २ २
तमिन्महत्स्वाजिषूतिमर्भे हवा-

३ १ २ २ ३ १ २
महे सं वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । 'वृत्रहा' वृत्रस्यावरकस्य वृष्टिनिरोधकस्य
मेघस्यासुरस्य वा हन्ता यद्वा । आवरकाणां शत्रूणां हन्ता
इन्द्रः 'मदाय' हर्षार्थं 'शवसे' बलार्थञ्च 'नृभिः' यज्ञस्य
नेत्रभिः ऋत्विग्भिः 'वावृधे' स्तोत्रशस्त्ररूपाभिः स्तुतिभिः
प्रवर्द्धितो बभूव स्तुत्या हि देवता प्राप्तबला सती प्रवर्द्धते ।
'तमित्' तमेव इन्द्रं 'महत्सु' प्रभूतेषु 'आजिषु' सङ्ग्रामेषु
'जतौम्' अस्माकं ब्रह्मकम् 'हवामहे' आह्वयामहे । तथा
'तम्' इन्द्रम् 'अर्भे' अल्पे सङ्ग्रामे 'हवामहे' । अस्माभिराहुतः
'स' चेन्द्रः 'वाजेषु' सङ्ग्रामेषु 'नो' ऽस्मान् 'प्राविषत्' प्रावतु
प्रकर्षेण रक्षतु ॥ ३ ॥

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २
इन्द्र तुभ्यमिदद्रिवोऽनुत्तं वज्रिन् वीर्यम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ७ ३ २ ३
यद्द त्वं मायिनं मृगं तव त्यन्मा-

१ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
यथावधीरर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अद्रिरिति मेघनाम (नै०१,१०,१) हे
 'अद्रिवन् !' वाहनरूपमेघयुक्त ! 'वज्जिन !' वज्रवज्जिन्द्र ! 'तुभ्य-
 मित्' तवैव षष्ठर्थे चतुर्थी । तवैव 'वीर्यं' सामर्थ्यम् 'अनुत्तं'
 शत्रुभिरतिरस्कृतम् । 'यद्' येन वीर्येण खलु 'मायिनं' माया-
 विनं 'मृगं' मृगरूपमापन्नं 'त्वं' तं 'वृत्रम्' असुरं त्वमपि माय-
 यैव 'अबधीः' हतवानसि । अतः कारणात् तद् वीर्यं 'यत्'
 तत् प्रसिद्धं भवति । 'अर्चन्ननु स्वराज्यमिति' पादो
 व्याख्यातः ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ७ ३ २ ३ १ २
 प्रेह्यभीहि धृष्णुहि न ते वज्रो नि यत्सते ।

१ २ ३ २ ७ ३ २ ३ १ २
 इन्द्र नृम्णां हि ते शवो हनो

३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 वृत्रं जया अपोऽर्चन्ननु स्वराज्यम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । हे 'इन्द्र !' 'प्रेहि' प्रकर्षेण गच्छ ।
 'अभीहि' हन्तव्यान् शत्रून् आभिमुख्येन 'प्राप्नुहि । प्राप्य च
 'धृष्णुहि' तान् शत्रून् अभिभवति तव 'वज्रो' 'न नियंसते'
 शत्रुभिः न नियम्यते अप्रतिहतगतिरित्यर्थः । तथा 'ते' तव
 'शवः' त्वदीयं बलं 'नृम्णां' नृणां पुरुषाणां नामकम् अभि-
 भावकम् । 'हि' यस्मादेवं तस्मात् 'वृत्रम्' असुरं मेघं वा
 'हनः' जहि । तदनन्तरं तेन निरुद्धा 'अपः' उदकानि
 'जयाः' जय, वृत्रं हत्वा तेनाहत मुदकं लभस्वेत्यर्थः । शिष्टं
 स्पष्टम् ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यदुदीरत आजयो धृष्णावे धीयते धनम् ।

३ १ २ ३ २ ३ ३ २७ ३ •
युंत्वा मदच्युता हरी कं हनः

१ २२ ३ १ २ ३ १ २
कं वसौ दधोऽस्मात् इन्द्रं वसौ दधः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । अत्रेदमाख्यानम् । राह्मगणपुत्रो गोतमः कुरु-
सृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत् । तेषां राज्ञाम्परैः सह
युद्धे सति स ऋषिभनेन सूक्तेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां जयं
प्रार्थयामासेति । तस्य च तत् पुरोहितत्वं वाजसनेयिभिरा-
न्नातम् 'गोतमो ह वै राह्मगणः उभयेषां कुरुसृञ्जयानां
पुरहित आसीत्' इति ।

'यद्' यदा 'आजयः' मङ्गामाः 'उदीरते' उद्गच्छन्ति
उत्पद्यन्ते तदानीं 'धनं' 'धृष्णवे' यो धृष्णुः धर्षयिता शत्रूणां
जेता भवति तस्मै धीयते निधीयते । जयतो धनं भवती-
त्यर्थः । हे 'इन्द्र !' त्वां तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु 'मदच्युतः'
शत्रूणां 'मदस्य' गर्वस्य च्यावयितारो 'हरी' त्वदीयावश्वो
'युंत्वा' रथे त्वदीये योजय । योजयित्वा च 'कं' चिद्राजानं
तव परिचरणमकुर्वन्तं 'हनः' हन्याः । 'कं' च न त्वां परि-
चरन्तं 'वसौ' धने 'दधः' स्थापयसि अतो जयाजयी त्वमेव
कारयितासि । तस्मात् हे इन्द्र ! अस्मान् अस्मदीयान् राज्ञः
वसौ धने 'दधः' स्थापय ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अक्षन्नमीमदन्त ह्यव प्रिया अधूपत ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अस्तोषत स्वभानवो विप्रा नवि-

३ २७ ३क २२ ३ १ २
ष्ठया मती योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ७ ॥

अथ सप्तमौ । हे 'इन्द्र !' त्वया दत्तान्यन्नानि 'अक्षन्'
यजमाना भुक्तवन्तः भुक्त्वा च 'अमीमदस्त हि' दत्ता आसन्
खलु । 'प्रियाः' स्वकीयाः तनूः 'अवाधूषत' अकम्पयन् अति-
शयितरसास्वादेन वक्तुमशक्नुवन्तः शरीराण्यकम्पयन् । तदनन्तरं
'स्वभानवः' स्वायत्तदीप्तयः 'विप्राः' मेधाविनः ऋत्विजः 'नवि-
ष्टया' अतिशयेन नूतनया 'मती' मत्या स्तुत्या 'अस्तीषत'
अस्तुवन् । अतः हे 'इन्द्र !' ते त्वदीयी 'हरी' एतत्सञ्ज्ञा-
वश्वी 'नु' क्षिप्रं 'योज' रथे योजय ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

उपो षु शृणुही गिरो मघवन्मातथा इव ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

कदा नः सून्तावतः कर इद-

५ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २

र्थयास इद्योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ८ ॥

अथ अष्टमौ । हे 'मघवन् !' धनवन्निन्द्र ! 'गिरः' अस्म-
दीयाः स्तुतीः 'उपो' उपैव 'सुशृणुहि' उपगम्य सम्यक् शृणु ।
'अतथाइव' पूर्वं यथाविधस्त्वं तद्विपरीतो माभूः अस्मात्सु पूर्वं
यथा अनुग्रहबुद्धियुक्तः तथाविधएव भवेत्यर्थः अपिच 'नो'
ऽस्मान् 'सून्तावतः' प्रियसत्यात्मिकावाक् सून्ता तथा स्तुति-
रूपया वाचा युक्तान् 'कदाकरः' करोषि । त्वमपि 'अर्थयासइत्'
अर्थयसे एव न तदास्मे । अस्माभिः प्रयुक्ताः स्तुतीस्त्वमपि
स्वीकरोषीत्यर्थः । अतो हे 'इन्द्र !' 'ते' 'हरी' त्वदीयावश्वी
'नु' क्षिप्रं 'योज' रथे योजय । 'कदा' यदेति ।

“करइदर्थ” इति, “कर आदर्थ” इति च पाठाः ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ २ १ १ २ ३ १ २ ३ २
चन्द्रमा अपस्वाऽन्तरा सुपर्णो धावते दिवि ।

१ २ ३ १ २ ३
न वो हिरण्यनेमयः पदं विन्दन्ति

३ १ २ ३ १ २
विद्युतो वित्तं मे अस्य रोदसी ॥ ९ ॥

अथ नवमी । त्रित ऋषिः । “अप्” आन्तरिक्ष्यासु उदकमये मण्डले ‘अन्तः’ मध्ये वर्तमानः ‘सुपर्णः’ शोभन-पतनः यद्वा । सुपर्णइति रश्मिनाम (नै०१,५,१५) सुषुम्णा-स्थेन सूर्यरश्मिना युक्तः “चन्द्रमाः” “दिवि” द्युलोके “आधा-वते” आङ्गुर्यादायाम् । एकेनैव प्रकारेण धावते शीघ्रं गच्छति । तादृशस्य चन्द्रमसः सखधिनः । हे “हिरण्यनेमयः” सुवर्ण-सदृशपर्यन्ताः ! यद्वा । हितरमणीयप्रान्ताः “विद्युतो” विद्योतमानाः रश्मयः “वो” युष्माकं “पदं” पदस्थानीयम् “अग्रं” न “विन्दन्ति” मदीयानीन्द्रियाणि कूपेनावृतत्वात् न लभन्ते । अत इदं नोचितं तस्मात् कूपात् मामुत्तारयतेत्यर्थः । अपिच हे “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ ! “मे” मदीयं “अस्य” इदं स्तोत्रं “वित्तं” ज्ञानीतम् ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रति प्रियतमं रथं वृषणां वसुवाहनम् ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २
स्तोता वामशिवनावृषि स्तोत्रेभि-

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
भूषति प्रति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाद् द्वितीय-दशति ।

अथ दशमी । अवस्युऋषिः । हे “अश्विनौ !” एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः “वां” युवयोः “प्रियतमं” “रथं” “स्तोता” “ऋषिः” “स्तोत्रेभिः” स्तोत्रैः “प्रतिभूषति” अलङ्करोति । कौटुशं रथं ? “वृषणं” फलानां वर्षितारम् “वसुवाहनं” धनानां वाहकं ईदृशं रथमागमनाय स्तौतोत्यर्थः तस्मात् हे “माध्वी” ! मधुविद्यावेदितारी “श्रुतं” शृणुतम् ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माध्वीये सामवेदार्चिकप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
चतुर्थाध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाहं चतुर्थ-दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।
२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
यद्वा स्या ते पनीयसी समिद्धी-
१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
दयति द्यवीषत् स्तोत्रभ्य आ भर ॥ १ ॥

अथ अष्टमे खण्डे—सैषा प्रथमा । वसुश्रुत ऋषिः । हे ‘अग्ने ! देव ! ‘द्युमन्तम्’ दीप्तिमन्तम् ‘अजरम्’ अजीर्णम् ‘ते’ ‘आ’ सर्वतः ‘इधीमहि’ दीपयामः । ‘यद्वा’ खलु ‘ते’ त्वदीया ‘स्या’ सा “पनीयसी” स्तुत्यर्हा “समिद्ध” दीप्तिः “दीदयति” दीप्यते “द्यवि” द्युलोके । किञ्च । “स्तोत्रभ्यो” ऽस्मभ्यम् “इषम्” अन्नम् “आभरा” आहर ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २
आग्निं न स्ववृत्तिभिर्हीतारं त्वा वृणीमहे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ •
 शीरं पावकशोचिषं वि वो मदे

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ~
 यज्ञेषु स्तीर्णवर्हिषं विवक्षसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । विमद ऋषिः । हे अग्ने ! तव स्वभूते
 'विमदे' एतदाख्ये ऋषौ मयि 'इयं' स्तुतिः प्रवृत्तास्ति नेति
 सम्प्रत्यर्थं न अतो वयमिदानीं 'स्ववृत्तिभिः' स्वयङ्कृताभिः
 दोषवर्जिताभिः स्तुतिभिः 'होतारं' देवानामाह्वानात्तारं होम-
 निष्पादकं वा 'अग्नि' 'त्वा' त्वाम् 'आवृणीमहे' आभिमुख्येन
 सम्भजामहे । कौटुशं 'यज्ञेषु' यागेषु 'स्तीर्णवर्हिषम्' आसा-
 दितवर्हिष्कम् । 'शीरम्' ओषध्यादिषु सर्वत्रानुशायिनम् ।
 'पावकशोचिषं' शोधकदीप्तिम् । 'विवक्षसे' महन्नामैतत्
 हे अग्ने ! त्वमपि महान् भवसि । यद्वा । 'विमदे' यज्ञस्य
 सम्बन्धिनः सोमस्य पानजन्यविविधमदार्थं 'त्वामावृणीमहे'
 इति योज्यम् ॥

“शीरम्यावकशोचिषं विवोमदे यज्ञेषु स्तीर्णवर्हिषं विवक्षसे”
 इति छन्दोगाः । “यज्ञार्थं स्तीर्णवर्हिषो विवोमदे शीरम्या-
 वकशोचिषं विवक्षसे” इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 यथा चिन्नो अबोधयः सत्यश्रवसि

३ १ २ ३ १ २
 वाय्ये सुजाते अप्रवसून्ते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । सत्यश्रवा ऋषिः । 'अद्य' अस्मिन्वाग-

दिने हे 'उषः' उषोदेवि ! 'दिविक्तती' दीप्तिमती त्वं 'नो'
ऽस्मान् 'महे' महते 'राये' धनप्राप्तये 'बोधय' प्रज्ञापय
प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्रोपार्जयितुं
शक्यत्वात् । 'यथाचित्' यथैव पूर्वं नोऽस्मान्बोधयः, अती-
तेषु यथा बोधितवती तद्दद्यापीत्यर्थः । हे 'सुजाते' शोभनं
जातं जन्माविर्भावो यस्मास्तादृशि ! हे 'अश्वत्थुः' प्रियसत्वा-
त्मिका स्तुतिवाच्यस्याः सा, हे तादृशि देवि ! 'वाच्ये' वयपुत्रे
'सत्त्वश्रवसि' मयि अनुमृहाणेत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
भद्रं नो अपि वातय मनो दक्षमुत क्रतुम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
अथा ते सस्ये अश्वसो वि वो मदे

१ २ ३ १ २ ३ १ २
रणा गावो न यवसे विवक्षसे ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । विमद ऋषिः । हे सोम ! त्वं 'नोऽस्मा-
दीयं 'मनः' 'भद्रं' कल्याणं 'प्राप' शुभसङ्कल्पलक्षणं 'वातय'
गमय अस्माकं परः शुभसङ्कल्पं कुर्वित्यर्थः । तथा 'दक्षं' बृहमपि
सर्वव्यापिनमन्तरात्मानमपि 'भद्रं' शुभकारित्वलक्षणं प्रापय
अस्माकमन्तरात्मानं शुभकारिणं कुर्वित्यर्थः 'उता' अपिच
'क्रतुं' प्रज्ञानं भद्रं शुभाध्यवसायलक्षणं प्रापय शुभाध्यव-
सायिनं कुर्वित्यर्थः 'अथ' अनन्तरं स्तोतारः 'ते' तव 'सस्ये'
स्तुत्यस्तोत्रत्वेज्ययष्टुत्वलक्षणे सखिकर्मणि रमतामिति शेषः ।
तत्र दृष्टान्तः 'यवसे' घासे 'रणाः' प्रीतियुक्ता गावो 'न' गाव
इव ता यथा प्रीतिं कुर्वते तद्वत् । कस्मिन् सति ? 'अश्वसः'
शोमाश्वस्रावस्य सम्बन्धिनि वस्तुनि 'विमदे' विविधसोम-

जन्ममहनिमित्ते सति । कक्षादेवम् ? यस्माद् 'विवचसे'
महान् भवसि ॥ ४ ॥

१२ ११ २ १२ १२ २२ १ १२
क्रत्वा सहाऽनुष्वधं भीम आ वावृते शवः ।

१२ १ १ २२ २ १ २ ११
श्रिय ऋष्य उपाकयोर्नि शिप्री

२२ १ १ २ १ २ २ १
हरिवां दधे हस्तयोर्वज्रमायसम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । गोतम ऋषिः । 'क्रत्वा' कर्मणा प्रज्ञया
वा 'महान्' सर्वाधिकः 'भीमः' शत्रूणां भयङ्कर इन्द्रः 'अनु-
ष्वधं' 'स्वधेत्यन्ननाम (नै० २, ७, १७) । स्वधायां विभक्त्यर्थे-
ऽव्ययीभावः सोमलक्षणस्यान्नस्य पाने सतीत्यर्थः । 'शवः'
आत्मीयं बलम् 'आवावृते' आभिसुख्येन प्रावर्त्तयत् । तद-
नन्तरम् 'ऋषो' दर्शनीयः 'शिप्री' हनुमान् । नासिका-
वाग्वा । 'हरिवान्' हरिभ्यामश्वाभ्यामुपेतः इन्द्रः 'उपाकयोः'
समीपवर्त्तिनोर्हस्तयोर्वीजोः 'आयसं' अयोमयं वज्रं 'श्रिये'
सम्पदर्थं 'निदधे' निदधाति स्थापयति सोमपानेन हृष्टः
प्रबलः इन्द्रः शत्रूणां हननाय हस्ते वज्रं गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ १ १ २२ २ २ १ २ २ १ १ २
स चा तं वृषण् रथमधि तिष्ठाति गोविदम् ।

१ २२ २ २ १ १ २ २
यः पात्रं हारियोजनं पूर्णमिन्द्र

१ २ १ २ २ २ १ १ २
त्रिकेतति योजा न्विन्द्र ते हरी ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । गोतम ऋषिः । 'सचा' स ऋषिभ्यः 'वृषणं'

कामाभिवर्षकं 'गोविदं' गवां लभ्यतारं 'रथम्' 'अधिति-
ष्ठाति' ईदृशे रथे अधितिष्ठतु आरूढो भवतु । हे इन्द्र ! 'यो'
रथः 'हारियोजनम्' एतत्सन्धं धानामिश्रितं 'पूर्णे' सोमेन
पूर्णे 'पात्र' चिकेतति' ज्ञापयति तं रथमधितिष्ठेति पूर्वत्वान्वयः
अधितिष्ठाय 'ते' त्वदीयी 'हरी' अश्वौ 'नु' क्षिप्रं 'योज'
रथे योजय ॥ ६ ॥

१ १ २२ ३ २४ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २,
अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

२ ३ १, २ ३ २४ ३ १ २
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
वाजिन इषं स्तोत्रभ्य आ भर ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । वसुश्रुत ऋषिः । 'तम्' अग्निं 'मन्ये'
स्तौमि । 'यः' अग्निः 'वसुः' वासकः । 'यम्' 'अस्त'
सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतं 'धेनवः' गावः 'यन्ति' गच्छन्ति प्रीण-
यितुम् । 'अस्तम्' उक्तलक्षणम् 'अर्वन्तः' अरणवन्तोऽश्वाः
'आशवः' शीघ्रगामिनः यन्ति । तथा 'नित्यासः' नित्यप्रवृत्ताः
'वाजिनः' हविल्लक्षणावन्तो यजमानाः 'यमस्तं' 'यन्ति'
तम् मन्ये । 'इषम्' अन्नं 'स्तोत्रभ्यः' अस्त्रभ्यम् 'आभर'
आहर इति ॥ ७ ॥

२४ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २
न तमं हो न दुरितं देवासो अष्ट मर्त्यम् ।

३ १ २ १ १ २ ३ २ ३ १
सजोषसो यमर्यमा मित्रो

२२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

नयति वरुणी अति द्विषः ॥ ८ ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे चतुर्थ-दशति ।

अथ अष्टमी । अंहोमुग्वामदेव्य ऋषिः । हे 'देवामः' ! देवाः ! आज्ञसेरंसुक् (७,१,५०) 'तुं' मत्स्यं मनुष्यम् 'अंहः' पापं दुरितं तत्फलरूपं दुर्गमनञ्च 'नाष्ट' न प्राप्नोति अश्रोते-र्लडि, भ्रूलोभ्रलीति मिचोलोपः, अडभावश्चान्दसः 'अर्थ्यमा' अरीन् नियच्छति इति एतत्सन्नकोदेवः ।* नयन्ति शत्रून् एते 'मित्रः' प्रमीतेः त्राता देवश्च नयति । 'वरुणः' पापानां निवारको देवः 'यं' 'नयति' । एते द्वयो देवाः 'सजोषसः' सङ्गताः समानाः प्रीयमाणा वा भवन्तः 'द्विषः' हेष्टुन् अतिक्रम्य 'यं' स्तोतारं नयन्ति प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् तन्ना-ष्टेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ऋन्दीव्याख्याने
चतुर्थाध्यायस्य अष्टमः खण्डः ।

इति पाङ्क्तम् ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे पञ्चम दशति ।

२ ३ २ ३ १ २

परि प्र धन्वेन्द्राय सोम

३ २ ३ १ ३ १ २ २

खादुर्मित्राय पूषा भगाय ॥ १ ॥

१सा—२१

परिधन्वप्रभृति ऋचस्त्रिंशद्भवन्ति हि ।

एतासान्तु ऋषिच्छन्दोदेवतास्तु पृथक् पृथक् ।

वक्ष्यन्ते सायणार्येण तत्र तत्र परिस्फुटम् ॥

अथ नवमखण्डे—सैषा प्रथमा । आद्यानां षष्ठाम् ऋण-
त्वसदस्यू संहितावृषी, पवमानो देवता । तत्रादिर्द्विपदा ।
हे 'सोम !' स्वादुः स्वादुरसस्त्व' 'इन्द्राय' 'पूष्णे' "भगाय"
एतेभ्यो देवेभ्यः "परिप्रधन्व" परितः पात्रेषु प्रचर ॥ १ ॥

२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पर्य्यु षु प्र धन्व वाजसातये परि वृत्राणि सक्षणिः ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २
द्विषस्तरध्या ऋणया न ईरसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । त्रिपदा अनुष्टुप्पिपीलिकमध्या । हे
'सोम !' सुष्ठु 'वाजसातये' अस्मभ्यमन्नदानायैव 'परिप्रधन्व'
परितः प्रगच्छ । यद्वा । 'वाजसातये' अन्नलाभाय संग्रामं
प्रगच्छ । किञ्च । 'सक्षणिः' सहनशीलस्त्व' 'वृत्राणि' शत्रून्
'परि' गच्छ । तदेवोच्यते 'नः' अस्माकम् "ऋणया" 'ऋणानां
यापयिता विनाशयिता त्वं 'द्विषः' शत्रून् 'तरध्वै' तरीतु'
हन्तुम् 'ईरसे' परिगच्छसि ।

"ईरसे" "ईयसे" इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व सोम महात्समुद्रः

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २
पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । द्विपदा । हे 'सोम !' 'महान्' देवेभ्यो

दीयमानत्वेन महत्वयुक्तः । 'समुद्रः' समुन्दनः यस्मात् समुद्र-
वन्ति रसास्तादृशः । 'पिता' सर्वेषां पालयिता त्वं 'देवानां'
'विष्वा' विष्वाणि सर्वाणि 'धाम' धामानि शरीरास्थभिलक्ष्य
'परि पवस्व' परिचर ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ४ ३ २ ३
पवस्व सोम महे दद्यायाश्वो

२ ३ २ ३ १ २ २
नं नित्तो वाजी धनाय ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । हे 'सोम !' 'अश्वोन' अश्वः इव 'नक्तः'
वसतीवरीभिरङ्घ्रिर्विनिर्णितः । 'वाजी' वेगवान् त्वं 'महे'
महते 'दद्याय' बलाय 'धनाय' धनार्थञ्च 'पवस्व' चर ।

"महे" "क्रत्वे" इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
इन्दुः पविष्ट चारुर्मदायापामुपस्थे कविर्भगाय ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । 'चारुः' कल्याणरूपः 'कविः' क्रान्तप्रज्ञः
'इन्दुः' सोमः । 'अपाम्' उदकानाम् 'उपस्थे' उपस्थाने
अन्तरिक्षे पक्विन् वा 'मदाय' मदार्थम् । 'भगाय' भजनै-
याय धनार्थञ्च 'पविष्ट' पवते ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अनु हि त्वा सुतप् सोम मदामसि महे समर्थ्यराज्ये ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
वाजाप् अभि पवमान प्र गाहसे ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । त्रिपदा अनुष्टुप् पिपीलिकमध्या । ऋषि-
देवते पूर्ववत् । हे 'सोम !' 'सुतम्' अभिषुतं 'त्वा' त्वां

वयम् 'अनुमदामसि हि' अनुमदामः अनुक्रमेणाभिष्टुमः
 खलु । हे 'पवमान !' पूयमान सोम ! स त्वं 'महे' महति
 'समर्थराज्ये' महत् समनुष्टुः त्वदीयं राज्यमनुपालयितुं
 'वाजान्' शत्रुबलान्यभिर्लक्ष्य 'प्रगाहसे' प्रगच्छसि ॥ ६ ॥

१ ३क २२ ३ २ ३ १ २
 . का ई व्यक्ता नरः सनीडा . . .
 ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 रुद्रस्य मर्या अथा स्वप्वाः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । वासिष्ठी । द्विपदा । मारुती । 'व्यक्ताः'
 कान्तियुक्ताः 'नरः' नेतारः 'सनीडाः' समानीकसः 'रुद्रस्य'
 रोदनशीलस्य एतत्सङ्गकस्य 'मर्याः' मर्याभ्यो नृभ्यो हिताः ।
 अथापि च 'स्वप्वाः' शोभनवाहाः 'इमम्' एवम्भूताः 'के'
 भवन्ति ? रूपातिशयात् ऋषिः आश्चर्य्येणाहेति ॥ ७ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 अग्ने तमद्याष्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् ।
 ३ १ २ ३ १ २
 ऋध्यामा त ओहैः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । पदपङ्क्तिः । आग्नेयी । वामदेव ऋषिः ।
 हे 'अग्ने !' 'अद्य' अस्मिन्नहनि, वयमृत्विगादयः 'ओहैः'
 इन्द्रादिप्रापकैः 'स्तोमैः' स्तोत्रसमूहैः 'तं' प्रसिद्धं त्वाम्
 'ऋध्याम' समर्चयामः । कौटुशं त्वाम् 'अश्वं न' वोढारमश्व-
 मिव तथा 'हविषः' वाहकम् । 'क्रतुं न' कर्त्तारमिव उप-
 कारिणमित्यर्थः । तथा 'भद्रं' भजनीयम् । 'हृदिस्पृशं'
 हृदयङ्गमम् अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आविर्मर्या आ वाजं वाजिनो

३ १ २ ३ २ ३ २
अगमं देवस्य सवितुः सवम् ।

३ १ २
स्वर्गां अर्वन्तो जयत ॥ ९ ॥

अथ नवमी । पुर उष्णिक् । वाजिनां स्तुतिः । 'मर्याः' मनुष्येभ्यो हिताः 'आविः' प्रकाशमानाः 'वाजिनः' देवविशेषाः वाजिनभाजः 'सवितुः' प्ररकस्य देवस्य 'सवम्' अभिषोतव्यं 'वाजम्' अन्नरूपं सोमं 'गमन्' अगमन् । ततो हे यजमानाः । 'स्वर्गां' 'जयत' तथा 'अर्वन्तः' अर्वतोऽश्वान् जयत ॥९॥

१ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व सोम द्युम्नी सुधारो

३ १ २ ३ १ २ ३ २
महां अवीनामनु पर्व्यः ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमादौ पञ्चमं दशति ।

अथ दशमी । पश्वरयोर्धिष्णां ऋषयः । द्विपदा । हे 'सोम' ! 'द्युम्नी' 'द्युम्नं' द्योतते, यशो वान्नं वेति यास्कः (नि० नै० ५,५) अन्नवान् यशस्वी वा । 'सुधारः' शोभनधारायुक्तः 'पर्व्यः' पुरातनः 'महान्' त्वम् 'अवीनां' 'गोम्णां' रोमभ्यः सकाशात् 'अनु' क्रमेण 'पवस्व' क्षर ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

चतुर्थस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।

इति पञ्चमप्रपाठकस्य प्रथमादौ समाप्तम् ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ प्रथम दशति ।

१ २ ३ १ २ ३ १
 विप्रवतोदावन् विप्रवतो न आ
 २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 भर यं त्वा शविष्ठमीमहे ॥ १ ॥

अथ दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । ऐन्द्री । हे 'विप्रवतो-
 दावन्' ! सर्वतश्छेदनवन् सर्वत्र दानवन् . वा इन्द्र ! स त्वं
 'विप्रवतः' सर्वतः 'नः' अस्मभ्यम् अभीष्टम् 'आभर' . आहर ।
 किञ्च, 'शविष्ठम्' अतिशयेन बलवन्तं 'यं' 'त्वान्' 'ईमहे'
 अभीष्टं याचामहे ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
 एष ब्रह्मा य ऋत्विय इन्द्रो नाम श्रुतो गृणो ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ऐन्द्री । 'ऋत्वियः' ऋती वसन्तादि-
 भूमये भवः 'यः' इन्द्रः 'नामश्रुतः' विश्रुतः 'एषः' 'ब्रह्मा'
 स्तोतृणामभीष्टस्य वर्द्धयिता तमहं 'गृणे' स्तौमि ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ . .
 ब्रह्माणा इन्द्रं महयन्तो अर्कै-
 २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 रवर्द्धयन्नहये हन्तवा उ ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । तसदस्य ऋषिः । 'अहये' वृत्राय क्रिया-
 ग्रहणं कर्त्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् हननक्रियायां
 वृत्रस्य सम्प्रदानसंज्ञा 'वृत्रहन्तवै' तुमर्थे सेऽसेनिति (३,४,९)
 तवैप्रत्ययः हन्तुम् 'अर्कैः' अर्चनीयैः स्तौत्रैः मन्त्रैः हविल्लक्ष-
 णैरन्नैर्वा 'महयन्तः' पूजयन्तः 'ब्रह्मणा' ब्राह्मणाः 'इन्द्रम्'
 'भवर्द्धयन्' वर्द्धयन्ति प्रीतं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षु-

२ ३ १ २

स्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । ऐन्द्री । हे इन्द्र ! 'अनवः' मनुष्याः 'ऋभवः' 'तं' ब्रह्मस्वामिने 'अश्वाय' वाहनाय तदर्थं 'रथं' 'ततक्षुः' कृतवन्तः हे 'पुरुहूत' ! बहुभिराहुतेन्द्र ! 'त्वष्टा' विश्वकर्मा च त्वदीयं 'वज्रं' 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तमकरोत् ॥४॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

शं पदं मघं रयीपिणो न काम-

३ १ २ ३ १ २ ३ २

मव्रतां हिनीति न स्पृशद्रयिम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऐन्द्री । 'रयीपिणः' रयिं धनं हविलक्षणं प्रेषयन्तो जनाः 'शं' सुखं 'पदं' स्थानं 'मघं' धनं च लभन्ते इति शेषः । 'अव्रतः' इन्द्रविषययागादिकर्मरहितः पुरुषः शं सुखादिकं 'न हिनीति' न प्राप्नोति, दातुं समर्थो न भवतीत्यर्थः । स्वयमग्निं 'कामम्' अभीष्टं 'रयिं' रसणीयं धनं 'न स्पृशत्' न स्पृशति ॥ ५ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

सदा गावः शुचयो विश्वधा-

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यसः सदा देवा अरेपसः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । इयं वैश्वदेवी । 'गावः' गन्तारः स्तोतारो वा 'सदा' इन्द्रं पररणादिभिरुपगच्छन्ति ते 'शुचयः' निर्मलाः

‘सदा’ सर्वदा ‘विश्वधायसः’ विश्वं धारयन्ति पुष्पन्तीति विश्वधायसः बह्वन्नाः भवन्तीत्यर्थः । ‘सदा’ सर्वदा ‘देवाः’ दानादिगुणयुक्ताः ‘अरेपसः’ प्रापरहिताश्च भवन्ति ॥ ६ ॥

१ २ ३ १२ ३१ २२

आ याहि वनसा सह गावः

३ १ २२

सचन्त वर्त्तनिं यदूधभिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । सम्पात ऋषिः । द्विपात् । उपस्था । हे ‘उषः’ ! ‘वनसा’ वननीयेन तेजसा ‘सह’ सार्द्धम् ‘आयाहि’ आगच्छ । उपसो वाहनभूताः ‘गावः’ ‘वर्त्तनिं’ रथं ‘सचन्त’ सेवन्त अनश्वेन रथेनायाहीत्यर्थः । ‘यत्’ या गावः ‘ऊधभिः’ उपलक्षिताः प्रभूताः पीना इत्यर्थः । ताः गावः इति सम्बन्धः ॥ ७ ॥

१२ ३१ २२ ३२ ३

उप प्रचे मधुमति क्षियन्तः

१२ ३२ ३१ २

पुष्येम रयिं धीमहे त इन्द्र ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । ‘हे इन्द्र !’ परमैश्वर्ययुक्त ! त्वं ‘मधुमति’ माधुर्योपेत ‘प्रचे’ राजकर्तृकन्यग्रोधचमसे ‘ते’ त्वदीये ‘क्षियन्तः’ समीपे स्थिताः वयं ‘रयिं’ रमणीयमन्नं ‘पुष्येम’ पोषयेम । किञ्च । त्वां ‘धीमहे’ वयमनुध्यायेम ॥ ८ ॥

१२ ३२ ३१ २ ३१

अर्चन्त्यर्कं मरुतः स्वर्का आ

२२ ३२७ ३ १ २२

स्तीभति श्रुतो युवा स इन्द्रः ॥ ९ ॥

अथ नवमी । 'स्वर्काः' शोभनस्तोत्राः शोभनात्त्रावा
'मरुतः' 'अर्कम्' अर्चनीयमिन्द्रम् 'अर्चन्ति' स्तोत्रैर्हविर्भिः ।
'युवा' नित्यतरुणः 'श्रुतः' विख्यातः 'इन्द्रः' 'आस्तीभति'
तेषां सम्बन्धिनि शत्रुजातान्याभिसुख्येन हिनस्ति ॥ ९ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३

प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमाय

१ २ ३ १ २ ३ १ ० ३ १ २

विप्राय गाथं गायत यं जुजोषते ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाद्धे प्रथम दशति ।

अथ दशमी । हे 'विप्राः !' मेधाविनः ! 'वृत्रहन्तमाय'
अतिशयेन वृत्रस्य हन्तमः, तस्मै इन्द्राय 'तं' 'गाथं' स्तोत्रं
'प्रगायत' प्रकर्षेण पठत । हे उद्गातारः ! स इन्द्रः 'यं'
स्तोत्रं 'जुजोषते' सेवते ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्द्रोच्चाख्याने

चतुर्थस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ।

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाद्धे द्वितीय दशति ।

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ ३ १ २

अचेत्यग्निश्चिकितिर्हव्यवाङ्गु सुमद्रथः ॥ १ ॥

अथ एकादशखण्डे—सैषा प्रथमा । 'हव्यवाङ्' हविषां
वोढारं 'चिकितिः' विशिष्टप्रज्ञः 'सुमद्रथः' सुष्ठुहविर्युक्त
रथोऽग्निः 'अचेति' चेत्यते सर्वैर्ज्ञायते । यद्वा । व्यत्ययेन

२५० सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [४अ०११ख०

कर्त्तरि प्रत्ययः (३, १, ८५) हविः प्रदातारं यजमानं
जानाति ॥ १ ॥

१ २ २ ३ १ २ १ २
अग्ने त्वं नो अन्तम उत

३ २ ३ १ २ ३ २ २

चाता शिवो भवो वरूथ्यः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । बन्धुर्ऋषिः । आग्नेयी । हे 'अग्ने !'
'वरूथ्यः' वरणीयः सम्भजनीयः ॥ यद्वा । वरूथ्यैः यज्ञगृहै-
र्हृतः 'त्वं' 'नः' अस्माकम् 'अन्तमः' अन्तिकतमः 'भूवः' भव ।
'उत' अपिच 'चाता' रक्षकः शिवः सुखकरश्च भव ॥ २ ॥

२ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ १ २

भगो न चित्रो अग्निर्महोनां दधाति रत्नम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । आग्नेयीयसृक् । 'महोनां' महताम्
मध्ये 'भगोन' सूर्य इव 'चित्रः' चायनीयः पूजनीयः 'अग्निः'
यज्वनां रत्न' रमणीयं धनं 'दधाति' धारयति । प्रयच्छ-
तीत्यर्थः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २

विश्वस्य प्र स्तोभ पुरो वा सन् यदिं वेह नूनम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । एषा ऐन्द्री । 'विश्वस्य' सर्वस्य शत्रुजातस्य
'प्रस्तोभ' प्रस्तोभति हिनस्तीत्यर्थः । 'यदिवा' 'इह' यज्ञे
'नूनं' 'पुरो वासन्' पूर्वस्मिन् देशे वसन् स्थितः स इह नूनं
प्रस्तोभ ऋत्विग्भिः प्रकर्षेण स्तूयते स्तोभतिस्तु स्तुति-
कर्मा ॥ ४ ॥

३ २ ८ ३ २ ३ २ ३ १ २

उषा अप स्वमुष्टमः सं वर्त्त-

१ १ २ १ १ २
यति वर्त्तनिं सुजातता ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । संवर्त्तऋषिः उषोदेवता । द्विपदा । इयम् 'उषाः' 'स्वसुः' भगिन्याः रात्रेः सम्बन्धि 'तमः' 'अन्धकारम्' 'अप संवर्त्तयति' आत्मीयेन तेजसा अपगमयति । 'सुजातता' सुजातत्वं आत्मनः सुप्रकाशत्वं च वर्त्तनिं वर्त्तयति रथं प्रापयति ॥ ५ ॥

३ २७ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
इमा नु कं भुवना सीषधेमेन्द्रश्च विष्टे च देवाः ॥६॥

अथ षष्ठी । भौवन आत्यऋषिः । 'इमाः' इमानि परिदृश्यमानानि 'भुवना' भुवनानि 'नु' क्षिप्रं 'सीषधेम' साधयामः वशीकुर्मः ! कर्मिति पूरकः यद्वा । इमानि सर्वाणि भूतजातानि अस्मभ्यं 'कं' सुखं सीषधेम साधयतु पुरुषव्यत्ययः 'इन्द्रश्च' 'विष्टे' सर्वे देवाश्च स्तुत्या प्रीता इममर्थं साधयन्तु ॥ ६ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २
वि स्रुतयो यथा पथा इन्द्र त्वद्यन्तु रातयः ॥७॥

अथ सप्तमी । कवष ऐलुषऋषिः । इयं वैश्वदेवी । हे 'इन्द्र !' 'त्वत्' त्वन्नः सकाशात् 'रातयः' दानानि 'वि यन्तु' विविधं गच्छन्तु । तत्र दृष्टान्तः, 'पथः' राजमार्गात् स्रुदमार्गा यन्ति तद्वत् ॥ ७ ॥

३ १ ३ २ ३ १ २ ३
अथा वाजं देवहितं सनेम

१ २ ३ १ २ ३ १ २
मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । भरद्वाजऋषिः । द्विपदा । 'अया' अनया स्तुत्या 'देवहितं' देवेन द्योतमानेनेन्द्रेण दत्तम् 'वाजम्' अन्नं 'सनेम' वयं सम्भजेम । अपिच 'सुवीराः' शोभन-पुत्रोपेता वयं 'शतहिमाः' शतं हेमन्तान् 'मदेम' हृषाम ॥८॥

३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३

ऊर्जा मित्रो वरुणःपिन्वतेडाः

१ २ ३ १ २ ३ १ २

पीवरीमिषं कृणुही न इन्द्र ॥ ९ ॥

अथ नवमी । आत्रेयऋषिः । इयं वैश्वदेवी । हे 'इन्द्र !' 'मित्रः', 'वरुणः', त्वञ्च सर्वे यूयं 'ऊर्जा' रसेन बलेन वा संहिताः 'इडा' अन्नानि 'पिन्वत' अस्मभ्यं सिञ्चत प्रयच्छ-तेत्यर्थः । पिन्व सेचने (भ्वा० प०) धातूनामनेकार्थत्वादत्र प्रयच्छतेत्यर्थः किञ्च । 'पीवरी' प्रवृद्धम् 'इषम्' अन्नं 'नः' अस्माकं 'कृणुहि' कुरु देहीत्यर्थः ॥ ९ ॥

२ ३ १ २

इन्द्रो विश्वस्य राजति ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीय दशति ।

अथ दशमी । इयमेकपदाष्टाक्षरा गायत्री । वसिष्ठ ऋषिः । यतः कारणात् 'इन्द्रः' विश्वस्यः भुवनस्य 'राजति' ईश्वरो भवति, अतः कारणात् इन्द्रं प्राधान्येनाभिसुखीकृत्यो-च्यते इति पूर्वेष्वान्वयः ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

चतुर्थस्यःध्यायस्यैकादशः खण्डः ।

इति द्वैपदमैन्द्रं समाप्तम् ॥

त्रिकद्रुकेषु मुख्याः स्वर्दशर्षवाहिरादिमा ।
जगत्प्रयं सहस्रेत्येन्द्रया ह्युपनस्तथा ॥
अग्निं होतारमित्येषा अस्तु श्रीषड्या रुचा ।
चतस्रोऽत्यष्टयोऽभित्यं तवत्यन्नर्यमित्यृची ॥
इमे द्वे अतिशक्त्यावष्टौ इत्येक ऊचिरि ।
प्रबोमहेऽतिजगती तमिन्द्रमिति तादृशी ॥
सौरी ह्ययं सहस्रेति पावंमर्णौ त्वया रुचा ।
अस्तु श्रीषड् श्वदेवी मारुती तु प्रबोमहे ॥
अभित्यमिति सावित्री स्यादाग्नेय्यग्निमित्यसी ।
ऐन्द्रोऽवशिष्टा इत्येवं कृन्दोदैवतनिर्णयः ॥

• अथ पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय दशति ।

१ २ ३ १ २ २ ३ २
त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म-

३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
स्तृम्पत्सोममपिवद्विष्णुना सुतं यथावशम् ।

१ २ ३ २ ३ २ २ १ २ ३ २ ३ १
स ईं ममाद् महि कर्म कर्त्तवि महामुरुध्

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ ३ २ ३ १ ३ २
सैन्यं सञ्चद्देवो देव्यं सत्य द्रुन्दुः सत्यमिन्द्रम् ॥१

अथ द्वादशखण्डे—तत्र प्रथमा । गृत्समद ऋषिः ।
‘मदिषः’ महान् पूज्यः ‘तुविशुष्मः’ बहुबलः ‘स्तृम्पत्’
हृष्यन्दिन्द्रः ‘त्रिकद्रुकेषु’ ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेषु अभिज्ञ-
विकेष्वहःसु ‘सुतम्’ अभिषुतं ‘यवाशिरं’ यवमयैः सक्तुभिर्मि-
श्रितम् आङ्पूर्वस्य श्रीञ् धातोः क्विप् ‘आस्यधेवामित्यादिना
त्रियः शिर इत्यादेशः तं सीमं ‘विष्णुना’ सह ‘अपिवत् ।’

‘यथावशं’ पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथा अपिबत् वश
कान्तौ (अ०, प०) । ‘बहुलं छन्दसीति (२, ४, ७३)
शपोलुगभावः. ‘सः’ पीतः सोमः ‘महाम्’ * महान्तम् ‘उरुम्’
विस्तीर्णम् ‘ईम्’ एनम् ‘इन्द्रम्’ ‘ममाद’ अमादयत् । किम-
र्थम् ? ‘महि’ महत् वृत्रहननादिलक्षणम् ‘कर्म’ ‘कर्त्तव्ये’
कर्त्तुम् । ‘सत्यः’ ‘इन्दुः’ स्रवन् । ‘देवः’ दीप्तमानः ‘सः’
सोमः ‘सत्यं’ यथार्थभूतं ‘देव’ सोमं कामयमानम् ‘एनम्’
‘इन्द्रं’ ‘सञ्चत् सञ्चतिर्व्याप्तिकर्मा व्याप्नोतु ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १

अयं सहस्रमानवो दृशः

२ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २

कवीनां मतिर्ज्योतिर्विधर्म ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

ब्रध्नः समीचीरुषसः समैरयदरेपसः

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

सचेतसः स्वसरे मन्युमन्तश्चिता गोः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । गौराङ्गिरसऋषिः । ‘सहस्रमानवः’
सहस्रसंख्याका मनुष्याः यस्य सः, सहस्रसंख्याकैर्मनुष्यैरिवाव-
स्थितैरग्निभिर्युक्तः ‘दृशः’ सर्वेषां दर्शनीयः ‘कवीनां’ मेधा-
विनां सर्वेषां ‘मतिः’ स्तुत्यः मननीयो वा ‘विधर्म’ विधाह
‘ज्योतिः’ तेजः ‘अयं’ ‘ब्रध्नः’ सूर्यः ‘समीची’ शुद्धाः निर्मलाः
‘अरेपसः’ तमः पापरहिताः । ‘सचेतसः’ समानचिन्ताः
इमाः ‘उषसः’ ‘समैरयत्’ सम्यक् प्रेरयति । ततः ‘स्वसरे’
दिवसनामैतत् (नि, नै०१, ६) दिवसे ‘मन्युमन्तः’ मन्युः
प्रकाशस्तद्वन्तः तेजस्विनश्चन्द्रमः ‘प्रभृतयः’ गोः आदित्यश्च

तेजसा 'चिताः' अपचिताः भवन्त्विति विगततेजस्का भवन्ती-
त्सर्वः । 'आदित्योऽपि गौरुच्यते (२,६)' इति निरुक्तम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २

एन्द्र याह्यप नः परावतो नायमच्छा

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

विद्यानीव सत्यतिरस्ता राजेव सत्यतिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २

हवामहे त्वा प्रयस्वन्तः सुतेष्वा पुत्रासो न

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पितरं वाजसातये म०हिष्ठं वाजसातये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । परुच्छेप ऋषिः । छ० अत्यष्टि । हे 'इन्द्र !'
'परावतः' दूरदेशात् स्वर्गलक्षणात् 'नः' अस्मान् 'उपायाहि'
अस्मत्समीपं प्रत्यागच्छ । तत्र दृष्टान्तः 'नायम्' अयं न पुरोवर्त्ती
अग्निः 'अभिषुतः' सोमो वा प्रस्तुतत्वान्निर्दिश्यते स इव
यद्यपि पुरस्तादुपचारान्निषेधार्थीयो नकारः सर्वत्र, तथा-
प्यत्रौचित्येनोपमार्थीयो गृह्यते । यद्वा । 'परावतः न' दूर-
देशादिव । यद्यपि यज्ञे सर्वदा सन्निहितः, तथापि स्वर्गा-
ख्याद् दूरदेशादिव । अस्मिन् पक्षे अयमिति विभक्तिव्यत्ययः ।
'अयम्' इमं देवयजनदेशम् 'अच्छ' अभि प्राप्तुम् आयाहीति
शेषः । तत्र दृष्टान्तः 'सत्यति' सतां सर्वदा वर्त्तमानानामृत्वि-
जाम्पालको यजमान इव 'पत्यावैश्वर्यं (६,२,१८)' इति पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् त्वमपि यज्ञे गृहाण्यागच्छ । यद्वा ।
सतां नक्षत्राणां पतिः चन्द्रमाः, स यथा स्वधाम स्थान-
मामच्छति तद्वत् । 'अस्ता' अस्तं सुप आकारः (७,१,२६)
अतएव बहुचा अस्तं राजित्वामनन्ति अस्तं गृहं 'राजेव'

राजा यथा आगच्छति तद्वत् । किञ्च । 'ग्रयस्वन्तः' इवि-
र्लक्षणाश्वन्तः यजमाना वयं 'त्वा' त्वां 'सुतेषु' अभिसुतेषु
सोमेषु 'आहवामहे' अभिसुख्येनाहवामहे । आह्वाने दृष्टान्तः
'पुत्रासः' पुत्राः 'पितरं न' पालकं जनकमिव तं यथा 'वाज
सातये' संप्रामप्राप्तये तज्जयाय हविः स्त्रीकरणाय वा आह्व-
यामः ॥ ३ ॥

१ २२ १ १ २ १ २ १ २ १ २

तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं सत्रा

२२ १ २ १ २ १ २ १ २

दधाननप्रतिष्कृतं श्रवांसि भूरि ।

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २

मंहिष्ठो गीर्भिरा च यज्ञियो ववर्त्त

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २

राये नो विष्ट्वा सुपथा कृणीतु वञ्ची ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । रभा ऋषिः । 'तम्' पूर्वोक्तगुणोपेतम्
'इन्द्र' 'जोहवीमि' यष्टाहं पुनः पुनराह्वयामि ह्वयतेरभ्य-
स्तस्य चेति सम्प्रसारणम् कौटुभं 'मघवानं' मंहनीयधनवन्तम्
'उग्रम्' उद्गूर्णबलं 'सत्रा' सत्यं यथार्थमेव 'श्रवांसि' बलानि
'भूरि' भूरीणि 'दधानम्' अतएव 'अप्रतिष्कृतं' शत्रुभि-
रप्रतिरोधनीयम् आह्वयामि । किञ्च 'मंहिष्ठः' पूज्यतमो
दाह्यतमो वा 'यज्ञियः' यज्ञार्हः इन्द्रः 'गीर्भिः' अस्मदीयामिः
स्तुतिभिः 'आ ववर्त्त' यज्ञेष्वभिसुख्येन वर्त्तते । वर्त्ततेर्लिटि
रूपम् । ततो 'वञ्ची' वञ्चवान् इन्द्रः 'राये' धनार्थं 'विष्ट्वा'
सर्वाण्येव 'सुपथा' सुमार्गाणि 'कृणीतु' करोतु । धनं सर्वदि-
ग्जमस्मान् प्राप्नीतु इत्यर्थः ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ १ ० ३ २ ३ १ २ ३ १

अस्तु श्रीषट् पुरो अग्निं धिया दध आ नु

२२ ३ १ २ ३ १ २

त्यच्छर्वा दिव्यं वृणीमहे इन्द्रवायू वृणीमहे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

यद्वा क्राणा विवस्वते नाभा सन्दाय नव्यसे ।

२ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अध प्रनूनमुप यन्ति धीतयो देवाः अच्छ न धीतयः ५

अथ पञ्चमी । पुरुच्छेपऋषिः । क० अतिशक्तरी । अहं 'पुरः' पुरतः उत्तरवेद्याम् 'अग्निम्' आहवनीयाख्यं 'धिया' प्रणयनादि कर्मणा 'दधे' धारितवानस्मि । 'त्यत्' तत् 'शर्हः' तादृशं बलं बलवन्तं वाऽग्निम् । यद्वा । तच्छर्हः तादृशं मरुतां मङ्गरूपं बलं 'दिव्यं' दिविभवं 'नु' क्षिप्रम् 'आ वृणीमहे' आभिमुख्येन सम्भजामहे किञ्च 'इन्द्रवायू' 'वृणीमहे' प्रार्थयामहे । 'यद्वा' सुपोलुक् (७, १, ३६) यः 'विवस्वते' विवो हवीरूपं धनं तद्वते 'नव्यसे' नवतराय यजमानाय 'नाभा' नाभौ भूम्या नाभिस्थाने देवयजने । यद्वा । वेदिरूपे अथवा नाभौ सर्वस्य फलस्य सम्बन्धके यज्ञे 'यज्ञमाहुर्भवनस्य नाभिः' इति श्रुतेः 'सन्दाय' सम्यक् बध्वा मिथः संयुज्य 'क्राणा' धनादिकं कुर्वाणी भवतः । तौ वृणीमहे इति समन्वयः । यस्मादेवं तस्मात् 'अस्तु' 'श्रीषट्' अस्याः, स्तुतेः अवरुणं भवतु । श्रोता भवतु वा मरुतां गणोऽग्निर्वा इन्द्रवायु पक्षे प्रत्येकापेक्षयैकवचनम् 'अध' अनन्तरं 'नः' 'धीतयः' अस्मदीयानि कार्माणि स्तुत्यादिरूपाणि 'प्रनूनम्' 'उपयन्ति' प्रकर्षेण युष्मानुपेत्य गच्छन्ति । किञ्च, 'देवानच्छान' अग्न्यादिदेवान्

२५८ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके । [४अ०१२ख०

आभिसुख्येन प्राप्तुमिव 'धीतयः' अस्मदीयानि कर्माणि
'उपयन्ति' तेषां समीपं प्रापयन्ति ।

"आनुत्यत्", "आनुतद्" इति "नव्यसे", "नवसि" इति,
"प्रनूनं" "प्रसूनम्" इति च क्रमेण साम्ना मृचश्च पाठः ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मरुत्वते गिरिजाः एवयामरुत् ।

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र शर्धाय प्र यज्यवे सुखादये तवसे

३ ५ २ ३ १ २ ३ १ २
भन्ददिष्टये धुनिव्रताय शवसे ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । एवयामरुदृषिः । छ० अतिजगती । 'प्रयन्तु' प्रग-
च्छन्तु 'गिरिजाः' गिरी वाचि निष्पन्नाः 'मतयः' स्तुतयः । 'महे'
महते 'वः' तुभ्यं वचनव्यत्ययः (३,१,८५) 'विष्णवे' व्याप्तायाम्
इन्द्राय विष्णवे वा 'मरुत्वते' मरुद्विस्तद्वते । कस्य स्तुतयः ?
इत्युच्यते 'एवयामरुत्' एतन्नामकस्य ऋषेः षष्ठ्यलुक् (७,१,
३८) अथवाऽयमृषिः गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । किञ्च,
'प्रयन्तु' स्तुतयः । कस्मै ? 'शर्धाय' बलाय मारुताय इतर-
त्सवं बलविशेषणम् 'प्रयज्यवे' प्रकर्षेण यष्टव्याय । 'सुखा-
दये' शोभनाभरणाय खादिराभरणविशेषः । 'हस्तेषु
खादिश्च कृतश्च सन्दधे' इति, 'अंसेषु च ऋषयः पत्सु खादयः'
इति च श्रुतेः । 'तवसे' बलवते । 'भन्ददिष्टये' स्तुतिरूपा
इष्टिर्यस्य तत् भन्ददिष्टिः, तस्मै । 'धुनिव्रताय' भिधानां
चालनं कर्म यस्य, तादृशाय 'शवसे' गमनवते ॥ ६ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

अथा रुचा हरिण्या पुनानो विश्वा द्वेषांसि

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

तरति सयुग्वभिः सूरौ न सयुग्वभिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

धारा पृष्ठस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।

२ ३ २ ३ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २

विश्वा यद्रूपां पनियास्यृक्त्रभिः सप्तास्येभिर्ऋक्त्रभिः ७

अथ सप्तमी । अनानतः पारुच्छेपिर्ऋषिः । क० अत्यष्टि ।
 'पुनानः' पृथमानः सोमः 'हरिण्या' हरितवर्णया 'अथा' अनया
 'रुचा' रोचमानया धारया 'विश्वा' सर्वाणि 'द्वेषांसि' द्वेषुणि
 रक्षांसि 'तरति' विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः 'सूरौ न' यथा
 सूर्यः 'सयुग्वभिः' मह युक्तेरग्निभिः तमांसि हिनस्ति तद्वत्
 सयुग्वभिरिति द्विकृत्तिरादरार्था । यद्वा । धारया युक्तः
 सोमो युक्तेस्तेजोभिः सह रक्षांसि तरति । तस्य 'पृष्ठस्य'
 पृष्ठ इति धारक उच्यते जगतो धारकस्य सोमस्य पतन्ती
 धारा 'रोचते' दीप्यते । 'पुनानः' पृथमानः 'हरिः' हरित-
 वर्णः सोमः 'अरुषः' आरोचमानो भवति । 'यद्' यः सोमः
 'सप्तास्येभिः' रक्षाहरणशौलास्यैः 'ऋक्त्रभिः' स्तुतिमद्भिः,
 ऋक्त्रभिस्तेजोभिः 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि 'रूपाणि' परि-
 याति' परितो व्याप्नोति ।

“पृष्ठस्य” “सुतस्य” इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ७ ॥

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

अभि त्यं देवः सवितारमोण्योः कविक्रतु-

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
मर्चामि सत्यसवध् रत्नधामभि प्रियं मतिम् ।

३ २८ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३
जर्ध्वा यस्यामतिर्भा अद्विद्युतत्सवीमनि

१ २ ३ १ २ ३ १ २
हिरण्यपाणिरमिमीत सुक्रतुः कृपा स्वः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमौ । नकुल ऋषिः । छ० अष्टि । 'सवितारं' प्रेरकं 'देवं' वाग्ब्यापारेण 'अभि अर्चामि' सर्वतः पूजयामि । कीदृशं ? 'कविक्रतु' क्रान्तप्रज्ञं 'सत्यसवं' अवितथप्रेरणम् । 'रत्नधां' रमणीयानां धनानां दातारम् । 'अभिप्रियं सर्वतः प्रीतियुक्तम् । 'मतिं' मननीयं स्तुत्यम् 'यस्य' सवितुः 'भा' दीप्तिः 'जर्ध्वा' उन्नता सती 'ओण्योः' द्यावापृथिव्योः । 'अद्विद्युतत्' अतिशयेन दीप्यते । यस्य सवितुः 'सवीमनि' प्रसवे सति 'अमतिः' सर्वेषां कान्तिः अद्विद्युतत् भृशं प्रकाशते । सः 'सुक्रतुः' शोभनकर्मा 'हिरण्यपाणिः' हिरण्यहस्तः सविता देवः 'कृपा' कृपया 'स्वः' स्वर्गे निमित्तभृते सति 'अमिमीत' 'इमं' सोमम् इयत्तया मितवान् । यद्वा । स्वः सर्वस्या कृपया सङ्कल्पेन निरमिमीत ॥ ८ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
अग्निध् होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनुध्

२२ ३ १ २ ३ २२ २ ३ १ २
सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
य जर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 घृतस्य विभ्राष्टिमनु शुक्रशो-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 चिष आजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ६ ॥

अथ नवमी । परुच्छेप ऋषिः । छ० अत्यष्टि । 'अग्नि' सर्वासां देवसेनानामग्रस्थं यज्ञेष्वग्रं नीयमानं वा । 'होतारम्' असंद् यागं प्रति देवानामाह्वतारम् । यद्वा । होमनिष्पादकं होतारं 'जुहोतेर्होतैर्यीर्णवाभः (७, १५) इति यास्कवचनात् । 'अग्निमथ्य होतारमवृणोतेति श्रुतेः । अग्निमग्न आवहेति च अग्नेराह्वतत्वं प्रसिद्धम् । अग्निं होतारं मन्ये इत्येवं प्रतिविशेषणं मन्ये इति सम्बन्धः । यद्वा यागनिष्पत्तेरेवोपलक्षितत्वादेतदेव विधेयविशेषणम् । इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि 'दास्यन्तम्' अतिशयेन दानवन्तं 'वसोः' प्रशस्यस्य सर्वेषां 'सहस्रः सूनुम्' बलस्य पुत्रमग्निं मन्यन्काले बलेन मथ्यमान उत्पद्यत इति तत्पुत्रत्वमुपचर्यते । 'जातवेदसं' जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा जातवेदः शब्दो यास्कं न बहुधा निरुक्तः अग्नेर्जातवेदस्त्वे दृष्टान्तः 'विप्रं न' जातवेदसञ्जातविद्यं मेधाविनं ब्राह्मणमिव, तं यथा बहु मन्यते तथा त्वामपि स्तौमीत्यर्थः । उक्तगुणविशिष्टो यो देवः 'स्वध्वरः' शोभनयज्ञवान् यज्ञं सम्यक् निर्वहन् । ऊर्ध्वया' उन्नतया उत्कृष्टया 'देवास्था' देवान् पूजयन्त्या देवान् प्रत्युक्तया वा 'कृपा' कृपया सामर्थ्यलक्षणया 'देवान् प्रयुक्तया कृपेति (६, ८) यास्कः तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् 'शुक्रशोचिषः' दीप्ततेजस्कस्य 'आजुह्वानस्य' आ समन्ताद् ज्ञयमानस्य 'सर्पिषः' सरणशीलस्य घृतस्य विलापनेन दीप्त-

स्याज्यस्य 'विभ्राष्टि' विशेषेण भ्राजमनु स्वयमपि तदाज्यं
'वष्टि' कामयते स्वीकरोतीत्यर्थः ।

“वसोः” “वसुम्” इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ९ ॥

२ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २
तव त्यन्नर्य्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पूर्व्यं दिवि प्रवाच्यं कृतम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
यो देवस्य शवसा प्रारिणा असु रिणन्नपः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
भुवो विश्वमभ्यदेवमोजसा विदे-

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
दूर्जं शतक्रतुर्विदेदिषम् ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाङ्गे तृतीय दशति ।

अथ दशमी । गृह्णामदऋषिः । छ० अतिशङ्करी । 'नृतः'
मर्वेषां नर्त्तयितः ! प्रवर्त्तयितः ! हे 'इन्द्र !' 'नर्य्यं' नराणां
हितकारम् । 'प्रथमं' प्रथमं 'प्रथमं प्रथमम्' इति यास्कः
'पूर्व्यं' पूर्वकालभवं त्वया कृतं 'तव' त्यद्' तदपः कर्म
“दिवि' स्वर्गलोके 'प्रवाच्यं' देवैः प्रकर्षेण वक्तव्यं श्लाघ-
नीयमित्यर्थः । किन्तु ? 'देवस्य' विजिगीषोः 'असु-
रस्य' 'असु' असुं प्राणं 'रिणन्' हिंसन् त्वम् 'अपः'
उदकानि तेन निरुद्धानि 'अरिणः' प्रैरय । इति यदेतत्
कर्म तत्रवाच्यमिति समन्वयः । परोक्षनिर्देशविशिष्टः 'सः'
इन्द्रः 'विश्वं' व्याप्तम् 'अदेव' तमोरूपम् 'असुरम्' 'भोजसा'

बलेन 'अभि भुवत्' अभिभवतु । किञ्च 'शतक्रतुः' इन्द्रः
'ऊर्जम्' बलं 'विदेत्' लभयेत् । 'इषं' हविलक्षणमन्त्रं च
विदेत् विदुल्ल लाभे (तु० उ०) ।

“यो” “यद्” इति, “विदेद्” “विदा” इति च साम्न
ऋचः पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाभ्यां विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
चतुर्थोऽध्यायस्य द्वादशः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशिन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वेदिक मार्ग प्रवर्त्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाळ-
शास्त्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-
प्रकाशे छन्दोव्याख्याने ऐन्द्रकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः ।

समाप्तम् ऐन्द्रम् पर्व ऐन्द्रकाण्डं वा
इति द्वितीयं पर्व ।

अथ पञ्चमाध्यायः ।

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
द्वितीयं पर्व सोमस्य पवमानस्य संस्तुतिः ।
उच्चात इति गायत्र्यश्चत्वारिंशच्चतुर्युताः ॥

अथ पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहं चतुर्थ-दशति ।

२ १ २ ३ १ २२ १ १ २२
उच्चाते जातमन्वसो दिवि सद्गम्या ददे ।

३ २ ३ १ २

उग्रं शर्म महि श्रवः ॥ १ ॥

* तत्र प्रथमे खण्डे—सैषा प्रथमा । अमहौयुऋषिः ।
 छ० गायत्री । दे० सोमः । हे 'सोम !' 'ते' तव सम्बन्धिनः
 'अन्धसः' रसस्य 'उच्चा' उपरि 'जातम्' जन्म । अपिच ।
 'दिवि' द्युलोके 'सत्' विद्यमानम् 'उग्रम्' उद्गूर्णम् 'शर्म'
 सुखं 'महि' महत् 'श्रवः' अन्नञ्च 'भूम्याददे' इत्यत्र यमा-
 मनन्ति । विसर्जनीयलोपः साहित्यिकः भूमिः भौमजन्यः
 अस्मादृशः, भूमिष्ठैरादीयत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

स्वादिष्ठया मदिष्ठया पवस्व सोम धारया ।

१ २ ३ १ २ ३ २

इन्द्राय पातवे सुतः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । मधुच्छन्दा ऋषिः । हे 'सोम !' इन्द्राय
 'पातवे' पातु 'सुतः' अभिषुतस्त्व 'स्वादिष्ठया' स्वादुत-
 मया 'मदिष्ठया' अतिशयेन मादयित्वा 'धारया' 'पवस्व'
 चर ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते च मत्सरः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

विश्वा दधान ओजसा ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । भृगुर्वाऋषिः ऋषिः । हे 'सोम !' त्वं
 'वृषा' स्तोतृणामभिमतम् वर्षकः सन् 'धारया' त्वदीयया
 'पवस्व' द्रोण्यस्यमानञ्च पवतिर्गतिकर्म आगतस्त्व वदा-

स्माभिरिन्द्राय दीयते तदा 'मरुत्वते' सहाया मरुतो यस्य सन्ति तस्मै इन्द्राय 'मत्सरः' मदकरश्च भव । कीदृशः ? 'विश्वा' विश्वानि सर्वाणि व्याप्तानि वा धनानि 'भोजसा' आत्मीयेन बलेन युक्तः सन् स्तोत्रभ्यस्तानि प्रयच्छन् त्वं मादयिता भवेति समन्वयः ॥ ३ ॥

२३ २३ १२ ३ १ २ ३ १ २

यस्ते मद्दो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा ।

३ १ २ ३ २

देवावीरघशंसहा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अमहीयुर्ऋषिः । हे सोम ! ते तव देवावीः देवकामः अघशंसहा राक्षसानां हन्ता वरेण्यः सर्वैर्वरणीय मदः मदकरः यः रसो विद्यते तेन रसेन अन्धसा आदरणीयेन पवस्व क्षर ॥ ४ ॥

३ २८ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः ।

१ २ ३ १ २

हरि रेति कनिक्रदत् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । त्रित ऋषिः । 'तिस्रोवाचः' ऋगादिभिदेन त्रिविधाः 'उदीरते' स्तुतीः प्रोहायन्ति ऋत्विजः । 'धेनवः' आश्रिरेण प्रीणयित्रः 'गावः' 'मिमन्ति' शब्दायन्ति दोहार्यम् । 'हरिः' हरितवर्णः सोमश्च 'कनिक्रदत्' शब्दं कुर्वन् गच्छति कलशम् ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रायिन्द्रो मरुत्वते पवस्व मधुसत्तमः ।

३ २३ १, २ ३ १ २

अर्कस्य योनिमासदम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठौ । कश्यप ऋषिः । हे 'इन्दो !' सोम ! 'मधु-
मत्तमः' अतिशयेन मधुमान् 'अर्कस्य' अर्चनीयस्य यज्ञस्य
'योनिं' स्थानं 'आसदम्' उपवेष्टुं 'मरुत्वते' 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं
'पवस्व' क्षर ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ २

असाव्यं शुर्मदायासु दक्षो गिरिष्ठाः ।

३ २७ ३ १ २

श्येनो न योनिमासदत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । जमदग्नि ऋषिः । 'गिरिष्ठाः' पर्वते जातः
'अंशुः' सोमः 'मदाय' मदार्थम् 'असावि' अभिषुतः । 'अप्सु'
'वसतीवरीषु' 'दक्षः' प्रवृद्धश्च भवति । किञ्च । 'श्येनो न' यथा
श्येनो वनादागत्य स्थानमासीददिति तद्वद् 'अयं' सोमः 'योनिं'
स्वकीयस्थानम् 'आ सदत्' आसीदति ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

मरुद्गो वायवे मदः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । दृढच्युत आगस्त्य ऋषिः । हे 'हरे !' हरि-
तवर्णं पापहर्तृर्वा सोम ! 'दक्षसाधनः' दक्षो बलन्तस्य साधकः
'मदः' मदकरश्च त्वं 'पवस्व' क्षर । किमर्थम् देवेभ्यः इन्द्रा-
दिभ्यः 'पीतये' पानाय । तथा 'मरुद्गः' वायवे च पीतये
पानाय 'पवस्व' क्षर ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
परि स्वानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अक्षरत् ।

१ २ ३ १ २
मदेषु सर्वधा असि ॥ ९ ॥ •

अथ नवमी । ऋ० अस्मितदेवली । अस्याः परस्याश्च काश्यपो-
ऽसित ऋषिः । अयं 'सोमः' 'पवित्रे' 'पथ्यक्षरत्' परिक्षरति ।
'स्वानः' सुवानः अभिपृयमाणः 'गिरिष्ठाः' गिरिस्थायी गिरौ
वर्तमान इत्यर्थः । स त्वं 'मदेषु' मादकेषु स्तोत्रकेषु 'सर्वधा
असि' सर्वस्य धाता दाता वा भवसि ॥

'स्वानः' 'सुवानः' इति, 'अक्षरन्' 'अक्षाः' इति च साम्न
ऋचः पाठौ ॥ ९ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २
परि प्रिया दिवः कविर्वयांसि नप्तगोर्हितः ।

३ १ २ ३ १ २
स्वानैर्याति कविक्रतुः ॥ १० ॥ •

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाह्नौ चतुर्थं दृश्यते ।

अथ दशमी । कविर्मेधावी । 'कविक्रतुः' अन्तःप्रज्ञ-
क्रान्तकर्मा वा सोमः 'नप्तगोः' अधिषवणफलकयोः 'हितः'
निहितः । 'दिवः' दुलोकस्य 'प्रिया' प्रियाणि 'वयांसि'
वयन्ति गच्छन्तीति वयांसि यावाणः तानि । तथाच मन्व-
वर्षः 'श्येना अतिथयः पर्वतानां ककुभः' इति । 'स्वानैः'
अभिषुण्वद्भिरध्वर्युक्तानि 'परियाति' गच्छति ॥

"स्वानैः" सुवानैः इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे रुन्दीव्याख्याने

पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

अथ पञ्चमपाठकस्य द्वितीयाहं पञ्चम दशति ।

१ २५ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनाम् ।

३ २ ३ १ २

सुता विदधे अक्रसुः ॥ १ ॥

अथ द्वितीये खण्डे—सैषा प्रथमा । श्यावांश्च ऋषिः ।
'सोमासः' सोमाः 'मदच्युतः' मदस्राविणः 'सुताः' अभिषुताः
सन्तः 'मघोनां' हविषतां 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनि 'विदधे'
यज्ञे 'श्रवसे' अन्नाय कीर्तये वा 'प्राक्रसुः' प्रगच्छन्ति ॥

“मघोनां” “मघोनः” इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र सोमासो विपश्चितोऽपो नयन्त ऊर्मयः ।

५ १ २ ३ १ २

वनानि महिषा इव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । त्रितऋषिः । 'विपश्चितः' मेधाविनः
'सोमासः' सोमाः 'प्र नयन्त' पात्राणि प्रति गच्छन्ति ।
किमिव ? 'अप ऊर्मयः' अप इति षष्ठी व्यत्ययेन द्वितीया ।
अपामूर्मयः अतएव बहुचाः अपान्नयन्तीति पठन्ति ते यथा
सततमुद्भवन्ति तद्वत् । बाहुल्येऽयं दृष्टान्तः । अर्थतो गमने
दृष्टान्तान्तरमभिधीयते 'वनानि महिषाः' प्रवृद्धा मृगा इव ।
अथवा स्वाश्रयात् प्रद्रवणे प्रथमो दृष्टान्तः । द्वितीयस्तु
दशापवित्रादधःप्रदेशे ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

पवस्वेन्द्रो वृषा सुतः कृधी नो यशसो जने ।

२ ३ २३ १२

विष्वा अप द्विषो जहि ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । अमहीयुर्ऋषिः । हे 'इन्दो !' सोम !
'सुतः' अभिषुतः 'वृषा' सेक्ता त्वं 'पवस्व' धारया क्षर । 'जने'
जनपदेषु 'नः' अस्मान् 'यशमः' यशस्विनः 'क्षधि' कुरु ।
'विष्वा' सर्वांश्च 'द्विषः' द्वेषन् शत्रून् 'अप जहि' मारय ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे ।

१२ ३१ २

पवमानं स्वर्ष्टशम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । ऋगुर्ऋषिः । हे 'सोम !' त्वं 'वृषा' अभि-
क्षिप्तफलानां वर्षिता 'असि हि' भवसि खलु । तस्मात्
हे 'पवमान !' पूयमान पुनान वा सोम ! 'स्वर्ष्टशं' सर्वस्यै
द्रष्टारं 'भानुना' तेजसा 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तम् अतिशयेन
तेजस्विनमित्यर्थः । 'न्तुतिमन्तं वा 'त्वा' त्वां 'हवामहे' यज्ञेषु
आह्वयामहे ॥ ४ ॥

१ २ ३ १२ ३ १ २३ २ ३ ०

इन्दुः पविष्ट चेतनः प्रियः कवीनां मतिः ।

३ १ २२ ३ १ २

सृजदृश्वं रथीरिव ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । अस्या उत्तरस्याश्च कश्यप ऋषिः । 'चेतनः'
प्रज्ञापकः 'प्रियः' देवानां प्रीतिकरः । 'इन्दुः' सोमः 'कवीनां'
क्रान्तकर्मणां स्तोतृणां 'मतिः' मत्या स्तुत्या 'पविष्ट' पवते ।
'अश्वं' हयं 'रथीरिव' रथीव जर्मिम् । 'सृजत्' सृजति ॥ ५ ॥

२७० सामवेदसंहितायाः छन्द आर्षिके [पृष्ठ०२१००

१ २ ३ २, ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
असृक्षत प्रं वाजिनो गव्या सोमासो अश्वया ।
३ १ २ ३ १ २ २ .
शुक्रासो वीरयाशवः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । 'वाजिनः' बलवन्तः 'आशवः' वेगवन्तश्च
'सोमासः' सोमाः 'गव्या' गवेच्छया 'अश्वया' अश्वेच्छया
'वीरया' वीरेच्छया च । 'प्रासृक्षत' ऋत्विग्भिः प्रकर्षेण
सृज्यन्ते ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
पवस्व देव आयुषगिन्द्रं गच्छतु ते मदः ।
३ १ २ २ ३ १ २
वायुमा रोह धर्मणा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । निधुविः काश्यप ऋषिः । हे सोम !
'देवः' द्योतमानस्त्व 'पवस्व' धारया क्षर । अपिच तव
'मदः' मदकरो रसः 'आयुषक्' अनुषक्तं यथा भवति तथा इन्द्रं
प्रति गच्छतु । अपिच त्वं 'वायु' 'धर्मणा' धारकेण रसेन
'आरोह' प्राप्नुहि ।

'देव आयुषक्' 'देवायुषग्' इति पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
पवमानो अजीजनद्विवश्चित्वं न तन्यतुम् ।
१ २ ३ २ ३ २
ज्योतिर्वैश्वानरं वृहत् ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । अमहीयुर्ऋषिः । 'पवमानः' सोमः
'वृहत्' महत् 'वैश्वानरं' वैश्वानराख्य 'ज्योतिः' तेजः 'दिवः'

द्युलोकस्य 'चित्तं' विचित्रं 'तन्यतु' न' अशनिभिव 'अजी-
जनत्' अजनयत् ॥ ८ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

परि स्वानास इन्द्रवो मदाय वर्हणा गिरा ।

१ २

३ १ २

मधो अर्षन्ति धारया ॥ ९ ॥

अथ नवमी । इयोः काश्यपोऽसित ऋषिः । 'स्वानासः'
सुवानाः अभिप्रयमाणाः 'इन्द्रवः' दीप्ताः । 'वर्हणा' महत्या
'गिरा' स्तुतिरूपया वाचा 'मधो' इति विभक्तिव्यत्ययः
(३,१,८५) । मधवो मदकराः सोमाः 'धारया' सह देवानां
'मदाय' तदर्थं 'पर्यर्षन्ति' दशापवित्रादधः क्षरन्तीत्यर्थः ।

"मधो" "सुता" इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ९ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

परि प्रासिष्यदत्कविः सिन्धोरूर्मावधि श्रितः ।

३ १

२ ३ १ २

कारुं विभ्रत्पुरुस्युहम् ॥ १० ॥

इति पञ्चमप्रपाठकस्य द्वितीयाहो पञ्चम-दर्शति ।

अथ दशमी । 'परि प्रासिष्यदत्' परिस्थन्दते 'कविः'
मेधावी 'सिन्धोरूर्मावधिश्रितः' आश्रितः सन् 'पुरुस्युहं'
बहुभिः स्युहणीयं 'कारु' स्तोतारं 'विभ्रत्' धारयन् सोमः
परिस्थन्तते इति सम्बन्धः ।

"कारु" "कारम्" इति पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माघनीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोब्याख्याने

पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

इति पञ्चमप्रपाठकः समाप्तः ।

अथ षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे प्रथम दशति ।

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

उपो पु जातमसुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।

१ २ ३ १ २

इन्दुं देवा अयासिषुः ॥ १ ॥

अथ तृतीये खण्डे—मैषा प्रथमा । अंभहीर्युक्त्विः । 'सुजात' सम्यक् प्रादुर्भूतम् 'असुं' वसतीवरीभिः प्रेरितं 'भङ्गं' शत्रुणाभञ्जकं 'गोभिः' गोविंकारैः पयोभिः 'परिष्कृतम्' अलङ्कृतम् संस्कृतम् । 'इन्दु' सोमं 'देवाः' इन्द्रादयः उपायासिषुः 'उपगच्छन्ति ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २

पुनानो अक्रमीदभि विष्वा मृधो विचर्षणिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

शुभन्ति विप्रं धीतिभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । 'विचर्षणिः' एष्ट्रा 'पुनानः' सोमः 'विष्वाः' सर्वाः 'मृधः' शत्रुसेनाः 'अभ्यक्रमीत्' अभिक्रामति । 'विप्रं' मेधाविनं तं सोमं 'धीतिभिः' शुचिभिर्वा 'शुभन्ति' अलं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ २

आविशन् कलशं सुतो विष्वा अर्षन्नभि श्रियः ।

२ ३ १ २

इन्दुरिन्द्राय धीयते ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । ऋ० जमदग्निः । 'सुतः' अभिषुतः 'सोमः' 'कलशं' द्रोणम् 'आ विशन्' 'विष्वाः' सर्वाः 'श्रियः' सम्पदः

‘अभ्यर्षन्’ अभितो गमयन् ‘इन्दुः’ दीप्तः सोमः ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं
‘धीयते’ दशापवित्रे अध्वर्युभिर्निधीयते ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ इक २२ ३ २

असर्जि रथ्यो यथा पवित्रे चम्बोः सुतः ।

१ २ ३ १ २

कार्ष्णन् वाजी न्यक्रमीत् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । प्रभूवसुर्ऋषिः । ‘रथ्यो यथा’ रथसम्बन्धी
अथ इव स यथा विस्तृत्यते यज्ञे तद्वत् ‘चम्बोः’ अधिषवण-
फलकयोः ‘सुतः’ अभिषुतः सोमः ‘पवित्रे’ ‘असर्जि’ सृष्टो-
ऽभूत् । तथाभूतो ‘वाजी’ वेगवान् सोमः ‘कार्ष्णन्’ ‘कार्ष्णि-
युद्धे इतरैरपकर्षणात् । अत्र देवानामाकर्षणवति यज्ञाख्ये-
संग्रामे ‘न्यक्रमीत्’ नितरां क्रामति ॥ ४ ॥

२७ ३ १ २२ ३ २ ३ २ ३ १ २

प्र यद्गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः ।

१ २ ३ २७ ३ १ २

घ्नन्तः कृष्णामपत्वंचम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । मेध्यातिथिर्ऋषिः । ‘यत्’ ये ‘भूर्णयः’
क्षिप्राः ‘त्वेषाः’ दीप्ताः ‘अयामः’ अयाः गमनकुशलाः ‘कृष्णां’
‘त्वम्’ ‘अप घ्नन्तः’ अभिषवेण निरस्यन्तः त्वक्षिः सम्बरण-
कर्मा (तु०प०) । इदृग्भूताः सोमाः ‘प्राक्रमुः’ यज्ञं प्रवर्त्त-
यन्ति । तत्र दृष्टान्तः ‘गावो न’ उदकानीव तानि यथा
क्षिप्रमधः पतन्ति तद्वत् । गाव एव वा उपमीयते ता यथा
स्त्रगोष्ठमाशु गच्छन्ति तद्वत् । अथवा गावः स्तुतिवाचः ता
यथा स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति, तद्वत् यज्ञं प्रवर्त्तयन्ति तान्
स्तुवे इति शेषः ॥

“यत्” “यि” इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अपघ्नन् पवसे मृधः क्रतुवित्मोम मत्सरः ।

३ १ २ २ ३ १ २
नुदस्वादेवयुं जनम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । अस्याः परस्वाश्च निधुविर्ऋषिः । हे ‘सोम !’
‘मत्सरः’ मदकरः यः, त्वं ‘मृधः’ हिंसकान् शत्रून् ‘अप घ्नन्’
मारयन् ‘क्रतुवित्’ अस्मभ्यं प्रज्ञां प्रयच्छन् ‘पवसे’ क्षरसि
स त्वं ‘अदेवयुम्’ अदेवकामं जनं राक्षसवर्गं ‘नुदस्व’
प्रेरय ॥ ६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः ।

३ १ २ २ ३ २
हिन्वानो मानुषीरपः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । हे सोम ! ‘मानुषीः’ मनुष्याणां हितानि
‘अपः’ उदकानि ‘हिन्वानः’ प्रेरयन् त्वं ‘यया’ धारया ‘सूर्यम्’
‘रोचयः’ प्रकाशयः । तथा ‘अया’ अनया धारया ‘पवस्व’
क्षर ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
स पवस्व य आविथेन्द्रं वृत्राय हन्तवे ।

३ १ २ ३ २ ३ २
वत्रिवांसं महीरपः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । अमहीयुर्ऋषिः । हे सोम ! यस्त्वं ‘महीः’
महतीः ‘अपः’ महान्द्युदकानि ‘वत्रिवांसं’ निरन्धानं ‘वृत्राय’

वृत्रं 'हन्तवे' हन्तुम् 'इन्द्रम्' 'आविथ' अरक्षः 'सं' त्वं 'पवस्व'
धारया क्षर । सोमं पीत्वा मत्तः सन्निद्रो महान्युदकानि-
रन्धानं वृत्रं जघानेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

अया वीतो परि स्रव यस्त इन्द्रो मदेष्वा ।

३ १ २ ३ १ २ २ २

अवाहन्नवतीर्नव' ॥ ९ ॥

अथ नवमी । अमहीयुर्ऋषिः । हे 'इन्द्रो !' सोम !
'अया' अनेन रसेन 'वीतो' वीत्यै इन्द्रस्य भक्षणाय 'परि-
स्रव' परिक्षर । कीदृशेन रसेनेत्यत आह 'ते' त्वं 'यः'
रसः 'मदेषु', सङ्ग्रामेषु 'नवतीर्नव' नवनवतिसङ्ख्याकाः शम्बर-
पुरीः 'अवाहन्' जघान (अमुं सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निद्रः
उक्तसङ्ख्याकान् शम्बरपुरीर्जघानेति मत्वा रसो जघानेत्यु-
पचारः ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ ३ १ २ ३ १ २

परि द्युक्षं सन्दृष्टिं भरद्वाजं नो अन्वसा ।

३ १ २ ३ २ ३ २

स्वानो अर्घ पवित्र आ ॥ १० ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे प्रथम-दशति ।

अथ दशमी । उक्थ ऋषिः । 'द्युक्षं' दीप्तं 'सन्दृष्टिं'
दीयमानं सैन्धवं वा 'रयिम्' धनं यस्य तादृशं 'वाजं' बलम्
'अन्वसा' अनेन सह सोमः 'नः' अस्माकं 'परिभरत्' परितो-
हरतु प्रयच्छतु इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे सोम ! 'स्वानः'
सुवानोऽभिषूयमाणस्त्वम् 'पवित्रे' 'आ अर्घ' आभिमुख्येन क्षर ।

‘द्युक्षःसूनद्रयिं’ ‘द्युक्षःसनद्रयिं’ इति, ‘स्वानः’ ‘सुवानः’
इति च साम्न ऋचः पाठी ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने
पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

अथ षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाङ्के द्वितीयदशति ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २

अचिक्रद्वृषा हरिर्महान् मित्रो न दर्शतः ।

१ २ २

सःसूर्येण दिद्युते ॥ १ ॥

अथ चतुर्थे खण्डे—सैषा प्रथमा । मेध्यातिखिर्ऋषिः ।
‘वृषा’ कामानां वर्षकः ‘हरिः’ हरितवर्णः ‘महान्’ पूज्यः
‘मित्रो न’ यथा सखा तद्वत् । ‘दर्शतः’ दर्शनीयो यः सोमः
‘अचिक्रदत्’ शब्दङ्करोति सोऽयं सोमः ‘सूर्येण’ सह ‘दिद्युते’
दिवि प्रकाशते । ‘दिद्युते’ ‘रोचते’ इति साम्न ऋचः पाठी ॥१॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ ते दत्तं मयोभुवं वङ्गिमया वृणीमहे ।

२ ३ १ २ ३ १ २

पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । भृगुर्ऋषिः । हे सोम ! यष्टारो वयं
‘ते’ तव स्वभूतं ‘दत्तं’ बलम् ‘अद्य’ अस्मिन् यामदिने ‘आ’
अभिसुख्येन ‘वृणीमहे’ सम्भजामहे । कीदृशम् ? ‘मयोभुवं’
बुद्धस्य भावयितारं ‘वङ्गिं’ धनादीनां प्रापकम् ‘पान्तं’ शत्रुभ्यो
रक्षकम् । ‘पुरुस्पृहं’ बहुभिः स्पृहणीयं काम्यमानं बल-
मिति ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २
अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्रे आ नय ।

३ १ २ ३ १ २
पुनाहीन्द्राय पातवे ॥ ३ ॥

अथ द्वितीया । उच्यते ऋषिः । हे 'अध्वर्यो !' 'अद्रिभिः'
आवभिः 'सुतम्' अभिषुतं सोमं 'पवित्रे' 'आनय' प्रापय ।
एतदेव दर्शयति 'इन्द्राय' इन्द्रस्य 'पातवे' 'पानाय' 'पुनाहि'
पुनीहि पावय ।

'पुनाहि' 'पुनीहि' इति, 'आनय' 'आसृजे' इति च
सान्न ऋचः पाठः ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः ।

२ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । अवत्सार ऋषिः । 'मन्दी' देवानां हर्षकः
स सोमः 'तरत्' स्तौतृन् पाप्मनः सकाशात् तारयन् 'धावति'
द्रोणकलशं गच्छति । धावतीति पुनरपि तदेवाहात्यन्ता
दरार्थं तरत्समन्दीधावतीति । यद्वा । अस्य ऋचो यास्कानो-
क्तार्थो द्रष्टव्यः । तद्यथा 'तरति स पापं सर्वं मन्दी यः स्तौति
धावति गच्छत्यूर्ध्वं' गतिं धारा सुतस्यान्वसो धारयाभिषुतस्य
मन्त्रपूतस्य वाचा स्तुतस्येति (नि० प० १३, ६) ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ पवस्व सहस्रिणां रयिं सोम सुवीर्यम् ।

३ १ २ २
अस्मे श्रवांसि धारय ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । निभ्रुविर्ऋषिः । हे 'सोम !' त्वं 'सह-
स्रिषं' बहुसङ्घातं 'सुवीर्यं' शोभनसामर्थ्योपेतं 'रयिं' धनम्
'आ पवस्व' आभिसुख्येन धर । अपि च 'अस्त्रे' अस्त्रासु
'अवांसि' अन्नानि 'धारय' स्थापय ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अनु प्रत्नास आयवः पदं नवीयो अत्रासुः ।

२ १ २ ३ १ २

रुचे जनन्त सूर्य्यम् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । 'प्रत्नासः' पुराणाः केचित् 'आयवः' गमन-
वन्तोऽश्वाः 'नवीयः' नवतरं 'पदम्' 'अन्वक्रसुः' अनुक्रमन्ते
रूपकव्यवहारेण सोमाः स्तूयन्ते 'रुचे' दौमैत्र तदर्थं 'सूर्य्यं'
'जनन्त' जनयन्ति ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अर्षा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत् ।

३ १ २ ३ २ ३ २

स्रीदन्योनौ वनेष्वा ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । भृगुविर्ऋषिः । हे 'सोम !' 'द्युमत्तमः'
अतिशयेन दौमिमान् त्वं 'द्रोणानि' प्रयोगबाहुल्यापिचमेत-
द्बहुवचनम् द्रोणकक्षशानभिलषीकृत्य 'रोरुवत्' पुनः पुनर्बर्ध
वा शब्दं कुर्वन् 'अर्षं' आगच्छतु । दशापविधमथाङ्गिर्गतः सोमः
अविच्छिन्नधारया पतन् शब्दङ्करोति खलु । तत्र दृष्टान्तः
'वनेषु' वननीयेषु यज्ञेषु वनसम्बन्धिषु यज्ञगृहेषु वा 'योनौ'
स्थाने 'आसीदन्' यद्वा । वनेषु योनौ भूमौ आसदन् पूर्वं
स्थितः सन् यज्ञगृहम् अभ्यर्पतीति सम्बन्धः ॥

‘सीदन् योनौ वनेष्वासीदन्’ ‘श्वेनोनयोनिम्’ इति साञ्च
ऋचः पाठी ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ ३ ३ १ २

वृषा सोम द्युमा॑ अ॒सि वृषा देव वृष॑व्रतः ।

१ ३ १ २

वृषा धर्मा॑णि द॒धिषे ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । कश्यप ऋषिः । हे ‘सोम !’ ‘वृषा’ कामानां
वर्षकस्त्व’ ‘द्युमान्’ दीप्तिमान् ‘असि’ । अपि च हे ‘देव !’
द्योतमान सोम ! ‘वृषा’ त्वं ‘वृषव्रतः’ वर्षणशीलकर्मासि ।
किञ्च हे सोम ! ‘वृषा’ त्वं ‘धर्माणि’ देवानां मनुष्याणां च
हितानि कर्माणि ‘दधिषे’ ‘दधिषे’ इति पाठी ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इ॒षे पव॑स्व धारया मृ॒ज्यमानो मनी॑षिभिः ।

१ २ ३ १ २ २

इ॒न्दो रु॒चाभि गा इ॒हि ॥ ९ ॥

अथ नवमी । कश्यप ऋषिः । हे ‘इन्दो !’ सोम ! ‘मनी-
षिभिः’ ऋत्विग्भिः ‘मृज्यमानः’ शोध्यमानस्त्वम् ‘इषे’ अस्माक-
मन्नाय ‘धारया’ ‘पवस्व’ क्षर ‘रुचा’ रोचमानेनान्धसा ‘गाः’
पशून् ‘अभीहि’ अभिगच्छ ॥ ९ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

मन्द्रया सोम धारया वृषा पवस्व देवयुः ।

२ ३ १ २ ३ २

अव्या वारेभिरस्मयुः ॥ १० ॥

अथ दशमी । असित ऋषिः । हे ‘सोम !’ ‘वृषा’

२८० सामवेदसंहितायाः छन्द ऋषिर्बिके [५ अ० ४ ख०

कामानां षर्षिता 'देवयुः' देवकामः 'अस्ययुः' अस्यत्कामश्च
त्वम् 'अव्या' अवेः 'वारिभिः' बलैः कृते दशापवित्रे 'मन्द्राय'
मदकरया धारया 'पवस्व' क्षर ॥

'अव्यावारिभिः' 'अव्योवारिषु' इति पाठौ ॥ १० ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ उ ३ क २ र

अथा सोम सुकृत्यया महात्सन्नभ्यवर्द्धथाः ।

३ १ २ र

मन्दान इहृषायसे ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । कविः ऋषिः । हे 'सोम !' 'अथा'
अनया 'सुकृत्यया' शोभनया अभिषवादिलक्षणया क्रियया
'महान्' पूज्यमानः 'सन्' देवान् प्रति 'अभ्यवर्द्धथाः' अभ्य-
वर्द्धयः । 'मन्दानः इत्' मोदमानः एव 'इषायसे' इषवदा-
चरसि यथा मोदमानो इषभः शब्दं करोति तथाभिषव-
वेलायाम् उपरवेषु शब्दं करोषीत्यर्थः ।

'अभ्यवर्द्धथाः' 'अभ्यवर्द्धत' इति, 'इषायसे' 'इषायते' इति
च पाठाः ॥ ११ ॥

३ १ २ र ३ १ २ र ३ १ २ र

अयं विचर्षणिर्हितः पवमानः स चेतति ।

३ १ २ र ३ र

हिन्वान आप्यं वृहत् ॥ १२ ॥

अथ द्वादशी । जमदग्निः ऋषिः । 'विचर्षणिः' विद्रष्टा
'हितः' पात्रे निहितः 'पवमानः' शोध्यमानः 'अयं' सोमः
'आप्यम्' अप्सु भवं 'वृहन्' महत् अन्नं 'हिन्वानः' प्रेरयन्
'सचेतति' सर्वैः सञ्ज्ञायते ॥ १२ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २२ ०
प्र न इन्दो महे तु न ऊर्मिं न विभ्रदर्षसि ।

३ २ ३ २ ३ १ २ .
अभि देवाः अयास्यः ॥ १३ ॥

अथ त्रयोदशी । अयास्य ऋषिः । हे 'इन्दो' ! क्लिय-
मान ! त्वं 'नः' अस्माकं 'महे' महति 'तुने' धनाय 'प्रार्षसि'
प्रगच्छसि । 'न' सम्प्रत्यर्थे अयास्यञ्चायमृषिः तव 'ऊर्मिं'
तरङ्गं 'विभ्रद्' धारयन् देवान् यष्टुमभिगच्छति ॥ १३ ॥

३ १ २ ३ २७ ३ २ ३ १ २
अपघ्नन् पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः ।

२ ३ १ २ ३ ३
गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ १४ ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाङ्के द्वितीय दर्शनि ।

अथ चतुर्दशी । अमर्हीयुः ऋषिः । 'सोमः' 'मृधः' हिंस-
कान् शत्रून् 'अपघ्नन्' मारयन् 'अराव्णः' शक्तौ सत्यान् धना-
नामदातृष्व अपघ्नन् 'इन्द्रस्य' 'निष्कृतं' स्थानं 'गच्छन्' प्राप्नु-
ष्वन् 'पवते' धारया चरति ॥ १४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे ऊन्दीव्याख्यायाम्
चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

(अथ षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाहं द्वितीय-दशति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

पुनानः सोम धारायापो वसानो अर्षसि ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्यत्मी देवो हिरण्ययः १

अथ पञ्चमे खण्डे—सैषा प्रथमा । छ० इहती । भरद्वाजादयः सप्त ऋषयः । हे 'सोम' ! 'पुनानः' शोधकः 'अपः' वसतीवरीः 'वसानः' आच्छादयन् 'धारया' 'अर्षसि' गच्छसि द्रोणकलशे किञ्च 'रत्नधा' रमणीयानां धनानां दाता त्वम् 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'योनिं' स्थानम् 'आसीदसि' अपि च 'देवः' द्योतमानः सोमः 'उत्सः' प्रस्यन्दनशीलः सन् 'हिरण्ययः' देवानां हित-रमणीयो भवसि खलु ।

“देवो” “देव” इति साम्न ऋचः पाठी ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

परीतो षिञ्चता सुतः सोमो य उत्तमः हविः । दध-

१ २ ३ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

न्वाः यो नर्यी अस्वाः न्तरा सुषाव सोममद्रिभिः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विजः ! 'सुतम्' अभिषुतं 'सोमः' 'इतः' अस्मात् कर्मणः 'जर्ध्वम्' अथवा अस्मात् प्रदेशादूर्ध्वं 'परिषिञ्चत' वसतीवरीभिः 'इतोषिञ्चत' इत्यत्र संहितायां छान्दसं रोक्तवम् । आदेशप्रत्ययोरिति षत्वम् । 'यश्च' सोमः देवानाम् 'उत्तमं' प्रशस्तं 'हविः' भवति । अपिच 'नर्यः' मनुष्याय हितः 'यः' च सोमः 'अप्सु' वसतीवरीषु 'अन्तर्' अन्तरिक्षे वा 'दधन्वान्' गच्छन् भवति । तं सोमम् 'अद्रिभिः

श्रावभिः अध्वर्युः 'सुषाव' अभिषुतं चकार तं 'प्ररिषिञ्चतेति
समन्वयः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ १ २

आ सोम स्वानो अद्रिभिस्त्रिरो वाराण्यव्यया ।

२ ३ २ ३ २ ३करर ३ २ ३ २ ३ १ २

जनो न पुरि चम्बोर्विशङ्गरिः सदो वनेषु दधिषे ॥३॥

अथ षतीया । ऋ० अत्रिः । हे 'सोम' ! 'अद्रिभिः' श्रावभिः
'स्वानः' अभिषृद्यमाणस्त्वम् 'अव्यया' अविमयानि 'वाराणि'
वालानि पवित्राणि 'तिरम्' कुर्वन् व्यवधायकानि कुर्वाणः सन्
'आ पवसे' आभिमुख्येन क्षरसि । 'हरिः' हरितवर्णः स सोमः
चम्बोरधिषवणफलकयोरुपरि स्थिते कलशे 'विशत्' प्रवि-
शति । तत्र दृष्टान्तः, 'जनो न' यथा जनः 'पुरि' पुरे प्रवि-
शति । स त्वं वनेषु काष्ठनिर्मितेषु पात्रेषु 'सदः' स्थानं
"दधिषे" "दधिषे" इति, साम्न ऋचः पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्णसा । अंशोः

२२ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

पयसा मदिरो न जागृविरच्छा कोशं मधुश्रुतम् ॥४॥

अथ चतुर्थी । ऋ० विश्वामित्रः । हे 'सोम' ! त्वं 'देववीतये'
देवानां पानाय तदर्थम् 'अर्णसा' वसतीवर्याख्येनोदकेन
'प्रपिप्ये' प्राप्यायसे । तत्र दृष्टान्तः, 'सिन्धुः न' यथा सिन्धुर्दकेन
प्राप्यायते तद्वत् प्यायतेः लिटि लिट्याडोश्चेति पीभावः ततः
स त्वम् 'मदिरः' मदकरः सुरादिरिव 'जागृविः' जागरणशीलः
यद्वा न सम्प्रत्यर्थे, इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वम् 'अंशोः'

लताखण्डस्य 'पयसा' रसेन 'मधुक्षुतं' मधुररसस्य चारयितारं
'कोशं' द्रोणकलशम् 'अच्छ' अभिगच्छसि ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २ १ २

सोम उ ष्वाणः सोढभिरधि ष्णुभिरवीनाम् । अश्व-

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

येव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया ५

अथ पञ्चमी । 'सोढभिः' षुण्वङ्गिः 'स्वानः' सुवानोऽभि-
षूयमाणः 'सोमः' अवीनां सुभिः' मात्स्यत्सूनामुपसंख्यान-
मिति वार्तिकेन सानुशब्दस्य सूभावः समुच्छितैर्बालैः पवित्रै-
रधियाति अधि अधिकं गच्छन्ति । 'उ' इति प्रसिद्धौ । 'अश्वयेव'
वडवयेव हरितवर्णया धारया याति । 'मन्द्रया' मटकारिण्या
धारया द्रोणकलशमधिगच्छति । "उष्वाणः" "उषुवाणः"
इति पाठौ ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तवाहं सोम रारण सख्य इन्दो दिवेदिवे । पुरूणि

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

बभ्रो नि चरन्ति मामव परिधीर् रति तां इहि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । हे 'इन्दो !' सोम ! तव 'सख्ये' सखिकर्मणि
अहं 'दिवे दिवे' अन्वहं 'रारण' रसे रणेर्लिटि उत्तमे णलि
रूपम् । हे 'बभ्रो !' बभ्रुवर्ण ! सोम ! 'पुरूणि' बहूनि रक्षांसि
'मां' तव सख्ये स्थितं 'न्यवचरन्ति' नीचीनं चरन्ति बाधन्ते ।
ये मां बाधन्ते तान् 'परिधीन्' रक्षसान् त्वम् 'अतीहि'
आगच्छ ॥ ६ ॥

३ १ २

३ १ २

मृज्यमानः सुहस्त्या समुद्रे वाचमिन्वसि ।

३२ ३१ २ ३१ २३ २३ १२ ३क२२
 रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥७॥

अथ सप्तमी । ऋ० वशिष्ठः । हे 'सृहस्या!' हस्ते भवाः
 हस्याः अङ्गुलयः, शोभनाङ्गुलिक सोम ! 'सृज्यमानः' शोध्य-
 मानस्त्व 'समुद्रे' अन्तरिक्षे कलशे वा 'वाचं' शब्दम् 'इन्वसि'
 प्रेरयसि । किञ्च, हे पवमान ! पूयमान सोम ! 'पिशङ्गं'
 हिरण्यं रजतादिभिः पिशङ्गवर्णं 'बहुलं' प्रभूतं 'पुरुस्पृहं'
 बहुभिः सृहणीयं 'रयिं धनम्' अभ्यर्षसि' स्तोतृणामभिन्नरसि
 प्रयच्छसौत्यर्थः ॥ ७ ॥

३१ २२ ३ २३ १२३ २३ १२ ३ १
 अभि सोमास आयवः पवन्ते मद्यं मदम् । समुद्र-
 २२ ३१२ ३ १२ ३१ २ ३१२
 स्याधि विष्टपे मनीषिणो मत्सरासो मदच्युतः ॥८॥

अथ अष्टमी । ऋ० विश्वामित्रः । 'आयवः' गमनशीलाः
 'सोमासः' सोमाः 'मद्यं' मदकरं मदम् आत्मीयं रसम् 'अभि-
 पवन्ते' अभितो निर्गमयन्ति । कुत्रेत्युच्यते 'समुद्रस्य' अन्तरि-
 क्षस्य 'अधिविष्टपे' अधिकं समुच्छ्रितपवित्रे । यद्वा । समुद्रस्य
 यस्मात् समुद्रवन्ति रसाः तस्य कलशस्य 'अधि' उपरि 'विष्टपे'
 स्थाने 'पवित्रे' निर्गमयन्ति । कीदृशाः ? 'मनीषिणः' मनस
 ईशितारः 'मत्सरासः' मदकराः 'मदच्युतः' मदकरणे रसेन
 चावयितारः ।

'विष्टपे', 'विष्टपि' 'मदच्युतः', 'स्वर्विदः' इति च
 पाठौ ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३२३ २३ १२ ३२ १
 पुनानः सोम जागृविरव्या वारैः परि प्रियः । त्वं

२२

२ १ २ ३ १ २

विप्रो अभवोऽङ्गिरस्तम मध्वा यज्ञं मिमिक्ष णः ॥६॥

अथ नवमी । ऋ० काश्यपः । हे सोम ! 'जागृविः' जागरणशीलः 'प्रियः' प्रीणयिता त्वं 'पुनानः' पूयमानः सन् 'अव्याः' मेघ्याः 'वारैः' बालैर्निर्मिते दशापवित्त्रे परिचरसि । 'अङ्गिरस्तम' हे अङ्गिरसां वरिष्ठ ! 'विप्रः' मेधावी त्वं पितृणां नेता 'अभवः' भवसि । स त्वं 'नः' अस्मदीयं 'यज्ञं' 'मध्वा' मधुना भ्रातृयीन रसेन 'मिमिक्ष' सेक्तुमिच्छसि । मिहेः क्षेचनार्यस्य (भा० प०) सनि रूपम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

इन्द्राय पवते मदः सोमो मरुत्वते सुतः ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सहस्रधारो अत्यव्यमर्षति तमी मृजन्त्यायवः ॥ १० ॥

अथ दशमी । ऋ० जमदग्निः । 'मदः' मदकरः 'सुतः' अभिषुतः 'सोमः' 'मरुत्वते' मरुद्भिस्तद्वते 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'पवते' क्षरति । ततः 'सहस्रधारः' बहुधारोपेतः सोमः 'अव्यम' अविमयं पवित्रम् 'अत्यर्षति' अतिगच्छति तमिमम् 'आयवः' मनुष्या ऋत्विजः 'मृजन्ति' शोधयन्ति ॥ १० ॥

१ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ २

पवस्व वाजसातमोऽभि विश्वानि वार्या ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

त्वत् समुद्रः प्रथमे विधर्मं देवेभ्यः सोम मत्सरः ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । ऋ० वशिष्ठः । हे 'सोम !' 'विश्वानि' सर्वाणि 'वार्या' वरणीयानि स्तोत्राणि 'अभि' लक्ष्य 'वाजसा-

तमः' अतिशयेनात्मस्य लम्बकस्त्व' 'पवस्व' चरः' हे सोम !
'देवेभ्यः' देवानां 'मत्सरः' मदकारः 'समुद्रः' समुन्दनशीलः
'विधर्मन्' विशेषेण पोषक ! त्वं 'प्रथमे' सुख्ये अष्टे यज्ञे
देवेभ्यस्तदर्थं चर ।

"विधर्मन्" "विधारयम्" इति, "वाजसातये" "वाज-
सातमः" इति, "वाय्या" "काव्या" इति च क्रमेण साम्ना ऋचः
पाठाः ॥ ११ ॥

१२ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पवमाना असृचत पवित्रमति धारया । मरुत्वन्तो
३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३
मत्सरा इन्द्रिया हया मेधामभि प्रयांसि च ॥ १२ ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाहं तृतीय-दशति ।

अथ द्वादशी । 'पवमानाः' पूयमानाः सोमाः 'धारया' आत्मी-
यया 'पवित्रम्' 'अति' अतीत्य 'असृचत' सृज्यन्ते । कौटुशाः ?
'मरुत्वन्तः' मरुद्भिर्युक्ताः 'मत्सराः' मदकाराः 'इन्द्रियाः' इन्द्र-
लुष्टाः । 'मेधां' स्तुतिं 'प्रियांसि' अन्नानि च 'अभि' लक्ष्य
स्तीढस्य उभयं कर्तुं वा "हया" यज्ञे गन्तारः सृज्यन्ते ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे कन्दोव्याख्याने

षष्ठमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

अथ षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाहं चतुर्थ-दशति ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
वृभिः पुनानो अभि वाजमर्ध ।

२ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तो-

२ ३ १ २ ३ १ २
ऽच्छा बर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥ १ ॥

अथ षष्ठे खण्डे—सैषा प्रथमा । उशना ऋषिः । छ० त्रिष्टुप् ।
हे सोम ! 'तु' क्षिप्रं 'प्रद्रव' प्रगच्छ आगत्वा च 'कोशं' द्रोणक-
लशं 'परिनिषीद' निषण्णो भव । 'नृभिः' नेट्टभिः 'पुनानः'
पूयमानः 'वाजम्' अन्नं यजमानार्थमुद्दिश्य 'अभ्यर्षे' वाजं
सङ्ग्रामं वा 'वाजिनं' बलवन्तम् 'अश्वं न' अश्वमिव तं यथा-
मार्जयान्ते तद्वत् ताम् 'अर्जयन्तः' शोधयन्तः 'वर्हि' यज्ञम्
अच्छ 'प्रतिरशनाभिः' रशनावदायताभिरङ्गुलीभिः 'नयन्ति'
अध्वर्युप्रमुखाः ॥ १ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणी देवो

३ २ ३ १ २
देवानां जनिमा विवक्ति ।

१ २ ३ १ २ ३ २
महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
पदा वराहो अभ्येति रेभन् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । वृषगणो वासित ऋषिः । 'उशने एव'
तन्नामक ऋषिरिव 'काव्यं' कविकर्म स्तोत्रं 'ब्रुवाणः' 'देवः'
स्तोता अथ ऋषिर्बृषगणोनाम 'देवानाम्' इन्द्रादीनां 'जनिमा'
जन्मानि 'प्रविवक्ति' प्रकर्षेण वदति । वच परिभाषणे (अदा०
प०) । व्यत्ययेन विकरणस्य भ्रुः (३, १, ८५) बहुलं छन्दसीति

(७, ४, ७८) अभ्यासस्य इत्वम् 'महिब्रतः' प्रभूतकर्मा । 'शुचि-
बन्धुः' बध्नन्ति शत्रूनि ति बन्धूनि तेजांसि बलाभिं वा दीप्त-
तेजस्कः 'पावकः' पापानां शोधकः 'वराहः' वरञ्च तदहश्च
वराहः 'राजाहः सखिभ्यष्टच्' इति टच् समासान्तः । तस्मिन्न-
हनि अभिषूयमाणत्वेन तद्दान् । अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयो-
ऽच् तादृशः सोमः 'रिभन्' शब्दं कुर्वन् 'पदानि' स्थानानि
पात्राणि 'अभ्येति' अभिगच्छति । यद्वा । यदा कश्चन
वराहः 'पदा' पदेन भूमिं विक्रियमाणः शब्दं करोति
तद्वत् ॥ २ ॥

३ १ २२ ३ १ २२
तिस्रो वाच ईरयति प्र वङ्गि-

३ १ २ ३ १ २२ ३ २
ऋतस्य धीतिं ब्रह्मणो मनीषाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
गावो यन्ति गोपतिं पृच्छमानाः

१ २ ३ १ २ ३ २
सोमं यन्ति मतयो वावशानाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । पराशर ऋषिः । 'वङ्गिः' वोढा यज-
मानः 'तिस्रो वाचः' ऋग्यजुःसामात्मिकाः स्तुतीः प्रेरयति ।
तथा 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'धीतिं' धारयित्रीं 'ब्रह्मणः' परिवृढस्य
सोमस्य 'मनीषां' मनस ईशित्वो कल्याणवाचं च प्रेरयति ।
किञ्च । 'गोपतिं' वृषभं यथा गावोऽभिगच्छन्ति तद्वत्
गवां स्वामिनं सोमं 'गावः' 'पृच्छमानाः' पृच्छन्त्यः सत्यो
'यन्ति' स्रपयसामाश्रयितुमभिगच्छन्ति । तथा 'वाव-

शानाः' कामयमानाः 'मतयः' स्तोतारः 'सोमं' 'यन्ति' स्तोतु-
मभिगच्छन्ति ॥ ३ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अस्य प्रेषा हिमना पूयमानो

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

सुतः पवित्वं पर्य्येति रेभन्मि-

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

तेव सद्म पशुमन्ति होता ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । वसिष्ठ ऋषिः । 'अस्य' सोमस्य 'प्रेषा' प्रेषतिर्गत्यर्थः (भा० प०) क्विपि रूपम् । सावेकाच इति विभक्तेरुदात्तत्वं प्रेषा प्रेरकेण 'हिमना' हिरण्येन 'पूयमानः' हिरण्यपाणिरभिषुणोतीति हिरण्यसम्बन्धः । तादृशः 'देवो' दौष्यमानः अंशुः 'रसम्' आत्मीयं 'देवेभिः' देवैः सह 'सम-पृक्त' सम्पर्कयति संयोजयति । पृची सम्पर्के (अदा० आ०) ततः 'सुतः' अभिषुतः सोमः 'रेभन्' शब्दायमानः 'पवित्वम्' उर्णास्तुकेन निर्मितं 'पर्य्येति' परिगच्छति । कथमिव ? 'होता' देवानामाह्वाता ऋत्विक् 'मितेव' निर्मातेव 'पशुमन्ति' ब्रह्मपशून् 'सद्म' सदनानि यज्ञगृहान् यथा पर्य्येति तद्वत् ॥४॥

१ २ ३ १ २ ३ १

सोमः पवते जनिता मतीनां

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

जनिता दिवो जनिता पृथिव्याः ।

३ १ २२ ३ १ २२
जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य :

३ १ २ ३ १ २२
जनितेन्द्रस्य जनितोत विष्णोः ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । प्रतर्दम ऋषिः । 'सोमः' अभिषूयमाणः
'पवते' पात्रेषु चरति । कौटुम्भः ? 'मतीनां' बुद्धीनाम् ।
यद्वा । मननीयानां स्तुतीनां 'जनिता' जनयिता 'जनिता
मन्त्रे' (६, ४, ५३) इति निपातेन णिलोपः किञ्च 'दिवः'
दुलोकस्य 'जनिता' प्रादुर्भावयिता । तथा 'पृथिव्याः
जनिता' । 'अग्नेः' 'जनिता' प्रकाशयिता । 'सूर्यस्य'
सर्वप्रेरकस्यादित्यस्य 'जनिता' 'इन्द्रस्य' जनिता पानेन मदस्य
जनयिता । 'उत' अपि च । 'विष्णोः' व्यापकस्य 'जनिता'
जनयिता । एतत्सर्वं सोमेऽभिषूयमाणे भवति सोमेन हि
देवताप्यायन्त इति ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १ २२ ३ १
अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधा-

२ ३ १ २ ३ १ २
मङ्गोषिणमवावशन्त वाणीः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १
वना वसानो वरुणो न सिन्धुर्वि

२ ३ १ २ ३ १ २
रत्नधा दयते वाय्याणि ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । वसिष्ठ ऋषिः । 'त्रिपृष्ठं' त्रीणि पृष्ठानि
द्वोष्णकलशादिस्थानानि सवनानि वा यस्य स तथोक्तस्तम् ।

‘वृषणं’ वर्षकम् । ‘वयोधाम्’ अन्नस्य दातारम् । ‘अङ्गोषिणं’
आघोषन्तं सीमं ‘वाणीः’ स्तोत्ररूपा वाचः ‘अवावशन्त’
कामयन्ते शब्दायन्ते वा । ‘वना’ वनानि उदकानि ‘वसानः’ ।
आच्छादयन् ‘वरुणो न’ वरुण इव ‘सिन्धुः’ अपां स्थन्दयिता
पर्यन्तप्रदेशानाच्छादयति तद्वत् । ‘रत्नधाः’ रत्नानां दाता
सोमः ‘वार्याणि’ धनानि ‘दयते’ स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३, १ २ २

अक्रान्त्समुद्रः प्रथमे विधर्मं

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २

जनयन् प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

वृषा पवित्ने अधि सानो अव्ये

३ १ २ ३ १ २ २

वृहत्सोमो वावृधे स्वानो अद्रिः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । पराशर ऋषिः । ‘समुद्रः’ अस्मादापः
सन्द्रवन्ति स समुद्रः अपां वर्षकः । ‘गोपाः’ यज्ञस्य रक्षकः
सोमः ‘प्रथमे’ विस्तृतं ‘भुवनस्य’ उदकस्य ‘विधर्मन्’ विधारकं-
ऽन्तरिक्षे ‘प्रजाः’ ‘जनयन्’ उत्पादयन् ‘अक्रान्’ सर्वमति-
क्रामति क्रमतेर्लुङि, तिपि, इडभावे वृद्धौ च कृतायां मिज्-
लोपे मकारस्य मोनोधातोरिति नकारे रूपम् ‘वृषा’ कामानां
वर्षिता ‘स्वानः’ अभिषूयमाणः ।

“अद्रिः” “इन्दुः” इति च साम्न ऋचः पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३

कनिक्रान्ति हरिरा सृज्यमानः

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

सीदन् वनस्य जठरे पुनानः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३
 नृभिर्यतः कृणुते निर्णिजं

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 गामतो मतिं जनयत स्वधाभिः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । प्रस्कण्व ऋषिः । 'सृज्यमानः' आ समन्ता-
 द्विसृज्यमानोऽभिषृयमाणः 'हरिः' हरितवर्णः सोमः दानि-
 क्रान्ति' पुनः पुनः शब्दायते क्रन्दतेर्यङ्लुकि, तिपि, इडभावे,
 'दाधर्त्तिदधर्तीत्यादिना निपातनादभ्यासस्य निगागमः ।
 अभ्यस्तस्वरः तथा 'पुनानः' पूयमानः 'वनस्य' वननीयस्य
 चास्य द्रोणकलशस्य 'जठरं' 'सीदन्' उपविशन् शब्दायते ।
 किञ्च 'नृभिः' कर्मनेतृभिर्ऋत्विग्भिः 'यतः' संयतः सोमः
 'गाः' गोविकारान् क्षीरादीन् आच्छादयन् 'निर्णिजं' शुद्धम्
 आत्मनो रूपं 'कृणुते' ग्रहादिषु करोति । अतोऽस्मै सोमाय
 'मतिं' मननीयां स्तुतिं 'स्वधाभिः' हविर्भिः सह 'जनयत'
 स्तोतारोऽजनयन् भस्यान्तादेशाभावः क्कान्तः । अदादेशः
 यद्वा हे स्तोतारः अस्मै सोमाय स्तुतिं जनयत उत्पादयत कु-
 तेति यावत् ॥ ८ ॥

३ २ ८ ३ १ २ ३ २ ३
 एष स्य ते मधुमां॑ इन्द्र सोमो

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 वृषा वृष्णः परि पवित्रे अक्षाः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 सहस्रदाः शतदा भूरिदावा

३ २ ३ २ ८ ३ क २ २
 शश्वत्तमं बर्हिरा वाज्यस्थात् ॥ ९ ॥

अथ नवसुी । उशना ऋषिः । हे इन्द्र ! 'वृष्णः' वर्ष-
कस्य 'ते' तुभ्यै चतुर्थ्यर्थे षष्ठी 'एषः' 'स्यः' स सोमः 'मधुमान्'
माधुर्योपेतः 'वृषा' वर्षकः 'पवित्रे' 'पर्यक्षाः' पर्यस्रवत् क्षरते-
र्लुङि रूपम् । स एव 'सहस्रदाः' सहस्रसङ्ख्याकस्य धनस्य
दाता 'शतदाः' शतसङ्ख्याकस्य दाता 'भूरिदावा' ततोऽपि
भूरेर्द्राता 'वाजी' बलवान् सोमः 'शश्वत्तमम्' अतिशयेन
पुराणं 'वहिः' यज्ञम् 'अस्थत्' अधितिष्ठति ।

"वृषा वृष्णः" "वृषा वृष्ण" इति, "सहस्रदाः" "शतदाः"
इति च साम्न ऋचः पाठाः ॥ ९ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
पवस्व सोम मधुमां ऋतावापो ।
२ ३ २ ३ २ ३ १ २
वसानो अधि सानो अव्ये ।
२ ३ १ २ ३ १ २
अव द्रोणानि घृतवन्ति रोह
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ।
मदिन्तमी मत्सर इन्द्रपानः ॥ १० ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाङ्गे चतुर्थं दशति ।

अथ दशमी । प्रतर्दन ऋषिः । हे 'सोम !' 'मधुमान्'
मत्वर्थीयः तादृशस्त्वम् 'अपः' वसतीवरीः एकधनाः 'वसानः'
आच्छादयन् 'अधि' अधिकं 'सानौ' समुच्छ्रिते 'अव्ये' अवि-
भवे पवित्रे 'पवस्व' क्षर । ततः 'मदिन्तमः' अतिशयेन मद-
करः 'इन्द्रपानः' इन्द्रेण पातव्यः 'मत्सरः' मादयिता सोमः

‘घृतवन्ति’ उदकवतः ‘द्रोणानि’ द्रोणकलशान् ‘अवरोह’
प्रादुर्भवसि ।

“रोह” “सीद” इति पाठौ ॥ १० ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये समवेदार्थप्रकाशे कन्दोव्याख्यानि

पञ्चमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

अथ षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाद्धे पञ्चमं दशति ।

१ २ ३ २७ ३ २ ३ १ २
प्र सेनानीः शूरो अग्रे रथानां
३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
गव्यन्नेति हर्षते अस्य सेना ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
भद्रान् कृण्वन्निन्द्रहवांस्सखिभ्य
२३ ३ १ २ ३ १ २
आ सोमो वस्त्वा रभसानि दत्ते ॥ १ ॥

अथ सप्तमे खण्डे—मैषा प्रथमा । प्रतर्दन ऋषिः ।
‘सेनानीः’ सेनानामग्रे नेता । ‘शूरः’ शत्रूणां बाधकः ‘सोमः’
‘गव्यन्’ इच्छन् यजमानानां पश्वादिकमिच्छन् ‘रथानाम्’
‘अग्रे’ पुरतः ‘प्रैति’ प्रकर्षण संग्रामं गच्छति । ‘अस्य’ सोमस्य
‘सेना’ च ‘हर्षते’ हृष्यति वाक्यभेदादनिघातः किञ्च ‘सखिभ्यः’
समानस्थानिभ्यो यजमानेभ्यः ‘इन्द्रहवान्’ तैः कृतानि
इन्द्रस्य आह्वानानि ‘भद्रान्’ कल्याणानि यथार्थानि ‘कृण्वन्’ ।
आहूतो हीन्द्रः सोमं पीत्वा कामान् प्रयच्छतीति । ‘रभ-

सानि' इन्द्रस्य वेगेनागमननिमित्तानि 'वस्त्रा' वस्त्राण्याच्छा-
दकानि पयःप्रभृतीन्याश्रयणानि 'आ दत्ते' आ गृह्णाति ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ . ३

प्र ते धारा मधुमतीरसृग्रन्

२३ २ ३ २ ३ १ २ २

वारं यत्पूतो अत्येष्यव्यम् ।

१ २ ३ १ २ ३ ३ २ १ २ .

पवमान पवसे धाम गोनां

३ २ ३ १ २ ३ २

जनयत्सूर्य्यमपिन्वो अर्केः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । पराशर ऋषिः । ते तव स्वभूता मधुमतीः
मधुमत्यः धाराः प्रासृग्रन् तदा प्रसृज्यन्ते 'यद्' यदा
'पूतः' वसतीवरीभिस्त्वम् 'अव्यम्' अविभवं 'वारं' बालं
'पवित्रम्' 'अत्येषि' अतीत्य गच्छसि । किञ्च हे 'पवमान !'
शोध्यमान सोम ! 'गोनां' गवां 'धाम' धीयते पीयत इति
धाम पयः तत् लक्ष्मीकृत्य 'पवसे' क्षरसि । ततः 'जनयन्'
जायमानस्व 'अर्केः' अर्चनीयैः स्वतेजोभिः 'सूर्य्यम्' आदि-
त्यम् 'अपिन्वः' पूरयसि ॥

“वारं यत्पूतो अत्येष्यव्यम्” “वारान्यत्पूतो अत्येष्यव्यान्”
इति, 'जनयन्' 'जज्ञानः' इति च साम्न ऋचः पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३क २२ ३ १ २ २

प्र गायताभ्यर्चाम देवात्सोमं

३ १ २ २

हिनीत महते धनाय ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १

स्वादुः पवतामति वारमव्यमा

२ ३ १ २ ३ १ २ २
सीदतु कलशं देव इन्दुः ॥ ३ ॥ ”

अथ तृतीया । इन्द्रप्रमतिर्वासिष्ठ ऋषिः । हे स्तोतारः !
‘प्रगायत’ ‘सोमं’ प्रकर्षेणाभिष्टुतं । वयन्तु ‘देवान्’ ‘अभ्य-
र्चामः’ अभिष्टुमः । यद्वा । देवानभ्यर्चामोऽभ्यर्चत पुरुष-
व्यत्ययः । किञ्च । ‘महते’ महत् प्रभृतं धनाय धनं प्राप्तुं
सोमं ‘हिनोत’ अभिषवार्थं प्रेरयत क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि
स्थानिनः (२,३,१४) इति धनशब्दस्य चतुर्थी । ततः ‘स्वादुः’
मधुरः सोमः ‘अव्यम्’ अविभवं ‘वारं’ बालं पवित्रम् ‘अति-
पवताम्’ अतीत्य चरतु । ‘देवः द्योतमानः । सोमः’ ‘इन्दुः’
दोमः सन् ‘कलशं’ द्रोणम् ‘अति आसीदतु’ आभिमुख्येन
तिष्ठतु ।

“पवतां” “पवाते” इति, “देव इन्दुः” “देवयुर्न” इति
साम्न ऋचः पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
प्र हिन्वानो जनिता रोदस्यो

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
रथो न वाजं सनिषन्नयासीत् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
इन्द्रं गच्छन्नायुधा सशिशानो

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
विष्वा वसु हस्तयोरादधानः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । वसिष्ठ ऋषिः । ‘प्रहिन्वानः’ अध्वर्युभिः
प्रेर्यमाणः ‘जनिता’ उत्पादयिता ‘रोदस्योः’ द्यावापृथिव्योः

तयोर्जनयित्त्वं वृष्टिप्रदानहविःप्रापणाभ्याम् । तादृक् सोमो
 'वाजम्' अर्चै 'सनिष्यन्' दास्यन् 'प्रायासीत्' प्रगच्छति ।
 'इन्द्रं गच्छन्' प्राप्नुवन् 'आयुधा' 'आयुधानि' 'संशिशानः'
 सम्यक् तीक्ष्णीकुर्वन् इन्द्रं सहायगमनार्थं तीक्ष्णायुधः सन्
 'विश्वान्' सर्वाणि 'वसु' वसूनि धनानि 'हस्तयोरानुधानः'
 अस्त्रभ्यं दानाय एवं कुर्वन् प्रायासीत् ॥ ४ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

तच्चद्यदी मनसो वेनतो

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २

वाग्ज्येष्ठस्य धर्मं द्युत्तोरनीके ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ४

आदीमायन् वरमा वावशाना

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

जुष्टं पतिं कलशे गाव इन्दुम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमौ । मृडीको वासिष्ठ ऋषिः । 'वेनतः' वैनो
 वेनतेः कान्तिकर्मणः (दे, ४, ३८) इति यास्कः । कामयमानस्य
 'मनसः' मनो मन्यतेः स्तुतिकर्मणः स्तोतुः 'वाक्' स्तुतिलक्षणा
 यद्येन 'तच्चत्' संस्करोति । 'धर्मन्' धारकं यज्ञे 'ज्येष्ठस्य'
 प्रशस्यस्य 'द्युत्तोः' दीप्तस्तुतिकस्य टुच्ञु शब्दे (अ० प०) इत्य-
 स्मात् कुप्रत्ययः सवनस्य 'अनीके' प्रमुखे यदा यज्ञेषु सवन-
 मुखे स्तोतुर्वाक् सोमं स्तोतीत्यर्थः । 'आ' अनन्तरमेव 'दरं'
 वरणीयं 'जुष्टं' देवानां मदाय पर्याप्तं 'पतिं' सर्वस्य पालकं
 'कलशे' स्थितम् 'इन्दुम्' 'ईम्' एनं सोमं 'वावशानाः' कामय-
 मानाः 'गावः' 'आयन्' पयसा स्वीयेन मिश्रयितुमाग-
 च्छन्ति ॥

“धर्मन्” “धर्मणि” इति पाठौ ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३
साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दश धीरस्य धीतयो धनुत्रीः

२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३
हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य

१ २ ३ २ ३ २ ३ २
द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । नोधा ऋषिः । ‘साकमुक्षः’ उच्च सेचने (भा० प०) क्विपि रूपम् तादृश्यः ‘स्वसारः’ कर्मकरणार्थमितस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्यः अङ्गुलयः ‘मर्जयन्त’ सोमं शोधयन्ति सृजु शौचालङ्कारयोः (चु० उभ०) ताः दशसंख्याकाः ‘धीतयः’ अङ्गुलिनामैतत् (नै०२,५,७) अङ्गुलयः ‘धीरस्य’ समर्थस्य प्राज्ञस्य वा देवैर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य ‘धनुत्रीः’ प्रेरयित्रो भवन्ति । ततः ‘हरिः’ हरितवर्णः सोमः ‘सूर्यस्य’ ‘जाः’ प्रादुर्भूता जाया दिशस्ताः ‘पर्यद्रवत्’ परितो गच्छति । सूर्यस्य तेजसा हि आविर्भवतीति दिशां तस्य जायात्वम् । ‘अत्यः’ अतनशीलः ‘वाजी न’ अश्व इव स्थितः सोमः ‘द्रोणं’ कलशं ‘ननक्षे’ व्याप्नोति नक्षतिर्व्यःमिकर्मा (नै०२,१८,२ ॥६॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
अधि यदस्मिन् वाजिनीव शुभ

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २
स्पर्द्धन्ते धियः सूरे न विशः ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अपो वृणानः पवते कवीयान्

२ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

व्रजं न पशुवर्द्धनाय मन्म ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । काण्वोघौर ऋषिः । 'यद्' यदा 'अस्मिन्' सोमि 'वाजिनीव शुभः' अश्वे यथा वस्त्रप्रभृत्यलङ्कारा भवन्ति । यदा अस्मिन् सोमि 'सूरे न' सूर्ये न यथा सूर्ये 'विशः' रश्मयः उदिता भवन्ति तदा 'धियः' अङ्गुलयः 'अधिस्पर्द्धन्ते' अहं पुरस्ताच्छोधयाम्यहं पुरतः शोधयामीत्यहमिकया उपतिष्ठते । ततोऽयं सोमः 'अपः' वसतीवरीः 'वृणानः' आच्छादयन् 'पवते' पात्रेषु क्षरति कलशानभिगच्छति । कौटुशः ? 'कवीयान्' कविरिवाचरन् । यद्वा, कवयः स्तोतारः तानिच्छन् । तत्र दृष्टान्तः, 'व्रजं न' 'मन्म' मननीयं बोद्धव्यं रक्षितव्यं गवां गोष्ठं पशुवर्द्धनाय गोपालः परिगच्छति यथा तथा देवानां प्रीणनाय पात्राणि पवते ।

"सूर्ये" "सूरे" इति, "कवीयान्" "कवीयन्" इति च साम्न ऋचः पाठः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्रे सीमः सह इन्वन्मदाय ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३

हन्ति रक्षो बाधते पर्यरातिं

१ २ ३ ३ ३ १ २ ३ १ २

वरिवस्त्राग्वन् वृजनस्य राजा ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । मन्युर्वाशिष्ठ ऋषिः । “इन्दुः” चरणशीलः
 ‘वाजी’ बलवान् ‘गोन्योधाः’ गमनशीलनीचीनाभिरससङ्घातः
 ‘इन्द्रे’ ‘सहः’ बलकरं रसम् ‘इन्वन्’ प्रेरयन् ‘सोमः’ ‘मदाय’
 तस्य मदार्थं ‘पवते’ चरति । किञ्च, ‘रक्षः’ रक्षःकुलं ‘हन्ति’
 हिनस्ति । किञ्च, ‘अरातीः’ अरातीन् शत्रून् ‘परिबाधते’
 परितः संहरति । कीदृशः ? ‘वरिवः’ वरणीयं धनं ‘कृण्वन्’
 स्तोतृणां कुर्वन् ‘वृजगस्य’ बलस्य ‘रक्षा’ ईश्वरः सोम इति ॥८॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 अया पवा पवस्वैना वसूनि

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 माञ्चत्व इन्दो सरसि प्र धन्व ।

३ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १
 ब्रध्नश्चिद्यस्य वातो न जूतिं

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पुरुमेधाश्चित्तकवे नरं धात् ॥ ९ ॥

अथ नवमी । कुत्स ऋषिः । हे सोम ! ‘अया’ अनया
 ‘पवा’ पवमानया धारया सह ‘एना’ एनानि ‘वसूनि’ धनानि
 ‘पवस्व’ चर पवा, पूज् पवने (क्रा० उ०) ‘अन्येभ्योऽपि
 दृश्यन्ते (३,२,१०१) इति विन्प्रत्ययः । आर्धधातुकलक्षणो
 गुणः । ‘सावेकाचः (६,१,१६६)’ इति ढतीयाया उदात्तत्वम् ।
 तथा हे ‘इन्दो’ ! त्वं ‘माञ्चत्वे’ मन्यमानानां चातके ‘सरसि’
 उदके वसतीवर्याख्ये कलशे ‘प्रधन्व’ प्रगच्छ । ततः ‘यस्य’ यं
 ‘ब्रध्नश्चित्’ सर्वेषां प्रज्ञापकः मूलभूतो वा आदित्यः ‘वातो न’
 वात इव ‘जूतिं वेगं कुर्वन् । किञ्च, ‘पुरुमेधाश्चित्’ बहुविध-

३०२ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके । [५ अ० ७ ख०

प्रञ्च इन्द्रश्च 'तकवे' तकतिर्गतिकर्मसु पठितः । अस्मादीणा-
दिक उन्प्रत्थयः यस्येति (२, ३, ३७) कर्मणि षष्ठी । 'न लोका-
व्ययेति (२, ३, ६६) षष्ठीप्रतिषेधश्छान्दसः सोममभिगच्छता-
मित्यर्थः ।

“यस्य” “यत्र” इति, “जूतिं” “जूतः” इति, “नरन्धात्”
“नरन्धात्” इति च साम्न ऋचः क्रमेण पाठाः ॥ ९ ॥

३१ २२ ३ १ २

महत्तत्सोमो महिषश्चका-

३१ २२ ३२

शापां यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १

अदधादिन्द्रे पवमान ओजो-

२२ ३ २ ३ २ ३ १ २

ऽजनयत्सूर्ये ज्योतिरिन्दुः ॥ १० ॥

अथ दशमी । 'पराशर ऋषिः । 'महिषः' महान् पूज्यो
वा 'सोमः' 'महत्' प्रभूतं 'तत्' कर्म 'चकार' अकरोत् । किं
तत् ? 'अपां गर्भः' उदकानां गर्भभूतः जनयित्वाञ्जन्यत्वाद्वा ।
स सोम 'देवान्' 'अवृणीत' समभजतेति 'यत्' तत् कृतवान्
इति । किञ्च, 'पवमानः' पूयमानः । सोमः 'ओजः' सोम-
पानजन्यं बलम् 'इन्द्रे' 'अदधात्' न्यधात् । तथा 'इन्दुः' सोमः
'सूर्ये' 'ज्योतिः' तेजः अजनयत् ॥ १० ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २

असर्जि वक्त्रा रथ्ये यथाजौ

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

धिया मनोता प्रथमा मनीषा ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
दश स्वसारो अधि सानो अव्ये ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
मृजन्ति वङ्गिं सदनेष्वच्छ ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । कश्यप ऋषिः । 'वक्ता' शब्दायमानः
वच परिभाषणं (अदा० प०) वनिप् तादृशः पवमानः सोमः
'आजौ' अजन्ति कर्मार्थं मृत्विज इति आजिर्यज्ञः तस्मिन्
'धिया' कर्मणा स्तोत्रेण वा साकम् 'असर्जि' पात्रेषु सृज्यते ।
तत्र दृष्टान्तः । 'रथ्ये यथा' रथ्ये रथाहं आजौ सङ्ग्रामनामै-
तत् । अजन्ति प्रक्षिपन्त्यायुधान्यत्रेति तस्मिन् । अश्वी यथा
सृज्यते तद्वत् । कीदृशः 'मनोता' यस्यां देवानां मनांसि
प्रोतानि सा तथाच ब्राह्मणम् । 'तस्यां हि तेषां मनांस्थो-
तानि' इति । 'प्रथमा' मुख्या 'मनीषा' मनस ईषा मनीषा
स्तुतिः तद्वान् । यद्वा । धिया विदधाति स्तुतीरिति धीः
स्तोता तेन स्तुतिः प्रेर्यते । किञ्च । 'दश स्वसारः' दश-
सङ्क्राका अङ्गुलयः 'सदनेषु' यज्ञगृहेषु पात्राण्यभिसुखीकृत्य
'वङ्गिं' षोडशं सोमं 'सानौ' समुच्छ्रिते अधिः समम्यर्थानु-
वादकः 'अव्ये' अविभवे अविवालेन कृते पवित्रे 'अञ्जन्ति'
प्रेरयन्ति ॥

“प्रथमा मनीषा” “प्रथमो मनीषी” इति, “सदनेषु”
“सदनानि” इति च साम्ना ऋचः पाठौ ॥ ११ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
अपामिवेदूर्मयस्तर्तुराणाः

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्र मनीषा ईरते सोममच्छ ।

३ १ ३ १२ ३ २ ३ १
नमस्यन्तीरूप च यन्ति सं

२२ ३ २ ३ १२
चाच विशन्त्युशतीरुशन्तम् ॥ १२ ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाहं पञ्चम-दशति ।

अथ द्वादशी । प्रस्कृत्वऋषिः । 'अपामिव' यथा उद-
कानाम् 'ऊर्मयः' त्वरन्ते । 'इत्' इति पूरणः । तद्वत् 'तर्तु-
राणाः' कर्मणि देवान् स्तोतुं त्वरमाणाः । तुर त्वरणे जीहो-
त्यादिकः (आ०) । यङ्लुगन्तस्य शानचि रूपम् । अभ्यासस्य
उवर्णस्य रेफादेशश्छान्दसः । अभ्यस्तस्वरः । तादृशा ऋत्विजः
'मनीषाः' मनस ईशित्वीः स्तुतीः 'सोममच्छ' सोमं प्रति
प्रेरयन्ति । 'नमस्यन्तीः' नमस्यन्त्यः सोमं योजयन्त्यः सत्यः
तम् 'उपयन्ति' च । उप समीपे गच्छन्ति । तमेव 'संयन्ति
च' सङ्गच्छन्ते । 'च वा योगे प्रथमा (८, १, ५६) इति न
निघातः 'उशतीः' कामयमानाः स्तुतयः 'उशन्तं' कामय-
मानं सोमम् 'आविशन्ति च' प्रविशन्ति च ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

पञ्चमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ।

इति त्रैष्टुभम् ।

इति षष्ठप्रपाठकस्य प्रथमाहं समाप्तः ।

पुरोजितोतिमुख्यास्तु नवर्चो बृहतीत्वसौ ।

'आहृथ्यताय धृणवे' शिष्टा अनुष्टुभः स्मृता ॥

ऋषीणां विप्रकौर्णत्वात् तत्र तत्राभिदधहे ॥

अथ षष्ठप्रपाठकस्य द्वितीयाहो प्रथम-दशति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पुरोजिती वो अन्वसः सुताय मादयित्वे ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २
अप श्वानं अथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वाम् ॥ १ ॥

तत्र अष्टमं खण्डे—सैषा प्रथमा । श्यावाश्व ऋषिः ।
हे 'सखायः' ! सखिभूताः समानख्याना वा हे स्तोतारः ! 'वः'
यूयं 'पुरोजिती' षष्ठ्याः पूर्वसवर्णदीर्घः पुरः स्थितजयस्य
'अन्वसः' अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय 'सुताय' अभिषुताय
'मादयित्वे' अत्यन्तं मदकराय रसाय 'दीर्घजिह्वाम्' दीर्घा
जिह्वा अस्य स दीर्घजिह्वी 'दीर्घजिह्वी च कन्दसि (४,१,६८)
इति 'डौषन्तत्वेन' निपातितः । तादृशं 'श्वानं' च 'अपअथि-
ष्टन' अपअथयत अपबाधध्वम् । यथा श्वा राक्षसा वा 'सुते'
सोमं न लिहन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ययातिर्नाहुष ऋषिः । 'पूषा' पोषकः
सर्वेषाम् । 'भगः' भजनीयः 'रयिः' धनहेतुः 'अयं' सोमः
'पुनानः' पवित्रे पूयमानः सन् 'अर्षति' कलशमभिगच्छति ।
तथा 'विश्वस्य' सर्वस्य 'भूमनः' भूतजातस्य 'पतिः' पानयिता
'सोमः' 'उभे' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'व्यख्यत्' अतैजसा
प्रकाशयति । अनेन लोकद्वयपतित्वं सूचितम् ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
मुतासो भधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवित्रवन्तो अक्षरं देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । ययातिर्नाहुष ऋषिः । 'भधुमत्तमाः' अतिशयेन माधुर्योपिताः अतएव 'मन्दिनः' मदकराः 'सुतासः' अभिषुताः सोमाः 'पवित्रवन्तः' पवित्रे वर्त्तमानाः सन्तः 'इन्द्राय' इन्द्रार्थम् 'क्षरन्' पात्रेषु क्षरन्ति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः । 'वः' युष्माकं 'मदाः' मदहेतवो रसाः 'देवान्' इन्द्रादीन् 'गच्छन्तु' ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमाः पवन्त इन्द्रवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मित्राः स्वाना अरेपसः स्वाध्यः स्वर्विदः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । मनुः सांवरण ऋषिः । 'गातुवित्तमाः' अतिशयेन मार्गस्थ लम्बकाः 'इन्द्रवः' दीप्ताः सोमाः 'पवन्ते' अस्मभ्यं मदर्थं 'क्षरन्ति' आगच्छन्ति वा । कौटुशाः ? 'मित्राः' देवानां सखिभूताः 'स्वानाः' अभिषूयमाणाः 'अरे-पसः' पापरहिताः अतएव 'स्वाध्यः' शोभनध्यानाः 'स्वर्विदः' सर्वज्ञाः ।

“स्वानाः” “सुवानाः” इति पाठौ ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अभी नो वाजसातमर्ष रयिमर्ष शतस्युहम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्दो सहस्रभर्षसं तुविद्युम्बं विभासहम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । अम्बरीष ऋजिश्वानी हाहृषी ॥ हे “इन्दो !”
दौष्यमान सोम ! “वाजसातमम्” अत्यन्तं बर्लप्रदमन्नप्रदं वा
धनं पुत्रं “नः” अस्माकम् “अभ्यर्ष” अभिगमय । कौटुशम् ?
“शतसृहं” बहुभिः सृहणीयम् । “सहस्रभर्णसं” बहुविध-
भरणम् अनेकपोषणयुक्तमित्यर्थः । “तुविद्युन्नं” द्युन्नं द्योत-
तेर्यशो वान्नं वेति यास्कः बह्वन्नं बहुयशोयुक्तं वा । “विभा-
सहं” महतः प्रज्ञाशस्याभिभवितम् अतितेजस्विनमित्यर्थः ।

“शतसृहं” “पुरुसृहम्” इति, “विभासहं” “विभासहम्”
इति च साम्न ऋचः पाठः ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ०
अभी नवन्ते अद्रुहः प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।

३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वत्सं न पूर्वं आयुनि जातं रिहन्ति मातरः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । ऋभसूनू काश्यपौ द्वयोः । यथा ‘मातरः’
गावः ‘पूर्वं’ प्रथमे ‘आयुनि’ वयसि ‘जातं’ वत्सं ‘रिहन्ति’
लिहन्ति तथा ‘अद्रुहः’ अद्रोहाः वसतीवर्याख्या आपः
इन्द्रस्य ‘प्रियं’ काम्यं सर्वैः काम्यमानं सोमम् ‘अभि नवन्ते’
अभिगच्छन्ति ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ हर्यताय धृष्णावे धनुष्टन्वन्ति पौंस्यम् ।

३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
शुक्रा वि यन्त्यसुराय निर्णिजे विपामये महीयुवः ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । ६० वृहती । ‘हर्यताय’ सर्वैः सृहणीयाय
‘धृष्णावे’ शत्रूणां धर्षणशीलाय सोमाय ‘पौंस्यं’ पुंस्त्वस्याभि-

व्यञ्जकं वरं 'धनुरातन्वन्ति' धनुषि ज्यां कुर्वन्तीति । सोमस्य धाराविसर्गार्थं वेतायमानं पवित्रमभिधीयते । तदेव विवृणोति 'विपां' मेधाविनां 'अग्रे' पुरस्तात् 'महीयुवः' पूजाकामा अध्वर्यवः 'शुक्रा' शुक्लवर्णानि गोपयांसि 'असुराय' बलवते 'निर्णिजे' स्वरूपाय शोधनार्थं 'वयन्ति' आच्छादयन्तीत्यर्थः ।

“शुक्रा वियन्त्यसुराय निर्णिजे” शुक्रावयन्त्यसुराय निर्णिजम्” इति साम्न ऋचः पाठी ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

परि त्यं ह्य्यतं हरिं बभ्रुं पुनन्ति वारेण ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

यो देवान् विप्रवां द्रुत्परि मदेन सह गच्छति ॥८

अथ अष्टमी । ऋजिश्वाम्बरीषाहृषी । 'ह्य्यतः' सर्वैः स्पृहणीयं हरिं हरितवर्णं 'बभ्रुं' बभ्रुवर्णं च 'त्यं' तं मोमं 'वारेण' बालेन पवित्रेण 'परि पुनन्ति' परिशोधयन्ति । 'यः' सोमः 'विश्वान्' सर्वानिन्द्रादीन् देवानित् देवानिव 'मदेन' मदकरेण रसेन सह 'परि गच्छति' इति ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

प्र मुन्वानायान्धसो मर्त्ती न वष्ट तद्वचः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २

अप श्वानमराधसं हता मखं न भृगवः ॥ ९ ॥

अथ षष्ठप्रपाठकस्य द्वितीयाहं प्रथम-दशति ।

अथ नवमी । प्रजापतिर्ऋषिः । 'सुन्वानायु' अभिषूय-
माणाय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अभिषूयमाणस्य 'अश्वसः' सोमस्य
'तत्' प्रसिद्धं 'वचः' वचनं योऽयं 'मर्त्तो न' मर्त्य इव कर्मविघ्न-
कारी 'तवष्टन' कामयतां न शृणोत्विति यावत् । तथा हे
स्तीतारः ! 'अराधसं' साधककर्मरहितम् । 'श्वानम्' 'अपहृत' ।
तत्र दृष्टान्तः, 'मखं न' यथा पुरा अराधसं मखम् एतन्नामानं
भृगवोऽपहृतवन्तः तथा अपहृतेत्यर्थः ।

"सुन्वानाय" "सुन्वानस्य" इति, "वष्ट" "वृते" इति च
सान्न ऋचः पाठौ ॥ ८ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे इन्दोव्याख्याने
षष्ठमस्याध्यायस्य षष्ठमः खण्डः ।

इत्यानुष्टुभम् ।

जगत्प्रीतिप्रियाणीति मुख्या द्वादश सम्प्रताः ।
आद्यास्तिन्न ऋचो दृष्टाः कवि नाम्ना महर्षिणा
उत्तरा विप्रकीर्णत्वाद्दृश्यन्ते ऋषयः पृथक् ॥

अथ षष्ठप्रपाठकस्य द्वितीयार्द्धे द्वितीय दशति ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अभि प्रियाणि पवते चनोहितो

१ २ ३ २ ७ ३ २ ३ १ २
नामानि यद्धो अधि येषु वर्द्धते ।

१ २ २ ३ २ ३ २ ७ ३
आ सूर्यस्य वृहतो वृहन्नधि

■ २ ३ १ २ ३ २
रथं विश्वस्रमरुहद्विचक्षणः ॥ १ ॥

अथ नवमे खण्डे—सैषा प्रथमा । ऋ० कविः । छ० जगती । 'चनोहितः' चन इत्यन्ननाम चायतेरसुनि चन इत्यीणादिकसूत्रेण निपातितः चनसेऽन्नाय हितः । यद्वा, हितान्नः सोमः 'प्रियाणि' जगतः प्रीणयितृणि नामानि नमनशीलानि तान्युदकानि 'अभिपवते' अभितः क्षरणं करोति । 'येषु' अन्तरिक्षस्थितेषु उदकेषु 'यद्वाः' महानयं सोमः 'अधिवर्हते' अधिकं प्रवृद्धो भवति । अपां मध्ये सोमो वसति खलु । ततः 'वृहन्' महान् सोमः 'वृहत्' महतः परिवृढस्य 'सूर्यस्य' विष्वञ्चं विष्वग्गमनं रथम् 'अधि' उपरि 'विचक्षणः' विश्वस्य द्रष्टा सन् 'आरुहत्' आरोहति । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते (म० ३,७६)' इति ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २
अचोदसो नो धन्वन्विदवः प्र

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
स्वानासो वृहद्देवेषु हरयः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
वि चिदश्नाना इषयो अरातयो-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
ऽय्यो नः सन्तु सनिषन्तु नो धियः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । 'अचोदसः' अचोदनाः अनन्यप्रेरिताः 'इन्दवः' सोमाः 'नः' अस्माकं 'प्रधन्वन्तु' प्रगच्छन्तु धन्वति-र्मतिकर्मा । कुत्र ? 'वृहद्देवेषु हरयः' प्रभूतदेवयुक्तेषु यज्ञेषु यथा वा वृहद्देवकुलजेषु मध्ये ते इति सम्बन्धः कीदृशा इन्दवः ? 'स्वानासः' सूयमानाः 'हरयः' हरितवर्णाः । किञ्च, 'अरातयः' घनादिदानरहिताः 'नः' अस्माकम् 'अर्थः' अरयः 'इषयः'

इषोऽन्नानि इच्छन्तः 'अश्रानाः' । अशनेन भोजनेन वियुक्त एव सन्तु । किञ्च, नोऽस्माकं 'धिया' कर्माणि 'देवविषयाणि स्तोत्राणि 'सनिषन्तु' देवान् सम्भजन्तु ।

“देवेषु” “दिवेषु” इति पाठौ । “विचिदश्राना इषयो अरातयोर्यो नः सन्तु सनिषन्तु नः धिया” इति छन्दोगाः । “विचिनशन्न .इषो अरातयोर्यो नः सन्तु सनिषतनो धिया” इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

३ २ ४ ३ १ २ ३
एष प्र कोशे मधुमांश्च अचिक्रद-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ •
दिन्द्रस्य वज्रो वपुषो वपुष्टमः ।

३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अभ्युत्तस्य सुदुघा घृतश्रुती

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वाश्रा अर्षन्ति पयसा च धेनवः ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । “एषः” अयं सोमः ‘मधुमान्’ मधुररसः ‘कोशे’ द्रोणकलशे ‘प्राचिक्रदत्’ प्रकर्षेण शब्दायते । कीदृश एषः ‘इन्द्रस्य’ ‘वज्रः’ वज्रस्थानीयः बलकरत्वेन वज्रवत् प्रहरणसाधनत्वाद् वज्रत्वोपचारः । ‘एषः’ एव हि सोमः ‘वपुषः’ वीजानां वसुरन्यस्मात् ‘वपुष्टमः’ अतिशयेन वप्ता । वीजावापस्य सोमकर्तृकत्वात् सोमो वै रेतोधा इति श्रुतेः । ‘ऋतस्य’ सत्यफलस्य सोमस्य धारा इति शेषः । ता ‘अभ्यर्षन्ति’ अभिगच्छन्ति । कीदृशः ? ‘सुदुघः’ सुष्ठु दोग्ध्रः फलानाम् । ‘घृतश्रुतः’ उदकस्य रसस्य वा क्षारयिद्वयः ‘वाश्राः’ शब्दयन्त्यः । पयसा युक्ता वाश्रा धेनवः इव सुप्तोपममेतत् ।

“वपुष्टमः” “वपुष्टरः” इति, “अभृतस्य” “अभौष्टस्य” इति, “पयसा च धेनवः” “पयसेन धेनवः” इति च छन्दोग-वह्वृचानां पाठाः ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ८
 प्रो अयासीदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतः
 ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 सखा सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गिरम् ।
 १ २ ३ २ ३ १ २ ३
 मर्यु इव युवतिभिः समर्षति
 १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 सोमः कलशे शतयामना पथा ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । ऋषिगण ऋषिः । ‘इन्दुः’ सोमः ‘इन्द्रस्य’ “निष्कृतं” संस्कृतं स्थानमुदरं ‘प्रो अयासीत्’ प्रकर्षणैव गच्छति । गत्वा च ‘सखा’ सखिभूतः सोमः ‘सख्युः’ इन्द्रस्य ‘सङ्गिरं’ सम्यक्गिरणाधारभूतमुदरं ‘न प्रमितानि’ न हिनस्ति । किञ्च । सः ‘मर्यु इव’ ‘युवतिभिः’ मर्युं यथा तरुणीभिः सह सङ्गतो भवति तद्वत् अयमपि सोमो युवति-भिर्मिश्रणशीलाभिर्वसतीवरीभिरङ्गिः सह ‘समर्षति’ सङ्गच्छते अभिषवकाले । स च सोमः ‘शतयामना’ शतयाम्ना अनेकया मनसाधनच्छिद्रोपेतेन ‘पथा’ मार्गेण दशापवित्रसम्बन्धिना ‘कलशे’ द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः । यद्वैकमेव वाक्यम् । यथा मर्युं युवतिभिः सह सङ्गच्छते एवं कलशो शतयाम्ना पथा सङ्गच्छतेऽङ्गिः ।

“शतयामना” “शतयाम्ना” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१२ ११ २ १ २ १ २३
धर्त्ता दिवः पवते कृत्वो रसो ।

१२ ११ २ १२ २. १२
दक्षो देवानामनुमाद्यो नृभिः ।

१२ १ २७ १ १ २२ ३
हरिः मृजानो अत्यो न सत्वभि-

१२ १ २० ० १२
वृथा पाजांसि कृणुते नदीष्व्वा ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । कविर्ऋषिः । 'धर्त्ता' सर्वस्य धारकः सोमः 'दिवः' अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थिताद्दृशापवित्रात् 'पवते' पृथते । कौटुशः सोमः 'कृत्वः' कर्त्तव्यः शोष्य इत्यर्थः । 'रसः' रसात्मकः । 'देवानां' 'दक्षः' बलप्रदः । यद्वा । दक्षः प्रवर्द्धनीयो देवानामर्थाय । तथा 'नृभिः' नेत्रभिर्ऋत्विग्भिः 'अनुमाद्यः' अनुमादनीयः स्तुत्यो वा । 'हरिः' हरितवर्णः । 'सत्वभिः' प्राणिभिः अस्मदादिभिः 'मृजानः' मृज्यमानः 'अत्यो न' अश्व इव स यथा अश्रोत्यनायासेन गच्छति तद्वत् । 'वृथा' अप्रयत्नेन 'पाजांसि' बलानि स्त्रीयान् वेगान् 'कृणुते' कुरुते 'नदीषु' वसतीवरीषु ताभिः सिक्त इत्यर्थः । अयमभिषवसमयाभिप्रायः ॥ ५ ॥

१२ १ १ २ १२७
वृषा मतीनां पवते विचक्षणः

१ १ २ १ १ २२ १ २
सोमो अङ्गां प्रतरीतोषसां दिवः ।

१ १. २२ १ १ २ १
प्राणा सिन्धूनां कलशां अचिक्रद-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

दिन्द्रस्य हाद्याविशन्मनीषिभिः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । कविर्ऋषिः । अयं 'सोमः' 'पवते' अभिपूयते । कीदृशः सोमः ? 'मतीनां' मतयः स्तोतार-
स्तेषां 'वृषा' वर्षकः कामानाम् । 'विचक्षणः' विद्रष्टा
'अङ्गाम्' उपसां 'दिवः' द्युलोकस्यादित्यस्य वा 'प्रतरीता'
प्रवर्द्धयिता । किञ्च । 'सिन्धूनां' स्यन्दमानानामुदकानां
प्राणां प्रकर्षेण अनिति चेष्टते इति प्राणा कर्त्ता सोमः
'कलशान्' 'अचिक्रदत्' धारया अध्वनयत् प्रवेष्टुम् । यद्वा ।
'सिन्धूनां' तृतीयार्थं षष्ठी सिन्धुभिरङ्घ्रिः 'प्राणा' प्रा पूरणे
(अ० प०) पूर्णः 'सोमः' कलशान् 'अभि' लक्ष्य क्रन्दते ।
किं कुर्वन् ? इन्द्रस्य 'हार्दि' हृदयम् 'आविशन्' प्रविशन्
'मनीषिभिः' मनस ईशित्वीभिः स्तुतिभिः मदेति शेषः यद्वा ।
व्यवहितमपि मनीषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन सम्बध्यते ।

“प्राणा” इति, “क्राणा” इति, “अचिक्रदत्” “अवी-
विशत्” इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २

विरस्यै सप्त धेनवो दुदुङ्गिरे

३ २ ३ १ २ ३ १ २

सत्यामाशिरं परमे व्योमनि ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३

चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे

१ २ ३ २ ३ १ २ २

चारुणि चक्रे यदृत्तैरवर्द्धत ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । रेणुर्ऋषिः । 'अस्यै' पवमानाय 'परमे'

उत्कृष्टे 'व्योमनि' विविधम् व्योम अवनं गमनं देवाना-
मत्रेति व्योमा यज्ञः तस्मिन् स्थिताय । यद्वा । परमे व्योम-
न्यन्तरिक्षे वर्त्तमानाय 'त्रिः सप्त' एकाविंशतिसङ्ख्याकाः
'धेनवः' प्रीणयित्तमो गावः 'गत्याम्' ययादीभूतम् 'आशिरम्'
आश्रयणसाधनं क्षीरादि 'दुदुङ्गिरे' दुहन्ति यद्वा । त्रिःसप्त
द्वादशमासाः प्रच्युत्तवः त्रय इमे लोकाः असावादित्य एक-
विंश इति । एतैः स्रवैः सह सोमो पय उत्पाद्यते तद्वावो
दुहन्तीति । किञ्च । अत्र सोमः 'अन्या' अन्यानि चत्वारि
'भुवना' उदकानि वषतीवरीस्त्रिजश्वेकपना इति तानि
चतुःसङ्ख्यानि 'चारूणि' कर्ष्याणानि 'निर्णिजे' निर्णोजनाय
परिशोधनाय परिपोषणाय वा 'चक्रे' तदा करोति । 'यद्'
यदा अयम् 'ऋतेः' यज्ञैः 'अवर्द्धत' वर्द्धितवान् तदा करोति ।

"दुदुङ्गिरे" "दुदुङ्गे" इति, 'परमे' 'पूर्वे' इति च
पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इन्द्राय सोम सुपुतः परि स्रवा-

२ २ ३ १ २ ३ २
पामीवा भवतु रक्षसा सह ।

२ ३ १ २ ३ २ ३
मा ते रसस्य मत्स्यत द्वयाविनो

१ २ ३ २ ३ १ २
द्रविणस्वन्त द्रुह सन्विन्दवः ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । वेनोभार्गव ऋषिः । हे 'सोम!' त्वं 'सु-
पुतः' सन् 'इन्द्राय' तदर्थं 'परिस्रव' परितो गच्छ रसं मुञ्च ।
'पामीवा' रोगः 'रक्षसा सह' 'मा ते रसस्य मत्स्यत द्वयाविनो

द्रविणस्वन्त इह' 'अप भवतु' अपगतो वियुक्तो भवतु 'ते' तव
 'रसस्य' स्वांसि रसं पीत्वा 'मा मक्षत' मा मद्यन्तु । कः ?
 'द्वयाविनः' द्वयं सत्यान्वृतं तेन युक्ताः पापिन इत्यर्थः । किञ्च
 'इन्द्रवः' ते रसाः 'इह' अस्मिन् यज्ञे 'द्रविणस्वन्तः' अस्माकं
 धनवन्तः 'सन्तु' भवन्तु ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ४ ३ २ ३
 असावि सोमो अरुषो वृषा हरौ

१ २ ३ ३ २ ३ १ २ २

राजिव दस्मो अभि गा अचिक्रदत् ।

३ २ ४ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

पुनानो वारमत्येष्यव्ययत् श्येनो

२ २ ३ १ २ ३ १ २

न योनिं घृतवन्तमासदत् ॥ ९ ॥

अथ नवमी । भरद्वाजो वसुऋषिः । 'सोमः' 'असावि'
 अभिषुतोऽभूत् । कौटुशः सोमः ? 'अरुषः' अरोचमानः
 'वृषा' वर्षकः 'हरिः' हरितवर्णः । स च 'राजिव' 'दस्मः'
 दर्शनैयः सन् 'गाः' उदकानि 'अभि' लक्ष्य 'अचिक्रदत्'
 शब्दङ्करोति स्वरसनिर्गमसमये । पश्चात् 'पुनानः' पूयमानः
 'अव्यम्' अविभवं 'वारं' बालं पवित्रम् 'अत्येषि' हे सोम !
 अतिक्रम्य गच्छसि । ततः 'श्येनो न' श्येन इव 'योनिं'
 स्त्रीयं स्थानं 'घृतवन्तम्' उदकवन्तम् 'आसदत्' वसतीवरी-
 ष्वासीदतीत्यर्थः ।

"अत्येषि" "पर्येति" इति, 'आसदत्' 'आसदम्' इति
 च पाठः ॥ ९ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
 प्र देवमच्छा मधुमन्त इन्द्रवो-
 २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २
 ऽसिष्यन्दत गाव आ न धेनवः ।
 ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 बर्हिषदो वचनावन्त ऊधभिः
 ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 परिस्रुतमुस्त्रिया निर्णिजं धिरे ॥ १० ॥

अथ दशमी । वत्सप्रीः ऋषिः । 'मधुमन्तः' मद्कररस-
 युक्ताः 'इन्द्रः' सोमाः 'देव' द्योतमानं सोमात्मकम् इन्द्रम्
 'अच्छ' प्रति 'प्रासिष्यदन्त' परिस्यन्दन्तं ग्रहादिषु प्रक्षरन्ति ।
 स्यन्दतेत्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् तत्र दृष्टान्तः । 'गाव आ
 न धेनवः' पयस्त्रिन्यः प्रीणयित्वाः गावो यथा वत्सं प्रति पयांसि
 प्रस्रवन्ति तद्वत् । किञ्च । 'बर्हिषदः' बर्हिषि सीदन्त्यः ।
 'वचनावन्तः' हृन्कारव्यतिशब्दवन्तः उस्त्रियति योनाम तादृश्यो
 गावः ऊधभिः पयआधारकैः स्वैः स्वीरूधोभिः तेभ्यः 'परिस्रुतम्'
 परितः स्रवणशीलं 'निर्णिजं' शुद्धं पयोभूतं सोमरसं 'धिरे'
 दधिरे इन्द्रार्थं धारयन्ति ॥ १० ॥

३ २ ३ क २ २ ३ १ २ ३
 अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते
 १ २ ३ २ ३ क २ २
 क्रतुं रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते ।
 १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 सिन्धोरुच्छासे पतयन्तमुच्चणं

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 हिरण्यपावाः पशुमप्सु गृभ्णते ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । अत्रिऋषिः । सोमम् ऋत्विजः
 'अञ्जते' गोभिः तथा 'व्यञ्जते' विविधमञ्जति 'समञ्जते'
 सम्यक् अञ्जति । स्तुत्यर्थत्वादपुनरुक्तिः तथा 'कृतुं' बलकर्त्तारं
 'रिहन्ति' लिहन्ति आस्वादयन्ति देवाः । गथा पुनः 'मध्वा'
 मधुना गव्येन अभ्यञ्जते । तमेव सोमं 'सिन्धोः' उदकस्य
 रसस्याधारभूते 'उच्छ्रांस' उच्छ्रिते देशे 'पतयन्तं' गच्छन्तं
 पत्न्यु गतावित्यस्मात् स्वार्थिके णिचि वृद्धभावाच्छान्दसः
 'उच्चणं' सेक्तारम् 'हिरण्यपावाः' हिरण्येन पुनन्तः 'पशुं'
 द्रष्टारं पशुः पश्यतेरिति निरुक्तम् 'अप्सु' वसतीवरीषु 'गृभ्णते'
 गृह्णन्ति ।

"मध्वा" "मधुना" इति, 'अप्सु' 'आप्सु' इति च पाठः
 ॥ ११ ॥

३ १ २ ३ १ २
 पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते
 ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्रभुर्गात्राणि पर्येषि विश्वतः ।
 १ २ ३ २ ३ ३ १ २
 अतप्ततनूर्न तदामो अश्नुते
 ३ २ ३ १ २ ३ ३ १ २ २
 शृतास इवहन्तः सं तदाशत ॥ १२ ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य द्वितीयाङ्गे द्वितीय-दशति ।

अथ द्वादशी । पवित्र ऋषिः । हे 'ब्रह्मणस्वते' ! मन्त्रस्य स्वामिन् ! सोम ! 'ते' 'पवित्रं' शोभनमङ्गं 'विततं' सर्वत्र विस्तृतम् । स "प्रभुः" प्रभविता त्वं "गात्राणि" पातुरङ्गानि "पर्येषि" परि गच्छसि । "विश्वतः" सर्वतः तव तत्पवित्रम् "अतस्ततनूः" पयोव्रतादिना अमन्तप्तगात्रः 'आभः' अपरिपक्वः "नाश्रुते" न श्याप्नोति । "शृतामः इत्" शृता एव परिपक्वा एव "वहन्तः" यागं निर्वहन्तः तत् पवित्रं "समासत" व्याप्नुवन्ति ।

"सन्तदाशत" "तत्समासत" इति पाठौ ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते सामवेदीये सामवेदार्थप्रकाशे कर्न्दीव्याख्याने

पञ्चमस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।

अथ षण्णपाठकस्य द्वितीयाहं द्वितीय-दशति ।

२ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २

इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणं यन्तु हरयः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

श्रुष्टे जातास इन्द्रवः स्वर्विदः ॥ १ ॥

इन्द्रमच्छेति खण्डेऽस्मिन् ऋचो द्वादश संस्थिताः ।

सकला उष्णिहस्तत्र वक्ष्यन्ते ऋषयः पृथक् ॥

तत्र दशमे खण्डे—सैषा प्रथमा । अग्निश्चाक्षुष ऋषिः । 'श्रुष्टे' श्रुष्टी क्षिप्रं 'जातासः' जाताः 'इन्द्रवः' पात्रेषु चरन्तः 'स्वर्विदः' सर्वज्ञाः 'हरयः' हरितवर्णाः 'सुताः' अभिषुताः 'इमे' सोमाः 'वृषणं' कामानां सेतारमिन्द्रम् 'अच्छ यन्तु' अभि गच्छन्तु ॥ १ ॥

३२० सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके [५अ०१०ख०

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र धन्वा सोम जागृविरिन्द्रायेन्दो परि स्रव ।

३ १ २ २ ३ १ २
द्युमन्त् शुष्ममा भर स्वर्विदम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । चक्षुर्मानव ऋषिः । हे 'सोम !' 'जागृविः'
जागरणशीलस्त्वं 'प्रधन्व' भ्रक्षर । हे 'इन्दो !' 'सोम !' 'इन्द्राय'
'परिस्रव' परितः पात्रेषु क्षर । किञ्च 'द्युमन्तं' दीप्तियुक्तम् ।
'स्वर्विदं' सर्वस्य लम्बकं 'शुष्म' शत्रूणां शोषकं बलम् 'आभर'
आहर ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २
शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । पर्वतनारदावृषी । हे 'सखायः' ! सखि-
भूताः ! 'स्तोतारः' ! ऋत्विजः ! 'आनिषीदत' स्तोतुमुप-
विशत । अथ 'पुनानाय' पूयमानाय सोमाय 'प्रगायत'
प्रकर्षणं गायत तमभिष्टुत ततः अभिषुतं सोमं 'यज्ञैः' यज-
नीयैः हविर्भिः मिश्रितैः श्रिये' शोभार्थं 'परिभूषत' परितो-
ऽलङ्कृत । तत्र दृष्टान्तः 'शिशुं न' यथा शिशुं बालं पुत्रं
पितरः आभरणैरलङ्कुर्वन्ति तद्वत् ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
शिशुं न हव्यैः स्वदयन्त गूर्तिभिः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । पर्वतनारदावृषी । हे 'सखायः !' ऋत्विजः !
 'वः' यूयं 'मदाय' देवानां मदार्थं 'पुनानं' पूयमानं 'तं'
 सोमम् 'अभिगायत' अभिष्टुत । तमिमं सोमं शिशुं न
 शिशुमिवालङ्कारैः चीरादिभिश्चालङ्कुर्वन्ति तद्वत् । 'हव्यैः'
 हविर्भिर्मिश्यणैः 'गूर्त्तिभिः' स्तुतिभिश्च 'स्वदयन्त' स्वादू-
 कुरुत ।

“हव्यैः” “यज्ञैः” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ १ १ २ ३ १ २ ३ २ २ २ १ २
 प्राणा शिशुर्महीनाः हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २ २ २ १ २
 विष्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । त्रित ऋषिः । 'प्राणा' यज्ञं कुर्वाणा
 इत्यर्थः । 'महीनां' महतीनां मंहनीयानां वा अपां 'शिशुः'
 शिशुस्थानीयः सोमः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'दीधिति' दीप्तिमन्तं
 प्रकाशकं वा स्वीयं रसम् 'हिन्वन्' प्रेरयन् । 'विष्वा' सर्वाणि
 'प्रिया' प्रियाणि हवीषि 'परि भुवत्' परिभवति व्याप्नोति ।
 अपि च 'द्विता' द्विधा भवति । दिवि पृथिव्यां च वर्त्तत इत्यर्थः ।

“प्राणा” “क्राणा” इति पाठः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा ।

२ ३ २ ३ १ २
 आ कलशं मधुमांत्सोम नः सदः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । मनुर्ऋषिः । हे 'इन्दो' ! सोम ! 'देववीतये'
 देवानां भक्षणाय 'ओजसा' बलेन 'धाराभिः' आत्मीयाभिः

३२२ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्षिके [५अ०१०ख०

‘पवस्व’ चर । हे ‘सोम’ ! ‘मधुमान्’ मदकररसवांस्व ‘नः’
अस्मदीयं ‘कनिशं’ द्रोणाख्यम् ‘आसद’ आसीद । सदर्लडि-
रूपम् ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यं वारं वि धावति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्रे वाचः पवमानः कनिक्रदत् ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । अग्निर्ऋषिः । ‘पुनानः’ पूयमानः ‘सोमः’
‘ऊर्मिणा’ स्वीयया धारया ‘अव्यम्’ अविभवं ‘वारं’ बालं
पवित्रं ‘विधावति’ विविधं गच्छति । कौटुशः ? ‘पवमानः’
पूतः ‘वाचः’ स्तोत्रस्य ‘अग्रे’ ‘कनिक्रदत्’ पुनः पुनः शब्दं
कुर्वन् विधावति ।

“अव्यम्” “अव्यः” इति साम्न ऋचः पाठः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र पुनानाय वेधसे सोमाय वच उच्यते ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

भृतिं न भरा मतिभिर्जुजोषते ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । द्वितो नाम ऋषिः स्वात्मानं प्रत्याह ।
‘पुनानाय’ पवित्रेण पूयमानाय ‘वेधसे’ कर्मणो विधात्रे
सोमाय ‘वचः’ स्तोत्रलक्षणं ‘प्रोचते’ त्वया प्रोच्यताम् । किञ्च ।
‘मतिभिः’ स्तुतिभिः ‘जुजोषते’ प्रीयमाणाय स्तुतिं ‘प्रभर’
प्रकर्षेण धारय । तत्र दृष्टान्तः । ‘भृतिन्न’ यथा भृतकाय
भृतिं सम्पादयति तद्वत् ।

“वच उच्यते” “वच उच्यते” इति साम्न ऋचः पाठौ ।

॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
गोमन्न इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धनिव ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
शुचिं च वर्णमधि गोषु धारय ॥ ९ ॥

अथ नवमी । पर्वतनारदावृषी । हे 'सुदक्ष' ! सुबल !
हे 'इन्दो' ! सोम ! 'सुतः' अभिषुतस्त्व 'नः' अस्माकम्
'गोमत्' यज्ञसाधनगोयुक्तं धनं 'धनिव' धन्व वर्णविकारः
गमय धन्वतिर्गत्वर्थः ततोऽहं 'शुचिं' पूतन्दीप्यमानं 'वर्ण'
रसञ्च 'गोषु' क्षीरादिषु अधिधारय अधिकं प्रापयामि ।

"धनिव" "धन्व" इति, "धारय" "दौधरम्" इति च
छन्दोगबह्वृचानां पाठभेदाः ॥ ९ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
अस्मभ्यं त्वा वसुविदमभि वाणीरनूपत ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
गोभिष्टे वर्णमभि वासयामसि ॥ १० ॥

अथ दशमी । पर्वतनारदावृषी । हे सोम ! 'वसुविद'
धनस्य दातारं 'त्वा' त्वाम् 'अस्मभ्यं' धनादिदानार्थं 'वाणीः'
अस्मादीया वाचः 'अभ्यनूपत' अभिष्टुवन्ति नु स्तवने (अदा० प०)
वयं 'ते' तव 'वर्णम्' आवरकं रसं 'गोभिः' गोविकारैः क्षीरा-
दिभिः 'अभिवासयामसि' अभिवासयामः अभित आच्छाद-
यामः ॥ १० ॥

१ २ ३ २ ७ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पवते हर्यतो हरिरति ह्वरात्सि रत्सि ह्वा ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अभ्यर्ष स्तोत्रभ्यो वीरवद्यशः ॥ ११ ॥

अथ एकादशी । अग्निश्चाक्षुष ऋषिः । 'हर्यतः' सृष्ट-
णीयः 'हरिः' हरितवर्णः सोमः 'रंक्षा' तृतीयाया आकारः
साधु वेगेन 'ह्वरांसि' कुटिलानि अनृज्जुनि पवित्राणि 'अति
पवते' अतीत्य गच्छति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे सोम ! त्वं
'स्तोत्रभ्यः' 'वीरवत्' पुत्रयुक्तं 'यशः' 'अभ्यर्ष' अभिगमय
प्रयच्छेत्यर्थः ।

“अभ्यर्ष” “अभ्यर्षन्” इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ११ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
परि कोशं मधुश्चुतं सोमः पुनानो अर्षति ।

१ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
अभि वाणीऋषीणां सप्तानूपत ॥ १२ ॥

इति षष्ठप्रपाठकस्य द्वितीयाहं तृतीय-दशति ।

अथ द्वादशी । इति ऋषिः । सः 'पुनानः' पूयमानः
सोमः 'मधुश्चुतं' मधुररसस्य चावयितारं द्रोणकलशं प्रति
आत्मीयं रसं 'पर्यर्षति' परि गमयति । तमिसं सोमम्
'ऋषीणां' 'सप्तवाणीः' सप्तच्छन्दासि 'अभ्यनूपत' अभिष्टुवन्ति
नू स्तवने कुटादिः (प०) ।

“सोमः पुनानो अर्षति” “अव्यये वारे अर्षति” इति
साम्न ऋचः पाठौ ॥ १२ ॥

इति श्रीमत्सायणार्यविरचिते माधवीये सामवेदाथप्रकाशे छन्दोव्याख्याने

षष्ठमस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ।

इत्यौष्णिहम् ॥

स्युः पवस्वेति खण्डेऽस्मिन्नृचोऽष्टौ ककुभोऽद् तु ।

“ससुन्वे” इति गायत्री यवमध्येति केचन ।

अक्षरव्यूहनादेषा ककुबेवेति केचन ।

‘एष धारयासूतः’ प्रगाथः कांकुभोऽन्तिमः ।

ऋषीणां विप्रकीर्णत्वात् तत्र तत्राभिदधहे ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

३ १ २ ३

पवस्व मधुमत्तमं इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ १

मदः । महि द्युत्तमो मदः ॥ १ ॥

तत्र एकादशे खण्डे—सैषा प्रथमा । गौरिवीतिः ऋषिः ।
 क० ककुप् । हे ‘सोम !’ ‘मधुमत्तमः’ अतिशयेन माधुर्योपेतस्त्वम्
 ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘मदः’ मदकरः सन् ‘पवस्व’ चर । कीदृशः ?
 ‘क्रतुवित्तमः’ अत्यन्तं प्रज्ञायाः कर्मणो वा लग्नकः ‘महि’
 ‘महान्’ मंहनीयो वा ‘द्युत्तमः’ अत्यन्तदीप्तः ‘मदः’ हृष्टः
 ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

३ १ २

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव

३ २ १ २ ३ १ २

देवयुम् । वि क्रोशं मध्यमं युव ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । ऊर्ध्वसन्ना ऋषिः । हे ‘इषस्पते’ ! अन्नस्य
 पते ! हे ‘देव’ स्तोतव्य सोम ! ‘देवकामं’ त्वां वय मभिष्टुम
 इति शेषः । किञ्च । त्वं ‘द्युम्नं’ द्योतमानं ‘बृहत्’ प्रभूतं
 ‘यशः’ अन्नम् अन्नभ्यम् ‘अभिदीदिहि’ आभिसुख्येन प्रकाशय
 प्रयच्छेत्यर्थः आमन्त्रितस्यावियमानत्वेन पादादित्वान्न निघातः

किञ्च 'मध्यमम्' अतरिक्षस्थितं 'कोशं' मेघं 'वि युव' वृष्यर्थं गमय विश्लेषये।

“देवयुम्” “देवयुः” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

आ सोता परि षिञ्चताश्वं न स्तोमममुरग्

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

रजस्तुरम् । वनप्रक्षमुदप्रुतम् ॥ ३ ॥

अथ तृतीया । ऋजिश्वा ऋषिः । हे ऋत्विजः ! 'आ सोत' सोम मभिषुत षुञ् अभिषवे (स्वा०उ०) लोटि छान्दसो विकरणस्य लुक् 'तमनप्तमथनाश्च (पा०७,१,१४५)' इति तस्य तबादेशः । किं च । 'परि षिञ्चत' परितः वसतीत्रयादिभिः सिञ्चत । कौटुशम् ? 'अश्वं न' अश्व मिव वेगिनम् । 'स्तोमं' स्तोतव्यम् 'अमुरम्' अन्तरिक्षस्थितानां मुदकानां प्रेरकं 'रजस्तुरं' तेजसां वा प्रेरकम् । 'वनप्रक्षम्' उदकैः सम्पृक्तम् । यद्वा । काष्ठेषु पात्रेषु क्षारकं प्रकीर्णम् 'उदप्रुतम्' उदकं गच्छन्तं प्लवमानं सोम मभिषुत अभिषिञ्चन् ।

“वनप्रक्षं” “वनक्रक्षम्” इति साम्न ऋचः पाठौ ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

एतमु त्यं मदच्युतग् सहस्रधारं वृषभं दिवो-

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २

दुहम् । विश्वा वसूनि विभ्रतम् ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थी । कृतयशा ऋषिः । 'दिवः' देवान् कामयमाना ऋत्विजः । 'एतं' 'त्यमु' सोममेव 'दुहम्' अदुहन् दुहेर्लिङि रूपम् दुहन्ति स्म छान्दसो नकारस्य मकारः । 'आवाणो वसा ऋत्विजो दुहन्तीति' तैत्तिरीयक ब्राह्मणम्

कौटुशं सोमम् ? 'मदच्युत' मदस्य प्रेरकं 'सहस्रधारं' बहु-
धारम् 'वृषभं' कामानां वर्षकं 'विश्वा' सर्वाणि 'वसूनि'
धनानि 'विभ्रत' धारयन्तम् ।

“दिवोदुहम्” इति, “दिवं दुहुम्” इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २२
स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इडानाम् ।

२ ३ १ ० २ ३ २
सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ ५ ॥

अथ पञ्चमी । ऋणव ऋषिः । छ० गायत्री । 'मः' 'सः'
'सोमः' 'सुन्ने' अभिसुषुवे ऋत्विग्भिः । यः सोमः 'वसूनां'
धनानां 'आनेता' यश्च 'रायां' रान्ति प्रयच्छन्ति क्षीरादिकमिति
रायो गावस्तेषा मानेता विद्यते यश्च सोमः सुक्षितीनां शोभन-
मनुथानां आनेता सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥ ५ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वष्ट्रं ह्याङ्ग देव्य पवमान जनिमानि द्युमत्तमः ।

३ १ २ ३ १ २
अमृतत्वाय घोषयन् ॥ ६ ॥

अथ षष्ठी । शक्तिः ऋषिः । छ० ककुप् । हे 'पवमान' !
पूयमान ! सोम् ! 'द्युमत्तमः' अतिशयेन दौर्गमिमान् 'त्वं हि'
त्वमेव 'दैव्यं' देवसम्बन्धीनि 'जनिमानि' जन्मानि देवा-
नित्यर्थः । जानासीति शेषः । तानांभ लक्ष्य 'अमृतत्वाय' तेषाम्
अमरणाय 'अङ्ग' क्षिप्रं 'घोषयन्' ऋत्विजो आवाणीव शब्द
सुदपादयन् उत्पादयन्ति हि योगादनिघातः ।

“घोषयन्” “घोषः” इति पाठौ ॥ ६ ॥

३२८ सामवेदसंहितायाः छन्द आर्चिके । [६अ०११ख०

३१ २२ ३२ ३ १ २ ३ १
एष स्य धारया सुतोऽव्या वारेभिः पवते मन्दि-
३ १ २ ३ २ ३ १ २
तमः । क्रीडन्नूर्मिरपामिव ॥ ७ ॥

अथ सप्तमी । उरु ऋषिः । 'स्यः' सः 'एषः' 'सुतः'
अभिषुतः सोमः 'अव्या वारेभिः' अवेर्वालैः कृते पदित्ने
'धारया' आत्मीयया 'पंवते' कलश माभिलक्ष्य क्षरति ।
क्रीडशः ? 'मदिन्तमः' मादयित्तमः । 'अपामिव' उदका-
नाम् 'जर्मिः' सङ्घात इव 'क्रीडन्' इतस्ततः सङ्घ्रीडमानः
पवते । १

"अव्यावारेभिः" "अव्योवारेभिः" इति सूत्रं ऋचः
पाठभेदः ॥ ७ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १
य उस्त्रिया अपि या अन्तर-

२२ ३ १ २२ ३ १ २
श्मनि निर्गा अकृन्तदोजसा ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३
अभि व्रजं तत्त्रिषे गव्य-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
मश्वं वर्माव धृष्णावा रुज ।

१ ३ १ २ ३ १ २
ओ३म् वर्माव धृष्णावा रुज ॥ ८ ॥

अथ अष्टमी । ऋजिश्वा ऋषिः । छ० ककुप् । 'यः'
सोमः 'उस्त्रियाः' उत्तरणशीलाः 'अपियाः' अप्याः आप
इत्यन्तरिक्षनाम (नै०१,३,८) अस्माद् 'भवे' छन्दसि (पा०

४,४,११०) इति यत् अन्तरिक्षस्थाः । अहिप्रभृतिभिरसुरैः
अपहृत्य निहिता 'गाः' आपः 'अश्मनि' मेघे/अन्तः मध्ये
स्थिता इत्यर्थः । 'ओजसा' बलेन 'निरकुन्तत्' निरच्छिनत्
निरगमयत् अन्तरिक्षाहृष्टि मकार्षीदित्यर्थः । स त्वम् असुरै
अपहृतं 'गव्यम्' गोसम्बन्धि 'अश्वाम्' अश्वेषु भवं 'ब्रजं' समूहं
'अभि तन्निषे' अभितो व्याप्नोति तनु विस्तारे छान्दसे लिटि
'तनिपत्योःकुन्दसि' (*पा०६,४,६६) इत्युपधालोपः । किञ्च ।
हे 'धृष्णो' शत्रुधर्षणशीलसोम ! स त्वं 'वर्माव' कवचीव
'आरुज' असुरान् जहि ।

“अपियाअन्तरश्मनि” “अप्याअन्तरश्मनः” इति कुन्दो-
बह्वृचानां पाठभेदः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते सामवेदार्थप्रकाशे कुन्दीव्याख्याने

पञ्चमस्याध्यायस्यैकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

इति काकुभं समाप्तम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्दियातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिक-सार्ग प्रवर्तक श्रीवीर-बुक्क-भूपाल-

साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-

प्रकाशे कुन्दीव्याख्याने पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

सौम्यं पावमानं वा पर्वं कारुण्डं वा समाप्तम् ।

इति तृतीयं पर्वं ॥

- প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দ বিদ্যাসাগর
২ নং বসানাত মজুমদারের ষ্ট্রিট।

প্রিন্টর—শ্রীসিদ্ধেশ্বর পান
৩৮ নং শিবনারায়ণ দাসের লেন।

सामवेदसंहितार्या

उत्तरार्चिकस्य प्रथमप्रपाठके प्रथमाह्नम् ।

• • अथ भाष्यावतरणिका ।

वागोशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां मुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्—

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद् बुक्कमह्वीपतिः ।

आदिशत् सायणाचार्य्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिसंग्रहात् ।

कृपालुः सायणाचार्य्यो वेदार्थं वक्तुं मुद्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्याताहृग्यजुर्वेदी सामवेदेऽपि संहिता ।

छन्दोभिधाभूद् व्याख्याता व्याख्यास्यत्युत्तराभिधाम् ॥५॥

छन्दस्येकैकशीऽधीता ऋचः सामोद्भवाय हि ।

स्तोम-निष्पत्तये सूक्तान्युत्तराया मधीयते ॥ ६ ॥

स्तोमशब्देनोत्पत्तिषु सोमयागेषु प्रयुज्यमानास्त्रिवृत्पञ्च-
दशादयोऽभिधीयन्ते । अतएव तैत्तिरीयकाः प्रश्नोत्तराभ्या-
मिदमामनन्ति । तदाहुः—“कतमा वाव तानि ज्योतींषि य
एतस्य स्तोमा इति ? त्रिवृत्पञ्चदशः सप्तदश एकाविंश एतानि
वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमाः”—इति । छन्दोगाश्च
त्रिवृदादि-स्तोमानां स्वरूपं ब्राह्मण-द्वितीय-द्वितीययोरध्याययोः
बहुधा समामनन्ति । ते च बहुभिरवान्तररूपोषिताः समा-

ज्ञाताः स्तोमा नवसङ्घाकाः । तेषु पूर्वोक्तास्त्रिदशद्वयसत्वारः
 त्रिणवत्रयस्त्रिंशो त्रिनवसङ्घोपेतः स्तोमस्त्रिणव इत्युच्यते ।
 छन्दोमनामका स्तोमास्त्रयः । तेषु चतुर्विंशाख्यस्तोमः प्रथमः ।
 गायत्रीछन्दसा चतुर्विंशत्यक्षरोपेतं मीयत इति छन्दोमः ।
 चतुस्त्रिंशसत्वारिंशाख्यो द्वितीयः । स च त्रिष्टुप्छन्दसा मीयते ।
 अष्टाचत्वारिंशाख्यस्तृतीयः । सोऽपि जगतीच्छन्दसा मीयते ।
 नन्वथ ये ह्याम्नातलक्षणोपेतंभ्यस्त्रिदशदशिभ्योऽष्टादश-नवद-
 शदि-नामका बहवः स्तोमा विद्यन्ते । तथाच तैत्तिरीयकाः
 केषुचिदष्टिकोपधान-मन्त्रेषु देवतावद्रूपेष्टकात्व-विवक्षया तान्
 स्तोमानामनन्ति—“आशास्त्रिदशान्तः पञ्चदशो व्योम सप्त-
 दशः प्रतूर्तिरष्टादशस्तपोनवदशोऽभिवर्त्तः स विंशो धरुण
 एकविंशो वर्चो द्वाविंशः सम्भरणस्त्रयोविंशो योनिश्चतुर्विंशो गर्भः
 पञ्चविंश भोजस्त्रिणवः क्रतुरेकविंशो ब्रध्नस्य विष्टपञ्चतुस्त्रिंशो
 भाक्रः षट् त्रिंशोऽभिवर्त्तोऽष्टाचत्वारिंशः”—इति । एवन्तर्हि
 सन्वेव बहूनि स्तोमान्तराणि तेषां लक्षणानि तु ब्राह्मणान्त-
 रानुसारेण सूत्रकारैर्व्युत्पादितानि ॥ तं च स्तोमाः सर्वेऽप्या-
 ज्यपृष्ठादि-स्त्रोत्रेषूपयुक्ताः “पञ्चदशान्याज्यानि, सप्तदशानि
 पृष्ठानि”—इत्यादिश्रुतिभ्यः स्तोम विषयाः स्तोत्रविषयास्त-
 त्त्रिष्यादक-साम-विषयाश्च । सर्वेऽपि विचारा अस्माभिश्छन्दो-
 व्याख्यानावतारवेलायामेव जैमिनीयान्यधिकरणान्युदाहृत्य
 प्रदर्शिताः ॥ किं बहुना “एकं साम त्वे क्रियते स्तोत्रियम्”—
 इत्यादि-वचनैः स्तोत्रनिष्पादकस्य साम्नास्तुच् प्रगाथादि-रूपाणि
 सूक्तान्याश्रयत्वेनोत्तराख्ये संहिता-ग्रन्थे समान्नातानि । स च
 ग्रन्थ एकविंशति-सङ्घातैरध्यायैः उपेतः ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
उपास्मै गायता नरः पवमाना इन्दवे ।

३ २ ३ १ २ २ ०
अभि देवा इयत्तते ॥*१*॥

तत्र, प्रथमाध्यायस्य प्रथमखण्डे, प्रथमसूक्ते ढचे, येयसूक्
प्रथमा सैव साम्नायते—ऋषिः अमितो देवलो वा । छ०
गायत्री ; पवमानः सोमः दे० । हे “नरः !” नेतारः ! यज्ञस्य,
“देवान्” इन्द्रादीन् “अभि इयत्तते” आभिमख्येन यष्टुमिच्छते
“पवमानाय” क्षरते “अस्मै” अभिषूयमाणाय “इन्दवे” सोमाय
“उपगायत” उपगानं कुरुत ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
अभि ते मधुना पयोऽथर्वाणो अशिश्रयुः ।

३ २ ३ १ २ ३ २
देवं देवाय देवयु ॥*२*॥

अथ द्वितीयम् । हे सोम ! “ते” तव “देवं” देवनशीलं
“देवयु” देव कामं रसं “देवाय” देवनशीलायेन्द्राय “मधुना”
“पयः” गव्येन पयसा “अथर्वाणः” ऋषयः “अभ्यशिश्रयुः”
अभ्यशिश्रयन् समकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ २ ३ १ २ २
स नः पवस्व शं गवे शं जनाय शमर्वते ।

१ २ ३ १ २
शर्पराजन्नोषधीभ्यः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया । हे “राजन्” दीप्यमान सोम ! “सः”
प्रसिद्धस्व “नः” अस्माकं “गवे” “शं” सुखं “पवस्व” क्षर

“जनाय” पुत्राय च “शं” पवस्व “अर्वते” अश्वाय च “शं”
पवस्व “ओषधौभ्य” च शं पवस्व ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
द्विद्युतत्या रुचा परिष्टोभन्त्या कृपा ।

१ २ ३ १ २ २
सोमाः शुक्रा गवाशिरः ॥*१*॥

अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा । ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री ।
दे० पवमानः सोमः । “द्विद्युतत्या रुचा” अतिशयदीप्त्या
“परिष्टोभन्त्या” परितः शब्दायमानया “कृपा” धारया च
युक्ताः “सोमाः” “गवाशिरः” गवाशिराः भवन्ति नव्येन
पयसा मिश्रिता भवन्ति इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
हिन्वानो हेतुभिर्हित आ वाजं वाज्यक्रमीत् ।

१ २ ३ १ २
सीदन्तो वनुषो यथा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वाजी” बलवान् सोमः “हेतुभिः” प्रेरकैः
स्तोत्रभिः “हिन्वानः” स्तोत्रैः स्मर्यमाणः “हितः” अभीष्टकारी
सन् “वाजं” यागाख्यं युद्धम् “आ अक्रमीत्” आक्रामति ।
तत्र दृष्टान्तः—यथा “वनुषः” हन्तारो भटाः “सीदन्तः” युद्धं
प्रविशन्तः आक्रामन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
ऋधक् सोम स्वस्तये सञ्जग्मानो दिवा कवे ।

१ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व सूर्यो दृशे ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । हे “सोम” ! “कवे” ! ज्ञानतदर्शिनं !

द्रोणकलशम् “अच्छ” अभिलक्ष्य “अव्यये” अविमये अवि-
स्मभूते “वारे”वाले दद्यापवित्ते “अस्यं” सोमाः ऋत्विग्भिर-
भिसृज्यन्ते सृजेः कर्मणि तिङां तिङो भवन्तीति टेरमा-
देशः। किञ्च। “धीतयः” अङ्गुलि नामैतत् धयन्ति पिबन्त्या-
भिविति। अस्मदीया अङ्गुलयः “अवावशन्त” तान् सोमान्
न पुनः पुनर्माजिनार्थं कामयन्ते ॥ २ ॥

१ २ ३ २७ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

अच्छा समुद्रमिन्दवोऽस्तं गावो न धेनवः।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २

अग्मद्भृतस्य योनिमा ॥ ३ ॥ [३]

अथ तृतीया। “इन्दवः” क्षरन्तः सोमाः “समुद्रं” सोमा-
नामेकत्रैव सङ्गमनस्थानं द्रोणकलशम् “अच्छ” अभि-
गच्छन्ति। तत्र दृष्टान्तः—“धेनवः” पयःप्रदानेन जनानां
प्रीणयित्तरो नवप्रसूतिका गावः “अस्तं” गृहं यथा अभिगच्छ-
न्तीति तद्वत्। किञ्च ते सोमाः “ऋतस्य योनिं” मत्स्य-
भृतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानम् “आ” अगसन् आभिमुख्येन
गच्छन्ति। गमेलुङि सिचो लुकि उपधानोपः ॥ ३ ॥ [३]

इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २

अग्न आ याहि वीतये गृणान व्यदातये।

१ २ ३ १ २

निहोता सत्सि बर्हिषि ॥ ४ ॥

द्वितीयखण्डे, प्रथमदशके—प्रथमः हि “अन्ते” अङ्ग-

नादिगुणविशिष्ट ! त्वम् “आयाहि” अस्मद् यज्ञं प्रत्यागच्छ ।
 किमर्थम् ? “वीतये” हविषां चरुपुरोडाशादीनां भक्षणाय ।
 कीदृशः सन् ? “गृणानः” अन्धाभिः स्तूयमानः व्यत्ययेन
 कर्मणि कर्त्-प्रत्ययः । पुनश्च किमर्थम् ? “हव्यदातये”
 देवेभ्यो हविःप्रदानाय । आगत्य च “होता” देवानामाह्वाता
 सन् “बर्हिषि” आस्तीर्णे दर्भे “निषत्सि” निषीद सदेः
 छान्दसः शपो लुक् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 तं त्वा समिद्धिरङ्गिरो घृतेन वर्द्धयामसि ।

३ १ २
 बृहच्छोचा यविष्ठ ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अङ्गिरः” ! अङ्गनादिगुणयुक्त ! अङ्गि-
 रसः पुत्र वा अग्ने ! “तं” पूर्वोक्तगुणं “त्वा” त्वां “समिद्धिः”
 समिन्धन-हेतुभिः दारुभिः “घृतेन” आज्येन च “वर्द्धयामसि”
 वर्द्धयामः । अतो हे “यविष्ठ” युवतमाग्ने ! “बृहत्” महत्
 अत्यन्तं “शोच” दीप्यस्व ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 स नः पृथु अवाय्यमच्छा देव विवाससि ।

३ १ २ ३ १ २
 बृहद्ग्नं सुवीर्यम् ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया । हे “देव” द्योतमानाग्ने ! स पूर्वोक्तगुणस्त्वं
 “पृथु” विस्तीर्णं “अवाय्यं” अवणीयं प्रशस्यं “बृहत्” महत्
 “सुवीर्यं” शोभनवीर्योपेतं धनं “नः” अस्मान् “अच्छ” “विवा-
 ससि” अभिगमय । अत्र वाजसनेयकम्—“अच्छादेवविवास-
 सीति तन्नोऽग्निमयेत्वेवैतदाहेति ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 आ नो मित्रावरुणा घृतैर्गव्यूतिमुन्नतम् ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥*१*॥

द्वितीयदृचे—प्रथमा । दे० मित्रावरुणः । ऋ० विश्वामित्रः ।
 छ० गायत्री । “सुक्रतू” शोभनकर्माणी, हे “मित्रावरुणौ” ! “नः”
 अस्माकम् “गव्यूतिं” गवां मार्गं गोनिवासस्थानं “घृतैः” क्षरण-
 साधनेः पयोभिरुदकैः “आ उन्नतं” समन्तात् सिञ्चतम् । अस्मभ्यं
 दोग्ध्रीः गाः प्रयच्छतमित्यर्थः । किञ्च “मध्वा” मधुरेण सुरसेन
 “रजांसि” पारलौकिकानि अस्मदावासस्थानानि “सिञ्चतम्” ॥१

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 उरुशंसा नमो वृधा मङ्गा दक्षस्य राजथः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 द्राघिष्ठाभिः शुचित्रता ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “शुचित्रता” परिशुद्धकर्माणी, हे मित्रा-
 वरुणौ ! “उरुशंसा” उरुभिः बहुभिः शंसनीयी । यद्वात्र वृह-
 च्छंसः शस्त्रं ययोस्तौ । “नमो वृधा” नममा हविर्लक्षणेनाच्चेन
 स्तोत्रेण वा वर्द्धमानौ । “द्राघिष्ठाभिः” अत्यन्तदीर्घस्तुतिलक्ष-
 णाभिर्युक्तौ युवां “दक्षस्य” दक्षते समर्थो भवत्यनेनेति दक्षं धनं
 बलं वा तस्य “मङ्गा” महत्वेन “राजथः” ईशायै ॥ २ ॥

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 गृणाना जमदग्निना योनावृतस्य सीदतम् ।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 पातंसोममृता वृधा ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । हे मित्रावरुणौ ! “जमदग्निना” एतन्नाम-

केन महर्षिणा यद्वा जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वा-
मित्त्रेण “गृणाना” स्तूयमानौ युवां “ऋतस्व” यज्ञस्व “योनी”
दे वयजनाख्ये देशे “सीदतम्” उपविशतं “ऋतावृधा”
ऋतस्व कर्मफलस्व वर्धयितारौ युवां “सामं” “पातम्” अस्मा-
भिरभिषुतम् सोमं पिबतम् ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ २
आ याहि सुषुमा हि त इन्द्र० सोमं पिवा इमम् ।

१८ १ १ २ ३ १ ०
एदं बर्हिः सदो मम ॥ *१* ॥

द्वितीये वृत्ते—प्रथमा । ऋ० इरमिठिः । छ० गायत्री । दे०
इन्द्रः । हे “इन्द्र” ! त्वम् “आयाहि” अस्माद्यज्ञं प्रत्यागच्छ, वयं
“ते” त्वदर्थं “सुषुमा हि” सोममभिषुतवन्तः खलु तम् “इम्”
अभिषुतं सोमं त्वं “पिब” त्वदर्थं “मम” यमिदं “बर्हिः”
वेद्यामास्तीर्णं दर्भम् “आ सदः” आसीद अभि निषीद ॥ १ ॥ •

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ त्वा ब्रह्मयुजा हरी वहतामिन्द्र केशिना ।

२ ३ १ २ ०
उप ब्रह्माणि नः शृणु ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र” ! “ब्रह्मयुजा” ब्रह्मणा मन्त्रेण
स्तूयमानौ “केशिना” केशिनी केशवन्ती “हरी” हरणशीली
वा अस्मौ “त्वा” त्वाम् “अवहताम्” अभिप्रापयताम् । त्वं
आस्माद्यज्ञमुपेत्य “नः” अस्माकं “ब्रह्माणि” स्तोत्राणि “शृणु”
सम्यक् चित्ते धारय ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ब्रह्माणस्त्वा युजा वयं सोमपामिन्द्र सोमिनः ।

३ १ २
सुतावन्तो हवामहे ॥ *३* ॥ [६]

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र” ! “ब्रह्माणः” ब्राह्मणा वयं ‘त्वा’

त्वां “युजा” योग्येन स्तोत्रेण “इवामहे” आह्वयामहे । कथ
 भूतम् ? “सोमपा” सोमस्य पातारम् । ईदृशा वयं “सोमिनः”
 सोमयुक्ताः “सुतावन्तः” अभिषुतैः सोमैरुपेताः ॥ “ब्रह्माणस्त्वा
 युजावयं”-“ब्रह्माणस्त्वावयं युजा”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ ६ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ४ ३ १ २

इन्द्राग्नी आ गतमुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् ।

३ १ २ ३ २ ३ २

अस्य पातं धियेषिता ॥*१*॥

चतुर्थद्वये—प्रथमा । ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री ।
 टे० इन्द्राग्नी । इन्द्रश्चाग्निश्च “इन्द्राग्नी” देवो “सुतम्” अभिष-
 षादिभिः संस्कारैः संस्कृतम् अतएव “वरेण्यं” करणीयं सभज-
 नोयमिमं सोमं प्रति “गीर्भिः” अस्मदीयाभिर्वाग्भिराहुतौ
 सन्तौ “नभः” नभसः स्वर्गाख्यात् स्थानात् “आगतम्” आम-
 ष्कृतम् । आगत्य च “धिया” अस्माभिः क्रियमाणेन कर्मणा
 “इषिता” इषितौ प्रेरितौ युवाम् “अस्य” इमं सोमं “पातं”
 पिबतम् । यद्वा “धिया” अस्मदीयया बुद्ध्या इषितौ प्राप्तौ
 अस्मद्भक्त्या प्रेरितौ युवा मिमं सोमं पिबतम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी जरितुः स चायज्ञो जिगाति चेतनः ।

३ १ २ ३ २ ३ २

अथा पातमिमं सुतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्राग्नी” ! “जरितुः” स्तोतुः
 “सचा” स्वर्गादिलक्षणप्राप्तौ सहायभूतौ “यज्ञः” ज्योतिष्टो-
 मादि-यज्ञ-साधनभूतश्चेतनः इन्द्रियाणां चेतयिता आध्यायन-
 कारो सन्नसौ सोमः “जिगाति” युवामभिगच्छति । “अथा”
 अस्मदीयया स्तुतिलक्षणया अनया वाचा आहुतौ सन्तौ

युवां “सुतम्” अभिषवादि-संस्कारोपेतम् “इमं” “पातं”
पिबतम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे ।

१ २ ३ १ २
ता सोमस्येह तृप्यताम् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । “यज्ञस्य” यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्य
“जूत्या” जृतिः प्रेरणं सोमस्तावद्यजमानं प्रेरयति । साधन
मुपलभ्य तत् साध्ये क्रतौ यजमानः प्रवर्त्तत इति हि तस्य
प्रेरकत्वम् । तथा प्रेरणरूपतया जूत्या प्रेरितोऽहं स्तोता
“कविच्छदा” कवीनां स्तोतृणामुचितफल-प्रदानेनोपच्छन्दकौ
इन्द्रमग्निं च युवां “वृणे” सम्भजे आगतौ च ताविन्द्राग्नी
“इह” अस्मदीये अस्मिन् कर्मणि सोमस्य” सोमेन सोमयागेन
“तृप्यतां” तृप्यताम् ॥३॥ [७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उच्चरायन्यस्य प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
उच्चा ते जातमन्वसो दिवि सङ्म्या ददे ।

३ २ ७ ३ २ ३ १ २
उयं शर्म महि श्रवः ॥*१*॥

तृतीयखण्डस्य, प्रथमतश्चे—प्रथमा । ऋ० आङ्गिरसः
अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० पवमानः सोमः । हे सोम !
“ते” तव सम्बन्धिनः “अन्वसः” रसस्य “उच्चा” उपरि
“जातं” जन्म । अपि च “दिवि” द्युलोके “सत्” तव सम्बन्धि

“उग्रम्” उग्रणी “ग्रम्” सुखं “महि” महत् । “अवः” अन्नं
 “भूमि” भूमिष्ठैः यजमानैः “आददे” आदीयते ॥ “दिविषद्”-
 दिविषद्—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सन इन्द्राय यज्यवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।

३ १ २४

वरिवो वित्परि स्रव ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “वरिवोवित्” धनस्य लम्बक !
 पवमान ! “नः” अस्माकं “यज्यवे” यष्टव्याय “इन्द्राय”
 “वरुणायः” च “मरुद्भ्यः” च “परि स्रव” धारया चर ॥ २ ॥

३ १ २४ ३ २ ३ १ २

एना विश्वान्यर्य आ द्युम्नानि मानुषाणाम् ।

१ २

सिषासन्तो वनामहे ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । “मानुषाणां” मनुष्याणां लम्बव्यानि “एना”
 एनानि “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि “द्युम्नानि” यज्ञसाधनानि
 धनानि हे सोम ! त्वत्प्रसादात् “आ” आभिमुख्येन “अर्यः”
 अभिगच्छन्तः वयं “सिषासन्तः” सम्भक्तुमिच्छन्तश्च “वनामहे”
 त्वां सम्भजामहे ॥ ३ ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २४

पुनानः सोम धारयापो वसानो अर्षसि ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

आ रत्नधा योनिमृतस्य सीदस्यु-

२ ३ १ २ ३ १ २

त्सादेवो हिरण्ययः ॥*१*॥

द्वितीय-सूक्तरूपे प्रगाथे प्रथमा—ख० वृद्धती । ऋ० कश्यपः ।

दे० पवमानः सोमः । हे सोम ! “पुनातः” पूयमानस्त्वम् “अपः”
उदकानि वसतीवर्थाख्यानि “वमानः” आच्छादयन् “धारया”
“अर्षसि” पवित्रं गच्छसि, ततो “रत्नधा” रत्नानां रमणी-
यानां धनानां दाता च “ऋतस्य” सत्यभूतस्य यज्ञस्य “योनिं”
स्थानम् “आसौदसि” । कीदृशस्त्वम् ? “उत्सः” प्रस्यन्दनशीलः
“देवः” द्योतमानः “हिरण्ययः” हिरण्यमयः सुवर्णोत्पत्तिस्थान-
मित्यर्थः । “उत्सो देवः”—“उत्सो देवः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

दुहान ऊधर्दिव्यं मधु प्रियं प्रत्नं सधस्थमासदत् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३

आपृच्छं धरुणं वाज्यर्षसि

१ २ ३ १ २

नृभिर्धौतो विचक्षणः ॥*२*॥ [८]

अथ द्वितीया । ‘मधु’ मदकरं “प्रियं” प्रीणनकारि ‘दिव्यं’
दिवि भवम् ‘ऊधः’ सोमवल्ली-लक्षणं “दुहानः” पवमानः सोमो
देवः “प्रत्नं” पुरातनं “सधस्थं” सह तिष्ठत्यत्रेति सधस्थं स्थानम-
न्तरिक्षम् “आसदत्” आसौदति सदेर्लुङि रूपं तदनन्तरम्
“आपृच्छं” कर्मणा प्रष्टव्यं “धरुणं” कर्मणो धारयितारं यज्ञ-
मानं “वाजी” अन्नवान् सन्, हे सोम ! त्वम् “अर्षसि” तस्मै
अन्नं दातुमतिगच्छसि, कीदृशः ? नृभिः कर्मनेदभिः ऋत्विग्भिः
“धौतः” अदाभ्यग्रहे परिशोधितः “तैरेनं चतुराधूनोति पञ्च
कृत्वः सप्त कृत्वा वा (१२, ५, १७)”—इत्यापस्तम्बेन सूत्रितम्
“विचक्षणः” सर्वस्य विद्वष्टा ॥ “नृभिर्धौतः”—“नृभिर्धूतः”—
इति पाठौ ॥ २ ॥ [८]

१ ३२३ २ ३ १ ३ १ २ ३
प्र तु द्रव परि कोशं नि षीद

१ २ ३ २ ३ १ २ २
नृभिः पुनानो अभि वाजमर्ष ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १
अश्वं न त्वा वाजिनं मर्जयन्तो-

२ ३ १ २ ३ १ २
ऽच्छा वर्ही रशनाभिर्नयन्ति ॥*१*॥

तृतीय-टचे—प्रथमा । ऋ० उशनाकाव्यः । छ० त्रिष्टुप् ।
ऐ० पवमानः सोमः । हे सोम ! “तु” क्षिप्रं “प्रद्रव” अस्मद्यज्ञं
प्रकर्षेणागच्छ । गत्वा च “कोशं” द्रोणकलशं “परि निषीद”
निषस्वो भव । “नृभिः” नेटभिः “पुनानः” पूयमानः सन्
“वाजम्” अन्नं हवीरूपं त्वम् “अभ्यर्ष” अभिगच्छ । “वाजिनं”
बलवन्तम् “अश्वं न” अश्वमिव तं यथा मार्जयन्ति । तद्वत्
वाजिनं त्वां “मर्जयन्तः” शोधयन्तः अध्वर्यु-प्रमुखा ऋत्विजः
“वर्हीः” “अच्छ” अस्मदीयं यज्ञं प्रति “रशनाभिः” रशनाव-
दायताभिः अङ्गुलीभिः “नयन्ति” ॥१॥

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
स्वायुधः पवते देव इन्दुरशस्तिहा वृजना रक्षमाणः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पिता देवानां जनिता सुदक्षो

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्याः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “स्वायुधः” शोभनायुधः “इन्दुः” सीमो
देवः “पवते” स च देवः “अशस्तिहा” रक्षोहा “वृजना” वृज-

नानि उपद्रवाणि परिहृत्येति शेषः, “रक्षमायः” “पिता”
 “पालकः” “देवानां” “तथा” “जनिता” उत्पादकः “सुदक्षः”
 शोभनबलः “दिवः” “विष्टम्भः” विशेषेण स्तम्भयिता “पृथिव्याः”
 च “धरुणः” धारकः । एवं महानुभावः पवते । “वृजना”—
 “वृजन्”—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २
 ऋषिर्विप्रः पुर एता जनाना-

३ १ २ ३ २ ३ १ २
 मृभुधीर उशना काव्येन ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 स चिद्विवेद निहितं यदा सामपौ-

२ २ ३ २ ३ १ २
 च्याऽ३ गुह्यं नाम गोनाम् ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । “ऋषिः” अतीन्द्रियद्रष्टा “विप्रः” मेधावी
 “पुरः एता” पुरतो गन्ता “जनानां” मनुष्याणां “ऋभुः” उरु-
 भासमानः “धीरः” धीमान् “उशनाः” एतन्नामकः ऋषिः यः
 “स चित्” स एव “काव्येन” स्तोत्रेण “विवेद” लभते ।
 किमिति ? उच्यते । “आसां” “गोनां” गवां सम्बन्धि “यत्”
 “अपौच्यम्” अन्तर्हितनामैतत् अन्तर्हितं “नाम” नामकमुदकं
 पयोस्रक्षणम् । कीदृशम् ? “गुह्यं” गोपनीयम् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्ध-प्रकाशे उत्तरायणस्य प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अभि त्वा शूर नोनुमोऽदुग्धा इव धेनवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 इशानमस्य जगतः स्वर्गशमीशानमिन्द्रतस्थुषः ॥*१*

अथ चतुर्थखण्डे, प्रथम-सूक्ते—प्रथमा । ऋ० वसिष्ठः ।
 छ० हृहती । दे० इन्द्रः । हे “शूर !” विक्रान्तेन्द्र ! “त्वा”
 त्वाम् “अभि नोनुमः” वयं भृशमभिष्टुमः । तत्र दृष्टान्तः—
 “अदुग्धा इव धेनवः” अकृतदोहा गावः आदरेण वत्सान् प्रति
 हृन्भारवं कुर्वन्ति तद्वत्- वयं स्तुमः इत्यर्थः । कौटुशम् ?
 “अस्य” “जगतः” जङ्गमस्य “ईशानम्” ईश्वरं “तस्थुषः”
 स्थवरस्य च “ईशानं” “स्वर्गं” सर्वदृशं सर्वज्ञमित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६
 नं त्वावाप् अन्यो दिव्यो न

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८
 पार्थिवो न जातो न जनिष्यते ।

३ ४ ५
 अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र

३ ४ ५ ६ ७ ८
 वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥*२*॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “मघवन्निन्द्र !” “दिव्यः” दिवि भवः
 “त्वावान्” त्वत्सदृशः “अन्यः” न जायते । “पार्थिवः” पृथिव्यां
 भवोऽपि त्वावान् “न जातः” न जायते । दिव्यः पार्थिवो वा
 त्वावान् न जातः न च “जनिष्यते” नोत्पत्स्यते लोकद्वयेऽपि
 त्रिष्वपि कालेषु त्वादृशः कश्चिद्वास्ति त्वमेव समर्थो भवसौ-
 त्यर्थः । “अश्वायन्तः” अश्वानिच्छन्तः “वाजिनः” वाजमन्-
 मिच्छन्तः । इच्छाया मिन् प्रत्ययः । हविष्यन्तो वा “गव्यन्तः”
 गा इच्छन्तश्च वयं हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “हवामहे” आह्व-
 यामः ॥ २ ॥ [११]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 कया नश्चित् आ भुवदूती सदा वृधः/सखा ।

१ ३ १ २ ३ २ ६
 कया श्चिष्ठया वृता ॥*१*॥

द्वितीय-दृचे प्रथमा । ऋ० वांमदेवः । क० गायत्री । दे० इन्द्रः । “सदावृधः” सदा वर्द्धमानः “चित्” चायनीयः पूजनीयः “सखा” मित्रभूतः इन्द्रः “कया” “जती” ऊत्या तर्पणेन “नः” अस्मान् “आ भुवत्” आभिमुख्येन भवेत् ? “श्चिष्ठया” प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञामहितान्छीयमानेन । “कया वृता ?”—केन वर्त्तनेन कर्मणा च अभिमुखा भवेत् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदम्बसः ।

३ १ ० ० २ ३ १ २
 दृढा चिदारुजे वसु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “मंहिष्ठः” पूजनीयः “सत्यः” सत्यभूतः “मदानां” मादयिष्ठृणां मध्यं “कः” मटकरः ? “अम्बसः” सोमलक्षणस्यान्नस्य रसः । “दृढाचित्” दृढमपि “वसु” शत्रु-सम्बन्धि गवादिकं धनम् “आरुजे” आ समन्तात् भङ्क्तुम् । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “मत्स्यत्” मादयेत् ॥ २ ॥

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 अभीषूणाः सखीनामविता जरितृणाम् ।

३ १ २ ३ १ २
 शतं भवास्यूतये ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “सखीनां” समानख्यातीनां “जरितृणाम्” “अविता” रक्षिता त्वं “नः” अस्माकं “शतं” शतसङ्घाकम्

ऊतये रक्षायै “सु” सुष्टु “अभि भवासि” अभिसुखो भव ।
 “शतश्रवास्यृतये”—“शतं भवास्यूतिभिः”—इति पाठौ३॥[१२]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

तं वो दस्मसृतीषहं वसोमन्दानमन्धसः ।

३ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि वत्सं न स्वसरेषु धेनव इन्द्रं गीर्भिर्नवामहे ॥*१*

अथ प्रगाथरूपे तृतीय सूक्ते—प्रथमा ऋ० नोधा । छ०
 वृहती । दे० इन्द्रः । नोधा नाम ऋषिगिन्द्रं स्तौति । हे ऋत्विग्य-
 जमानाः ! “दस्म” दर्शनीयम् “ऋतीषहम्” ऋतयो बाधकाः
 शत्रवः तेषामभि-भवितारम् ; पुनः कोट्टशम् ? “वसोः” वास-
 यितुदेः स्वस्य विवामयितुर्निवारयितुः ; यद्वा वसोः पात्रे निव-
 सतः स्थितस्य तादृशस्य अन्धमः सोम-लक्षणस्य अन्नस्य पानेन
 “मन्दान” मन्दमानं मोदमानं “वः” यष्टयत्वेन युष्मत्सम्बन्धिनं
 तं द्वादशमिन्द्रं “गीर्भिः” स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः “नवामहे” नु
 स्तवने, शब्दे वा अभिष्टुमः । कुत्रेति “स्वसरेषु” । अत्र यास्कः—
 “स्वसराण्यहानि स्वयं सारीणि अपि वां स्वरादित्यो भवति स
 एतानि सारयतीति (निरु० नै० ५, ४) सूर्य-नेत्रकेषु दिव-
 सेषु वयम् “अभिष्टुमः” अभितः शब्दयामः । तत्र दृष्टान्तः—
 “वत्सं न” यथा धेनवो नव-प्रसूतिका गावः स्वसरेषु सुष्टु
 अस्यन्ते प्रैथ्यन्ते गावोऽत्रेति स्वसराणि गोष्ठानि तेषु वत्समभि-
 लक्ष्य शब्दयन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १

द्युक्षुसुदानुं तविषीभिरा

२ ३ १ २ ३ १ २

वृतं गिरिं न पुरुभोजसम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 क्षुमन्तं वाजं शतिनसह-

१ २ ३ १ २
 स्त्रिणं मक्षू गोमन्तमीमहे ॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया । “दक्ष” दीप्तिमन्तं निवामस्थानम् अति शयितदीपमित्यर्थः । यद्वा, दक्षं दिवि द्युलोके क्षियन्तं निवसन्तं “सुदानं” शोभनदान “तरिषोभिः” बलैः “आवृतम्” आच्छादितम् । पुनः कौटुम्भम् ? “पुरुभोजनं” सोमादि-हविः-प्रदानेन बहुभिर्यजमानैः यजयितव्यम् । यद्वा, बहुनां पालयितारम् इन्द्रम् “क्षुमन्तम्” दक्षु क्षये । शब्दवन्तम् अनेन पुत्रादिकं लब्धते ; स्तात्रादीनि कुर्वाणं “शतिन सहस्त्रिणं” शत सहस्र-सङ्ख्याक-धन-युक्तं “गोमन्तम्” गवादि युक्तं “वाजम्” अत्र “मक्षू” शीघ्रम् “ईमहे” याचामहे । यद्वा, पूर्वाह्नी वाज-विशेष-णत्वेन योजनीयः—प्रदीपं शोभन-दान-योग्यं बलादियुक्तं बहुभिः पुत्रमित्रादिभिर्भक्तव्य-शब्दादि-युक्तम् अन्नम् इन्द्रं याचामहे इति ॥२॥ | १३ |

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तरोभिर्वी विद्वसुमिन्द्रं मवाध ऊतये ।

३ १ ३ २ ३ १ २ ३ ०
 बृहद्वायन्तः सुतसोमि अध्वरे

३ २ ३ ३ २ ३ १ २
 हुवे भरं न कारिणम् ॥*१*॥

चतुर्थे प्रगाथे—प्रथमा । ऋ०कलिः । ऊ०बृहती । दे०ऐन्द्रः । हे ऋत्विजः ! “वः” यूयं “तरोभिः” वेगैरश्वैरुपेतं वेगे रेव वा “विद्वसु” वेदयद्वसुं धनावैदकम् “इन्द्रं” “मवाधः” बाधा-

सहिताः “ऊतये” रक्षणाय “वृहद्वायन्तः” वृहत्सज्जकं साम
गायन्तः मन्तः परिचरतेति शेषः । कुत्र ? इति, तदुच्यते—
“सुतसोमे” अभिषुत-सोमके. “अध्वरे” यज्ञे सोमयागे ; अहश्च
स्तोता युष्मदर्थे “हुवे” आह्वयामि । कमिव ? “भरं न”
भरं भर्तारं कुट्स्वपाषकं “कारिणं” स्वहित-करणशीलं यथा
स्वहित-करणायाह्वयान्ति पुत्रादयस्तद्वत्, : तथाभूतमिन्द्रं
हुवे इति ॥ १ ॥

२ ३ १ २२ ३ २ ३ २३ ३ १ २ ३ १ २ २

न यं दुध्रा वरन्ते न स्थिरा सुरो मदेषु शिप्रमन्वसः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
यं आदृत्या शशमानाय मुन्वते

२२ ३ २ ३क २२

दाता जरित्र उक्थ्यम् ॥*२॥ [१४]

अथ द्वितीया । “सुशिप्रं” शोभन-हनुकं शोभन-नामिकं
वा “शिप्रे हनुनामिके वा (६, १७)—इति यास्कः “यम्” इन्द्रं
“दुध्राः” दुर्द्धराः असुरादयः “न वरन्ते” संग्रामे न वारयन्ति,
तथा “स्थिराः” देवाः “न” वरन्ते, किञ्च “सुरः” मरणशीला
मनुष्याः न वरन्ते, “यः” च इन्द्रः “अन्वस” सोमलक्षणस्या-
न्वस्य “मदे” मदाय सोमपानजनिताय “आदृत्या”, “शशमा-
नाय” शंसमानाय “मुन्वते” अभिषवन् कुर्वते “जरित्रे” स्तोत्रे
च “दाता” भवति । किम् ? “उक्थ्यं” स्तुत्यं धनम्, तं हुवे
इति पूर्वेण मन्वसः ॥

“मदेषु शिप्रं”—“मदेसु शिप्रम्”—इति षकार सकारौ
पाठौ ॥ २ ॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य प्रथमप्रपाठस्य चतुर्थखण्डः ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ ० ३ १ ०
स्वादिष्टया मदिष्टया पवस्व सोम धारया ।

१ २ ३ १ ० ३ २
इन्द्राय पातवे सुतः ॥*१*॥

पञ्चमखण्डे, प्रथम त्वचे—प्रथमा । ऋ० विश्वामित्रपुत्रः
मधुच्छन्दः । कृ० गायत्री । दे० सोमः । हे “सोम !” “इन्द्राय”
“पातवे” पातुं “सुतः” अभिषुतः त्वं “स्वादिष्टया” स्वादुत-
मया “मदिष्टया” अतिशयेन मादयित्वा “धारया” “पवस्व”
चर ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
रक्षोहा विश्वचर्षणिरभि योनि मयोहते ।

१ २ ३ २ ३ १ २
द्रोणे सधस्थमासदत् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “रक्षोहाः” रक्षमां हन्ता “विश्वचर्षणिः”
विश्वस्य द्रष्टा सोमः “अयोहते” अयमा हिरण्येन हते । तथा च
श्रूयते—“हिरण्यपाणिरभिषुणोति”—इति “द्रोणे” द्रोणकल-
शेन अधिषवणफलकाभ्यां वा “सधस्थं” सहस्थानं “योनिम्”
अधिषवस्थानम् “अभ्यासदत्” आभिमुख्येनासीदति ॥

“अयोहते”—“अयोहत”, “द्रोणे”—“द्रुणा”—इति च
पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वरिवोधा तमो भुवो मण्हिष्ठो वृत्रहन्तमः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
पर्षिराधो मघोनाम् ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं “वरिवोधातमः” अतिशयेन

धनानां दाता “भुवः” भव । ‘विदः’, ‘वरिवः’—इति धननामसु
निघ०२, १०, ४-५ पाठात् “मंहिष्ठः” दाढतमश्च भव । सर्वदा-
ढत्वमत्रोच्यते इत्यपुनरुक्तिः । “वृचहन्तमः” अतिशयेन शत्रूणां
हन्ता च भव । किञ्च “मघोनां” धनवतां शत्रूणां “राधः”
धनञ्च “पर्षि” अस्त्रभ्यं प्रयच्छ ॥

‘भुवः’-“भव”—इति पाठी ॥ ३ ॥ [१५]:

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व मधुमत्तम इन्द्राय सोम क्रतुवित्तमो मदः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

महि द्युक्षतमो मदः ॥*१*॥

ऋ० गौरिवीतिः । कृ० गायत्री । दे० ऐन्द्रः । अथ प्रगाथरूपे
द्वितीय-सूक्ते—प्रथमा । हे “सोम !” “मधुमत्तमः” अतिशयेन
माधुर्योपेतस्त्वम् “इन्द्राय” इन्द्रार्थं “मदः” मदकरः सन्
“पवस्व” क्षर । कीदृशः ? “क्रतुवित्तमः” अत्यन्तं प्रज्ञायाः
कर्मणो वा लभकः, “महि” मंहनीयः “द्युक्षतमः” अत्यन्तं
दौप्तः “मदः” मदहेतुः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यस्य ते पीत्वा वृषभो वृषायतेऽस्य पीत्वा स्वर्विदः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
स सुप्रकेतो अभ्यक्रमी

२ ३ १ २ ३ १ २

दिषोऽच्छा वाजं नैतशः ॥*२*॥ [१६]

अथ द्वितीया । “वृषभः” कामानां वर्षकः । इन्द्रः, हे सोम !
“यस्य” यं “ते” त्वां “पीत्वा” “वृषायते” वृषभ इवाचरति,
किञ्च “स्वर्विदः” सर्वं जानतः “यस्य” तव “पीत्वा” पाने

सति “सु प्रकेतः” शोभन-प्रज्ञः “सः” इन्द्रः वृषभ्यः शत्रूणाम्
षन्नानि “अभ्यक्रमीत्” अभिक्रामति । तत्र दृष्टान्तः—“नः”
“एतशः” इत्यश्वनाम (निघ० १, १४, १०) यथा अश्वः
“वाजं” संग्रामम् अभिगच्छति तद्वत् ॥

“स्वर्विदः”—“स्वर्दृशः”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [१६]

२ ३ १ ३ ३ ३ ३ १ २ २ ३ १ २
इन्द्रमच्छ सुता इमे वृषणां यन्तु हरयः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
श्रुष्टे जातास इन्द्रवः स्वर्विदः ॥*१* ॥

ऋ० अग्निः । क० उष्णिक् । टे० ऐन्द्रः । त्वात्मके षड्तीय-
सूक्ते—प्रथमां । “श्रुष्टे” श्रुष्टीति क्षिप्रनाम (निरु० ६, १२)
क्षिप्रं “जातासः” जाताः “इन्द्रवः” पात्रेषु क्षरन्तः “स्वर्विदः”
सर्वज्ञाः “हरयः” हरितवर्णाः “सुताः” अभिषुताः “इमे”
सोमाः “वृषणां” कामानां सेतारम् “इन्द्रम्” “अच्छ यन्तु”
अभिगच्छन्तु ॥ “श्रुष्टे”—“श्रुष्टी”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २
अयं भराय सानसिरिन्द्राय पवते सुतः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सोमो जैत्रस्य चेतति यथा विदे ॥*२* ॥

अथ द्वितीया । “भराय” संग्रामाय “सानसिः” भजनौयः
“सुतः” अभिषुतः “अयं” “सोमः” “इन्द्रार्थं” “पवते” क्षरति
। अहादिषु क्षरति । ततः सोमः “जैत्रस्य” “क्रियाग्रहणं कर्त्त-
व्यम् (१, २, २७५ वा०)”—इति कर्मणः सम्पदान-सञ्ज्ञा,
चतुर्थर्थे षष्ठी (पा० २, ३, ३६) जयशीर्लामन्द्रं “चेतति”
जानाति । “यथा” इन्द्रः “विदे” लोकैर्ज्ञायते तथा जानाति ॥२॥

२२४ ३ २३ २ ३ १ २ २ २
अस्येदिन्द्रो मदेष्वा ग्राभं गृभ्णाति सानसिम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वच्चञ्च वृषणं भरत्समप्सु जित् ॥*३*॥ [१७]

अथ तृतीया । “अस्येत्” अस्य सोमस्येव “मदेषु” सञ्जा-
तेषु “सानसिं” सर्वैः सम्भजनीयं “ग्राभं” ऋहीतव्यं धनुः
“गृभ्णाति” गृह्णाति “हृग्रहोर्भृच्छन्दसि”—इति भत्वम्
किञ्च “अप्सुजित्” उटकार्थं वृत्तस्य जेता । यद्वा, ‘आप
इत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ८) अन्तरिक्षे अहिनामकस्य
जेता “इन्द्रः” “वृषणं” वर्षितारं “वच्चं च” स्वकीयमायुधं
“सम्भरत्” सम्भ्विभर्त्तुं । विभर्त्तेरङागमः ॥

“गृभ्णाति”—“गृह्णाति”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ १७

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पुरोजितो वो अन्धसः सुताय मादयिद्ववे ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ २
अप श्वान् अथिष्टन सखायो दीर्घजिह्वाम् ॥*१*॥

ऋ० श्यावाश्वः । क० अन्धृष्टुप् । दे० ऐन्द्रः । अथ चतुर्थसूक्ते—
प्रथमा । हे “सखायः” ! मखिभूताः समानख्याता वा हे
स्तोतारः ! “वः”यूयं “पुरोजितोः” पूर्वसदर्शदीर्घः (पा०७, १, ३८)
पुरःस्थित-जयस्य “अन्धसः” अदनीयस्य सोमस्य स्वभूताय
“सुताय” अभिषुताय “मादयिद्ववे” अत्यन्तं मदकराय रसाय
“दीर्घजिह्वाम्” दीर्घा जिह्वा यस्य सः “दीर्घजिह्वी च छन्दसि
(४, १, ५६)”—इति डौषन्तत्वेन निपातितः तादृशं श्वानम्
“अप अथिष्टन” अपअथत अपबाध, यथा श्वानो राक्षसा वा
सुतं सोमं न लिहन्ति तथा कुर्वन्तेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३
यो धारया पावकया परिप्रस्यन्दते सुतः ।

२ ३ २ ३ १ २२
इन्द्रप्रश्नो न कृतव्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सुतः” अभिषुतः “कृतव्यः” कृत्वीति कर्मनाम (निदं० २, १, २०) कर्मणि साधुर्यः ‘इन्दुः’ सोमः “पावकया” पापानां शोधयित्वा “धारया” “परि प्रस्यन्दते” परितः चरति । कथमिव ? “अश्वो न” यथा अश्वो वेगेन प्रगच्छति तद्वत् ॥ २ ॥

० ३ १ ० ३ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३
तं दुरोषमभी नरः सोमं विश्वाच्या धिया ।

३ १ २ ३ १ २
यज्ञाय सन्वद्रयः ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया । “नरः” कर्मनतारः ऋत्विजः “दुरोषं” रोषतेर्हिंसार्थस्य (भृ० प०) रफलोपे दीर्घाभावे, ओषतेर्दाहार्थस्य (भ्वा० प०) वा षलि रूपमिति, सन्देहादनवग्रहः “तन्दुः” बधं दुर्देहं वा सोमम् “अभि” लक्ष्य “विश्वाच्या” सर्वान् कामानश्चित्रा, कामान् प्रापयित्वा “धिया” बुद्ध्या “यज्ञाय” यज्ञार्थम् “अद्रयः सन्तु” अदारणयुक्ता भवन्तु ॥

“यज्ञायसन्वद्रयः”-“यज्ञं हिन्वन्त्यद्रिभिः”-इति पाठौ ॥३॥ [१८]

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अभि प्रियार्षि पवते चनोहितो

१ २ ३ २४ ३ २ ३ १ २
नामानि यज्ञो अक्षि येषु वर्धते ।

१ ६२ २ १ २ २७ १
 आ सूर्यस्य बृहतो बृहन्नधि

२ ३ १ २ ३ २
 रथं विष्वञ्चमरुहद्विचक्षणः ॥*१*॥

ऋ० कविः । छ० जगतौ । दे० ऐन्द्रः । अथ पञ्चमसूक्ते—
 प्रथमा । “चनो हितः” चन इत्यन्ननामः चार्यतेरसुनि चन
 इत्यौणादिक-सूत्रेण निपातितः चनसे अन्नाय हितः, यद्वा
 हितान्नः सोमः “प्रियाणि” जगतः प्रीणयितृणि “नामानि”
 नमनशीलानि, तान्युदकानि “अभि पवते” अभितः करोति ।
 “येषु” अन्तरिक्षस्थितेषु उदकेषु “यद्वाः” महानयं सोमः
 “अधिवर्द्धते” अधिकं प्रवृद्धो भवति, अपां मध्ये सोमो वसति
 खलु । ततः “बृहत्” महान् सोमः बृहतः” महतः परिवृद्धस्य
 “सूर्यस्य” विष्वञ्चं” विष्वग् गमनम् “अधि रथम्” उपरि रथं
 “विचक्षणः” सर्वस्य विद्वष्टा सन् “आ अरुहत्” आरोहति
 “अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते (मनु० ३अ०
 ७६श्लो०)”—इति ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ७ १ २ ३ २
 ऋतस्य जिह्वा पवते मधु प्रियं

३ १ २ २ २ २ ३ १ २ २
 वक्ता पतिर्धियो अस्या अदाभ्यः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ १ २
 दधाति पुत्रः पिद्वोरपीच्याऽऽन्नाम

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 तृतीयमधि रोचनं दिवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ऋतस्य” सत्यभूतस्य यज्ञस्य “जिह्वा” मुख्य-

त्वेन जिह्वास्थानीयः सोमः “प्रियं” प्रियकरं “मधु” मदकरं रसं
 “पवते” चरति । कौटुभः ? “वक्ता” शब्दकृतः ; यहा, स्तोत्रभिः
 क्रियमाणाः स्तुतयः साधीयस्य इति प्रतिश्रवणस्य कर्त्ता
 “अस्य धियः” एतस्य कर्मणः “पतिः” पालयिता “अदाभ्यः”
 रक्षोभिर्हिमितु मशक्यः “पुत्रः” यजमानः “पितोः” पिता
 माता उभयोः “अपीच्यम्” अन्तर्हितं यत् “नाम” तौ न
 जानीतो नाम करणवेलायां तस्मिन्तयोरपरिज्ञायमानं “दिवः”
 द्युलोकस्य “रोचनं” दौष्यमानं “द्वतीयं” नाम सोमिऽभिषूय-
 माणे “अधि दधाति” अत्यन्तं धारयति ; “नक्षत्रव्यावहारिक-
 नाम्नी प्रभाष्य सोमयाजौ द्वतीय मस्य नाम”—इति भगवता
 बोधायनेनोक्तम् ॥

“अधिरोचनम्”—“अधिरोचने”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
 अव द्युतानः कलशां अचिक्रद-

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
 नृभिर्येमुणः कोश आ हिरण्यये ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अभी ऋतस्य दोहना अनूषताधि

३ २ ३ २ ३ १ २

विपृष्ठ उषसो वि राजसि ॥*३*॥ [१६]

अथ द्वितीया । “द्युतानः” द्युतदौष्टी (भा० आ०) दौष्यमानो
 “नृभिः” कर्मनेदभिर्द्धृत्विग्भिः “हिरण्यये” हिरण्ययकोशे
 अधिषवणचर्मणि ; तस्य हिरण्ययत्वं “हिरण्यपाणिरभिषु-
 षोति”—इति हिरण्य-सम्बन्धात् ; तादृशे “कोशे” “येमानः”
 छान्दसे कर्मणि लिटि कानचि रूपम् नियम्यमानः सोमः “कल-

शान्' द्रोणाभिधान् प्रति "अवाचिक्रदत्" अवक्रन्दति शब्दा-
यते । ततः "ऋतस्य" सत्यभूतस्य यज्ञस्य "दोहनाः" दोग्धार
ऋत्विजः "इमं" सोमम् "अभ्यनूषत" अभिष्टुवन्ति "शावाणो
वक्षा ऋत्विजो दुहन्ति"—इति तैत्तिरीयक-ब्राह्मणे एषां
दोग्धृत्वमभिहितम् "त्रिष्टुष्टः" त्रौणि सवनानि तान्येव
ष्टुष्टानि यस्य म तथाक्तः त्रिष्टु च सवनेषु सोमस्य विद्यमान-
त्वात् । त्रिचक्रादित्वादुत्तरपदान्तोदात्तत्वम् हे सोम ! तादृ-
शस्त्वम् "उषसः अधि" यागाहनि "विराजसि" "अधिशीङ्
स्थासाम् (१,४,४६)"—इति द्वितीया तेष्वहस्यु विशेषेण
दीप्यसे । यद्वा राजिरन्तर्णीतख्यर्थः ; अहानि प्रकाशयसि ।

"येमाणः"—"येमान"—इति, "अभौऋतस्य"—"अभीष्ट-
तस्य"—इति, "विराजसि" विराजति"—इति पाठाः ॥३॥[१८]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तराचिकस्य प्रथमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

३ १ २

३ १ २

३ १ २

३ १ २

यज्ञायज्ञा वो अग्नये गिरागिरा च दक्षसे ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २

प्रप्रवयममृतञ्जातवेदसं प्रियं मितन्न शंसिषम् ॥१*

ऋ० लणपाणिः शं युः । छ० वृहती । दे० अग्निः ।
अथ षष्ठे खण्डे प्रथमसूक्ते प्रगाथे—प्रथमा । हे स्तोतारः !
"वः" यूयं "यज्ञायज्ञा" यज्ञे यज्ञे सर्वेषु यागेषु "दक्षसे
अग्नये" प्रवृद्धायाग्नये "गिरा गिरा" स्तुतिरूपया वाचा वाचा
स्तोत्रं कुरुतेति शेषः । च शब्दो भिन्नक्रमो वः इत्यस्मात्
परो द्रष्टव्यः । यूयं "व" स्तोत्रं कुरुत । "वयम्" अपि
तमग्निं "प्रप्रशंसिषम्" "प्रसमुपोदः पादपूणे (८, १, ६०)"—

इति प्र-शब्दस्य द्विरुक्तिः पादपूरणार्था; व्यत्ययेनैकवचनम् (३, ४, ६८); छान्दमोलुङ् (७, १, ३६) प्रशंसामः कौटुम्भम् ? “अमृतम्” मरणरहितं “जातवेदसम्” जातानां वेदितारं जातप्रज्ञं जातधनं वा “मित्रं” सखिभूतमिव “प्रियम्” अनुकूलम् । यद्वा, व्यत्ययेन (३, ४, ६८) त्वमित्यस्य वसादेशः; अग्नय इति च कर्मणि चतुर्थी, “क्वियाग्रहणं कर्त्तव्यम्”—इति कर्मणः मन्त्रदानत्वात्; च-शब्दश्च चसिति निपातः, चेदर्थे वर्त्तते; दक्षस इति च दक्षेर्द्वि-कर्मणः (भ्वा० आ०) अन्तर्भावितण्यर्थाङ्गि रूपम्; चण्-योगात् “निपातैर्यद्यदिहन्त० (८. १, ३०)”—इति निघात-प्रतिषेधः । तत्राय मर्थः—हे स्तोत ! त्वं यज्ञं यज्ञे इमं मग्निं गिरा गिरा स्तुत्या स्तुत्या दक्षमे च वर्द्धयास चेत् वयमपि अमृतत्वादिगुणकं तं प्रशंसामः ॥ १ ॥

३ १ २४ ३ २ ३ १ २४ ३
ऊर्जो नपातं स हिनायमस-

२१ २४ ३ १ २
युर्हाग्निम हव्यदातये ।

२ ३ १ २ ३ १ २४ ३ २
भुवद्वाजिष्वविता भुवद्दृध

३ ० ३ २ ३ १ २
उत वाता तनूनाम् ॥ २ ॥ [२०]

अथ द्वितीया । “ऊर्जः” अन्नस्य बलस्य “नपातं” पुत्रं प्रशंसिष मित्यनुषङ्गात् प्रशंसामित्यर्थः । “हिना”—इति निपात-इय-समुदायो होत्यस्यार्थे “सः” खलु “अयम्” अग्निः “अस्मयुः” अस्मान् कामयमानो भवति । वयञ्च “हव्यदातये”

हव्यानां हविषां देवेभ्यो दात्रे तस्मा अग्नये “दाशेम” हवींषि दद्याम । स च अग्निः ‘वाजेषु’ संग्रामेषु रक्षिता । ‘वृष’ वर्द्धक-
श्चास्माकं ‘भुवत्’ भवतु । “इत” अपिच “तनूनाम्” तनयाना-
मस्मत्पुत्राणाञ्च “दाता” रक्षिता “भुवत्” भवतु ॥२॥ [२०]

२ ३ १ २ ४ २ १ २ ३ १ २

एङ्गु पु ब्रवाणि त्त्वे अग्न इत्येतरा गिरः ।

३ २ २ ३ १ २ ३ १ २
एभिर्वर्द्धानि इन्दुभिः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । ल० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृचा-
त्मक-द्वितीये सूक्तं—प्रथमा । हे “अग्ने !” “एहि” आगच्छ
“ते” तुभ्यं च त्वदर्शं “गिरः” स्तुतीः “इत्या” इत्य मनेन
प्रकारेण “सु ब्रवाणि” सुप्तं ब्रवाणीत्याशास्यते । ताः स्तुतीः
शृण्वित्वर्थः । “ऊ”—इत्येतत् पूरकम् । “इतराः” असुरैः कृताः
स्तुतीः शृण्वन्ति शिरः । तथा च ब्राह्मणम्—“अग्न इत्येतरा
गिर इत्यसुर्या इ वा इतरा गिरः”—इति । अपिच आगत-
स्त्वम् “एभिः” एतैः इन्दुभिः सोमैः “वर्द्धामि” वर्द्धस्व ॥ १ ॥

२ ३ ३ २ ४ २ ३ १ २ ३ १ २

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ।

२ २ १ २

तत्र योनिं कृणवसे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “ते” तव “मनः” अनुग्रहात्मक-
मन्तःकरणं “यत्र” यस्मिन् देशे “क्वच” कस्मिंश्चिद् यजमानं
वर्त्तते, “तत्र” तस्मिन् यजमानं वर्त्तमाने “उत्तरम्” उद्गततरं
श्रेष्ठं “दक्षं” बलकर मन्त्रं वा “दधसे” धारयसि तथा “योनिं”
स्थानं च “कृणवसे” तस्मिन् यजमाने करोषि ।

“तत्र योनिं”-“तदासदः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ १ २२

न हि ते पूर्त्तमक्षिपद्भुवन्नेमानां पते ।

२ ३ १ २

अथा दुवो वनवसे ॥*३*॥ [२१]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! “ते” त्वदीयं “पूर्त्त” पूरकं तेजः “अक्षिपत्” अक्षोः पातकं विनाशकं “न हि भुवत्” न भवतु सर्वदा अस्माकं दर्शनमामर्थ्यं करोतु । हे “नेमानां पते” ! नेमशब्दोऽल्पवाचो, मनुष्याणां मध्ये कतिपयानां यजमानानां पते ! पालक ! “अथ” अतः कारणात् “दुवः” दुवस्यतिः परिचरणकर्मा (निघ० ३, ५, ५) अस्माभिर्यजमानैः कर्तं परिचरणं “वनवसे” सम्भजस्व ॥ ३ ॥ [२१]

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

वयमु त्वामपृव्यं स्थूरं न कञ्चिद्भरन्तोऽवस्यवः ।

१ २ ३ १ २

वञ्चिं चित्रं हवामहे ॥*१*॥

ऋ० सौभरिः । क० गायत्री । ट० इन्द्रः । अथ तृतीयसूक्ते, प्रगाथे—प्रथमा । हे “अपृव्यं” ! त्रिषु सवनेषु प्रादुर्भूतत्वादभिनव ! हे “वञ्चिन्” ! वञ्चर्वाब्जन्द्र ! “भरन्तः” सोमलक्षणे रश्मिस्त्वां पोषयन्तः “वयम्” “चित्रं” चायनीयं विविधरूप वा “त्वामु” त्वामिव “अवस्यवः रक्षणं मात्मन इच्छन्तः मन्तः” “हवामहे” आह्वयामः । तत्र दृष्टान्तः—“स्थूरं न” यथा भरन्तः व्रीह्यादिभिर्गृहं पूरयन्तो जनानां स्थूरं स्थूलं गुणाधिकं “कञ्चित्” कञ्चित् पुरुषं यथा आह्वयन्ति तद्वत् ।

“वञ्चिन्”-“वाज”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 उप त्वा कर्मन्नुतये स नो युवोगश्चक्राम यो धृषत् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३
 त्वामिद्धावितारं ववृमहे

१ २ ३ ०

सखाय इन्द्र सानसिम् ॥*२*॥ [२२]

अथ द्वितीया । प्रथमपादः प्रत्यक्षकृतः । हे “इन्द्र !”
 “कर्मन्” अग्निष्टोमादि कर्मणि “ऊतये” रक्षणाय “त्वा”
 त्वाम् “उप” गच्छामः । द्वितीयः पादः परोक्षकृतः । “यः”
 इन्द्रः “धृषत्” धृषोति शत्रुनाभिभवति “जि धृषा प्रागल्भ्ये
 (स्वा० प०), “बहुलं कृन्दमि (२, ४, ७२)”—इति
 शप्रत्ययः “युवा” तरुणः “उयः” उद्गूणः स इन्द्रः “नः”
 अस्मान् प्रति “चक्राम” आगच्छतु ; यद्वा, चक्राम अस्मा-
 न्नुत्साहयुक्तान् करोतु क्रमतेः सर्गार्थं व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥
 परोऽर्द्धचः प्रत्यक्षकृतः । “सखायः” समानस्यः । वा वसुभृता
 वा वयं “सानसिं” “वनषण सम्भक्तौ (भा० प०) सम्भजनौ-
 यम् “अवितारं” सर्वस्य रक्षितारं “त्वामित् न” त्वामेव “ववृ-
 महे” वृणोमहे सम्भजामहे । “हि” प्रसिद्धौ (हि-प्रयागाटनि
 घातः (८, १, ३४) ॥ २ ॥ [२२]

२ ३क २२

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अधा हीन्द्र गिर्वण उप त्वा काम ईमहे ससृगमहे ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

उदेव गमन्त उदभिः ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । छ० ककुप् । दे० ऐन्द्रः । अथ चतुर्थ-
 त्वे—प्रथमा । हे गिर्वणः ! गीर्भिः वननीय ! इन्द्र ! “अधाहि”

सम्प्रति हि “त्वा” त्वां “कामे” काम मभिलषितमर्थम्
 “ईमहे” । यद्वा, “कामे” कामान् कमनीयान् स्तोमान्
 “उपससृग्महे” उपसृजामः त्वां-प्रापयाम इत्यर्थः । तत्र
 दृष्टान्त माह—“उदेव” गथा उदकेन “गमन्तः” गच्छन्तः
 पुरुषाः “उदभिः” अञ्जलिनात्क्षिप्यादकैः समीपस्थान् पुरु-
 षान् क्रीडार्थं संसृजन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

“काम ईमहे संसृग्महे”-“कामान्प्रहस्यसृज्महे”—इति च
 पाठाः । “उदेवगमन्तः”-“उदेवयन्तः”—इति च पाठौ ॥१॥

१ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 वार्षा त्वा यव्याभिर्वर्द्धन्ति शूर ब्रह्माणि ।

३ १ २ ३ १ २
 वाहृध्वांसं चिदद्विवो दिवेदिवे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अद्विवः” ! वज्रिन् ! “शूर” ! इन्द्र !
 “वार्षा” यथोदकमुदकस्थानं “यव्याभिः” नदीभिः ‘अवनयः’,
 ‘यव्याः’—इति (निघ० १, १३, १-२) नदीनामसु पाठात्
 “वर्द्धन्ति” वर्द्धयन्ति, तथा “ब्रह्माणि” स्तोत्रैः “वाहृध्वांसं”
 “चित्” यथा निरुदकं देशं नदीभिः तथा न किन्तु प्रवृद्धमेव
 “त्वा” त्वां “दिवेदिवे” अन्वहं वर्द्धयन्ति स्तोतारः ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 युञ्जन्ति हरी इषिरस्य गाथ-

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 योरौ रथ उरुयुगे वचोयुजा ।

३ १ २ ३ १ २
 इन्द्रवाहा स्वर्विदा ॥*३*॥ [२३]

अथ तृतीया । “इषिरस्य” गमनशौलस्येन्द्रस्य “उरुयुगे”

महायुगे “उरौ” महति “रथे” “इन्द्रवाहा” इन्द्रस्य वाहन-
भूतो “वचोयुजा” वचनमात्रेणैव युज्यमानो “सर्विंटा”
स्वर्गाख्य मिन्द्रस्य स्थानं जानन्ती “हरौ” एतन्नामकावश्वी
“गाथया” स्तोत्रेण स्तोतारः “युञ्जन्ति” योजयन्ति ॥

“उरुयुगे वचो युजा इन्द्रस्य वाहा सर्विंटा”—“इन्द्रवाहा
वचोयुजा”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [२३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य प्रथमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाञ्चतुरोदेयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १ ॥

इत्युत्तरार्चिके प्रथमस्यार्द्ध-प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीरबुक्क भूपाल-

साम्राज्य धरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदार्थे प्रकाशे उत्तरायणस्य प्रथमोऽध्यायः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽग्नित्तं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याय आरभ्यते ।

तत्र,

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

विश्वासाहृं शतक्रतुं मण्डिष्ठं चर्षणीनाम् ॥१॥

ऋ० श्रुतकक्षः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । पान्त-

माव इति प्रथम-खण्डे—तृचात्मके प्रथमे सूक्ते, प्रथमा ।
हे ऋत्विजः ! “वः” युष्मदीयम् “अन्वसः” सोमलक्षणमन्नम्
“आ पान्तम्” आभिसुख्येन पिवन्तं पा पाने (भ्वा० प०);
छान्दसः शपोलुक् (२, ४, ७३); ‘सर्वे विधयश्छन्दसि विक-
ल्पन्ते’—इति “न लोकाव्यय (२, ३, १५)”—इति षष्ठी-
प्रतिषेधाभावः ; ततोऽन्वस इत्यस्य “कर्तृकर्मणोः (२, ३,
६५)”—इति षष्ठी । सोममाभिसुख्येन पिवन्तमेतादृशम्
“इन्द्रम्” “अभि प्रगायत” प्रकर्षण अभिष्टुत । कीदृ-
शम् ? “विश्वामाहं” सर्वेषां शत्रूणामभिभवितारं सर्वेषां
भूतजातानां वा, अतएव “शतक्रतुं” बहुविधप्रज्ञानं बहुविध-
कर्माणं वा “चर्षणीनां” मनुष्याणां “मंहिष्ठं” धनस्य दाह-
तमम् । यद्वा, यजमानानां यष्टव्यत्वेन पूजनीयमिन्द्रं प्रगा-
यतत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ १ १
पुरुहूतं पुरुष्टुतं गाथान्या३५ सनश्रुतम् ।

२ ३ १ २
इन्द्र इति ब्रवीतन ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विग्यजमानाः ! “पुरुहूतं” यज्ञेषु
बहुभिराहूतं “पुरुष्टुतं” बहुभिः स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तुतमत-
एव “गाथान्यं” गानयोग्यं गातव्यं “सनश्रुतं” सनातनया
प्रसिद्धम्, एवंविधं देवम् “इन्द्र इति” यूयं “ब्रवीतन” ब्रवीध्वं
‘ब्रूज् व्यक्तायां वाचि (अदा० उ०)’—इत्यस्य लङि व्यत्ययेन
(३, ४, ६८) ध्वमस्तनवादेशः, अतएव गुणः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
इन्द्र इन्द्रो महीनां दाता वाजानां नृतुः ।

३ १ २ ३ १ २

महा॒ अभिज्ञा यमत् ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया । “इन्द्र इत्” पूर्वोक्तलक्षण इन्द्र एव “नः”
 अस्मभ्यं “महोनां” मघोनां धनवतां पश्वादि-लक्षण-धन-
 युक्तानां “वाजानाम्” अन्नानां “दाता” भवतु । कौटुशः ?
 “वृत्तुः” “वृत्तिश्रयोःक्तुः”—इति क्तुप्रत्ययः, ङ्रस्वच्छान्दसः
 सर्वस्य नर्त्तयिता ; यद्वा, ङृ नये, (क्रा० प्वा० प०) औणा-
 दिक-तु-प्रत्ययः, धातोर्ङ्रस्वच्छान्दसः स्तोत्रभ्यो ग्वादिनेता ;
 अतएव “महान्” स इन्द्रः “अभिज्ञु” अभिगत-जानुकम्
 अस्मभ्यम् “आ यमत्” आयच्छतु ददातु । यद्वा स इन्द्रः
 अभिज्ञु अस्मदभिमुखमागच्छत धनं स्वहस्तयोः परिगृह्य
 अस्मान् नयतु,—धनं गृहीत्वा अस्मभ्यं ददात्वित्यर्थः ॥

“मघोनाम्”-“महोनाम्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र व इन्द्राय मादन॑ ह्य॒श्वाय गायत ।

१ २

३ १ २

सखायः सोमपावू ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय
 वृत्ते, प्रथमा । हे “सखायः !” स्तोतारः ! “वः” यूयं “ह्य॒श्व-
 श्वाय” हरिनामकाश्वोपेताय “सोमपावू” सोमानां पात्रे
 “मार्दनं” मदकरं हर्षकरं स्तोत्रं प्रगायत ॥ १ ॥

२४ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २४ ३ १ २

श॒सेदुक्थ॑ सुदानव उत द्युक्षं यथा नरः ।

३ २ ३ १ २

चक्रमा सत्यराधसे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “उत” अपिच, हे स्तोतः ! “सुदानवे”
 शोभन-दानाय “सत्यराधसे” सत्यधनायेन्द्राय “उक्थं” स्तोमं,

“यथा नरः” अन्ये स्तोतारः “दुत्तं” दीप्तेः साधनभूतं स्तोत्रं शंसति, तद्वत् त्वमपि “शंस” उच्चारय । इति पूरणः । वयमपि “चक्षुम” स्तोत्रं करवाप्त ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं यव्युः शतक्रतो ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 त्वं हि रण्ययुर्वमो ॥ ३ ॥ [२]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” “त्वं” “नः” अस्माकं “वाजयुः” अन्नकामो भव । हे “शतक्रतो !” बहुविध-कर्मवानिन्द्र ! “त्वं” “नः” अस्माकं “गव्युः” गोकामो भव । हे “वमो !” वामयितरिन्द्र ! त्वं “हिरण्ययुः” हिरण्यकामोऽपि भव । “कृन्दमि परिच्छायामपि दृश्यते” (वा० ३. ३, ८)— इति कथञ्च ॥ ३ ॥ [२]

३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

वयमु त्वा तदिदृश्या इन्द्र त्वायन्तः सखायः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 कखा उक्थेभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

ऋ० मेधातिथि-पियमेधो वा । क० गायत्रौ । दे० इन्द्रः । अथ तृतीयतृचे, प्रथमा । हे “इन्द्र !” “त्वायन्तः” त्वामात्मन इच्छन्तः “सखायः” समानस्थाना वयं “तदिदृश्याः” यद्विषयं स्तोत्रं तत्तदित्, तदेवार्थः प्रयोजनं येषां ; तादृशाः सन्तः “त्वा” त्वां “जरामहे” स्तुमहे । “उ”—इति पूरणः । “कखाः” कखगोत्रोत्पन्नाः अस्मदीयाः पुत्रादयश्च “उक्थेभिः” उक्थैः शस्त्रैः “जरन्ते” त्वां स्तुवन्ति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
न घिमन्यदा पपन वञ्चिन्नपसो नविष्टौ ।

२७ ३ १ २
तवेदु स्तोमश्चिकेत ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “वञ्चिन् !” वञ्चवन्निन्द्र ! “अपसः” अपस्विनः कर्मवतः “तव” मस्वन्निनि “नविष्टौ” अभिनवे यागे वर्त्तमानोऽहम् “अन्यत्” तद्विषयादन्यत् स्तोत्रं “नघेम्” नेव “आपपन” अभिष्टौमि पनतेः स्तुतिकर्मणः (भ्वा० आ०) उत्तमं णलि रूपमः ; “तवेदु” तवेव “स्तोमैः स्तोमं स्तोत्रं” “चिकेत” अभिजानामि त्वामेव सर्वदा स्तोमीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ २ २ ३ २ ३ २ २ २ २
इच्छन्ति देवाः मुन्वन्तं न स्वप्नाय स्पृहयन्ति ।

१ २ ३ २ ३ २ ३
यन्ति प्रमादमतन्द्राः ॥*३*॥ [३]

अथ तृतीया । “मुन्वन्तं” सोमामिषवं कुर्वन्तं यजमानं “देवाः” इन्द्रादयः सर्वं “इच्छन्ति” रक्षितुम्, “स्वप्नाय न स्पृहयन्ति” स्वप्नावस्थान्तस्य सुन्वता नच्छन्ति सर्वदा प्रबुद्धमेव कुर्वन्तीत्यर्थः “स्पृहेरीप्सितः (१, ४, ३६)”—इति कर्मणि चतुर्थी; स्पृह ईप्सायां चुरादिरटन्तः । यतएव मतः कारणात् “अतन्द्राः” अनलमा देवाः “प्रमादं” प्रकर्षण मदकरं तदौयं सोमं “यन्ति” शीघ्रं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ [३]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
इन्द्राय महने सुतं परि षोभन्तु नो गिरः ।

३ १ २ ३ १ २
अर्कमर्चन्तु कारवः ॥*१*॥

ऋ० श्रुतकक्षः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ

चतुर्थल्ले, प्रथमा । “महने” माद्यते: (दि०, प०) क्निप् मदन-
शीलाय “इन्द्राय” तदर्थं “सुतं” अभिषुत सोमं “नः” अस्म-
दीया: “गिरः” स्तुतिलक्षणा वाच: परिष्टोभन्तु स्तोभति:
स्तुतिकर्मा (निघ० ३, १४, ४) सोमं स्तुवन्तु । ततः
“कारवः” स्तुतिकारिणः स्तोतारश्च “अर्कं” मवैरर्चनीयं सोमम्
“अर्चन्तु” पूजयन्तु ॥ १ ॥

२ ३ २ ६ ० ३ ० ३ १ ० ३ २ ३ १ ०
यस्मिन् विश्वा अधि श्रियो रणान्ति सप्त सप्तसदः ।

१ २ ३ ० ३
इन्द्रं सुते हवामहे ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “यस्मिन्” इन्द्रे “विश्वाः” सर्वाः “श्रियोः”
कान्तयः “अधि” अधिकं भवन्ति अतिशयेन तेजस्वीत्यर्थः ।
किञ्च “सप्त” सप्तसङ्ख्याकाः “सप्तसदः” सम्यग् यज्ञेषु कर्म-
करणार्थं मोदन्तीति संसदो हात्रकाः यस्मिन् “रणान्ति” सोम-
प्रदानार्थं रमन्ते; यद्वा यं शब्दयन्ति स्तुवन्ति तं पूर्वोक्त-
लक्षणम् “इन्द्र” “सुते” सोमं अभिषुते मति “हवामहे” वयं
सोमपानायाह्वयामः ॥ २ ॥

१ ० ३ १ ० ३ २ २ ३ १ ०
त्रिकट्टुकेषु चेतनं देवामी यज्ञमव्रत ।

१ २ २ ३ १ ०
तमिद्वर्धन्तु नो गिरः ॥ ३ ॥ [४]

अथ तृतीया । “देवामः” देवाः इन्द्रादयः “त्रिकट्टुकेषु”
आभिप्लविकेष्वहःसु ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकट्टुकाः, तेषु “चेतनं”
चित्तौ सञ्ज्ञाने (भ्वा०, प०) चेतन्ति जानन्ति अनेन स्वर्गा-
दिक्कमिति चेतनो ज्ञानसाधनो यज्ञः तम् “अव्रत” अतन्वत

स्वैः स्वैः कर्मभिः पालनैश्च विस्तारितवन्तः तनु विस्तारै
 (तना०, उ०) लडि “बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)”—इति
 विकरणस्य लुक्, “तनिपत्योश्छन्दसि (६, ४, ६६)”—इति
 उपधालोपः “तमित्” तमेव यज्ञं “नः” अस्माकं “गिरः”
 स्तुतिलक्षणा वाचः “वर्हेन्तु” वर्हयन्तु ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदार्यप्रकाशे उत्तरायण्यस्य द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

—

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ ० ३ १ २
 अयं त इन्द्र सोमो निपूतो अधि बर्हिषि ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २
 एहीमस्य द्रवा पिव ॥*१*॥

ऋ० इरिमिठः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
 खण्डस्य—प्रथम-वृत्ते, प्रथमा । हे “इन्द्र !” “तं” तुभ्यं
 त्वदर्थम् “अयं सोमः” “बर्हिषि अधि” वेद्यामास्तीर्णं दर्भं
 “निपूतः” नितरां दशापवित्त्वेण शोधितः, अभिषवादिमंस्कारैः
 संस्कृत इत्यर्थः । “ईम्” इटानीम् “अस्य” इमं सोमं प्रति
 “एहि” आगच्छ । आगत्य च यत्र रसात्मकः सोमो ह्ययते तं
 देशं प्रति “द्रव” शोधं गच्छ, तदनन्तरं सोमं “पिव” ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ २
 शाचिगो शाचिपूजनाय ७ रगाय ते सुतः ।

१ २ ३ १ २
 आखण्डल प्र ह्वयसे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “शाचिगो” शाचयः शक्ता मावो यस्यासौ
 शाचिगुः ; यद्वा, शच् व्यक्तायां वाचि (भ्वा०, आ०), अस्मा-
 दौणादिक इज् प्रत्ययः शाचयः व्यक्ताः प्रख्याता गावो रश्मयो

वा यस्य तादृश ! हे “शाचिपूजन” ! पूज्यतेऽनेमेति पूजनम्
स्तोत्रादि-प्रख्यातपूजन ! “ते” तव “रणाय” रमणाय सुख-
जननाय “अयं” सोमः “सुतः” अभिषुतः ; अतः कारणात् हे
आखण्डल ! शत्रूणामाखण्डयितः ! इन्द्र ! “प्रह्वयसे” प्रकृ-
ष्टाभिः स्तुतिभिराह्वयसे ! इत आगत्य इमं सोमं पिबे-
त्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
यस्ते शृङ्गवृषो णपात्प्रणपात् कुण्डपाय्यः ।

२ २ ३ १ २ २
न्यस्मिं दध्रे आ मनः ॥ *३* ॥ [५]

अथ द्वितीया । हे “शृङ्गवृषोणपात्” ! शृङ्गवृषनामा कश्चित्
ऋषिः तस्य चेन्द्रः स्वयमेव पुत्रतया जज्ञे—इत्याख्यायिका ।
नपादित्यपत्यनाम हे शृङ्गवृष-पुत्र ! शृणन्ति हिंसन्तीति
शृङ्गाणिरश्मयः, तैर्वर्षतीति शृङ्गवृडादित्यः, तस्य न पातयितः
स्वकोयेऽवस्थानेऽवस्थापयितः ! । “सुवामन्विते (२, १, २)”
—इति षष्ठ्यन्तस्य पुराङ्गवृषावेनामन्वितानुप्रवेशात् समुदाय-
स्थाष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् । ईदृश ! हे इन्द्र ! “ते” तव
मन्वन्तौ “प्रणपात्” प्रकर्षणं न पातयिता रक्षिता, “कुण्ड-
पाय्यः” कुण्डैः पीयते अस्मिन् सोम इति कुण्डपाय्यः क्रतु-
विशेषः । “क्रतो कुण्डपाय्य-सञ्चाय्यौ (३, १, १३०)”—
इति पिबतेरधिकरणे यत्प्रत्ययो युगागमश्च निपात्यते—एतत्-
सञ्ज्ञो यः क्रतुरस्ति ; “अस्मिन्” कुण्डपाय्य-क्रतौ “मनः”
स्वान्तं “आ नि दध्रे” अभितो वर्द्धमानाः कुण्डपायिनामान
ऋषयः पुरा निदधिरं सम्यक् त्वद्देवत्वं क्रतुमनुष्ठितवन्त
इत्यर्थः । दधातेर्लिटि “इरयोरे (६, ४, ७६)”—इति रे-
भावः ॥ ३ ॥ [५]

१ २८ ३ १ २ ३ २ ३ १ २२
 आ तू न इन्द्र क्षुमन्तं चित्रं ग्राभं सं गृभाय ।

३ १ २२
 महाहस्ती दक्षिणेन ॥*१॥

ऋ० कुसीदीः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीयवृत्ते,
 प्रथमा । हे “इन्द्र!” त्वं “महाहस्ती” महाहस्तवान्, तदानीमेव
 “नः” अस्मदर्थे “क्षुमन्तं” शब्दवन्तं स्तुत्यभिप्रेत्यर्थः । “चित्रं”
 वायनीयं “ग्राभं” ग्राहकं ग्रहणाहं वा धनं “दक्षिणेन” हस्तेन
 “तु” क्षिप्रं “आ सङ्गृभाय” आभिमुख्येन सङ्गृहाण ॥१॥

३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 विद्वा हि त्वा तु विकृमिं तु विदेषां तु वीमघम् ।

१ २२
 तुविमात्रमवोभिः ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “विद्वा हि” जानीमः
 खलु । कौटुशम् ?—इति, “तु विकृमिं” बहुकर्माणां, “तु वि-
 देषां” बहुप्रदेयं, “तु विमघं” बहुधनं “तु विमात्रं” बहुप्रमाणम्
 “अवोभिः” रक्षणैर्युक्तम् ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २२ ३ १ २
 न हि त्वा शूर देवा न मर्त्तासो दिव्सन्तम् ।

३ २८ ३ १ २
 भौमं न गां वारयन्ते ॥*३॥ [६]

अथ तृतीया । हे “शूर” ! “दिव्सन्तं” दातुमिच्छन्तं
 “त्वा” त्वां “देवाः” “न हि वारयन्ते” न निवारयन्ति खलु ;
 तथा “मर्त्तासः” मनुष्या अपि न वारयन्ते “भौमं न गां”
 भयजनकं दृप्तं वृषभं यवसे प्रवृत्तमिव, तं यथा वारयितुं न
 शक्नुवन्ति तदत् ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ० १ १ २
अभि त्वा वृषभा सुते सुतं सृजामि पीतये ।

३ १ २ ३ १ २
तम्या व्यशुही मदम् ॥*१*॥

ऋ० त्रिशोकः । छ० गायत्री । टे० इन्द्रः । अथ तृतीयवृत्ते,
प्रथमा । हे “वृषभु” ! हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “सुते” सोमेऽभिषुते
सति “सुतम्” अभिषुतं सोमं “पीतये” पानाय “अभिसृ-
जामि” । “तम्या” तृप्य । “मदं” मदकरं सोमं “व्यशुहि”
च ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ ० ३ १ २ ३ १ २
मा त्वा भूरा अविष्यवो सोपहस्वान आ दभन् ।

१ ० ३ १ २
माकीं ब्रह्मद्विषं वनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “मूराः” मूर्खा
मूढाः, मनुष्याः “अविष्यवः” पालनकामाः “मा दभन्”
मा हिंसन्तु । “उपहस्वानः” उपहसनपराश्च “मा” भवन्तु ।
“ब्रह्मद्विषं” ब्राह्मणानां हेष्टारं “मा कीं वनः” मा भजेथाः ॥

“ब्रह्मद्विषं”-“ब्रह्मद्विषः”—इति पाठौ ॥२॥

३ २ ३ १ २ ३ १ ३ १ २
द्रुह त्वा गोपरीणसं महे मन्दन्तु राधसे ।

१ २ ३ १ २ २
सरो गौरो यथा पिब ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “द्रुह” अस्मिन्
यज्ञे “गोपरीणसं गव्येन पयसा सम्मिश्रं सोमं “महे” महतं

“राधसे” धनाय “मन्दन्तु” मनुष्या मादयन्तु । त्वञ्च सोमं
“यथा” “गौरः” ऋगः “सरः” पिबति, तथा “पिब” ॥

“परीणसं”-“परीणसा”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [७]

३१ २ ३ २३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इदं वसो सुतमन्धः पिबा सुपूर्णमुदरम् ।

१ २ ३ १ २

अनाभयिन् ररिमा ते ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथि-प्रियमेधो वा । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ चतुर्थदृचे—प्रथमा । हे “वसो !” वासयितरिन्द्र !
“इदं” पुरोवृत्तेमानं “सुतम्” अभिषुतम् “अन्धः” अन्नं सोम-
लक्षणं “पिब” । यथा—“उदरं” “त्वदीयं” जठरं “सुपूर्णम्”
अतिशयेन सम्पूर्णं भवति तथेत्यर्थः । हे “अनाभयिन्” आ-
समन्ताद् विभेति—इत्याभयौ; विभेतेरीणादिक इनिः; न
आभयौ अनाभयौ तादृश ! हे इन्द्र ! “ते” तुभ्यं त्वदर्थं
“ररिम” उक्तलक्षणं सोमं दद्याः रादानं (अदा०, प०)
छान्दसो (३, २, १०५) लिट् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २३ ३ २ ३ २ ३ १ २

नृभिर्धौतः सुतो अश्रैरव्या वारैः परिपूतः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

अश्वो न निक्तो नदीषु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “नृभिः” अध्वरस्य नेदृभिः ऋत्विग्भिः
“धौतः” तृणाद्यपनयनेन शोधितः यद्वा; धौतः धूतः आधूतः,
अदाभ्यग्रहे आधूननेन संस्कृतः, तदनन्तरम् “अश्रैः” अश्रमि-
र्षावाभिः करणभूतैः “सुतः” अध्वर्युभिष्टुतः ततः “अव्यावारैः”
अविर्मेघः तत्सम्बन्धिभिः बालैः “परिपूतः” शोधितः, दद्या-

पवित्रस्य नाभिपूततया ऊर्णास्तुकया हि सोमः परिपूयते ; तदुक्तं भगवता आपस्तम्बेन—“शुक्लामूर्णास्तुकां यजमानाय प्रयच्छति तां शकटे दशांपवित्रस्यं नाभिं कुरुते शुक्लञ्च लक्ष्याः पवित्र मोतं भवति”—इति । “नटीषु” नदनास्वप्स, “अश्वोन” अश्व इव “निक्तः” निर्णिक्तः शोधितः ; यथा अप्सु स्नातो अश्वः अपगतमन्धुः सन् दीप्तो भवति, एवं वसतीवर्याख्यरभिरङ्गिरभिषुतः सोमो दीप्तो भवतीत्यर्थः । ईदृशो यः सोमः “तन्तेयवम्”—इत्युत्तरया सम्बन्धः ॥

“धौतः”—धूतः—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ ३
तं ते यवं यथा गोभिः स्वादुमकर्म श्रीणन्तः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र त्वास्मिंत्सधमादे ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । “तं” पूर्वाक्तगुणं सोमं, हे इन्द्र ! “ते” त्वदर्थं “यवं यथा” यवमयं सवनीय-पुरोडाशमिव “गोभिः” गवि भवैः क्षीरादिभिः अपणद्रव्यैः “श्रीणन्तः” मिश्रीकुवेन्तः “स्वादु” रसवत्वेनास्वादनीयम् “अकर्म” अकाशं करोते-र्लुङि “मन्त्रे घस (२, ४, ८०)”—इति चूर्लुक् । यस्मादेवं तस्मात्, हे “इन्द्र !” “त्वा” त्वां तादृशं सोमं पातुम् “अस्मिन्” वर्त्तमाने “सधमादे” सहमादने यज्ञे आह्वयामीति शेषः ॥३॥ [८]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायण्यस्य प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २
इदं चन्वोजसा सुतं राधानां पते ।

२ ३ २ १ २
पिबा त्वाऽस्य गर्वणः ॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
खण्डे—प्रथमद्वये, प्रथमा । हे “राधानां पते !” धनानां
स्वामिन् ! “गिर्वणः” गीर्भिः स्तुतिभिः वननीय ! हे इन्द्र !
“ओजसा” बलेनावहितः त्वम् “इदम् अनु” अनेना-
नुक्रमेण उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः ; “सुतम्” अभिषुतम् “अस्य”
इमं सोमं “नु” द्विप्रं “पिबहि” ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३क २र

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तभ्वम् ।

१ २

स त्वा ममत्तु सोम्य ॥*२॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वदर्थं “यः” सोमः
“स्वधाम्” अन्नम् “अनु” अनु सत्यं ग्रावभिः अभिषुतः “अमत्”
भवेत् अस्तेर्लेव्यडागमः । यद्वृत्तयोगान्न निघातः (८, १,
६६), आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः (६, १, १६२) । “सुते”
तस्मिन् सोमे “तन्व” स्वकीयं शरीरं “नियच्छ” प्रेरय “सः”
सोमः, हे “सोम्य !” सोमाह ! “त्वा” त्वां “ममत्तु” मादयतु ॥२

१ २ ३ २३ ३ १ २ ३ १ २

प्र ते अश्रोतु कुच्योः प्रेन्द्र ब्रह्मणा शिरः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

प्र बाहू शूर राधसा ॥*३॥ [६]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र” ! ‘सः’ सोमः “ते” तव “कुच्योः”
कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः “प्राश्रोतु” प्रकर्षेण व्याश्रोतु अशू व्याप्ता
वित्यस्य (स्वा० षा०), लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् (३, १, ८५)
निघातः (८, १, ७०) तथा ‘ब्रह्मणा’ स्तोत्रेण सहितः स
सोमः ‘शिरः’ शरीरम् अवयविना अवयवो लक्ष्यते त्वच्छरीर

प्राप्नोतु । हे “शूर” ! विक्रान्तेन्द्र ! “राधमा” धनेन निमित्तेन तव “बाहू” अपि प्राप्नोतु ॥

‘राधसा’-‘राधसः’—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

२७ ३ १ ० ३ १ २ ३ १ २२

आ त्वेता नि षीदतेन्द्रमभि प्र गायत ।

१ २ २ १ २ •

सखाय स्तोमवाहसः ॥४१॥

ऋ० मधुच्छन्दः । क० गायत्री । टि० इन्द्रः । अथ द्वितीयतृचे, प्रथमा । “तु” शब्दः क्षिप्रार्थो निपातः, हाभ्या माङ्भ्याम् अन्वे- तुम् इति शब्दाऽभ्यसनोयः । हे “सखायः !” ऋत्विजः ! क्षिप्रम् अस्मिन् कर्मणि आगच्छत आगच्छत आदरार्थोऽभ्यामः । आगत्य च ‘निषीदत’ उपविशत । उपविश्य च “इन्द्रम्” ‘अभिप्रगायत’ सर्वतः प्रकर्षेण स्तुत । कौटुशाः सखायः ? ‘स्तोमवाहसः’ विवृत्यञ्चदशादिस्तोमान्स्मिन् कर्मणि वहन्ति प्रापयन्तीति ॥ “अर्त्ति-स्तु-सु-हु-सृ-धृ-क्षि-क्ष-भा-या-वा पदि-यक्षि-नीभ्यो मन् (उ०, १, १३७)” —इति स्तोत्रमन्-प्रत्ययान्तः स्तोमशब्दो नित्वा-दाद्युदात्तः (६, १, १६७) । स्तोमं वहन्तीति स्तोमवाहसः “वहि-हा-धाञ्-हभ्यश्छन्दसि”-इत्यसुन् प्रत्ययः, तत्र णिदित्य-नुहतेः “अत उपधायाः (७, २, ११६)”-इत्युपधाया वृद्धिः ; कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे (६, २, १३८) प्राप्ते “गतिकारकयो-रपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (उ०, ४, २२६)” —इत्यौणादिक-सूत्रात् समास आद्युदात्तः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २२ २ १ २

पुरुतमं पुरुणामीशानं वार्याणाम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २

इन्द्रं सोमे सचा सुते ॥*२*॥

अथ द्वितीया । सखायोऽभिप्रगायतेति पदद्वयमवानुवर्तते ।
हे “सखायः” ! ऋत्विजः ! “सचा” यूयं सर्वे मह यद्वा सचा
परस्परसमवायेन “सुते” अभिषुते सोमे प्रवृत्ते सति “इन्द्रम्”
अभिप्रगायत । कौटुशमिन्द्रम् ? “पुरूतमं”, पुरून् बहुन् शत्रून्
तमयति ग्लापयतीति पुरूतमः । तमु ग्लानौ (दि०, प०)—
इति धातोर्ख्यन्तात् पचाद्यचि चित्वादन्तोदात्तेऽपि (६, १, १६३)
ऊत्तरपटप्रकृतिस्वरं (६, २, १३) बाधित्वा “परादिश्चन्द्रसि
बहुलम् (६, २, १८८)”—इत्युत्तरपटाद्युदात्तत्वम्, “पुरूणां”
बहूनां “धार्याणां” वरणीयानां धनानाम् “ईशानं” स्वामि-
नम् ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २२

स घा नो योग आ भुवत्स राये स पुरन्ध्या ।

२ ३ १ ० ३ १ २२

गमद्वाजेभिरा स नः ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । घ-शब्दोऽवधारणार्थो निपातः, सर्वैस्तच्छब्दैः
सम्बध्यते । “स घ” स एवेन्द्रः पूर्वमन्त्रोक्तगुणविशिष्टः “नः”
अस्माकं “योगे” पूर्वमप्राप्तपुरुषार्थस्य सम्बन्धे “आ भुवत्”
आभिमुख्येन भवतु, पुरुषार्थं साधयत्वित्यर्थः । भवतेराशौर्लिङि
परतो “लिङ्याशिष्यङ् (४, १, ८६)”—इत्यङ् प्रत्ययः, तस्य
ङित्वेन गुणाभावात् उवडादेशः । स एव “राये” धनार्थम्
“आभुवत्” आभवत् ; “पुरन्ध्या” योषित्या भुवत् । यद्वा,
बहुविधायां बुद्धावाभवत् “पुरन्धिर्बहुधीः”—इति यास्कः (६,
१३) स एव “वाजेभिः” देवैः अन्यैः सह “नः” अस्मान्

“आगमत्” आगच्छतु गमेल्लिट् तिप्, “इतश्च लोपः परस्मै-
पदेषु (३, ४, ८७)”—इति इकार-लोपः, “बहुलं छन्दसि
(२, ४, ७३)”—इति शपोलुक् “लेटोडाटौ (३, ४, ८४)”
—इत्यडागमः आगमा अनुदात्ताः इति तस्यानुदात्तत्वे धातु-
स्वरपव (६, १, १६२) शिष्यते ॥ ३ ॥ [१०]

१ २ ३ १ २ ३ १ २
योगीयोगे तवस्तरं वाजेवाजे हवामहे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
सखाय इन्द्रमृतये ॥*१*॥

ऋ० शूनःशेषः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
दृचे, प्रथमा । “योगीयोगे” प्रवेशे प्रवेशे तत्तत्कर्मोपक्रमे
युजिर् योगे (६०, ७०) “हलश्च (३, ४, १२१)”—इति
घञ्, “घञोः कुघिण्यतोः (७, ३, ५२)”—इति कुत्वम्,
घञोजित्वादाद्युदात्तत्वम् (६, २, १६७), “नित्यवीप्सयोः
(८, १, ४)”—इति वीप्सायां द्विर्भावे सति, आम्नेडितानु-
दात्तम् (८, १, ३) “वाजेवाजे” कर्मविधातिनि तस्मिन्
संग्रामे “तवस्तरम्” अतिशयेन बलिनम् “इन्द्रम्” “ऊतये”
रक्षार्थं “सखायः” सखिवत् प्रियाः वयं “हवामहे” आह्व-
यामः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अनु प्रत्नस्यौकसो हुवे तुविप्रतिं नरम् ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २
यं ते पूर्वं पिता हुवे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “प्रत्नस्य” पुरातनस्य “ओकसः” स्थानस्य
स्वर्गरूपस्य सकाशात् “तुवि प्रतिं” बहून् यजमानान् प्रति-

गन्तारम् अत्र प्रतिशब्दो भीमसेनो भीम इतिवत् प्रतिमन्तृ-
शब्दं लक्षयित्वा तद्वारा तदर्थं लक्षयति, अतः प्रतिः प्रतिनिधि-
प्रतिदानयोरिति वत् सत्ववचनत्वेनानिपातत्वादनव्ययत्वे “पूर-
णगुणेत्यादिना (२, २, ११) न षष्ठी-समास-निषेधः । “नरं”
पुरुषमिन्द्रम् “अनुहुवे” अनुक्रमेण कर्मस्वाह्वयामि द्वेजो-
लिटि “बहुलं कन्दसि (६, १, ३४)”—इति पूर्ववत् । सम्प्र-
सारण-पर-पूर्वत्वे द्विवचन-प्रकरणे “कन्दासे वा (६, १,
१ वा०)”—इति वक्तव्यमिति द्विवचनाभावः । “यद्वृत्तयोगा-
दनिघातः (८, १, ६६) । “यं” “ते” त्वामिन्द्रं “पिता”
अस्यदीयो जनकः “पूर्वं” पुरा स्वकीयानुष्ठानकाले “हुवे”
आहूतवान्, तमाह्वयामीति पूर्वत्वान्वयः ॥ २ ॥ -

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ घा गमद्यदि श्रवत्सहस्रिणीभिरूतिभिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
वाजेभिरूप नो हवम् ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । “यदि श्रवत्” यद्ययमिन्द्रो “नः” अस्य-
दीयं “हवम्” आह्वानं शृणुयात्, तदानो स्त्रयमेव “सहस्रि-
णीभिः ऊतिभिः” बहुभिः पालनैः “वाजेभिः” अश्वैश्च “उप”
समोपे “आ घ” अवश्यम् “आगमत्” आगच्छेत् ॥ ३ ॥ [११]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३
इन्द्र सुतेषु सोमेषु क्रतुं पुनीष उक्थ्यम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
विदे वृधस्य दक्षस्य महाङ् हि षः ॥*१*॥

ऋ० नारदः । इ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थद्वये
प्रथमा । “सोमेषु” “सुतेषु” अभिषुतेषु सखु हे “इन्द्र !” त्वं

तान् पीत्वा “ऋतुं” कर्मणां कर्त्तारम् “उक्थं” स्तोतारम्
 “पुनीषे” शोधयसि । यद्वा सोमेष्वभिषुतेषु उक्थ्याख्यं “ऋतुं”
 यागं तैः सोमैः पुनीषे यजमानैः पूतं कारयसि । किमर्थम् ?
 “वृधस्य” वर्षकस्य “दक्षस्य” बलस्य “विदे” लाभाय “सः”
 तादृशस्त्वं “महान्” “हि” खलु ; अतएवं कर्त्तुं शक्नोषीत्यर्थः ।

“इन्द्रसुतेषु”-“इन्द्रःसुतेषु”—इति, “पुनीषे”-“पुनीते”—
 इति, “दक्षस्य महान् हिषः”—“दक्षसो महान् हिषः”—इति
 च पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 स प्रथमे व्योमनि देवानां सदने वृधः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 सुपारः सुश्रवस्तमः समप्सुजित् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सः” इन्द्रः “प्रथमे” प्रथिते विस्तीर्णे
 मुखे वा “व्योमनि” विशेषेण रक्षके च “देवानां” “सदने”
 सौदन्त्यस्मिन्निति सदनं स्थानं स्वर्गाख्यं तत्र स्थितः सन् “वृधः”
 यजमानानां वर्षयिता च भवति । तथा “सुपारः” सुष्ठु
 पारयिता प्रारब्धस्य सम्यक् परिसमापयिता “सुश्रवस्तमः”
 अतिशयेन शोभनं श्रवोऽन्नं यशोवा यस्य स तथोक्तः, “समप्-
 सुजित्” सम्यक् अप्सूदकेषु प्राप्येषु ससु यत् तद्विघातनो वृत्ता-
 देर्जेता ; यद्वा, आप इत्यन्तरिक्षनाम (निघ० १, ३, ८)
 अन्तरिक्षे वर्त्तमानानामसुराणां जीता तमु हुवे इत्युत्तरत्र
 सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 तमु हुवे वाजसातय इन्द्रं भराय शुष्णिगम् ।

१ २ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ २
 भवा नः सुम्ने अन्तमः सखा वृधे ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । “तसु” पूर्वोक्तगुणमेव “शुष्मिणं” बलवन्तम्
 “इन्द्रं” ‘वाजसातये’ बलानामद्धानां वा सातिर्लाभो यस्मिन्
 तादृशाय “भराय” संग्रामाय ; यद्वा, भ्रियन्ते तस्मिन् हवीं-
 षीति भरो यज्ञः, प्रायेण संग्रामनामानि यज्ञनामत्वेन च
 दृश्यन्ते भराय यज्ञार्थं “हुवे” आह्वयामि । हे इन्द्र ! त्वं
 “सुक्ते” सुखे धने वा लिप्सिते सति “नः” अस्माकम् “अन्तमः”
 अन्तिकतमः सन्निकृष्टतमां भव तमेतादेश्चैति अन्तिकशब्दस्य
 तादि लोपः ; “वृधे” वर्द्धनार्थञ्च “सखा” समानस्वीनो मित्र-
 भूतो भव ॥

तसुहुवे—“तमुह्वे—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदायं-प्रकाशे उत्तरायन्यस्य द्वितीयस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ १ २
 एना वो अग्निं नमसोर्जी नपातमा हुवे ।

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २
 प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम्

॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे
 खण्डे, प्रगाथरूपे—प्रथमसूक्ते, प्रथमा । “ऊर्जः” बलस्य
 “नपातं” नपादित्यपत्यनाम (निघ० २, २, १३) पुत्रं ‘प्रियम्’
 अस्माकम् “चेतिष्ठम्” अतिशयेन ज्ञातारं प्रज्ञापकं वा ‘अरतिं’
 गन्तारं स्वामिनं वा “स्वध्वरं” शोभन-यज्ञं “दिश्वस्य” सर्वस्य
 यजमानस्य “दूतम्” “अमृतं” नित्यम् “अग्निम्” “एना”
 एतेन “नमसा” स्तोत्रेण हे ऋत्विग्यजमानाः ! “वः” युष्मदर्थम्
 “आहुवे” आह्वयामि ॥ १ ॥

१ १ ३ २ ३ १ १ ३ १ २ ३ २ २
स योजते अरुषा विश्वभोजसास दुद्रवत्स्नाहुतः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ २
सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवꣳ राधो जनानाम्
॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीयः । “सः” अग्निः “अरुषा” आरोचमानौ “विश्वभोजसा” विश्वस्य पालयितारावश्वौ “योजते” स्वकीये रथे “युनक्तु” यद्वा, “विश्वभोजसा” विश्वस्य रचकेण “अरुषा” आरोचमानेन तेजसा “योजते” अयुज्यत । तदनन्तरं यः अग्निः “स्नाहुतः” स्तोत्रभिः सुष्ठु आहुतः सन् “दुद्रवत्” आनेतुं देवान् प्रति भृशं द्रवतु गच्छतु । कीदृशः ? सुब्रह्मा शोभनस्तुतिकः शोभनान्नोवा “यज्ञः” यष्टव्यः “सुशमी” शोभनकर्मा च भवति ; ततः “वसूनां” वासकानां “जनानां” यजमानानां सम्बन्धि “राधः” हविल्लक्षणं धनं “देवं” द्योतमानमग्निम्प्रति गच्छत्वितिशेषः ॥ २ ॥ [१३]

१ १ ३ १ १ २ २ ३ २ ३ २
प्रत्यु अदृश्यायत्यूर्च्छन्ती दुहिता दिवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अपो महौ वृणुते चक्षुषा तमो ज्योतिष्कृणोति सूनरी
॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० उषाः । अथ द्वितीय-प्रगाथे—प्रथमा । “आयती” आगच्छती “उच्छन्ती” तमांसि विवासयन्ती वर्जयन्ती “दिवः” द्युलोकस्य सूर्यस्य वा “दुहिता” पुत्री, एवम्भूता उषाः “प्रति अदृशि” सर्वैः प्रति दृश्यते ; “उ”—इति पूरणः ; सैषा “महौ” महत् “तमः”

नैशमन्धकारं “चक्षुषा” दर्शनेन “अप उ”—इति निपातद्वय-
समुदायः अपेत्यस्वार्थं “वृणुते” निवारयति । एवं कृत्वा
“सूनरी” जनानां सुष्ठु नती उषाः “ज्योतिः” प्रकाशं
“कृणोति” करोति ॥

“वृणुतेचक्षुषा”-“व्ययतिचक्षुषे”—इति पाठौ ॥१॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १, ३ २ ३ २
उदुस्त्रियाः सृजते सूर्य्यः सचा उद्यन्नचतमर्चिवत् ।

१ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
तवेदुषो व्युषि सूर्य्यस्य च सं भक्तेन गमेमहि

॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया । “सूर्य्यः” सर्वस्य प्रेरकः आदित्यः “उस्त्रियाः”
रश्मीन् “सचा” सह युगपदेव “उत्सृजते” उद्गमयति । तथा
“उद्यत्” उद्गच्छत् प्रादुर्भवन् “नचत्रं” नभसि दृश्यमानं ग्रह-
नक्षत्रादिकम् “अर्चिवत्” दौष्टिमत् करोति ; “सौरेण तेजसा
हि नक्तं चन्द्रप्रभृतीणि नक्षत्राणि भासन्ते”, “सुषुम्नः सूर्य्य-
रश्मिश्चन्द्रमा गन्धर्वः”—इति हि निगमान्तरम् । एवञ्च सति
हे “उषः” ! उषोदेवते ! “तव” “सूर्य्यस्य” च “व्युषि” विवा-
सने प्रकाशने सति “भक्तेन” अन्नेन “सङ्गमेमहि” वयं गच्छे-
महि । “इत्”-शब्दः पूरकः ॥ २ ॥ [१४]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

द्रमा उ वां दिविष्टय उसा हवन्ते अश्विना ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

अयं वामह्ने ऽ वसे शचीवसू विशंविशत् हि गच्छथः

॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० अश्विद्वयः । अथ तृतीये प्रगाथे—प्रथमा । “इमाः” “दिविष्टयः” दिवमिच्छन्त्यः प्रजा ऋत्विजोऽपि “उ”—इति चार्थे; हे “अश्विना !” “उस्मा” उस्मी वासकौ ‘वां’ “हवन्ते” आह्वयन्ति “अयं” स्तोतापि हे “शचीवसो” ! कर्मधन ! “वां” युवाम् “अवसे” अस्मद्रक्षणाय युवयोस्तर्पणार्थं वा “अह्ने” आह्वयामि । किमर्थम् ? एवं प्रजा अपि, अयमपौत्यादरोक्तिरिति “विशं विशं हि गच्छथः” सर्वाः स्तुतिकर्त्रीः प्रजाः प्रति युवां गच्छतः खलु, तस्मादेव-मुच्यते इति ॥ १ ॥

३२ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

युवं चित्रं ददथुर्भोजनं नरा चोदेयाः सूनृतावते ।

३२७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२

अर्वाग्रथः समनसा नि यच्छतं पिवतः सोम्यं मधु-

॥*२*॥ [१५]

अथ द्वितीया । हे “नरा” ! नेतारावश्विनी ! “युवं” युवां “चित्रं” चायनीयं “भोजनं” धनं “ददथुः” धारयेथे, तद्धनं “सूनृतावते” स्तुतिमते स्तोत्रे “चोदेयां” प्रेरयतम्, तदर्थं “समनसा” समानमनस्कौ सन्तौ “रथं” युवयोः सम्बन्धिनम् “अर्वाग्” अस्मदभिमुखं “नियच्छतं” नियमतम्, तथा कृत्वा “सोम्यं” सोमसम्बन्धिनं “मधु” मधुरसञ्च “पिवतम्” ॥ २ ॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरादस्यस्य द्वितीयस्याध्यायस्य अन्त्येः खण्डः ॥ ० ॥

३ १ ३२७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अस्य प्रत्नामनु द्युतः शुक्रं दुदुक्ते अङ्गयः ।

११ ११ २२

पयः सहस्रसामृषिम् ॥*१*॥

ऋ० अथत्सारः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
खण्डे—अस्यप्रवेति नवर्चसृक्ते, प्रथमा । “अस्य” सोमस्य
“प्रत्नां” पुरातनां “द्युतं” द्योतमानां तनुम् “अनु” “शुक्रां”
दीप्तं “सहस्रसाम्” अग्निदक्षितस्य अप्रतिभितस्य फलस्य
दातारम् “ऋषिम्” अतीन्द्रियकर्मफलद्रष्टारं “पयः” पातव्यम्
“अङ्गयः” कवयः “दुङ्गे” दुहन्ति ॥ १ ॥

११ २२ २२ ३१ २२

अयं सूर्य इवोपदृगयं सरांसि धावति !

१२ ३२ ३ २२

सप्त प्रवत आ दिवम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अयं” सोमः “सूर्य इव” यथा सूर्यः
सर्वस्य लोकस्य उपद्रष्टा, तथा कर्मिणाम् “उपद्रक्” उपद्रष्टा ;
अपि च “अयं” सोमः “सरांसि” त्रिंशत् उक्थपात्राणि—
इति केचिद् वदन्ति, अपरे तु त्रिंशदहोरात्राणि सरांसौति,
तानि “धावति” प्रतिगच्छति तथाच यास्कः—“तत्रैतद्
याज्ञिका वेदयन्ते त्रिंशदुक्थपात्राणि, माध्यन्दिने सवने एक-
देवतानि, तानि एतस्मिन् काले एकेन प्रतिधानेन पिबन्ति,
तान्यत्र सरांस्युच्यन्ते—त्रिंशदपरपक्षस्य अहोरात्राः त्रिंशत्
पूर्वपक्षस्येति नैरुक्ताः (५, ११) इति । अपि च अयं सोमः
“दिवम्” अधिक्तव्य “सप्त प्रवत” सप्त नदीरातिष्ठति ॥ २ ॥

११ २२

३१ २२ ३१ २

अयं विश्वानि तिष्ठति पुनानो भवनोपरि ।

१ २ ३ १ २
सोमो देवो न सूर्य्यः ॥*३*॥ [१६]

अथ द्वितीया । “पुनानः” पूयमानः “अयं” “सोमः”
“विश्वानि” सर्वाणि “भुवना” भुवनानि सर्वेषां भुवनानाम्
“उपरि” “तिष्ठति” । तत्र दृष्टान्तमाह—“देवो न सूर्य्यः”
यथा सूर्य्यो देवः सर्वेषां भुवनानाम् उपरि तिष्ठति तद्वत् अयं
सोमोऽप्यीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१६]

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ ०
एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः ।

१ २ ३ १ २
हरिः पवित्रे अर्षति ॥*१*॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थी ।
“हरिः” हरितवर्णः “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः “प्रत्नेन”
पुराणेन “जन्मना” जननेन “देवेभ्यः” देवार्थं “सुतः” अभि-
षुतः सन् “पवित्रे” “अर्षति” आरौचते ॥ ४ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २
एष प्रत्नेन मन्मना देवो देवेभ्यस्परि ।

३ १ २ २
कविर्विप्रेण वाहधे ॥*२*॥

अथ पञ्चमी । “प्रत्नेन” पुराणेन “मन्मना” साधनेन
स्तोत्रेण युक्त इति शेषः । “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः
“देवेभ्यः” देवार्थं “कविः” मेधावी सन् “विप्रेण” मेधाविना
यजमानेन ऋत्विजा “परिवाहधे” परिवहते ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
दुहानः प्रत्नमित्पयः पवित्रे परिषिच्यसे ।

१ १ ३ १ १
 क्रन्दं देवाः अजीजनः ॥*३*॥ [१७]

अथ षष्ठी । “प्रत्नमित्” पुराणमेव “पयः” रसं “दुहानः”
 हे सोम ! पवित्रे परिषिच्यसे । हे सोम ! त्वं “क्रन्दन्” शब्दं
 कुर्वन् “देवान्” इन्द्रादीन् “अजीजनः” सप्तमीपे जनयति ।
 यत्र सोमोऽभिषुते तत्र देवा नियतं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

“अजीजनः”-“अजीजनत्”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [१७]

१ १ २ १ २ २ २ १ २ २ २ १ २
 उप शिञ्चापतस्थुषो भियसमा धेहि शत्रवे ।

१ २ २ २ २ २
 पवमान विदा रयिम् ॥*१*॥

अ० असितः देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
 सप्तमी । हे “पवमान !” सोम ! “उपशिञ्च” त्वं सप्तमीपे
 कुरु । कान् ? “उपतस्थुषः” उपक्रम्य स्थितानस्रदभिमता-
 नित्यर्थः । “शत्रवे” शत्रुषु अस्रद्विरोधिषु “भियसं” भयम्
 “आधेहि” कुरु जय । किञ्च तेषां शत्रूणां “रयिं” धनं
 “विदाः” अस्रदभ्यं विद्धि देहीत्यर्थः ॥ ७ ॥

२ २ २ २ २ २ २ १ २ २ २ २ २
 उपो षु जातमसुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।

१ २ ३ १ २
 इन्दुं देवा अयासिषुः ॥*२*॥

अथ अष्टमी-नवम्याकर्त्तव्योः प्रतीकमेवमाज्ञातम्—“उपशु-
 जातमसुरम्”—इति, “उपास्यैगायतानरः”—इति च ॥

तेष्वष्टमी प्रदेशान्तरे आज्ञाता—“जातं” सम्यक् प्रादु-

भूर्तम् “असुरम्” वसतीवरीभिः अद्भिः प्रेरितं “भङ्गं” शत्रूणां
भङ्गकं “गोभिः” गोर्विकारैः पयोभिः “परिष्कृतम्” अलङ्कृतं
संस्कृतम् “इन्दुं” सोमं “देवाः” इन्द्रादयः “उप उ”—इति
निपातद्वयसमुदायः उपेत्यस्यार्थं वर्तते सुष्ठु “उप अयासिषुः”
उपागच्छन्ति ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
उपास्मै गन्धता नरः पक्मानायेन्दवे ।

३ २ ३ १ २ २
अभि देवाः इयच्छते ॥*३*॥ [१८]

नवमीत्वेव मन्यताम्नाता—हे “नरः” ! नेतारः ! यज्ञस्य
“देवान्” इन्द्रादीन् “अभि इयच्छते” आभिमुख्येन यष्टुमिच्छते
यजमानाय चरते “अस्मै” अभिषूयमाणाय “इन्दवे” सोमाय
“उपगायत” उपगानं कुरुत ॥ ८ ॥ [१८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य द्वितीयस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

१ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र सोमासो विपश्चितोऽपो नयन्त ऊर्मयः ।

१ २ ३ १ २
वनानि महिषा इव ॥*१*॥

ऋ० आत्यः त्रितो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः । षष्ठे
खण्डे—प्रथमद्वये, प्रथमा । “विपश्चितः” मेधाविनः “ऊर्मयः”
प्रवृद्धाः “सोमासः” सोमाः “अपः” वसतीवर्याख्याः “प्र नयन्ते”
प्राप्नुवन्ति । तत्र दृष्टान्तः—“वनानि महिषा इव” यथा प्रवृद्धा
सृगा वनानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥

“अपोनयन्ते”-“अपां नयन्ति”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १२ १ १ १ १ १ १ १ १
अभि द्रोणानि बभ्रवः शुक्रा ऋतस्य धारया ।

१ १ १ २
वाजं गोमन्तमक्षरन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अभि” चरन्तीति शेषः अभि शब्दश्रुते-
रचित-क्रियाध्याहारः । किं प्रति ? “द्रोणानि” द्रोणकलशान्
यद्यपि द्रोणकलश एक एव तथापि तत्राधान्यादितरास्यपि
पात्राणि द्रोणानौत्युच्यन्ते । अथवा एकस्मिन्नेव पूजार्थं बहु-
वचनम् । के “बभ्रवः” बभ्रुवर्णाः सोमाः “शुक्राः” दौसाः ।
केन प्रकारेण ? “ऋतस्य” अमृतस्य “धारया” धाराकारेण ।
किञ्च “वाजम्” अक्षं, “गोमन्तं” बहुगोयुक्तम् “अक्षरन्”
चरन्ति । अथवैकमेव वाक्यम् ।—उक्तविधाः सोमाः द्रोणानि
प्रति अक्षरन् धारया । किं कुर्वन्तः ? गोमन्तं वाजं प्रयच्छन्त
इत्यर्थः । कस्मै प्रयोजनाय ? ॥ २ ॥

१ १ २२ १ १ १ १ १ १ १ १
सुता इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।

१ १ १ १ १ १
सोमा अर्षन्तु विष्णावे ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “सुताः” अभिषुताः सोमाः इन्द्रादिदेवार्थम्
“अर्षन्तु” गच्छन्तु ॥

“अर्षन्तु”-“अर्षन्ति”—इति पाठौ ॥ १ ॥ [१६]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
प्र सोम देववीतये सिन्धुर्न पिप्ये अर्षसा ।

१ १ १२ १ १ १ १ १ १ १ १ १
अशोः पयसा मद्विरो न जागृविरच्छा कोशं मधुसुतम्

ऋ० विश्वामित्रः । छ० बृहती । दे० सोमः । अथ प्रगा-
 यामके—द्वितीयसूक्ते, प्रथमा । हे “सोम !” त्वं “देववैतये”
 देवानां पानाय तदर्थम् “अर्णसा” वसतीवर्याख्येन “प्रपिष्ये”
 प्रष्यायसे । तत्र दृष्टान्तः—“सिन्धुः न” यथा सिन्धुः उदकेन
 प्रपिष्ये प्राप्यायते तद्वत् प्यायतेर्लिटि “लिङ्गडोष (६, १,
 २६)”—इति पी० भावः, स त्वं “मदिरो न” मदकरः सुरादि-
 रिव “जागृक्विः” जागरणशीलः । यद्वा, नेति सम्प्रत्यये ।
 इदानीं मदकरो जागरणशीलस्त्वम् । “अंशोः” लताखण्डस्य
 “पयसा” रसेन “मधुस्रुतं” मधुर-रसस्य चारयितारं “कोशं”
 द्रोणकलशम् “अच्छे” अभि गच्छसि ॥ १ ॥

१ २३१० २२३ १ २ ३२ ३ १ ३२
 आ ह्यृतो अर्जुनो अत्के अव्यतः प्रियः सूनुर्न मर्ज्यः ।

११ ३ २ ३ २३ १२ ३ १ ३२
 तमौष् हिन्वन्त्यपसो यथा रथं नदीष्वा गभस्व्योः

॥*२*॥ [२०]

अथ द्वितीया । “ह्यृतः” स्पृहणीयः “प्रियः” प्रीणयिता
 “सूनुर्न” सूत्रुरिव “मर्ज्यः” मार्जनीयः “अर्जुनः” श्वेतवर्णः
 सोमः “अत्के” रूपे विचित्रे “आ अव्यत” आहृणोति “तम्”
 “ईम्” एनं सोमम् अङ्गुलयः “नदीषु” नटमानासु वसतीवर्येषु
 “गभस्व्योः” वाह्योः “आ” आभिमुख्येन “हिन्वन्ति” प्रेरयन्ति ।
 तत्र दृष्टान्तः—“अपसः यथा” वेगवन्तः शूराः जनाः “रथं”
 बन्धामेषु प्रेरयन्ति तद्वत् ॥

“अर्जुनः”-“अर्जुने”—इति पाठो ॥ २ ॥ [२०]

१ ३६ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्र सोमासो मदच्युतः श्रवसे नो मघोनाम् ।

३ २ ३ १ २
सुता विदथे अक्रमुः ॥*१*॥

ऋ० श्यावाश्वः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीय-
तृचे, प्रथमा । “सोमासः” सोमाः “मदच्युतः” मदसाविणः
“सुताः” अभिषुताः सन्तः “विदथे” यज्ञे “मघोनां” हविष्मतां
“नः” अस्माकं “अवसे” अत्राय कौत्तये वा “प्र अक्रमुः” प्र
गच्छन्ति ॥

“मघोनां”-“मघोनः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २
आदीं हंसो यथा गणं विश्वस्यावीवशन्मतिम् ।

२ ३ १ २ २
अत्यो न गोभिरज्यते ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “आत्” अपिच “ईम्” अयं सोमः “हंसो
यथा” “गणं” जनसङ्घं स्वगतिविशेषेण स्वनेन वा प्रविशति,
तद्वत् “विश्वस्य” सर्वस्य स्तोतृजनस्य “मतिं” स्तुतिं बुद्धिं वा
“अवीवशत्” वशं नयति ; स च सोमः “अत्यो न” अश्व इव
“गोभिः” गव्यैरुदकैर्वा “अज्यते” सिच्यते स्निग्धौक्रियते ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आदीं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥*३*॥ [२१]

अथ तृतीया । “आत्” अपिच “ईम्” एनं “हरिं” हरित-
वर्षम् “इन्दुम्” सोमं “त्रितस्य” ऋषेः “योषणः” अङ्गुलयः
“अद्रिभिः” श्रावभिः “हिन्वन्ति” । किमर्थम् ? इन्द्राय इन्द्रस्य
“पीतये” पानार्थम् ॥ ३ ॥ [२१]

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
अथा पवस्व देवयु रेभन्पवित्रं पर्येषि विप्रवतः ।

१ ३ १ २
मधोर्धारा असृक्षत ॥*१*॥

ऋ० अग्निः । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथैकैर्षे चतुर्थसूक्ते—प्रथमा । हे सोम ! “देवयुः” देवान् कामयमानः त्वम् “अथा” अनया धारणा “पवस्व” क्षर । ततः “रेभन्” शब्दायमानः “पवित्रं” “विप्रवतः” “पर्येषि” परिगच्छसि । अनन्तरं “मधोः” मदकरस्य तव “धाराः” आत्मीयाः “असृक्षत” सृज्यन्ते ॥

अत्र द्वितीय-तृतीय-पादौ व्यत्ययेन पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पवते हर्यतो हरिरति ह्वरांसि रंछ्या ।

३क २र ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अभ्यर्षं स्तोत्रभ्यो वीरवद्यशः ॥*२*॥

अथैकैर्षे पञ्चमे—प्रथमा । “हर्यतः” सृष्टृणीयः “हरिः” हरितवर्णः सोमः “रंछ्या” तृतीयाया आकारः साधुवेगेन “ह्वरांसि” कुटिलानि अनृजानि पवित्राणि “अति पवते” अतीत्य गच्छति । किं कुर्वन् ? स्तोत्रभ्यः “वीरवत्” पुत्रयुक्तं “द्यशः” “अभ्यर्षन्” अभिगमयन् पवते ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २र ३ २ ३ १ २ ३ १ २र

प्र सुन्वानायाभ्यसो मर्त्ती न वष्ट तद्वचः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २र

अप श्वानमराधसं हता मखन्न भृगवः ॥*३*॥ [२२

इति प्रथमः प्रपाठकः ।

अथैकं षष्ठं प्रथमा । “सुन्वानाय” षष्ठप्रथं चतुर्थो (२, ३, ६२ वा०) सुन्वानस्य अभिषूयमाणस्य “अन्वसः” अदनीयस्य सोमस्य “तत्” प्रसिद्धं “वचः” वचनं घोषं “मत्तः” मारकः कर्मविघ्नकारी “न प्र वष्ट” न भजतां न शृणोत्विति यावत् । तथा हे स्तोतारः ! “अराधसं” साधककर्म-रहितं “खानम्” “अपहत” । तत्र दृष्टान्तः—“मखं न” यथा पुरा अपराधं मखम् एतन्नामानं “भृगवः” अपहतवन्तः तथा अपहतेत्यर्थः ॥ “प्रसुन्वानाय”-“प्रसुन्वानस्य”, “वष्ट”-“वृत्”—इति पाठौ ॥३[२२

इति सामवेदार्थं प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य द्वितीयस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुद्ध-भूपाल-
साम्राज्य पुरम्बरेश सावणाचार्येण विरचिते माधवीये
सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरार्चिके द्वितीयोऽध्यायः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः आरभ्यते ।

११ २१ ३ ३१ २२ ३१ २ ३ १ २
पवस्व वाचो अग्रियः सोम चित्वाभिरूतिभिः ।

३१ २२ ३ १ २
अभि विश्वानि काव्या ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० पवमानः सोमः ।
तत्र, पवस्ववाच इति पञ्चदशात्मके प्रथमखण्डे—प्रथमदशे—

प्रथमा । हे “सोम !” “अग्निः” मुख्यः त्वं “चित्राभिः” पूजनीयैः “ऊतिभिः” रक्षणीयैः सह “वाचः” अस्मदीयाः स्तुतीः प्रति “पवस्व” । उत्तरार्द्धे उक्तमेवार्थं विशदयति—“विश्वानि” सर्वाणि “काव्या” काव्यानि स्तुत्यात्मकानि वाक्यानि “अभि” पवस्वेति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
त्वष्टुं समुद्रियः अपोऽग्नियो वाच ईरयन् ।

१.३
पवस्व विश्वचर्षणे ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । हे “विश्वचर्षणे” ! सर्वस्य द्रष्टुः सोम ! “अग्निः” मुख्यः त्वं “वाचः” “ईरयन्” प्रेरयन् “समुद्रियाः” आन्तरिक्षाणि “अपः” उदकानि “पवस्व” धारया चर ॥

“विश्वचर्षणे”—“विश्वमेजय”—इति छन्दोग-बहुचानां पाठो ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २
तुभ्येमा भुवना कवे महिम्ने सोम तस्थिरे ।

१ २ ३ १ २
तुभ्यं धावन्ति धेनवः ॥ *३* ॥ [१]

अथ तृतीया । हे “कवे !” क्रान्तकर्मन् सोम ! “तुभ्यं” तव “महिम्ने” “इमा” इमानि “भुवना” भुवनानि “तस्थिरे” तिष्ठन्ति त्वामेव पुरस्कृवंतीत्यर्थः । किञ्च “धेनवः” नव-प्रसूतिकाः देवानां इविःप्रदानेन प्रीणयित्वा गोः “तुभ्यं” त्वदर्थमेव ‘आशिरं प्रयस्व मे’—इति “धावन्ति” आगच्छन्ति ॥

“धावन्ति धेनवः”—इति छन्दोगाः, “अर्शन्ति धेनवः”—इति बहुचानाः ॥ ३ ॥ [१]

११ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पवस्वेन्दो वृषा सुतः क्वधी नो यशसो जने ।

२ ३ २ ३ १ २
विश्वा अप द्विषो जहि ॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः । कृ० गायत्री । दे० पवमानः सोमः ।
अथ द्वितीयदृष्टे—प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! “सुतः”
अभिषुतः “वृषा” कामात्तां वर्षिता त्वं “यशस्वि” धारया अर
“जने” जनपदे “नः” अस्मान् “यशसः” यशस्विनः “क्वधि”
कुरु ; “विश्वा” विश्वान् सर्वान् “द्विषः” हेष्टृन् शत्रून् “अप-
जहि” मारय च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यस्य ते सख्ये वयं सासह्याम पृतन्यतः ।

१ २ ३ १ २ २ ०
तवेन्दो दुम्न उत्तमे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्दो !” सोम ! “यस्य” अस्मिन्
यागे वर्त्तमानस्य “ते” तव “सख्ये” सखित्वे सति वयं
स्तोतारः “तव” त्वदीये “उत्तमे” श्रेष्ठे “दुम्ने” अन्ने त्वमिं
प्राप्ताः तथाच यास्कः—“दुम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वा (निरु०
नै० ५, ५)”—इति “पृतन्यतः” युद्धमिच्छतः शत्रून् “सास-
ह्याम” अभिभवेम ॥

द्वितीय-द्वितीयपादौ व्यत्ययेन पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
याते भीमान्यायुधा तिग्मानि सन्ति धूर्वणे ।

१ २ ३ २
रक्षा समस्य नो निदः ॥*३*॥ [२]

अथ द्वितीया । हे “सोम !” “ते” तव “या” यानि

“भौमानि” शत्रूणां भयङ्कराणि “तिग्मानि” तीक्ष्णानि
 “आयुधा” आयुधानि “धुर्वणे” शत्रुवधार्थं सन्ति तैः “आयुधैः”
 “समस्य” सर्वस्य शत्रोः “निदः” निन्दायाः “नः” अस्मान् “रक्ष”
 पालय ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वृषा सोम द्युमात् असि वृषा देव वृषव्रतः ।

२ ३ १ २

वृषा धर्माणि दधिषे ॥*१*॥

ऋ० कश्यपः । अथ तृतीयतृचे—प्रथमा । हे “सोम !”
 “वृषा” कामानां वर्षिता त्वं “द्युमान्” दीप्तिमान् “असि” ।
 अपिच हे “देव ।” द्योतमान सोम ! “वृषा” त्वं “वृषव्रतः”
 वर्षणशीलकर्माणि । किञ्च हे सोम ! “वृषा” त्वं “धर्माणि”
 देवानां मनुष्याणाञ्च हितानि कार्माणि “दधिषे” धारयसि ॥

“दधिषे”—“दधिषे”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

वृषास्ते वृषात् शवो वृषा वनं वृषा सुतः ।

१ २ ३ १ २ ३

स त्वं वृषन्वृषेदसि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “वृषन् !” कामानां वर्षक ! सोम !
 “वृषाः” वर्षितुः “ते” तव “शवः” बलं “वृषात्” वर्षणशीलं
 भवति “वनं” तव भजनमपि, “वृषा” वर्षणशीलं “सुतः”
 अभिषुतः तव रसोऽपि “वृषा” वर्षणशीलः “स त्वं” “वृषेदसि”
 वर्षणशील एवासि भवसि ॥

“सुतो मदः”—इति, “सत्वं सत्यम्”—इति च पाठौ ॥२॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अश्वो न चक्रदो वृषा सङ्गा इन्दो समर्वतः ।

१ २ ३ १ २ ३
विनोराये दुरो वृधि ॥*३*॥ [३]

अथ तृतीया । हे “इन्दो !” सोम ! “वृषा” त्वम् “अश्वो न”
अश्व इव “मञ्चक्रदः” संक्रन्दसे । अपिच “गाः” पशून्
“अर्वतः” अश्वान् अस्मभ्यं सम्प्रयच्छसीति शेषः । किञ्च “नः”
अस्माकं “राये” धनाय “दुरः” द्वाराणि ‘विवृधि’ विवृतानि
कुरु ॥ ३ ॥ [३]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषा ह्यसि भानुना द्युमन्तं त्वा हवामहे ।

१ २ ३ १ २
पवमान स्वर्दृशम् ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० पवमानः सोमः ।
अथ चतुर्थतृचे—प्रथमा । हे सोम ! त्वं “वृषासि हि”
अभिमत-फलानां वर्षिता भवसि खलु । तस्मात् हे ‘पवमान !’
पूयमान ! वा सोम ! “स्वर्दृशं” सर्वस्य सूर्यस्य वा द्रष्टारं सर्व-
देवेर्द्रष्टव्यं वा “भानुना” तेजसा “द्युमन्तं” दीप्तिमन्तम्
अतिशयेन तेजस्विनमित्यर्थः स्तुतिमन्तं वा, “त्वा” त्वां वयं
“हवामहे” यज्ञेषु आह्वयामहे ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यदङ्गिः परिषिच्यसे मर्मृज्यमान आयुभिः ।

१ २ ३ १ २
द्रोणे सधस्यमश्रुषि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वम् “आयुभिः” मनुष्यैः
ऋत्विग्भिः “मृज्यमानः” अतिशयेन शोध्यमानः सन् “अङ्गिः”

वसतीवर्याख्याभिः 'यद्' यदा 'परि सिच्यसे' परितः सिच्य-
मानो भवसि, तदानीं "द्रोणे" द्रोणकलशे गृह्यमाणः सन्
'सधस्थं' सह तिष्ठन्त्यत्रेति सधस्थं स्थानं ग्रहचमसादिकम्
'अश्रुषे' व्याप्नोषि ॥

"सृज्यमान आयुभिः"—"सृज्यमानो गभस्व्योः"—इति, "द्रोणे"-
'द्रुणा'—इति च पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २

आ पवस्व सुवीर्यं मन्दमानः स्वायुध ।

३ १ २ ३ १ २

द्रुहो ध्विन्दवा गहि ॥*३*॥ [४] .

अथ तृतीया । हे 'स्वायुध !' यज्ञे 'म्फ्र-कपालादीनि'
दशायुधानि-इत्यभिधीयन्ते, शोभनानि तानि यस्य स तथोक्तः ।
यद्वा धनुरादीन्यायुधानि यस्य सः, तादृश हे सोम ! त्वं •
'मन्दमानः' मोदमानः सन् अन्तर्णीतण्यर्थः देवान् स्वयं
मादयन् 'सुवीर्यं' शोभनवीर्योपेतं पुत्रादिकमस्माकम् 'आ
पवस्व' पवतिर्गत्यथः, आ प्रापय । किञ्च हे इन्दो ! ग्रहेषु
चमसेषु रक्षणशील ! सोम ! 'इह उ' इहैव अस्मदीये यज्ञे
'सु आगहि' सुष्ठु आगच्छ ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

पवमानस्य ते वयं पवित्रमभ्युन्दतः ।

३ १ २ २

सखित्वमा वृणीमहे ॥*१*॥

ऋ० अमहौयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
हृद्वै—प्रथमा । हे सोम ! "पवित्रम् अभ्युन्दतः" पवित्रमभि-
दयतः "पवमानस्य" चरतश्च "ते" तव "सखित्वं" सख्य

वयम् अमहीयवः आङ्गिरसाः स्तोतारः “आ वृषीमहे”
प्रार्थयामहे ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ये ते पवित्रमूर्मयोऽभिच्चरन्ति धारया ।

१ २
तेभिर्नः सोम मृडय ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “ते” तवर्धे कर्मयः तरङ्गाः
“पवित्रं” “धारया” “अभि चरन्ति” तेभिः तैः कर्मिभिः ‘नः’
अस्मान् “मृडय” सुखय ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स नः पुनान आ भर रयिं वीरवतीमिषम् ।

१ २ ३ १ २
ईशानः सोम विप्रवतः ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । हे सोम ! “विप्रवतः” सर्वस्य जगतः
“ईशानः” ईश्वरः “नः” अभिषुतः “पुनानः” पूयमानः त्वं ‘नः’
अस्मभ्यं “रयिं” धनं “वीरवतीं” पुत्रमद्युपेतम् “इषम्” तम्
“आभर” आहर ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदाद्यं प्रकाशे उत्तरायणस्य तृतीयस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं द्रुतं वृणौमहे होतारं विप्रववेदसम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्य यज्ञस्य सुक्रतुम् ॥*१*॥

ऋ० मिधातिथिः । छ० गायत्रीः । दे० अग्निः । अथ
द्वितीय खण्डे—प्रथमखण्डे—प्रथमा । अग्नेर्द्रुतस्वमेतन्न

व्याख्याने तैत्तिरीयब्राह्मणे समान्नायते—‘अग्निर्देवानां दूत
आसीदुग्रनाकाव्योऽसुराणाम्’—इति तादृशं देवं “दूतम्”
अग्निम् अस्मिन् कर्मणि वृणीमहे भजामः । कौटुशं ‘होतारं’
देवानामाहोतारं “विश्ववेदसं” सर्वधनोपेतं बहुव्रीहौ विश्वं
सञ्ज्ञायाम् (६, २, १०६)—इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम्
‘अस्य’ प्रवृत्तमानस्य यज्ञस्य निदानुत्वेन “सुकृत्” शोभन-
कर्माणं शोभन-प्रश्नं वा ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्निमग्निं हवीमभिः सदा हवन्त विश्वपतिम् ।

३ १ २ ३ २

इव्यवाहं पुरुप्रियम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । यस्य अग्निः स्वरूपेणैक एव तथापि प्रयो-
गभेदादाहवनोयादिस्थानसंदाहा बहुविधत्वमभिप्रेत्य ‘अग्निम्
अग्निम्’—इति वीष्णा तं “हवीमभिः” आह्वानकरणमन्त्रैः
“सदा हवन्त” निरन्तरमनुष्ठातार आह्वयन्ति । कौटुशम् ?
“विश्वपतिं” विश्वां प्रजानां होत्रादीनां पालकं “इव्यवाहं”
यजमान-समर्पितस्य हविषः देवान् प्रति वोढारम् अतएव
“पुरुप्रियं” बहुनां देवानां प्रीत्यास्यदम् । अग्निमग्निम्—
“नित्यवीष्णयोः (८, १, ४)”—इति वीष्णायां द्विर्भावः ;
“तस्य परमान्त्रेडितम् (८, १, २)”—इत्युत्तरस्य आन्त्रेडित-
सञ्ज्ञायाम् “अनुदात्तञ्च (८, १, ३)”—इत्यनुदात्तत्वम् ।
हवीमभिः—‘द्वेज् स्पर्शायां शब्दे च (भा०, उभ०) ; आह्वा-
नकरणभूतेषु मन्त्रेषु स्वव्यापारस्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वविवक्षया
“अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)”—इति कर्त्तरि मनिन् ;
तस्य छान्दस ईडागमः ; बहुलं छन्दसि (६, १, ३४)—

इति धातोः सम्प्रसारणम् ; परपूर्वत्वं ; गुणावादेशौ ; निच्चा-
दाद्युदात्तत्वं (६, १, १८) । सदा—“सर्वैकान्येत्यादिना
(५, ३, १५) सर्वशब्दाद्वाप्रत्ययः “सर्वस्य सोऽन्यतरस्याम्
(५, ३, ६)”—इति सभावः ; व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्
(३, १, ८५) । हवन्त—ह्वेजो लट् भस्य भन्तादेशः (७, १, ३) ;
टेरेभावश्छान्दसः (६, ४, ७६) शपि “बहुलं छन्दसि
(६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणम् ; “तिडंतिडः (८, १, १८)”—
इति निघातः । विश्पतिं—“पत्यावैश्वर्ये (६, २, १८)”—
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ते, “परादिश्छन्दसि (६, २, १८८)”—
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हव्यवाहम्—“वह प्रापणे (भा०,
उभ०), “वहश्च (३, २, ६४)”—इति षिष्ठ प्रत्ययः ; क्तुत्तर-
प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३८) । पुरुषां प्रियं—समासान्तो-
दात्तत्वम् (८, १, २२३) ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अग्ने देवांश्च द्रुहा वह जज्ञानो वृक्तवर्हिषे ।

२ ३ १ २ ३ १ २
असि होता न द्रुडाः ॥*३*॥ [६]

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” “जज्ञानः” अरण्योरुत्पन्नः त्वं
“वृक्तवर्हिषे” आस्तरणार्थं छिन्नेन वर्हिषा युक्ताय । तं यज-
मानमनुग्रहीतुम् “द्रुह” कर्मणि हविर्भुजो देवानावह—“नः”
अस्मदर्थं “होता” देवानामाह्वाता त्वम् “द्रुडोऽसि” स्तुत्यो
भवसि ॥ ३ ॥ [६]

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मित्रं वयंश्च हवामहे वरुणांश्च सोमपीतये ।

२ ३ २ ३ १ २

या जाता पूतदक्षसा ॥*१*॥

ऋ० मित्राविरुणः । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणः ।
 अथ द्वितीयलृचे—प्रथमा । “वयम्” अनुष्ठातारः “सोम-
 पीतये” सोमपानार्थं “दामीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं”
 “मित्रं” “वरुणं” च उभावाह्वयामः । कौटशावुभौ ? “या
 जाता” यौ जातौ मन्तौ प्रदेशं प्रादुर्भवन्तौ, “पूतदक्षसा” शुद्ध-
 बलौ । पूज् पवने (क्रमा०, उभ०) ; “निष्ठा (३, २, १०२)”
 —इति क्तः, “अर्धाः किति (७, २, ११)”—इति इट् प्रति-
 षेधः । पूतं ढक्षौ ययोस्तौ “बहुव्रीहौ प्रकृत्या (६, २, १)”—
 इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

“याजाता”-“जज्ञाना”—इति पाठी ॥ १ ॥

३ २ ३ ० १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

ऋतेन यावतावधावृतस्य ज्योतिषस्पती ।

२ ३ १ २ ४

ता मित्रावरुणा हुवे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “यो” मित्रावरुणौ “ऋतेन” सत्यवचनेन
 यजमानानुग्रहकारिणा “ऋतावधी” ऋतमवश्यम्भावितया
 सत्यं कर्मफलं तस्य वर्द्धकौ “ऋतस्य” सत्यस्य प्रशस्तस्य
 “ज्योतिषः” प्रकाशस्य “पती” पालकौ श्रुत्यन्तरे मित्रावरु-
 णयोरदितिपुत्रत्वेन श्रुतत्वात् द्वादशादित्येष्वन्तर्भूतत्वेन ज्यो-
 तिषः पालकत्वं युक्तम् । श्रुत्यन्तरे च अष्टौ पुत्रासौ अदिते-
 रित्युपक्रम्य मित्रश्च वरुणश्चेत्यादिकमान्नातम् । तौ मित्रा-
 वरुणौ । तथाविधैर्मित्रावरुणैः ‘सपां सुलुंगिति (७, १, ३८)
 पूर्वसवर्णदीर्घ’ आकारः “हुवे” आह्वयामि । द्वेज आत्मने-
 पदोत्तमपुरुषैकवचने सम्प्रसारणे (६, १, ३४) पूर्वरूपत्वे च
 (६, १, १०८) “बहुलं छन्दसि (२, ४, ७३)”—इति

शपोलुक; टैरेत्त्वम् (३, ४, ३८); गुणे प्राप्ते “किडति च (१, १, ५)”—इति प्रतिषेधः; उवडादेशः (६, ४, ७७); “तिडतिडः (८, १, २८)”—इति निघातः ॥ २ ॥

१२ ३१ २ ३ १ २२ ३ १ २
वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विष्वाभिरुतिभिः ।

१२ २ १ २
करतां नः सुराधसः ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । अयं “वरुणः” देवः अस्माकं “प्राविता भुवत्” प्रकर्षेण रक्षको भवतु । “मित्रः” च “विष्वाभिः ऊतिभिः” सर्वाभिः प्राविता भुवत् । तावुभावपि “नः” अस्मान् “सुराधसः” प्रभूतधनयुक्तान् “करतां” कुरुताम् । डुकृञ् करणे (उभ०) भौवादिकः, लोटस्तम्, तसस्ताम्, कर्त्तरि शप्, गुणोरपरत्वम्, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् (२, १, ४); तिडञ्च लसार्वधातुकस्वरेण (६, १, १८६) धातुस्वरं (६, १, १६२) शिष्यते ॥ ३ ॥ [७]

२३ २३ १ २ ३१ २२ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रमिद्गाथिनो बृहदिन्द्रमर्केभिरर्किणः ।

२ ३ १ २
इन्द्रं वागीरनूषत ॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रो वा मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । इन्द्रमिद्गाथिन इति चतुर्ऋचं तृतीयं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । “गाथिनः” गीयमान-सामयुक्ता उक्तातारः “इन्द्रमित्” इन्द्रमेव “बृहत्” “त्वामिद्विहवामहे (छ० आ० ३, १, ५, २)”—इत्यस्यासृच्युत्पन्नेन बृहन्नामकेन (आ० गा० १, १, २७) साक्षा “अनूषत” स्तुतवन्तः । ए स्तुतौ

(तु०, प०); “णो नः (६, १, ६५)”—इति नत्वम् ; लुङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् (३, १, ८५); भस्य अदादेशः (७, १, ५); सिच इङ्भावः उकारस्य दीर्घत्वं छान्दसम् (६, १, १३३); धातोः कुटादित्वात् सिचो ङित्त्वेन (१, २, १) गुणाभावः (१, १, ५) “अर्किणः” अर्चन-हेतु-मन्त्रोपेता होतारः “अर्केभिः” उक्थरूपैर्मन्त्रैरनूषत । ये त्ववशिष्टा अध्वर्यवः ते “वाञ्चोः” ‘वाग्भिः’ यज्ञरूपाभिः इन्द्रम् अनूषत अर्कस्य मन्त्रपरत्वं यास्केनोक्तम् (५, ४) ‘अर्कोमन्त्रोयदने-नार्चन्तीति’ ॥ १ ॥

२ ३ २३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र इद्वर्योः सचा संमिश्र आ वचोयुजा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रो वञ्चो हिरण्ययः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “इन्द्रइत्” इन्द्रएव “इर्योः” हरिनाम-कयोः अश्वयोः “सचा” सह युगपत् “आ संमिश्रः” सर्वतः सम्यक् मिश्रयिता । कौटुम्भयोर्हर्योः ? “वचोयुजा” इन्द्रस्व वचनमात्रेण रथे युज्यमानयोः सुशिक्षितयोरित्यर्थः । अयम् “इन्द्रः” “वञ्चो” वञ्चयुक्तः “हिरण्ययः” सर्वाभरणभूषित इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र वाजिषु नोऽव सहस्रप्रधनेषु च ।

३ १ ३ १ २ ३ १ २

उद्य उद्याभिरूतिभिः ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” “उद्यः” शत्रुभिरप्रपृथ्यः त्वम् “उद्याभिः” अपपृथ्याभिः “ऊतिभिः” असदृशेष्वपरपद्याभिः

“वाजेषु” युद्धेषु “नः” अस्मान् “अव” रक्ष । तथा “सहस्र-
प्रधनेषु च” सहस्र-सङ्क्राक-गजाश्वादि-लाभयुक्तेषु, महायुद्धे-
ष्वपि रक्ष ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ २
इन्द्रो दीर्घाय चक्षस आ सूर्य्यं रोहयद्वि।

२७ ३ १ २
वि गोभिरद्रिमैरयत् ॥*४*॥ [८]

अथ चतुर्थी । अयम् “इन्द्रः” “दीर्घाय” प्रौढाय निर-
न्तराय “चक्षसे” दर्शनाय “दिवि” द्युलोके “सूर्य्यमारोहयत्”
पुरा वृत्रासुरेण जगति यदापादितं तमस्तन्निवारणेन प्राणिनां
दृष्टिसिद्ध्यर्थम् आदित्यं द्युलोके स्थापितवानित्यर्थः । स च
सूर्य्यः “गोभिः” स्वकीय-रश्मिभिः “अद्रिम्” मेघम् “व्यैरयत्”
विशेषेण दर्शनार्थं प्रेरितवान् प्रकाशितवानित्यर्थः अथवा इन्द्र
एव “गोभिः” जलैर्निमित्तभूतैः “अद्रिं” मेघं “व्यैरयत्”
विशेषेण प्रेरितवान् । पञ्चदश-सङ्क्राकेषु रश्मि-नामसु ‘खेदयः’
(१) ‘किरणाः’ (२) ‘गावः’ (३)—इति पठन्ति (निघ०
१, ५) ; त्रिंशत्सङ्क्राकेषु मेघनामसु ‘अद्रिः’ (१) ‘ग्रावा’ (२)
—इति पठितम् (निघ० १, १०) ॥ ४ ॥ [८]

१ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २२
इन्द्रे अग्ना नमो बृहत्सृष्टिमेरयामहे ।

३ १ २२ ३ १ २
धिया धेना अवस्यवः ॥*१*॥

ऋ० मैत्रावरुणो वा वसिष्ठः । छ० गायत्रौ । दे० इन्द्रः ।
अथ ऋचात्मके चतुर्थसूक्ते—प्रथमा । “अवस्यवः” रक्षण-
क्षामाः वयम् “इन्द्रे” देवे “अग्ना” अग्नौ च “बृहत्” बृहत्

वर्षकं “नमः” हविर्लक्षणमन्नं “सुवृत्तिं” सुप्रवृत्तां स्तुतिञ्च
 “आदीरयामहे” प्रेरयामः । तथाच “धिया” कर्मणा युक्ता
 “धेनाः” वाङ्नामैतत् (निघ० १, ११, ३८) स्तुतिरूपा
 वाचः अभिप्रेरयामः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 ता हि शश्वन्त ईडत इत्यु विप्रास जतये ।

३ २ ३ १ २
 सबाधो वाजसातये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ता हि” तौ खलु इन्द्राग्नी “शश्वन्तः”
 बहवः “विप्रासः” मेधाविनः जनाः “जतये” रक्षणाय “इत्यम्”
 अनेन प्रकारेण “ईडते” स्तुवन्ति । तथा “सबाधः” समानं
 परस्परं बाध्यमाना जनाः “वाजसातये” अन्नसातये अन्न-
 लाभाय ताविन्द्राग्नी ईडते । यद्वा ‘वाजसातिः’—इति संघाम-
 नाम (निघ० २, १७, ३६) संघामार्थम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 ता वां गौर्भिर्विपन्युवः प्रयस्वन्तो हवामहे ।

३ १ २ ३ १ २
 मेधसाता सनिष्यवः ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । “विपन्यवः” स्तोत्रमिच्छन्तः “प्रयस्वन्तः”
 हविर्लक्षणेनान्नेनोपेताः “सनिष्यवः” सनिं धनमात्मन इच्छन्तः
 वयं “मेधसाता” मेधानां यागानां “सातो” सम्भजने निमित्त-
 भूते सति हे इन्द्राग्नी ! “ता” तौ “वां” युवां “गौर्भिः”
 स्तुतिभिः “हवामहे” ॥

“विपन्यवः”—“विपन्यवे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ २ ॥

१ २ । ३ १ २ ३ १ ३ ३ २

वृषा पवस्व धारया मरुत्वते चं मत्सरः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

विश्व्वा दधान अजसा ॥*१*॥

ऋ० वारुणिः वा भृगुः । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
वृषापवस्वेति तृतीयस्वरुदे—प्रथमतचे—प्रथमा । हे सोम !
त्वं “वृषा” स्तोतृणामभिमत-फलस्य वर्षकः सन् “धारया”
त्वदीयया “पवस्व” द्रोणकलशमागच्छ पवतिगतिकर्मा (निघ०
२, १४, १०८) आगतस्त्वं यदा अस्माभिः इन्द्राय दीयसे तदा
“मरुत्वते” सहाया मरुतो यस्य सन्ति तस्मै इन्द्राय “मत्सरः”
मदकरश्च भव । कोटशः ? “विश्व्वा” विश्वानि सर्वाणि
व्याप्तानि वा धनानि “अजसा” आत्मौयेन बलेन युक्तः सन्
स्तोतृभ्यः तानि “दधानः” प्रयच्छंस्त्वं मादयिता भवेति
समन्वयः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २

तं त्वा धर्त्तारमोण्योः पवमान स्वर्दृशम् ।

३ १ २ २ ३ १ २

हिन्वे वाजेषु वाजिनम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान” ! पूयमान पुनान वा
सोम ! ‘चाख्खाः’ द्यावापृथिवी नामैतत् (निघ० ४, ३०,
१५) तयोः “धर्त्तारं” धारकम् अतएव “स्वर्दृशं” सर्वस्व
द्रष्टारं, सर्वेद्रष्टव्यं वा । “वाजिन” बलवन्तं तं पूर्वोक्तगुणं
प्रसिद्धञ्च “त्वा” त्वां “वाजेषु” सन्नामेषु त्वां प्रेरयामि यदा
“वाजेषु” विषयेषु प्रेरयामि, अतः त्वं प्रयच्छेत् ॥२॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अथा चित्ती विपानया हरिः पवस्व धारया ।

१ ३ १ २
युजं वाजेषु चोदय ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “अथा” अथ पथ गतौ (भ्वा०, आ०) पचाद्यच् (३, १, १३४), तृतीयाया आकारः (७, १, ३८) कर्मार्थमित्स्ततो गच्छन्तीभिः ‘विपा’ विप प्रेरणे (चु०, उभ०) हवीथ्यग्नौ प्रेरयन्तीति विपा अङ्गुलयः । एकवचनं छान्दसं प्रत्येक-विवक्षया वा एताभिर्मदीयाभिरङ्गुलिभिः “चितः” ज्ञातः निर्गतः अभिषुतः “हरिः” हरितवर्णः त्वं “धारया” सन्ततया “पवस्व” द्रोणकलशं ग्रहांस्र गच्छ । किञ्च “युजं” सखायम् इन्द्रं “वाजेषु” संग्रासेषु “चोदय” प्रेरय । यदास्माभिरिन्द्रार्थं सोमा दीयन्ते तदा-नीमिन्द्रः स्तुत्यानेन हृष्टः सन् शत्रून् हन्तीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१०]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वृषा शोणो अभिकनिक्रदद्गा

३ १ २ ३ २ ३ २
नदयन्नेषि पृथिवीमुत द्याम् ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १
इन्द्रस्येव वग्नुरा शृण्व आजौ

२ ३ १ २ ३ २ ३ २
प्रचोदयन्नर्षसि वाचमेमाम् ॥*१*॥

ऋ० उपमन्युः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीयदृष्टे—प्रथमा । “शोणः” शोणवर्णः “वृषा” कश्चिद् वृषभः “गाः” पशून् “अभि” लक्ष्य “कनिक्रदत्” शब्दं करोति एवं “गाः” स्तुतौः “अभि कनिक्रदत्” अभिशब्दाय-

मानः । तदेवाह—“नदयन्” शब्दमुत्पादयन् हे सोम ! त्वं
 “पृथिवीम्” “उत” अपिच “द्याम्” एतौ लोकौ “एषि”
 गच्छसि । किञ्च “वग्नुः” वग्नु वाङ्नामैतत् (निघ० १, ११,
 २५) तस्य वाक्सु शब्दः “आजौ” संग्रामे “इन्द्रस्येव” इन्द्रशब्द
 इव “शृण्वे” सर्वैः श्रूयते । ततः “प्रचेतयन्” आत्मानं सर्वेषां
 प्रज्ञापयन् “इमां” “वाचम्” “अर्षसि” समन्तादागमयसि
 उच्चैः शब्दायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

२ २ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 रसाय्यः पयसा पिन्वमान ईरयन्नेषि मधुमन्तमंशुम्

१ २ ३ १ २ ३ १
 पवमान सन्तनिमेषि कृण्व-

२ २ ३ १ २
 त्रिन्द्राय सोम परिषिच्यमानः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “रसाय्यः” रसेरीणादिक आय्य-
 प्रत्ययः (उ०, ३, ८६) आस्वाद्यः “पयसा” “पिन्वमानः”
 चरंस्वम् “ईरयन्” “मधुमन्तं” माधुर्योपेतम् “अंशुम्” रस-
 भावम् “एषि” प्राप्नोषि “अंशुमष्टमात्रो भवति”—इति यास्कः
 (निरु० ,) । अनेन सोमरसोऽभिधीयते । किञ्च हे सोम !
 “परिषिच्यमानः” अग्निः परिषिक्तो भवंस्व “पवमानः”
 पवित्रे पूयमानः सन् “सन्तनिं” तनु विस्तारि (त०, प०)
 इ-प्रत्ययः सन्ततां धारां “कृण्वन्” कुर्वन् “इन्द्राय” इन्द्रार्थम्
 “एषि” गच्छसि ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ २
 एवा पवस्व मदिरौ मदायो-

३ १ २ ३ १ २ ३ २
 दयाभस्य नमयन्ववञ्ज-

२ १ २ ३ १ १ ३ १ १
परि वर्णं भरमाणो रुशन्तं

३ १ २ ३ १ २ ३ २
गव्युर्नो अर्ष परि सोम सिक्तः ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । हे सोम ! “मदिरः” मदकरः त्वम् “उद-
ग्राभस्य” “क्रिया ग्रहणं कर्त्तव्यम्”—इति कर्मणः सम्प्रदान-
मञ्ज्ञा । चतुर्थ्यर्थे बहुलमिति षष्ठी । उदग्राभम् उदकग्राहिणं
मेघं “नमयन्” वृष्यर्थं प्रह्वीकुर्वन् । कौटुशम् ? “वधस्रुम्”
वृत्रबधेन प्रस्रवन्तम् “मटाय” मदार्थमेव “पवस्व” पात्रेषु चर ।
किञ्च “रुशन्तम्” आरोचमानं श्वेतं “वर्णं” “परि भरमाणः”
परितो विभ्रत् “सिक्तः” पवित्रे सिध्यमानः त्वं “गव्ययुः”
अस्माक्तं गा इच्छन् “पर्येषि” परिगच्छ ॥

“वधस्रुं”-“वधस्रैः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्न्यस्य तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वामिद्धि हवामहे सातौ वाजस्य कारवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
त्वां वृत्रेष्विन्द्र सत्यतिं नरस्त्वां काष्ठास्वर्वतः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-
खण्डे प्रगाथरूपे—प्रथमसूक्ते—प्रथमा । ‘कारवः’ स्तोतारो
वयं “वाजस्य” अन्नस्य “सातौ” सभजने निमित्तभूते सति,
हे “इन्द्र !” “त्वाम् इत् हि” त्वामेव “हवामहे” स्तुति-
भिराह्वयामहे । हे इन्द्र ! “सत्यतिं” सतां पालयितारं
श्रेष्ठं त्वां “नरः” अन्येऽपि मनुष्याः “वृत्रेषु” आवरकीषु यक्षुषु

सक्तु "हवन्ते" आह्वयन्ति, तज्जयार्थम् । अपिच "अर्वतः" अश्वस्य सम्बन्धिनीषु "काष्ठासु" यथा अश्वः क्रान्ध्या तिष्ठति तासु "काष्ठासु" संग्रामेषु युद्धकामाश्च त्वामेवाह्वयन्ति, अतो वयं त्वामेवाह्वयाम इत्यर्थः ॥

“साती”-“साता”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ १ २ २ २ २ ३ १ २
स त्वं नश्चित् वज्रहस्तः धृष्णुया मह स्तवानो अद्रिवः ।

१ २२ ३क२२ ३ १ २ ३२७ ३ २ ३ १ २
गायश्वत् रथ्यमिन्द्र सं किर सत्वा वाजं न जिग्युषे

॥ *२* ॥ [१२]

अथ द्वितीया । हे “चित्” ! चायनीय ! “वज्रहस्त” ! वज्रबाहो ! “अद्रिवः” वज्रवन् यद्वा आदृणात्यनेनेत्यद्रिरश-
निस्तद्वत् एवभूत हे इन्द्र ! “धृष्णुया” धृष्णुः शत्रूणां धर्षयिता
“महः” महान् स तादृशस्त्वं ‘स्तवानः’ अस्त्राभिः स्तूयमानः
मन् “गाम्” “रथ्यं” रथवाहम् “अश्वं” च “सं किर” सम्यक्
प्रयच्छ । “जिग्युषे” जितवते पुरुषाय भोगार्थं “सत्वा” महत्
प्रभूतं “वाजं न” अश्वमिव यथा शत्रून् जितवते भोगार्थं बहु
प्रयच्छसि तद्वत् ॥ २ ॥ [१२]

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभि प्र वः सुराधसमिन्द्रमर्च यथा विदे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यो जरितृभ्यो मघवा पुरुवसुः सहस्रेणैव शिञ्चति

॥ *१* ॥

ऋ० प्रस्वरुः । छ० वृद्धती । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
सूक्ते प्रगाथे—प्रथमा । “पुरुवसुः” पश्चादिवहुधनीपेतः,

यज्ञबाहुल्यात् बहुनिवासको वा “मघवा” धनवान् “यः” इन्द्रः “जरितभ्यः” स्तोत्रभ्यः अस्मभ्यं “सहस्रेणेव” सहस्र-सङ्ख्याकेन धनेनेव “शिक्षति” शिक्षतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०, ८), पश्वादिबहु-धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छतीत्यर्थः । स इन्द्रः ‘यथाविदे’ यथास्माभिर्विज्ञायते तथा हे ऋत्विजः ! ‘वः’ यूयं “सुराधसं” शोभनधनोपेतम् “इन्द्रम्” ऐश्वर्ययुक्तं देवम् “अभि” आभिसुख्ये न “प्र अर्च” प्रकर्षेणार्चत ॥१॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २
शतानीकेव प्र जिगाति धृष्ण्या हन्ति द्वाणि दाशुषे ।

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
गिरेरिव अ रसा अस्य पिन्वरे द्वाणि पुरुभोजसः

॥ *२* ॥ [१३]

अथ द्वितीया । “धृष्ण्या” धृष्णुः धर्षणशीलः पुरुषः • “शतानीकेव” यथा शतसङ्ख्याकानि शत्रुसैन्यानि “प्रजिगाति” जयार्थं प्रकर्षेण गच्छति, तद्वत् ; इन्द्रः “दाशुषे” यजमानार्थं “द्वाणि” यज्ञविघातकान् शत्रून् प्र जिगाति ततस्तान् “हन्ति” । किञ्च “पुरुभोजसः” बहुधनस्य “अस्य” इन्द्रस्य सम्बन्धीनि “द्वाणि” दत्तानि धनानि “प्र पिन्वरे” यजमानार्थं प्रकर्षेण वर्त्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः—“गिरेरिव” यथा गिरेः सकाशात् “रसाः” उदकानि पिन्वरे प्रवर्त्तन्ते तद्वत् ॥२॥ [१३]

१ ३ १ २ २ ३ १ २
त्वामिदा ह्यो नरोऽपीष्यन् वञ्चिन् भूर्णयः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स इन्द्र स्तोमवाहस इह श्रुध्युप स्वसरमा गङ्गि ॥*१*

ऋ० मित्रावरुणो वा वसिष्ठः । छ० इहती । दे० उषा ।

अथ तृतीयप्रगाथे—प्रथमा । हे “वञ्चिन्” ! वञ्चवञ्चिन्द्र !
 यं “त्वाम्” “भूण्यः” हविर्भरणशीलाः “नरः” कर्मणां नेतारो
 यजमानाः “इदा” अथ “ह्यः” पूर्वद्युश्च “अपीप्यन्” सोमम-
 पाययन् । हे इन्द्र ! ‘सः’ त्वं ‘स्तोमवाहसः’ स्तोत्रवाहकस्य
 मम स्तोत्रम् ‘इह’ यज्ञे “शुधि” शृणु ‘सस्वरं’ गृह्यच्च ‘दुर्याः’
 (८) “स्वमराणि” (१०)—इति (निघ० ३, ४) गृह्यनामसु
 पाठात् “उपागहि” उपागच्छ ॥

“स्तोमवाहसः”—इति छन्दोगाः, “स्तोमवाहसाम्”—
 इति बह्वृचाः ॥ १ ॥

१ १

३ १ २ ३ १ २

३ १ २

मत्स्वा सुशिप्रिन् हरिवस्तमीमहे त्वया भूषन्ति वेधसः ।

२ ३ १ २

३ १ २

३ १ २

तव श्रवाण्यस्युपमान्युक्थ्य सुतेष्विन्द्र गिर्वणः

॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया । हे “सुशिप्रिन्” ! शोभनहनो ! “हरिवः”
 हरिनामकाश्वोपेतः ! “गिर्वणः” गौर्भिवर्ननीयेन्द्र ! “त्वया”
 त्वयि “वेधसः” परिचारकाः ‘आ भूषन्ति’ आभवन्ति, ‘मत्स्व’
 सोमेन मादय आत्मानम् । किञ्च “तम्” त्वा वयम् “इमहे”
 याचामहे । किं वाच्यम् ? इत्यत्राह—“सुतेषु” सोमेषु अभिषु-
 तेषु सत्सु “तव” “श्रवांसि” अन्नानि “उपमानि” उपमान-
 भूतानि, हे “उक्थ्य !” प्रशस्य ! तव प्रसादात् सन्त्विति ॥

“सुशिप्रिन्”—“सुशिप्र”---इति पाठौ ॥ २ ॥ [१४].

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरारच्यस्य तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

१ ३ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यस्ते मदो वरेण्यस्तेना पवस्वान्धसा ।

३ १ २ ३ २
देवावीरघशंसहा ॥*१*॥

ऋ० आङ्गिरस अमहीयुः । कृ० वृहती । दे० इन्द्रः ।
पञ्चमखण्डे—प्रथमखण्डे—प्रथमा । हे सोम ! “ते” तव
“देवावीः” देवकामः, “अघशंसहा” राजसानां हन्ता “वरेण्यः”
सर्वैर्वरणीयः “मदः” मदकरः “यः” रसः विद्यते, “तेन”
“अन्धसा” अदनीयेन “पवस्व” क्षर ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
जघ्निर्वृत्रममित्रियं सस्त्रिर्वाजं दिवेदिवे ।

१ २ ३ १ २
गोषातिरश्वसा असि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वम् “अमित्रियं” अमित्रभवं
“वृत्रं” शत्रुं “जघ्निः असि” हन्ता भवसि । किञ्च “दिवे दिवे”
प्रतिदिनं “वाजं” सङ्ग्रामं “सस्त्रिः” सम्भक्तोऽसि । अपि च
“गोषातिः” गवां सातिर्दातासि, “अश्वसाः” अश्वसां दाता
चासि ।

“गोषातिः”—“गोषाउ”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सम्मिश्रो अरुषो भुवः सूपस्थाभिर्न धेनुभिः ।

१ २ ३ २ ४ ३ २
सीदं छिनो न योनिमा ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं “सूपस्थाभिः” शोभनोप-
स्थानाभिः “धेनुभिः” गोभिः गोर्विकारैः पयोभिरित्यर्थः ।

‘सन्मिन्नः’ सन्मिश्रितः ‘श्येनः न’ यथा श्येनः शीघ्रमागत्य स्थानमासौदति तद्वत् ‘योनिं’ स्वकीयं स्थानम् ‘आसौदन्’, ‘न’—इति सम्प्रत्यर्थं इदानीम् ‘अरुषः भुवः’ आरोचमानो भव ॥ “भुवः”—“भवः”—इति वा पाठौ ॥ ३ ॥ [१५]

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अयं पूषा रयिर्भगः सोमः पुनानो अर्षति ।

२ ३ १ २ ३ १ ० ३ क २ २ ३ १ २ ३ २
पतिर्विश्वस्य भूमनो व्यख्यद्रोदसी उभे ॥*१*॥

अथ द्वितीयदृचे—प्रथमा । ‘पूषा’ पोषकः सर्वेषां “भगः” भजनौयः “रयिः” धनहृत्तुः “अयं” सोमः “पुनानः” पवित्रे पूयमानः सन् “अर्षति” कलशमभिगच्छति । तथा “विश्वस्य” सर्वस्य “भूमनः” भूतजातस्य “पतिः” पात्रयिता “सोमः” “उभे रोदसी” द्यावापृथिव्यौ “व्यख्यत्” स्वतेजसा प्रकाशयति । अनेन लोकद्वयवर्तित्वं सूचितम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
समु प्रिया अनूषत गावो मदाय वृष्वयः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमासः कृण्वते पथः पवमानास इन्दवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “प्रियाः” प्रियतमाः “वृष्वयः” अत्यन्त-दोषाः, यद्वा ‘अहं प्रथमतः स्तौमि’, ‘अहं पुरस्तात् स्तौमि’—इति परस्परं स्पष्टमानाः “गावः” स्तुति-लक्षणा वाचः ‘मदाय’ सोमस्य मदार्थं ‘समनूषत’ संस्तुवन्ति; ‘उ’ प्रसिद्धी यद्वा गावो धेनवः सोमस्य मदाय शब्दायन्ते । ततः ‘पवमानासः’ पूयमानाः ‘इन्दवः’ दोषाः ‘सोमासः’ सोमाः पथः मार्गान् ‘कृण्वते’ क्षरणार्थं कुर्वन्ति ॥ २ ॥

१ २र ३ १ २र ३ १ २ ३ १ २
 य ओजिष्ठस्तमा भर पवमान श्रवाय्यम् ।

१ २र ३ २ ३ २ ३ २ल ३ १ २
 यः पञ्च चर्षणीरभि रयिं येन वनामहे ॥*३॥ [१६]

अथ तृतीया । 'ओजिष्ठः' ओजस्वितमः 'यः' तृतीयो रसोऽस्ति तं "श्रवाय्यं" श्रवणीयं रसम् "आभर" अस्त्रभ्य-
 माहर । किञ्च "यः" रसः "पञ्च चर्षणीः" पञ्चजनान् निषाद-
 पञ्चमान् चतुरो वर्णान् "अभि तिष्ठति" । अपि च "येन" रसेन
 वयं "रयिं" धनं च "वनामहे" मन्त्रजामहे यद्वा येन त्वां रयिं
 याचामहे तमाभर ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ २७
 वृषा मतीनां पवते विचक्षणः

३ १ २ ३ १ २र ३ १
 सोमो अङ्गां प्रतरीतोषसां दिवः ।

३ १ २र ३ १ २ ३
 प्राणा सिन्धूनां कलगां अचिक्रद-

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 दिन्द्रस्य हाद्याविशन्मनोषिभिः ॥*१*॥

ऋ० भार्गवः कविः । छ० वृहती । दे० सोमः । अथ
 तृतीयदृचे—प्रथमा । अयं "सोमः" "पवते" अभिषूयते ।
 कौटुशः सोमः ? 'मतीनां' मतयः स्तोतारः तेषां "वृषा"
 वर्षकः, 'कामानां' 'विचक्षणः' विद्वेषा, 'अङ्गाम्' उषसां 'दिवः'
 दुलोकस्य आदित्यस्य वा "प्रतरीता" प्रवर्द्धयिता किञ्च
 'सिन्धूनां' स्यन्दमानानाम् उदकानां 'प्राणा' प्राणयिता
 चेतयिता अनितेः (अदा० प०) शानचि, 'बहुलं छन्दसि

(२, ४, ७३)—इति शन्विकरस्य लुक्, सुपां सुलुगित्या-
कारः (७, १, ३८) 'कलशान्' 'अचिक्रदत्' शब्दं करोति
प्रवेष्टुम् । किं कुर्वन् ? "इन्द्रस्य" "हार्दि" हृदयम् 'आविशन्'
प्रविशन् "मनोषिभिः" मनस ईषिषिभिः स्तुतिभिः स्तुत इति
शेषः । व्यवहितमपि मनोषिभिरित्येतत् पवत इत्यनेन सम्ब-
ध्यते ॥

"अङ्गाम्"-^३"अङ्गः"^{१ २}—इति, 'उषसाम्'-^{३ २}'उषसः'^{३ १}—इति,
"प्राणा"-^{२ २ ३}"क्राणा"^{२ १}—इति, "अचिक्रदत्"-^{३ २ ३ २ ३ २ ३}"अवीपशत्"—इति
च पाठाः ॥ १ ॥

^३ ^{१ २} ^{३ २} ^{३ १}
मनोषिभिः पवते पृथ्व्यः कवि-

^{२ २ ३ ३} ^{३ १}
नृभिर्यतः परि कोशात् असिष्यदत् ।

^{३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३}
त्रितस्य नाम जनयन्मधु चर-

^{१ २} ^{३ २} ^{३ १} ^{१ ३ १ १}
न्निन्द्रस्य वायुं सख्याय वर्धयन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । अयं सोमः "मनोषिभिः" मेधाविभिः
अध्वर्यादिभिः 'पवते' पूयते । यद्वा अयं मनोषिभिर्हाराभिः
'पवते' क्षरति । कीदृशोऽयम् ? "पृथ्व्यः" पुराणः "कविः"
मेधावी 'नृभिः' नेत्रभिः अध्वर्यादिभिः "यतः" सन् 'कोशान्'
कलशान् प्राप्तुं "परि असिष्यदत्" परितः स्रन्दते स्रवति ।
"त्रितस्य" त्रिषु स्थानेषु लोकेषु विस्तृतस्य "इन्द्रस्य" यज-
मानस्य सम्बन्धि "नाम" नामकमुदकं "जनयन्" उत्पादयन्
"मधु" मधुरं रसं "चरन्" क्षरति । किं कुर्वन् ? इन्द्रस्य
"सख्याय" सखित्वाय "वायुं" "वर्धयन्" प्रवृद्धं कुर्वन् ॥

“असिथदत्”-“अचिक्रदत्”—इति पाठौ, “वायु”-‘वायोः’—
इति च, “वर्धयन्”-“कर्त्तवे”—इति च ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २

अयं पुनान उषसो अरोचय-

३ १ २ ३ २ ३ १ २

दयत् सिन्धुभ्यो अभवत् लोककृत् ।

३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

अयं त्रिः सप्त दुदुहान आशिरत्

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

सोमो हृदे पवते चारु मत्सरः ॥*३*॥ [१७]

अथ दृश्या । “अयं” सोमः “पुनानः” पृथमानः “उषसः”
“अरोचयत्” अदोपयत् । अयं “सिन्धुभ्यः” स्यन्दमानेभ्यः
वसतोवरीभ्यः “अभवत्” समृद्धो भवति । “उ”—इति पूरणः ।
कौटुशोऽयम् ? “लोककृत्” लोकानां कर्त्ता वर्षकृत्वादेतो-
धारकत्वाच्चास्य लोककृत्वम् । “अयं” सोमः “त्रिःसप्त” एक-
विंशतिं गाः ऋद्धिदेन “आशिरं” “दुदुहानः” दुहानः दोहस्य
प्रयोजकत्वात् कर्त्तापिचारः “मत्सरः” मदकरः “चारु” रमणीयं
“पवते” चरति । किमर्थम् ? “हृदे” हृदयाय हृदय-गमनाय ॥

“अरोचयत्”-“विरोचयत्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायणस्य तृतीयस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

एवा ह्यसि वीरयुरेवा शूर उत स्थिरः ।

३ २ ३ २ ३ १ २

एवा ते राध्यं मनः ॥*१*॥

ऋ० अङ्गिरस-श्रुतकचो वा । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।

एवाहीति-षंठे खण्डे—प्रथमद्वये—प्रथमा । हे इन्द्र ! त्वं
 “वीरयुः” वीरान् युद्धकर्माणि सूर्यार्थान् शत्रून् हन्तुं काम-
 यमानः “एव असि” भवसि खनु । “हि” प्रसिद्धौ अतएव त्वं
 “शूर” सामर्थ्यात् “एव” भवसि । “उत” अपि च “स्थिरः”
 संग्रामे धैर्यवान् भवसि, एतच्च स्थित्वैव शत्रून् सम्पहरसी-
 त्यर्थः । एवं सति “ते” तत्र “मनः” “राध्यं” स्तुतिभिः आरा-
 धनीयम् “एव” । यतोऽर्थात् एतन्ना त्वं शत्रुबन्धं संग्रामे धैर्या-
 दिकां करोष्येति तव मन एव सर्वैः स्तुत्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 एवा रातिस्तु श्रीमथ तिमिर्धायि धातुभिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 अथा चिदिन्द्र नः सचा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “तुविमथ !” तुविरिति बहु नाम
 (पित्र० २, १, १) बहुपन इन्द्र ! “विश्वेभिः” सर्वैः ‘धातुभिः’
 कर्मदानकैः यद्वा, देवानां अपिर्दानेन पोषयितुभिः सर्वैः
 यजमानैः तत्र “रातिः” गवास्तादि दानं “धायि” तैर्धायित एव
 दधातेर्लुङि कर्मणि रूपम् । “चित्” एवार्थः । “अथ” अन-
 न्तरमेव हे इन्द्र ! एवविधस्त्वं “नः” अस्माकं यष्टृणामपि
 “सचा” धनादि-दानेन कर्म सदायो भव ॥

“इन्द्रनस्तचा”-“इन्द्रमेरुचा”—इति पाठौ ॥ २ ॥

२४ ३ १ २ ३ १ २
 मो पु ब्रह्मैव तन्द्रयुर्भुवो वाजानां पते ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 मत्सा सुतस्य गोमतः ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया । हे “वाजानां पते !” अस्मानां पते ! बलानां

वा, हे इन्द्र ! 'तन्द्रयुः' निष्कारणं निवृत्तकर्मवत्त्वादास्ययुक्तः
'ब्रह्मेव' ब्राह्मण इव त्वं "मा उ षु भुवः" सुष्टु मा भव, सर्वदा
अस्मत्-कर्मरतो भवेत्याशामनम् । तदेवाह—'सुतस्य' अभि-
षुतस्य, ततः "गोमतः" गव्येन क्षीरेण दध्ना वा मिश्रणवतः
सोमस्य पात्रेण "मत्स्र" माद्य हृष्टो भव ॥ ३ ॥ [१८]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्त्सुष्टुव्यचसं गिरः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
रथीतमं रथीनां वाजानाम् सत्यतिं पतिम् ॥*१

ऋ० मधुच्छन्दः । क० अनुष्टुप् । टे० इन्द्रः । द्वितीय-
दृचे—प्रथमा । "विश्वाः" सर्वाः "गिरः" अस्मदीयाः स्तुतयः
"इन्द्रम्" "अवीवृधन्" वर्द्धितवत्यः वृध्निर्निचि चडि "उक्तं
(७, ४, ७)"—इत्यनुवृत्तौ "नित्यं कन्दमि (७, ४, ८)"—
इति ऋकारस्य ऋकार-विधानात् लवृषधगुणाभावः, निपात-
स्वरः (८, १, २८) कीदृशमिन्द्रम् ? "समृद्रव्यचमं" समुद्रवद्
व्याप्तवन्तं, "रथीनां" रथ-युक्तानां योद्धृणां मध्ये "रथीतमम्"
अतिशयेन रथ-युक्तं, "वाजानाम्" अन्नानां "पतिं" स्वामिनं,
"सत्यतिं" सतां सन्मार्गवर्तिना पालकं "पत्यावैश्वर्यं (६, २,
१८)"—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
सख्ये त इन्द्र वाजिना मा भम शवसस्पते ।

२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वामभि प्र नानुमो जितारमपराजितम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे "शवसस्पते !" बलस्य पालकेन्द्र ! 'ते'
तव "सख्ये" अनुग्रहप्रयुक्ते सखित्वे वर्त्तमाना वयं "वाजिनः"

अन्नवन्तः भूत्वा 'मा भेम' शत्रुभ्यो भीतिं प्राप्ता मा भूम । अतः
 "त्वाम्" अभयहेतुम् "अभि प्र नोनुमः" सर्वतः प्रकर्षेण स्तुमः
 ण स्तुतौ (अदा०, प०), "णोनः (६, १, ६५)"—इति
 नत्वम्, यङ्लुक् (२, ४, ७४), प्रत्ययलक्षणेन (१, १, ६२),
 "सन्यङोः (६, १, ८)"—इति द्विर्भावः, "गुणो यङ्लुकोः
 (७, ४, ८२)"—इत्यभ्यासस्य गुणः प्रत्ययलक्षणेन धातुसंज्ञायां
 (३, १, ३२) लटाम् (३, ४, ७८), अंष्टीदिवद्भावात् शपो-
 लुक् (२, ४, ७२) । कोट्टशं त्वाम् ? "जेतारं" युद्धेषु जय-
 शीलम् अपराजितं जापि पराजय रहितम् ॥

"प्रनोनुमः"—"प्रणोनुमः"—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २२ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २,

पूर्वीरिन्द्रस्य रातयो न वि दस्यन्त्यूतयः ।

३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

यदा वाजस्य गोमत स्तोत्रभ्यो मं० हते मघम्

॥*३*॥ [१६]

इति द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमार्द्धम् ।

अथ तृतीया । "इन्द्रस्य" सम्बन्धिन्यः "रातयः" धन-
 दानानि "पूर्वीः" अनादि-काल-सिद्धाः, अस्येन्द्रस्य सर्वदा
 यष्टृभ्यो धनदानमेव स्वभाव इत्यर्थः ; एवं सति इदानीन्तनो-
 ऽपि यजमानः "स्तोत्रभ्यः" ऋत्विग्भ्यः "गोमतः" गो सहितस्य
 "वाजस्य" अन्नस्य पर्याप्तं "मघं" धनं "यदा" "मं० हते"
 दक्षिणारूपेण ददाति, तदानीं "रातयः" बहु-धन-दान-पूर्व-
 काशीन्द्रस्यात्म-विषयाणि रक्षणानि "न वि दस्यन्ति" विशे-
 षेण नोपचीयन्ते । "यदा"- "यदि"—इति पाठौ । "मघं",

“रेक्थः”, “रिक्थं”---इत्यादिष्वष्टाविंशति-सङ्ख्याकेषु धननामसु (निघ० २, १०) मघशब्दः पठितः । “दाति”-“दाशति”---इत्यादिषु दशसु दानकर्मसु “मंहते”---इति पठितम् (निघ० ३, २०, १०) । पूर्वीः-पुरु शब्दस्य “वीतो गुणवचनात् (४, १, ४४)”---इति ङीष्, आद्यस्योकारस्य दीर्घश्चान्दसः, जसि “दीर्घाञ्जसिच (६, १, १०५)”- इति निषेधं वाधित्वा “वा ङ्न्दसि (६, १, १०६)”---इति पूर्वमवर्णदीर्घत्वम्, ङीष्ः प्रत्ययस्वरेणोदात्तत्वम् । मंहते---शपः पित्वादनुदात्तत्वम्, तिङ्श्च ल-सार्वधातुकस्वरेण ‘तिङ्तिङ् (८, १, २८)’---इति निघातो न भवति “निपातैर्यद्यदिहन्त (८, १, ३०)”---इति निषेधात् ॥ ३ ॥ [१८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य तृतीयस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

वैदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाजाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीर-बुक्क-भृपाल-

साम्राज्य धरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य तृतीयोऽध्यायः ।

यस्य निखसितं वेदा यो वेदभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽध्यायः आरभ्यते ।

१ १ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

एत अद्यग्रमिन्दवस्तिरः पवित्रमाश्रवः ।

१ १ ३ १ २ २

विश्वान्यभि सौभगा ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । प्रथम-
खण्डे—एते असृग्रमिति प्रथमद्वये—प्रथमा । तत्र “तिरः
पवित्रं” तिर्यग् गच्छन्तं दशापवित्रं प्रति “आशवः” शीघ्र-
गामिनः “एते” पवमाना “इन्दवः” सोमाः “विश्वानि”
सर्वाणि “सोभगा” सोभगानि धनानि “अभि” लक्ष्य “असृ-
ग्रम्” ऋत्विग्भिः सृज्यन्ते ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
विघ्नन्तो दुरिता पुरु सुगा तोकाय वाजिनः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
त्मना कृण्वन्तो अर्वतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वाजिनः” बलवन्तः सोमाः “पुरु” बहूनि
“दुरिता” दुरितानि “वि घ्नन्तः” विशेषेण नाशयन्तः
“तोकाय” अस्माकं पुत्राय “सुगा” अतिसुखरूपाणि धनानि
“अर्वतः” अश्वांश्च “त्मना” आत्मना स्वयमेव “कृण्वन्तः” ददत
इत्यर्थः । ऋत्विग्भिः सृज्यन्त इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

“त्मना”-“तना” इति—इति पाठौ, “अर्वतः”-“अर्वते”—
इति च ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ क २ २ ३ २
कृण्वन्तो वरिवा गवेऽभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इडामस्मभ्यं संयतम् ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया । सोमाः अस्माकं “गवे” “अस्मभ्यं” च
“संयन्तं” यदस्मात् संयच्छति । तद् “वरिवः” धनम् “इडाम्”
अन्नञ्च “कृण्वन्तः” कुर्वन्तः “सुष्टुतिम्” अस्मदीयां शोभनां
स्तुतिम् “अभ्यर्षन्ति” आभिसुख्येन गच्छन्ति ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

राजा मेधाभिरीयते पवमानो मनावधि ।

३ १ २ ३ १ २

अन्तरिक्षेण यातवे ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीयदृचे—प्रथमा । “मजो अधि” मनुष्ये यागं कुर्वाणे सति । यद्वा मनावधि मनुर्मन्तव्यो यज्ञस्तस्मिन् “पवमानः” पृथमानः पवनानो वा “राजा” राज-शब्देन सोमोऽभिधीयते “सोमं राजानमकृण्वन् (य० मा० २६, ७२)”—इत्यादिषु दृष्टत्वात्, स राजा सोमः “मेधाभिः” स्तुतिभिः सह “ईयते” गच्छति । कुत्र ? “अन्तरिक्षेण” आकाशमार्गेण द्रोणकालं प्रति “यातवे” यातुम् । द्रोणाभिगमन-काले हि स्तोत्रभिः स्तूयते खलु ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आ नः सोम सही जुवो रूपं न वर्चसे भर ।

३ २ ३ १ २

सुध्वाणो देववीतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सोम !” “देववीतये” देवानां पानाय देवानां कामाय वा “सुध्वाणः” अभिषुतो वा त्वं “सहः” शत्रु-भिर्भवनसमर्थं बलं “जुवः” जु—इति गत्यर्थः शत्रून् प्रति शीघ्रगमनं यद्वा सर्वतो गमनशीलं बलम् । किञ्च “न”—इति चार्थे “वर्चसे” वर्चदीप्तौ (भ्वा०, आ०) दीप्तौ सर्वत्र प्रकाशनाय रूपञ्च “नः” असभ्यम् “आ भर” आहर प्रयच्छ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 आ न इन्दो शातग्विनं गवां पोष॑ स्वप्रवाम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २
 वहा भगत्तिमूतये ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । हे “इन्दो” ! पात्रेषु क्षरणशील ! दीप-
 नशील ! वा हे सोम ! “शातग्विनं” शतसहस्रसङ्घाकाभिः
 गौर्भिः युक्तं “गवां पोषं” गवादीनां पुष्टिवर्द्धनं “स्वश्वं” शोभ-
 नाश्व-सङ्घ-सहितं “भगत्तिं” भगदत्तिं भजनीय-धन-दानञ्च
 “ऊतये” रक्षणाय “नः” अस्माकम् “आवह” प्रापय । गवा-
 दीञ्च तेषां वृद्धिं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 तं त्वा नृम्णानि विभ्रत॑ सधस्येषु महो दिवः ।

१ २ ३ १ २
 चारु॑ सुकृत्ययेमहे ॥*१*॥

ऋ० कविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तन्त्वा नृम्णा-
 नौति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “महोदिवः” म-
 हतो द्युलोकस्य “सधस्येषु” सहस्थानेषु स्थितं, “नृम्णानि”
 धनानि “विभ्रतं” अस्मदर्थं धारयन्तं “चारु” कल्याणं
 हे सोम ! “तं” तादृशं पवमान-लक्षणं “त्वा” त्वां “सुकृत्यया”
 शोभन-क्रियया “ईमहे” धनानि याचामहे ॥ १ ॥

१ २ ३क २र ३ १ २ ३ १ २
 संवृक्तधृष्णामुक्थ्यं महामहिव्रतं मदम् ।

३ १ २र ३ १ २
 शतं पुरो रुरुक्षणिम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “संवृक्तधृष्णु” संवृक्ताः संक्षिप्ताः

घृण्णवो धर्षणशीलाः शत्रवो येनासौ संवृत्ताघृणुः, तम्, “उक्थं
उक्थाहं प्रशस्यम्, “महामहित्रतं” महीय बहु-कर्माणं, “मदं
मदकरं “शतं” बह्वनि “पुदः” शत्रूणां पुराणि “रुरुक्षणिं
विनाशयन्तम्; त्वां धनानाम् ईमहे इति सखन्धः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३क २२ ३ १ २ ३ २

अतस्त्वा रयिरभ्ययद्राजानं सुक्रतो दिवः ।

३ १ २ ३ १ २ ●
सुपर्णो अव्यथी भरत् ॥*३०॥

अथ तृतीया । हे “सुक्रतो !” शोभनकर्म्मन् ! पवमान
सोम ! “रयिः” रयिम् धनं प्रति “अभि अव्यत्” अभिगमयति
“राजानं” “त्वा” त्वाम् “अतः दिवः” अमुष्मात् दुलोकात्
“अव्यथी” व्यथारहितः “सुपर्णः” श्येनवत् “भरत्” आहरत् ।
तथा च श्रूयते—‘आदाय श्येनो अभरत् सोमम् (ता० ब्रा०)’
—इति ॥ “अव्यथी”-“अव्यथिः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अथा हिन्वान इन्द्रियं ज्यायो महित्वमानशे ।

१ २
अभिष्टिकृद्विचर्षणिः ॥*४०॥

अथ चतुर्थी । “अथा” अथ “विचर्षणिः” कर्मणां विद्रष्टा
“अभिष्टिकृत्” यजमानानाम् अभीष्ट-फलस्य कर्त्ता सोमः
“इन्द्रियं” स्वकीयं फलं “हिन्वानः” प्रेरयन् “ज्यायः” प्रशस्य-
तरं “महित्वं” महत्वम् “आनशे” प्राप्नोति ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

विश्वस्मा इ स्वर्दृशे साधारणं रजस्तुरम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २
गोपामृतस्य विभरत् ॥*५०॥ [३]

अथ पञ्चमी । “रजस्तुम्” उदकस्य प्रेरकम् “ऋतस्य”
यज्ञस्य “गोपां” गोपयितारं “विश्वस्मै” सर्वस्मै “स्व ईशे”
देवाय “साधारणम् इत्” समानम् आवसन्तं सोमं “विः”
पक्षी श्येनो “भरत्” स्वर्गादाहरत् ॥ ५ ॥ [३]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
दूषे पवस्व धारया सृज्यमानो मनीषिभिः ।

१ २ ३ १ २ ३
इन्दो रुचाभि गा इहि ॥*१*॥

ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ ढचात्मके
चतुर्थसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! “मनीषिभिः”
ऋत्विग्भिः “सृज्यमानः” शोध्यमानः त्वम् “ईषे” अस्माक-
मन्नाय “धारया” “पवस्व” क्षर । “रुचा” रोचमानेनाम्भसा
“गाः” पशून् “अभीहि” अभिगच्छ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
पुनानो वरिवस्तुधूर्जं जनाय गिर्वणः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
हरे सृजान आशिरम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “गिर्वणः !” गीर्भिर्वननीय ! “हरे !”
हरितवर्णं सोम ! “आशिरं” क्षीरं प्रति “सृजानः” विसृज्य-
मानः “पुनानः” पूयमानः त्वं “जनाय” जनार्थं “वरिवः”
धनम् “ऊर्जम्” अन्नञ्च “कृषि” कुरु ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २
पुनानो देववीतय इन्द्रस्य याहि निष्कृतम् !

३ २ ३ १ २ ३ २
दुतानो वाजिभिर्हितः ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया । हे सोम ! “वाजिभिः” हविलक्षणाद्-

युक्तेर्यजमानैः सह “द्युतानः” दीप्यमानः “देववीतये” यज्ञार्थं
“पुनानः” पूयमानः “हितः” हितकरः त्वम् “इन्द्रस्य”
“निष्कृतं” स्थानं “याहि” गच्छ ॥

“हितः”-“यतः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदाथप्रकाशे उत्तरायणस्य चतुर्थस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा ।

३ २ ३क २र

हव्यवाङ्जुह्वास्यः ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । द्वितीय-
खण्डे—प्रथमतश्चे—प्रथमा । “अग्निः” आहवनीयाख्यः ।
तस्मिन् प्रक्षिप्यमाणेन “अग्निना” निर्मम्यन्-प्रणीतेन वा सह
“समिध्यते” सम्यन् दीप्यते । कीदृशोऽग्निः ? “कविः” मेधावी
“गृहपतिः” यजमान गृहस्य पालकः “युवा” नित्य-तरुणः
“हव्यवाट्” हविषो वोढा वहतेः “वहश्च (३, २, ६४)”—
इति खि-प्रत्ययः ; णित्त्वादुपधावृद्धिः (७, २, ११५) ‘गति-
कारकोपपदात् क्तत् (६, २, १३८)’—इत्युत्तर-पद प्रकृति-
स्वरत्वम् “जुह्वास्यः” जुह्वरूपेण मुखेन युक्तः । ह्यते अनयेति
जुह्वः “हुवः झुवश्च (३, २, ६१)”—इति क्विप् ; तत्सन्नि-
योगाद् (३, २, १७८ वा०) दीर्घश्च ; झुवङ्गावात् द्विर्भावः ;
चुत्व-जश्त्वे ; प्रातिपदिक स्वरेणान्तोदात्तः (फि० १, १,) ;
जुह्वरास्यं यस्येति बहुव्रीहौ^१ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वेन स एव
शिथ्यते (८, २, १) ; शेष-निपातः ; यणादेशे “उदात्तस्व-

रितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य (८, २, ४)—इत्याकारः स्वरितः ॥ १ ॥

१ २२ ३१२ ३१२ ३१२
यस्त्वामग्ने हविष्यतिद्रूतं देव सपर्य्यति ।

१२ ३१२
तस्य स्म प्राविता भव ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” “देव !” “यः” “हविष्यतिः” यजमानः “द्रूतं” “त्वाम्” “सपर्य्यति” परिचरति । तस्य यजमानस्य “प्राविता” “भव स्म” अवश्यं रक्षको भव । ह्ययत इति हविः “अर्चि-शुचि (३०, २, १०७)”—इत्यादिना इसिः, प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः (३, १, ३), हविषः पतिः हविष्यतिः, “नित्यं ममासेऽनुत्तरपदस्थस्य (८, ३, ४५)”—इति षत्वम्, “पत्यावैश्वर्य्यं (६, २, १८)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सपर्य्यति—मपर-शब्दात् “कण्डादिभ्यो यक् (२, १, २७)”—इति यक्, धातुप्रकरणात् गुणप्रतिषेधाद्यर्थात् यकः कित्त्वाच्च मपरशब्दस्य धातुत्वात्ततो विहितस्य यक आर्द्धधातुकत्वे सति “अतोऽलोपः (६, ४, ४८)”—इति लोपः “सनाद्यन्ता धातवः (३, १, ३२)”—इति धातुमञ्जायां तिप्, “कर्त्तरि शप् (३, १, ६८)”, तस्मिन् पूर्वस्य “अतो-गुणे (६, १, ८६)”—इति परपूर्वत्वम्, यकः प्रत्यय-स्वरेणो-दात्तत्वम् (३, १, ३), शपा सङ् एकदेशस्य “एकादेश उदात्त० (८, २, ५)”—इत्युदात्तत्वम्, “तिङ्तिङः (८, २, २८)”—इति निघातो न भवति “यदृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)”—इति प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

१ २ २ ३१२ ३१२ ३१२
यो अग्निं देववीतये हविष्मात् प्राविवासति ।

१ २
तस्मै पावक मृडय ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । “हविष्मान्” हविर्युक्तो “यः” यजमानः
“देववीतये” देवानां हविलक्षणहेतुयागार्थम् “अग्निम्”
“आविवासति” अग्नेः समीपे विशेषेणागत्य परिचर्यां करोति ।
हे “पावक !” अग्ने ! “तस्मै” “मृडय” तं यजमानं सुखय ।
देववीतये—‘वी गतिप्रजन कान्यग्रज-खादनेषु (अदा०,
उभ०)’—इत्यस्मादशनार्थात् क्लिन्, देवानां वीतिर्यस्मिन्
यागे स देववीतिः, “बहुप्रोहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम्, “नब्बि-
षयस्यानिसन्तस्य (फि०, २, ३)”—इति पर्युदासाहविः-
शब्दोदात्तः, मतुपः सर्वानुदात्तत्वात् स एव शिष्यते । आवि-
वासति—‘वा गति-गन्धनयोः (अदा० प०)’—अस्मादन्तर्भा-
वितख्यर्थादागमयितुमिच्छतीत्यर्थं सन्, आह्वानेच्छा ; परि-
चर्यायां पर्यवस्यतीति विवामति-शब्दः परिचर्यार्थे निघण्टौ ।
(३, ५, १०) पठितः, द्विर्भावः, अभ्यासस्य ऋसः (७, ४,
५८), “सन्यतः (७, ४, ७८)”—इति इत्यम्, “ज्नित्यादि-
र्नित्यम् (६, १, १८७)”—इत्याद्युदात्तत्वम्, “तिङ्तिङः (८,
१, २८)”—इति निघातो न भवति “यद्दत्तान्नित्यम् (८, १,
६६)”—इति प्रतिषेधात्, “तिङि चोदात्तवती (८, १, ७१)”—
इत्याडो “सह सुपेत्यत्र (२, १, ४) सहिति योगविभागा-
दाडस्तिडा सह समासे समासान्तोदात्तत्वे प्राप्ते (८, १, २२३)
“परादिश्छन्दसि बहुलम् (६, २, १८८)”—इत्युत्तर-पदाद्यु-
दात्तत्वम् । तस्मै—“क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् (२, ३, १३ वा०)”—
इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥ ३ ॥ [५]

३ १ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मित्रं हुवे पूतदत्तं वरुणं च रिशादसम् ।

१ १ ३ २ ३ १ १
धियं घृताचीं साधन्ता ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दः । क० गायत्री । दे० मित्रावरुणः ।
अथ द्वितीयद्वये—प्रथमा । अहमस्मिन् कर्मणि हविः-प्रदानाय “पूतदक्ष” पवित्रवलं “मित्र” “हुवे” आह्वयामि ह्वयतेः “बहुलं कन्दसि (२, ४, ७३)”—इति शपोद्भुक्ति सति “ह्वः सम्प्रसारणम् (६, १, ५२)”—इत्यनुयुक्तौ “बहुलं कन्दसि (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणे उवडादेशः “तिडतिडः (८, १, २८)”—इति निघातः । तथा “रिशादसं” रिशानां हिमजानाम् अटपमत्तारम् “वरुणञ्च” हुवे । कौटुशी मित्रावरुणा ? “घृताचीं” घृतमुदकमञ्चति भूमिं प्रापयति या धीः येन कर्षणा तां एताचीं “धियन्” “साधन्ता” साधयन्तौ ‘राध साध संसिद्धौ (दि०, ८०)’—इत्यस्मादन्तर्भावितख्यर्याल्लटः शत्रादेशः (६, १, १६१), श्नुं बाधित्वा व्यत्ययेन (३, १, ८५) शप्, अनुपदेशञ्च ल् उपरि शठ प्रत्ययस्य ल-मार्बधातुकानुदात्तवन्, द्वितीयादिवचनस्य शपश्च ‘अनुदात्तौ सुप्पितौ (३, १, ४)’—इत्यनुदात्तत्वे, ‘धातोः (६, १, १६२)’—इति धातुस्वर एव विधत्ते, ‘सुपां सु-लुक्० (७, १, ३८)’—इत्यादिना विभक्तेराकारादेशः ॥ १ ॥

३ १ २

ऋतेन मित्रावरुणाहृताहृधाहृतस्पृशा ।

१ २ ३ १ २

क्रतुं बृहन्तमाशायि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “मित्रावरुणौ !” मित्रश्च वरुणश्चेति मित्रावरुणौ “देवता इन्धे च (६, ३, २६)”—इति पूर्वपद-

स्थानडादेशः, तादृशी युवां “क्रतुं” प्रवर्त्तमानमिमं सोमयागम्
 “आशायि” आनशायि व्याप्रवन्ती “छन्दमि लुङ्-लुङ्-लिटः
 (३, ४, ६)”—इति वर्त्तमाने लिट् नुङ्भावश्छान्दसः ।
 केन ? “ऋतेन” अवश्यम्भावितया मत्वेन फलेन अस्मभ्यं फलं
 दातुमित्यर्थः । कीदृशी युवाम् ? “ऋतावधी” ऋ-मित्युटक-
 नाम (निघ० १, १२, ६), मत्वं वा यज्ञं वा—इति यास्कः
 उदकादीनामन्यतमस्य वर्द्धयितामी । अतएव “ऋतस्पृशा”
 उदकादीन् स्पृशन्ती । कीदृशं क्रतुम् ? “बृहन्नाम्” अङ्गेरुपाङ्गे-
 श्चापिप्रौढम् ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २२ ३ १ ० ४ १ २
 कवी नो मित्रावरुणा तुविजाता उरुक्षया ।

१ २ ३ १ २
 दक्षं दधाते अपसम् ॥*२४॥ [६]

अथ तृतीया । “मित्रावरुणा” मित्रावरुणौ एतौ देवौ
 “नः” अस्माकं “दक्षं” बलम् “अपसं” करणं च “दधाते” पोष-
 यतः, कीदृशी ? “कवी” मेधाविनौ, “तुविजाता” तुविजातौ
 बह्वनामुपकारकतया ममुत्पन्नौ, “उरुक्षया” बहु निवामौ
 मित्रावरुणौ—मित्रशब्दः प्रार्तिपदिक-स्वरणान्तोदात्तः (फि०
 १, १), वरुण-शब्दो नित्स्वरणाव्युदात्तः (६, १, १६७) ।
 तुविजातौ—बह्वनामुपकारकतया तत्सम्बन्धित्वेन जाताविति
 षष्ठौसमासे समासान्तोदात्तत्वम् (८, १, २२३), चतुर्थी-
 समासे हि “क्तेच (६, २, ४५)”—इति क्वचित् पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरः स्यात् । उरुक्षां बह्वनां क्षयी उरुक्षयौ, “क्षि
 निवास-गत्योः (तु० प०)”—इति धातोः क्षियन्त्यस्मिन्निति
 क्षय इत्यधिकरणे एव अच्-प्रत्ययान्तस्य ‘चितः (६, १, १६३)’

—इत्यन्तोदात्तत्वे प्राप्ते “चयो निवासे (६, १, २०१)” —
 इत्याद्युदात्तत्वं विहितम्, समासे तु “समासस्य (८, १, २२३)”
 —इत्यन्तोदात्तत्वं वाधित्वा कृदुत्तरप्रकृतिस्वरिण (६, २, १३८)
 प्राप्तुमुत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यद्यपि थाथादिस्वरिणान्तोदात्त-
 त्वेन बाध्यते तथापि “पदादिच्छन्दसि बहुलम् (६, २, १८८)”
 —इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वं द्रष्टव्यम् । दत्तः—दत्ततेरुत्साहकर्मणो
 अित्वादाद्युदात्तः (६, १८, १८७) । आप्यते फलमनेनेत्यपः
 कर्म, “आपः कर्माख्यायां ङसो नुट् च वां (३० ४, १०८
 दी० वृ०)” —इत्यन्नस्य अपमस्यारे इत्यादौ नित्त्वा (६,
 १, १८७) दाद्युदात्तस्यापम् शब्दस्यात्र व्यत्ययेन प्रत्ययाद्यु-
 दात्तत्वम् (३, १, ३) ॥ ३ ॥ [६]

१ २ ३ १ २ २ १ २ २

इन्द्रेण सप् हि दृक्षसे संजग्मानो अबिभ्युषा ।

३ १ २ ३ १ २

मन्दू समानवर्चसा ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० मरुद्गणः । अथ
 द्वितीयदृष्टे—प्रथमा । हे मरुद्गण ! त्वम् “इन्द्रेण” “सञ्ज-
 ग्मानः” सङ्गच्छमानः “सं दृक्षसे हि” सम्यग् दृश्येथाः खलु,
 अवश्यमस्माभिर्द्रष्टव्यमित्यर्थः । कीदृशेनेन्द्रेण ? “अबिभ्युषा”
 भौति-रहितेन कीदृशाविन्द्रमरुद्गणौ ? “मन्दू” नित्य-प्रसुदितौ,
 “समानवर्चसा” तुल्य-दीप्तौ “पुरा कदाचित् वृत्र-बध-दशायाम्
 इन्द्रस्य सखायः सर्वे देवा वृत्र-श्वासेनापसारितास्तदानी-
 मिन्द्रस्य वृत्रसम्बन्धि-सकल-सेना-जयार्थं मरुद्भिः सङ्गमो भूतः”
 —सोऽयमर्थो “वृत्रस्य त्वा श्वसथा (छ० आ० ४, १, ४, २,
 १७६ पृ०)”—इति मन्त्रे संगृहीतः ; “इन्द्रो वै वृत्तं हनिष्यन्”

—इति ब्राह्मणे (ता०) प्रपञ्चितश्च; इन्द्रशब्दः परमैश्वर्यवन्तं
मरुद्गणश्चाभिधत्ते, तदानीमिन्द्रस्य सम्बोधनं वहिरेवाध्या-
हर्त्तव्यम् । तथा चेयम्क् यास्केनैवं व्याख्याता—“इन्द्रेण हि
सन्दृश्यसे सङ्गच्छमानोऽबिभ्युषा गणेन मन्दू मदिष्णू युवां
स्थोऽपि वा मन्दुना तेनेति स्यात्, समानवर्चसेत्येतेन व्याख्या-
तम् (४, १२)”—इति । मन्दृक्षसे—सम्पश्येथाः “दृशेत्वेति
वक्तव्यम् (७, १, ७ वा०)”—इत्यात्मनेपदम्, दृशेः “लिङ्गर्थं
लेट् (३, ४, ७)”—इति प्रार्थनायां लेट्, थामस्से (३, ४,
८०), “लेटोऽडाटौ (३, ४, ८४)”—इत्यङागमः, “सिब्वहुलं
लेटि (३, १, ३४)”—इति सिप्, “संज्ञा पूर्वको विधिरनित्यः
(प० श्रे० ८३)”—इति गुणाभावः, व्रश्वादिना (८, २, ३६)
षत्वम्, “षटोः कः सि (८, २, ४१)”—इति कत्वम्, “आदेश-
प्रत्यययोः (८, ३, ६९)”—इति सिपः षत्वम्, बहुल ग्रहणात्
सिपः परस्ताच्छवपि भवति, सिपा व्यवधानात् पश्यादेशो न
भवति, शपः पित्त्वादनुदात्तत्वम् (३, १, ४), उत्तरस्य ल-
सार्वधातुकानुदात्तत्वम् (६, १, १८६), धातुस्वर एव शिष्यते
(६, १, १६२), हि शब्द योगात् “तिङ्गितिङ् (८, १, २८)”—
इति निघातो न भवति “हि च (८, १, ३४)”—इति
प्रतिषेधात् । सङ्गमानः—गमेः सम्पूर्वात् कन्दमि लुङ्लङ्-
लिटः (३, ४, ६)”—इति वर्त्तमाने लिट्, “समोगम्पृच्छि०
(१, ३, २९)”—इत्यात्मनेपदविधानात् लिटः कानजादेशः
(३, २, १०६), द्विर्भावः (६, १, ८), हलादि शेषः (७, ४,
६०), अभ्यासस्य चुत्वम् (७, ४, ६१), “गमहमन० (६, ४,
९८)”—इत्युपधा-लोपः, कानचश्चित्त्वादन्तोदात्तत्वम्, गति-
समासे (२, २, १८), क्तदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २
१३८) । अबिभ्युषा—“जि भी भये (ज०, प०), पूर्ववङ्गित्

(१, ४, ६), “शेषात् कर्त्तरि० (१, ३, ७८)”—इति परस्मै-
 पदम्, “कसुञ्च (३, २, १०७)”—इति लिटः कसुरादेशः,
 तस्य किच्चाद् गुणाभावः (१, १, ५), अभ्यासस्य ङस्व-जश्त्वे
 (७, ४, ६८)—(८, ४, ५४) क्रादिनियमात् प्राप्त इट्
 (७, २, १३) “वस्वेकाजाङ्गसाम् (७, २, ६७)”—इति
 नियमात् निवर्त्तते नञ्ममासे ढतीयैकवचने भत्वाद् “वसोः
 सम्प्रसारणम् (६, १, १३१)”—इति वकारस्य उकारा-
 देशः, “सम्प्रसारणाच्च (६, १, १०८)”—इति पूर्वरूपत्वं
 बाधित्वा “एरनेकाच (६, ४, ८२)”—इति यणादेशः, अव्यय-
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १६८), पूर्वेण सह संहिताया
 मांकारस्य “ण्डः पदान्तादति (६, १, १०६)”—इति पर-
 रूपत्वे प्राप्ते “प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरं (६, १, ११५)”—
 इति प्रकृतिभावः । मन्दू—‘मद स्तुति-भाट-मद स्वप्न कान्ति
 गतिषु’ (भ्वा०, आ०,), “इदितो नुम् धातोः (७, १, ८५)”—
 इति नुमागमः, कुरित्यनुवृत्तौ “खर-शङ्खु पीयु नीलङ्गु लिगु
 (७, १, ३६)”—इत्यत्राविभक्तिकर्निर्देशादन्तेर्हिङ्कुरिति-
 वहात्वन्तरार्दापि कुरित्युक्तम्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः (३, १,
 ३), द्विवचने सौ “प्रथमयोः पूर्वसवर्णः (६, २, १०४), ढती-
 यैकवचने च “सुपां सु लुक्० (७, १, ३६)”—इत्यादिना
 पूर्वमवर्णदौर्घत्वम्, समानं वर्च्चां ययोरिति वा यस्येति बहु-
 ब्रीहिः, द्विवचने “सुपां सु-लुक्० (७, १, ३६)”—इत्याकारः,
 समान-पदस्य प्रातिपदिकान्तोदात्तत्वम् (फि० १, १), बहु-
 ब्रीहौ पूर्वपद प्रकृति स्वरण (८, २, १), तदेवावशिष्यते ॥१॥

१ २२ ३२३ ३ ११ ३ १ २ ३२

आदह स्वधामनु पुनर्गर्भत्वमेरिरे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

दधाना नाम यज्ञियम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । अहेत्यवधारणार्थः । “आत् अह” वर्षा-
 क्षीरिनन्तरमेव “स्वधामनु” इतःपरं जनिष्यमाणमन्नमुटकं वा
 अनुलक्ष्य महतो देवाः “पुनः गर्भत्वम् आ ईरिरे” मेघ-मध्ये
 जातस्य गर्भाकारं प्रेरितवन्तः प्रातिसंपत्स्वर मेवं कुर्वन्तीति दर्श-
 यितुं पुनःशब्दः प्रयुक्तः । कीदृशा मरुतः ? “यज्ञियं” यज्ञार्हं
 “नाम” “दधानाः” धारयन्तः । सप्तसु गणेषु मरुतामौटक्
 वातानामौटक् चेत्यादीनि यज्ञ योग्यानि नामान्यन्यत्रान्ना-
 तानि । “अन्धः”—इत्यादिष्वष्टाविंशति-सङ्ख्याकंष्वन्ननामसु
 “उर्क” (१५), “रसः” (१६), “स्वधा” (१७)—इति पठि-
 तम्, (निघ० २, ७) “अर्णः”—इत्यादिष्वेकशत-सङ्ख्याकेषु
 दक-नामसु च “तेजः” (८६), “स्वधा” (८७), “अक्षरम्”
 (८८)—इति पठितम् (निघ० १, १२) । “आत्”-“अह”-
 निपातावाद्युदात्तौ (फि० ४, १२) । स्वधा—स्वं लाकं दधाति
 पुष्पातीति स्वधा, “आतोऽनुपसर्गं कः (३, २, ३), कृदुत्तर-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १६८) । अनु-पुनः-शब्दौ निपातावा-
 द्युदात्तौ (फि०, ४, १२) । गर्भस्य भावो गर्भत्वं प्रत्ययस्वरः
 (३, १, ३) । एरिरे—अन्तर्भावितस्यर्थात् ‘इण् गतौ (अदा०,
 प०)”—इत्यस्मादनुदात्तेतः परस्य लिटो भस्य इरेच्, चित्त्वा-
 दन्तोदात्तः (६, १, १६२), “मह सुपा (२, १, ४)”—इत्यत्र
 “सुपा” योगविभागादाडा सह तिङः “समासस्य (८, १,
 २२३)”—इत्यन्तोदात्तत्वम्, “इजादेश्च गुरुमतो नृच्छः (३, १,
 ३६)”—इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात् अह शब्द-योगाच्चिघाता-
 भावः “तु-पश्यप्रश्यताहैः पूजायात् (८, १, ३८)”—इति

निषेधात् । दधानाः—शानचञ्चिवाटन्तोदात्तत्वे प्राप्ते (६, १, १६२) “अभ्यस्तानामादिः (६, १, १८८)”—इत्याद्युदात्तत्वत् । यज्ञमर्हति यज्ञियम्, “यज्ञत्विगभ्यां घ-खञौ (५, १, ७१)” —इति घ-प्रत्ययः “आयन्नेयीनीयियः फ ढ ख छ घां प्रत्ययादीनाम् (७, १, २)”—इतीयादेशः प्रत्ययस्वरेण इकार उदात्तः (३, १, ३) ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 वीडु चिदारुजलुभिर्गुहा चिदिन्द्र वङ्गिभिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

अविन्द उस्त्रिया अनु ॥३॥ [७]

अथ तृतीया । अस्ति किञ्चिदुपाख्यानम् ‘पणिभिर्देव-
 लोकाद् गावोऽपहृताः अन्धकारे प्रक्षिप्ताः ताश्चेन्द्रो मरुद्भिः
 सहाजयत्’—इति । एतच्च बहुचानुक्रमणिकायां सूचितम्—
 “पणिभिरसुरैर्निगूढा गा अन्वेष्टुं सरमादेतशुनीन्द्रेण प्रेषिता
 ता ऋग्भिः पणयाऽमिबोयन्तः प्राचुः”—इति । मन्वान्तरेऽपि
 दृष्टान्ततया सूचितम्—“निरुद्धा आपः पणिनेव गावः”—
 इति तदेव उपाख्यानमभिप्रेत्याच्यते—हे “इन्द्र !” “वीडु
 चित्” दृढमपि दुर्गमस्थानन् “आरुजलुभिः” अभिभञ्जङ्गिः
 “वङ्गिभिः” वीटुभिः अन्यत्र नेतुं समर्थैः मरुद्भिः सहितस्त्वं
 “गुहा चित्” गुहायाःमपि स्थापिता “उस्त्रियाः” गाः “अन्व-
 विन्दः” अन्विष्य लब्धवानसि । “ओजः” (१), “पाजः” (२)—
 इत्यादिष्वष्टाविंशतिसङ्ख्याकेषु बल-नामसु “दचः” (१३)
 “वीलु” (१४) “च्यौलम्” (१५)—इति पठितम् । (८, ८)
 नव-सङ्ख्याकेषु गो-नामसु “अन्नरा” (१), “उस्त्रा” (२),
 “उस्त्रिया” (३)—इति पठितम् निघ० (२, ११) । वीडु—
 प्रातिपदिक स्वरः (फि० १, १) । चित्—आदिरुदात्तः ।

आरुजन्तुभिः—‘रुजो भङ्गे (तु० प०) इत्यन्मादौणादिकः
कन्नुच् प्रत्ययः, कित्वाद् (१, १, ५) गुणाभावः, चित्त्वादनतो-
दात्तत्वम् (६, १, १६) समासे कृत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च
(६, २, १६०) । गुहा—सप्तम्यां डाटंशः (७, १, ३६),
“ग्रामादौनाञ्च (फि०, २, १५)”—इत्याद्युदात्तः । वङ्गिभिः—
“वहि-प्रि यु-यु-ग्ला-हा-त्वरिभ्यानिः (उ० ४, ५१)”—इति
नि-प्रत्ययः, निच्चादाद्युदात्तः । अविन्दः—‘शेमुचादौनाम्
(७, १, १६)”—इति नुमागमः, लुङ् लृङ् लृङ् च्वङ् उदात्तः
(६, ४, ७१) । वनन्तीति उस्त्रियाः षमाः कर्त्तरि यक् प्रत्ययः,
षत्वाभावश्च बाहुलकादूहनीयः (३, १, ८५), उक्तं हि ‘यत्र
पदार्थविशेषमुक्तं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तद् प्राञ्चम् (३, १, ८५
भा०)’—इति, इकारः प्रत्ययस्वरंणान्तादात्तः (३, १, ३) ॥३॥[७]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

ता हुवे ययोरिदं पप्ने विश्वं पुरा कृतम् ।

३ १ २ २
इन्द्राग्नी न मर्षतः ॥*१॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्निः । अथ
चतुर्थे षष्ठे प्रथमा । “ता” तौ तादृशी “इन्द्राग्नी” “हुवे”
आह्वये । “ययोः” इन्द्राग्न्योः “पुरा” पूर्वास्मिन् काले “कृतं”
“विश्वं” सर्वम् “इदं” पूर्वास्मिन् कीर्तितं वीर्यं “पप्ने” पन्थते
ऋषिभिः स्तूयते ;—ताविन्द्राग्नी हुवे इत्यन्वयः । तौ
चेन्द्राग्नी न “मर्षतः” मर्षतिः हिंसाकर्मा (निघ० २, १६,
१४) स्तोतृन् अहिंसः । अतोऽस्मान् आहुती रक्षतामिति
भावः ॥ १ ॥

३१ २३ १३ १२ २ १ २
उया विघनिना मृध इन्द्राग्नी हवामहे ।

१ २ ३ १ २
ता नो मृडात ईदृशे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “उया” उयो उद्गूर्णं बली अतएव “मृधः” शत्रून् “विघनिता” विघनितौ विशेषेण हतवन्ती “इन्द्राग्नी” “हवामहे” आह्वयामहे । ‘तौ चेन्द्राग्नी “ईदृशे” अस्मिन् सङ्ग्रामे “नः” अस्मान् “मृडातः” सुखयताम् यद्वा मृडातिः उपदयाकर्मा ; नोऽस्माकं मृडातः उपदयां कुरुताम् ॥२॥

२३ २१ २२ २१ २५
हयो वृवाण्यार्यां हयो दासानि सत्पती ।

४ २७ २ ३ १ २
हयो विप्रवा अप द्विषः ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे इन्द्राग्नी ! “आर्या” आर्यैः कर्मानुष्ठा-
दभिः कृतानि “वृवाणि” उपद्रवजातानि “हयः” हिंस्यः ।
तथा “सत्पती” सतां पालयितारी मन्ती “दासानि” दासाः
कर्महीनाः शत्रवः, तैः कृतानि चोपद्रवजातानि हयः । अपि
च “विश्वः” सर्वाः “द्विषः” द्वेषीः शत्रुभूताः प्रजाः “अप
हयः” विनाशयथः अतोऽस्माकमप्येवमेव कुरुतामिति भावः ॥

“हयः”-“हनः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्यप्रकाशे उत्तरायनस्य चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

२ १ २२ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अभि सीमास आयवः पवन्ते मद्यां मदम् ।

३ १ २२ २११ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समुद्रस्याधि विष्टपे मनौषिणो मत्सरासोः मदच्युतः

॥*१*॥

अ० विश्वामित्रः । छ० बृहती । दे० सोमः । अथ
द्वितीयखण्डे प्रथमदृचे—प्रथमा । “आयवः” गमन-श्रीलाः
“सोमासः” सोमाः “मद्यं” मदकरं मदम् आत्मीयं रसम्
“अभिपवन्ते” अभितो निर्गमयन्ति । कुत्रेत्युच्यते “समुद्रस्य”
अन्तरिक्षस्य “अधिविष्टपे” अधिकं समुच्छ्रिते पवित्रे यद्वा
समुद्रस्य यस्मात् समुद्रवन्ति रसान्तस्य कलशस्य “अधि”
उपरि “विष्टपे” स्थाने पवित्रे निर्गमयन्ति । कौटुशाः ?
“मनौषिणः” मनस ईशितारो “मत्सरासः” मदकराः “मद-
च्युतः” मदस्राविणः ॥

“विष्टपे”-“विष्टपि”—इति पाठौ, “मदच्युतः”-“स्वर्विदः”
इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २२ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २
तरत्समुद्रं पवमान ऊर्मिणा राजादेव ऋतं बृहत्
१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

अर्षा मित्रस्य वरुणस्य धर्मणा प्र हिन्वान ऋतं बृहत्

॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पवमानः” पूयमानः “देवः” द्योतमानः
“बृहत्” अत्यन्तम् “ऋतम्” सत्यभूतः “राजा” सोमः “समु-
द्रम्” अन्तरिक्षं कलशं वा “ऊर्मिणा” धारया “तरत्” तरति
“हिन्वानः” प्रेत्यमाणः । “ऋतम्बृहत्” अत्यन्तं सत्यभूतः स
सोमः “मित्रस्य वरुणस्य” मित्रावरुणयोः “धर्मणा” धारणार्थं
“प्र अर्षा” प्रार्थति प्रकर्षेण गच्छति ॥

“अर्षा”-“अर्षन्”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
सोमं गावो धेनवो वावशानाः

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमं विप्रा मतिभिः पृच्छमानाः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
सोमः सुत ऋच्यते पूयमानः

१ २ ३ २ ३ २ ३ १
सोमे अर्कास्त्रिष्टुभः सं नवन्ते ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “धेनवः” प्रीणयित्तरो “गावः” “सोमं” “वावशानाः” कामयमाना भवन्ति, “विप्राः” मेधाविनः स्तोतारः “सोमं” “मतिभिः” मृतिभिः “पृच्छमानाः” पृच्छन्तो भवन्ति “सुतः” अभिषुतः “सोमः” “पूयमानः” ऋत्विग्भिः “ऋच्यते” चरति । तथा “त्रिष्टुभः” त्रिष्टु-ब्रूपाः “अर्काः” अर्काभिः क्रियमाणा एते मन्वाः “सोमे” “सं नवन्ते” सङ्गच्छन्ते ॥

“सोमस्सुतः ऋच्यते पूयमानः”—इति कन्दोगाः, “सोमः-सुतः पूयते अच्यमानः”—इति बह्वृचाः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३
एवा नः सोम परिषिच्यमान

१ २ ३ १ २ ३ १ २
आ पवस्व पूयमानः स्वस्ति ।

१ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रमा विश बृहता मदेन

१ २ ३ १ २ ३ १ २
वर्धया वाचं जनया पुरन्धिम् ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “परिषिच्यमानः” परितः

पात्रेषु सिच्यमानः पूयमानः त्वं “नः एवा” अस्माकमेव
 “स्वस्ति” षाविनाशम् आ पवस्व प्रापय । किञ्च “बृहता”
 महता “मदेन” मदकर-रसेन अहम् “इन्द्रम्” “आविश”
 प्रविश । तथा “वर्षया” “वाचं” स्तुति-लक्षणां प्रसिद्धां कुरु ।
 किञ्च “पुरन्धिं” बहुधियं प्रज्ञानं “जनया” अस्मभ्यमुत्पादय ।
 वाक्यभेदादनिघातः ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य चतुर्थस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २२ २ १ ३ १ २२ ३ २

यद्याव इन्द्र ते शतं शतं भूमोरुत स्युः ।

१ २ २ २ २ १ २ २ २ २ १ ० ३ १ २

न त्वा वञ्चिंत्सहस्रं सूर्या अनु न जातमष्ट रोदसी

॥*१*॥

ऋ० पुरुहन्ताः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-
 खण्डे, प्रगाथरूपे—प्रथमसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “ते”
 तव प्रतिमानार्थं “यद्” यदि “द्यावः” द्युलोकाः “शत” शत-
 सङ्ख्याकाः “स्युः” तथापि नाश्रुवन्ति । “उत” अपि च “भूमोः”
 भूम्यः “ते” तव मूर्त्ति-प्रतिविम्बाय “शत” स्युः तथापि “न”
 अश्रुवन्ति । हे “वञ्चिन्” ! “त्वा” त्वाम् “सहस्रं” “सूर्याः”
 अगणिता अपि सूर्याः “न” “अनु” भवन्ति न प्रकाशयन्ती-
 त्यर्थः । “न तत्र सूर्यो भाति (मु० उप०)”—इति श्रुतेः ।
 किं बहुना जातं पूर्वमुत्पन्नं किञ्चित् त्वामनु “नाष्ट” नाश्रुते
 तथा “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ नाश्रुवाते सर्वेभ्याऽतिरिच्यसे
 इत्यर्थः । “ज्यायान् पृथिव्या ज्यायानन्तरिचाद् दिवो
 ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः”—इति (वृ० उप०) श्रुतेः ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १
 आ पप्राथ महिना वृष्णा
 १ १ १ १ १ १
 वृषन्विश्रवा शविष्ठ शवसा
 १ १ १ १ १ १
 अस्मान् अव मघवन् गोमति
 १ १ १ १ १ १
 व्रजे वञ्चिं चित्राभिरुतिभिः ॥*२*॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “वृषन्” ! अभिमतवर्षकेन्द्र ! त्वम्
 “आ पप्राथ” आ पूरयसि व्याघ्रोषि । कानि ? “विश्रवा”
 सर्वाणि “वृष्णा” वर्षकाणि बलानि शत्रु-सम्बन्धीनि । केन
 साधनेन ? “महिना” महता “शवसा” बलेन स्वीयेन अथवा
 वृष्णोऽत्येतच्छ्रवो विशेषणम् । तथा सति अभिमतवर्षकेण
 महता बलेन अस्मदीयानि बलानि पूरयसीत्यर्थः । अथ
 तथाकृत्वा हे “शविष्ठ !” बलवत्तम ! “गोमति” बहुभिः
 गोभिर्युक्त “व्रजे” शत्रु-सम्बन्धिनिमित्ते सति “अस्मान्” “अव”
 रक्ष । हे “मघवन् !” धनवन् ! “वञ्चिन् !” वञ्चयुक्तेन्द्र ! कैः
 साधनैः ? “चित्राभिः” नानाविधैः “ऊतिभिः” रक्षणे-
 रिति ॥२॥ [११]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 वयं घ त्वा सुतावन्त आपो न वृत्तवर्हिषः ।
 १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
 पवित्रस्य प्रस्रवणेषु वृत्रहन्परि स्तोतार आसते ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
 टचे—प्रथमा । हे “वृत्रहन् !” इन्द्र । “त्वा” त्वाम् “वयं घ”

वयं खलु “सुतवन्तः” “आपः न” आप इव प्रवणमभिम-
च्छामः । “पवित्रस्य” सोमानां प्रस्रवणेषु “वृक्तबर्हिषः”
तीर्णबर्हिषः स्तोतारश्च त्वां पर्युपासते ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ २ ३ १ १
स्वरन्ति त्वा सुते नरो वसो निरेक उक्थिनः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ ३ १ २
कदा मुतं तृषाण ओ ऋ आ गमदिन्द्र स्वञ्जीव वसुसगः

• ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “वसो !” वासयितरिन्द्र ! “त्वा” त्वां
“सुते” अभिषुते सोमं “निरेकं” निर्गमे “उक्थिनः” “नरः”
नेतारः “स्वरन्ति” शब्दायन्ति । अपि चेन्द्रः “सुते” सोमं प्रति
“तृषाणः” तृष्यन् “स्वञ्जीवः” स्वभृत-शब्दो इव “वसुसगः”
वननीय-गमनां वृषभः शब्द कुर्वन् “कदा” “ओकः” स्थानम्
“आगमत्” आगच्छेत् ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
कग्वे भिर्युष्णावा धृषद्वाजं दर्षि सहस्रिणाम् ।

३ १ २ ३ १ २ २
पिशङ्गरूपं मघवन्विचर्षणे मत्तू गोमन्तमीमहे

॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । हे ‘धृष्णो !’ धर्षकेन्द्र ! ‘कग्वेभिः’ कग्वान् मेधाविनः
स्तातृन् अनुषिच्य विभक्ति-व्यत्ययः (३, १, ८५) “सहस्रिणं
सहस्र-सङ्घाकं “वाजम्” “आदर्षि” प्रयच्छसि । हे “मघ-
वन्” ! धनवन् ! “विचर्षणे” विद्रष्टरिन्द्र ! “धृषत्” धृष्टं “पिशङ्ग-
रूपं” “गोमन्तम्” वाजं “मत्तू” शीघ्रम् “ईमहे” याचामहे,
त्वामिति शेषः ॥ ३ ॥ [१२]

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

तरणिरित्मिषासति वाजं पुरन्ध्या युजा ।

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १

आ व इन्द्रं पुरुहृतं नमि गिरा नेमिं तष्टेव सुद्रुवम्

॥*१*॥

ऋ० वमिष्ठः । ० ऋ० वृहती । ० दे० इन्द्रः । अथ प्रगाथ-
रूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा । “तरणिरित्” युद्धादौ कर्मणि
त्वरित एव पुमान् “पुरन्ध्या” महत्या धिया “युजा” महाय-
भूतया “वाजम्” अन्नं “मिषासति” सम्भजते, “पुरुहृतं” बहु-
भिराहुतम् “इन्द्रम्” “गिरा” स्तुत्या हे यजमानाः ! “वः” युष्म-
दर्थम् अहम् “आ नमि” आनतमभिमुखं कुर्व । तत्र दृष्टान्तः—
“नेमिं” चक्रस्य बलयम् “सुद्रुव” शोभनदारुं “तष्टेव” यथा
वर्द्धकिः दारु-नेमिमानमयते तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

न दुष्टतिर्द्रविणो देषु शस्यते न स्नेधन्तर्धरयिर्नशत् ।

३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

सुशक्तिरिन्मघवं तुभ्यं भावते देष्णां यत्पार्य्ये दिवि

॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया । “द्रविणो देषु” धनदाटेषु पुरुषेषु “दुष्टतिः”
असमीचीना स्तुतिः “न शस्यते” नाभिधीयते । किञ्च
“स्नेधन्त” हिंसन्तं धनदाटविषय-स्तुत्यादि-कर्माण्यकुर्वन्त-
मित्यर्थः, एवञ्च जने “रयिः” धनं “न नशत्” न व्याप्नोति ।
तथा हे “मघवन्” धनवन्निन्द्र ! “पार्य्ये दिवि” सौत्ये दिवसे
“भावते” मत्सदृशाय स्तोत्रे “देष्णां” दातव्यं “यत्” धनमस्ति

तत् “तुभ्यं” तत्त्वः सकाशात् “सुशक्तिरित्” शोभन-स्तुतिक
एव स्तोता लभत इति शेषः ॥

“नदुष्टतिर्द्विणोदेषुशस्यते”—इति छन्दोगाः, “नदुष्टती
मर्त्योर्विन्दतेवसु”—इति बह्वचाः ॥ २ ॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ १ ॥

३ २८ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तिस्रो वाच उदीरते गावो मिमन्ति धेनवः ।

१ २ ३ १ २
हरिरेति कनिक्रदत् ॥*१*॥

ऋ० त्रित-आस्थो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ पञ्चमे खण्डे—प्रथमतश्चे—प्रथमा । “तिस्रोवाचः” ऋगा-
दिभेदेन “उदीरते” प्रोक्षायन्ति ऋत्विजः । “धेनवः” आशि-
रेण प्रीणयित्रो “गावः” “मिमन्ति” शब्दायन्ते दोहार्थम्,
“हरिः” हरितवर्णः सोमश्च “कनिक्रदत्” शब्दं कुर्वन् “एति”
गच्छति द्रोणकलशम् ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अभि ब्रह्मीरनूषतं यद्ब्रह्मिर्ऋतस्य मातरः ।

३ १ २ ३ १ २ २
मर्जयन्तीर्दिवः शिशुम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ब्रह्मीः” ब्राह्मण-प्रेरिताः “यद्ब्रह्मिः” महत्स्यः
‘यद्ब्रह्मः’—इति महत्त्वाम (निघ० ३, ३, १३) “ऋतस्य” यज्ञस्य
“मातरः” निर्मात्राः स्तुतयः “दिवः” द्युलोकात् “शिशु”
शिशु-स्थानीयं सोमम् “मर्जयन्तीः” पावयन्तीः “अभ्यनूषतं”
स्तुवन्ति तृतीयस्यामितोदिवि सोम आसीदित्यादि श्रुतेः द्युशि-
शुत्वं तस्य ॥

“मर्जयन्तीः”-मर्ज्यन्ते—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २२२ ३२२ १ २ ३ १ २
 रायः समुद्रांश्चतुरोऽस्रभ्यं सोम मिश्रवतः ।

१ २ ३ १ २
 आ पवस्व सहस्रिणः ॥*३*॥ [१४]

अथ तृतीया । “रायः” धनस्य सम्बन्धिनश्च “चतुरः समुद्रान्” मणि-मुक्तादि-धन-पूर्णानिर्दिष्टः । तादृशान् समुद्रान् “अस्रभ्यम्” अर्थाय हे “सोम !” “मिश्रवतः” सर्वतः “आ पवस्व” । तथा “सहस्रिणः” अपरिमितान् कामान् आपवस्व प्रयस्व चतुःसमुद्रस्य धन-विशेष-प्राप्ते तन्मध्येगत-धन-भूमि-स्वामित्वमन्तरेणा सञ्जवात् चतुस्समुद्र-सहित-भूमण्डल-स्वामित्वमेवांशास्ते यजमानः ॥ ३ ॥ [१४]

२ २ १ १ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २
 सुतासो मधुमत्तमाः सोमा इन्द्राय मन्दिनः ।

३ १ २ ३ १ २
 पवित्रवन्तो अक्षरं देवान् गच्छन्तु वो मदाः ॥*१*॥

ऋ० यजातिः । ऊ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीय-
 ष्टुके—प्रथमा । “मधुमत्तमाः” अतिशयेन माधुर्योपेताः अत-
 एव “मन्दिनः” मदकराः “सुतासः” अभिषुताः सोमाः “पवि-
 त्रवन्तः” पवित्रे वर्त्तमानाः सन्तः “इन्द्राय” इन्द्रार्थम् “अक्ष-
 रन्” पात्रेषु चरन्ति । अथ प्रत्यक्षकृतः—“वः” युष्माकं “मदाः”
 मदहेतवः रसाः “देवान्” इन्द्रादीन् “गच्छन्तु” ॥ १ ॥

३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्रुरिन्द्राय पवत इति देवासो अब्रुवन् ।

३ १ २ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २
 वाचस्पतिर्मखस्यते विश्वस्येशान ओजसः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “इन्दुः” सोमः “इन्द्राय” इन्द्रार्थं “पवते” कलशे चरति—“इति” “देवासः” स्तुतिकारिणः स्तोतारः “अब्रुवन्” वदन्ति ; यदा स्तोतार एवं ब्रुवन्ति तदानीं “वाचः” स्तुतेः “पतिः” पालयिता यद्वा शब्दस्य स्वामी अत्यन्तं शब्दायमान इत्यर्थः, तादृशः सोमः “मखस्यते” स्तुतिभिः पूजामिच्छति लालसायां सुगागामः । कोटशः ? “ओजसः” बलवतः “विश्वस्य” सर्वस्य “इशानः” प्रभुः ।

“ओजसः”-“ओजसा”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २

३ १ २

३ २

सहस्रधारः पवते समुद्रो वाचमोद्धयः ।

२ १ १ २

३. १

२२

३ १ २

सोमस्पती रयीणां सखेन्द्रस्य दिवेदिवे ॥३॥ [१५]

अथ तृतीया । “सहस्रधारः” बहुविध धारोपेतः “सोमः” “पवते” चरति । कोटशः ? “समुद्रः” समुद्रवन्ति रसः रस-स्थानीयः “वाचमोद्धयः” ईड्ढतण्यन्तस्य सुप्युपपदे खश् प्रत्ययः । स्तुतीनां प्रेरयिता “रयीणां” धनानां “पतिः” प्रभुः यद्वा “रयीणां” हविषा दातृणां यजमानानां “पतिः” पालयिता “दिवेदिवे” प्रत्यहम् “इन्द्रस्य” “सखा” मित्रभूतः सोमः पवते ॥

“सोमस्पतिः”-“सोमःपतिः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१५]

३ १ २ ३ १ २

पवित्रं ते विततं ब्रह्मणस्पते

३ १

२२

३ १ २

३ १ २

प्रभुर्गावाणि पर्येषि विश्वतः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
अतप्ततनून् तदामो अश्रुते

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
श्रुतास इहहन्तः सं तदाशत ॥*१*॥

ऋ० पवित्रः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीय-
दृचे—प्रथमा । ॥ हे “ब्रह्मणस्पते !” ● मन्त्रस्य स्वामिन् सोम !
“ते” “पवित्रं” शोधकमङ्गं “विततं” सर्वत्र विस्तृतम् । सः
“प्रभुः” प्रभविता त्वं “गात्राणि” पातुरङ्गानि “पर्ष्यंषि” परि-
गच्छसि “विश्वतः” सर्वतस्तव तत् पवित्रम् “अतप्ततनूः” पयो-
व्रतादिना असन्तप्तगात्रः “आमः” अपरिपक्वः “न अश्रुते” न
व्याप्नोति । “श्रुतासः इत्” “श्रुता एव” परिपक्वा एव “वहन्तः”
यागं निर्वहन्तः “तत्” पवित्रम् “समाशत” व्याप्नुवन्ति ॥

“सन्तदाशत”-“तत्समाशत”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
तपोष्पवित्रं विततं दिवस्पदे-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
ऽर्चन्तो अस्य तन्तवो व्यस्थिरन् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
अवन्त्यस्य पवितारमाशवी

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
दिवः पृष्ठमधि रोहन्ति तेजसा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “तपोः” शत्रूणां तापकस्य सोमस्य “पवित्रं”
शोधकमङ्गं “दिवस्पदे” द्युलोकस्थोत्थिते स्थाने “विततं” विस्तृ-
तम् । “तृतीयस्वामितो दिवि सोम आसीत्”—इति ब्राह्म-
णम् । “अस्य” “तन्तवः” अश्वः “अर्चन्तः” दीप्यमानाः

“व्यस्थिरन्” विविधं तिष्ठन्ति पृथिव्यां हविर्धाने वा “अस्य”
सोमस्य “आशवः” शीघ्रगामिनः रसाः “पवितारं” पावयितारं
यजमानम् “अवन्ति” रक्षन्ति होमद्वारा पञ्चाहुता “दिवः”
द्युलोकस्य “पृष्ठं” पृष्ठभागम् उन्नतदेशम् “तेजसा” स्वप्रकाशेन
सार्धम् “अधिरोहन्ति” आरोहणं कुर्वन्ति ॥

“अर्चन्तः” “शोचन्तः”—इति पाठौ, “अधिरोहन्ति तेजसा”-
“अधितिष्ठन्ति चेतसा”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३
अरुरुचदुषसः पृश्निरग्रिय

३ १ २ ३ १ २ ३ १
उक्षा मिमेति भुवनेषु वाजयुः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मायाविनो ममिरे अस्य मायया

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
नृचक्षसः पितरो गर्भमा दधुः ॥*३॥ [१६]

अथ तृतीया । “उषसः” सख्यन्धि “पृश्निः” आदित्यः
“पृश्निरादित्यो भवति प्राश्रुत एनं वर्णः”—इति निरुक्तम् (२,
१४) “अग्रियः” मुख्यः सोऽयम् “अरुरुचत्” रोचयति । स
“उक्षा” जलस्य सेक्ता “भुवनेषु” भूतजातेषु “मिमेति” मिनोति
उदकं प्रक्षिपतीत्यर्थः । “वाजयुः” तेषामन्नमिच्छन् “माया-
विनः” माया प्रज्ञा तदन्तः देवा “अस्य” सोमस्य “मायया”
प्रज्ञया “ममिरे” निर्मितवन्तः, सोमस्यैकैकांशपानबला
अग्न्यादयः स्व-स्व-व्यापारेण जगत् सृजन्तीत्यर्थः । तथा “अस्य”
मायया “नृचक्षसः” नृणां द्रष्टारः “पितरः” पालका देवाः
अङ्गिरसः पितरो वा “गर्भम्” “आदधुः” धारयन्ति ओषधीषु
च । अत्र सूर्यात्मकः सोमः स्तूयते । सूर्यरश्मिप्रनुगमाधीन-

वर्षिणाञ्चन्द्रस्य अयमुषसः पृथ्निः सविता अरुरुचत् रोचते रोच-
यति वा सर्वं शिष्टं समानं तत्सम्बन्धिनः 'नृचक्षसः' नृषां
द्रष्टारः 'पितरो' जगद्रक्षका रश्मयो 'गर्भमादधुः' वृष्यर्थम् ॥

“मिमेति भुवनेषु” “विभर्त्ति भुवनानि”—इति पाठौ ॥३॥ [१६

इति सामवेदार्यप्रकाशे सत्तरायस्यस्य चतुर्थस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

प्र म० हिंष्टाय गायत ऋताञ्च बृहते शुक्रशोचिषे ।

१ २ ३ १ २

उपस्तुतासो अग्नये ॥*१*॥

ऋ० सौभरिः । छ० ककुप्-मतोवृहती । दे० अग्निः ।
अथ षष्ठे खण्डे—प्रथमसूक्त-प्रगाथे—हे “उपस्तुतासः” ! उप-
स्तुतारः ! यूयं “मंदिष्टाय” दाह्यतमाय “ऋतावने” ऋतवते
यज्ञवते वा “बृहते” मरुते “शुक्रशोचिषे” दीप्ततेजसे “अग्नये”
“प्र गायत” स्तोत्रं पठत ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ व० सते मघवा वीरवद्यशः समिद्धो द्युम्नाहुतः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

कुविन्नो अस्य सुमतिर्भवौयस्यच्छा वाजिभिरागमत्

॥*२*॥ [१७]

अथ द्वितीया । “मघवा” धनवान् “द्युम्नी” अश्ववान्
यज्ञस्त्री वा । तथा च यास्कः—“द्युम्न” द्योतवेर्यशो वाचं वा
(५, ५)—इति “समिद्धः” सम्यग् दीप्तः “आहुतः” आभि-
सुंस्थेन हुतः अग्निः “वीरवत्” पुत्रवत् “यशः” यशस्करम्
शक्तम् “आवंसते” यजमानेभ्य आ प्रयच्छति तस्य “अस्य”

अन्ते: “भवीयसी” अस्मासु प्रतिशयेन भवितुं योग्या “सुमतिः”
अनुपह-बुद्धिः “नः” अस्मान् “अच्छ” प्रति “वाजेभिः” अक्षैः
सह “कुवित्” बहुवारम् । सलिलम् कुविदिति बहु-नाम
(निघ० ३, १, १२) “आगमत्” आगच्छतु ॥

“भवीयसी”-“नवीयसी”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [१७]

१ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
तं ते मदं गृणीमसि वृषणं पृक्षु सासहिम् ।

३ १ २ ३ १ २
उ लोककृत्वमद्रिवो हरिश्रियम् ॥*१*॥

ऋ० गीयुक्त-अश्वसूक्तो वा । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः ।
अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा । हे “अद्रिवः !” वज्रवन् इन्द्र !
“ते” त्वदीयं तं “मदं” सोमपान-जनितं हर्षं “गृणीमसि”
गृणीमः प्रशंसामः “गृ शब्दे” क्त्वादिः ‘ष्वादीनां कृत्स्नः (७,
४, ८०)’, “इदन्तोमसि (७, १, ४६)” —इति मसद्गगमः ।
कौटुशम् ? “वृषणं” वर्षितारं कामानां “पृक्षु” पुतनासु
संघामेषु “सासहिं” शत्रूणाम् अभिभवितारं “लोककृत्स्नं”
लोकस्य स्थानस्य कर्तारं हरिश्रियं “हरिभ्याम्” अश्वभ्यां
त्रयणीयं सेव्यम् “उ” शब्द एषः समुच्चये पादपूरणे वा ॥

“पृक्षु”-“पृक्षु”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ १ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
येन ज्योतीष्ण्यायवे मनवे च विवेदिथ ।

१ १ ३ २ ३ २ ३ १ २
मन्दानो अस्य बर्हिषो वि राजसि ॥ २*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “येन” अ.जीयेन मदेन
“आयवे” शीर्षश्रेयाय, “मनवे” विवक्षतः पुत्राय च “ज्योतीषि”

सूर्यादीनि वृत्रादिभिरावृतानि तद्वरणेन “विवेदिथ” अल-
भयः प्रज्ञापितवान् प्रकाशितवानमीत्यर्थः ; तेन मदेन
“मन्दानः” मोदमानस्त्वम् “अस्य बर्हिषः” वृद्धस्य यज्ञस्य
“विराजसि” विशेषेण दीप्यसे । यद्वा अस्येति तृतीयार्थे षष्ठी-
अनेन बर्हिषा वृद्धेन मदेन वृथ्यन् विराजसि विशेषेण
दीप्यसे ॥ २॥

२ ३ १ २ ७ १ १ २ ४ ३ १ २
तदया चित्त उक्थिनोऽनु वृवन्ति पूर्वथा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
वृषपत्नीरपो जया दिवेदिवे ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वदीयं “तत्” प्रसिद्धं
बलम् “अथाचित्” अथापि “पूर्वथा” पूर्वस्मिन् काले इव
“उक्थिनः” शस्त्रिणः स्तोतारः “अनुवृवन्ति” क्रमेण प्रशंसन्ति ।
स त्वं “वृषपत्नीः” वृषा वर्षन्तः पर्जन्याः पतिर्यासां तादृशीः
अपः “दिवेदिवे” प्रतिदिवसं “जय” स्वायत्तं कुरु ॥ ३ ॥ [१८]

३ १ २ ३ २ ४ ३ १ २ ३ १ २
शुधी हवं तिरश्चा इन्द्र यस्त्वा सपर्य्यति ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
सुवीर्य्यस्य गोमतो रायस्पृधिं महात् असि ॥*१*॥

ऋ० तिरश्ची । छ० अनुवृप् । टे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
वृत्ते—प्रथमा । हे इन्द्र ! यः “त्वा” त्वां “सपर्य्यति” सपर-
शब्दः कण्ठादिः हविर्भिः परिचरति । तादृशस्य “तिरश्चाः”
—एतन्नामकस्य ऋषेर्मम “हवं” स्तुतिभिस्त्वद्विषयमाह्वानं
“शुधि” शृणु । श्रुत्वा च हे इन्द्र ! त्वं “सुवीर्य्यस्य” शोभन-

वीर्योपितस्य यद्वा वीरे पुत्रे भवं वीर्यं, सुपुत्रवतः “गोमतः”
गवादि-पशुमतः “रायः” धनस्य दानेन अस्मान् “पूर्वि” पूरय ।
एतन्नामर्थं कुत इत्यत आह—त्वं “महान्” गुणाधिकः
श्रेष्ठश्च “असि” भवसि खलु ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

यस्त इन्द्र नवीयसीं गिरं मन्द्रामजीजनत् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

चिकित्विन्मनसं धियं प्रत्नामृतस्य पिप्युषीम् ॥*२

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “यः” यजमानः “नवीयसीं”
नवतरां पुनः पुनः क्रियमाणतया “मन्द्रां” मदकरीं “गिरं”
स्तुतिलक्षणां वाचं “ते” त्वदर्थम् “अजीजनत्” उदपौपदत्
अकार्घीदित्यर्थः । तस्मैः “स्तोत्रे” त्वं “प्रत्नां” पुरातनीम्
“ऋतस्य” सत्यस्य सम्बन्धि यद्वा तृतीयार्थे षष्ठी (३, ३, ६३)
सत्येन “पिप्युषीं” प्रवृद्धां “लिङ्गजोष (६, १, २६)”—
इति प्यायते; पौ-भावः तादृशः “चिकित्वित् मनसं” कित
ज्ञाने कसौ रूपम्, अकारस्येकारश्चाद्दसः चिकित्वांसि
ज्ञानानि सर्वेषां हृदयानि यथेति अभयं क्रियमाणं यत्तव
रक्षणं तत् सर्वेषां हृदयं प्रज्ञापयतीति । ततः अतीन्द्रियार्थ-
दर्शिकां “धियं” त्वदीयं रक्षणाख्यं कर्म तस्मै कुरु ॥

“यस्त इन्द्र-“इन्द्रयस्ते”—इति व्यत्ययेन पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तमुष्टवाम यं गिर इन्द्रमुक्थानि वावधुः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

पुरुषस्य पौंस्या सिषासन्तो वनामहे ॥*३॥ [१६]

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । ऋषयः “तम्” परस्परमाहुतं पूर्वोक्त-
 लक्षणम् “उ”—इत्यवधारणे तमेव “इन्द्रम्” “स्तवामः”
 स्तुतिभिः स्तुमः “यम्” इन्द्रं “गिरः” अस्माकं स्तुतयः
 “उक्थ्यानि” शस्त्राणि च “वावुधुः” प्रावर्षयत् तं स्तुमः ;
 ततो वयम् “अस्य” इन्द्रस्य “पुरूणि” बहूनि “पौस्याणि”
 वीर्याणि “सिषामन्तः” ‘षण् सभक्तौ’ सनीडभावपक्षे आस्त्रे
 कृते रूपं, “सन्तोतेरनः (८, ३, १०८)”—इति सांख्यिकं
 षत्वम् । तानि वीर्याणि सभक्तुमिच्छन्तः सन्तो “वनामहे”
 तमिन्द्रं स्तुतिभिः सभजामहे ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायण्यस्य चतुर्थाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वैदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकसांग्रवत्तक-श्रीवीर-बुद्ध-भूपात्र

सामान्य पुरश्चरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये

सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायण्ये चतुर्थाध्यायः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ५ ॥

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

पञ्चमाध्यायः आरभ्यते ।

१ २ १ २

प्र त आश्विनीः पवमान धेनवो

२ १ २ २ १ २ २ १ २

दिव्या अष्टयन् पयसा धरीमणि ।

१ २२ ३ १ २ ३
प्रान्तरिच्चात्स्थाविरीस्ते असृक्षत

१ २ ३ १ २ ३ १ २
ये त्वा मृजन्त्यृषिषाण्य वेधसः ॥*१*॥

ऋ० ऋषिगणाः । छ० जगती । दे० सोमः । तत्र,
प्रथमे खण्डे प्रतन्नाश्विनीरिति वृचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा—हे “पवमान” ! सोम ! “ते” तव “आश्विनीः” व्याप्ताः
‘अथू व्याप्तौ (स्वा० आ०)’ तस्मादीणादिको विनिः, ततोऽण्,
व्यत्ययेनाद्युदात्तः “धेनवः” प्रीणयित्रः “दिव्याः” दिवि भवाः
दिवः पतन्त्यो धाराः “पयसा” बुक्ताः “धरीमणि” धारके द्रोण-
कलशे “प्र असृग्न्” गच्छन्ति “ये” “वेधसः” विधातारः
ऋत्विजः हे सोम ! “ऋषिषाण्य” ! ऋषिभिः सम्भक्तत्वात्
“त्वा” त्वाम् “मृजन्ति” अभिषृण्वन्ति, “ते” वेधसः
“स्थाविरीः” “स्थविरा धाराः” “अन्तरिच्चात्” सकाशात् “प्र
असृक्षत” पात्रं प्रति सृजन्ति ॥

“धेनवः”-“धीजुवः”—इति पाठौ, “प्रान्तरिच्चात् स्थावि-
रीस्ते असृक्षत”-“प्रातर्ऋषयः स्थाविरीरसृक्षत”—इति च ॥१॥

३ २ ३ १ ३ २ १ २
उभयतः पवमानस्य रश्मयो

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ध्रुवस्य सतः परि यन्ति केतवः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
यदी पवित्रे अधि मृज्यते हरिः

२ ३ १ २ ३ १ २
सत्ता नि योनौ कलशेषु सीदति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पवमानस्य” पूयमानस्य “ध्रुवस्य” अय-

मविचलितस्य “सतः” विद्यमानस्य सोमस्य “केतवः” प्रज्ञा-
पका रश्मयः “उभयतः” इतश्चामुतश्च “परि यन्ति” परितो
गच्छन्ति अभिषवसमर्थे एवं भवति । “यदि” यदा “पवित्रे”
दद्यापवित्रे “हरिः” हरितवर्णोऽयं सोमः “अधि सृज्यते”
तदानीं “सप्ता” सदनशीलोऽयं “योनी” योनिषु स्थानेषु
कलशेषु द्रोणकलशादिषु पात्रेषु निष्ठीदति” निषस्थो भवति ॥

“योनी”-“योना”—इति च पाठी ॥ २ ॥

१ २ १ २ २ १ २
विश्व्वा धामानि विश्वचक्ष ऋभ्वसः

१ १ १ २ १ २ २ २ १ २
प्रभोष्टे सतः परि यन्ति केतवः ।

१ १ १ २ १ २ ३
व्यानशी पवसे सोम धर्मणा

१ २ १ १ २ १ २
पतिर्विश्वस्य भुवनस्य राजसि ॥ ३ ॥ [१]

षष्ठ तृतीया । हे “विश्वचक्षः !” सर्वस्य द्रष्टा ! सोम !
“प्रभोः” परिहृष्टस्य “सतः” “ते” तव “ऋभ्वसः” “ऋभ्वा”—
इति मङ्गलम् । महान्तः “केतवः” रश्मयः “विश्व्वा” विश्वानि
सर्वाणि “धामानि” तेजः-स्थानानि देव-शरीराणि “परियन्ति”
परितो गच्छन्ति प्रकाशयन्तीत्यर्थः । हे “सोम !” “व्यानशी”
व्यापनशीलस्व “धर्मणा” धारकेण रसनिष्पन्देन “पवसे”
पूयसे । किञ्च “विश्वस्य भुवनस्य” “पतिः” स्वामी त्वं “राजसि”
ईश्वरो भवसि ॥

“प्रभोष्टेसतः परियन्ति”-“प्रभोस्तेसतः परियन्ति”—इति
पाठी, “व्यानशी”-“व्यानशि”—इति, “धर्मणा”-“धर्मभिः”
—इति च ॥ ३ ॥ [१]

१ २

३ २ ३ १

२ २ ३ २

पवमानो अजीजनद्विचित्रं न तन्यतुम् ।

२ २

३ २ ३ १

ज्योतिर्वैश्वानरं बृहत् ॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः । क० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीय-
ल्लेचे—प्रथमा । “पवमानः” पूयमानः सोमः “बृहत्” महत्
“वैश्वानरं” वैश्वानराख्यं “ज्योतिः” तेजः “द्विचित्रं” द्युलोकस्य
“चित्रं” विचित्रं “तन्यतुं न” अशनिमिव “अजीजनत्”
अजनयत् ॥ १ ॥

१ २

३ २ ३ २ ३ १ २

३ २

पवमान रसस्तव मदो राजन्नदुच्छुनः ।

२४ ३ १ २

वि वारमव्यमर्षति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “राजन् !” दीप्यमान ! “पवमान !”
पूयमान ! सोम ! “तव” त्वदीयः “मदः” मदकरः “अदुच्छुनः”
रक्षोवर्जितः “रमः” “अव्यम्” अविमयं “वारं” बालं दशा-
पवित्तम् “वि अर्षति” अभिगच्छति ॥

“पवमानरसस्तव”-“पवमानस्य ते रसः”—इति पाठौ ॥२॥

१ २

३ २ ३ २ ३ १ २

३ २

पवमानस्य ते रसो दक्षो वि राजति द्युमान् ।

१ २ २ ३ २ २ ३ २

ज्योतिर्विश्वं स्वर्दशे ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । हे सोम ! “पवमानस्य” “ते” त्वदीयः
“रसः” “दक्षः” “द्युमान्” दौसिमान् “विराजति” प्रकाशते ।

न केवलं स्वयमेव प्रकाशते किन्तु “विश्वं” व्याप्तं “स्वः” सर्वं
“ज्योतिः” तेजः “दृशे” द्रष्टुं करोतीति शेषः ॥

“पवमानस्यतेरसः”-“पवमानरसस्तव”—इति पाठौ ॥१॥ [२]

१७ १ १ २२ ३ २ ३ २ ३ १ २

प्र यद्गावो न भूर्णयस्त्वेषा अयासो अक्रमुः ।

१ २ ३ २७ ३ १ २

घ्नन्तः कृष्णामप त्वचम् ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । क० गायत्री । दे० सोमः । अथ प्रय-
द्गाव इति षडृचं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “यत्” ये
अभिषुताः सोमाः “गावः न” उदकानौव तानि यथा तूर्ण-
मधः पतन्ति तद्वत् ; गाव एव वोपमीयन्ते, ता यथा स्वं गोष्ठं
प्रत्याशु गच्छन्ति तद्वत् ; अथवा गावः स्तुतिवचनाः यथा
स्तुत्यं प्रति क्षिप्रं प्राप्नुवन्ति तद्वत्, “भूर्णयः” क्षिप्राः, “त्वेषाः”
दीप्ताः “अयासः” अयाः गमनशौलाः, “कृष्णं” कृष्णवर्णम्
“अपत्वचम्” अपकृष्टां त्वचं “घ्नन्तः” विनाशयन्तः, ईदृग्भूता
ये सोमाः “प्र अक्रमुः” तां स्तुम इति शेषः ॥

“यत्”-“ये”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३क २२

सुवितस्य वनामहेऽति सेतुं दुराध्यम् ।

३ १ ३ १ २ ३ ३ २

साङ्ग्राम दस्यमव्रतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सुवितस्य” शोभनं प्राप्तस्य सोमस्य
सम्बन्धिनम् “अतिसेतुम्” रक्षोविषयं बन्धनं “वनामहे”
सोमकर्तृकं रक्षसां बन्धनं स्तुम इत्यर्थः । कौटुम्भम् ? “दुरा-
ध्यम्” दुष्प्रापणीयम् किञ्च “अव्रतम्” यज्ञादि-कर्म-रहितं
“दस्य” शत्रुं “साङ्ग्राम” अभिभवेम ॥

“दुरास्यं”-“दुरास्यं”, “साङ्ग्राम”-“साङ्गांसः”—इति पाठाः ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
शृण्वे वृष्टेरिव स्वनः पवमानस्य शुष्मिणः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
चरन्ति विद्युतो दिवि ॥*३*॥

अथ तृतीया । “शृण्वे” श्रूयते । कः ? “स्वनः” ।
किमिव ? “वृष्टेः” वर्षणस्य स्वन इव तस्य यथा महान् स्वनः
श्रूयते तद्वत् प्रभूतरस पात-समये श्रूयते । कस्य स्वन इति ?
तत्राह—“पवमानस्य” पूयमानस्य “शुष्मिणः” बलवतः तस्यैव
“विद्युतः” दौमयः “दिवि” अन्तरिक्षे चरन्ति ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ७ १ १ २ ३ १ २
आ पवस्व महीमिषं गोमदिन्दो हिरण्यवत् ।

१ २ ३ १ २
अश्ववत्सोम वीरवत् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे “इन्दो !” “सोम !” अभिषुतः त्वं
“महीम् इषम्” महदन्नम् “आ पवस्व” । कौटुम्भम् अन्नम् ?
“गोमद” गोभिर्युक्तम्, “हिरण्यवत्” सुवर्णोपेतम्, “अश्ववत्”
अश्वोपेतम्, “वीरवत्” पुत्रयुक्तम् ॥

“अश्ववत्सोमवीरवत्”-“अश्ववद्वाजवस्तुतः”—इति पाठौ ॥४॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
पवस्व विश्वचर्षण आ मही रोदसी पृथ ।

३ २ ७ ३ २ ३ १ २
उषाः सूर्यी न रश्मिभिः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । हे “विश्वचर्षणे !” विश्वस्य द्रष्टः । सोम !
स त्वं “पवस्व” चर रसम् । तथा कृत्वा तेन रसेन “मही”
“रोदसी” आवापृथिव्यौ “आ पृथ” आ पूरय । “उषाः”

उषसः एकदेशवाचिनोषः-शब्देनाहान्युपलक्ष्यन्ते तत्प्राधान्यात् अहानि “रश्मिभिः” “सूर्यीन” सूर्य इव ॥

“पवस्व विश्वचर्षणे”-“पवस्व विश्वचर्षण”—इति पाठौ ॥ ५ ॥

१ २

३ २ ३ १ २

३ १ २

परि नः शर्मयन्त्या धारया सोम विप्रवतः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

सरा रसेव विष्टपम् ॥*६*॥ [३]

अथ षष्ठी । हे सोम ! “नः” अस्मभ्यं “शर्मयन्त्या” सुखयन्त्या धारया “विप्रवतः” सर्वतः “परि सरा” परिसर परिचर । “रसेव” रसेनेव “विष्टपं” भूलोकम् । यद्वा रसा नदी स्थानं सा प्रवणरूपमिव ॥

“परिनः”-“परिणः”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [३]

इति सामवेदार्थे प्रकाशे उत्तराग्र्यस्य पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

३ १ २

३ १ २ ३ २ ३ १ २

आशुरर्षं बृहन्मते परि प्रियेण धाम्ना ।

१ २ ३ २ ७ ३ १ २

यत्रा देवा इति ब्रुवन् ॥*१*॥

ऋ० बृहन्मतिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीय-खण्डे—आशुरर्षेति षडृचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “बृहन्मते !” महामते ! सोम ! “प्रियेण” देवानां प्रिय-तमेन “धाम्ना” शरीरेण “धारया” “आशुः” शीघ्रः सन् “पर्यर्षं” परिगच्छ, “यत्र” “देवाः” इन्द्रादयः वर्तन्ते—“इति” “ब्रुवन्” उच्चारयन्, तं देशं गच्छामीति ब्रुवन्नि-त्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
परिष्कृण्वन्ननिष्कृतं जनाय यातयन्निषः ।

३ २ ३ १ २२
पृष्टिं दिवः परि स्रव ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अनिष्कृतम्” असंस्कृतं यजमानं स्थानं वा परिष्कृण्वन् संस्कुर्वन् “जनाय” “इषः” अद्भानि “यातयन्” निर्गमयन् “दिवः” अन्तरिक्षात् “पृष्टिं” “परि स्रव” ॥ २ ॥

३ २७ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ २
अथ ७ स यो दिवस्परि रघुयामा पवित्र आ ।

१ २ ३ १ २२
सिन्धोरूर्मा व्यचरत् ॥*३*॥

अथ तृतीया । “सः” “अयं” सोमः “पवित्रे आ” सिन्धु-मानः—इति शेषः “सिन्धोः” जलस्य “जर्मा” जर्मा सङ्घाते “वि अचरन्” विविधं चरति । स इत्युक्तम्, कः ? इत्याह— “यः” “दिवस्परि” द्युलोकस्योपरि “रघुयामा” लघुगमनः देवप्राप्तौ, सोऽयमिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २७ ३ १ २ ३ १ २
सुत एति पवित्र आ त्विषिं दधान ओजसा ।

३ १ २ ३ १ २
विचक्षाणो विरोचयन् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “सुतः” अभिषुतः सन् “पवित्रे” दशा-पवित्रे “आ”—इत्यनर्थकः “ओजसा” बलेन “शौघ्रम्” “एति” गच्छति । कौटुम्भः सन् ? “त्विषिं” दौषिं “दधानः” धारयन्, “विचक्षाणः” सर्वं पश्यन्, “विरोचयन्” दीपयन् ; किम् ? देवानिति शेषः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
आविवासन् परावतो अथो अर्वावतः सुतः ।

१ २ ३ १ २
इन्द्राय सिच्यते मधु ॥*५*॥

अथ पञ्चमौ । “सुतः” अभिषुतः सोमः “परावतः” दूर-
नामैतत् दूरस्थान् “अथो” अपि च “अर्वावतः” अन्तिकस्थांश्च
देवान् “आ विवासन्” रसेन परिरक्षणायेत्यर्थः । “इन्द्राय”
इन्द्रार्थम् “मधु” मधुसदृशः सोमः “सिच्यते” ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समीचीना अनूषत हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥*६*॥ [४]

अथ षष्ठौ । “समीचीनाः” सम्यगञ्चिताः सङ्गताः स्तोतारः ।
“अनूषत” स्तुवन्ति किञ्च सोमं “हरिं” हरितवर्णं “हिन्वन्ति”
प्रेरयन्ति गमयन्ति “अद्रिभिः” आवभिः । किमर्थं हिन्वन्ति ?
“इन्दु” सोमम् “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पीतये” पानाय ॥६॥ [४]

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
हिन्वन्ति सूरमुस्रयः स्वसारो जामयस्पतिम् ।

३ १ २ २ ३ १ २
महामिन्दुं महीयुवः ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः भृगुः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ षष्ठात्मके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “उस्रयः” कर्मार्थं
निवसन्त्यः सर्वत्र गन्त्र इत्यर्थः । “जामयः” एकस्याः पापेः
उत्पन्नत्वात् परस्परं बन्धुभूताः, “स्वसारः” अङ्गुलिनामैतत्
(निघ० २, ५, १३) । सुष्ठु कर्मसु प्रेर्यन्ते ऋत्विग्भिरिति

स्वसारः अङ्गुल्यः, “महीयुवः” सोमाभिषवं कामयमानाः
 सन्तः “सूरं” सुवीर्यं सोमे पीते वीर्यं भवतीति ; शोभनं
 वीर्यं कारणं वा, सर्वेषां कर्मणि प्रेरकं वा, तादृशम् “पतिम्”
 सर्वस्य स्थावर-जङ्गम-जातस्य स्वामिनं, यस्माद् देवार्थमिच्छते-
 ऽतएव “महाम्” देवेभ्यो दीयमानत्वेन महान्तं मंहनीयं वा
 “इन्दुम्” ग्रहेषु स्यन्दमानं सोमं “ह्रिन्वन्ति” प्रेरयन्ति “ह्रिवि
 प्रीति-गत्योः (भ्वा० प०)”—इति धातोरेतद्दूपं स्वादि ॥ १ ॥

१ १ ३ १ २ ३ ३ १ ३ १ २ ३ २

पवमान रुचारुचा देव देवेभ्यः सुतः ।

२ ३ २ ३ १ २

विप्रवा वसून्या विश्वा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” दशापवित्रेण पूय-
 मान ! यद्वा पुनान शुद्ध ! सोम ! “रुचारुचा” “रुच दीप्ती
 (भ्वा० आ०) सर्वेण तेजसा हे “देव !” दीप्यमान ! “देवेभ्यः”
 देवार्थं “सुतः” अभिषुतः त्वं “विश्वा” व्याप्तानि सर्वाणि
 बहूनि “वसूनि” धनानि “आ विश्वा” अस्मान् प्रापय यद्वा
 सर्वाणि “वसूनि” वासस्थानानि ग्रहादीनि “आविश” सम-
 म्नात् प्रविश ॥

“देवेभ्यस्सुतः”—“देवेभ्यस्सरि”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ १ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ १

आ पवमान सुष्टुतिं वृष्टिं देवेभ्यो दुवः ।

३ १ २ ३ १ २

द्वेषि पवस्व संयतम् ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” पूयमान ! पुनान ! वा
 सोम ! “सुष्टुतिं” शोभनस्तुति-युक्तां “वृष्टिं” “देवेभ्यः”

देवानां “दुवः” “सुपां सुलुक् (७, १, ३८)”—इति चतुर्थ्यां लुक् दुवसे परिचरणाय “आ पवस्व” आ गमय त्वम् यथा मदीयया स्तुत्या वृष्टिर्भवति तथा कुर्वित्यर्थः । किञ्च अस्माकम् “इवे” अन्वार्थञ्च “संयतं” सम्यगस्मान् सङ्गच्छतीति वृष्टिं कुरु यद्वा “दुवः” परिचर्यां मभिलक्ष्य क्रियमाणां “सुष्टुतिं” शोभन-स्तुतिरूपां वृष्टिं बहूशः स्तुतिमित्यर्थः, एतां देवेभ्यः प्रापय ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदाहं प्रकाशे उत्तरायणस्य पञ्चमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविरग्निः

३ १ २ ३ २ ३ १ २
सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा

३ १ २ ३ २ ३ १ ०
द्युमद्भि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥*१*॥

ऋ० शतम्बरः । छ० जगतौ । दे० अग्निः । अथ तृतीय-खण्डे, प्रथमदक्षे प्रथमा । “जनस्य” “गोपा” गोपयिता रक्षिता, “जागृविः” जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः, “सुदक्षः” सुबलः सर्वैः स्नाघनीयबलः, सः “अग्निः” “नव्यसे” नवतराय “सुविताय” लोकानां कल्याणाय “अजनिष्ट” जातः । ततः “घृत-प्रतीकः” घृतेन प्रज्वलिताङ्गः, बृहता” महता “दिवि-स्पृशा” द्युलोकं प्राप्नुवता तेजसा युक्तः, “शुचिः” शुद्धः, एवं-विधोऽग्निः “भरतेभ्यः” ऋत्विग्भ्यः तत्तदर्थं “द्युमत्” दीप्ति-मत् यथा भवति तथा “भाति” प्रकाशते ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हित-

२२ ३ १ २२
मन्वविन्दं क्षिश्रियाणं वनेवने ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
स जायसे मथ्यमानः सहो मह-

२२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ३*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” “अङ्गिरसः”—एतन्नामका ऋषयः “गुहा” गुहायां “हित” निहितं निगूढं “वनेवने” वृक्षे “क्षिश्रियाणम्” आश्रितम् “त्वाम्” “मन्वविन्दन्” अलभन्त । “महत्” महता “सहः” सहसा बलेन युक्तः “सः” त्वं “मथ्यमानः” “जायसे” हे “अङ्गिरः” ! अङ्गिरसां प्रकृतिभूत ! त्वां “सहसस्पुत्रम्” आहुः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
यज्ञस्य कितुं प्रथमं पुरोहित-

३ १ २२ ३ १ २२
मग्निं नरस्त्रिषधस्थे समिन्धते ।

१ २ ३ १ ३ २ ३ २ ३ २ ३
इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि

२ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २
सौदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥*३*॥[६]

अथ तृतीया । “नरः” कर्मणां नेतारः ऋत्विजः “यज्ञस्य” यागस्य “कितुं” प्रज्ञापकं “पुरोहितं” यजमानैः पुरस्तात् “इन्द्रेण” “देवैः” “सरथं” इन्द्रदेवानां तेषां मान्यत्वात् समानरथम् “अग्निं” “त्रिषधस्थे” त्रिस्थाने विहारप्रदेशे “प्रथमं”

“समिन्धते” सम्यग् दीपयन्ति । ततः “सुक्रतुः” शोभन-
कर्मा “होता” देवानामाह्वाता “सः” अग्निः “बर्हिषि”
बर्हिर्युक्ते तस्मिन् स्थाने “यजथाय” यज्ञाय “निषीदन्”
न्यसीदत् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥

“समिन्धते”-“समौधिरं”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ १ २२
अयं वां मित्रावरुणा सुतः सोम ऋतावृधा ।

२७ ३ (२ ३ १ २
ममेदिह श्रुतं हवम् ॥*१*॥

ऋ० गृत्समदः । क० गायत्री । टे० मित्रावरुणो वा ।
अथ द्वितीयतृचे प्रथमा हे “ऋतावृधा !” ऋतस्य सत्यस्य
वा वर्द्धको ! “मित्रावरुणा” हे मित्रावरुणो ! “वां” युवाभ्याम्
“अयं” “सोमः” “सुतः” अभिषुतः । यस्मादेवं तस्मात्
“इह” अस्मिन् यज्ञे “ममेत्” मदीयमेव “हवम्” आह्वानं
“श्रुतं” शृणुतम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ २
राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे !

३ १ २
सहस्रस्यूण आशति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “राजानो” ईश्वरो दीप्यमानो वा “अन-
भिद्रुहा” अर्नाभिहोधारो मित्रावरुणो “ध्रुवे” स्थिरे “उत्तमे”
उत्कृष्टे “सहस्रस्यूणे” “सदसि” स्थाने “आशति” उपविशतः
तावागच्छतामिति शेषः ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २
ता सन्नाजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती ।

१ २ ३ २

सचेते अनवह्वरम् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । “सम्नाजा” सम्नाजौ आन्नयैव सर्वेषां
शास्त्रारौ, “घृतासुती” घृतान्नी “तद्दामहित्वंघृताद्वावस्तु”—
इति मन्त्रान्तरात्, “आदित्या” अदितेः पुत्री, “दानुनस्यती”
‘दानुनः’ धनस्य देवस्य वा ‘पति’ स्वामिनौ, “ता” तौ मित्रा-
वरुणौ “अनवह्वरम्” अकुटिलं यजमानं “सचेते” हविर्भक्ष-
णार्थं सेवेते ॥ ३ ॥ [७]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

इन्द्रो दधीची अस्यभिर्द्विवाण्यप्रतिष्कृतः ।

३ १ २ ३ १ २ २

जघान नवतीर्नव ॥*१*॥

ऋ० राहुगण गोतमः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ तृतीयतृचे—प्रथमा । अत्र शास्त्रायनिन इतिहासमाच-
क्षते—“आथर्वणस्य दधीचो जीवतो दर्शनेन असुराः परा-
बभूवुः । अथ तस्मिन् स्वर्गते सति असुरैः घूर्णा पृथिव्यभवत् ।
अथेन्द्रस्तैरसुरैः सह योद्दुमशक्तुवंस्तसृषिमन्विच्छन् स्वर्गं गत
इति श्रुत्वा । अथ दप्रच्छ तत्रत्यान्—‘नेह किमस्य किञ्चित्
परिशिष्टमङ्गमस्ति ?’—इति ; तस्मा अवोचन्—‘अस्येतदाश्वं
शौर्षं, येन शिरसा अश्विभ्यां मधुविद्यां प्राब्रवीत्, तत्तु न
विद्यः यत्राभवत्’—इति । पुनरिन्द्रोऽब्रवीत्—‘तदन्विच्छत’—
इति । तद्दान्वेषिषुस्तच्छर्षणावत्यनुविद्या जङ्घुः । शर्षणावद्ध
वै नाम कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे सरः स्यन्दते । तस्य शिरसोऽश्वि-
भिरिन्द्रोऽसुरान् जघान”—इति । “अप्रतिष्कृतः” परैरप्रति-
शब्दितः प्रतिकूल-शब्द-रहितः इन्द्रः आथर्वणस्य “दधीचः”—

एतत्संज्ञकस्य ऋषेः “अस्थभिः” पार्श्व-शिरः-सम्बन्धिभिरस्थिभिः
 “नवतौर्नव” नवसङ्क्राका नवतीः दशोत्तराष्टशतसङ्क्राकाः
 (८१०) तथाहि—लोकत्रयवर्त्तिनो देवान् जेतुमादावासुरी
 माया त्रिधा सम्पद्यते ; त्रिविधा सा अतीतानागतवर्त्तमान-
 काल-भेदेन तत्कालवर्त्तिनो देवान् जेतुं पुनरपि प्रत्येकं त्रिगु-
 णिता भवति—एवं नव सम्पद्यन्ते ; पुनरपि उक्त्साहादि-शक्ति-
 त्रय रूपेण त्रैगुण्यं सति सप्तावंशातः सम्पद्यते ; पुनः सात्वि-
 कादिगुणत्रयभेदेन त्रैगुण्ये सति एकोत्तराश्रीतः सम्पद्यते ;—
 एवं चतुर्भिस्त्रिकैर्गुणिताया मायाया दशसु दिक्षु प्रत्येकमव-
 स्थाने सति नवनवतयः सम्पद्यन्ते । एवंविधमायारूपाणि
 “द्वत्राणि”. आवरकाण्यसुरजातानि “जघान” हतवान् दधौचः
 —दधि अञ्चतीति दध्यङ्, अञ्चतः ऋत्विगित्यादिना (३, २,
 ५८) क्षिन्, अनदितामिति (६, ४, २४) न-लोपः, षष्ठेऽक-
 वचने “अचः (६, ४, १३८)”—इत्यकारलापे चाविति (६,
 ३, १३८) दीर्घत्वम्, उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्त्युदात्तत्व-
 विधानेन तद्वाध्यते । अस्थभिः—“हृन्दस्यपि दृश्यते (७, १,
 ७६)”—इति अनजादावपि अस्थि-शब्दस्यानडादेशः सचा-
 दात्तः ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ २७ ३ १ २ ३ १ २

इच्छन्नप्रवस्य यच्छिरः पर्वतेष्वपश्रितम् ।

१ २ ३ १ २

तद्दिदृच्छ्यर्थावति ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “पर्वतेषु” पर्ववत्सु गिरिषु अपश्रितम् अप
 गत्य स्थितम् “अश्वस्य” अश्व-सम्बन्धि दधौचः “यत्”
 “शिरः” “इच्छन्” इन्द्रो वर्त्तते, “श्र्यर्थावति” एतत्संज्ञके

सरसि “तत्” शिरः “विदत्” अज्ञासीत् ‘ज्ञात्वा, तदाहृत्य,
 तदीयैः अस्थिभिः हवाणि जघान’—इति पूर्वस्यामृचि
 सम्बन्धः । इच्छन्—इषु इच्छायां तुदादित्वाच्छप्रत्ययः ।
 विदत्—वेत्तेर्लुङि व्यत्ययेन च्चोरडादेशः । शर्य्यणावति—
 शर्य्यणा नामानो देशास्तेषामदूरभवं सरः शर्य्यणावत् ;
 मध्वादिषु शर्य्यणाशब्दस्य पाठात् “मध्वादिभ्यश्च (४, २, ८६)”
 —इति चातुर्थिको मतुप्, “मञ्जायाम् (८, २, ११)” —इति
 मतुपो वत्वम्, मती “बह्वृचोऽनजिरादीनाम् (६, ३, ११८)”
 —इति दीर्घः ॥ २ ॥

उ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ क २ र

अत्राह गोरमन्वत नाम त्वष्टुरपीच्यम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २

इत्या चन्द्रमसो गृहे ॥ *३* ॥ [८]

अथ तृतीया । “अत्राह” अस्मिन्नेव “गोः” गन्तु “चन्द्र-
 मसः” “गृहे” मण्डले “त्वष्टुः” दीप्तस्य आदित्यस्य सम्बन्धि
 “अपीच्यं” रात्रावन्तर्हितं स्वकीयं यत् “नाम” तदादित्यस्य
 रश्मयः “इत्या” इत्यमनेन प्रकारेण “अमन्वत” अजानन्
 उटकमये स्वच्छे चन्द्रविम्बे सूर्य्ये किरणाः प्रतिफलन्ति, तत्र
 प्रतिफलिताः किरणाः सूर्य्ये यादृशीं संज्ञां लभन्ते तादृशीं
 चन्द्रेऽपि वर्त्तमानां लभन्त इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—यद्रा-
 त्रावन्तर्हितं सौर तेजस्तच्चन्द्रमण्डलं प्राविश्य अहनीव नैशं
 तमो निवार्य्य सर्वं प्रकाशयति ; ईदृग्भूत-तेजसा युक्तः सूर्य्य-
 चन्द्र एव, हादशस्वादित्येषु इन्द्रस्यापि परिगणितत्वात् ।
 अतोऽहोरात्रयोः प्रकाशक इन्द्र एवेति इन्द्रस्तुतेः प्रतीयमान-
 त्वादिन्द्रोदेवतेत्येतदुपपन्नं भवति । अत्र निरुक्तम्—“अथा-

प्यस्यैको रश्मिश्चन्द्रमसं प्रति दीप्यते तदेतेनोपेक्षितव्यमा-
दित्यतोऽस्य दीप्तिर्भवतीति 'सुषुम्णः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा
गन्धर्वः'—इत्यपि निगमो भवति ; सोऽपि गौरुच्यते—
“अत्राह गोरमन्वत”—इति (२, ६,) । “अत्राह गोः सममं-
सतादित्यरश्मयः स्वनामापीच्यमंपगतमपचितमपिहितमन्त-
र्हितं वा (४, २५)”—इति ॥ अमन्वत—‘मनु अवबोधने
(त०, आ०) । अपीच्यम्—अपपूर्वाच्चिनोतेर्निपातनाद्
यत्, अतएवाभिमतरूपमिद्धिः ; यद्वा अपिपूर्वादञ्चतेः
“ऋत्विग् (३, २, ५८)”—इत्यादिना क्तिन्, “अनिदिताम्
(६, ४, २४)”—इति न-लोपः, अपिगते निर्गते भवमपी-
च्यम् “भवे क्न्दसि (४, ४, ११०)”—इति यत्, “अचः
(६, ४, १२८)”—इत्यकारलोपे “चौ (६, ३, १३८)”—
इति दीर्घत्वम् ; ‘अपीच्योऽप्रकाशः’—इति भट्टभास्करमिश्रः ।
इत्या—इदम्-शब्दाच्च “था हेतौ च क्न्दसि (५, ३, २६)”—
इति प्रकारवचने थाप्रत्ययः ; यदि तत्रेदं-शब्दो नानुवर्तते
तदानौम् “इदमस्थमुः (५, ३, २४)”—इति थसुः प्रत्ययः ;
“अव्ययादाप्-सुपः (२, ४, ८२)”—इति सुब्लुकं बाधित्वा
“सुपां सु-लुक् (७, १, ३८)”—इत्यादिना डादेशः । चन्द्र-
मसः—चन्द्रमाह्लादनं मिमीते निर्मिमीते—इति चन्द्रमाः
“चन्द्रेऽमीडित् (३०, ४, २२७)”—इत्यसि-प्रत्ययः ; दासी-
भारादिषु पठितत्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ; पूर्वपदञ्च
“स्फायितश्चि (, ,)”—इत्यादिना रक्-प्रत्ययान्तत्वादन्तो-
दात्तम् ॥ ३ ॥ [८]

३१ २३ १ २२ ३ २ २ ३ १ २

द्वयं वामस्य मन्मन इन्द्राग्नी पूर्यस्तुतिः ।

३ २ ३ १ २

अभ्राहृष्टिरिवाजनि ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नीः । अथ चतुर्थद्वये—प्रथमा । हे “इन्द्राग्नी !” “इयं” “पूर्वस्तुतिः” पूर्वा स्तुतिः मुख्या स्तुतिः, कस्य सम्बन्धिनी ? “मन्ननः” स्तोतुः अस्मात् वसिष्ठात् “वां” युवाभ्यां युवयोरर्थम् “अभ्रात्” मेघात् “वृष्टिर्व” बह्वी सती “अजनि” प्रादुर्भूता, तां शृणुतमित्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ ६८ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

शृणुतं जरितुर्हवमिन्द्राग्नी वनतं गिरः ।

३ १ २ ३ १ २

ईशाना पिप्यतं धियः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्राग्नी !” “जरितुः” स्तोतुः “हवम्” आह्वानं युवां शृणुतम् । श्रुत्वा च “गिरः” तदौयाः स्तुतीः “वनतं” सम्भजतम् । तथा “ईशाना” ईश्वरौ युवां “धियः” अनुष्ठितानि कर्माणि “पिप्यतं” तैस्तैः फलैः पूरयताम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

मा पापत्वाय नो नरेन्द्राग्नी माभिश्स्तये ।

१ २ ३ २

मा नो रौरधतं निदे ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । हे “नरा !” नेतारौ ! इन्द्राग्नी ! “नः” अस्मान् “पापत्वाय” ह्यनभावाय “मा रौरधतम्” मा वशं नयतम्, तथा “अभिश्स्तये” शत्रुभिः कृतायाभिश्सनाय मा रौरधतम्, तथा “निदे” निन्दकाय मा रौरधतं मा वशौकुचतम् ॥ ३ ॥ [६]

इति रामवेदाथप्रकाशे उत्तरायन्यस्य पञ्चमसाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व दक्षसाधनो देवेभ्यः पीतये हरे ।

३ १ २ ३ १ ३ १ २
मरुद्भ्यो वायवे मदः ॥*१*॥

ऋ० दृढच्छत् । क० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थ-
खण्डे प्रथमलक्षे—प्रथमा । हे “हरे !” हरितवर्ण ! पापहन्त-
र्वा सोम ! “दक्षसाधनः” दक्षो बलं तस्य साधनो “मदः”
मदकरश्च त्वं “पवस्व” क्षर । किमर्थम् ? “देवेभ्यः” इन्द्रा-
दिभ्यः “पीतये” पानाय, तथा “मरुद्भ्यः” “वायवे” च पीतये
पवस्व ॥ १ ॥

१ ३ १ ० २ ३ १ २ ३ २७ ३ १ २ ३ २
सं देवैः शोभते वृषा कविर्योऽनावधि प्रियः ।

१ २ ३ १ २
पवमानो अदाभ्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अयं” सोमः “संशोभते”, “देवैः” सह ।
कौटुशः सोमः ? “वृषा” वर्षकः, “कविः” क्रान्तदर्शी,
“योनी” स्थाने स्त्रीये “अधि” अधिष्ठितः “प्रियः” प्रियोभूतः
सर्वेषां यद्वा प्रीणयिता “पवमानः” क्षरन् “अदाभ्यः” केना-
प्यहंसितश्च भवति अतएव सोमः सं शोभते ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २७ ३ १ २
पवमान धिया हितोऽभि योनिं कनिक्रदत् ।

१ २ ३ १ २
धर्मणा वायुमारुहः ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “धिया” कर्मणा
अस्मद्ग्रापारेण अङ्गुल्या वा “हितः” धृतः सन् “कनिक्रदत्”

शब्दं कुर्वन् “योनिं” स्थानं “द्रोणकलशं” च “अभि आरुहः”
 आभिमुख्येन आरोहणं कुरु प्रविशेत्यर्थः। तदेवाह—“धर्माणां”
 कर्माणां “वायुं” वायुसम्बन्धिपात्रमित्यर्थः, तदारुहः प्रविश ॥
 “आरुहः”-“आविश”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१०]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तवाहं सोम रारणं सख्यं इन्दो दिवेदिवे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पुरूणि बभ्रुो नि चरन्ति मामव

३ २ ३ ३ १
 परिधीं रति तां इहि ॥ *१* ॥

ऋ० मैत्रावरुणं वसिष्ठः । कृ० वृहती । दे० सोमः ।
 अथ प्रगाथरूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्दो !” स्यन्द-
 मान-सोम ! “तव” “सख्यं” सखि-कर्माणां “अहं” “दिवे-
 दिवे” अन्वहं “रारणं” रमं रणलिटि उत्तमं णलि रूपम् । हे
 “बभ्रुो !” बभ्रुवर्ण-सोम ! “पुरूणि” बहूनि रक्षांसि “मां”
 तव सख्यं स्थितं “नि अव चरन्ति” नीचोत्रं चरन्ति बाधन्ते ।
 ये मां बाधन्ते तान् “परिधीन्” “अति इहि” अतीत्य गच्छ
 अहीति यावत् ॥ १ ॥

२ ३ १ २ २ ३ १ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तवाहं नक्तमुत सोम ते दिवा दुहानो बभ्रु जधनि ।

३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

घृणा तपन्तमति सूर्यं परः शकुना इव पश्निम

॥*२*॥ [११]

अथ द्वितीया । हे “बभ्रुो !” बभ्रुवर्ण-सोम ! “उत”
 अपि च “नक्तम्” “उत” अपि च “दिवा” अहोरात्रयोः

“सख्याय” सख्यार्थं “तव” “उधनि” समीपे “अहं” रमे—
इति शेषः । “ते” वयं “वृणा” दीप्या “तपन्तं” ज्वलन्तं
“परः” परस्थानस्थितं “सूर्यं” तदात्मकं त्वाम् “अति पत्तिम्”
तत्र स्थितं त्वां प्राप्तुमतिपत्तेम् । कथमिव ? शकुना इव यथा
सुपर्णादयः पक्षिणः सूर्यमतिगच्छन्ति तद्वत् पत्त्वगतौ,
अस्माच्छान्दसो लिटि “तनिपत्योऽच्छन्दसि (६, ४, ८८)”—
इत्युपधालोपः ॥

“दुहानः”-“सख्याय”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [११]

३ १ २ ३ २३ ३ २ ३ १ २
पुनानो अक्रमीदभि विष्वा मृधो विचर्षणिः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
शुभन्ति विप्रं धीतिभिः ॥*१*॥

ऋ० वृहन्मतिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ०
द्वितीय-द्वचे—प्रथमा । “पुनानः” पूयमानः “विचर्षणिः”
विद्रष्टा सोमः “विष्वा” सर्वान् “मृधः” हिंसकान् शत्रून्
“अभि अक्रमीत्” अतिक्रान्तवान् तं “विप्रं” मेधाविनं
“धीतिभिः” कर्मभिरभिषवादिभिः स्तुतिभिर्वा “शुभन्ति”
दीपयन्ति अलङ्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
आ योनिमरुणो रुहद्गमदिन्द्रा वृषा सुतम् ।

३ १ २२
ध्रुवे सदसि सीदतु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । अयम् “अरुणः” अरुणवर्णः सोमः
“योनिं” स्थानं द्रोणकलशम् “आरुहत्” आरोहति, ततो
“वृषा” कामानां वर्षकः “इन्द्रः” “सुतम्” अभिषुतं सोमं

“गमद्” गच्छति, गत्वा “ध्रुवे सदासि” स्थिरे स्थाने द्युलो-
काख्ये “सौदति” निवसति ॥

“इन्द्रोवृषासुतम्”-“इन्द्रवृषासुतः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
नूनो रयिं महामिन्द्रोऽस्मभ्यं सोम विश्वतः ।

१ २ ३ १ २
आ पवस्व सहस्रिणाम् ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । हे “सोम !” अभिषुतस्त्वं हे “इन्द्रो !”
“नः” अस्मभ्यम् “नु” क्षिप्रं “महां” महान्तं “महस्रिणाम्”
असङ्घातं “रयिं” धनं “विश्वतः” “आ पवस्व” सर्वतः
परिस्रव ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य पञ्चमाध्यायस्य षतुर्थः खण्डः ।

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पिबा सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव हर्य्यष्वाद्रिः

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सांतुर्बाहुभ्यां सुयतो नार्वा ॥*१*॥

ऋ० मैत्रावरुण-वसिष्ठः । छ० विराट् । दे० इन्द्रः ।
अथ पञ्चम-खण्डे प्रथमतश्चे—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “सोमं”
“पिब”, स सोमः “त्वा” त्वाम् “मन्दतु” मादयतु, हे
“हर्य्यश्व !” हरिसञ्ज्ञकाश्ववन् ! इन्द्र ! “ते” त्वदर्थं “सोतुः”
अभिषवकर्तुः “बाहुभ्याम्” “अर्वा” रश्मिभ्यामश्व इव
“सुयतः” सुष्ठु परिगृहीतः “अद्रिः” यावा “यं” सोमं
“सुषाय” अभिषवं करोषि, स मन्दत्विति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥१॥

२ ३ २ ३ १ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यस्ते मदो युज्यश्चारुरस्ति येन वृत्राणि हर्यश्व हृत्सि ।

१ २ २
 स त्वामिन्द्र प्रभूवसो ममत्तु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “हर्यश्व !” “इन्द्र !” “ते” तव
 “युज्यः” योग्यः “चारुः” समीचीनः “मदः” मदकरः “यः”
 सोमः “अस्ति” विद्यते “येन” च पीतेन सोमेन “वृत्राणि”
 आवरकादीनि राक्षसादीनि “हंसि”, हे “प्रभूवसो !” प्रभूत-
 धन इन्द्र ! “त्वा” त्वां “सः” सोमः “मदतु” मादयतु ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
 बोधा सु मे मघवन्वाचमेमां यां

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

३ १ २ ३ १ २
 इमा ब्रह्म सधमादे जुषस्व ॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया । हे “मघवन् !” इन्द्र ! “ते” तव
 “प्रशस्ति” स्तुतिरूपां “यां” वाचं “वसिष्ठः” नामर्षिः
 “अर्चति” वहति, “इमां” वसिष्ठस्य सम्बन्धिनीं वाचं “सु
 आ बोध” सुष्ठु अभिवृध्यस्व किञ्च “इमा” इमानि “ब्रह्म”
 ब्रह्माणि हवीरूपाख्यानानि “सधमादे” यज्ञे “जुषस्व”
 सेवस्व ॥ ३ ॥ [१३]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरः

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 सजूस्ततचुरिन्द्रं जजनुश्च राजसे ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
 क्रत्वे वरे स्थेमन्यामुरीमुतोय-

२२ ३ १ २ ३ १ २
 ओजिष्ठं तरसं तरस्विनम् ॥*१*॥

ऋ० त्रिंशोक्तः रेभो वा । ऋ० अति जगती । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-तृचे—प्रथमा । “विश्वाः” सर्वाः व्याप्ता वा “पृतनाः” पृङ् व्यायामे (तु०, आ०) ; व्याप्रियन्ते इति पृतनाः सेनाः परस्परं मङ्गताः सत्यः “अभिभूतरम्” शत्रूणांमित्यर्थः अभिभवितारम् “इन्द्रम्” “तत्तुः” आयुधादिभिः तीक्ष्णीचक्रुः आयुधवन्तमश्ववन्तश्च चक्रुरित्यर्थः यद्वा पृतना इति संग्रामनाम (निघ० २, १७, १८) ; व्याप्रियन्ते अवेति पृतनाः संग्रामाः, सर्वानेव संग्रामानभिभावुकमिन्द्रं “नरः” नेतारः स्तोतारः अन्योन्यं मङ्गताः स्तुतिभिः तीक्ष्णमकुर्वन्, सुतोऽतिबलवान् भवतीति । यद्वा यष्टारो ऋविः प्रदानेन वीर्यवन्तं कुर्वन्तीति किञ्च स्तोतारः “राजसे” राजतेः तुमर्थे अमे प्रत्ययः (३, ४, ८) आत्मनो विराजन्तार्थं प्रकाशनार्थं सूर्यात्मानमिन्द्रं “जजनुः” जनयामासुः स्तोत्र-शस्त्रैः स्वयज्ञे प्रादुरभावयन्मित्यर्थः । किञ्च “क्रत्वा” ईदृशमिन्द्रम् “आमुरीम्” शत्रूणामभिमुख्येन मारयितारम् “उग्रम्” उद्गूणबलम् अतएव “ओजिष्ठम्” ओजस्वितमं “तरसं” प्रवृद्धं “तरस्विनं” संग्रामे शत्रुबधार्थं वेगवन्तं बलवन्तं वा एवम्भूतमिन्द्रं धनार्थं स्तुवन्ति ॥

“क्रत्वेवरेस्थेमनि”-“क्रत्वावरिष्ठं वरे”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
 नेमिं नमन्ति चक्षसा मेघं विप्रा अभिस्वरे ।

३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३
सुदीतयो वो अद्रुहोऽपि कर्णे तरस्विनः समृक्त्रभिः॥*२

अथ द्वितीया । “नेमिम्” अगान् यथा नेमिर्थाप्नोति तद्वद्विन्द्रः सर्वं व्याप्नुते तादृशं नमनशीलमिन्द्रं “चक्षसा” दर्शन-
मात्रेणैव “विप्राः” मेधाविनः “अभिस्वरे” अभिस्वरेण गीताय
स्तोत्राय इन्द्रविषयं स्तोत्रं कर्त्तमित्यर्थः “नमन्ति” नम-
स्कुर्वन्ति । कौटुभम् ? “मेघम्” इन्द्रा मेघोभूत्वा मेधातिथिं
स्वर्गमनयत् तस्मात् मेधातिथिर्मेघभृतमिति यावत् । इदानीं
यजमानः स्तोतृनाह—अपि च हे स्तोतारः ! “सुदीतयः”
शोभनदीप्तयः “अद्रुहः” कस्याप्यद्रोघारः “वः” यूयं ह्यन्दमो
वसादेशः “तरस्विनः” कर्मसु स्तोत्रेषु वा त्वरायुक्ताः सन्तः
इन्द्रस्य “कर्णे” श्राव-समीपे “ऋक्त्रभिः” अर्चनयुक्तैर्मन्त्रैः
यद्वा ऋचो बह्व्यो येषु सन्ति तैः स्तोत्रादिभिः संस्तुतः इन्द्रो
यथा युष्मदीयानि स्तोत्रादीनि शृणोति तथा सम्यगभिष्टुते-
त्यर्थः ॥

“अभिस्वरे”-“अभिस्वरा”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समु रेभासो अस्वरद्विन्द्रः सोमस्य पीतये ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
स्वःपतिर्यदी वृधे धृतव्रतो ह्योजसा समूतिभिः ॥

॥*३*॥ [१४]

अथ तृतीया । “रेभासः” रेभृ शब्दे (भ्वा० आ०) शब्द-
यितारः स्तोतारः यद्वा, “रेभासः” कश्यप पुत्रा रेभाः एत-
न्नामका ऋषयः “इन्द्रम् उ” इन्द्रमेव “समस्वरन्” सम्यग-
शब्दयन् समस्तुवन् । किमर्थम् ? “सोमस्य पीतये” सोम-

पानाय “यद्” यदा “स्वर्षतिः” स्वर्गस्य पालयिता धनस्य स्वामी वा इन्द्रः “वृधे” यजमानादिवर्षनाय भवति, तदा “धृतव्रतः” धृत-कर्मन्द्रः “ओजसा” बलेन “जतिभिः” मरुद्भिः पालनैश्च वा सह सङ्गच्छते; स्तुतिभिर्बलं मरुद्भिः पालनै-
हेन्द्रस्य भवतीत्यर्थः ॥

“समु”-“समोम्”—इति पाठौ, “स्वर्षतिः”-“स्वर्षतिम्”—
इति च ॥ ३ ॥ [१४]

१ २२ ३ २७ ३ १ २ ३ १ २

यो राजा चर्षणीनां याता रथेभिरध्रिगुः ।

१ २ ३ १ २२ ३ २३ १ २३ २ ३ २

विश्रवासां तरुता पृतनानां ज्येष्ठं यो वृत्रहा गृणे ॥*१

ऋ० पुरुहन्माः । क० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ प्रगाथ-
रूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा । “यः” इन्द्रः “चर्षणीनां मनुष्याणां
“राजा” स्वामी, “रथेभिः” रथैः “याता” आगन्ता च, “अध्रिगुः”
अधृतगमनोऽन्यैः, “विश्रवासां” पृतनानां सेनानां “तरुता”
तारकः, “यः” च “वृत्रहा” वृत्रं हतवान्, “ज्येष्ठं” गुणैर्ज्यायांसं
तं महाभागमिन्द्रं “गृणे” स्तौमि ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २३ १ २ ३ १ २३ १ २

इन्द्रं तं शुभ पुरुहन्मन्नवसे यस्य द्विता विधर्तरि ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २२

हस्तन वज्रः प्रति धायि दर्शतो महां देवो न सूर्यः

॥*२*॥ [१५]

अथ द्वितीया । हे पुरुहन्मन् ! ऋषे ! त्वं “तम्” “इन्द्रं”
“शुभ” हविःप्रदानादिना अलङ्कृत । किमर्थम् ? “अवसे”
रक्षणाय । एवमात्मा स्वात्मानं सम्बोध्य ब्रवीति—“यस्य”

तव “विधत्तरि” विधारके इन्द्रे “द्विता” द्वित्वम् अस्ति,—
 औग्र्यमनौग्र्यम् तव गद्वन् हन्तुमुग्रत्वं, तदनुग्रहाय अनुग्रह-
 छेति द्वैतमस्ति ; तौवीग्रं दर्शयति—“दर्शतः” दर्शनोयः
 “महान्” प्रभूतः “वज्रः” “देवां न सूर्यः” द्योतमानः सूर्य इव
 स्थितः, “हस्तेन” करेण “प्रति धायि” प्रतिनिहतो भवति ॥

“हस्तेन”-“हस्ताय”—इति पाठो, “महान्देव”-“महो-
 देवः”—इति च ॥ २ ॥ [१५]

इति सामवेदार्यप्रकाशे उत्तरायणस्य पञ्चमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
 परि प्रिया द्विवः कविर्वयांसि नमोर्हितः ।

३ १ २ ३ १ २
 खानैर्याति कविक्रतुः ॥ * १ * ॥

ऋ० असित देवलः । कृ० गायत्री । दे० सोमः । अथ षष्ठे
 खण्डे, प्रथमत्वे—प्रथमा । “कविः” मेधावी “कविक्रतुः”
 क्रान्त-प्रज्ञः क्रान्त-कर्मा “नम्योः” अधिषवणफलकयोः “द्वितः”
 निहितः सोमः “द्विवः” द्युलोकस्य “परि प्रिया” अति
 प्रियाणि “वयांसि” ग्रावणः ॥

“खानैः”-“सुवानः”—इति पाठो ॥ १ ॥

१ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 स सूनुर्मातरा शुचिर्जातो जाते अरोचयत् ।

३ २ ३ ३ २ ३ १ २
 महान्मही ऋतावृधा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “जातः” उत्पन्नः “शुचिः” विशुद्धः महान्
 इविह तमः “सः” सोमाख्यः “सूनुः” पुत्रः “मही” महती

“ऋतावृषा” यज्ञस्य वर्द्धयित्वग्री “जाते” विश्वस्य जनयित्वग्री
 “मातरा” आत्मनो मातरौ द्यावापृथिव्यौ “अरोचयत्” रोच-
 यति दीपयति ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र प्र क्षयाय पन्थसे जनाय जुष्टो अद्रुहः ।

३ क २ र ३ १ २

वीत्यर्षं पनिष्टये ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । हे सोम ! “प्र प्र” अत्यन्तं “क्षयाय” तव
 निवासभूताय “अद्रुहः” अद्रुहे अद्रोघे “पन्थसे” स्तोत्रे
 “जनाय” मनुष्याय “वीति” वीत्यै भक्षणाय “जुष्टः” पर्याप्तः
 त्व “पनिष्टये” स्तुतये “अर्ष” अङ्गं प्रति गच्छ ॥

“अद्रुहः”-“अद्रुहे”—इति पाठो, “पनिष्टये”-“ननिष्टया”
 —इति च ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वष्ट्वां द्याङ्गं देव्य पवमानं जनिमानि द्युमत्तमः ।

३ १ २ ३ १ २

अमृतत्वाय घोषयन् ॥*१*॥

ऋ० शक्तिः । क० ककुप् । दे० सोमः । अथ प्रगाथे
 द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “पवमान !” पूयमान ! “देव्य”
 देवसम्बन्धि सोम ! “द्युमत्तमः” अतिशयेन दीप्तिमान् “त्वं
 हि” त्वमेव “अङ्ग” क्षिप्रं “घोषयन्” शब्दयन् शब्दं कुर्वन्
 “जनिमानि” देवसम्बन्धीनि जन्मान्यभिबुध्य “अमृतत्वाय”
 अमरणाय आगच्छेति शेषः ॥

“देव्य”-“देव्या”—इति पाठो, “घोषयन्”-“घोषः”—इति
 च ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ २
 येना नवग्वा दध्यङ्पोर्नुते येन विप्रास आपिरे ।

३ १ २ ३ २ ३ १ ३ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 देवानां सुम्ने अमृतस्य चारुणो येन श्रवांस्याशत
 ॥*२*॥ [१७]

अथ द्वितीया । “नवग्वा” नवनीरु गतिः यद्वा नवभिर्मासैः
 सत्रस्यानुष्ठानात् “दध्यङ्” — एतन्नामकः अङ्गिराः “येन”
 सोमेन पणिभिरपहृतानां “हारम्” “अपोर्नुते” अपच्छाट-
 यति विवृतमकार्षीत् “विप्रासः” तत सुख्याः सर्वं मेधाविनो-
 ऽङ्गिरसः “येन” च सोमेन “आपिरे” तैरपहृता गाः आप्रवन्
 किञ्च “देवानाम्” इन्द्रादीनां “सुम्ने” सुखे यज्ञेन सञ्जाते
 सति “चारुणः” कल्याणस्य “अमृतस्य” उदकस्य सम्बन्धीनि
 “श्रवांसि” अन्नानि “येन” च सोमेन यजमानाः “आशत”
 व्याप्रवत् अलभन्त ; स त्वं देवानाममरणायागच्छेति पूर्वेषु
 सम्बन्धः ॥

“नवग्वा”-“नवग्वी”—इति पाठौ, “आशत”-“आनशुः”
 —इति च ॥ २ ॥ [१७]

१ २ ३ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २
 सोमः पुनान ऊर्मिणाव्यं वारं वि धावति ।

१ २ ३ १ २ ३ ३ १ २ १ २
 अग्रे वाचः पवमानः कनिक्रदत् ॥*१*॥

ऋ० अग्निः । ऋ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ तृतीयद्वये
 —प्रथमा । “पुनानः” पूयमानः “सोमः” “ऊर्मिणा” स्त्रीयया
 धारया “अव्यम्” अवेः सम्बन्धिनं “बालं” पवित्रं “वि धावति”
 विधिधं गच्छति । कौटुशः सोमः ? “पवमानः” पूतः “वाचः”

स्तोत्रस्य “अथे” “कनिक्रदत्” पुनः पुनः शब्दं कुर्वन् विधा-
वति ॥

“अव्यम्”-“अव्ये”—इति पाठौ ॥ १६ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
धीभिर्मृजन्ति वाजिनं वने क्रीडन्तमत्यविम् ।

३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २
अभि त्रिपृष्ठं मतयः समस्वरन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वाजिनं” बलवन्तं वा ‘वने’ वननीये वस-
तौवर्याख्ये उदके “क्रीडन्तं” संक्रीडमानम् “अत्यविम्” अवि-
शब्देन तद्रोमकृतं पवित्रमभिधीयते अतिक्रान्त-पवित्रं सोमम्
ऋत्विजः “धीभिः” स्तुतिभिः “मृजन्ति” शोधयन्ति यद्वा,
धीभिः—वर्णलापस्त्रान्दसः, धीतिभिः अङ्गुलिभिः मृजन्ति
किञ्च “त्रिपृष्ठं” त्रीणि पवित्राणि द्रोणकलशाधवनौयपूत-
भृदात्मकानि पात्राणि स्पृशतीति त्रीणि सवनानि वा स्पृशतीति
स तथाक्तः, तम् सोमं “मतयः” स्तुतयः “अभि समस्वरन्”
अभितः संस्तुवन्तीति ॥

“मृजन्ति”-“हिन्वन्ति”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ २
असर्जि कलशां अभि मीढ्वांत्समिर्न वाजयुः ।

३ १ २ ३ १ २
पुनानो वाचं जनयन्नसिष्यदत् ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया । “वाजयुः” यजमानानामन्नमिच्छन् “मीढ्वान्”
खेत्ता स सोमः “कलशान्” “अभि” लक्ष्य, कलशेषु “असर्जि”
असृज्यत । तत्र दृष्टान्तः—“समिर्न” यथा सर्पणशीलोऽश्वः
संग्रामे सृज्यते तद्वत् । ततः “पुनानः” पूयमानः सोमं “वाचं”

शब्दं “जनयन्” उत्पादयन् “असिष्यदत्” पात्रेषु स्यन्दते ॥

“मीढान्”-“मिल्हा”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

३ २ ३ १ २ २ १

सोमः पवते जनिता मतीनां

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

जनिता दिवो जनितः पृथिव्याः ।

१ १ २२ ३ १ २२

जनिताग्नेर्जनिता सूर्यस्य

३ १ २ ३ १ २२

जनितेन्द्रस्य जनितीत विष्णोः ॥*१*॥

ऋ० प्रतर्दन' । क० बृहती । दे० सोमः । अथ चतुर्थदृष्टे
—प्रथमा । “सोमः” अभिष्टूयमाणः “पवते” पात्रेषु क्षरति ।
कौटुशः ? “मतीनां” बुद्धीनां यद्वा, मननीयानां “जनिता”
जनयिता, “जनिता मन्त्रे (६. ४, ५३)”—इति निपातना-
स्त्रिलोपः । किञ्च “दिदः” द्युलोकस्य “जनिता” प्रादुर्भावयिता,
तथा “पृथिव्याः” “जनिता”, “अग्नेः” “जनिता” प्रकाशयिता,
“सूर्यस्य” सर्वस्य प्रेरकस्यादित्यस्य “जनिता”, “इन्द्रस्य”
“जनिता” तेन मदस्य जनयिता “उत” अपि च “विष्णोः”
व्यापकस्य “जनिता” जनयिता ;—एतत्सर्वं सोमेऽभिषयमाणे
भवतीति ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ७

ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीना-

३ १ २ ३ २ ३ १ २

मृषिर्विप्राणां महिषो मृगाणाम् ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्वनानां

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ०

सोमः पवित्रमत्यति रेभन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सोमः” एवरूपो भवति—“देवानां” स्तोत्रकारिणा ऋत्विजां “ब्रह्मा” ब्रह्माख्यत्विक्स्थानीयो भवति यद्वा, “देवानां” द्योतमानानामिन्द्रादीनां “ब्रह्मा” राजा भवति । तथा “कवीनां” कान्त-प्रज्ञानां “पदवीः” स्वलन्ति पदानि साधुत्वेन यो योजयति स पदवीः, वी गत्यादिषु (अटा०, उभ०)—इत्येतस्मात् क्विपि रूपम्, तथा “विप्राणां” मेधाविनां मध्ये “ऋषिः” भवति । यः परोक्षं पश्यति स ऋषिः “ऋषिर्दर्शनात् (निरु० २, १, ११)”—इति, “ऋगाणां” “महिषो” भवति महिषाख्यो बलवान् राजा भवति । तथा “गृध्राणां” पक्षिविशेषाणां “श्येनः” शंसनीयः पक्षिराजो भवति, “वनानां” वनतिहिंसाकर्मा हिंसकानां छेदकानां मध्ये “स्वधितिः”—एतन्नामकच्छेदकोऽसि । एवम्प्रभावः सोमः “रेभन्” शब्दायमानः सन् “पवित्रम्” ऊर्णास्तुकेन कृतम् “अत्यति” अतिगच्छति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
प्रावीविपद्वाच जर्मिं न सिन्धुर्गिर

२ ३ १ २ ३ २
स्तोमान् पवमानो मनीषाः ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १

अन्तः पश्यन्वृजनेमावराण्या

२ ३ १ २ २ ३ २

तिष्ठति वृषभो गोषु जानन् ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “पवमानः” सोमः “मनीषाः” मनस ईशिता हृदयङ्गमान् “प्रावीविपत्” प्रकर्षेण विपर्ययति प्रेरयति “सिन्धुर्न” स्थन्दमान-नदीव “वाचः” शब्दस्य “जमिन” सङ्घं यथा प्रेरयति तद्वत् । किञ्च “वृषभः” कामाना-मुदकानां वा वर्षकः सोमः “अन्तः” अन्तर्हितं वस्त्रजातं “पश्यन्” “अवराणि” दुर्वलैः वारयितुमशक्यानि “इमां वृजना” इमानि बलानि “आ तिष्ठति” आसीदति । किं कुर्वन् ? “गोषु जानन्” गवां जयाय जानानः सन् परबलानि प्रविशति ॥

“स्तोमान्”-“स्तोमः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

इति सीमवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य पञ्चमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ १
अग्निं वो वृधन्तमध्वराणां पुरूतमम् ।

२ ३ २ ३ १ २
अच्छा नमू सहस्वते ॥*१*॥

ऋ० प्रयोगः अग्निः वा । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ त्वचत्रयात्मके सप्तमे खण्डे, प्रथमतश्चे—प्रथमा । “अध्वराणाम्” अहिंस्थानां बलिनां “नमू” वसुं “सहस्वते” बलवन्तं विभक्तिव्यत्ययः (३, १, ८५) “वृधन्तं” ज्वालाभिर्वर्द्धमानं “पुरूतमम्” अतिशयेन बहुमग्निं हे ऋत्विजः ! “वः” यूयम् “अच्छ” अभिगच्छत । उपसर्गन्तुर्योग्यक्रिया-ध्याहारः ॥ १ ॥

१ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ १
अथ यथा न आभुवत्वष्टा रूपेव तच्छा ।

१ २७ ३ १ २

अस्य क्रत्वा यशस्वतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अयम्” अग्निः “नः” अस्मान् “तस्या”
विकर्त्तव्यानि “रूपेव त्वष्टा” रूपाणि वर्द्धकिरिव “यथा”
येन प्रकारेण “आ भवत्” आ भवति प्राप्नोति, तथैनमग्नि-
मभिगच्छतेत्यर्थः । किञ्च वयम् “अस्य” अग्नेः “क्रत्वा”
प्रज्ञानेन युक्ताः “यशस्वतः” यशस्वन्तो भवामिति शेषः ॥ २ ॥

१ १ २२ ३ २७ ३ २ ३ १ २

अयं विष्ट्वा अभि श्रियोऽग्निर्देवेषु पत्यते ।

२७ ३ १ २

आ वाजैरूप नो गमत् ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया । मनुष्याणां “विष्वाः” सर्वाः “श्रियः”
सम्पदः “देवेषु” देवानां मध्ये यः “अयम् अग्निः” “अभि”
गच्छति, सः अग्निः “नः” अस्मानपि “वाजैः” अक्षैः “उपा-
गमत्” उपागच्छतु ॥ ३ ॥ [२०]

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इममिन्द्र सुतं पिब ज्येष्ठममर्त्यं मदम् ।

१ १ २ ३ क २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

शुक्रस्य त्वाभ्यक्षरभ्वारा ऋतस्य सादने ॥*१*॥

ऋ० गोतमः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः । अथ द्वितीय-
दृष्टे—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “सुतम्”, अभिषुतम् “इमं”
सोमं “पिब” कौटुशम् ? “ज्येष्ठम्” अतिशयेन प्रशस्यं “मदं”
मदकरम् “अमर्त्यम्” अमारकम् सोमपान-जन्यो मदो मदी-
न्तरवत् मारको न भवतीत्यर्थः तथा “ऋतस्य” यज्ञस्य
सम्बन्धिनि “सादने” गृहे वर्त्तमानाः “शुक्रस्य” दीप्तस्यास्य

सोमस्य “धाराः” “त्वाम्” “अक्षरन्” आभिमुख्येन सञ्चलन्ति
त्वां प्राप्तुं स्वयमेवा-गच्छन्तीत्यर्थः ज्येष्ठं—प्रशस्त्र-शब्दादिय-
क्षुनि “ज्य च (५, ई, ६१)”—इति ज्यादेशः । अक्षरन्—
क्षर सञ्चलने (भ्वा०, प०) छान्दसो लङ् (३, ४, ६) ॥ १ ॥

२ ३ २२ १ २३ २३ १ २३ १ २

न किष्टद्रथीतरो हरी यदिन्द्र यच्छसे ।

२ ३ १ २ ६ २ ३ २ ३ १ २

न किष्टानु मज्मना न किः स्वप्न आनशे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “यद्” यस्मात् त्वं “हरी”—
एतत्सञ्ज्ञावश्वौ “यच्छसे” रथे योजयसि, तस्मात् “त्वत्”
त्वत्त्वोऽन्यः कश्चित् “रथीतरः” अतिशयेन रथवान् “नकिः”
नास्ति अन्येषामोदृगश्वयुक्तरथाभावात् “त्वा” त्वाम् “अनु”
लक्ष्य “मज्मना” बलनामैतत् (निघ० २, ६, २३) बलेन
सदृशोऽपि “न किः” नह्यस्ति “स्वप्नः” शोभनाश्वो “नः किः
आनशे” न प्राप इन्द्रश्च बलाश्वयोरसाधारणत्वात् इन्द्रसदृशो
बलवान् अश्ववान् लोके कश्चिदपि नास्तीत्यर्थः । न किष्टत्—
“युष्मत्तत्तच्चु ध्वन्तः पादम् (८, ३, ११३)”—इति षत्वम् ।
रथीतरः—अतिशयेन रथी ; तयोरपि “इन्द्रयिनः”—इति
ईकारान्तादेशः । यच्छसे—यमेव्यत्त्वयेनात्मनेपदम् । स्वप्नः—
बहुव्रीहावाद्युदात्तं दासीत्युत्तर-पदाद्युदात्तञ्च । आनशे—
“अश्रोतेश्च (७, ४, ७२)”—इति अभ्यासादुत्तरस्य तुट् ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राय नूनमर्चतोक्त्यानि च ब्रवीतन ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मुता अमत्सुरिन्दवो ज्येष्ठं नमस्यता सहः

अथ तृतीया । हे ऋत्विजः ! “इन्द्राय” “नूनं” क्षिप्रम्
 “अर्चत” पूजनं कुरुत । एतदेव स्पष्टीक्रियते—“उक्थानि”
 अप्रगीत-मन्त्रसाध्यानि शस्त्राणि स्तोत्राणि च “ब्रवीतन”
 ब्रूत । “सुताः” अभिषुताः “इन्द्रः” सोमाः त्वाम् “अमत्सु”
 आगत मिन्द्रं मत्तं कुर्वन्तु, अनन्तरं “ज्येष्ठ” प्रशस्यतमं
 “सहः” सहस्त्रिनं बलवन्तम् तमिन्द्रं नमस्यत नमस्कुरुत
 ब्रवीतन—ब्रवीतेर्लोटि “तप्तनप्तनयनाश्च (७, १, ४५)”—
 इति तनबादेशः । अमत्सु—मदी हर्षे (भा०, आ०)
 छान्दसः प्रार्थनायां लुङ्, आगमानुशासनस्यानित्यत्वादिङ्-
 भावः । नमस्यत—“नमोवरिर्वाश्चित्रङ् (३, १, १८)”—
 इति क्यच् । सहः—“युगकारिकाररेफाश्च वक्तव्याः—इति
 मत्वर्थीयस्य लुक् ॥ ३ ॥ [२१]

१ २ ३ १ ३ २ ३ १ २ २ १ २

इन्द्र जुषस्व प्र वह्ना याहि शूर हरिह ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

पिबा सुतस्य मतिर्न मधोश्चकानश्चारुर्मदाय ॥*१

ऋ० छ० दे० सन्दिग्धः । अथ तृतीयदृष्टे—प्रथमा ।
 यानि मया हवींषि दत्तानि तानि “प्र वह्ना” “आ याहि”
 आगच्छ “शूर” वीर्यवान् ! उपसर्गाक्षराणि—“हरिह”
 अथवा हरितवर्णा हया यस्य स हरिहयः, तस्य सम्बोधनं
 क्रियते—हे हरिह ! छान्दसो यकारलोपः “पिबा” “सुतस्य”
 सोमस्य उपसर्गाक्षराणि—“मतिर्नमधोश्चकानः”, “चारुः”
 शोभनः “मदाय” भक्षणाय ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

इन्द्र जठरं नव्यं न पृणस्व मधोर्दिवो न ।

३ १ ३ १ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अस्य सुतस्य स्वा३र्नीप त्वा मदाः सुवाचो अस्युः

॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “जठरम्” उदरं “नव्यं न” नवतरं “पृणस्व” पूरयस्व “मघोः” मधुरस्य “दिवो न” “अस्य” सोमस्य. “सुतस्य” अभिषुतस्य “स्वर्नः” स्वर्गस्येव “उप त्वा” उप समीपे त्वाम् “मदाः” “सुवाचः” शोभनवाचः “अस्युः” स्थितवन्तः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २३ ३ १ २ ३ २३ ३ २

इन्द्रसुराषाणिमित्रो न जघान वृत्रं यतिर्न ।

३ १ २ ३ २३ ३ १ २ ३ २३ ३ २ ३ १ २

बिभेद बलं भृगुर्न ससाहे शत्रून्मदे सोमस्य

॥*३*॥ [२२]'

इति अर्धप्रपाठकः ।

अथ तृतीया । “इन्द्रः” “तुराषाट्” तुरि सीदति यः सः तुराषाट् “मित्रो न” मित्र इव “जघान” “वृत्रं” शत्रुं “यतिर्न”—उपसर्गाक्षराणि “बिभेद” भिन्दस्व “बलं” बलो-नाम दानवस्तं बलं “भृगुर्न” त्रीणि त्रीणि पदान्तेषु उपसर्गाक्षराणि भवन्ति “ससाहे” सहितवान् “शत्रून्” “मदे” भक्षणे कृते ‘सोमस्य’ तथाच निविदापदे विहितस्य षोडशिनः । अस्य मदे जरित इत्यारभ्य बहूनि वीर्ययुक्तानि कर्माणि ॥ ३ ॥ [२२]

वैदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थाञ्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ५ ॥

इति तृतीयस्यार्द्धः-प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर-बुद्ध-भूपाष-

साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराश्वये पञ्चमीऽध्यायः ।

यस्य निश्चसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ७ ॥

षष्ठोऽध्याय आरभ्यते ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १
गोवित्पवस्व वसुविद्धिरण्यवि-

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
द्रतीधा इन्दो भुवनेष्वर्पितः ।

१ ३ १ २ ३ २ ७
त्वꣳ सुवीरो असि सोम विष्ववित्तं

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
त्वा नर उप गिरेम आसते ॥ * १ * ॥

ऋ० सिकतानिवारौ तथा पृश्नोजाः । छ० जगती । दे० सोमः । तत्र, गोवित्पवस्वेति प्रथमे खण्डे प्रथमद्वये—प्रथमा । हे “इन्दो!” सोम! त्वं “पवस्व” चर। कौटुशस्व’ ? “गोवित्” गवां लभकः, “वसुवित्” धनस्य लभकः, “हिरण्यवित्” हिरण्यस्य लभकः, “रतीधाः” रेत उदकं तस्य धातीषधीनां यद्वा रेतः प्रजनन-सामर्थ्यं तस्य धारयिता “भुवनेषु” उदकेषु “अर्पित” ; भो सोम ! कौटुशस्व’ ? “सुवीरोऽसि” श्रीमनः-

वीर्योऽसि भवसीति, “विश्ववित्” सर्वस्य वेत्तासि । यस्मा-
देवं तस्मात् तादृशं “त्वा” त्वाम् “इमे” “नरः” नेतारः
“गिरा” स्तुत्या “उपासते” ॥

“नरः”-“विप्राः”—इति पाठी ॥ १ ॥

१ ३ १ २ ३ २ २

त्वं नृचक्षा असि सोम विश्वतः

१ २ ३ १ २

पवमान वृषभ ता वि धावसि ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

स नः पवस्व वसुमद्दिरण्यव-

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

द्वयं स्याम भुवनेषु जीवसे ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । भो “सोम !” त्वं “विश्वतः” सर्वेषु
“भुवनेषु” “नृचक्षा असि” नृणां द्रष्टा भवसि । हे “पव-
मान !” पुनान सोम ! “वृषभ” अपां वर्षक ! “वाः” अपः
“वि धावसि” विविधं गच्छसि, स त्वं “नः” अस्माकं “पवस्व”
क्षर किञ्च “वसुमत्” बहुभिर्वसुभिर्वासकैर्गवादि द्रव्यैर्युक्तं,
तथा “दिरण्यवत्” बहुभिः हिरण्यैर्युक्तं धनम् । वयञ्च वसु-
मद्दिरण्यैश्च युक्ताः “भुवनेषु” लोकेषु “जीवसे” जीवितुं
प्रभवः “स्याम” भवेम ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २

ईशान इमा भुवनानि ईयसे

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

युजान इन्दो हरितः सुपर्णः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ७ ३
तास्त्रे चरन्तु मधुमह्वतं पय-

१ २ ३ २ २ ३ १ १ २
स्तव व्रते सोम तिष्ठन्तु कृष्टयः ॥*३*॥ [१]

अथ द्वितीया । हे “इन्दो” सोम ! “ईशानः” सर्वस्य स्वामी त्वम् “इमा” इमानि “भुवनानि” भूतजातानि “ईयसे” गच्छसि ईड् गतौ (दि० आ०), “दिवादिभ्यः श्यन् (३, १, ६८)”—इति श्यन् । किङ्कुर्वन् ? “हरितः” हरितवर्णाः “सुपर्ण्यः” सुपतनास्त्राश्वा रथे “युजानः” योजयन्, “ताः” सुपर्ण्यः “ते” तव सम्बन्धिन्यः “मधुमत्” माधुर्योपेतं “ष्टतं” दशं “पयः” उदकं “चरन्तु” । हे सोम ! तव “व्रते” कर्मणि तिष्ठन्तु “कृष्टयः” मनुष्याः सर्वे ॥

“ईयसे”-“वीयसे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ २ ३ १ २
पवमानस्य विश्ववित्प्र ते सर्गा असृक्षत ।

१ २ ३ २ ३ १ २
सूर्यस्येव न रश्मयः ॥*१*॥

ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीय-
दृष्टे—प्रथमा—हे “विश्ववित् !” विश्वस्य द्रष्टः सोम ! “पव-
मानस्य” चरतः “ते” तव “सर्गाः” सृज्यमाना धाराः “सूर्य-
स्येव रश्मयः” सूर्यस्य किरणा इव प्रकाशमानाः “न”—इति
सम्प्रत्यर्थं । इदानीं “प्रासृक्षत” प्रासृज्यन्त ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २
केतुं कृण्वन् दिवस्पारि विश्वा रूपाभ्यर्षसि ।

३ १ २
समुद्रः सोम पिन्वसे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सोम !” “समुद्रः” समुद्र द्रवन्ति यस्माद्द्रसाः स समुद्रः स त्वं “केतु” प्रज्ञानं “क्षणन्” कुर्वन् अस्माकं “विश्वा रूपा” विश्वानि रूपाणि “दिवः” अन्तरिक्षात् “अभ्यर्षसि” अभि पवसे “पिन्वसे” नानाविधानि च धनानि अस्मभ्यं प्रयच्छसि ॥ २ ॥

३ १ २२ ३ १२ ३ १२
जज्ञानो वाचमिष्यसि पवमान विधर्मणि ।

१ २ ३१ २२
क्रन्दं देवो न सूर्य्यः ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “देवः न सूर्य्यः” द्योतमानः सूर्य्य इव “जज्ञानः” प्रादुर्भूतस्त्वं “विधर्मणि” विधारके दशापवित्ने “क्रन्दन्” ध्वनन् “वाचम्” शब्दम् “इष्यसि” प्रेरयसि ॥

“जज्ञानः”-“हिन्वानः”—इति पाठौ, “क्रन्दन्” “अक्रान्”
—इति च ॥ ३ ॥ [२]

१ २२ ३ १२ ३ १२
प्र सोमासो अधन्विषुः पवमानास इन्द्रवः ।

३ २ ३१ २
श्रीणाना अप्सु वृञ्जते ॥*१*॥

ऋ० असितो वा देवलः । छ० गायत्री । दे० सोमः । प्रसो-
मास इति समर्चं तृतीयं सूक्तम् ; तत्र, प्रथमा । “पव-
मानासः” पूयमानाः “इन्द्रवः” दौताः “सोसासः” सोमः
“प्राधन्विषुः” धन्वतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४, ६४)
प्रगच्छन्ति किञ्च “श्रीणानाः” गोभिः अग्रमायाः “अप्सु”

वसतीवरीषु “वृजन्ते” गच्छन्ति व्रज व्रजौ गतौ (भ्वा०, प०)
सम्पृच्छा भवन्तीत्यर्थः ॥

“वृजन्ते”-“वृजन्त”-इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
अभि गावो अधन्विषुरापो न प्रवता यतीः ।

३ १ २२
पुनाना इन्द्रमाशत ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “गावः” गमनशीलाः “इन्द्रवः” सोमाः
“अभि अधन्विषुः” दशापवित्रमभिगच्छन्ति । किमिव ?
“प्रवता” प्रवणवता देशेन “यतीः” गच्छन्त्यः “आपः नः”
आप इव, पश्चात् “पुनाना” “इन्द्र” प्रणीयितुम् आशत
व्याप्नुवन् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २
प्र पवमान धन्वसि सोमेन्द्राय मादनः ।

१ २ ३ १ २२
नृभिर्यतो वि नीयसे ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “इन्द्राय”
इन्द्रस्य “मदनः” मादयिता त्वं “प्रधन्वसि” प्रगच्छसि पवि-
त्रम् । तदेवाह—“नृभिः” नेदृभिर्ऋत्विग्भिः “यतः” गृहीतः
“विनीयसे” हविर्दानात् ॥

“मदनः”-“पातवे”-इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रो यदद्रिभिः सुतः पवित्रं परिदीयसे ।

२ ३ १ २ ३ १ २
अरमिन्द्रस्य धाम्ने ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे “इन्दो !” त्वं “यद्” यदा “अद्रिभिः”
 प्रावभिः “सुतः” अभिषुतः “पवित्रं” दशापवित्रं “परिदीयसे”
 परिगच्छसीत्यर्थः । तदा “इन्द्रस्य” “धाम्ने” स्थानाय धार-
 कायोदराय वा “अरं” पर्याप्तोऽस्मि ॥

“परिदीयसे” “परिधावसि” — इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 त्वं सोम नृमादनः पवस्व चर्षणीधृतिः ।

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 सस्त्रिर्था अनुमाद्यः ॥ *५* ॥

अथ षष्ठमी । हे “सोम !” “नृमादनः” नृणां मादयिता
 “चर्षणीधृतिः” चर्षणीभिः ऋत्विग्भिः प्रजाभिः धृतस्त्वं
 “पवस्व” । “य” त्वं “सस्त्रिः” शुद्धः “अनुमाद्यः” स्तुत्यः स
 पवस्वेति समन्वयः ॥

“चर्षणीधृतिः” “चर्षणीमहे” — इति पाठौ ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 पवस्व इवहन्तसः शत्रुभिः अनुमाद्यः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 शुचिः पावकः अनुमाद्यः ॥ *६* ॥

अथ षष्ठी । हे “सोम !” “इवहन्तसः” शत्रूणामतिशयेन
 इन्ता त्वं “पावकः” शुद्धः । कोऽशस्त्वम् ? “उक्षेभिः”
 शस्त्रैः “अनुमाद्यः” स्तुत्यः । “शुचिः” शुद्धः “पावकः” अन्यस्य
 शोधकः “अहुतः” अहुतः, एवं अहानुभावः एवस्व ॥

“इवहन्तसः” “इवहन्तसः” — इति पाठौ ॥ ६ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२
 शुचिः पावकः अनुमाद्यः सोमः सुतः स मधुमान् ।

३ १ २ ३ २
देवावीरघशंसहा ॥*७*॥ [३]

अथ सप्तमी । “सुतः” अभिषुतः “मधुमान्” माधुर्योपेतः
“मः” सोमः “शुचिः” स्वयं शुद्धः “पावकः” शोधकश्च उच्यते
तथा “देवावीः” देवानामविता तर्पयिता “अघशंसहा” अघं
पापं शंसतीत्यवशंमा असुरास्तेषां हन्तेति चोच्यते ॥

“सुतः समधुमान्”—“सुतस्य मध्वः”—इति पाठौ ॥७॥ [३]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायणस्य षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २
प्र कविर्देववीतयेऽव्या वारिभिरव्यत ।

३ १ २ २ ३ १ २ २
साह्वान्विष्वा अभि स्पृधः ॥*१*॥

ऋ० अमित-देवलः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
द्वितीय-खण्डे—प्रकविर्गति सप्तचं प्रथमं सूक्तम् ; तत्र
प्रथमा । “कविः” मधावी सोमः “देववीतये” देवानां
पानाय “अव्या वारिभिः” अविमम्बान्धिभिः वालैः दशापवि-
त्रेण “अव्यत” अव्यते प्राप्यते, “साह्वान्” शत्रूणां सोढा सोमः
“विष्वाः स्पृधः” सर्वान् संग्रामान् हिंसकान् वा अभिभवतीति
शेषः ॥

“अव्यावारिभिरव्यत”—“अव्योवारिभिरर्षति”—इति पाठौ ॥१॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
स हि प्पा जरित्भ्य आ वाजं गोमन्तमिन्वति ।

१ २ ३ १ २
पवमानः सहस्रिणम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “स हि षा” म खलु “पवमानः” सोमः
 “जरित्भ्यः” स्तोत्रभ्यः “गोमन्तं” “बहुभिर्गोभिर्युक्तं” “सह-
 स्रिणं” सहस्र-मङ्गाकं “वाजम्” अन्नम् “आ” आभिमुख्येन
 “इन्वति” व्याप्नोति प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 परि विप्रदानि चेतसा मृज्यसे पवसे मती ।

१ २ ३ १ ०
 स नः सोम श्रवा विदः ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे “सोम !” त्वं “चेतसा” स्वीयेनास्म-
 दनुकूलेन चित्तेन “विप्रदानि” सर्वाणि धनानि “मती” मत्या
 अस्मत् स्तुत्या “मृज्यसे” दशापवित्रेण शोध्यसे । ततः “पवसे”
 रसं क्षरसि । एवम्भूतः “सः” त्वं “नः” अस्मभ्यं “श्रवः”
 अन्नं “विदः” देहीति शेषः ॥

“मृज्यसे”-“मृशसे”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

३क २२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 अभ्यर्षं बृहद्यशो मघवद्भ्यो ध्रुवं रयिम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 इषं स्तोत्रभ्य आ भर ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे “सोम !” त्वं “बृहद् यशः” महतीं
 कीर्तिम् “अभ्यर्षं” अभिगमय, “मघवद्भ्यः” हविषद्भ्यः
 अस्मभ्यं “ध्रुवं” रयिं “धनं” च अभ्यर्ष । किञ्च “इषम्”
 अन्नं “स्तोत्रभ्यः” अस्मभ्यम् “आभर” आहर ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वं राजीव सुव्रतो गिरः सोमाविवेशिथ ।

३ १ २
पुनानो वङ्गे अद्भुत ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । हे “वङ्गे !” यज्ञादेर्वाढः ! “अद्भुत !”
“सोम !” “सुव्रतः” सुकर्मा “पुनानः त्वं “राजा इव”
“गिरः” अस्मदीयाः “स्तुतीः “आविवेशिथ” आविशसि ॥५॥

१ २२ ३२ ३१२ ३ १ २ ३ १२
स वङ्गिरप्सु, दुष्टरो मृज्यमानो गभस्त्योः ।

१ २ ३ १ २
सोमश्चमूषु सीदति ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “सः” सोमः “वङ्गिः” यज्ञादेर्वोढा “अप्सु”
अन्तरिक्षे वर्तमानः “दुष्टरः” दुःखेन अन्यैस्तरण्योः “मृज्य-
मानः” शोध्यमानः “गभस्त्योः” हस्तयोः एवम्भूतः सन्
“चमूषु” पात्रेषु “सीदति” ॥ ६ ॥

३ २ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २
क्रीडुर्मखो न मंह्युः पवित्रं सोम गच्छसि ।

१ २ ३ २ ३ १ २
दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥*७*॥ [४]

अथ सप्तमी । हे “सोम !” “क्रीडु” क्रीडन-शीलस्त्वं
“मंह्युः” मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३, २०, १०) दानेच्छुः
“मखो न” दानमिव “पवित्रं” “गच्छसि” । किं कुर्वन् ?
“स्तोत्रे” स्तुतिकर्त्तृ “सुवीर्यं” शोभन-वीर्यं “दधत्” प्रय-
च्छन् ॥ ७ ॥ [४]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यवंयवं नो अन्वसा पुष्टंपुष्टं परि स्रव ।

१ २ ३ १ २
विष्वा च सोम सौभगा ॥*१*॥

ऋ० अवत्सारः । कृ० गायत्री । टे० सोमः । अथ यवंयव-
मिति त्रतुऋचं द्वितीयं सूक्तं ; तत्र, प्रथमा । हे “सोम !”
त्वं “नः” अस्मभ्यम् “पुष्टंपुष्टम्” अत्यन्तं बहुलं “यवंयवं”
पुनःपुनर्युतं रसम् “अन्धमा” अन्नरूपया धारया “परिस्रव”
क्षर तत्र प्रार्थयितुस्तृष्णायात्यन्तं पीडितत्वात् “आवाधे च (८,
१, १०)” — इति द्विर्भावः । आवाधनमावाधः पीडा प्रयोक्तृ-
धर्मो नाभिधेयधर्म इत्युक्तम् । अपि च “विष्वा” विश्वानि
“सौभगा” सौभगानि धनानि परिस्रव अस्मभ्यं प्रयच्छे-
त्यर्थः ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ ० ३ २ ३ १ २
इन्दो यथा तव स्तवो यथा ते जातमन्धसः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
नि बर्हिषि प्रिये सदः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्दो” सोम ! “अन्धसः” अन्नरूपस्य
“तव” सम्बन्धी “स्तवः” स्तवनं स्तोत्रं तथा “ते” तव “यथा
जातं” यथा प्रादुर्भूतमस्ति, तथा त्वं “प्रिये” प्रीणयितरि
“बर्हिषि” अस्मद्यज्ञे “नि सदः” निषण्णो भव ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ ५ ३ १ २
उत नो गोविदृष्ववित्पवस्व सोमान्धसा ।

३ १ २ ३ १ २
मक्षूतमेभिरहभिः ॥*३*॥

अथ तृतीया । “उत” अपि च हे “सोम !” “नः” अस्माकं
“गोवित्” गोप्रदः “अश्ववित्” अश्वप्रदश्च त्वं “मक्षूतमेभिः”

मच्चुतमैः अतिशयेन शीघ्रैः “अहभिः” अहोभिर्हेतुभिः “अन्वसा पवस्व” अन्नरूपया धारया चर ॥ ३ ॥

२ ३ २ ३ १ २२३ २ ३ १ २ ३ १ २

यो जिनाति न जीयते हन्ति शत्रुमभीत्य ।

१ २

स पवस्व सहस्रजित् ॥*४*॥ [५]

अथ चतुर्थी । हे “सहस्रजित् !” अमङ्ग्यात-शत्रूणां जितः ! सोम ! “यः” भवान् “जिनाति” शत्रून् जयति स्वयं शत्रुभिः “न जीयते” । प्रकारान्तरेण तदेवाह—“शत्रुमभीत्य” स्वयमेव शत्रुमागत्य “हन्ति” किन्तु तेन न हन्यते इति शेषः । एव-
म्भूतः स त्वं धारया चर ॥ ४ ॥ [५]

२ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २

यास्तु धारा मधुश्चुतोऽसृग्रमिन्द ऊतये ।

१ २ ३ २ ३ १ २

ताभिः पवित्रमासदः ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः । कृ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृचा-
त्मके तृतीयसूक्ते—प्रथमा । भो “इन्दो !” सोम ! “ते” तव
“मधुश्चुतः” मधुर-रसस्य श्रोतयित्रः “याः” “धाराः”
“ऊतये” रक्षणाय “असृग्र” सृज्यन्ते “ताभिः” धाराभिः त्वं
“पवित्रम्” “आसदः” आसौद ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २

सो अर्षेन्दाय पीतये तिरो वाराण्यव्यया ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २

सौदन्नृतस्य योनिमा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “सः” अभिषुतः त्वम् “अव्यया”

अविमयानि “वाराणि” वालानि “तिरः” तिरस्कर्तव्यं “ऋ-
तस्य” यज्ञस्य “योनिं” कारणभूतं दशापवित्तम् “आसीदन्”
आभिमुख्येन उपविशन् “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पौतये” पानाय
“अर्ष” क्षर ।

“ऋतस्य योनिमासीदन्”—“योनावनेषु”—इति पाठौ ॥२॥

१ २ ३ १ २ ३ १ ० २ ३ १ २
त्व॑ सोम॑ परि॑ स्रव॑ स्वादिष्टो॑ अङ्गिरोभ्यः ।

३ २ ३ १ २२
वरिवोविहृ॑तं पयः ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “स्वादिष्टः” स्वादुतमः “वरि-
वोवित्” अस्मदभिलषितस्य धनस्य लभकश्च त्वम् “अङ्गि-
रोभ्यः” अङ्गिरसामर्थाय “वृत्तं” “दीप्तं” “पयः” क्षीरवत् सार-
भूतं “परिस्रव” परिक्षर ।

“त्वंसोम”—“त्वमिन्दो”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराह्नयस्य षष्ठ्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३
तव॑ श्रियो॑ वर्ध॑स्येव॑ विद्युतो-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
ऽग्नेश्चि॑क्त्वि॒ उष॑सामि॒वेतयः॑ ।

१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३
यदोष॑धीरभि॒सृष्टो॑ वना॒नि च॑

१ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २
परि॑ स्वयं॑ चि॒नुषे॑ अ॒न्नमा॑सनि ॥*१*॥

ऋ० अक्षयः । इ० जगतो । दे० अग्निः । अथ तृतीय-

खण्डे—प्रथम-दृचे, प्रथमा । “अग्नेः” अङ्गनादि-गुण-युक्तस्य “तव” “श्रियः” रश्मिलक्षणा विभृतयः “चिकित्से” प्रज्ञायन्ते । तत्र दृष्टान्तः—“वर्षस्येव विद्युतः” यथा वर्षितुर्मघस्य सम्बन्धिनो विद्युतः, “उपसामिवेतयः” यथा चोषसाम् ‘एतयः’ गमनशीलाः व्याप्ताः प्रकाशाः प्रज्ञायन्ते, तद्वदित्यर्थः । कदेत्यत्राह—“यद्” “यदा” त्वम् “आषधीः” व्रीहियवाद्याः “वनानि” अरण्यानि च अभिसृष्टोऽसृष्टः ‘दग्धुं’ विसृष्ट सन् “स्वयम्” आत्मना “आमन्” आस्ये मुखे “अन्नम्” अदनीयं स्थावर-लक्षणं “परि चिनुषे” परिक्षिपसीत्यर्थः ।

“विद्युतोऽग्नेः”—“विद्युताश्चित्रा”—इति, “उपसान्नकेतवः”—“उपसामिवेतयः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ १ २
वातोपजुत द्रुषिता वशां अनु

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
दृषु यदन्ना वैविषद्वितिष्ठसे ।

१ २ ३ २ ३ २ २ ३
आ ते यतन्ते रथ्योऽथथा पृथक्-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
शर्धांस्यग्ने अजरस्य धक्षतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने!” त्वं “यद्” यदा “वातोप-जुतः” वायुना कम्पितः “वशान्” कान्तान् वनस्पतौन् “अनु” प्रति “दृषु” क्षिप्रम् “द्रुषितः” प्रेषितस्य सन् “अन्ना” अन्नानि अदनीयानि वनस्पत्यादीनि स्थावराणि “वैविषत्” व्याप्नुवन् “वितिष्ठसे” इतस्ततो गच्छति ; तदानीम् “अजरस्य” जरा-रहितस्य “धक्षतः” दहतः “ते” तव “शर्धांसि” तेजांसि

“यथा” “रथ्यः” रथिनः तद्वत् “आ पृथक्” पृथगायन्त
गच्छन्ति ।

“अजरस्य”-“अजराणि”—इति पाठी ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २
मेधाकारं विदथस्य प्रसाधन-

३ १ ३ १ २ ३ १ २
मग्निं हीतारं परिभूतरं मतिम् ।

१ २ ३ १ २ २ ३
त्वामर्भस्य हविषः समान-

३ १ २ ३ २
मित्वां महे वृणते नान्यं त्वत् ॥ ३ ॥ [७]

अथ तृतीया । “मेधाकारं” प्रज्ञायाः कर्तारं “विदथस्य”
यज्ञस्य “प्रसाधनम्” प्रकर्षण साधकं “हीतारं” देवानामाह्वा-
तारं “परिभूतरम्” अतिशयेन शत्रूणामभिभवितारं “मतिं”
मन्तारं “यं” “त्वाम्” अग्निम् वयमृत्विजः वृणीमहे—इति
शेषः । हे अग्ने ! “त्वामित्” त्वामेव “अर्भस्य” अल्पस्यास्य
“हविषः” पुरोडाशादिकस्य भक्षणार्थमिति शेषः । “समान-
मित्” सहैव ऋत्विजः “वृणते” प्रार्थयन्ते “महः” महतः
सोमात्मकस्य हविषः भक्षणार्थं त्वामेव वृणते “त्वत्” त्वत्तः
“अन्यम्” अतिरिक्तं देवं “न” वृणते ।

“परिभूतरं”-“परिभूतमम्”—इति छन्दोगबह्वृचानां पाठी,
“त्वामर्भस्य हविषः”-“तमिदर्भहविषि”—इति, “इत्त्वामहो”-
“तमिमहो”—इति च ॥ ३ ॥ [७]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पुरुषाणां चिध्यस्यवो नूनं वां वरुण ।

२ ३ १ २ ३ २
मित्र व॒प्सि वा॒प् सुमतिम् ॥*१*॥

ऋ० उरुचक्रौ । क० गायत्री । दे० मित्रावरुणी । अथ द्वितीयतृचे—प्रथमा । हे मित्रावरुणी ! “वां” युवगोः “पुरु-रुणा” प्रथमार्थे तृतीया (३, १, ८५) पुरोरपि बहु उरु बहु-तरम् अथवा पुरु च तदुह च पुरुह अत्यन्तं बहुतरमित्यर्थः; तादृक् “अवः” रक्षणं “नूनं” निश्चयेन “अस्ति हि” हि प्रसिद्धौ ; चिदिति पृरणः हे “वरुण !” हे “मित्र !” “वां” युवयोः “सुमतिम्” अनुग्रहबुद्धिम् “वंसि” सम्भजियम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ता वा॒प् सम्यग्द्रु॒ह्वाणा॑षमश्याम धाम च ।

३ १ २
वयं वां मित्रा स्याम ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अद्रुहाणा !” हे अद्रोम्धारी ! “ता” तौ प्रसिद्धौ “वां” युवां सम्यक् स्तुम इति शेषः । स्तोतारः “वयम्” “इषम्” अन्नं “धाम च” आधारम् “अश्यामः” प्राप्नुयाम । हे “मित्रा !” मित्रावरुणी ! “वां” स्तोतारो वयं “स्याम” भवेम समृद्धा इति शेषः, युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

“धामच”-“धायसे”—इति पाठौ, “मित्रा”-“रुद्रा”—
इति च ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
पातं नो मित्रा पायुभिरुत वायेथा॒प् सुवावा ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
साह्याम दस्युं तनूभिः ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे “मित्रा !” मित्रावरुणी देवौ ! युवां

“नः” अस्मान् “पायुभिः” रक्षणेः “पातं” रक्षतम् । “उत” अपि च “सुत्रात्रा” शोभनेन त्राणेन “त्रायेथां” पालयेथाम् इष्टप्राप्त्यनिष्ट-परिहार-भेदेन भेदः—स्तोत्रादि-वैकल्प्याच्छ-त्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमत-प्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयञ्च “तनूभिः” पुत्रादिभिः महिताः स्त्रीयैरङ्गैर्वा “दस्यन् शत्रून् “सह्याम” अभिभवेम ॥

“मित्रा”- “रुद्रौ”-इति पाठौ, “त्रायेथां”-“त्रायेताम्” —इति, “सह्याम”-“तुर्याम”—इति च ॥ ३ ॥ [८]

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २२

उत्तिष्ठन्नोजसा सह पीत्वा शिप्रे अवेपयः ।

१० २ ३ २ ३ २

सोममिन्द्र चमू सुतम् ॥*१*॥

ऋ० कुरुमतिः । कृ० गावत्रो । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
 ष्टके—प्रथमा । हे “इन्द्र !” त्वं “पीत्वा” “आजसा” बलेन
 “सह” “उत्तिष्ठन्” “शिप्रे” हनू “अवेपयः” अकम्पयः मदा-
 वेशादिति भावः । किं पीत्वा ? “चमू” चम्बोरधिषवण-
 फलकयोः “सुतम्” अभिषुतम् “सोमम्” ॥

“पीत्वा”-“पीत्वो”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २२

अनु त्वा रोदसी उभे स्पर्धमानमददेताम् ।

२ २ १ २ ३ १ २

इन्द्र यदस्युहाभवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “स्पर्धमान” शत्रुभिः सह स्पर्धाङ्गैर्वाण !
 इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “अनु लक्ष्य” “उभे रोदसी” उभे अपि

व्याप्ताष्टयिव्यौ “मदेतां” हृष्येताम् “यद्” यदा “दस्युहा भवः”
शत्रूणां हन्ता भवसि. तदा मदेतासिति सम्बन्धः ॥

“सर्वमानमदेतां”-“कथमाणमकथेताम्”—इति पाठौ ॥२॥

१ २ ३ १ २

३ १ २

३ १ २

वाचमष्टापदीमहं नवस्रक्तिमृतावधम् ।

२ ३ १ ३ ३ कृ २ ४

इन्द्रात्परितव्यं ममे ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । “अष्टापदीम्” अष्टाभिर्दिग्भिर्विदिग्भि-
श्चाष्टापदीं, “नवस्रक्तिम्” उपरिस्थितेनादित्येन नवस्रक्तिम्
आसु दिक्षु व्याप्तमित्यर्थः, “ऋतावधं” यज्ञस्य वृद्धिं कुर्वन्ती,
“वाचं” स्तुतिमयीं, परिपूर्णान् “तन्वं तनूं न्यूनीं सतीम्
“अहम्” “परि ममे” न्यूनयत्तां करोमीत्यर्थः । कार्त्स्न्येन
स्वरूपं स्तुत्या विषयोक्तमशक्यत्वादिति भावः ॥

“ऋतावधम्”-“ऋतासृशम्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

१ १

३ २ ३ २

१

२ ४

इन्द्राग्नी युवामिनेऽभि स्तोमां अनूषत ।

१ २

३ २

पिबतः शम्भुवा सुतम् ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः । कृ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नी । अथ
चतुर्थ-वृत्ते—प्रथमा । हे “इन्द्राग्नी !” “युवाम्” “इमे”
“स्तोमाः” स्तोतारः “अभ्यनूषत” अभिष्टुवन्ति । हे
“शम्भुवा !” सुखस्य भावयिताराविन्द्राग्नी ! “सुतम्” अभि-
ष्टुतम् अस्मदीयं सोमं “पिबतम्” ॥ १ ॥

२ ३

१ २

३ १ २

३ १ २

३ १ २

या वाः सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा ।

१ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी ताभिरा गतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “नरा !” नेतारी ! “इन्द्राग्नी !”
“वां” युवयोः स्वभूताः “पुरुसृष्टा” पुरुभिर्बहुभिः सृष्ट-
शीयाः “दाशुषे” हवीषि दत्तवते यजमानार्थम् उत्पन्नाः
“नियुतः” अश्वः “सन्ति” हे इन्द्राग्नी ! “ताभिः”
“नियुङ्क्तिः” सह “आगतम्” आगच्छतम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
ताभिरा गच्छतं नरोपेदुं सवनं सुतम् ।

१ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी सोमपीतये ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “नरा !” नेताराविन्द्राग्नी ! सूयते-
ऽभिसूयत इति सवनः सोमः “इदं सवनम्” इमं सोमं
“सुतम्” अभिषुतम् “उप” प्रति यद्वा, इदं प्रातःसवनम् उप
अस्मिन् सवने सुतमभिषुतं सोमं प्रति “ताभिः” नियुङ्क्तिः
आगच्छतम् । किमर्थम् ? “सोमपीतये” अस्य सोमस्य
पानार्थम् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अर्षा सोम द्युमत्तमोऽभि द्रोणानि रोरुवत्

१ ३ २ ३ २ ३ २
सीदन्योनौ वनेष्वा ॥*१*॥

ऋ० भृगु-जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ चतुर्थ-खण्डे, प्रथम-दृचे—प्रथमा । हे “सोम !” पव-

माना “द्युमत्तमः” अतिशयेन दौमिमान् “वनेषु” अरण्येषु मध्ये “योनौ” स्वकारणभूते पर्वतादिस्थाने “आसीदन्” सर्वतो गच्छंस्त्वं “द्रोणानि” प्रयोगबाहुल्यापेक्षमेतत् बहुवचनम् द्रोणकलशान् “अभि” लक्ष्य “रोरुवत्” पुनः पुनः भृशं वा शब्दं कुर्वन् “अर्षा” आगच्छ दशापवित्तमध्यान्निर्गतः सोमः अविच्छिन्न-धारया द्रोणकलशे पतन् शब्दं करोति खलु ॥

“योनौ वनेष्वा”-“श्येनोमयोनिमा”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अप्सा इन्द्राय वायवे वरुणाय मरुद्भ्यः ।

१ २ ३ १ २
सोमा अर्षन्तु विष्णवे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अप्सा” वसतीवरौ-नामधेयानामपां सन्भक्तारः वनषण सन्भक्तौ (भ्वा, प०) ; जनसनेति (३, २, ६७,) विट्, आत्वं विड्वनोरिति (६, ४, ४१,) तादृशाः “सोमाः” “अर्षन्तु” द्रोणकलशमागच्छन्तु । किमर्थम् ? “इन्द्राय” मवेदेवानां प्रथमत एव इन्द्रः सोमान् पिबति, तस्मात् तदनु वायुरुक्तः तस्मै च “वायवे”, तदनन्तरं वरुणः सोमान् पिबति तस्मै च “वरुणाय”, ततो “मरुद्भ्यः” एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः, “विष्णवे” सर्वजगद्व्यापिने एतन्नामकाय देवाय च,—एतेभ्यः सर्वेभ्यः सोमा आगच्छन्स्वित्यर्थः ॥

“सोमा अर्षन्तु”-“सोमो अर्षति”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

दूषं तोकाय नो दधदस्मभ्यं सोम विष्वतः ।

१ २ ३ १ २

आ पवस्व सहस्रिणम् ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । हे “सोम !” त्वं “नः” अस्माकं “तोकाय”
पुत्राय “इषम्” अन्नं “दधद्” विदधद् प्रयच्छन् “सहस्रिणं”
सहस्रसङ्घाकं धनं “विश्वतः” सर्वतः “अस्मभ्यं” च “आप-
वस्व” आ प्रापय अस्मभ्यं पुत्राय च अन्न-धनादिकं प्रयच्छे-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ [११]

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
सोम उ ष्वाणः सोढभिरधि षाभिरवीनाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अश्वयेव हरिता याति धारया मन्द्रया याति धारया
॥*१*॥

ऋ० गौतमः । छ० बृहती । दे० सोमः । अथ प्रमाथ-
रूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “सोढभिः” अभिषुण्वङ्गिः
ऋत्वग्भिः “स्वानः” अभिपूयमाणः “सोमः” “अवीनां”
“सुभिः” “मांसृत्सूनामुपसंख्यागम् (६, १, ६३)”—इति
सानु-शब्दस्य सु भावः समुच्छ्रितैर्वालैः पवित्रैः “अधि याति”
अधिकं गच्छति । “उ”—इति प्रमिद्धौ । “अश्वया इव”
वडवया इव “हरिता” हरित-वर्णया धारया “याति”
“मन्द्रया” मदकारिण्या द्राणकलशमधिगच्छति ॥

“उष्वाणः”—उयुवाणः—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ २७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अनूपे गोमान् गोभिरक्षाः सोमो दुग्धाभिरक्षाः ।

३ २७ ३ १ २ ३ १ २२
समुद्रं न संवरणान्यगमन्मन्दी मदाय तोशते

॥*२*॥ [१२]

अथ द्वितीया । “गोमान्” गोयुक्तः सोमः “अनूपे” निम्ने

देशे कलशे “गोभिः” गोर्विकारैः क्षीरादिभिः सह “अक्षाः”
 चरन्ति । तदेवोच्यते—“सः” सोमः आत्मनो मिश्रणार्थं
 “दुग्धाभिः गोभिः” सह “अक्षाः” चरन्ति चरतेर्लुङि रूपम् ।
 किञ्च “समुद्रं न” यथा समुद्रमुदकानि गच्छन्ति तद्वत् “संवर-
 णानि” सम्भजनयानि रसरूपाणि अन्नानि द्रोणकलशम्
 “अग्नम्” गच्छन्ति गमेर्लुङि च्चेर्लुकि रूपम् । किञ्च “मन्दौ”
 मदकरः सोमः “मदाय” मदार्थं “तोशते” हन्यते अभिषूयते
 तोशतिर्बधकर्मा (निघ० २, १६, २६) ॥ २ ॥ [१२]

१ २ ३ २ ३ क २ र ३ १ २ र ३ १ २

यत्सोम चित्रमुक्थ्यं दिव्यं पार्थिवं वसु ।

१ २ ३ १ २ र

तन्नः पुनान आ भरः ॥*१॥

ऋ० अमित-देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
 अथ तृतीयतृचे—प्रथमा । हे “सोम !” “यत्” “चित्रं”
 चायनीयम् “उक्थ्यम्” स्तुत्यं “दिव्यं” दिवि भवं “पार्थिवं”
 पृथिवी-सम्बन्धञ्च यत् “वसु” धनमस्ति “तत्” “नः” अस्म-
 भ्यम् “पुनानः” पूयमानः सन् “आभर” आहर ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ र ३ २ ३ १ २ ३ १ २

वृषा पुनान आयूँषि स्तनयन्नधि बर्हिषि ।

२ ३ २ उ ३ १ २

हरिः सन्योनिमासदः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “आयूँषि” यजमानादीना-
 मृत्विजां जीवितकालान् “पुनानः” शुद्धान् कुर्वन् “वृषा”
 कामानां वर्षकस्त्वं “स्तनयन्” शब्दं कुर्वन् “अधि बर्हिषि”
 अधीति सप्तम्यर्थानुवादी आस्तीर्णं दर्भे “हरिः सन्” हरित-
 वर्षः सन् “योनिं” स्वकीयं स्थानम् “आसदः” आसीद ॥

“आयूषि”-“आयुःषु”—इति पाठौ, “आसदः”-“आस-
दत्”—इति च ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
युव॑ हि स्थः स्वःपती इन्द्रश्च सोम गोपती ।

३ १ २ ३ १ २
ईशाना पिप्यतं धियः ॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया । हे “सोम !” त्वम् “इन्द्रश्च” युवं हि”
युवां खलु “स्वःपती” सर्वस्य स्वामिनी “स्थः” भवथः । तथा
“गोपती” गवां पालकी “ईशाना” ईश्वरी सन्ती “धियः”
अस्मदीयानि कर्माणि “पिप्यतम्” प्याययुत ॥

“युवंहिस्थःस्वःपती”—“युवंहिस्वःस्वर्पती”—इति पाठौ ॥३॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उन्नरायत्यस्य षष्ठस्याज्ञायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रो मदाय वावृधे श्वसे वृत्रहा नृभिः ।

२७ ३ २ ३ २ ३ १ २२
तमिन्महत्स्वाजिषूतिमर्भे हवा-

३ १ २२ ३ १ २
महे स वाजेषु प्र नोऽविषत् ॥*१*॥

ऋ० गीतमः । छ० पंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ पञ्चम-
खण्डे प्रथम-तृचे—प्रथमा । “वृत्रहा” वृत्रस्यावरकस्य वृष्टि-
निरोधकस्य मेघस्यासुरस्य वा हन्ता । यद्वा, आवरकाणां
शत्रूणां हन्ता, “इन्द्रः” “मदाय” हर्षार्थं “श्वसे” बलनामै-
तत् (निघ० २, ८, ३) बलार्थञ्च “नृभिः” यज्ञस्य नेतृभिः
ऋत्विग्भिः “वृधे” स्तोत्र-ग्रन्थ-रूपाभिः स्तुतिभिः प्रवर्द्धितौ

बभूव । स्तुत्या हि देवता प्राप्त-बला सती प्रवर्धते । “तम् इत्” तमेवेन्द्रम् “महत्सु” प्रभूतेषु “आजिषु” संग्रामेषु “जतिं” रक्षां कुर्वन्तमिति शेषः । “हवामहे” अस्माकं रक्षणाय आह्वयामहे । “उत” अपि च “ईम्” एनम् एवभूतमिन्द्रम् “अर्भे” अल्पे संग्रामे हवामहे अस्माभिराहुतः स चेन्द्रः “वाजिषु” संग्रामेषु “नः” अस्मान् “प्राविषत्” प्रावतु प्रकर्षेण रक्षतु ॥ “जतिमर्भे”—“जतेमर्भे”—इति पाठौ ॥ बाह्वधे—ह्वधेः कर्मणि लिट् तुजादित्वादस्यासस्य दीर्घत्वम् । नृभिः—“सावेकाच (६, १, १६८)”—इति प्राप्तस्य विभक्त्युदात्तत्वस्य “नृचान्यतरस्यां (६, १, १८४)”—इति प्रतिषेधः । हवामहे—ह्वयतेर्लिटि “ह्वः (६, १, ३३)”—इत्यनुवृत्तौ “बहुलञ्छन्दसि (६, १, ३४)”—इति सम्प्रसारणम्, शपि गुणावादेशौ । अविषत्—अवरक्षणे (भ्वा, प०) ल्येव्यङ्गमः, “इतश्च लोपः (३, ४, ८)”—इति इकारलोपः, “सिब्बहुलं लोटि (३, १, ३४)”—इति सिप्, तस्यार्धधातुकत्वात् वलादिलक्षण इट् ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २४ ३ १ २ ३ २
असि हि वीर सेन्योऽसि भूरि पराददिः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २
असि दभ्रस्य चिहृधो यजमानाय

३ १ २ २ ३ १ २
शिञ्जसि सुन्वते भूरि ते वसु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “वीर !” शत्रु-क्षेपण-कुशलेन्द्र ! त्वं “सेन्यः असि” सेनार्हो भवसि, त्वमेकोऽपि सेना-सदृशो भव-सीत्यर्थः । “हि” यस्मादेवं तस्मात् प्रभूतं शत्रूणां धनं “पराददिः” परादादाता शत्रूणां पराङ्मुखं यथा भवति तथा

आदाता “असि” भवसि “दभ्रस्य चित्” अल्पस्य नामैतत्
 अल्पस्यापि तव स्तोतुः “वृधः” वर्धयितासि, तथा “यजमा-
 नाय” यागं कुर्वते “सुन्वते” सोमाभिषवं कुर्षते पुरुषाय
 “शिश्रसि” अपेक्षितं धनं ददासि शिञ्जतिर्दानकर्मा (निघ०
 ३, २०, ८१ यस्मात् “ते” तव “वसु” धनं “भूरि” बहुलं अक्षयं
 धनं विद्यते तस्मत्तु ददासीति भाषः ॥ पराददिः—डु दाञ्
 दाने (जुहो० उ०) “आट्टगमहन जन (३, २, १७१)”—
 इति कि-प्रत्ययः ; लिङ्गुद्गावाद् द्विर्वचने ऋस्रत्वम्, “आतो
 लोप इटि च (६, ४, ६४)”—इत्याकारलोपः । वृधः—
 वृधेरन्तर्भावितख्यर्थादिगुपध-लक्षणः कः । सुन्वते—“शतुर-
 नुमः (६, १, १७३)”—इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 यदुदीरत आजयो धृष्णावे धीयते धनम् ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २ २
 युङ्क्त्वा मदच्युता हरीकण्डं हनः कं वसौ

३ १ २ ३ १ २
 दधोऽस्मात् इन्द्रवसौ दधः ॥*३*॥ [१४]

अथ तृतीया । अत्रेदमाख्यानम्—‘रङ्गण-पुत्रो गीतमः
 कुरु-सृञ्जयानां राज्ञां पुरोहित आसीत्, तेषां राज्ञां परैः सह
 युद्धे सति स ऋषिः अनेन सूक्तेन इन्द्रं स्तुत्वा स्वकीयानां
 जयं प्रार्थयामास’—इति । तस्य च तत्पुरोहितत्वं वाजसने-
 यिभिरास्मात्—“गीतमो ह वै राङ्गण उभयेषां कुरु-सृञ्ज-
 यानां पुरोहित आसीत्”—इति । “यत्” यदा “आजयः”
 संग्रामाः “उदीरते” उद्गच्छन्ति उत्पद्यन्ते तदानीं “धना”
 धनं “धृष्णावे” यो धृष्णुः धर्षयिता यद्रूपां जेता भवति तस्मै

“धीयते” निधीयते, जयतो धनं भवतीत्यर्थः । हे इन्द्र !
 त्वं तादृशेषु युद्धेषु प्रवृत्तेषु “मदच्यता” शत्रूणां मदस्य गर्वस्य
 आवायितारी “हरो” त्वदीयावश्वी “युङ्क्” स्व-रथे योजय,
 योजयित्वा च कञ्चिद्राजानं तव परिचरणमकुर्वन्तं “हनः”
 हन्याः कञ्चन त्वां परिचरन्तं “वसौ” वसूनि धने “दधः”
 स्थापय ॥ उटोरते—ईरगती (आ०) आदादिकः, “अनु-
 दात्तेत्स्वाङ्गसार्वधातुकानुदात्तत्वे (६, १, १८६) धातुस्वर
 एव शिष्यते, “यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)”—इति निघात-
 प्रतिषेधः । धना—“सुपां सुलुक् (७, १, ३५)”—इति
 ङादेशः । युङ्क्त्वा—युजिर् योगे (६० उभ०), अन्तर्भा-
 वित-ख्यर्थाङ्गोऽटि “बहुलञ्छन्दमि (२, ४, ७३)”—इति
 विकरणस्य लुक्, “इत्थोऽतस्तिडः (६, ३, १३५)”—इति
 संहितायां दीर्घत्वम् । हनः—हन्तेर्लिटि सिष्यडागमः, हनश्च
 दधश्च चार्थप्रतीतेः “चादिलोपे विभाषा (८, १, ६३)”—
 इति प्रथमायास्तिड्विभक्तेर्निघातप्रतिषेधः । वसौ—लिङ्ग-
 व्यत्ययः । दधः—दध धारणे (भा० अ०) लेटि व्यत्ययेन
 परस्मैपदम् ॥ ३ ॥ [१४]

३ २

३ १

२ ३ १ २

२ ३

३ क २ र

स्वादोरित्या विषूवतो मधोः पिबन्ति गौर्य्यः ।

१

२ र

३ १

२ ३

२ ३

३ १

२ २

या इन्द्रेण सयावरीर्षणा मदन्ति

३ २

२ ३

१ २

३ १

२ ३ १

शोभथा वस्वीरनुस्वराज्यम् ॥ *१* ॥

ञ्च० गोतमः । छ० पंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-
 ढचे—प्रथमा । “स्वादोः” स्वादुभूतस्य रसयुक्तस्य “इत्या विषू-

वतः” इत्यमनेन प्रकारेण सर्वयज्ञेषु व्याप्तियुक्तस्य “मध्वः”
मधोः मधुररसस्य सोमस्य “क्रियाग्रहणं कर्त्तव्यम् (१, ४,
३२ वा०)”—इति कर्मणः सम्प्रदानत्वात् चतुर्थर्थे षष्ठी ।
एवंविधं सोमं “गौर्यः” गौरवर्णा गावः पिबन्ति । या गावः
“शोभर्थाः” वचन-व्यत्ययः इन्द्रेण सह शोभन्ते “वृष्णा”
कामाभिवर्षकेन्द्रेण “सयावरीः” सह यान्यो गच्छन्त्यः सत्यः
“मदन्ति” हृष्टा भवन्ति । ता इन्द्रपीतस्य सोमस्य शेषं
पिबन्तीत्यर्थः । “वस्त्रीः” पयः प्रदानेन निवामकारिण्यः ता
गावः “स्वराज्यं” स्वस्येन्द्रस्य यत् “राज्यं” राजत्वं तदनु लक्ष्या-
वस्थिता इति शेषः । विषूवतः—विष्वत् व्याप्तौ (जु० उभ०)
अस्मादौगादिकः कुप्रत्ययः ततो मतुप् ऋस्वनुङ्भ्यां मतुप्
(६, १, १७६)—इति मतुप उदात्तत्वम्, “अन्येषामपि
दृश्यते (६, ३, १३७)”—इति संहितायां दीर्घः, व्यत्ययेन
मतोर्बत्वम् । मधोः—“जसादिषु ऊर्दासि वा वचनम् (१, ५,
७)”—इति “घेर्ङिति (७, ३, १११)” इति गुणाभावे
यणादेशः । गौर्यः—“षिङ्गीरादिभ्यश्च (४, १, ४१)”—इति
डौष्, जसि यणादेशे “उदात्तस्वरितयोर्यणः (८, २, ४)”—
इति परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम् । सयावरीः—या पापणे
(अदा० प०) “आतोमनिन् (३, २, ७४)”—इति वनिप्,
“वनोरच (४, १, ७)”—इति डौब्रेफौ । मदन्ति—मदौ
हर्षे (दि० प०), श्यनि प्राप्ते व्यत्ययेन (३, १, ८५) शप् ।
वस्त्रीः—“वस निवासे (भा० प०) गृमृस्त्रिहि (उ०, १, १०)”
—इत्यादिना वसे रूपत्ययः, “धान्ये नित् (उ० १, ६)”—
इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम्, “वीतो गुणवचनात् (४४, ४, १)”
—इत्यत्र “गुणवचनात् डौबाद्युदात्तार्थम् (४, १, ४४ भा०)”
—इति वचनात् वसुशब्दात् डौपि यणादेशः, जसि “वाच्छ-

न्दसि (६, १, १०६)”—इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । स्वराज्यम्—
“अकर्मधारये राज्यम् (६, २, ३०)”—इत्युत्तरपदाद्युदा-
त्तत्वम् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
ता अस्य पृशनायुवः सोमं श्रीणन्ति पृश्रयः

३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
प्रिया इन्द्रस्य धेनवो वञ्चं

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
हिन्वन्ति सायकं वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ताः” पूर्वोक्ताः “अस्य” इन्द्रस्य “पृशना-
युवः” स्पर्शनकामाः पृश्रयः नानावर्णाः गावः इन्द्रेण पातव्यं
“सोमं” पयसा “श्रीणन्ति” मिश्रीकुर्वन्ति, “इन्द्रस्य” “प्रियाः”
प्रीतिहेतुभूताः “ताः” “धेनवः” “सायकं” शत्रूणामन्तकारकं
“वञ्चम्” आयुधं “हिन्वन्ति” शत्रुषु प्रेरयन्ति इन्द्रो यथा शत्रुषु
वञ्च प्रेरयति तथेन्द्रस्य मदमुत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्वत् पूर्ववत् ।
हिन्वन्ति हिवि प्रीणनार्थः (भ्वा० प०), इदित्वाद्भम् ।
सायकं—घो अन्तकर्मणि (दि० प०), ण्वुल्याच्चे युगागमः ॥२

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
ता अस्य नमसा सहः सपर्य्यन्ति प्रचेतसः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १
व्रतान्यस्य सश्वरे पुरूणि पूर्व-

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
चित्तये वस्वीरनु स्वराज्यम् ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया । “प्रचेतसः” पक्कष्टज्ञानाः “ताः” गावः
“अस्य” इन्द्रस्य “सहः” बलं “नमसा” स्वकीयेन पयोरूपेणा-

चेन “सपर्यन्ति” परिचरन्ति “पुरूणि” बहूनि “अस्य” इन्द्रस्य “व्रतानि” शत्रुवधादि-रूपाणि वीर्य-कर्माणि “सञ्चिरे” सेविरे ज्ञातव्यतया इत्यर्थः । किमर्थम् ? “पूर्वचित्तये” युयु-
क्षूनां शत्रूणां पूर्वमेव प्रज्ञापनाय अनेन युध्यमाना इत्यादयः सर्वे मरणं प्राप्ताः किमर्थं भवद्भिः प्राणास्त्यजन्त इति तेषां बोधनायेत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् । पूर्वचित्तये-चिती मङ्गज्ञाने (भ्वा० प०), भावं क्तिन्, मरुद्वधादित्वात् पूर्वपदान्तो-
दात्तत्वम् ॥ ३ ॥ [१५]

१ २ ३ १ २४ ३ १ २४ ३ २
असाव्यं शुर्मदायाप्सु दत्तो गिरिष्ठाः ।

०७ २३ ३ १ २
श्येनो न योनिमासदत् ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः । कृ० गायत्री । टे० सोमः । अथ षष्ठे खण्डे, प्रथमखण्डे—प्रथमा । “गिरिष्ठाः” पर्वतजातः “अंशुः” सोमः “मदाय” मदार्यम् “असावि” अभिषुतः “अप्सु” वसतीवरीषु “दत्तः” प्रवृद्धश्च भवति । किञ्च “श्येनो न” यथा श्येनः पक्षी वेगनागत्य स्थानमासीदति तद्वदयं सोमः “योनिं” स्वकीयं स्थानम् “आसदत्” आसीदति ॥ १ ॥

३ १ २४ ३ १ २ ३ २ ३ १ २४ ३ २
शुभ्रमन्धो देववातमप्सु धीतं नृभिः सुतम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २
स्वदन्ति गावः पयोभिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । यत् “देववातं” देवैः प्रार्थितं “शुभ्रं” शोभनम् “अन्धः” अन्नस्वरूपं “नृभिः” नेदृभिः “सुतम्” अभिषुतम् “अप्सु” वसतीवरीषु “धीतं” शोधितं सोमं

“गावः” पशवः “पयोभिः” आशिरैः “स्रदन्ति” स्रादयन्ति ॥

“धीतंसुतं”-“धुतःसुतः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २

आदीमश्वं न हेतारमशूशुभन्नमृताय ।

२ ३ १ २ ३ १ २

मधो रसं सधमादे ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “आत्” अनन्तरं “हेतारं” प्रेरकम् “ईम्” एनं “मधोः” मधुरस्य सोमस्य “रसं” “मधमादे” यज्ञे “अमृताय” अमरणाय “अशूशुभत्” ऋत्विजः शोभयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—“अश्वं न” यथा प्रेरका अश्वं संग्रामे शोभयन्ति तद्वत् ॥

“हेतारं”-“हेतारः”—इति पाठौ, “मधोः”-“मध्वः”—

इति च ॥ ३ ॥ [१६]

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अभि द्युम्नं बृहद्यश इषस्पते दिदीहि देव देवयुम् ।

१ २२ ३ १ २

वि कोशं मध्यमं युव ॥*१*॥

ऋ० ऊर्ध्वसन्नः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ प्रगाथरूपे द्वितीय-सूक्ते—प्रथमा । हे “इषस्पते” अन्नस्य पते ! “देव !” स्तांतव्य सोम ! “द्युम्नं” द्योतमानं “बृहत्” प्रभूतं “यशः” अन्नरूपं “देवयुं” देवान् कामयमानं हविर्लक्षणं त्वदीयं रसम् “अभि दिदीहि” अन्नभ्यमाभिसुख्येन प्रकाशय प्रयच्छेत्यर्थः । यद्वा, हे सोम ! यशोऽन्नं देवयुं देवानिच्छन्तं यजमानमभिलक्ष्य प्रकाशय । आमन्त्रितस्याविद्यमानवस्त्वेन (८, १, १६) पदादित्वाद्निघातः ।

किञ्च “मध्यमम्” अन्तरिक्षस्थितं “कोशं” मेघं “वियुव”
वृष्ट्यर्थं विगमय विश्लेषय ॥

“देवयुः”-“देवयुः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३क २२ ३ २ ३ २उ ३ २ ३ १ २
आ वर्चस्व सुदक्ष चम्बोः सुतो विशां वङ्गिर्न विश्पतिः

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २उ ३ १ २ ३ १ २
वृष्टिं दिवः पवस्व रीतिमपो जिन्वन् गविष्टये धियः

॥*२*॥ [१७]

अथ द्वितीया । हे “सुदक्ष !” शोभन बल ! “चम्बोः”
अधिषवण-फलकयोः “सुतः” अभिषुतः त्वं “वङ्गिः न विश्-
पतिः” सर्वासां प्रजानां वोढा राजिव “विशां” प्रजानां वोढा
सन् “आ वर्चस्व” आगच्छ कलशमापवस्व वचेर्गत्यर्थस्य
व्यत्ययेन श्यनि रूपम् । किञ्च त्वम् “अपः” अपाम् उदका-
दीनां “रीतिं” व्याप्तां गतिं वृष्टिं “दिवः” द्युलोकात् “पवस्व”
कुरु । किं कुर्वन् ? “गविष्टये” गामात्मन इच्छते यजमानाय
“धियः” कर्माणि “जिन्वन्” प्रेरयन् ॥

“अपोजिन्वन्-अपाञ्जिवन्”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [१७]

३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
प्राणा शिशुर्महीनां हिन्वन्नृतस्य दीधितिम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विष्वा परि प्रिया भुवदध द्विता ॥*१*॥

ऋ० पर्वतनारदौ । छ० उष्णिक । दे० सोमः ।
अथ तृतीय-वृत्ते—प्रथमा । “प्राणा” ते अनितेः शानचि
“बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)”—इति विकरणस्य लुक्,
“सुपां सुलुग् (७, १, ३८)”—इति सुप आकारादेशः यज्ञस्य

प्रापयिता चेष्टयिता “मह्वीनां” महतीनां मंहनीयानां वा
 अपां “शिशुः” पुत्र-स्थानीयः सोमः “ऋतस्य” यज्ञस्य
 “दोधितिं” प्रकाशकं धारकं वा स्वीयं रसं “हिन्वन्” प्रेरयन्
 “विश्वा” सर्वाणि “प्रिया” प्रियाणि हवीषि “परिभुवत्”
 परिभवति व्याप्नोति । “अध” अपि च “द्विता” द्विधा भवति
 दिवि च पृथिव्याञ्च वर्त्तत इत्यर्थः ॥

“प्राणा”-“क्राणा”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ २

उप त्रितस्य पाष्याद्भक्त यद्गुहा पदम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

यज्ञस्य सप्त धामभिरध प्रियम् ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । “त्रितस्य एतन्नामकस्य ऋपेस्तोतुर्मम
 यज्ञे “गुहा” गुहायां हविर्दानं वर्त्तमानयोः “पाष्याः” पोष-
 णवद्दृढयोः अधिपवणफलकयोः “पद” स्थानं सामः “यत्”
 यदा “उप अभक्त” समभजत । “अध” अनन्तरं “यज्ञस्य”
 “धामभिः” च धारकैः “सप्त” सप्तभिश्छन्दाभिः गायत्रा-
 दिभिः “प्रियम्” प्रीणयितारं सामम् “अभि” ष्टुवन्ति
 ऋत्विजः अपि वा सप्त सर्पणशीलैर्वसतीवर्यादिभिरुदकैः
 साममभिषुण्वन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

तीणि त्रितस्य धारया पृष्ठेष्वैरयद्रियम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

मिमौते अस्य योजना वि सुक्रतुः ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया । सोमः “त्रितस्य” मम यज्ञस्य स्वभूतानि
 “तीणि” सवनानि धारया आत्मीयया “वि धारया” । “किञ्च

पृष्ठेषु” सामसु “रयि” दातारमिन्द्रम् “ऐरयत्” आयमतु
 “सुकृतः” शोभन-यज्ञः स्तोता “अस्य” इन्द्रस्य “योजना”
 संयोजनादौनि स्तोत्राणि “वि मिमीते” करोति यस्मादेवं
 तस्मादिन्द्रं सामसु प्रेरयत्वित्यर्थः ॥

“ऐरयत्”—“एरया”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ ३ १ २ . ३ २ ३ . ३ २ ३ २ ३ २

पवस्व वाजसांतये पवित्रे धारया सुतः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्राय सोम विष्णावे देवेभ्यो मधुमत्तरः ॥ *१* ॥

ऋ० रेभः । क० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ चतुर्थ-
 लक्षे—प्रथंमा । हे “सोम !” “सुतः” अभिषुतः त्वम् “इन्द्राय”
 “विष्णावे” च अन्येभ्यो मित्रादिभ्यः “देवेभ्यः” “मधुमत्तरः”
 अतिशयेन माधुर्योपेतः सन् “वाजसातये” अन्न-लाभाय
 “पवित्रे” “धारया” “पवस्व” चर ॥

“वाजसातये”-“वाजसातमः”—इति पाठौ, “मधुमत्तरः”-
 “मधुमत्तमः”—इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वां रिहन्ति धीतयो हरिं पवित्रे अद्रुहः ।

३ २ ३ ३ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

वत्सं जात न मातरः पवमाना विधर्मणि ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” पूयमान सोम ! “वि
 धर्मणि” विविधं हविषां धारके यज्ञे “अद्रुहः” द्रोह-वर्जिताः
 “धीतयः” अङ्गुलयः धीतय इति अङ्गुलिनाम (निघ० २,
 ५, ७) “हरिं” हरितवर्णं “पवित्रे” स्थितं “त्वां” “रिहन्ति”
 लिहन्ति निष्पीडनार्थं स्पृशन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—“वत्सं

जातं न मातरः” ; ‘मातरः’ मातृ-भूता गावः उत्पन्नं ‘वत्सं’
यथा ‘लिहन्ति’ तद्वत् ॥

“धीतयः”-“मातरः”—इति पाठौ, “मातरः”-“धेनवः”—
इति च ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २२
त्वं द्यां च महिब्रत पृथिवीं चाति जभिषे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
प्रति द्रापिममुञ्चथाः पवमान महित्वना ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । हे “महिब्रत” महाकर्मन् सोम ! “त्वं”
“द्यां” द्युलोकं “पृथिवीं च” “अति जभिषे” अत्यन्तं विभिषि
दुभृज् धारणपोषणयोः (त० उ०), तस्य छान्दसे लिटि
(३, ४, ६) सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् अत्र इडा-
गमः । अन्तरिक्षे सोमात्मना, पृथिव्यां लता-रूपेणेति एवं
‘लोकद्वयवर्तित्त्वम् । हे “पवमान !” क्षरन् ! त्वं “महित्वना”
महत्त्वेन युक्तः सन् “द्रापिं” कवचं “प्रति अमुञ्चथाः” प्रति-
मुञ्चसि संवृणोसि ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
इन्दुर्वाजी पवते गोन्योघा

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्रो सोमः सह इन्वन्मदाय ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
हन्ति रक्षो बाधते पर्य्यरातिं

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वरिवस्कृण्वन्वृजनस्य राजा ॥*१*॥

ऋ० मन्युः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
द्वये—प्रथमा । “इन्दुः” क्षरण-शौलः “सोमः” वाजौ,

बलवान् “गोन्योघा” गमनशील-नीचौनाग्र-रस-सङ्घातः
 “इन्द्रे” “सहः” बलकरं रसम् “इन्वन्” प्रेरयन् सोमः “मदायु”
 अस्य मदार्यं “पवते” क्षरति । किञ्च “रक्षः” राक्षस-कुलं
 “हन्ति” हिनस्ति । किञ्च “अरातिं शत्रुं” “परि बाधते”
 परिहृतः संहरति । कौटुशः ? “वरिव” वरणीयं धनं “कृण्वन्”
 स्तोतृणां कुर्वन् “वृजनस्य” बलस्य “राजा” ईशिता सोम इति ॥
 “अरातिम्-आरातीः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अध धारया मध्वा पृचान-

३ १ २ २ ३ १ २

स्तिरो रोम पवते अद्रिदुग्धः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

इन्दुरिन्द्रस्य सख्यं जुषाणो

३ २ ३ १ २ ३ १ २

देवो देवस्य मत्सरो मदाय ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “अध” अथ अनन्तरम् “अद्रि-दुग्धः”
 आबभिर्दुग्धोऽभिषुतः सोमः “मध्वा” मदकारिण्या “धारया”
 “पृचानः” देवान् सम्पर्चयन् “रोम” अवि-रोमभिः कृतं पवित्रं
 “तिरः” तिरस्कृत्य व्यवधायकं कृत्वा “पवते” कलशेषु क्षरति ।
 किञ्च “इन्द्रस्य” “सख्यं” सखिभावं कर्म वा “जुषाणः” सेव-
 मानो “देवः” द्योतमानः “मत्सरः” मदकरः “इन्दुः” सोमः
 “देवस्य” इन्द्रस्य “मदाय” मदार्यं “पवते” क्षरति ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २

अभि व्रतानि पवते पुनानो

३ २ ३ १ २ ३ २

देवो देवांस्त्रेण रसेन पृञ्चन् ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
इन्दुर्धर्माण्यृतुया वसानो दश

१ २ ३ २ ३ १ २ १
क्षिपो अव्यत सानो अव्ये ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया । “धर्माणि” धारकाणि “व्रतानि” कर्मणि
“ऋतुया” ऋतोः काले “वसानः” आच्छादयन् “इन्दुः”
सोमः “पुनानः” पूयमानः सन् “अभि पवरी” कलशानभि-
लक्ष्य क्षरति । कौटुशः ? “देवः” संक्रीडन-शीलः “स्वेन”
आत्मीयेन “रसेन” इन्द्रादीन् “पृञ्चन्” सम्पचयन् संयोजयन् ।
तमिमं सोमं “दशः” दशसङ्ख्याकाः “क्षिपः” अङ्गुलि-नामैतत्
(निघ० २, ५, ३) कर्मार्थं प्रेर्यत इति तत्सङ्ख्याका अङ्गुलयः
“सानो” समुच्छ्रिते “अव्ये” अवि-भवे पवित्रे “अव्यत” गम-
यन्ति यद्वा, तत्र पवित्रे पूयमानं सोमम् अव्यत गच्छन्ति ।
‘धी’ गत्यादिषु (अदा० प०) लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

“व्रतानि”-“प्रियाणि”--इति पाठी ॥ ३ ॥ [२०]

इति सारावधार्यप्रकाशं उत्तरायन्यस्य षष्ठ्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
यद्वा स्या ते पनीयसी समिद्दीद-

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
यति द्यवीषत् स्तोतृभ्य आ भर ॥*१*॥

ऋ० वसुश्रुतः वक्षो वा । इ० पंक्तिः । दे० अग्निः । अथ
सप्तमे खण्डे, प्रथम-सूक्ते—प्रथमा । हे “अग्ने !” “द्युमन्तं”

दीप्तिमन्तम् “अजरम्” अजीर्णम् “ते” त्वाम् “आ” सर्वतः
 “इधौमहि” दीपयामः । “यत् ह” यदा खलु “ते” तव “स्या”
 सा “पनीयसी” स्तुत्या “समित्” दीप्तिं “द्यवि” द्युलोके
 “दीदयति” दीप्यते तदा हे अग्ने ! “स्तोत्रभ्यः” अस्त्रभ्यम्
 “इष्टम्” अन्नम् “आभर” आहर ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 आ ते अग्ने ऋचा हविः शुक्रस्य ज्योतिषस्पते ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ४ ३
 सुश्चन्द्र दस्य विश्पते हव्यवाट्

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 तुभ्यं ह्यत इषं स्तोत्रभ्य आ भर ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “ज्योतिषस्पते !” दीप्तेः स्वामिन् !
 अग्ने ! “शुक्रस्य” दीप्तस्य “ते” तुभ्यम् “ऋचा” मन्त्रेण सह,
 “हविः” “आ” आभिमुख्येन “ह्यते” । हे “सुश्चन्द्र !”
 सुष्टाह्लादक ! शोभनहिरण्य ! वा, हे “दस्य !” शत्रूणामुप-
 क्षयितः ! । शिष्टं गतम् ॥

“ज्योतिषः”-“शोचिषः” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 ओमे सुश्चन्द्र विश्पते दर्वी श्रोणीष आसनि ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवस-

३ १ २ ३ २ ३ १ २
 स्यत इषं स्तोत्रभ्य आ भर ॥*३*॥ [२१]

अथ तृतीया । हे “सुश्चन्द्र !” शोभनाह्लादक ! शोभन-
 हिरण्य ! वा, अग्ने ! “ओमे” “दर्वी” दर्वी हविः-पूर्णं जुह-

प्रभृती “आसनि” आस्ये “आ श्रीणीषे” आश्रयसि पचसि
वा “उतो” अपि च “नः” अम्मान् “उक्थेषु” यागेषु “उत्-
पुपूर्थाः” उत्पूरय फलैः । हे “शवसस्यते !” बलस्य पालयितः ! ।
इषमित्यादि गतम् ॥ ३ ॥ [२१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

इन्द्राय माम गायत विप्राय बृहते बृहत् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ ०

ब्रह्मकृते विपश्चिते पनस्यवे ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । कृ० उष्णिक । टे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
तृचे—प्रथमा । हे उद्गातारः ! “इन्द्राय” “बृहत्” एत-
न्नामकं साम “गायत” उच्चरत । कीदृशाय ? “विप्राय” मेधा-
विने “बृहते” महते “ब्रह्मकृते” वृष्टिद्वारा हविलक्षणस्यान्नस्य
कृते “विपश्चिते” विदुषे “पनस्यवे” स्तुतिमिच्छते ॥

“ब्रह्मकृते”-“धर्मकृते”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २

त्वमिन्द्राभिभूरसि त्वं सूर्यमरोचयः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

विश्वकर्मा विश्वदेवो महात् असि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “त्वम्” “अभिभूः” शत्रूणाम्
अभिभविता “असि” भवसि किञ्च “त्वम्” “सूर्यम्” आदि-
त्यम् “अरोचयः” तेजोभिरदौपय, किञ्च “विश्वकर्मा” विश्वस्य
कर्त्तासि “विश्वदेवः” सर्वदेवश्चासि तथा च यजुर्ब्राह्मणम्—
“अग्निं वा अन्वत्या देवता इन्द्रमन्वत्या” इति अतो “महान्”
सर्वाधिकोऽसि ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ २ ३ २
विभ्राजं ज्योतिषा स्वाऽरगच्छो रोचनं दिवः ।

३ १ २ ३ १ २
देवास्त इन्द्र सख्याय येमिरे ॥ *३* ॥ [२२]

— अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” त्वं “ज्योतिषा” तेजसा “दिवः” आदित्यस्य “रोचनं”, प्रकाशकम् अधिकरणत्वेन “स्वः” स्वर्गं विभ्राजत् प्रकाशयन् “अगच्छः” अप्राप्नोः, किञ्च “देवाः” सर्वाः “ते” तव “सख्याय” मित्रत्वाय “येमिरे” स्वं स्वमात्मानं नियमितवन्तः अस्माकम् इन्द्रः सखा यथा स्यादिति सर्वे देवाः प्रयत्नमकार्षुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ [२२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
असावि सोम इन्द्र ते शविष्ठ धृष्णावा गहि । ॥

१ २ ३ ६३ ३ २ ३ २ ३ १ २
आ त्वा पृणक्तुन्द्रियं रजः सूर्यो न रश्मिभिः ॥ १

ऋ० गोतमः । क० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
तृचे—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “ते” त्वदर्थं “सोमः” “असावि”
अभिषुतोऽभूत् । हे “शविष्ठ” अतिशयेन बलवन् ! अतएव
“धृष्णो” शत्रूणां धर्षयितः ! इन्द्र ! “आगहि” देवयजनदेश-
मागच्छ, आगतञ्च “त्वा” त्वाम् “इन्द्रियं” सोमपानेनोत्पन्नं
प्रभूतं सामर्थ्यम् “आ पृणक्तु” आपूरयतु । “रजः” अन्तरिक्षं
“रश्मिभिः” किरणैः “सूर्यो न” यथा सूर्यः पूरयति तद्वत्
शविष्ठः—शवस्विन् शब्दादिष्ठानि विभ्रतोर्लुक्, “टेः (६, ४,
११५)”—इति टिलोपः, पादादित्वाङ्घ्राताभावः (८, १,
१८) । गहि—गमेल्लेटि “बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३)”—
इति शपो लुक्, अनुदात्तोपदेश (६, ४, ३७)—इत्यादिना

अनुनामिक-लोपः, तस्य अमिद्धवदत्ताभात् (६, ४, १२)—
इत्यमिद्धत्वाद्देर्लुगभावः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आ तिष्ठ वृत्रहन्नुग्रं युक्ता ते ब्रह्मणा हरी ।

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अर्वाचीनं मु ते मनो ग्रावा कृणोतु वग्नुना ॥२॥

अथ द्वितीया । हे “वृत्रहन् !” शत्रूणां हन्तः ! इन्द्र !
“रथम्” “आ तिष्ठ” आरोह । यस्मात् “ते हरी” त्वदीया-
वश्यां “ब्रह्मणा” स्तोत्रनक्षणेन मन्वेण “युक्ता” रथेऽस्माभिर्यो-
जितौ “सुपां सुनुग् (७, १, २६)”—इत्याकारः तस्मात् त्वं
रथमातिष्ठ । “ते मनः” त्वदीयं मनश्च “ग्रावः” अभिष-
वार्थं प्रवृत्तः पाषाणः “वग्नुना” वञ्चनीयेनाभिषवशब्देन
“वृचेर्गञ्च (३० ३, ३३)”—इति न्-प्रत्ययो गकारश्चान्तादेशः
“अर्वाचीनम्”—अस्मदभिमुखं “सुकृणोतु” सृष्टु करोतु ॥२॥

२ ३ १ २ २ ३ १ २
इन्द्रमिहरी वहतोऽप्रतिधृष्टशवसम् ।

१ २ ३ १ २ ३ ३ २ ३ १ २
ऋषीणां मुष्टीरूप यज्ञं च मानुषाणाम् ॥३॥ [२३]

इति तृतीयप्रपाठकः ।

अथ तृतीया । “अप्रतिधृष्टशवसं” केनाप्यधर्षितबल-
महिंमितबलमित्यर्थः “इन्द्रमित्” इन्द्रमेव “ऋषीणां” वसि-
ष्ठादीनां “मानुषाणाम्” अन्येषां मनुष्याणाञ्च “मुष्टीः”
शोभनाः स्तुतीः “यज्ञश्च” “हरी” अश्वी “उप वहतः” समीपं
प्रापयतः । यत्र यत्र स्तुवन्ति यत्र यत्र यजन्ते तत्र सर्वत्रे-

न्द्रमश्वौ प्रापयत इत्यर्थः । मानुषाणाम् “मनोजातो (४, १, १६१)”—इति मनु-शब्दादज् षुगागमश्च ॥

ऋषीणां सुष्टुतीः”-“ऋषीणाञ्च स्तुतीः”—इति पाठौ ॥३॥ [२३]

इति सामवेदार्थं प्रकाशं उत्तरायत्यत्र षष्ठ्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

— वेदार्थस्य प्रकाशेन तस्यो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ६ ॥

इति श्रीमहाजाधिराज परमेश्वर-वेदिकमार्गप्रयत्निक श्रीवीर-वृक्ष भयान

साम्राज्य धुरभरेण मायणाचार्येण विरचितं साधवीर्थ

सामवेदार्थप्रकाशं उत्तरायत्यं पशोऽध्यायः ।

यस्य निर्व्वमितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्विन्नं जगत् ।

निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ७ ॥

अथ चतुर्थप्रपाठकः ।

सप्तमोऽध्याय आरभ्यते ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
ज्योतिर्यज्ञस्य पवते मधु प्रियं

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पिता देवानां जनिता विभुवसुः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
दधाति रत्नं स्वधयोरपीच्यं

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मदिन्तमो मत्सर इन्द्रिया रसः ॥*१*॥

ऋ० सिकतानिवारि-ऋषिगणः । छ० जगती । टे० सोमः । तत्र प्रथमखण्डे,—प्रथम-द्वे—प्रथमा । “यज्ञस्य” अग्निष्टोमादेः “ज्योतिः” दीपकः सोमः “प्रियम्” इन्द्रादीनां

प्रियभूतं “मधु” मधुरसं “पवते” पूयते दशापवित्रेण शोधयत इत्यर्थः । रसो विशिष्यते—“पिता” पालकः “जनिता” फलस्य उत्पादकः “विभूवसुः” प्रभूतधनः तेन सम्पादयितुं शक्यत्वात् तादृशः सोमरसः “स्वधयोः” “स्वधा”—इति द्यावा-पृथिव्योर्नाम (निघ० ३, ३०, १) “अपीच्यम्”—इति चान्त-र्हितस्य (निघ० ३, २५, ६) द्यावापृथिव्योर्मध्येऽन्तर्हितं “रत्नं” रमणीयं धनं “दधाति” स्थापयति यजमानेषु । स एव पुनर्विशिष्यते—“रसः” रसयिता “मदिन्तमः” मादयितृतमः “मत्सरः” स सोमः “इन्द्रियः” इन्द्रेण जुष्टः इन्द्रिय-वर्द्धको वा ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३क २र ३
अभिक्रन्दन् कलशं वाज्यर्षति

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पतिर्दिवः शतधारो विचक्षणः ।

१ २ ३ २ ३ १
हरिर्मित्रस्य सद्नेषु सीदति

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मर्मृजानोऽविभिः सिन्धुभिर्वृषा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । सोमः “वाजी” वेजनवान् यद्वा, अश्व-सदृशः “अभिक्रन्दन्” अभितः शब्दं कुर्वन् “कलशं” द्रोण-कलशम् “अर्षति” गच्छति । कीदृशः “दिवः” द्योतमानस्य अन्तरिक्षस्य दशापवित्रलक्षणस्य “पतिः” पालकः स्वामी यद्वा द्युलोकस्य स्वामी दिवि हि सोम उत्पन्नः “द्वितीयस्या मितो दिवि सोम आसीत्”—इति श्रुतेः “शतधारः” परि-मित-धार-पेतः “विचक्षणः” विशेषेण द्रष्टा “हरिः” हरितवर्णः सोमरसः “मित्रस्य” मित्रवर्द्धितकरस्य यज्ञस्य “सद्नेषु”

“सौदति” निषण्णो भवति । कौटशः सन् ? “सिन्धुभिः”
स्यन्दन-साधनैः अविरोमभिः दशापवित्रावयवैः “मर्मृजानः”
शोध्यमानः “वृषा” वर्षकः फलानाम् ॥ २ ॥

२३ १ २ ३ १२ ३१२
अग्ने सिन्धूनां पवमानो अर्षस्यग्ने

३ १ २ ३१ २२
वाचो अग्नियो गोषु गच्छसि ।

२३ १ २ ३१ २२
अग्ने वाजस्य भजसे महद्वनः

स्वायुधः सोतृभिः सोमः । सूयसे ॥ *३* ॥ [१]

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं “सिन्धूनां” स्यन्दन-स्वभा-
वानाम् उदकानाम् “अग्ने” पुरस्तात् “पवमानः” पूयमानः
सन् “अर्षसि” गच्छसि वृष्ट्योदकं जनयितुमाहुतिद्वारान्तरिक्षे
गच्छसीत्यर्थः । तथा “वाचः” माध्यमिकाया अपि “अग्नियः”
ग्राह्यः पूज्यः सन् गच्छसि । तथा “गोषु” रश्मिषु तेषामग्ने
गच्छसि । तथा “वाजस्य” शत्रूणामन्नस्य लाभायेति शेषः ।
तदर्थं “महाधनं” संग्रामं “भजसे” सेवसे । कौटशः सन् ?
“स्वायुधः” शोभन-प्रहरणसाधनायुधः । हे सोम ! तादृशस्त्वं
“सोतृभिः” अभिषुक्त्वङ्गिः अध्वर्यादिभिः “सूयसे” अभि-
षूयसे ॥ ३ ॥ [१]

१२ ३ २ ३ १२ ३ १ २२ ३२
असृक्षत प्र वाजिनो गव्या सोमासो अप्रवया ।

३ १ २ ३ १ २२
शुक्रासो वीरयाशवः ॥ *१* ॥

ऋ० कश्यपः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीय-

हृचे—प्रथमा । “वाजिनः” बलवन्तः “शुक्रासः” दौताः
 “आशवः” वेगवन्तश्च “सोमासः” सोमाः “गव्यया” यजमा-
 नस्य गवेच्छया तथा “अश्वया” अश्वेच्छया तथा “वीरया”
 वीराः पुत्र-भृत्यादयः तेषामिच्छया “प्र असृचत” प्रासृज्यन्त
 रसान्वा विसृज्यन्ते ॥ १ ॥

३ १ २

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

शुभमाना ऋतायुभिर्मृज्यमाना गभस्त्योः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

पवन्ते वारे अव्यये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ऋतायुभिः” यज्ञेच्छुभिः अध्वर्यु-प्रभृ-
 तिभिः “शुभमानाः” अलङ्घ्यमाणाः “गभस्त्योः” हस्तयोः
 हस्ताभ्यां “सृज्यमानाः” शोध्यमानाः “वारे” वाले दशाप-
 वित्ने । कोट्टशे ? “अव्ये” अविमये “पवन्ते” पूयन्ते ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

ते विश्वा दाशुषि वसु सोमा दिव्यानि पार्थिवा ।

१ २ ३ १ २ ३

पवन्तामान्तरिच्या ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । “ते” सोमाः अभिषूयमाणाः “दाशुषि”
 हविः-प्रदात्रे यजमानाय “विश्वा” सर्वाणि “वसु” जासकानि
 गवादि-धनानि “आपवन्तां” सर्वतः क्षरन्तु । विश्वे ल्युक्तं कथं
 वसूनां विश्वत्वमिति ? उच्यते—“दिव्यानि” दिवि भवानि
 “पार्थिवा” पृथिवी-सम्बद्धानि “अन्तरिच्या” अन्तरिक्षाणि
 अन्तरिक्षे भवानि एव मुक्तप्रकारेण विश्वानीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [२]

१ २

३ १ २ ३ १ २

३ १ २

पवस्व देववीरति पविद्वत् सोम रत्च्छा ।

१ २ ३ १ २

इन्द्रमिन्द्रो वृषा विश ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० गायत्री । दे० सोमः । पवस्वेति-
दशमं तृतीये-सूक्ते—प्रथमा । हे सोम ! “देववीः” देव-
कामः त्वं “रंभा” वेगेन “पवित्रं” यथा भवति “अति
पवस्व” अतिच्छुर । किञ्च हे “इन्द्रो !” “वृषा” सेचकस्व
इन्द्रम् “आविश” प्रविश ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ वच्यस्व महि प्सरो वृषेन्द्रो द्युम्नवत्तमः ।

१ २ ३ १ २

आयोनिं धर्णसिः सदः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्रो !” सोम ! “वृषा” सेवका-
भीष्टदाता वर्षकः “द्युम्नवत्तमः” यशस्वितसः “धर्णसि” धर्ता
त्वं “महो” महत् “प्सरः” पानीयम् “अन्धः” अन्धम् “आव-
च्यस्व” अस्मान् प्रति आगमय किञ्च “योनिं” स्वकीयं स्थानम्
“आसदः” आसौद च ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अधुक्षत प्रियं मधु धारा सुतस्य वेधसः ।

३ १ २ ३ १ २

अपो वसिष्ठ सुक्रतुः ॥*३*॥

अथ तृतीया । “सुतस्य” अभिषुतस्य “वेधसः” अभि-
क्षितस्य विधातुर्यस्य “सोमस्य” “धारा” “प्रियं” प्रीतिकारं
“मधु” अमृतम् “अधुक्षत” दुग्धे । स “सुक्रतुः” सुकर्मा सोमः
“अपः” “वसतीवरीः” “वसिष्ठ” आच्छादयति ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
महान्तं त्वा महीरन्वापो अर्षन्ति सिन्धवः ।

१ २ २ ३ १ २
यद्गोभिर्वासयिष्यसे ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! त्वं “यद्” यदा यज्ञे “गोभिः” गोर्विकारैः पयोभिः “वासयिष्यसे” आच्छादयिष्यसे तदा “महान्तं” गुणैः प्रवृद्धं “त्वा अनु” त्वाम्प्रति “सिन्धवः” स्यन्दमानाः “महीः” महत्यः “आपः” “अर्षन्ति” गच्छन्ति ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
समुद्रो अप्सु मामृजे विष्टम्भो धरुणा दिवः ।

१ २ ३ १ २ ३ २
सोमः पवित्रे अस्मयुः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “समुद्रः” समुद्रवन्ति अस्माद्रसा इति समुद्रः “विष्टम्भः” “दिवः” स्वर्गस्य “धरुणः” धर्ता च “अस्मयुः” अस्मत्-कामः “सोमः” “अप्सु” उदकेषु “मामृजे” मर्मन्व्यते पवित्रेऽभिषिच्यते चेत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
अचिक्रदृषा हरिर्महान्मित्रो न दर्शतः ।

१ २ २
सह सूर्येण दिद्युते ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “दृषा” कामानां वर्षकः “हरिः” हरितवर्णः “महान्” सर्वोत्तमः “मित्रः न” यथा सखा तद्वत् “दर्शतः” दर्शनीयः यः सोमः “अचिक्रदत्” शब्दं करोति । सोऽयं सोमः सूर्येण सह “सन्दिद्युते” समित्येकौभावे सूर्येण सह द्योतत इत्यर्थः ॥

“रोचते”—इति बह्वचानां पाठः ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ १
गिरस्त इन्द्र ओजसा मर्मृज्यन्ते अपस्युवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
याभिर्मदाय शुम्भसे ॥*७*॥

अथ सप्तमी । हे “इन्द्रो !” “ते” तव “ओजसा” बलेन “अपस्युवः” कर्मच्छा-सम्बन्धिन्यः ताः “गिरः” स्तुतयः “मर्मृज्यन्ते” शोधयन्ते । “याभिः” “गौभिः” त्वं मदाय “क्षरन्” “शुम्भसे” अलङ्घियसे ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तं त्वा मदाय घृध्वय उ लोककृत्वमीमहे ।

२ ३ १ २ ३ २
तव प्रशस्तये महि ॥*८*॥

अथ अष्टमी । “लोककृत्व” लोकस्य कर्तारं “तं त्वा” सोमं “घृध्वये” शत्रूणां घर्षण-शीलाय “मदाय” “इमहे” याचामहे । हे सोम ! पातमिति शेषः । किमर्थम् ? इति, उच्यते—“तव” “महे” महते “प्रशस्तये” प्रशंसनाय ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
गोषा इन्द्रो नृषा अस्यश्वसा वाजसा उत ।

३ २ ३ १ २ ३ २
आत्मा यज्ञस्य पूर्य्यः ॥*९*॥

अथ नवमी । हे “इन्द्रो !” क्लियमान-सोम ! “यज्ञस्य” ज्योतिष्टोमादेः “पूर्य्यः” पुराणः नित्यः आत्मा स्वरूपभूतः सोमस्य यज्ञस्वरूपत्वं प्रसिद्धम् । तादृशस्त्वं “गोषाः” अस्रभ्यं गवां दाता “असि” भवसि, “नृषा” नृणां पुत्र-भृत्यादीनां दातासि, “अश्वसाः” अश्वानां दाता चासि, “उत” अपि च “वाजसा” अश्वानां दाता चासि ॥ ९ ॥

३ १ २

३ १

२ २

३ १ २

अस्मभ्यमिन्दविन्द्रियं मधोः पवस्व धारया ।

३ १ २

३ १

पर्जन्यो वृष्टिमांश्च इव ॥*१०॥ [३]

अथ दशमी । हे “इन्दो !” सोम ! “इन्द्रियम्” इत्येण जुष्टम् इन्द्रियस्य वीर्यस्य वा वर्धकं रसं “मधोः” मदकरस्य अस्त-
तस्य “धारया” “पर्जन्योवृष्टिमांश्च इव” यथा वर्षवान् पर्जन्यो
मेघः तथा “अस्मभ्यं” मन्नातिथिभ्यः “पवस्व” क्षर ॥ १० ॥

इति सामवेदार्थं प्रकाशे उत्तरायण्यस्य सप्तम्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥ [३]

१ २

३ १ २

३ १ २

३ १ २ १ २

सना च सोम जेषि च पवमान महि श्रवः ।

१ २ ३ १ २

अथा नो वस्यसस्रुधि ॥*११॥

ऋ० हिरण्यस्तूपः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
द्वितीय-खण्डे—सनाचेति-दशर्चे प्रथमे सूक्ते, प्रथमा । हे
“महिश्रवः !” महदन्न ! “पवमान” सोम ! “सना” अन्नदु-
याने यजनोयान् देवान् भज “जेषि च” याग-विघ्नकारिणो
राक्षसांश्च जय । “अथ” देवान् प्राप्य राक्षसांश्च जित्वा अन-
न्तरं “नः” अस्मान् “वस्यसः” अयसः “स्रुधि” कुरु अयो-
ऽस्मभ्यं देहीत्यर्थः ॥ १ ॥

२ ३ २

२ २ ३ २

१ २

३ १ २

सना ज्योतिः सना स्वाश्चिर्विश्वा च सोम सौभगा ।

१ २ ३ १ २

अथा नो वस्यसस्रुधि ॥*२१॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं “ज्योतिः” तेजः “सन”
अस्मभ्यं प्रयच्छ । अपि च “स्वः” स्वर्गं “सन” अस्मभ्यं
देहि । “विश्वा” विश्वानि “सौभगा” सौभाग्यानि “च” सन
सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ २ ३ १ २
सना दक्षमुत क्रतुमप सोम मृधो जहि ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं “दक्षं” बलं “सन”
अस्मभ्यं देहि, “उत” अपि च “क्रतुं” यज्ञं सन, “मृधः”
हिंसकान् शत्रुंश्च “अप जहि” मारय । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पवीतारः पुनीतन सोममिन्द्राय पातवे ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे “पवीतारः !” सोमस्य शोधयितार
ऋत्विजः ! “सोमं” “पुनीतन” पावयत दशार्पवित्रेण शोध
यत किमर्थम् ? “इन्द्राय पातवे” इन्द्रस्य पानाय । गत-
मन्यत् ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
त्वꣳ सूर्ये न आ भज तव क्रत्वा तवोतिभिः ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । हे सोम ! त्वं “तव क्रत्वा तव ऊतिभिः”
त्वत्कर्तृकाभिः रक्षाभिश्च “नः” अस्मान् “सूर्ये” “आ भज”
प्रापय । सिद्धमन्यत् ॥ ५ ॥

१ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ ० १ २
तव क्रत्वा तवोतिभिर्ज्योक् पश्येम सूर्यम् ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ ६ ॥

अथ पष्ठो । हे सोम ! “तव” “क्रत्वा” प्रज्ञानेन “तव
जतिभिः” पालनैश्च “ज्योक्” चिरं पश्येम सूर्यं पश्यामः
द्रव्यामः । मिद्धमन्यत् ॥ ६ ॥

३ क २ र ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभ्यर्ष स्वायुध सोम द्विवर्हसं रयिम् ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ *७* ॥

अथ सप्तमी । हे “स्वायुध !” शोभनायुध सोम ! त्वं
“द्विवर्हसं” इयोर्द्यावापृथिभ्योः स्थानयोः परिदृढं “रयिं”
धनम् “अभ्यर्ष” स्तोतृन् अभिगमय । मिद्धमन्यत् ॥ ७ ॥

३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अभ्यार्षानपच्युतो वाजिंत्समत्सु सासहिः ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ *८* ॥

अथ अष्टमी । हे सोम ! “समत्सु” संग्रामेषु “अनपच्युतः”
शत्रुभिरनाहतः “सासहिः” शत्रूणामभिभविता त्वम् “अभ्यर्ष”
अभिगच्छ चर । गतमन्यत् ॥ ८ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वां यज्ञैरवीवृधन् पवमान विधर्मणि ।

१ २ ३ १ २
अथा नो वस्यसस्कृधि ॥ *९* ॥

अथ नवमी । हे “पवमान !” शोध्यमान सोम ! त्वां
“विधर्मणि” विविधफलस्य धारके यज्ञे “यज्ञैः” यज्ञ-साधनैः
“स्तोत्रैः” “अवीवृधन्” यजमाना वर्द्धयन्ति । गतमन्यत् ॥८॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
रयिं नश्चित्तमश्विनमिन्दो विश्वायुमा भर ।

१ २ ३ १ २
अथानी वस्यसस्कृधि ॥*१०*॥ [४]

अथ दशमी । हे “इन्दो !” यागेषु क्लिद्यमान सोम ! त्वं
“चित्तं” नानाविधम् “अश्विनम्” अश्ववन्तञ्च “विश्वायुं” सर्व-
गामिनं “रयिं” धनं “नः” अस्मभ्यम् “आ भर” आहर । गत-
मन्यत् ॥१०॥ [४]

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति धारा सुतस्यान्वसः ।

२ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥*११*॥

ऋ० उच्यते । ऋ० गायत्री । दे० सोमः । तरत्समन्दीति
चतुर्ऋचे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “मन्दी” देवानां हर्षकरः स
सोमः “तरत्” स्तोत्रान् पाप्मनः सकाशात् तारयन् “धावति”
दशापवित्रादधः क्षरति । तदेव दर्शयति—“सुतस्य” अभि-
षुतस्य “अन्वसः” देवानामन्नात्मकस्य सोमस्य धारा धाव-
तीति । पुनरपि तदेवाहात्यन्तादरार्थं “तरत्समन्दीधावति”—
इति । यद्वास्या ऋचो यास्केनोक्तोऽर्थो द्रष्टव्यः, यद्यथा—
“तरति स पापं सर्वं मदीयं स्तोति धावति गच्छत्यूर्ध्वं गतिं
धारसुतस्यान्वसो धाराभिषुतस्य सोमस्य मन्त्रपूतस्य वाचा
सुतस्य (निरु० १३, ६)”—इति ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उस्त्रा वेद वसूनां मर्त्तस्य देव्यवसः ।

१ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वसूनां” धनानाम् “उस्त्रा” उत्सरण-
शीला प्रदात्री “देवो” द्योतमाना स्तूयमाना वा यस्य सोमस्य
धारा “मर्त्तस्य” मनुष्यं यजमानम् “अवसः” रक्षितुं “वेद”
जानाति । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
ध्वस्त्रयोः पुरुषन्थोरा सहस्राणि दद्महे ।

१ ३ २ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥*३*॥

अथ तृतीया । “ध्वस्त्रयोः पुरुषन्थोः” ध्वस्त्रः कश्चिद्राजा तथा
पुरुषन्तिश्च, तयोर्भयोरत्रेतरयोग-विवक्षया द्विवचनं द्रष्टव्यं
“सहस्राणि” धनानां सहस्राणि “आ दद्महे” वयं प्रतिगृ-
ह्णीमः । तदस्माभिः प्रतिगृह्णीतं धनमुत्तममस्त्विति ऋषिः सोमं
प्रार्थयत इति सोमस्य स्तुतिः । सिद्धमन्यत् यथा अवत्सार एत-
योर्धनानि प्रतिजग्राह एवं तरन्त-पुरुमीढौ प्रतिजगृहतुः ।
तथा च शाव्यायनकम्—‘अथ ह वै तरन्त-पुरुमीढौ वैदश्वौ
ध्वस्त्रयोः पुरुषन्थोः बहु प्रतिगृह्ण्य गरगिराविव सेनाते तौ ह
स्माङ्गुल्या सातं प्रतिगृह्णाते तावकामयेतामसातन्ना विवेद सातं-
स्यादात्तमिवैव न प्रतिगृह्णीतमिति भावे तच्चतुर्द्धमपश्य-
तान्तरेण प्रत्येतां तयोर्वैतयोरसातं सातमभवदात्तमिवैव न
प्रतिगृह्णीतं स यः प्रतिगृह्ण्य कामयेत’—इत्यादि ॥ ३ ॥

१ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ ययोस्त्रिंशतंतना सहस्राणि च दद्महे ।

२ ३ १ ३ १ २
तरत्स मन्दी धावति ॥*४*॥ [५]

अथ चतुर्थी । “ययोः” ध्वस्र-पुरुषन्थोः “त्रिंशतं” त्रीणि शतानि सहस्राणि च “तना” वस्त्राणि “आ दद्महे” वयं “प्रतिगृह्णीमः” तयोरस्माभिः प्रतिगृह्णीतं तत् सर्वम् अप्रतिगृह्णीतमस्त्विति सोमम् ऋषिः प्रार्थयत् इति सोमस्यैव स्तुतिः । गतमन्यत् ॥ ४ ॥ [५]

३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २
एते सोमा असृक्षत गृणानाः शवसे महे ।

३ १ २ ३ १ २
सृदिन्तमस्य धारया ॥*१*॥

ऋ० जमदग्निः । छ० गायत्री । दे० सोमः । एते सोमा इति ढचं ढतीयं सूक्तम्—तत्र, प्रथमा । “सृदिन्तमस्य” देवानां मादयित्तमस्य रसस्य सम्बन्धिन एते सोमा अभिषुताः सरूपाः “गृणानाः” स्यूयमानाः “महे” महते “शवसे” अस्माकं बलाय धारया “असृक्षत” गच्छन्ति ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ ३ २ १ २
अभि गव्यानि वीतये नृम्णा पुनानो अर्षसि ।

३ १ २ ३ १ २
सनद्वाजः परि स्रव ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “वीतये” देवानां भक्षणाय “नृम्णा” नृम्णानि धनवत् प्रियतराणि “गव्यानि” गो-सम्बन्धीनि क्षीरादीनि “पुनानः” पूयमानः सन् “अभ्यर्षसि” अभिगच्छसि । हे सोम ! “सनद्वाजः” दीयमानान्नः त्वं “परि” परितः “स्रव” दद्यापवित्रादधः क्षर ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उत नो गोमतीरिषो विप्रवा अर्ष परिष्टुभः ।

३ २ ३ १ २
गृणानो जमदग्निना ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । “उत” अपि च हे सोम ! “जमदग्निना” जमदग्नि-नाम्ना ऋषिणा मया “गृणानः” स्तूयमानः त्वं “नः” अस्माकं “गोमतीः” गोभिर्युक्तानि “परिष्टुभः” परितः स्तोतव्यानि सर्वाणि “इषः” अन्नानि देहीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३
इमं स्तोममर्हते जातवेदसे

१ २ ३ १ २ ३ १ २
रथमिव सं महेमा मनीषया ।

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने

३ १ २ २ ३ १ २
सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥*१*॥

ऋ० कुक्षः । छ० जगती । दे० अग्निः । इमंस्तोममिति-
तृतीयखण्डे—प्रथम-तृचे, प्रथमा । “अर्हते” पूज्याय “जात-
वेदसे” जातानामुत्पन्नानां वेदित्रे, जात-प्रज्ञाय जात-धनाय
वा अग्नये “मनीषया” निशितया बुद्ध्या “इमम्” एतत्सूक्तरूपं
स्तोमं “रथमिव” यथा तच्चा रथं संस्करोति तथा “सम्महेम”
सम्यक् पूजितं कुर्मः । अस्याग्नेः “संसदि” सम्भजने “नः”
अस्माकं “प्रमतिः” प्रकृष्टा बुद्धिः “भद्रा हि” कल्याणौ समर्था
खलु अतस्तया बुद्ध्या स्तुम इत्यर्थः । हे “अग्ने !” “तव सख्ये”

अस्माकं त्वया सह सखित्वे सति वयं “मारिषाम” हिंसिता
न भवामः अस्मान् रक्षेत्यर्थः । “अर्हते”—अर्हं पूजायाम्
(भा० प०) “अर्हः प्रशंसायामिति (१, २, १३३) लटः शत्रा-
देशः, शपः पिच्छादनुदात्तत्वम् (१, १, ४), शतुश्चादुपदेशा-
त्सर्वधातुक-स्वरेणाद्युदात्तत्वम् (६, १, १८६) । महे—मह
पूजायाम् (भा० प०) । रिषाम—रिष हिंसायां (भा० प०)
अत्ययेन शः (३, १, ८५) । तव—“युष्मदस्मदोर्द्धसि (६, १,
१११)”—इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
भरामेधं कृणवामा हवींषि ते

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
चितयन्तः पर्वणापर्वणा वयम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
जीवातवे प्रतरां साधया धियो-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
ऽग्ने सख्ये मा रिषामा वयं तव ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” त्वद्यागार्थम् “इधम्” इन्धन-
साधनम् एकविंशति-द्रव्यात्मकं समित्समूहं “भराम” सम्भराम
सम्पादयाम । तदनु “ते” तुभ्यं “हवींषि” चरुपुरोडाशादि-
लक्षणान्यद्वानि वयं “कृणवाम” करवाम । किङ्कृतः ?
“पर्वणा पर्वणा” प्रतिपक्षमाहृत्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां “चित-
यन्तः” त्वां प्रज्ञापयन्तः । स त्वं “जीवातवे” अस्माकं जीवनौ-
षधाय चिरकालावस्थानाय “धियः” कर्माणि अग्निहोत्रादीनि
“प्रतरां” प्रकृष्टतरं “साधय” निष्पादय । अन्यत् समानम् ॥
चितयन्तः—चित्ती सज्ज्ञाने (भा० प०) सज्ज्ञापूर्वस्य विधे-

रनित्यत्वात् लघूपध-गुणाभावः । पर्वणा—“नित्यवीषयोः
(८, १, ४)”—इति वीषायां द्विर्भावः “तस्य परमास्त्रेडि-
तम् (८, १, २)”—इति परस्यास्त्रेडित-मञ्ज्ञायाम् अनुदा-
त्तत्वम् (८, १, १६) । प्रतरां—तरवन्तात् प्रगब्दात् क्रिया-
प्रकर्षे वर्त्तमानात् “किमस्तिदुव्ययादास्वद्रव्ये (५, ४, ११)”—
—इत्यामु-प्रत्ययः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
शकेम त्वा समिधं साधया

१ २ २ २ २ ३ १ २ २ १ २
धियस्त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १
त्वमादित्यां आवह तान् ह्यश्म-

२ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २
स्यग्ने सख्ये मा रित्रासा वयं तव ॥३॥ [७]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! “त्वा” त्वां “समिधं” सम्यगिहं
कर्तुं “शकेम” शक्ता भूयास्व । त्वञ्च “धियः” अस्मदीयानि
दर्शपूर्णमासादीनि कर्माणि “साधय” निष्पादय । त्वया हि
सर्वे निष्पद्यन्ते यस्मात् “त्वे” त्वयि अग्नावाहुतम् ऋत्विग्भिः
प्रक्षिप्तं चरुपुरोडाशादिकं हविः देवा “अदन्ति” भक्षयन्ति,
तस्मात्त्वं साधयेत्यर्थः । अपि च त्वम् “आदित्यान्” आदितेः
पुत्रान् सर्वान् देवान् “आवह” अस्माद् यज्ञार्थमानय । तान्
हि इदानीं वयम् “उश्मसि” कामयामहे । अन्यत् पूर्ववत् ॥
शकेम—शक्लु शक्तौ (भा० प०), “लिड्याशिथड् (३, १,
८६), अदुपदेशात्सर्वधातुकानुदात्तत्वे (६, १, १८६) अड्
एव स्वरः शिथते । समिधम्—जि इन्वी दीप्तौ (रु० आ०)

अस्मात् सम्पदादिलक्षणं कर्मणि क्विप् । त्वे—सुपांसुलुगिति (७, १, ३८) समस्यैकवचनस्य शि-आदेशः । उश्मसि—वश कान्तौ (अदा० प०), “इदन्तोमसि (७, १, ४६), अदा-दित्वाच्छपोलुक् (२, ४, ७२), अहिज्येत्यादिना सम्प्रसारणम् (६, १, १६) ॥ ३ ॥ [७]

१ २ ३ २ ३ १ २ १ २ २ ३ १ २

प्रति वां^२सूर उदिने सिं^१त्वं गृणीषे वरुणम् ।

३ १ २ ३ १ २

अर्थ्यमगा^३त् रिशादमम् ॥*१*॥

ऋ० वशिष्ठः । छ० गायत्री । टे० आदित्यः । अथ द्वितीय-दृचे—प्रथमा । हे सिंवावरुणी ! “सिंत्वं” त्वां “वरुणं” च “वां” सुवां “रिशादमं” शत्रूणामन्तारम् “अर्थ्यमणं” च “प्रति” प्रत्येकं “गृणीषे” स्तुवे । कदा ? इति, उच्यते—“सूर” सूर्यं देवे “उदिने” सति प्रातरित्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ ० २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

राया हिरण्यया मतिरियमवुकाय शवसे ।

३ १ २ २ ३ १ २

द्वयं विप्रा मेधसातये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “हिरण्यया” हित-रमणीयेन “राया” धनेन सहितया “अवुकाय” अहिंस्थाय “शवसे” अस्माकं बलाय “इयम्” इदानीं क्रियमाणा “मतिः” स्तुतिर्भवत्विति शेषः ॥ हिरण्यया—इत्यत्र सुपां सुलुगिति (७, १, ३८) द्वितीयैकवचनस्य याजादेशः किञ्च हे “विप्राः” प्रजाः ! “इयम्” एव स्तुतिः “मेधसातये” यज्ञ-लाभाय च भवतु ॥२॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १
ते स्याम देव वरुण ते मित्र सूरिभिः सह ।

१ १ १ १ १
इषम् स्वश्च धीमहि ॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे “देव वरुण !” “ते” तव स्तोताः।
“स्याम” समृद्धा भवेम । न केवलं वयमेव यज्ञमानाः किन्तु
“सूरिभिः” स्तोत्रभिः ऋत्विग्भिः सह ; तथा हे “मित्र !”
देव ! “ते” वयं “सूरिभिः” सह “स्याम” भवेम । किञ्च
“इषम्” अन्नं “स्वश्च” रुचकञ्च “धीमहि” धारयामहे ॥३॥ [८]

१ १ ७ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जह्वी मृधः ।

१ १ १ १ १ १
वसु स्याहँ तदा भर ॥*१*॥

ऋ० त्रिशोकः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तृचा-
त्मके तृतीय-सूक्ते—प्रथमा । हे इन्द्र ! त्वं “विश्वाः” सर्वाः
“द्विषः” द्वेषीः शत्रुसेनाः “अप भिन्धि” विदारय । तथा
“बाधः” हिंसकान् “मृधः” संग्रामान् त्वं “परि जह्वि” परि-
भावय । हे सोम ! वासुकेन्द्र ! “स्याहँ” स्पृहणीयं द्वेषीणां
“वसु” धनं यदस्ति “तत्” आभर ॥ १ ॥

१ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १ १
यस्य ते विश्वमानुषग्भूरेर्दत्तस्य वेदति ।

१ १ १ १ १ १
वसु स्याहँ तदा भर ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वां विश्वानि-व्यस्यवः

(३, १, ८५) “दत्तस्य” दत्तं “भूरि” बहु “यस्य” यत् धनम् सर्वत्र कर्मणि षष्ठी वेदितव्या । “विश्वं” सर्वं तद्धनम् “आनुषक्”—इति आनुपूर्व्या सततं सर्वा मनुष्यो “वेदति” जानाति तत् “स्याहं” स्पृहणीयं “वसु” “आभर” ॥ २ ॥

४ २३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

यद्दीडाविन्द्र यत्स्थिरे यत्पर्शानि पराभृतम् ।

१ २ ३ १ २

वसु स्याहं तदा भरं ॥*३*॥ [६]

अथ लतीया । हे “इन्द्र !” त्वया च “वीडौ” दृढे परैः कम्पयितुमशक्ये “यत्” धनं “पराभृतं” विन्यस्तं, “यत्” च “स्थिरे” स्वयमचले पराभृतं, “यत्” च “विपर्शानि” विमर्शन-क्षमे पराभृतं, तत् “स्याहं” स्पृहणीयं “वसु” “आभर” आहर ॥ ३ ॥ [६]

४ २ ३ २३ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

यज्ञस्य हि स्थ ऋत्विजा सस्त्री वाजेषु कर्मसु ।

१ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*१*॥

ऋ०श्यावाश्वः । क०गायत्री । दे०इन्द्राग्नी । अथ लचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्—तत्र, प्रथमा । हे “इन्द्राग्नी !” युवां “यज्ञस्य” ज्योतिष्टोमादेः “ऋत्विजा स्थः” ऋत्विजैः ऋतौ काले काले यष्टव्या भवथः । अतो “वाजेषु” संग्रामेषु कर्मसु यज्ञात्मकेषु च “सस्त्री” संस्त्रातौ शुद्धी सन्ती “तस्य” तं मां हे इन्द्राग्नी ! बोधतम् अथवा तस्य मम स्तुतिं जानीतम् ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

तोशासा रथयावाना वृत्रहणापराजिता ।

१ १ ३ १ २
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्राग्नी !” “तोशासा” शत्रून् हिं-
सन्ती, “रथयावाना” रथेन गच्छन्ती, “वृत्रहणा” वृत्रस्य
हन्तारौ “अपराजिता” केनाप्यपराजितौ “तस्य” तं मां “बोध-
तम्” ॥ २ ॥

२ १ २ २ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
इदं वां मदिरं मध्वधुजन्नद्रिभिर्नरः ।

१ २ ३ १ २
इन्द्राग्नी तस्य बोधतम् ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “इन्द्राग्नी !” “वां” युवाम् उद्दिश्य
“नरः” यज्ञस्य गतारः “अद्रिभिः” ग्रावभिः “मदिरं” मदकरं
“मधु” सोमात्मकम् असृतम् “अधुजन्” अपूरयन् । सिध्य-
मन्यत् ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशं उत्तरायन्यस्य सप्तमाध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रायेन्दो मरुत्वते पवस्व मधुमत्तमः ।

२ २ ३ १ २ ३ १ २
अर्कस्य योनिमासदम् ॥*१*॥

ऋ० कश्यपः । इ० गायत्री । दे० सोमः । अथेन्द्रायेन्दो
मरुत्वत इति चतुर्थखण्डे—तृचात्मके प्रथम-सूक्ते प्रथमा ।
हे “इन्दो !” सोम ! “मधुमत्तमः” अतिशयेन मधुमान्
त्वम् “अर्कस्य” अर्चनीयस्य यज्ञस्य “योनिम्” स्थानम्

“आसदम्” उपवेष्टुम् “मरुत्वते” “इन्द्राय” इन्द्रार्थम् “पवस्त्र”
 चर ॥ १ ॥

२ २ १ १ २ २ २ १ २ २ २
 तं त्वा विप्रा वचोविदः परिष्कृण्वन्ति धर्षसिम् ।

१ २ २ १ २
 सं त्वा मृजन्त्यायवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “तं” पवमानं “त्वा” त्वाम्
 “धर्षसिं” धर्तारं “विप्राः” प्राज्ञाः “वचोविदः” स्तोतारः
 “परिष्कृण्वन्ति” अलंकुर्वन्ति । अपि च “त्वा” “त्वाम्”
 “आयवः” मनुष्याः “सम्मृजन्ति” सम्यक् शोधयन्ति ॥ २ ॥

१ २ २ १ १ २ १ २ २ १ २
 रसं ते मित्रो अर्य्यमा पिवन्तु वरुणः कवे ।

१ २ २ १ २
 पवमानस्य मरुतः ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । हे “कवे !” क्रान्तकर्मन् सोम ! “पव-
 मानस्य” चरतः “ते” तव रसं “मित्रः” “अर्य्यमा” च “वरुणः”
 च “मरुतः” च एते सर्वे देवाः “पिबन्तु” ॥ ३ ॥ [११]

२ १ २ २ १ २ २
 मृज्यमानः सुहस्त्या समुद्रे वाचमिन्वसि ।

२ १ २ १ २ १ १ २ २ २ १ २ २ २
 रयिं पिशङ्गं बहुलं पुरुस्पृहं पवमानाभ्यर्षसि ॥*४*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० वृहती । दे० सोमः । मृज्यमानेति
 प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । हे “सुहस्त्या !”
 इहो भवा इहस्त्या अङ्गुलयः शोभनाङ्गुलिक सोम ! “मृज्य-

मानः” शोध्यमानः त्वं “समुद्रे” अन्तरिक्षे कलशे वा “वाचं”
शब्दम् “इत्वसि” प्रेरयसि । किञ्च हे “पवमान !” पूयमान
सोम ! “विशंङ्गं” हिरण्यैः पिशङ्गवर्णं “बहुलं” प्रभृतं “पुरु-
स्थुहं” बहुभिः स्मृत्तृणीयं “रयिं” धनम् “अभ्यर्षसि” स्तोतृणा-
मभि चरसि प्रयच्छसि ॥ १ ॥

३ २३ ३ १९ ३ २ १ २ ३ १ २
पुनानो वारे पवमानो अव्यये वृषो अचिक्रदत्तने ।

३ १ २ ३ १ २ २ १ २
देवानां सोम पवमान निष्कृतं गोभिरञ्जानो अर्षसि
॥*२*॥ [१२]

अथ द्वितीया । “अयं” सोमः “वृषः” वृषभसदृशः सन्
“पुनानः” अभिपूयमाणः सर्वे शोधयतु “अव्यये” अविमये
“वारे” वाल्मे पवित्रे “पवमानः” पूयमानः सन् “वर्नं” वननीये
“उदके” काष्ठे कलशे वा “अचिक्रदत्” शब्दमकरोत् । अथ
प्रत्यक्षवादः । हे “सोम ! पवमान !” त्वं “गोभिः” गव्यैः
क्षीरादिभिः “अञ्जानः” अञ्जमानः सन् “निष्कृतं” संस्कृतं
देवानां स्थानम् “अर्षसि” गच्छसि ॥ २ ॥ [१२]

३ २ ३ २३ ३ १ ९ ३ २ १ २ १ २
एतमु त्वं दश क्षिपो मृजन्ति सिन्धुमातरम् ।

१ २ ३ १ २
समादित्यभिरस्यत ॥*१*॥

ऋ० अमहीयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । एतमुत्प-
मिति ढचात्मकं ढतीयं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । “सिन्धुमा-
तरं” यस्य सोमस्य सिन्धवो नव मातरो भवन्ति । “त्वं”

तम् “एतम्” इमम् सोमं “दश द्विपः” दशसङ्गाका अङ्गुलयो
“सृजन्ति” शोधयन्ति । अपि च सोऽयम् “आदित्येभिः”
आदित्यैः “समख्यत” सङ्गच्छते ॥ १ ॥

१ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
अग्निन्द्रेणोत वायुना सुत एति पवित्र आ ।

१ २२ ३ १ २
स० सूर्यस्य रश्मिभिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सुतः” अभिषुतः सोमः “पवित्रे” “इन्द्रेण”
“समम् एति” सङ्गच्छते । “उत” अपि च “वायुना” समेति
“सूर्यस्य” “रश्मिभिः” किरणैरपि समेति ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स नो भगाय वायवे पूष्णे पवस्व मधुमान् ।

१ २ ३ १ २
चारुर्मित्रे वरुणे च ॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया । हे सोम ! “मधुमान्” मधुररसः “चारुः”
कल्याण-रूपश्च सोऽभिषुतः त्वं “नः” अस्माकम् यज्ञे “भगाय”
भगाख्याय देवाय “वायवे” “पूष्णे” च “मित्रे” मित्राय
देवाय “वरुणाय” च “पवस्व” क्षर ॥ ३ ॥ [१३]

इति नामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
रेवतीर्नः सधमाद् इन्द्रे सन्तु तुविवाजाः ।

३ १ ३ १ ३ १ २
क्षुमन्तो याभिर्मदेम ॥*१*॥

ऋ० शनःशेषः । इ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चमे

खण्डे—रेवतीर्न-इति ढचात्मकं प्रथमं सूक्तम्—तत्र, प्रथमा ।
 “क्षुमन्तः” अन्नवन्तः “याभिः” गोभिः सह “मदेम” हृष्येम
 “इन्द्रे” “सधमादे” अस्माभिः सह हर्षयुक्ते सति “नः”
 अस्माकं ता गावः “रेवतीः” क्षीराज्यादि धनवत्यः “तुवि-
 वाजाः” प्रभृत बलाश्च “सन्तु” ॥ रेवतीः—रयि-शब्दात् भतुपि
 “रयिर्मती बहुलम् (६, १, ३४ वा०)”—इति सम्प्रसारणम्,
 परपूर्वत्वे, “छन्दमौरः (८, २, १५)”—इति मत्तुपो वत्वम्,
 “वाच्छन्दमि (६, १, १०६)”—इति पूर्वसवर्णदीर्घः, “रे-
 शब्दाच्च मत्तुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् (६, १, १७६ वा०)”—
 इति रे शब्दादुत्तरस्यापि भवतीति पूर्वमेवोक्तम् । सधमादे—
 मद ढसि योगे चोगादिकः, सह मादयतीति सधमादः
 “सधमादस्ययोश्छन्दमि (६, ३, ८६)”—इति सह-शब्दस्य
 सध आदेशः, याथादिना (६, २, १४४)—उत्तर-पदान्ती-
 दात्तत्वे प्राप्ते “परादिश्छन्दमि बहुलम् (६, २, १८८)”—
 इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तुविवाजाः—बहुब्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) । क्षुमन्तः—दु क्षु र कु शब्दे
 (अडा० प०), अस्मात् क्षिपि तुगभावश्छान्दसः, “ह्रस्व-
 नुड्भ्यां मत्तुप् (६, १, १७६)”—इति मत्तुप उदात्तत्वम् ।
 मदेम—मदौ हर्षे (दि० प०), व्यत्ययेन शप्, अदुपदेशात्त-
 सार्वधातुकानुदात्तत्वे शपः पिच्चादनुदात्तत्वम्, ततो धातुस्वरः
 शिष्यते ॥ १ ॥

१ १ २ २ १ १ ३ २ ३ १ १ ३ २ .

आ घ त्वावांत्मना युक्त स्तोत्रभ्यो धृष्यावीयानः ।

३ २ उ ३ २ ३ क २ र

ऋणोरक्षं न चक्राः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “धृष्यो !” धार्ष्ययुक्तेन्द्र ! “त्वावान्”

३ २३ ३ १ २२

ऋणोरक्षं न शचीभिः ॥३३॥ [१४]

अथ तृतीया । हे “शतक्रतो !” इन्द्र ! “यत्” “दुवः” धनं कामितार्थरूपम् स्तोत्रभिः प्राप्तव्यमस्ति तं कामं “जरितृणां” स्तोत्रुणामनुग्रहाय “आ ऋणोः” आनोय प्रक्षिपसि । तत्र दृष्टान्तः—“शचीभिः” कर्मभिः शकटोचित-व्यापार-विशेषैः “अक्षं-न” यथा अक्षं प्रक्षिपति तद्वत् ॥ शचीभिः—शची-शब्दः शार्ङ्गरवादिज्वात् (४, १, ७३) डीबन्तत्वादाद्यु-दात्तः (३, १, ४) ॥ ३ ॥ [१४]

१ २२१२ ३१२ ३१२
सुरूपकृत्तुमूतये सुद्रुघामिव गोद्रुहे ।

१ २ १ १२
जुह्वमसि द्यविद्यवि ॥३१॥

ऋ० मधुच्छन्दः । क० गायत्री । दे० इन्द्रः । सुरूपकृत्तुमिति वृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा । “सुरूपकृत्तुं” शोभन-रूपोपेतस्य कर्मणः कर्त्तारमिन्द्रम् “ऊतये” अस्मद्रक्षणार्थम् “द्यविद्यवि” प्रतिदिनं “जुह्वमसि” आह्वयामः ॥ द्यो-शब्दः प्रातिपदिक-स्वरेणान्तोदात्तः (फि० १, १), “नित्यवीषयोः (८, १, ४)”—इति द्विर्भावः, “तस्यपरमास्त्रेडितम् (८, १, २) “अनुदात्तश्च (८, १, २)”—इति द्वितीयस्थानुदात्तत्वम् । जुह्वमसि—इत्यत्र “इदन्तोमसि (७, १, ४६)”—इति इकार आगमः, प्रत्यय-स्वरेण (३, १, ३) इकार उदात्तः आह्वाने दृष्टान्तः—“गोद्रुहे” गोधुगर्थं गां दोग्धीति गोधुक्; सत्सु द्विषेत्यादिना (३, २, ३१) क्षिप्, कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३८) “सुद्रुघाम् इव” सुष्ठु दोग्धी गामिव यथा

लोके यो दोग्धा तदर्थं तस्य आभिमुख्येन दोहनीयां गामा-
ह्वयन्ति तद्वत् सुष्टु दुग्धे इति सुदुघा, “दुहः कब्घश्च (३, २,
७०)”—इति कप्प्रत्ययः हकारस्य च घकारः, कित्वाद् गुणा-
भावः (१, १, ५), कपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरणोकार
उदात्तः (६, १, १६२) ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

उप नः सञ्जना गहि सोमस्य सोमपाः पिब ।

३ २ ३ ३ २ ३ १ २.

गोदा इद्रेवतो मदः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सोमपाः” सोमस्य पातरिन्द्र ! सोमं
पातुं “नः” अस्मदीयानि “सवना” सवनानि त्रीणि “उप”
समीपे “आ गहि” आगच्छ सवना—सूयते सोम एष्विति
सवनानि सुपो डादेशः (७, १, ३८) टिलोपश्च (६, ४, १४३),
“लिति (६, १, १८३)”—इति प्रत्ययात् पूर्वस्याकारस्य
उदात्तत्वम् । गहि—इत्यत्र गमेः “बहुलञ्छन्दसि (२, ४,
७३)”—इति शपो, लुक्, हेर्ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यादिना
(६, ४, ३७) मकार-लोपः, “भतोहेः (६, ४, १०५)”—
इत्याभौय-शास्त्रीये लुकि कर्त्तव्ये “असिद्धवदत्राभात् (६,
४, २२)”—इति आभाच्छास्त्रीयो मकार-लोपोऽसिद्धवद्
भवति । आगत्य च “सोमस्य” सोमं “पिब”, “रेवतः” धन-
वतः तव “मदः” हृषं: “गोदा इत्” गोप्रद एव, त्वयि हृष्टे
सति अस्माभिर्गावो लभ्यन्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अथा ते अन्तमानां विद्याम सुमतीनाम् ।

१ २ १ २ ३ १ २

मा नो अति ख्य आगहि ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया । “अथ” सोमपानानन्तरं हे इन्द्र ! “ते” तव “अन्तमानाम्” अन्तिकतमानामतिशयेन तव समीपवर्तिनां “सुमतीनां” शोभन-मति युक्तानां शोभन प्रज्ञानां पुरुषाणां मध्ये स्थित्वा “विद्याम” वयं त्वां जानौयाम यद्वा, सुमतीनां शोभन-बुद्धीनां कर्मानुष्ठान-विषयाणां लाभार्थमित्यध्याहारः बहुव्रीहपक्षे पूर्वपद-प्रकृति-स्वरापवादो “नञ्-सुभ्याग् (६, २, १७२)”—इत्युत्तर पदान्तोदात्तः । कर्मधारय-पक्षेऽपि अव्यय-पूर्वपद-प्रकृति-स्वरापवाद-कृतस्वरेणात्तोदात्ततैव (६, २, १३८) । अतो मनुषि ङ्स्वादन्तोदात्ताच्च सुमति शब्दात् परस्य नामो “नामन्यतरस्याम् (६, १, १७७)”—इत्युदात्तत्वम् । त्वमपि “नः” अस्मान् “अति” अतिक्रम्य “माख्यः” अन्येषां त्वत्स्वरूपं मा प्रकथयः ख्या प्रकथने (अदा० प०)—इत्यस्य लुङि “अस्यतिवर्त्तस्व्यातिभ्योऽङ् (३, १, ५२)” । आगहि—गमिः शपो लुकि ङित्त्वादनुदात्तोपदेशेति (६, ४, ३७) मकार-लोपस्यासिद्धवदत्राभादिति (६, ४, २२) असिद्धवद्भावात् “अतो हेः (६, ४, १०५)”—इति लुङ् न भवति ॥३॥ [१५]

१ १ २ २ १ २ ३ २ ३ १ २
उभे यदिन्द्र रोदसौ आपप्रायोषा इव ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
महान्तं त्वा महीनां सन्नाजं चर्षणीनाम् ।

१ १ २ २ ३ १ २ २
देवी जनित्राजीजनद्भद्रा जनित्राजीजनत् ॥*१*॥

ऋ० माभ्राता । छ० महापंक्तिः । दे० इन्द्रः । उभे-यदिन्द्र रोदसौति-दृचात्मकं तृतीयं सूक्तं ; तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “उभे” “रोदसौ” द्यावापृथिव्यौ “यत्” यः त्वम्

“आ पप्राथ” स्वनेत्रसा आपूरयसि प्रा पूरणे, आदादिकः
 (५०) छान्दसो ग्लिट् (३, २, १०५) “उषा इव” यथा
 उषाः स्व-भासा सर्वे जगदापूरयति तद्वत् त्वं “महीनां”
 महतां देवानांमपि “महान्तम्” अधिकं “चर्षणीनां” मनु-
 ष्याणामपि “सन्नाजम्” ईश्वरम् इन्द्रं “त्वा” त्वाम् “देवी”
 देवनशीला “जनित्री” माधु जन्वयित्री अदितिः “अजीजनत्”
 अतः कारणात् सा “भद्रा” कल्याणी प्रशस्ता “जाता”
 जनेर्ष्यन्तात् साधुकारिणि तन् (३, २, १३४), “जनिता
 मन्वे (६, ४, ५३)”—इति इडादौ णि लोपो निपात्यते,
 ऋन्नेभ्य इति ङीप् (४, १, ५) ॥ १ ॥

३ ४ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 दीर्घं अङ्गुशं यथा शक्तिं विभर्षि मन्तुमः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 पूर्वेण मघवन्पदा वयामजो यथा यमः ।●

३ १ २ ३ १ २
 देवीजनित्राजीजनद्द्रा जनित्राजीजनत् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “दीर्घम्” अयतम् “अङ्गुशं” सृष्टिं “यथा
 विभर्षि” एव मायतां “शक्तिं” हे “मन्तुमः !” मन्तु ज्ञाने,
 तद्वन् ! “मत्तुवसो रुः (८, ३, १)”—इति सम्बुद्धौ नक्का-
 रस्य रुत्वम् ईदृशेन्द्र ! विभर्षि धारयसि । ङु भृञ् धारण-पोष-
 णयोः जौहोत्यादिकः, श्लौ “भृजामित् (७, ४, ७६)”—
 इत्यभ्यासस्येत्वम् हे “मघवन्” धनवन्निन्द्र ! यथा “पूर्वेण”
 देहस्य पूर्वभागे वर्त्तमानेन “पदा” पादेन “अजः”. छागः
 “वयं” शाखां आकर्षति तथा पूर्वोक्तया शक्त्या आकृत्यामः
 शत्रून् नियच्छसि—यमेल्लेव्यङ्गागमः, “बहुलं छन्दसि (२, ४,
 ७३)”—इति शपो लुक् । गतमन्यत् ॥ २ ॥

१ १ ३ १ २ २ ३ १
अव स्म द्रुह्णायतो मर्त्तस्य तनुहि स्थिरम् ।

१ १ २ २ ३ १ २ १ १ २ १ १
अधस्पदं तमीं कृधि यो अस्मात् अभिदासति ।

३ १ २ २ ३ १ २ २
देवी जनित्राजीजनद्द्रा जनित्राजीजनत्

. ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “द्रुह्णायतः” दुःखप्रद हरणमाचरतः
“मर्त्तस्य” मनुष्यस्य शत्रोः “स्थिरं” दृढं बलम् “अव तनुहि”
अवततं नीचीनं कुरु । “स्म”—इति पूरकः । “तम्” शत्रुम्
“ईम्” एनम् अधस्पदं पादयोरधस्ताद्वर्त्तमानं “कृधि” कुरु ।
“यः” शत्रुः “अस्मान्” “अभिदासति” उपक्षिपति । समान-
मन्यत् ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य सप्तमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

१ १ ३ १ १ २ १ ३ २ ३ १ २
परि स्वानो गिरिष्ठाः पवित्रे सोमो अचरत् ।

१ २ ३ १ १
मदेषु सर्वधा असि ॥*१*॥

ऋ० असितो देवलः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ षष्ठे
खण्डे—परिस्वान इति तृचात्मके प्रथमं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा ।
अयं “सोमः” “पवित्रे” दशापवित्रे “पर्यचरत्” परितः
चरति । कौटुशः सन् ? “स्वानः” शब्दायमानः “सुवानः”—
इति बहुचानां पाठः सूयमानः “गिरिष्ठाः” गिरिस्थायी
शावसु वर्त्तमान इत्यर्थः । हे सोम ! स त्वं “मदेषु” मादकेषु
सोदेषु “सर्वधा असि” सर्वस्य धाता दाता च भवसि ॥ १ ॥

२७ ३२ ३२७ ३२ ३१ २२
 त्वं विप्रस्त्वं, कविर्मधु प्र जातमन्वसः ।

१२ ३१ २
 मंदिषु सर्वधा असि ॥ *२ ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “त्वं” “विप्रः” विविधं प्रीणयिता विप्रमदृशो वा त्वञ्च “कविः” मेधावी, अतस्त्वम् “अन्वसः” अन्नान् जातं “मधु” मधुरमं प्रयच्छसीति शेषः ॥ २ ॥

१ २२ ३१ २ ३१ २ ३१ २
 त्वे विश्वे सजोषमो देवासः पीतिमाशत ।

१० ३१ २
 मदिषु सर्वधा असि ॥ *३* ॥ [१७]

अथ तृतीया । हे सोम ! “त्वे” त्वयि “पीतिं” पानं “विश्वे देवासः” सर्वे देवाः “सजोषमः” समान प्रोतयः सन्तुः “आशत” प्राप्नुवन् ॥ ३ ॥ [१७]

१ २ ३ १ २२ ३ २ ३१ २ ३१ २
 स सुन्वे यो वसूनां यो रायामानेता य इडानाम् ।

१ २ १ २ ३ २
 सोमो यः सुक्षितीनाम् ॥ *१* ॥

ऋ०-ऋणवः । क० गायत्री । दे० सोमः । ससुन्वे-इति-प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा । “सः” सोमः “सुन्वे” अभिषुवे ऋत्विग्भिः, यः सोमः वसूनां धनानाम् “आनेता”, यश्च “रायां” रान्ति प्रयच्छन्ति चीरादिकमिति रायो गावः तेषां मानेता, यश्च “इडानाम्” अद्वानाञ्च, यश्च सोमः “सुक्षितीनां” सुनिवासानां शोभन-मनुष्य-युक्तानां गृहाणाम् आनेता विद्यते, सोऽभिषुतोऽभूदिति ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 यस्य त इन्द्रः पिबाद्यस्य मरुतो यस्य वार्य्यमणा भगः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 आ येन मित्रावरुणा करामहे एन्द्रमवसे भहे

॥*२*॥ [१८]

अथ द्वितीया । हे सोम ! “यस्य” प्रसिद्धस्य “ते” तव रसम् “इन्द्रः”, “पिबात्” पिबति पा दाने (भ्वा० प०), लेव्यङ्गागमः “यस्य” यच्च सोमं “मरुतः” पिबन्ति, “वा” अपि च “अर्य्यमणा” एतन्नामकेन देवेन सह “भगः” देवः “यस्य” यं सोमं पिबति, “येन” सोमिन “मित्रावरुणा” मित्रावरुणौ वयम् “आ करामहे” अभिमुखीकुर्महे । तथा “महे” महते “अवसे” रक्षणाय येन च सोमिन “इन्द्रम्” अभिमुखीकुर्महे, तं त्वामभिषुणोमौत्थर्यः ॥ २ ॥ [१८]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

तं वः सखायो मदाय पुनानमभि गायत ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 शिशुं न हव्यैः स्वदयन्त गूर्त्तिभिः ॥ १ ॥

ऋ० पर्वतनारदौ । छ० उशिक् । दे० सोमः । तं व इति त्वात्मकं तृतीयं सूक्तम् ; तत्र, प्रथमा । हे “सखायः !” ऋत्विजः ! “वः” यूयं “मदाय” देवानां मदार्थं, “पुनानं” पूयमानं तं सोमम् “अभि गायत” अभिष्टुत । “तम्” इमं सोमं “शिशुं न” शिशुमिव अलङ्कारैः क्षीरादिभिश्च खादूकुर्वन्ति, तद्वत् “हव्यै” हविर्भिः मिश्रणैः “गूर्त्तिभिः” स्तुतिभिश्च “स्वदयन्त” खादूकुर्वन्ति ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

सं वत्स इव मातृभिरिन्दुर्हिन्वानो अज्यते ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

देवावीर्मदो मतिभिः परिष्कृतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “हिन्वानः” प्रैथ्यमाणः “इन्दुः” सोमः वसतीवरौभिः “समज्यते” सज्यक् सित्तो भवति । तत्र दृष्टान्तः—“वत्स इव” वत्सो यथा “मातृभिः” गोभिः समक्तो भवति, तद्वत् । कीदृशः ? “देवावीः” देवानां रक्षकः, “मदः” मदकरः “मतिभिः” स्तुतिभिः “परिष्कृतः” अलङ्कृतः भूषणार्थं “सम्पर्युपेभ्यः (६, १, १३७)”—इति सुडागमः, “परिनिविभ्यः (८, ३, ७०)”—इति रुटः षत्वम् ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३

अयं दक्षाय साधनोऽयं शर्षाय वीतये ।

३ १ २ ३ ३ १ २ ३ ३ ३

अयं देविभ्यो मधुमत्तरः सुतः ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “अयं” सोमः “दक्षाय” बन्नाय वर्द्धनाय वा “साधनः” साप्रयिता भवति, तथा “अयं” सोमः “शर्षाय” बलाय “वीतये” देवानां भक्षणार्थं च भवति, “सुतः” अभिषुतः, “अयं” सोमः “देविभ्यः” इन्द्रादिभ्यः “मधुमत्तरः” अतिशयेन माधुर्यं युक्तो भवति अत्यन्तं मदकरो भवतीति वा ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सोमाः पवन्त इन्दवोऽस्मभ्यं गातुवित्तमाः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

मित्राः स्वाना अरेपसः स्वाध्यः स्वविदः ॥*१*॥

ऋ० मनुः । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । सोमाःपवन्त इति-दृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्; तत्र, प्रथमा । “गातु-

वित्तमाः” अतिशयेन मार्गस्य लभकाः “इन्द्रवः” दीप्ताः
 “सोमाः” “पवन्ते अस्मभ्यम्” अस्मदर्थं. क्षरन्ति आगच्छन्ति
 वा । कौटुशाः ? “मित्राः” देवानां सखिभूताः, “स्वानाः”
 सुवानाः अभिपूयमाणाः “अरेषमः” पाप-रहिताः, अतएव
 “स्वाध्वः” शोभेन-ध्यानाः “स्वर्विदः” सर्वज्ञाः स्वर्गप्रापका
 वा ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

ते पूतासो विपश्चितः सोमासो दध्याशिरः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

सूरासो न दर्शतासो जिगत्सवो ध्रुवा घृते ॥*२॥

अथ द्वितीया । “पूताः” पवित्रेण परिपृताः, “विप-
 श्चितः” मेधाविनः, “दध्याशिरः” दध्यासिञ्चणाः, “घृते” वस-
 “तोवर्ष्याख्ये उदके “जिगत्सवः” गमन-शीलाः “ध्रुवाः” तत्र
 स्थैर्येण वर्तमानाः “ते” “सोमासः” सोमाः “सूरासः न”
 सूर्या इव “दर्शतासः” पात्रेषु सर्वदर्शनोष्ण भवन्ति ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ०

सुष्वाणामसो व्यद्रिभिश्चिताना गोरधि त्वचि ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

इषमस्मभ्यमभितः समस्वरन्वसुविदः ॥*३॥ [२०]

अथ तृतीया । “गोः” अनुडुहः “अधित्वचि” अधिष-
 वण-चर्मणि “चिताना” ज्ञायमाना “अद्रिभिः” ग्रावभिः
 विविधैः “सुष्वाणामः” स्तुयमानाः “वसुविदः” वसुनो
 लभकाः “एते” सोमाः अस्मभ्यम् “इषम्” अन्नम् अभितः
 “समस्वरन्” सम्यक् शब्दयन्ति प्रयच्छन्तीति यावत् ॥३॥[२०]

३ २ ३ १ २ ३ १ २२
अया पवा. पवस्त्रैना वसूनि

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मांश्चत्व इन्द्रो सरसि प्रधन्व ।

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १
ब्रध्नश्चिद्यस्य वातो न०जूतिं

३ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पुरुमेधाश्चित्तकवे नरं धात् ॥*१*॥

ऋ० कुत्सः । छ० विष्टप् । दे० सोमः । अथायाप-
वेति-टचात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र, प्रथमा । हे सोम !
“अया” अनया “पवा” पवमानया “धारया” “एना” एनानि
“वसूनि” धनानि “पवस्त्र” क्षर । पवा—पूज् पवने (क्रा०
प०) “अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते (३, २, १७८)”—इति विच्
प्रत्ययः, आर्द्धधातुक-लक्षणो गुणः, “सावेकाच (६, १,
१६८)”—इति तृतीयया उदात्तत्वम् । तथा हे “इन्द्रो !”
त्वं “मांश्चत्वे” मन्यमानानां चातके “सरसि” उदके वसती-
वर्याग्ये “प्रधन्व” प्रगच्छ । “यस्य” सोमस्य शोधने मति
“ब्रध्नश्चित्” सर्वेषां प्रज्ञापको मूलभूतो वा आदित्योऽपि
“वातः न” वायुरिव “जूतिं” वेगं प्राप्तः सन् किञ्च “पुरुमेध-
श्चित्” बहुविध-प्रज्ञ इन्द्रोऽपि “तकवे” तकतिर्गति-कर्मसु
पठितः (निघ० २, १४ ६८), अस्मादीणादिक उन् प्रत्ययः ।
सोमं गच्छत ; मद्यं “नरं” कर्मनेतारं पुत्रं “धात्” ददातुं
प्रयच्छतु । स त्वं प्रधन्वेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

“यस्य”-“अत्र”—इति पाठौ, “जूति”-“जतः”—इति,
“धात्”-“दात्”—इति च ॥ १ ॥

३ १ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 उत न एना पवया पवस्वाधि श्रुते श्रवाय्यस्य तीर्थे ।

३ १ २ १ २ ३ १ २
 षष्टिं सहस्रा नैगुतो वसूनि

३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २
 वृक्षं न पक्षं धूनवद्रणाय ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “उत” अपि च “श्रवाय्यस्य” सर्वैः श्रवणीयस्य तव “श्रुते” प्रसिद्धे यद्वा, षष्ठ्यर्थे चतुर्थी श्रुत-शब्दस्य “तीर्थे” स्थाने “नः” अस्माकं स्वभूते यज्ञे “एना” अनया “पवया” पूयमानया “धारया” अधिकं “पवस्व” क्षर । “नैगुतः” नीचौनं गन्तवे न-शब्दायन्त इति निगुतः शत्रवः, तेषां हन्तृत्वेन सम्बन्धी सोऽयं सोमः “षष्टिं” षष्टि-सङ्ख्याकानि “सहस्रा” सहस्राणि “वसूनि” धनानि “रणाय” शत्रूणां जयार्थं धनवत् अस्मानकम्पयत् प्रायच्छदिति यावत् । कथमिव ? “वृक्षं न पक्षं” पक्ष-फलं वृक्षं यथा कम्पयति फलार्थी, तद्वत् ॥ २ ॥

३ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
 महीमे अस्य वृष नाम शूषे

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 मांश्चत्वे वा पृशने वा वधत्वे ।

१ १ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३
 अस्वापयन्निगुतः स्नेहयञ्चापामिवांश्च

३ ३ १ २ ३ ३
 अपाचितो अचेतः ॥*३*॥ [२१]

अथ द्वितीया । “मही” महते प्रभूते “वृषनाम” सुपां

सुलुगिति (३, ३, ३६) सुपो लुक् वृषनामनी वर्षण-नमने,
शराणां वर्षणं, शत्रूणां नमनम्, “इमे” एते हे कर्मणी “अस्य”
सोमस्य “शूषे” सुखकरे भवतः ; ये च कर्मणी “मांसत्वे”
अश्वनामेतत् (निघ० १, १४, १८) अश्वेः क्रियमाणे युहे
तत्साध्यत्वाद् युहमिह गृह्यते “वा” अपि वा “पृशने” स्पर्शन-
साध्ये बाहु-युहे “वधत्वे” शत्रूणां हिंसन-शौले भवतः ।
सोऽयं “निगुतः” नृचैः शब्दायमानान् शत्रून् “अस्त्रापयत्”
असूषुपत् अवधौदित्यर्थः । किञ्च “स्नेहयत्” प्राद्वयत् संघा-
माच्छत्रून् । अथ प्रत्यक्षः । हे सोम ! स त्वम् “अमितान्”
शत्रून् “अपाचेत” अपगमय । तथाच “अपाचितः” अग्नि-
चयन मकुर्वतः नास्तिकांश्च “इतः” अस्मच्छकाशात् अपाचेत
अपगमय अर्च्चतिर्गतिकर्मा (भ्वा० प०) ॥ ३ ॥ [२१]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य सप्तमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ।

१ ३ १ ३ १ २ १ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ क २२
अग्ने त्वं नो अन्तम उत वाता शिवो भुवो वरूथ्यः

॥ * १ * ॥

ऋ० वसुः । छ० द्विपदा-त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ
सप्तम-खण्डे—प्रथमदृचे, प्रथमा । हे “अग्ने !” “वरूथ्यः”
वरणीयः सम्भजनोयः । यद्वा, वरूथ्यैः परिश्रिभिर्हृतः त्वं “नः”
अस्माकम् “अन्तमः” अन्तिकतमः “भुवः” भव । “उत” अपि,
च “वाता” रक्षकः “शिवः” सुखकरश्च भव ॥

“भुवः”-“भव”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमी रयिं दाः

॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वसुः” वासकः “अग्निः” सर्वेभामग्रणीः
 “वसुश्रवाः” व्याप्तान्तस्त्वं “अच्छ” आभिसुख्येन “नक्षि”
 अस्मान् व्याप्नुहि । “द्युमत्तमः” अतिशयेन दीप्तिमान् त्वं
 “रयिं” पश्चादिलक्षणं धनं “दाः” अस्मभ्यं देहि ॥

“द्युमत्तमः”-“द्युमत्तमम्”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः
 ॥*३*॥ [२२]

अथ तृतीया । हे “शोचिष्ठ” अतिशयेन शोचिष्मन् !
 “दीदिवः” स्वतेजोभिर्दीप्ताग्ने ! “तं” त्वां “सुम्नाय” सुखाय
 सुम्नमिति सुखनामैतत् (निघ० ३, ६, १७) तदर्थं “सखिभ्यः”
 समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः सुखार्थञ्च “नूनम्” “ईमहे” याचा-
 महे ॥ ३ ॥ [२२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 इमानु कां भुवना सौषधेमेन्द्रश्च विप्र्वे च देवाः ॥*१*

ऋ० आत्यः । ऋ० द्विपदा-त्रिष्टुप् । दे० विश्वेदेवाः । अथ
 द्वितीय-द्वचे—प्रथमा । “इमा” इमानि परिदृश्यमानानि
 भुनवानि “नु” क्षिप्रं “सौषधेम” साधयेम वशीकरवाम ।
 “कम्”—इति पूरकः यद्वा, इमानि सर्वाणि भूतजातानि
 अस्मभ्यं कं सुखं सौषधेम साधयन्तु ; पुरुषव्यत्ययः (३, १, ८५)
 “इन्द्रश्च” “विप्र्वे” सर्वे अन्ये “देवाः च” स्तुत्या प्रीत्या “इमम्”
 अर्थम् साधयन्तु ।

“सौषधेम”-“सौषधाम”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ ३क २र ३ १ २ ३ १ २र ३ १ २

यज्ञं च नस्तन्वञ्च प्रंजां चादित्यैरिन्द्रः सह सीषधातु

॥*२*॥

अथ द्वितीया । “नः” अस्माकं “यज्ञं” ज्योतिष्टोमादि-
कञ्च यागं “तन्वं” शरीरञ्च “प्रजां” पुत्रादिकाञ्च “आदित्यैः”
अदिति-पुत्रैः अन्यैर्देवैः सह वर्तमानः “इन्द्रः” “सीषधातु”
साधयतु ॥

“सहसीषधातु”-“सहचीकृपानि”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २उ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आदित्यैरिन्द्रः सगणो मरुद्भिरस्मभ्यं भेषजा करत्

॥*३*॥ [२३]

अथ तृतीया । “आदित्यैः” अदिति-पुत्रैः मित्रादिभिः
“मरुद्भिः” च “सगणः” गण-सहितः “इन्द्रः” “अस्माकम्”
अस्मभ्यम् “भेषजानि” शीषधानि “करत्” करोतु ॥

“भेषजाकरत्”-“भूत्ववितातनूनाम्”—इति पाठौ ॥३॥ [२३]

१ २र

प्र वोऽर्चीप० ॥ [२४]

इति अर्द्धप्रपाठकः ।

ऋ० सम्पात ऋषिः । छ० द्विपदा-त्रिष्टुप् । दे० उषा ।
अथैकगर्गात्मकं सूक्तं प्रवोर्चीपेति, चतुरक्षरात्मिका काचिदिय-
मिषूपा ; यथा बह्वृचानां “भद्रन्नो अपिवातयमनः”—इत्येक

एव पाद ऋगात्मकश्च तद्वत् । हे ऋत्विग्यजमानाः ! “वा”
यूयम् “उप” समीपे “प्राञ्च” प्रकर्षणेन्द्रं पूजयत ॥ १ ॥ [२४]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायणस्य सप्तमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो ह्यदं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ७ ॥

इति चतुर्थस्यार्द्धः-प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर वेदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर-बुक्क भूपाल-

साम्राज्य धरन्वरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य सप्तमोऽध्यायः ॥७॥

यस्य निश्चामितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

- निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ८ ॥

अथाष्टमाध्याय आरभ्यते ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

प्र काव्यमुशनेव ब्रुवाणो देवो देवानां जनिमा विवक्ति ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

महिव्रतः शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो अभ्येति रेभन्

॥*१*॥

ऋ० असित-देवलौ । छ० गायत्री । दे० सोमः । तच्च,
प्रकाव्यमिति प्रथमे खण्डे—द्वादशर्चे प्रथमे सूक्ते—प्रथमा ।

“उशनेव” एतन्नामक ऋषिरिव “काव्यं” कवि-कर्म स्तोत्रं

“ब्रुवाणः” उच्चारयन् “देवः” स्तोता “देवानाम्” इन्द्रादीनां

“जनिमा” जन्मानि “प्र विवक्ति” प्रकर्षेण ब्रवीति । वच्च परि-

भाषणे (अदा० प०) व्यत्ययेन विकरणस्य श्लुः (३, १, ३८),
 “बहुलच्छन्दसि (७, ४, ७८)”—इत्यभ्यासस्येत्वम्, “महि-
 व्रतः” प्रभूतकर्मा, “शुचिवन्धुः” । बध्नन्ति शत्रूनिति बन्धूनि
 तेजांसि बलानि वा । दौमतेजस्कः, “पावकः” पापानां शोधकः,
 “वराहः” वरञ्च तदहश्च वराहः “राजाहः सखिभ्यष्टच् (५,
 ४, ८१)”—इति टच् समासान्तः ; तस्मिन्नहनि अभिषूय-
 माणत्वेन तद्दान् : अर्श आटित्वान्मत्वर्थायोऽच् (५, २, १२७)
 तादृशः सोमः “रेभन्” रेभनं शब्दं कुर्वन्, “पदा” पदानि
 पात्राणि “अभ्येति” अभिगच्छति ; यद्वा, यथा कश्चन वराहः
 पदा पादेन भूमिं विक्रममाणः शब्दं करोति तद्वत् ॥ १ ॥

२३ २ ३ १ २ ३ २३ ३ २३ ३ १ २

प्र हृत्सासस्तृपला वग्नूमकामादस्तं वृषगणा अयासुः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
 अङ्गोषिणं पवमानं सखायो

३ १ ० ३ १ २ २ ३ २
 दुर्मर्षिवाणं प्र वदन्ति साकम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “हंसामः” शत्रुभिर्हन्त्यमाना हंसा इव
 आचरन्तो वा “वृषगणाः” एतन्नामका ऋषयः “अमात्”
 शत्रूणां बलात् त्रासिताः सन्तः “टपला” टपलं सुपां सुलु-
 गिति सोराकारादेशः (७, १, ३८) । टपल-शब्दः क्षिप्र-
 वाची, तदुक्तं यास्केन—“टप्रप्रहारी क्षिप्रप्रहारी (निह०
 नै० ५, १२)”—इति क्षिप्रं प्रहारिणं “वग्नूम” अभिषव-
 शब्दम् “अच्छ” अभिलक्ष्य “अस्तं” यन्नष्टहं “प्रायासुः”
 प्रायासिषुः प्रगच्छन्ति । ततः “सखायः” स्तुत्य-स्तोत्रत्व-
 लक्षणेन सम्बन्धेन सखिभूताः स्तोतारः “अङ्गोषिणं” सर्वैर-

भिगन्तव्यं यद्वा, अङ्गोषिणं स्तोत्रार्चं, “दुर्मर्षं” शत्रुभिः दुर्धरं
दुःसहम् ; एवंविधं “पवमानं” सोमम् उद्दिश्य “वाणं”
वाद्यदिशिषं “साकं” सहैव “प्र वदन्ति” प्रवादयन्ति तदुप-
लक्षितं गानं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ १ ३ १ २ ३ २७

स योजत उरुगायस्य जूतिं

३ १ २ ३ १ २ २

वृथा क्रीडन्तं मिमते न गावः ।

२ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
परौणसं कृणुते तिग्मशृङ्गो दिवा हरिर्दृष्टे नक्तमृच्चः

॥*३*॥

अथ तृतीया । “सः” सोमः “उरुगायस्य” बहुभिः
स्तुत्यस्य आत्मनः “जूतिं” गतिं “योजते” युनक्ति अन्तरिक्षे
प्रेरयति । “वृथा क्रीडन्तम्” अनायासेन विहरन्तं गच्छन्तं
सोमं “गावः” अन्यो गन्तारः “न मिमते” न परिच्छिदन्ति
मातुं न शक्नुवन्ति इत्यर्थः । किञ्च “तिग्मशृङ्गः” शृङ्गवन्ति
हिंसन्ति तमांसीति शृङ्गाणि तेजांसि तीक्ष्ण-तेजस्कः “परौ-
णसं” बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ७) बहुविधं तेजः “कृणुते”
करोतु अन्तरिक्षे वर्त्तमानो यः सोमः “दिवा” अहनि “हरिः”
हरितवर्णः “दृष्टे” दृश्यते न प्रकाशत इत्यर्थः, “नक्तं” रात्रौ
तु “ऋच्चः” ऋजुगामी विस्पष्टः प्रकाशयुक्तो दृश्यते ॥ दृष्टे
—दृष्टेः कर्मणि लिटि रूपम् ॥ ३ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्र स्वानासो रथा इवार्वन्तो न श्रवस्यवः ।

१ २ ३ १ २

सोमासो राये अक्रमुः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “स्नानासः” अभिषव-वेलायामुपरवेषु
शब्दं कुर्वन्तः “सोमामः” सोमाः “रथा इव” यथा शब्दं
कुर्वन्तो रथाः तथा, “अर्वन्तो न” यथा शब्दं कुर्वन्तो अश्वाः
तथा, “अवस्यवः” शत्रुभ्यः सकाशादन्नमिच्छन्तो “राये” यज-
मानानां धनाय “प्राक्रमुः” प्रगच्छन्ति ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २
हिन्वानासो रथा इव दधन्विरे गभस्त्योः ।

१ २ ३ १ २
भरासः कारिणामिव ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “रथा इव” युद्धदेशं प्रति यथा रथाः तथा
“हिन्वानासः” यागदेशं प्रति गच्छन्तः सोमाः ऋत्विजां
“गभस्त्याः” बाह्वोः “दधन्विरे” धीयन्ते । तत्र दृष्टान्तः—
“भरासः” भराः “कारिणामिव” यथा भारवाहानां बाह्वो-
र्धीयन्ते तद्वत् ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
राजानो न प्रशस्तिभिः सोमासो गोभिरञ्जते ।

३ २ ३ १ २
यज्ञो न सप्त धाटभिः ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “सोमामः” सोमाः “प्रशस्तिभिः प्रशस्ताभिः
स्तुतिरूपाभिः वाग्भिः “राजानो न” यथा राजानः “सप्तधा-
टभिः” सप्त-होत्राभिः “यज्ञो न” यथा च यज्ञः तथा
“गोभिः” गोर्विकारैः पयोभिः “अञ्जते” अज्यते संस्कृत
इति ॥६॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
परि स्नानास इन्द्रवो मदाय बर्हणा गिरा ।

१ २ ३ १ २
मधो अर्षन्ति धारया ॥*७*॥

अथ सप्तमी । “खानासः” सुवानाः अभिषूयमाणाः
“इन्द्रवः” सोमाः “बर्हणा” महत्या “गिरा” स्तुति-रूपया
वाचा युक्ताः सन्तः “मदाय” मदार्यं “मधोः” मधुर-रसस्य
“धारया” “परि अर्षन्ति” परितो गच्छन्ति ॥

“परिखानासः”—“परिसुवानासः”—इति पाठौ, “मधोः”
“सुताः”—इति च ॥ ७ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
आपानासो विवस्वतो जिन्वन्त उषसो भगम् ।

२ ३ २ ३ १ २
सूरा अण्वं वि तन्वते ॥*८*॥

अथ अष्टमी । “विवस्वतः” दीप्तिमतः इन्द्रस्य “आपानासः”
“आपानभूताः” “उषसः” “भगं” शोभां “जिन्वन्तः” प्रेरयन्तः
“सूराः” सरन्तः सोमाः “अण्वं वि तन्वते” अभिषव-बेलाया
मुपरवेषु शब्दं कुर्वन्ति ॥

“जिन्वन्तः” “जनम्”—इति पाठौ ॥ ८ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अप द्वारा मतीनां प्रत्वा ऋण्वन्ति कारवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
वृष्णो हरस आयवः ॥*९*॥

अथ नवमी । “मतीनां कारवः” स्तुतीनां कर्तारः
“प्रत्वाः” पुराणाः “वृष्णः” सेचकस्य सोमस्य “हरसः” आह-
र्त्तारः “आयवः” मनुष्याः ऋत्विजः “द्वारा” यज्ञस्य द्वाराणि
“अप ऋण्वन्ति” विवृण्वन्ति ॥ ९ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समीचीनास अशत होतारः सप्तजानयः ।

३ १ २ ३ १ २
पदमेकस्य पिप्रतः ॥*१०*॥

अथ दशमी । “समीचीनासः” समीचीनाः “जामयः” जाति-सदृशाः “भूकस्य” सोमस्य “पदं” स्थानं “पिप्रतः” पूर-यन्तः “सप्त होतारः” यज्ञे “आशत” व्याप्नुवन्ति ॥

“आशत”-“आसत”—इति पाठी, “जानयः”-“जामयः”—इति च ॥ १० ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
नाभा-नाभिं न आ ददे चक्षुषा सूर्य्यं दृशे ।

३ १ २ ३ १ २
कवेरपत्यमा द्रुहे ॥*११*॥

अथैकादशी । “नाभिं” यज्ञस्य नाभिभूतं सोमं “नः” अस्माकं “नाभा” नाभौ अहम् “आददे” सोमं पीत्वा नाभि-स्थाने करोमीत्यर्थः । किमर्थम् ? “चक्षुषा” “सूर्य्यं” “दृशे” द्रष्टुम् । किञ्च, “कवेः” क्रान्त-कर्मणः सोमस्य “अपत्यम्” अंशम् “आ द्रुहे” आ पूरयामि ॥

“चक्षुषा सूर्य्यन्दृशे”—“चक्षुश्चिह्नसूर्य्यं सचा”—इति पाठी ॥११॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
अभि प्रियं दिवस्पदमध्वर्युभिर्गुहा हितम् ।

१ २ ३ १ २
सूरः पश्यति चक्षसा ॥*१२*॥ [१]

अथ द्वादशी । “सूरः” सुवीर्य्यः इन्द्रः “चक्षसा” चक्षुषा “दिवः” दैतस्य आत्मनः “प्रियं पदम्” अध्वर्युभिः “गुहा”

गुहायां हृदये “हितं” निहितं पीतं सोमम् “अभि
पश्यति” ॥

“प्रियम्”-“प्रिया”—इति पाठी ॥ १२ ॥

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायन्यथ्य ऋषमत्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१२३ १२ ३१ २२ ३१२ ३ १२
असृग्रमिन्द्रवः पथा धर्मनृतस्य सुश्रियः ।

३ १ २ ३ १२
विदाना अस्य योजना ॥*१*॥

ऋ० जमदग्नि-अमित-देवताः । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ द्वितीयखण्डे असृग्रमिति द्वादशच्चं प्रथमं सूक्तम् : तत्र
प्रथमा । “अस्य” अनेन यजमानेन कृतान् “योजना”
तद्देवता योग्यान् सम्बन्धान् “विदानाः” जानन्तः “सुश्रियः”
शोभन-श्रयणाः “इन्द्रः” सोमाः “धर्मन्” कर्मणि “ऋतस्य”
यज्ञस्य “पथा” मार्गेन “असृग्रम्” हविर्दानात् सृज्यन्ते ॥

“योजना”-“योजनम्”—इति पाठी ॥ १ ॥

२७ ३ १२ ३२ ३२ ३१ २२
प्र धारा मधो अग्रियो महीरपो वि गाहते ।

३२ ३२ ३ १२
हविर्हविःषु वन्द्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “हविःषु” हविषां मध्ये “वन्द्यः” स्तुत्यः
“हविः” हविरात्मकः यः सोमः “महीः” महतीः “अपः”
वसन्तीवरीः “विगाहते”, तस्य “मधोः” सोमस्य “अग्रियः”
मुख्या धाराः प्रपतन्तीत्वर्थः ॥

“मधोः”-“मध्वः”—इति पाठी ॥ २ ॥

२ ३ १ ३ १ २ ३ १ १२ १ १ २
 प्र युजा वाचो अग्नियो वृषो अचिक्रददने ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २
 संज्ञाभि सत्यो अध्वरः ॥*३*॥

• अथ तृतीया । “अग्नियः” इविषां मध्ये मुख्यः सोमः
 “युजाः” युक्ताः “वाचः” प्रकरोतीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति-
 “वृषः” कामानां वर्षकः “सत्यः” सत्यभूतः “अध्वरः” हिंसा-
 वर्जितः सोमः “सञ्ज” यज्ञगृहं “अभि” प्रति “वने” उदके
 अचिक्रदत् शब्दं करोतीत्यर्थः ॥

“वृषो अचिक्रदत्”—“वृषावचिक्रदत्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ ३ १ १२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 परि यत्काव्या कविर्नृगमा पुनानो अर्षति ।

२२३ १ २

स्वर्वाजी सिषासति ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “कविः” क्रान्तकर्मा सोमः “नृगमा”
 नृगमानि बलानि “पुनानः” शोधयन् “काव्या” काव्यानि
 कवि-कर्माणि स्तोत्राणि “यद्” यदा “परि अर्षति” परि-
 गच्छति, तदा “स्वः” स्वर्गं “वाजी” बलवान् अन्नवान्नेन्द्रः
 “सिषासति” यागं प्रत्यागन्तुं स्वकीयं बलं सम्भक्तुमिच्छति ॥

“पुनानः”—“वसानः”—इति पाठौ ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २
 पवमानो अभि स्फुधो विशो राजेव सीदति ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 यदीमृगवन्ति वेधसः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “यद्” यदा “ईम्” एनं सोमं “वेधसः”

कर्मणां कर्तारः ऋत्विजः “ऋण्वन्ति” प्रेरयन्ति, तदा “पव-
मामः” चरन्नेष सोमः “स्पृधः” स्पृष्टमानान् यागविघ्नकारिणः
राक्षसादीन् “अभिमौदति” नाशयितुमभिगच्छति । तत्र
दृष्टान्तः—“विशः राजा इव” यथा राजा विशः स्पृष्टमानान्
मनुष्यान् नाशयितुमभिगच्छति तद्वत् ॥ ५ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ ३ ३ १ २

अव्या वारे परि प्रियो हरिर्वनेषु मीदति ।

३ १ २ ३ २

रेभो वनुष्यते मती ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “हरिः” हरितवर्णः “प्रियः” देवानां प्रिय-
तम एव सोमः “वनेषु” उदकेषु सम्पृक्तः “अव्याः” अवेः
“वारे” वाले “परि मीदति” किञ्च “रेभः” अभिषव-वेला-
याम् उपरवेषु शब्दं कुर्वन् “मती” मत्या स्तुत्या “वनुष्यते”
७ सेव्यते ॥ ६ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

स वायुमिन्द्रमश्विना साकं मदेन गच्छति ।

२ ३ १ २ ३ १ २

रणा यो अस्य धर्मणा ॥*७*॥

अथ सप्तमौ । “यः” यजमानः “अस्य” सोमस्य “धर्मभिः”
कर्मभिः क्रयणाभिषवादिभिः “रण” रमते, “सः” यजमानः
“वायुम्”, “इन्द्रम्”, “अश्विना” अश्विनौ च “मदेन” “साकं”
सह “गच्छति” प्राप्नोति ॥ ७ ॥

१ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आ मित्ने वरुणे भगे मधोः पवन्त ऊर्मयः ।

३ १ २ ३ १ २

विदाना अस्य शक्नभिः ॥*८*॥

अथाष्टमी । येषां यजमानानां “मधोः” सोमस्य
 “जर्मयः” तरङ्गाः “मित्रावरुणा” मित्रावरुणी देवौ “भगं”
 भगाख्यं देवञ्च प्रति “पवन्ते” क्षरन्ति, ते यजमानाः “अस्य”
 सोमस्य इदं सोमं “विदानाः” जानन्तः “शक्नभिः” सुखैः
 सङ्गच्छन्त इति शेषः ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
 अस्मभ्यं रेतंसौ रयिं मध्वो वाजस्य सातये ।

२ ३ १ २ ३ . १ २
 श्रवो वसूनि सं जितम् ॥ ९ * ॥

अथ नवमी । हे “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ ! युवां “मध्वः”
 देवानां आदयितुः “वाजस्य” सोमात्मकस्यान्नस्य “सातये”
 लाभाय “अस्मभ्यं” “रयिं” धनं “श्रवः” अन्नञ्च “वसूनि”
 वासकान्यन्यान्यपि पश्वादीनि “सञ्चितं” सञ्चयन्तं प्रयच्छत-
 मित्यर्थः ॥ ८ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ ते दत्तं मयोभुवं वङ्गिमद्या वृणीमहे ।

२ ३ १ २ ३ १ २
 पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥ १० * ॥

अथ दशमी । हे सोम ! यष्टारो वयं “ते” तव स्वभूतं
 “दत्तं” बलम् “अद्य” अस्मिन् यागदिने “आ” आभिमुख्येन
 “वृणीमहे” मन्त्रजामहे । कीदृशम् ? “मयोभुवं” सुखस्य
 भावकम् “वङ्गि” धनादीनां प्रापकम् “पान्तं” शत्रुभ्यो रक्ष-
 कम् “पुरुस्पृहं” बहुभिः स्पृहणीयं कामानाम् ॥ १० ॥

२ ३ १ २ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

आ मन्द्रमा वरेण्यमा विप्रमा मनीषिणम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥*११*॥

अथैकादशी । हे सोम ! “मन्द्रं” मदकरं स्तुत्यं वा त्वाम् “आ वृणीमहे” “वरेण्यं” सर्वैर्वरणीयं सम्भजनीयञ्च ; किञ्च “विप्रं” मेधाविनं त्वां तथा “मनीषिणं” मनस ईषामनीषा तदन्तं स्तुतिमन्तं वा त्वामावृणीमहे प्रत्येकं विशेषणापेक्षया आ-इत्युपसर्गः कृतः ; किञ्च “पान्तं” क्षिप्रं रक्षकम् “पुरुस्पृहं” बहुभिः स्पृहणीयं च त्वां सम्भजामहे ॥ ११ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

आ रयिमा सुचेतुनमा सुक्रतो तनूष्वा ।

२ ३ १ २ ३ १ २

पान्तमा पुरुस्पृहम् ॥*१२*॥ [२]

अथ द्वादशी । हे “सुक्रतो !” शोभन-प्रज्ञ ! सोम ! त्वदीयं “रयिं” धनम् वयम् “आ” वृणीमहे । किञ्च, “सुचेतनम्” चित्ती सञ्ज्ञाने (भ्वा० प०) भावे श्रीणादिक उन् प्रत्ययः सुज्ञानञ्च । किञ्च “तनूषु” अस्मत्पुत्रेषु च धनं सुज्ञानञ्च त्वम् “आ” विधेहि यद्वा पुत्रार्थं वयमावृणीमहे । तथा “पान्तं” सर्वस्य रक्षकं पुरुस्पृहं” बहुभिर्यष्टुभिः काम्यमानं त्वां सम्भजामहे ॥ १२ ॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य अष्टमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ ३ २ १ २ ३ १

भूर्धानं दिवा अरतिं पृथिव्या

३ २ ३ २ ७ ३ २ ३ १

वैश्वानरमृत आ जातमग्निम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

कविं सस्राजमतिथिं जनाना-

३ २ ३ १ २ ३ २

मासन्नः पात्रं जनयन्त देवाः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० वैश्वानरः अग्निः ।
 अथ तृतीय-खण्डे, प्रथम-तृचे-प्रथमा । “मूर्धानं” शिरी-
 भूतं, कस्य ? “दिवः” द्युलोकस्य, “पृथिव्याः” पृथितायाः
 भूमेः “अरतिं” गन्तारम् यद्वा, गन्तव्यं स्वामिनं, “वैश्वानरं”
 विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम्, “ऋते” ऋतमिति सत्यस्य
 यज्ञस्य वा नाम (निघ० ३,१०.६) । निमित्त-सप्तम्येषा
 (२,३,३६ वा०) ऋतनिमित्तम् “आ” आभिमुख्येन जातं
 सृष्ट्यादावुत्पन्नं “कविं” क्रान्तदर्शिनं “सस्राजं” सम्यग्राज-
 मानं “जनानां” यजमानानाम् “अतिथिं” हविर्वहनायु-
 सततं गन्तारं यद्वा, अतिथिवत् पूज्यम् । “आसन्” आसनि
 द्वितीयार्थे सप्तमी (३,१,८५), अग्नि-लक्षणेनास्येन हि देवा
 हवींषि भुञ्जते “नः” अस्माकं “पात्रं” पातारं रक्षकं वैश्वान-
 नरमग्निं “देवाः” स्तोतारः ऋत्विजः देवा एव वा “आ
 जनयन्त” यज्ञाभिमुख्येन अजीजनन् अरण्योः सकाशात्
 उपपादयन् ॥

“आसन्नःपात्रम्”-“आसन्नापात्रम्”—इति पाठी ॥ १ ॥

१ २२ ३ १ २ ३

त्वां विप्रवँ अमृत जायमानं

२ ३ १ २ २ ३ १ २ २

शिष्टुं न देवा अभि सं नवन्ते ।

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २
तव क्रतुभिरमृतत्वमायन्वैश्वानर यत्पितोरदीदेः

॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अमृत !” मरण-रहितान्ने ! “विश्वे देवाः” स्तोतारः “जायमानम्” अरण्याः सकाशात् उत्पद्यमानं त्वां “शिशुं न” पुत्रमिव “अभि सं नवन्ते” अभिसंस्तुवन्ति यद्वा, दीव्यन्तीति देवा रश्मयः ते सर्वे जायमानं त्वामभिसन्नवन्ते अभिगच्छन्ति. यथा पितरः पुत्रमभिगच्छन्ति, अपि च हे वैश्वानर अग्ने ! “यद्” यदा “पित्रोः” पालयित्तरोः द्यावा पृथिव्यांमध्ये “अदीदेः” दीप्यसे, तदानीं “तव” त्वदीयैः “क्रतुभिः” कर्मभिः ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैः “अमृतत्वम्” देवत्वम् “आयन्” यजमानाः प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
नाभिं यज्ञानां सदनं

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २
रथीणां महामाहावमभि सं नवन्त ।

३ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
वैश्वानरं रथ्यमध्वराणां यज्ञस्य केतुं जनयन्त देवाः

॥*३*॥ [३]

अथ तृतीया । “नाभिं यज्ञानां”, “सदनं रथीणां” धनानां स्थानमेकनिलयं “महां” महान्तम् “आहावम्” आह्वयन्ते अस्मिन्नाहुतय इत्याहावः तादृशम्; यद्वा वृष्ट्युदकधाराणामाहावस्थानीयमेवम्भूतम् अग्निम् “अभि सं नवन्तं” स्तोतारः सम्यक् स्तुवन्ति। तथा “वैश्वानरं” विश्वेषां नराणां सम्बन्धिनम् अध्वराणां यज्ञानां “रथ्यं” रथिनं, यथ

रथो ख रथं नयति तद्वेत्तारं रंहितारं गमयितारम् “यज्ञस्य”
“केतु” प्रज्ञापकम् एवंविधमग्निं “देवाः” स्तोतार ऋत्विजो
देवा एव वा “जनयन्त” जनयन्ति मन्यनेनोत्पादयन्ति ३ [३]

१ २ ३ १ २ ३ १ ० ३ २ ३ २

प्र वो मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा ।

१ २ ३ २ ३ २

महिचक्रावृतं वृहत् ॥ १ * ॥

ऋ० यजतः । छ० गायत्री । टै० मित्रावरुणौ । अथ
द्वितीय-वृत्ते प्रथमा । हे मदीया ऋत्विजः ! “वः” यूय-
मित्यर्थः । “मित्राय” “वरुणाय” “विपा” व्याप्तया “गिरा”
स्तुत्या “गायत” स्तुतिं कुरुत स्तुत्या स्तुत्येतत् पाकं पच-
तीतिवत् । हे “महिचक्री” प्रभूत-बली युवाम् “ऋतं” यज्ञं
“वृहत्” महत् अपि प्रशस्तं स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः ।
अथवा “महत्” प्रभूतम् “ऋतं” स्तात्रं शृणुतमिति शेषः ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २

सम्राजा या घृतयोनी मित्रशोभा वरुणश्च ।

३ २ ३ १ २ ३ २

देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ * ॥

अथ द्वितीया । “या” यौ “मित्रश्च” “वरुणश्च” पर-
स्परापेक्षया च-शब्दः “उभा” उभौ “सम्राजा” सम्राजानौ
सर्वस्य स्वामिनौ “घृतयोनी” उदकस्योत्पादकौ “देवा”
द्योतमानौ “देवेषु” मध्ये “प्रशस्ता” प्रकर्षेण स्तुतौ तौ स्तुत्या
गायतेति पूर्वत्वान्वयः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य ।

१ २ ३ २ ३ १ २

महि वां चतुं देवेषु ॥*३*॥ [४]

अथ तृतीया । “ता” ती देवी “नः” अस्मदर्थं “पार्थि-
वस्य” पृथिवी-सम्बद्धस्य “दिव्यस्य” दिवि भवस्य च “महः”
महतः “रायः” धनस्य “शक्तं” समर्थम्, भवतं दातुमिति
शेषः । हे देवी ! “वां” यूवयोः “महि” महत् पूज्यं “चतुं”
बलं देवेषु प्रसिद्धं, स्तुम इति शेषः ॥ ३ ॥ [४]

१ २२ ३ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्रा याहि चित्रभानो सुता इमे त्वायवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्नीभिस्तना पूतास ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ
तृतीय-दृष्टे—प्रथमा । “चित्रभानो !” हे विचित्र-दीप्ते !
“इन्द्र !” अस्मिन् कर्मणि “आयाहि” आगच्छ । “सुताः”
अभिषुताः “इमे” सोमाः “त्वायवः” त्वां कामयमाना
वर्त्तन्ते । “अग्नीभिः” अङ्गुलिनामैतत् (निघ० २, ५, २)
ऋत्विजामङ्गुलिभिः सुता इत्यन्वयः । किञ्च, ते सोमाः
“तना” नित्यं “पूतासः” शुद्धाः ऊर्णा-घवित्त्रेण शोधित-
त्वात् ॥ १ ॥

१ २२ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २

इन्द्रा याहि धियेषितो विप्रजूतः सुतावतः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

उप ब्रह्माणि वाघतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” त्वम् “आयाहि” अस्मिन्
कर्मणि आगच्छ । किमर्थम् ? “वाघतः” ऋत्विङ्नामैतत्

(निघ० ३, १८, ३) ऋत्विजः “ब्रह्माणि” वेद-रूपाणि स्तोत्राणि “उप” एतुम् । कौटुशस्वम् ? “धिया” अस्मदीयया प्रज्ञया “इधितः” प्राप्तः, अस्मद्भक्त्या प्रेरित इत्यर्थः । “विप्रजूतैः” यथा यजमान-भक्त्या प्रेरितः तथान्यैरपि विप्रैः मेधाविभिः ऋत्विग्भिः प्रेरितः । कौटुशस्य ? “वाघतः ?” “सुतावतः” अभिषुतसोमयुक्तस्य ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२

इन्द्रा याहि तू तुजान उप ब्रह्माणि हग्विः ।

३ १ २ ३ १ २

सुते दधिष्व नश्चनः ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । हरि-शब्दः इन्द्र-मखन्धिनोरश्वयोर्नाम-धेयम् “हरी इन्द्रस्य, लोहितोऽग्नेः (नि० १, १५, १२)”—इति तदीयाश्व-नामत्वेन पठितत्वात् हे “हग्विः !” अश्व-युक्तेन्द्र ! त्वं “ब्रह्माणि” आनेतुम् “आ याहि” । कौटुशस्वम् ? “तूतुजानः” त्वरमाणः । आगत्य च अस्मिन् “सुते” सोमाभिषव युक्ते कर्मणि “नः” अस्मदीयं “चनः” अन्ननामै-तत् (निरु० नै० ६, १६) हविलक्षणमन्नं “दधिष्व” धारय स्वीकुर्वन्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ ३ १ २

तमीडिंष्व या अर्चिषा वना विप्रवा परिष्वजत् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

कृष्णा कृणाति जिह्वया ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० इन्द्राग्नी । अथ चतुर्थ-दृचे—प्रथमा । हे स्तोतः ! “तम्” अग्निम् “इडिष्व” स्तुहि, “यः” अग्निः “अर्चिषा” ज्वालारूपेण तेजसा

“विश्वः” सर्वाणि “वना” वनान्यरण्यानि “परिष्वजत्” परि-
ष्वजति परितो वेष्टयति, यच्च तानि वनानि “जिह्वया”
ज्वालया दग्धा “कृष्णा” कृष्णवर्णानि “कृष्यति”, तमीडि-
ष्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
य इह आविवासति सुम्नमिन्द्रस्य मर्त्यः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
द्युभ्याय सुतरा अपः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “यः” “मर्त्यः” मनुष्यः “इहे” दीप्ते
अग्नी “सुम्न” सुखकरं हविः “इन्द्रस्य” चतुर्थ्यर्थं षष्ठी (२,
३, ६२) इन्द्राय “आविवासति” परिचरति प्रयच्छति, तस्य
मर्त्तस्य “सुम्नाय” द्योतमानायान्नाय तदर्थं “सुतराः” सुखेन
तरणीयाः “अपः” उदकानि वृष्ट्यात्मकानि, इन्द्रः करोत्विति
शेषः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
ता नो वाजवतीरिष आशून्पिपृतमर्वतः ।

१ २ ३ २ ३ १ २
एन्द्रमग्निं च वोढवे ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । हे इन्द्राग्नी ! “ता” तौ युवां “वाजवतीः”
अन्नवतीः “इषः” इष्टमाणाः “वृष्टीः” यद्वा, वाजो-बलं तद्वतौः
इषः अन्नानि “आशून्” शौघ्रगान् “अर्वतः” अश्वांसु “नः”
अस्मभ्यं “पिपृतम् पूरयतम् प्रयच्छतम् । किमर्थम् ? “इन्द्रम्”
“अग्निञ्च” “आ वोढवे” आ समन्तात् वोढुं हविर्भिः प्राप-
यन्तु ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायत्यस्य अष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २३
 प्रो अयासौदिन्दुरिन्द्रस्य निष्कृतं

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 सखा सख्युर्न प्र मिनाति सङ्गिरम् +

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 मर्य्य इव युवतिभिः समर्षति सोमः

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 कलशे शतयामना पथा ॥*१॥

ऋ० सिकतानिवारी ऋषिगणः । छ० जगती । टे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-खण्डे, प्रथम-लघे—प्रथमा । “इन्दुः” सोमः “इन्द्रस्य” “निष्कृतं” संस्कृतं स्थानमुदरं “प्रो अयासौत्” प्रैव गच्छति ; गत्वा च “सखा” सखिभूतः “सख्युः” इन्द्रस्य “सङ्गिरं” सम्यग् गिरणाधारभूतम् उदरं “न” “प्र मिनाति” हिनस्ति, किञ्च “मर्य्य इव युवतिभिः” मर्त्या यत्र तरुणीभिः स्त्रीभिः सह सङ्गतो भवति तद्दयमपि सोमो युवतिभिर्मिश्रणशैलाभिर्वमतौवरीभिरङ्घ्रिः सह “समर्षति” सङ्गच्छते अभिषव-काल-पथात् सोमः “शतयामना” अनेक-यामनसाधन-वित्तोपेतेन “पथा” मार्गेण दशापवित्त-सम्बन्धिना “कलशे” द्रोणकलशे गच्छतीति शेषः । यद्वैकमेव वाक्यम्—यथा मर्य्यो मर्त्या युवतिभिः सह सङ्गच्छते एवं कलशे शत-यामना पथा सङ्गच्छते ॥

“शतयामना”—“शतयाम्ना”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्र वो धियो मन्द्रयुवो विपन्युवः

३ १ २ ३ १ २
 पनस्युवः संवरणेष्वक्रमुः ।

२ ३ १ २ ३ २ २ ३ २
हरिं क्रीडन्तमभ्यनूषत स्तुभोऽभि

३ २ ३ २ ३ १ २

धेनवः पयसेदशिश्युः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोमाः ! “वः” युष्माकं “धियः”
ध्यातारः “मन्द्रयुवः” मदकरं शब्दं कामयमानाः “पन-
स्युवः” स्तुतिं कामयमानाः “विपन्यवः”—स्तोत्र नामैतत्
स्तोतारः “संवरेषु” लणकटा-वरणोपेतेषु याग-ग्रहेषु
“प्राक्रमुः” प्रक्रमन्ते । तदेवाह—“स्तुभः” स्तोतारः “हरिं”
हरितवर्णं “क्रीडन्तं” क्रीडन शीलं सोमम् “अभ्यनूषतं”
अभिष्टुवन्ति “धेनवः” अपि “पयसा” स्त्रीयेन क्षीरेणैव
“इत्” इमं सोमम् अभिलक्ष्य “अशिश्युः” अधिकं श्रियन्ति ॥
“संवरणेषु”-“संवनेषु”—इति पाठौ, “हरिङ्क्रीडन्तं”-
“सोममानीषां”—इति च, “पयसेदशिश्युः”-“पयसेमभि-
श्युः”—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ ३
आ नः सोम संयतं पिप्युषीमिषमिन्दो

१ २ ३ १ २ ३ १ २
पवस्व पवमान ऊर्मिणा ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
या नो दीहते विरहन्नसशुषी

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

क्षुमहाजवन्मधुमत्सुवीर्यम् ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । हे “इन्दो” ! दीप्त ! “सोम !” “पव-
मानः” त्वं “नः” अस्माकं “संयतं” संगृहीतं “पिप्युषी”

प्रवृत्तम् “इषम्” अन्नम् “ऊर्मिणा” प्रवाह-रूपेण तदीयेन
रसेन “पवस्व” प्रयच्छेत्यर्थः । “या” इट् “नः” अस्माकम्
“अहन्” अहनि अङ्गः “त्रिः” त्रिषु सवनेषु “असञ्चुषी” अप्र-
तिबन्धी “दोहते ।” किम् ? “क्षुमत्” शब्दोपेतं सर्वत्र श्रूय-
माणं “वाजवत्” बलवत् “मधुमत् माधुर्योपेतं “सुवीर्य्य”
शोभन-सामर्थ्यं पुत्रं दोहते । तु मिषं पवस्वेति सम-
न्वयः ॥

“ऊर्मिणा”-“अघ्नियम्”—इति पाठी ॥ ३ ॥ [७]

२ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

न किष्टं कर्मणा नशद्यश्चकार सदावृधम् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रं न यज्ञैर्विश्वगूर्तमृभ्वसमधृष्टं धृष्णामोजसा ॥ १

ऋ० पुरुहन्ता । ऋ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ नकि-
रिति प्रगाथरूपे द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । “तं” जनम् अन्यो
मर्षको जनः “कर्मणा” हननादि-व्यापारेण “नकिः नशत्”
नैव व्याप्नोति, “यः” “इन्द्रं चकार” इन्द्र मेवानुकूलं यज्ञैः
साधनैश्चकार । कोट्टश मिन्द्रम् ? “सदावृध” सर्वदा वर्धकं,
“विश्वगूर्त” सर्वैस्तुल्यम्, “ऋभ्वसं” महान्तम् “ओजसा”
स्त्रीयेन बलेन “अधृष्ट” शत्रुभिरनभिभूतम् “धृष्णु” शत्रू-
णामभिभवनशीलम् ॥

“धृष्णामोजसा”—“धृष्णवोजसम्— इति पाठी ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २

अषाढमुग्रं पृतनासु सासहिं यस्मिन्महीरुच्ययः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

सं धेनवी जायमाने अनोनवुद्याविः क्षामीरनोनवुः

॥ २ ॥ [८]

अथ द्वितीया । “अषाढम्” अमोढम् “उग्रम्” उद्गूर्ण-
बलं “पृतनासु” शत्रुसेनासु “सामहिम्” अमिभवितारमिन्द्रं
स्तीमीत्यर्थः, “यस्मिन्” इन्द्रे “जायमाने” “महीः” महिभ्यः
“उरुच्ययः” बहु-वेगाः “धेनवः” हविरादिना प्रौणयित्रयः
अजा गाव एव वा “समनोनयः” समस्तुवत् । न केवलं
धेनव एव अपि तु “द्यावः” द्युलोक्याः “क्षामीः” पृथिव्यस्य
समनोनयः, तत्रत्याः सर्वे प्राणिना नमन्त इत्यर्थः “त्रिवृतो
लोकाः”—इति श्रुतेः बहुवचनम् ॥

“क्षामीः”—“क्षामः”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायत्यस्य अष्टमस्यान्वयस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ ० २२ ३ २ ३ १ २

सखाय आ नि षीदत पुनानाय प्र गायत ।

० ३ ० ३ १ २२ ३ ०

शिशुं न यज्ञैः परि भूषत श्रिये ॥*१*॥

ऋ० नारदः । क० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ पञ्चम
खण्डे प्रथम-लक्षे—प्रथमा । हे “सखायः !” सखीभूताः
स्तोतार ऋत्विजः ! “आ निषीदत” स्तोतुमुपविशत । अथ
“पुनानाय” पूयमानाय सोमाय “प्रयागत” प्रकर्षेण गायत
तमभिष्टत । ततः अभिष्टुतं सोमं “यज्ञैः” यजनौयैः
हविर्भिमिश्रणैश्च “श्रिये” शोभार्थं “परि भूषत” परितोऽल-
ङ्कृत । तत्र दृष्टान्तः—“शिशुं न” यथा शिशुं बालं पुत्रं
पितर आभरणैरलङ्कुर्वन्ति तद्वत् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ४ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

समी वत्सं न मातृभिः सृजता गयसाधनम् ।

३ २ १ २ ३ १ २

देवाव्याश् मष्टमभि द्विशवसम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विजः ! “गय साधनं” गृहस्य साधनभूतम् “ईम्” एनं सोमं - “माढभिः” माढभूताभिः वसतीवरौभिः “संसृजत” सम्मिश्रयत, कथमिव ? “वत्सन्न” यथा वत्सं माढभिः गोभिः संयोज्यन्ते तद्वत् । कीदृशम् ? “देवाव्यं” देवानां रक्षकं “मदं” मद-हेतुं “द्विशवसं” द्विगुण वेगम् अतिशयित बलं वा यद्वा हयोर्लोकयोस्तत्र स्थिता देवमनुष्या इत्यर्थः, तेषां हविर्धन प्रदानेन प्रवर्द्धयितारं तं सोमम् “अभि” संसृजत ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

पुनाता दक्षसाधनं यथा शर्धाय वीतये ।

१ २ ३ २ ३ १ ० ३ १ २

यथा मित्राय वरुणाय शन्तमम् ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । “दक्षसाधनं” बलस्य साधनं धनानां इद्वेर्वा साधकं सोमं “पुनाता” पवित्रेण पुनोत पूज् पवने (७०) ऋगादिः ; तस्मात्सोमो “तप्तनप्तनयनाश्च (७, १, ४५)”—इति तस्य तवादेशः, पित्र्वादीत्वाभावः “शर्धाय” वेगार्थं “वीतये” देवानां पानार्थं यथा भवति तथा “मित्राय” “वरुणाय” च “शन्तमम्” अतिशयेन सुखं यथा भवति तथा पुनोतित्यर्थः ।

“शन्तमं”-“शन्तमः”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [६]

२ ३ क २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २

प्र वाज्यक्षाः सहस्रधारस्त्रिः पवित्रं वि वारमव्यम्

ऋ० ऐश्वरयः अग्रयधीषण्यः । छ० द्विपदा । दे० सोमः ।
अथ प्रवाजौति ढचात्मकं द्वैपदं द्वितीयं सूक्तं—तत्र प्रथमा ।
“वाजी” बलवान् वेगवान् वा “सहस्रधारः” बहुधारायुक्तः
सोमः “अव्यम्” अविभवं “वारं” वालं पवित्रं. “तिरः”
व्यवधायकं कुर्वन् “प्राक्षाः” विविधं प्रक्षरति क्षरतेर्लुङि
रूपम् ॥

“प्रवाजौ”-“प्रसुवानः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ ४ २२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
स वाज्यक्षाः सहस्ररेता अङ्गिर्मृजानो गोभिः श्रीणानः

॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सः” सोमः “अक्षाः” क्षरति । कौटुशः ?
“सहस्ररेतः” बहु-रेतस्कः “बह्वदकः” “अङ्गिः” वसतीवरीभिः
“मृजानः” मृज्यमानः “गोभिः” गोर्विकारेः क्षीरादिभिः
“श्रीणानः” श्रियमाणः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २
प्र सोम याहीन्द्रस्य कुक्षा नृभिर्येमाणो अद्रिभिः सुतः

॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “नृभिः” ऋत्विग्भिः
“येमानः” नियम्यमानः “अद्रिभिः” यावभिः “सुतः” अभि-
सुतः “इन्द्रस्य” “कुक्षा” सप्तम्या डादेशः (३, ४, ३८) कुक्षौ
उदरभूते कलशे वा “प्रयाहि” प्रकर्षेण गच्छ संहितायां
येमाण इत्यत्र णत्वम् ॥ ३ ॥ [१०]

२२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

ये सोमासः परावति ये अर्वावति सुन्विरे ।

२ ३ १ २ ३ १ २

ये वादः शर्य्यणावति ॥*१*॥

ऋ० वृरुणिः भृगुः वा जामदग्निः । छ० गायत्री ।
दे० सोमः । अथ येसोमासदति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । एतदादिभ्यामृगभ्यामिन्द्रार्थं सर्वत्र सोमाभि-
षवोऽस्तीत्याह—“ब्रे” “सोमामः” “परावति” विप्रकृष्टेऽति-
दूरे देशे “ये” वा “अर्वावति” अन्तिके देशे “सुन्विरे” अभि-
षूयन्ते “ये वा” “शर्य्यणावति” कुरुक्षेत्रस्य जघनार्धे शर्य्यणा-
वत्सज्जाकं मधुर-रस-युक्तं सोमवत् सरोऽस्ति । “अदः” अस्मिन्
सरसि सुरमा ये सोमा इन्द्रायाभिषूयन्ते । ते अस्माकमभि-
मत-फलं ददात्विति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

य आर्जीकेषु कृत्वसु ये मध्ये पस्थानाम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

ये वा जनेषु पञ्चसु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ये” वा सोमाः “आर्जीकेषु” ऋजीकाना-
मदूरभवाः आर्जीका देशास्तेषु तथा “कृत्वसु” कृत्वान इति
देशाभिधानम्, तेषु कर्मवत्सु देशेषु च ; किञ्च “पस्थानां”
सरस्वत्यादीनरं नदीनां “मग्ने” समीपे च ये सोमा अभि-
षूयन्ते “ऋषयो वै सरस्वत्यां सत्रमासतेत्यादिषु नदीतीरे
यज्ञकरणस्य श्रवणात् ; किञ्च “जनेषु पञ्चसु” निषाद-पञ्च-
माश्वत्वारो वर्णा पञ्चजनास्तेषु च “ये वा” सोमा अभिषुताः ।
ते सोमा अस्माकमभिमत्-फलं ददात्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥२॥

१ २ ३ ३ २ ४ २ १ २ ३ २ ३ १

ते नो वृष्टिं दिवस्पारि पवन्तामा सुवीर्य्यम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २

स्नाना देवास इन्दवः ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । “स्नानाः” सुवानाः तत्र चात्र अभिषूय-
 माणाः “देवासः” देवाः दौपनशोलाः स्तुत्या वा “इन्दवः”
 “अग्नेषु” चमसेषु क्षरन्तः, “ते” सोमाः “नः” अस्माकं “दिवं-
 स्परि” परि-शब्दः पञ्चमो-द्योतकः, अन्तरिक्षादादित्याद्वा
 “वृष्टिम्” “अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यं” मुपतिष्ठते ।
 आदित्याज्जायते वृष्टिः (म० १ अ०)—इति वृष्टि कारण-
 त्वात् किञ्च “सुवीर्यम्” शोभन-वीर्यांपितम् पुत्रञ्च धनादिकं
 वा “आ पवन्ताम्” प्रापयन्तु । यजमानः सोमेनाभिमत-
 फलानि प्राप्नोति खलु ॥

“स्नानाः”-“सुवानाः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्थप्रकाशं उत्तरायणस्य अष्टमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥५॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

आ ते वत्सा मनो यमत्परमाञ्चित्सधस्थात्

१ ३ १ २ ३ २

अग्ने त्वां कामये गिरा ॥*१*॥

ऋ० वत्सः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ षष्ठे
 खण्डे आतेवत्सइति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा ।
 हे “अग्ने !” “वत्सः” ऋषिः “ते” तव “मनः” “परमाञ्चित्”
 उत्कृष्टादपि “सधस्थात्” द्युलोकात् “आ यमत्” आयमन्ति
 आगमयन्ति । केन साधनेन ? “त्वां” “कामये” कामया
 अभिलषन्त्या “गिरा” स्तुत्या “कामये”—इत्यत्रापि शि
 आदेशः पूर्ववत् । यद्वा त्वां कामये अभिलषामि ॥

“कामये”-“कामया”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १७ ३ २७ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 पुरुवा हि सद्वडसि दिशो विष्वा अनु प्रभुः ।

३ १ २

समत्सु त्वा हवामहे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “पुरुवा हि” बहुषु हि देशेषु त्वं “सद्वड् अग्नि” समान-द्रष्टा भवसि अतएव “विष्वाः” सर्वा दिश “अनु” लक्ष्य “प्रभुः” ईश्वरो भवसि । ईदृशं “त्वा” त्वां “समत्सु” संग्रामेषु रक्षणार्थं “हवामहे” आह्वयामहे ॥

“दिशः”-“विदिशः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २२ ३ १ २

समत्स्वग्निमवसे वाजयन्ती हवामहे ।

१ २ ३ १ २

वाजेषु चित्राधसम् ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । “समत्सु” समदेषु संग्रामेषु “वाजयन्तः” बलमिच्छन्तो वयम् “अवसे” रक्षणार्थम् “अग्निं हवामहे ।” कौटुशम् ? “वाजेषु” संग्रामेषु “चित्राधसम्” याचनीय-धनम् ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वं न इन्द्रा भर ओजो नृगमांश्च शतक्रतो विचर्षणे ।

२ ३ १ २ ३ १ २

आ वीरं पृतनासहम् ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्वितीय-वृत्ते—प्रथमा । हे “शतक्रतो !” बहुकर्मन् ! “विचर्षणे” विद्रष्टः इन्द्र ! त्वं “नः” अस्मभ्यम् “ओजः” बलं “नृमणं”

धनं च “आ भर” आहर । “वीरं” वीर्योपेतम् “पृतनासहं”
सेनानामभिभवितारं त्वाम् “आ” याचामह इति शेषः ॥

“आभरञ्जोः”-“आहृतामोजः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वप् हि नः पिता वमो त्वं माता शतक्रतो बभूविथ ।

१ २ ३ १ २
अथा ते सुम्नमीर्महे ॥*२*॥ २

अथ द्वितीया । हे “वपो !” वासयितः ! “शतक्रतो !”
बहुकर्मन्निन्द्र ! त्वं “नः” अस्माकं “पिता” पितृवत् पालको
“बभूविथ” भव । “त्वं” “माता” मातृवद्धारकश्च बभूविथ ।
अथ च वयं “ते” तव स्वभूतं “सुम्न” सुखम् “ईमहे” याचा-
महे ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
त्वाप् शुष्मिन्पुरुङ्गत वाजयन्तमुप ब्रुवे सहस्रत ।

१ २ ३ १ २
स नो रास्व सुवीर्यम् ॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया । सहसा बलेन स्तोत्रभिर्युक्तः कृतः मह-
स्रतः हे “सहस्रत !” इन्द्र ! स्तुत्या हि देवताया बलं बर्धते,
तस्य सम्बोधनम्—“शुष्मिन्” अतएव बलवन् ! “पुरुङ्गत” !
पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैराङ्गतेन्द्र ! “वाजयन्तं” बलमिच्छयन्तं
त्वाम् “उपब्रुवे” उपस्तौमि । “सः” त्वं “नः” अस्मभ्यं
“सुवीर्यं” धनं “रास्व” देहि ॥

“सहस्रत”-“शतक्रतो”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१३]

१ २ ३ २ ४ ३ १ २
यदिन्द्र चित् मद्रह नास्ति त्वादातमद्रिवः ।

२ ३ १ २

३ १ २

राधस्तन्नो विददस उभयाहस्त्या भर ॥*१*॥

ऋ० भीमः अत्रिः । क० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ तृतीय-
ल्लेखे—प्रथमा । हे “अद्रिवः !” वञ्चवन् ! “चित्” ! चायनी-
येन्द्र ! “त्वादातं” त्वया दातव्यं यद्धनं “मे” मम “इह” अस्मि-
न्लोके “नास्ति”, हे “विददसो !” लब्धधनेन्द्र ! “नः” अस्मभ्यम्
“उभया हस्ती” उभाभ्यां हस्ताभ्यां तद् “राधः” “आभर”
आहर ॥

“मइह”-“मेहना”—इति छन्दोगानां बहुचानां पाठौ ॥१॥

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्र द्युत्तं तदा भर ।

३

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

विद्याम तस्य ते वयमकूपारस्य दावनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “यत्” “द्युत्तम्” अन्नं “वरेण्यं”
वरणीयं “मन्यसे” “तत्” द्युत्तम् “आभर” अस्मभ्यम् । “ते”
तव सम्बन्धिनो “वयं” “तस्य” तादृशस्योक्तलक्षणस्य “अकू-
पारस्य” अकुम्भितः प्रारो अन्तो यस्य तादृशस्यान्नस्य “दावनः”
दानस्य “विद्याम” स्याम ॥

“दावनः”-“दावने”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

यत्ते दिक्षु प्रराध्यं मनो अस्ति श्रुतं वृहत् ।

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

१

२

३

३

तेन दृढा चिदद्रिव आ वाजं दर्षि सातये

॥*३*॥ [१४]

इति चतुर्थः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “ते” तव “दिक्षु” “प्रराध्यं”

ऋ० प्रतर्दनः । कृ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । तत्र, शिशु-
ज्ञानमिति प्रथम-खण्डे तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । “शिशुम्” ईदानीमुत्पन्नत्वाच्छिशुवत्तिष्ठन्तम् यदा,
पापान्वित्, मकुर्वन्तं विनाशयन्तम् “जज्ञानम्” प्रादुर्भूतम्
अतएव “हृथ्यंतं” हृथ्यं गतिकान्त्योः (भ्वा० प०) । भृश-
दृशौत्यादिना अतच् । सर्वैः काश्यमानं सोमं “मृजन्ति”
मरुतः शोधयन्ति । किञ्च “विप्रं” मेधाविनं सोमं “गणेन”
आत्मीयेन सप्तमङ्गाकेन “शुभ्रन्ति” अलङ्कुर्वन्ति । ततः
“कविः” क्रान्तप्रज्ञः सोमः “काव्येन” कवि-कर्मणैव “कविः”
शब्दयितव्यः सन् शब्दायमानः “गौर्भिः” स्तुतिभिः सह
“पवित्रम्” “अत्यंति” अतीत्य गच्छति ॥

“विप्रम्”—इति कृन्दागाः, “वङ्गम्”—इति बहुचाः
पठन्ति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

ऋषिमना य ऋषिकृतस्वर्षाः

३ १ २ ३ १ २ ० १

सहस्रनीथः पदवीः कवीनाम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

तृतीयं धाम महिषः सिषासंत्सोयो

३ २ ३ १ २ ३ २

विराजमनु राजति ष्टुप् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ऋषिमनाः” सर्वदर्शनशीलमनस्काः,
अतएव “ऋषिकृत” सर्वस्य दर्शनकर्त्ता प्रकाशनस्य कर्त्ता
“स्वर्षाः” सर्वस्य सूर्यस्य वा सम्भक्तः “सहस्रनीथः” नीथा
स्तुतिः बहुविध-स्तुतिकः “कवीनां” क्रान्त-प्रज्ञानां मध्ये

“पदवीः” खलितानां पदानां साधुत्वेन संयोजयिता यः
सामो विद्यते स “महिषः” महान् पूज्यो वा सोमः “द्वतीयं
धामं” दुर्लोकं “सिषासन्” सम्भक्तुमिच्छन् “स्तुप्” स्तूय-
मानः सन् “विराजं” विशेषेण राजन्तं दीप्यमानमिन्द्रम्
“अनुराजति” प्रकाशयति ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

चमूषच्छेनः शकुनो विभृत्वा ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

गोविन्दुर्द्रप्स आयुधानि विभ्रत् ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३

अपामूर्मिं सचमानः समुद्रं तुरीयं

१ २ ३ १ २

धाम महिषो विवक्ति ॥*३*॥ [१]

८

अथ द्वितीया । “चमूषत्” चमन्ति भक्षयन्त्यत्रेति चम्ब-
ञ्चमनास्तेषु सौदन् यद्वा, चम्बी अधिषवणफलके तयोर्वर्त्त-
मानः “श्येनः” शंसनीयः “शकुनः” शक्तेः सामर्थ्यकारौ
“विभृत्वा” हरतेरातोमनिन्नित्यादिना (३, २, ७४) क्वनिप्
पात्रेषु विहरणशीलः “गोविन्दुः” यजमानानां गवां लम्बकः
विन्दुरिच्छुरिति उ प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः “द्रप्सः”, धारयन्
“अपाम्” उदकानाम् “जर्मिं” प्रेरकं “समुद्रम्” अन्तरिक्ष-
नामैतत् (निघ० १, ३) अन्तरिक्षं “सचमानः” सेवमानः
“महिषः” महान् य एवंविधः सोमः स “तुरीयं” चतुर्थं
धाम चान्द्रमसं स्थानं “विवक्ति” सेवते सूर्यलोकस्योपरि चन्द्र-
मसो लोको विद्यत इति यमः पृथिव्या अधिपतिः समावलि-

स्यादिभिः चन्द्रमा नक्षत्राणामधिपतिः समावत्वित्यमन्तैर्मन्त्रै-
र्घायते ॥ ३ ॥ [१]

३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

एते सोमा अभि प्रियमिन्द्रस्य काममचरन् ।

१ २ ३ २ २
वर्धन्तो अस्य वीर्यम् ॥ *१* ॥

ऋ० असित-देवलो । छ० गायत्री । दे० सोमः । एते-
सोमा इति नवचं द्वितीयं सूक्तं, तत्रं प्रथमा । “एते” अभि
षुता इमे सोमाः “अस्य” इन्द्रस्य “वीर्यं” शक्तिं “वर्धन्तः”
वर्धयन्तः “इन्द्रस्य” “कामं” काम्यं “प्रियं” प्रीतिकरं “सम-
भ्यचरन्” अभ्यवर्षेण अभिपवन्ते ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

पुनानासश्चमूषदो गच्छन्तो वायुमश्विना ।

१ २ ३ १ २
ते नो धत्त सुवीर्यम् ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । हे सोमाः ! “पुनानासः” पुनाना
अभिषूयमाणाः “चमूषदः” चमसेषु सौदन्त गच्छन्तः
“वायुम्” “अश्विना” अश्विनौ च “गच्छन्तः” प्राप्नुवन्तः ते
यूयं “नः” अस्मभ्यं “सुवीर्यं” शोभन-वीर्यं “धत्त” प्रय-
च्छत ॥

“धत्त”-“धान्तु”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३

इन्द्रस्य सोम राधसे पुनानो हार्दि चोदय ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

देवानां योनिमासदम् ॥ *३* ॥

अथ तृतीयं । हे सोम ! “पुनानः” पूयमानस्त्वं
 “राधसे इन्द्रस्य” इन्द्रस्य संराधनाय । “हार्दि”—इति हृदय-
 सम्बन्धि स्थानं “चोदय” प्रेरय । अहमपि “देवानाम्
 इन्द्रादीनां “योनिं” स्वर्गाख्यं स्थानम् “आसदं” प्राप्तवान्
 यद्वा, देवानां यवन-साधनं यज्ञाख्यं स्थानं प्राप्तवानस्मि ॥

“देवानाम्”—“ऋतस्य”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

३ १ २० ३ २३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ १

सृजन्ति त्वा दश क्षिपो हिन्वन्ति सप्त धीतयः ।

२३ १ २

अनु विप्रा अमादिषुः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! “त्वा” त्वां “दश” दशमङ्गाकाः
 “क्षिपः” अङ्गलिनामैतत् (२, ५, ३,) अङ्गलयः “सृजन्ति”
 शोधयन्ति । ततः “सप्त” सप्तमङ्गाकाः “धीतयः” होत्रकाश्च
 त्वां “हिन्वन्ति” स्व स्व व्यापारैः प्रीणयन्ति । तथा “विप्राः”
 मेधाविनः स्तोतारश्च त्वाम् “अनु अमादिषुः” अनुमाद-
 यन्ति ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ २

देवेभ्यस्त्वा मदाय क्त्वं सृजानमति मेष्यः ।

१ २ २

सं गोभिर्वासयामसि ॥*५*॥

अथ पञ्चमौ । हे सोम ! “क्” सुखभूतं “त्वा” त्वां
 “देवेभ्यः” देवानां “मदाय” मदार्थं “गोभिः” गोर्विकारैः
 पयोभिः “संवासयामः” संस्थापयामः । कीदृशम् ? “मेष्यः”
 अवेर्लोमानि दशापवित्ररूपेण “अति सृजानम्” अत्यन्तं
 सृजन्तं दशापवित्ररूपेषु अवेर्लोमसु वर्त्तमानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २
पुनानः कलशेष्वा वस्ताण्यरुषो हरिः ।

२ ३ १ २
परि भव्यान्यव्यत ॥ *६* ॥

अथ षष्ठी । “पुनानः” पूयमानः “कलशेषु” द्रोणकल-
शेषु आसिच्यमानः “अरुषः” आरुचसानः “हरिः” हरित-
वर्णः सोमः “गव्यानि” गो-सम्बन्धीनि पयःप्रभृतीनि
“वस्ताणि” वासांसि “परि अव्यत” पर्याच्छादयति ॥ ६ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
मघोन आ पवस्व नो जहि विष्ट्वा अप द्विषः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
इन्दो सखायमा विश ॥ *७* ॥

अथ सप्तमी । हे “इन्दो” सोम ! “जघोनः” धनवतः
“नः” अस्मान् “आ” आभिमुख्येन “पवस्व” क्षर । “विष्ट्वा”
विष्ट्वान् “द्विषः” द्वेषीत् “अप जहि” मारय च “सखायं”
मित्तभूतमिन्द्रम् “आविश” प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
नृचक्षसं त्वा वयमिन्द्रपीतं स्वर्विदम् ।

३ १ २ ३ १ २ २
भक्षीमहि प्रजामिषम् ॥ *८* ॥

अथाष्टमी । हे सोम ! “नृचक्षसं” नृणां द्रष्टारं “स्वर्विदं”
सर्वज्ञम् “इन्द्रपीतं” त्वां सेवमाना वयं “प्रजां” पुत्रादिकाम्,
“इषम्” अन्नञ्च “भक्षीमहि” भजिम ॥ ८ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
वृष्टिं दिवः परि स्रव द्युम्नं पृथिव्या अधि ।

१ २ ३ १ २
सहो नः सोम पृत्सु धाः ॥*६*॥ [२]

अथ नवमौ । हे “सोम !” त्वं “दिवः” द्युलोकाद्
“वृष्टिं” वर्षं “परिस्रव” परितो वर्षं, “पृथिव्या अधि” अधीति
सप्तम्यर्थानुवादी “द्युन्नम्” अन्नञ्च उत्पादयेति शेषः । “नः”
अस्माकं “सहः” बलं “पृत्सु” संग्रामेषु “धाः” धेहि ॥६॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराच्यस्य नवमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सोमः पुनानो अर्षति सहस्रधारो अत्यविः ।

३ १ २ २ ३ २
वायोरिन्द्रस्य जिष्कृतम् ॥*१*॥

ॐ ऋ० असित-देवलौ । कृ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
द्वितीये खण्डे—सोमःपुनानइति नवर्चं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
अयं “पुनानः” पावकः “सोमः” “अर्षति” गच्छति । कौट-
शोऽयम् ? “सहस्रधारः” अपरिमितधारः “अत्यविः” अवि-
शब्देन तल्लोमान्युच्यन्ते ; अवेर्लोमभिर्निष्पादितं दशापवित्र-
मित्यर्थः, तदतिक्रम्य गच्छतौत्यत्यविः । किमर्थम् ? “वायोः”
“इन्द्रस्य” च पानायेति शेषः । किम्रति ? “जिष्कृतम्”
निरित्येषः समित्येतस्मिन्नर्थे संस्कृतं पात्रं प्रति ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
पवमानमवस्यवो विप्रमभि प्र गायत ।

३ २ ३ १ २
मुष्वाणं देववीतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “अवस्यवः” रक्षण-कामाः ! उद्गा-

वाद्यो यूयं “पवमानं” शोधकं “विप्रं” विशेषेण देवानां प्रीणयितारं विप्रवद् बुद्धं वा अथवा विप्रइति मेधाविनामसु (निघ० ३, १५, १) मेधाविनम् “देववीतये” देवपानाय “सुष्वाणम्” अभिषूयमाणं सोमम् “अभि” आभिसुख्येन “प्रयागत” प्रकर्षेण स्तुत ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

पवन्ते वाजसातये सोमाः सहस्रपाजसुः ।

३ १ ३ १ २

गृणाना देववीतये ॥ ३ * ॥

अथ तृतीया । “पवन्ते” क्षरन्ति “सोमाः” । किमर्थम् ? “वाजसातये” अन्नस्य लाभाय । कौटुशाः ? “सहस्रपाजसुः” बहुबलाः नृणां बलप्रदा इत्यर्थः । “गृणानाः” कर्मणि कर्तृप्रत्ययः (३, १, ८५) स्तूयमानाः । पुनः किमर्थम् ? “देववीतये” देवानां वीतिर्गतिः प्राप्तिलक्षणं वा यस्मिन् देववीतिः यज्ञः, तदर्थम् यज्ञसिद्धिः साक्षात् प्रयोजनं तद्द्वारा वाज-लाभ इति ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

उत नो वाजसातये पवस्व बृहतीरिषः ।

३ १ २ ३ १ २

दुमदिन्दो सुवीर्यम् ॥ * ४ * ॥

अथ चतुर्थी । हे “इन्दो” ! “दुमत्” दौर्मित् “सुवीर्यं” शोभन-वीर्यं सामर्थ्यञ्च “पवस्व” क्षर, शोभन-सामर्थ्योपेता धाराः पवस्वेत्यर्थः । “उत” अथवा “नः” अस्माकं “वाजसातये” सङ्ग्रामाय “बृहतीः” “इषः” दुमत् सुवीर्यं सम्पादयितुं पवस्वेति योज्यम् ॥ ४ ॥

१ २ ३ २७ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अथ्या हियाना न हेष्टभिरसृग्रं वाजसातये ।

२७ ३ १ २ ३ १ २
वि वारमव्यमाशवः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “वाजसातये” संग्रामाय “हियानाः” प्रेर्यमाणाः “आशवः” शीघ्रं धावन्ति तद्वत् “हेष्टभिः” प्रेरकैः प्रेर्यमाणाः “आशवः” शीघ्रगामिनः सोमाः “वाजाय” अन्नलाभाय “अव्यं” “वारं” वालं दशापवित्वं “व्यत्यसृग्रम्” व्यतिसृजन्ते ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
ते नः सहस्रिणं रयिं पवन्तामा सुवीर्यम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २
स्वाना देवास इन्दवः ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “ते” “इन्दवः” सोमाः “नः” अस्माकं “सहस्रिणं” सहस्रमङ्ग्रायुक्तं “रयिं” धनं “सुवीर्यं” च “आ पवन्ताम्” । कीदृशास्ते ? “स्वानाः” सुवानाः स्तूयमानाः “देवासः” द्योतनादि-गुणकाः ॥

“स्वानाः”-“सुवानाः”—इति पाठौ ॥ ६ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २७ ३ १ २
वाश्रा अर्पन्तीन्दवोऽभि वत्सं न मातरः ।

३ १ २ २
• दधन्विरे गभस्त्योः ॥*७*॥

अथ सप्तमी । “वाश्राः” शब्दयन्तः “इन्दवः” सोमाः “अभ्यर्षन्ति” पात्रं प्रति। वाश्राः शब्दकारिण्यो “मातरः” मातृ-

भूता गावः “वत्सं न” वत्सं यथा प्रत्यागच्छन्ति तद्वत् तएव
“गभस्त्वोः” बाह्वोः “दधन्विरं” ध्रियन्ते च ॥

मातरः”-“धेनवः”—इति पाठी ॥ ७ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

जुष्ट इन्द्राय मत्सरः पवमानः कनिक्रदत् ।

२ ३ २ ३ १ २

विष्वा अप. द्विषो जहि ॥ *८ ॥

अथाष्टमी । “इन्द्राय” “जुष्टः” पर्याप्तः सोमो भवतीति
शेषः । “मत्सरः सोमः मन्दतेः तप्तिकर्मणः”—इति निरुक्तम्
“पवमानः” पूयमानः तादृशः सोमः “कनिक्रदत्” “विष्वाः
द्विषः” सर्वानस्माकं द्वेष्टन् “अप जहि” ॥

“पवमानः”—“पवमाना”—इति पाठी ॥ ८ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अपघ्नन्तो अराव्णः पवमानाः स्वर्दृशः ।

१ २ ३ १ २

योनावृतस्य सीदत ॥ *९ ॥ [३]

अथ नवमी । हे “पवमानाः !” “अराव्णः” अदानान्
यजमानान् “अपघ्नन्तः” हिंसन्तः “स्वर्दृशः” सर्वस्य द्रष्टा-
रश्च यूयम् “ऋतस्य योनी” यज्ञस्य स्थाने “सीदत” ।
अथ सोमपानार्थमुक्तलक्षणा देवा ऋतस्य योनी सीदन्ति
योच्यम् ॥ ९ ॥ [३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे सप्तम्यायस्य नवमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

सोमा असृग्रमिन्दवः सुता ऋतस्य धारया ।

१ २ ३ १ २

इन्द्राय मधुमत्तमाः ॥*१*॥

ऋ० असित-देवली । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
द्वितीय-खण्डे-सोमाश्चसृग्रामिति नवर्चं विद्यमानमेकं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । “ऋतस्य” यज्ञार्थं “सुताः” अभिषुताः “मधु-
मत्तमाः” अतिशयेन माधुर्योपिताः “इन्द्रवः” सोमाः “इन्द्राय”
इन्द्रार्थं “धारया” “असृग्रम्” सृज्यन्त ॥

“धारया”-“सादने”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि विप्रा अनूषत गावो वत्सं न धेनवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रं सोमस्य पीतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “विप्राः” मेधाविनः “सोमस्य” “पीतये”
पानाय “इन्द्रम्” “अभि अनूषत” अभिषुवन्ति । तत्र
दृष्टान्तः—“धेनवः” प्रीणयित्तरो गावः “वत्सं न” वत्सं यथा
पयः-पानाय अभिशब्दयन्ति तद्वत् ॥

“धेनवः”-“सादने”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मदच्युत्क्षेति सादने सिन्धोरुर्मा विपश्चित् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

सोमो गौरी अधि श्रितः ॥*३*॥

अथ द्वितीया । “मदच्युत्” मदकरस्य रसस्य च्यावयिता
सोमः “सादने” यज्ञस्य-स्थाने “क्षेति” निवसति । एतदेव
विद्वेषोति—“सिन्धोः” नद्याः “ऊर्मा” ऊर्मौ तरङ्गे “विपश्चित्”

विद्वान् सोमः “गौरी अधि” गौर्यामधि अधीति सप्तम्यर्थानु-
वादः, माध्यमिकायां वाचि गौरी गान्धर्वीति वाङ्नामैतत्
(निघ० १,११,५-६) “श्रितः” निवसति ॥ ३ ॥

३ १ • २२ ३ २ ३ १ २

दिवो नाभा विचक्षणोऽव्यावारे महीयते ।

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

सोमो यः सुक्रतुः कविः ॥ *४* ॥

अथ चतुर्थी । “यः” “सुक्रतुः” सुप्रज्ञः “कविः” क्रान्त-
कर्मा “विचक्षणः” विद्वष्टा स “सोमः” “दिवः” अन्तरिक्षस्य
“नाभा” नाभौ नाभिभूते “अव्याः” अवेः “वारे” वाले “मही-
यते” पूज्यते ॥ ४ ॥

१ २२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ ० ३ १ २

यः सोमः कलशेष्वा अन्तः पवित आहितः ।

२८ ३ १ २

तमिन्दुः परि षस्वजे ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । “यः” सोमः “कलशेषु” कुशेषु आस्ते,
यश्च “पविते” पवित्रस्य “अन्तः” मध्ये “आ हितः” निहितः,
“तं” त्वामंशभूतं सोमम् “इन्दुः” तदभिमानो यो देवः “पस्-
स्वजे” प्रविशति ॥ ५ ॥

२८ ३० १ २ ३ १ २२ ३ १ २

प्र वाचमिन्दुरिष्यति समुद्रस्याधि विष्टपि ।

२ ३ १ २ ३ १ २

जिन्वन् कोशं मधुश्रुतम् ॥ *६* ॥

अथ षष्ठी । “इन्दुः” सोमः उन्दी क्लेदने (६० प०)—
इत्यस्य रूपम् क्लेदनवांस्त्वं “मधुश्रुतं” मधुनश्चावकं द्रोण-

कलशं “जिन्वन्” प्रीणयन् पूरयन्नित्यर्थः । समुद्रस्यान्त-
रिक्षस्य “अधिविष्टपि” विष्टब्धे स्थाने “वाचं” “प्रेष्यति”
प्रेरयति ; पवित्रे पूयमानः शब्दं करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
नित्यस्तोत्रो वनस्पतिर्धेनामन्तः सबर्दुधाम् ।

३ १ २२ ३ २
हिन्वानो मानुषा युजा ॥*७*॥

अथ सप्तमी । “नित्यस्तोत्रः” सन्ततस्तोत्रः “वनस्पतिः”
वनानां स्वामो, सोमः “मानुषा” मानुषाणि “युजा” युग्मानि
अहीनैकाहात्मकानि “हिन्वानः” प्रीणयन् “सबर्दुधाम्”
अमृतसदृशाति प्रियवचनानि दोग्ध्रीम् “अन्तः” स्तोत्राणां
मध्ये स्थितां “धेनां” स्तुतिरूपां वाचं गृणात्विति शेषः ॥

धेनामन्तःसबर्दुधाम्---“धौनामन्तःसबर्दुधः”—इति
पाठौ ॥ ७ ॥

१ २ ३ २ ३ २ १ २
आ पवमान धारय रयिं सहस्रवर्चसम् ।

३ १ २ ३ १ २
अस्मै इन्दो स्वाभुवम् ॥*८*॥

अथाष्टमी । हे “पवमान” ! पूयमान ! पुनान ! वा
“इन्दो” ! सोम ! त्वं “सहस्रवर्चसं” बहुदौमिं “स्वाभुवम्”
शोभन-भदनं “रयिं” धनम् “अस्मै” अस्मासु “धारय” प्रक्षि-
पेत्यर्थः ॥ ८ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
अभि प्रिया दिवः कविर्विप्रः स धारया सुतः ।

१ २ ३ १ २ .
सोमो हिन्वे परावति ॥*६*॥ [४]

अथ नवमी । “कविः” क्रान्तकर्मा, “सुतः” अभिषुतः, सोमः “परावति” विप्रकृष्टे देशे स्थितः सन् “विप्रः” मेधावी “स” “धारया” स्वस्य धारया “दिवः” द्यूलोकस्य “प्रिया” प्रियाणि स्थानानि “अभि” लब्ध “हिन्वे” प्रेरयति ॥

“दिवःकविः” “दिवस्पतिः”—इति पाठो, “हिन्वेपरावति” “हिन्वेपरानो अर्पति”—इति च, “सुतः” “कविः”—इति च ॥ ६ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रज्ञागे उत्तराग्न्यस्य नवमस्याश्रायस्य तृतीयः खण्डः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
उत्ते शुष्मास ईरते सिन्धोरुर्मरिव स्वनः ।

३ १ २ ३ २
वाणस्य चोदया पविम् ॥*१*॥

ऋ० ऊचथः । छ० गायत्री । टे० सोमः । अथ उत्ते-
शुष्मासइति चतुर्थे खण्डे—विद्यमानं पञ्चमं सूक्तं, तत्र
प्रथमा । हे सोम ! “ते” तव “शुष्मासः” शुष्मा वेगाः “उत्
ईरते” उद्गच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः—“सिन्धोः” समुद्रस्य
“ऊर्मरिव” यथा तरङ्गात् “स्वनः” ध्वनिः उद्गच्छति तद्वत् ।
स त्वं “वाणस्य” विसृष्टस्य नालस्य शततन्त्रीकस्य वीणा-
विशेषस्य “पविं” शब्दनामैतत् (निव० १, ११) शब्दं
“चोदय” प्रेरय, वेगेन स्यन्दमानस्त्वं विसृष्ट-वाण शब्द-
सदृशं शब्दं कुर्वित्यर्थः ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २
प्रसवे त उदीरते तिस्रो वाचो मखस्युवः ।

२३ ३ २ ३ १ २
यद्व्य एषि सानवि ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “ते” तव “प्रसवे” संति “मखस्युवः” यज्ञमिच्छतो यजमानस्य “तिस्रो वाचः” ऋग्यजुः-सामात्मकानि त्रीणि वाक्यानि “उदीरते” उद्गच्छन्ति । कदेत्यत आह—“यद्” यदा “सानवि” उच्छ्रिते “अव्ये” अविमये पवित्रे पवित्रम् “एषि” गच्छसि ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २
अव्या वारैः परि प्रियं हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः ।

१ २ ३ १ २
पवमानं मधुश्रुतम् ॥*३*॥

अथ तृतीया । “प्रियं” देवानां प्रीतिकरं “हरिं” हरितवर्णं “अद्रिभिः” ग्रावभिः अभिषुतं “मधुश्रुतं” मधुनो रसस्य चार्वायितारं “पवमानं” सोमम् “अव्याः” अवेः “वारैः” वालैः “परि हिन्वन्ति” ऋत्विजः परिप्रेरयन्ति ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २
आ पवस्व मदन्तम पवित्रं धारया कवे ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
अर्कस्य योनिमासदम् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे “मदन्तम !” मादयित्वतम ! “कवे” ! क्रान्तकर्मन् ! सोम ! “अर्कस्य” अर्चनीयस्य इन्द्रस्य “योनिम्” उदरभूतं स्थानम् “आसदं” प्राप्तुं “पवित्रम्” अतीत्य “धारया” सम्पातेन “आ पवस्व” आभिमुख्येन चर ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
स पवस्व मदित्तम गोभिरञ्जानो अक्तुभिः ।

१ २ ३ १ २
एन्द्रस्य जठरं विश ॥ *५* ॥ [५]

अथ पञ्चमी । हे 'मदित्तम !' मादयित्तम ! सोम !
“अक्तुभिः” अञ्जनस्राधन भृतैः “गोभिः” गोर्विकारैः पयोभिः
“अञ्जानः” अज्यमानः संस्तूयमानः स त्वं “पवस्व” क्षरत ।
“अनन्तरम्” “इन्द्रस्य” “जठरम्” उदरम् “आविश” प्रविश ॥
“एन्द्रस्य जठरं विश”—“इन्द्र इन्द्राय पीतये”—इति पाठौ
॥ ५ ॥ [५]

इति सामवेदार्थ-पकाशे उत्तरायण्यस्य नवमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ' °
अया वीती परि स्रव यस्त इन्द्रो मदेष्वा ।

३ १ २ ३ १ २
अवाहन्नवतीर्नव ॥ *१* ॥

ऋ० अमहोयः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चमे-
खण्डे—अयावीतीति त्वचात्मकम् प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे “इन्द्रो !” सोम ! “अया” अनेन रसेन “वीती” वीत्यै
इन्द्रस्य भक्षणाय “परिस्रव” परिक्षर । कीदृशेन रसेनेत्यत
आह—“ते” तव “यः” रमः” “मदेषु” संग्रामेषु “नवतीर्नव”
नवनवतिसङ्ख्याकाः शत्रुपुरीः “अवाहन्” जघान । इमं
सोमरसं पीत्वा मत्तः सन्निद्र उक्तसङ्ख्याकाः शत्रुपुरीः जघा-
नेति कृत्वा रसो जघानेत्युपचारः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पुरः सद्य इत्याधिये दिवोदासाय शम्बरम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अध त्वं तुर्वशं यदुम् ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “सद्यः” एकस्मिन्नेवाहनि “पुरः” शत्रूणां पुराणि सोमरागः अत्राहन् । “इत्या धिये” सत्य-कर्मणे “दिवोदासाय” राज्ञे “शम्बरं” शत्रु-पुराणां स्वामिनम् “अध” अथ अनन्तरं “त्वं” तं “तुर्वशं” तुर्वशनामानं राजानं दिवोदामशत्रुं “यदुम्” यदुनामकञ्च राजानमवाहन् । अत्रापि सोमरसं पी वा सतः सन्निद्रः सर्वमेतदकार्षीदिति सोमरसे कर्तृत्वमुपचर्यते ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

परि नो अश्वस्यत्रिङ्गोमदिन्दो हिरण्यवत् ।

१ २ ३ २ ३ १ २

क्षरा सहस्रिणीरिषः ॥ *३* ॥ [६]

अथ तृतीया । हे सोम ! “अश्ववित्” अश्वस्य लभकः त्वं “नः” अस्माकम् “अश्व” “गोमत्” गोयुक्तं “हिरण्य-वत्” हिरण्योपेतं पञ्चादि-धनञ्च “परि क्षर” । अपि च “सहस्रिणीः” बह्वनि “इषः” अन्नानि क्षर ॥

“परिनः” “परिणः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

अगघ्नन् पवते मृधोऽप सोमो अराव्णः ।

२ ३ १ २ ३ २

गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥ *१* ॥

ऋ० अमहीयुः । कृ० गायत्री । दे० सोमः । अथ

दृचात्मके द्वितीय-सूक्ते—तत्र प्रथमा । “सोमः” “मृधः”
हिंसकान् शत्रून् “अपघ्नन्” मारयन् “अराव्णः” सक्तौ सत्यां
धनानामदातृंश्च “अप” घ्नन् “इन्द्रस्य” “निष्कृतं” स्थानं
“गच्छन्” प्राप्नुवन् “पवते” धारयां क्षरति ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २

महो नो राय आ भर पवमान जही मृधः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

रास्वेन्दो वीरवद्यशः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” “इन्दो !” सोम ! “नः”
अस्माकं “महः” महान्ति “रायः” धनानि “आ भर”
आहर “मृधः” हिंसकान् शत्रून्श्च “जहि” मारय “वीरवत्”
पुत्राद्युपेतं “यशः” कीर्तिञ्च “रास्व” अस्मभ्यं देहि ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

न त्वा शतं च न हृतो राधो दिक्सन्तमा मिनन् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

यत्पुनानो मखस्यसे ॥ ३ ॥ [७]

अथ तृतीया । हे सोम ! “राधः” धनं दिक्सन्तम्”
आदातुमिच्छन्तं “त्वा” त्वां “शतञ्चन” बहवोऽपि “हृतः”
हिंसका शत्रवः “न आमिनन्” न हिंसन्ति । कदा ? इत्य-
त्राह—“यद्” यदा “पुनानः” पूयमानः त्वं “मखस्यसे” धनं
धातुमिच्छसि ॥ ३ ॥ [७]

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

अया पवस्व धारया यया सूर्यमरोचयः ।

३ १ २ २ ३ २

हिन्वानो मानुषीरपः ॥ १ ॥

ऋ० निध्रुविः । कृ० गायत्री । दे० सोमः । अथ
 वृचात्मके द्वितीय-सूक्ते—प्रथमा । हे सोमः ! “मानुषीः”
 मनुष्याणां हितानि “अपः” उदकानि “हिन्यानः” प्रेरयन्
 त्वं “यया” “धारया” “सूर्यम्” “अरोचयः” प्रकाशयसि
 तथा “अया” अनया धारया “पवस्व” क्षर ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अयुक्तं सूर एतश्च पवमानो मनावधि ।

३ १ २ ३ १ २

अन्तरिक्षेण यातवे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पवमानः” पृथमानः सोमः “मना-
 वधि” मनुर्मनुष्यस्तस्मिन् मनुष्य इत्यर्थः । “अन्तरिक्षेण”
 “यातवे” गन्तुं “सूरः” प्रेरकस्यादित्यस्य “एतश्च” अश्व-
 नामैतत् (निघ० १, १४, १०) अश्वं “अयुक्तं” युङ्क्ते ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

उत त्या हरितो रथे सूरौ अयुक्तं यातवे ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २

इन्दुरिन्द्र इति ब्रुवन् ॥*३*॥ [८]

अथ द्वितीया । “उत” अपि च “इन्दुः” सोमः “इन्द्र इति
 ब्रुवन्” “त्याः” तान् “हरितः” हरितवर्णान् अश्वान् “सूरः”
 सूर्यस्य “रथे” “यातवे” गन्तुम् “अयुक्तं” युर्नात्त ॥

“रथे”-“दश”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थं प्रकाशे उत्तरायण्यस्य नवमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा

१ २ ३ १ २ ३ १ २
यजिष्ठं दूतमध्वरे ऋणुध्वम् ।

१ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यो मर्त्येषु निध्रुविऋतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः
० ० ०
• ॥*१*॥

ऋ० वमिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ
षष्ठे खण्डे—अग्निंवदति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे देवाः ! “वः” यूयं “देवं” द्योतमानम् “अग्निम्” “अध्वरे”
कीटिल्य रहिते यज्ञे “दूतं” ऋणुध्वं” कुरुत । कीटिशम् ?
“अग्निभिः” अन्यैः “सजोषा” सजोषमम् द्वितीयार्थे प्रथमा
(३, १, ८५) “यजिष्ठं” यष्टृतमं “य.” अग्निः देवोऽपि सन्
“मर्त्येषु” “निध्रुविः” नितरां ध्रुवस्तिष्ठति । कीटिशः ?
“ऋतावा” यज्ञवान् सत्यवान् वा “तपुर्मूर्धा” तापकं तेजः
“घृतान्नः पावकः” शोधकं तमग्निं दूतं ऋणुध्वमिति
योजना ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
प्रोथदश्वो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्वास्थात् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
आदस्य वातो अनु वाति शोचिरध

३ १ २ ३ १ २
स्य ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “यवसे” घासे “अविष्यन्” भक्षयन्
“प्रोथत्” शब्दं कुर्वन् सञ्चरन् वा “अश्वो न” अश्व इव

“महः” महतः “संवरणात्” निरोधात् दावरूपोऽग्निः
 “यदा” “व्यस्थात्” संवृतेषु वृक्षेषु वितिष्ठते, “आत्” तदा
 “अस्य” अग्नेः “शोचिः” अर्चिः “अनु वातः वाति ।” अथ
 प्रत्यक्षस्तुतिः—“अध” अथानन्तरं हे अग्ने ! “ते” तव
 “व्रजनं” वत्स “क्षणमस्ति” । “स्र” —इति पूरणम् ॥२॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

उदास्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्निं चरन्त्यजरा दूधानाः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३

अच्छा द्यामरुषो धूम एषि

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

सं दूतो अग्ने ईयसे हि देवान् ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “नवजातस्य” नूतन-प्रादु-
 र्भूतस्य “वृष्णः” वर्षितुः “यस्य” “ते” तव “अजरा” जरा
 रहिता ज्वाला “दूधानाः” इध्यमाना या “उच्चरन्ति” उद्ग-
 च्छन्ति । हे “अग्ने !” “अरुषः” आरुचमानः “धूमः”
 धूमयुक्तः “दूतः” त्वं “द्यामच्छ” द्युलोकं प्रति “समेषि”
 सम्यग् गच्छसि, पश्चात् तत्रत्यान् “देवान्” इन्द्रादीन् “ईयसे
 हि” प्राप्नोषि खलु, यद्वा, हे अग्ने ! त्वदीयो यो धूमः
 द्युलोकं प्रति एषि गच्छति, पुरुषव्यत्ययः ; त्वमपि देवान्
 प्राप्नोषि ॥

“एषि”-“एति”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [६]

१ २२ ३ २ ३ २ ३ १ २

तमिन्द्रं वाजयामसि महे वृत्राय हन्तवे ।

१ २२ ३ १ २

स वृषा वृषभो भुवत् ॥*१*॥

ऋ० सुकचः श्रुतकन्नो वा । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
 अथ तमिन्द्रमिति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तं, तत्र प्रथमा ।
 यजमाना आहुः—“तं” पूर्वोक्तम् “इन्द्रं” “वाजयामसि”
 वाजयामः सोमेन स्तुतिभिः “वाजवन्तं” बलवन्तं कुर्मः ।
 किमर्थम् ? “महे” महान्तं “वृत्राय” अपामावरकं वृत्रासुरं
 “हन्तवे” हन्तुं सोमपानेन मत्तः, स्तुतिभिः वा स्तुतः सन्
 वृत्रहन्तवे वाजयामसि—वाजवन्तं करोतीत्यर्थं “तत्करो-
 तीति (३, १, २५ वा०) णिच्, “णाविष्ठवत् (३, १, २५
 वा०)”—इति णेरिष्ठवद्भावात् “टिः (६, ४, १५५)”—इति
 टि-लोपः, “विन्मतोर्लुक् (५, ३, ६५)”—इति मतुपो लुक् ।
 “वृषा” धनानां सेक्ता दाता “सः” इन्द्रः “वृषभः” अस्माकं
 स्तोतृणां सोमस्य दातृणां धनादि सेचको दाता “भुवत्”
 भवतु ॥ १ ॥

२ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ २
 इन्द्रः स दामने कृत ओजिष्ठः स बले हितः ।

३ २ ३ २३ ३ २
 दुम्नो श्लोकी स सोम्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सः” इन्द्रः “दामने” स्तोत्रम्यः धनादि-
 दानायैव “कृतः” प्रजापतिना सृष्टः । किञ्च “ओजिष्ठः”
 ओजस्वितमः “सः” एवेन्द्रः “बले” बलवति सोमे प्रजापतिना
 सृष्टिकाले निहितः सोम-पानार्थञ्च निहित इत्यर्थः । “दुम्नो”
 दुम्नं द्योततेर्यशो वान्नं वेति (निरु० नै० ५, ५) यास्के-
 नोक्तत्वात् यशस्वी अन्नवान् वा अतएव “श्लोकी” श्लोकः स्तुतिः
 तद्दानं “सः” इन्द्रः “सोम्यः” सोमार्ही भवति ॥

“बले”-“मदे”—इति पाठी ॥ २ ॥

३ २७ ३ १ २२ ३ १२ ३ १२
गिरा वज्रो न संभृतः सबलो अनपच्युतः ।

३ २ ३ १ २२
ववन्न उग्रो अस्तृतः ॥*३*॥ [१०] ।

अथ तृतीया । “गिरा” स्तुतिलक्षणया वाचा स्तोत्रभिः
“संभृतः” उत्पादितः तीक्ष्णोक्तः । तत्र दृष्टान्तः—“वज्रो न”
वज्र आयुधं तत्कर्तृभिः श्रितधारो यथा भवति तीक्ष्णक्रियते
तद्वत् स्तोत्रभिः स्तुत्या संभृतः अतएव “सबलः” बलमहितः
तस्माद् “अनपच्युतः” परैरप्रच्युतः अनभिगतइत्यर्थः; तादृशः
“उग्रः” महान् “अस्तृतः” युद्धं शत्रुभिरहिंसित इन्द्रः “ववन्ने”
स्तोत्रभ्यो धनादिकं वाढुमिच्छति ॥

“उग्रः”-“ऋष्वः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य नवमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥६॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २२ ३ २ ३ १ २
अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोमं पवित्र आ नय ।

३ १ २ ३ १ २
पुनाहीन्द्राय पातवे ॥*१*॥

ऋ० उच्यः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ सप्तम-
खण्डे—अध्वर्यो अद्रिभिरिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । हे “अध्वर्यो !” “अद्रिभिः” आवभिः “सुतम्”
अभिषुतं “सोमं” “पवित्रे” “आनय” प्रापय । एवदेव दर्श-
यन्ति—“इन्द्राय” इन्द्रस्य “पातवे” पानाय “पुनाहि” पुनीहि
पावय ॥

“आनय”-“आसृज”—इति पाठौ, “पुनाहि” पुनीहि—
इति च ॥ १ ॥

१३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
तव त्य इन्द्रो अन्वसो देवा मधोव्याशत ।

१ २ ३ १ २
पवमानस्य मरुतः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्रो” ! सोम ! “तव” सम्बन्धिनं “मधोः” मदकरस्य “पवमानस्य” पूयमानम् “अन्वसः” अन्नं तत्र कर्मणि षष्ठी (३, १, २५) “त्ये” ते इमे “देवाः” इन्द्रादयो “मरुतश्च” एवम्भूतमन्नं “व्याशत” व्याप्नुवन्तीत्यर्थः ॥

“व्याशत” “व्यश्रुत”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
दिवः पीयूषमुत्तमं सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

३ २ ३ १ २
मुनीता मधुमत्तमम् ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । हे अश्वरथीवः ! यूयं “मधुमत्तमम्” अतिशयेन माधुर्योपेतं “दिवः” द्युलोकस्य “पीयूषम्” अमृत-भूतम् “उत्तमं” श्रेष्ठं “सोमं” “वज्रिणे” वज्रवते “इन्द्राय” “सुनोत” अभिषुणुत ॥ ३ ॥ [११]

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
धर्ता दिवः पवते कृत्वो रसो

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दक्षो देवानामनुमायो नृभिः ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ २ ३
हरिः सृजानो अत्यो न सत्वभि-

२ ३ १ २ ३ २
वृथा पाजांसि कृणुषे नदीष्वाम् ॥*१*॥

ऋ० कविः । छ० जगती । दे० सोमः । धर्त्तादिव-
इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “धर्त्ता”
सर्वस्य धारकः सोमः “दिवः” अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षस्थितात्
दशापवित्रात् “पवते” पूयते । कौटुशः सोमः ? “कृत्वाः”
कर्त्तव्यः शोध्य इत्यर्थः । “रसः” रसात्मकः । “देवानां”
“दक्षः” बलप्रदः यद्वा, दक्षः प्रवर्द्धनीयो देवानामर्थाय । तथा
“नृभिः” नेतृभिः ऋत्विग्भिः “अनुभावाः” अनुमादनीयः
स्तुत्यो वा । शेषः प्रत्यक्षकृतः । “हरिः” हरितवर्णः ।
“सत्वभिः” प्राणिभिः अस्मदादिभिः “सृजानः” सृज्यमानः
“अत्यो न” अश्वइव स यथा शिञ्जितोऽनायासेन गच्छति
तद्वत् “वृथा” अप्रयत्नेन “पाजांसि” बलानि स्वीयानि “कृणुषे”
कुरुते “नदीषु” वसतीवरीषु ताभिरित्यर्थः ॥

“कृणुषे” “कृणुते”—इति पाठी ॥ १ ॥

(२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
शूरो न धत्त आयुधा गभस्त्योः स्वाः ३

१ २ ३ १ २ २ २
सिषासन्नृथिरो गविष्टिषु ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
इन्द्रस्य शुष्ममीरयन्नपस्युभि-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
रिन्दुर्हिन्वाना अज्यते मनीषिभिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । अयं सोमः “गभस्त्योः” हस्तयोः “आयुधा”
अयुधानि “शूरो न” शूर इव “धत्ते” धारयति, “स्वः” स्वर्गं
सुखसाधनं यज्ञं वा “सिषासन्” सम्भक्तुमिच्छन् “रथिनः”
रथवान् रथादिनप्रत्ययः “गविष्टिषु” यजमानस्य गवामिषणेषु
सक्तु यजमानो ह्यहं गोसम्भजनाय रथवानित्यर्थः । “इन्द्रस्य”

“शुष्म” बलम् “ईरयन्” प्रेरयन् “इन्दुः” क्षीमः देवः “अप-
स्युभिः” कर्मच्छुभिः “मनीषिभिः” मेधाविभिः स्युभिः ऋत्विग्भिः
“हिन्वानः” प्रेर्यमाणः “अज्यते” गोभिः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रस्य सोम पवमानं जर्मिणा

३ १ २ ३ २ ३ १ २
तविष्यमाणो जठरेष्वर्षा विश ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ ३ २
प्र नः पिन्व विद्युद्भ्रव रोदसी धिया

३ २ ३ १ २ ३ १ २
नो वाजां उप माहि शश्वतः ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “पवमान” ! पूयमान !
त्वं “तविष्यमाणो” वर्द्धिष्यमाणः सन् “इन्द्रस्य” जठरेषु”
“जर्मिणा” प्रभूतया धारया “आ विश” जठरप्रदेशस्य बाहु-
ल्यात् बहुवचनम् “नः” अस्मदर्थं “विद्युत्” “अभ्रव” अभ्रा-
णीव सा यथा अभ्राणि दोग्धि तद्वत् “प्र पिन्व” धुक्त्व
“रोदसी” द्यात्रापृथिव्यौ किञ्च “धिया” कर्मणा “नः”
अस्मभ्यं “शश्वतः” बहुनामैतत् (निघ० ३, १, ५) बहून्
“वाजान्” अन्नान् “उप” समीपे “माहि” निर्माहि ॥

“माहि”--“मासि”—इति पाठौ, “नः”--“न”—इति
च ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २
यदिन्द्र प्रागपागुदग्न्यग्वा ह्ययसे नृभिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सिमा पुरू नृषूता अस्थानवेऽसि प्रशर्ध तुर्वशे

ऋ० देवातिथिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ प्रगा-
 यरूपे तृतीयसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “यद्” यदि
 “प्राक्” प्राच्यां दिशि वर्तमानैः सप्तम्यां प्राक्शब्दात् विहित-
 स्यास्तातः “अञ्चर्तुगिति (५, ३, ३०) लुक्, यदि वा
 “अपाक्” प्रतीच्यां दिशि वर्तमानैः, यदि वा “उदक्”
 उदीच्यां दिशि वर्तमानैः यदि वा “न्यक्” नौच्यां दिशि अंध-
 स्ताद्वर्तमानैः “न्यधौ च (६, २, ५३)”—इति प्रकृतिस्वर-
 त्वम्, “उदात्तस्वरितयोर्यणः (८, २, ४)”—इति परस्यानु-
 दात्तस्य स्वरितत्वम् ; एवम्भूतैः “नृभिः” स्तोत्रभिः त्वं
 “ह्यसे” स्वस्व कार्याय आह्वयसे “सिम” श्रेष्ठ इन्द्र ! सिम
 इति वै श्रेष्ठमाचक्षते इति वाजमनेयकम् । यद्यप्येवं बहुभि-
 राह्वयसे तथापि “अनवे” अनुनास राजा तस्य पुत्रे राजर्षौ
 “पुरु” बहुलं “नृषूतः” नृभिस्तदीयैः स्तोत्रभिः प्रेरितः
 “असि” भवसि राज्ञा हितकरणे त्वां स्तोतारः प्रीणयन्तो-
 त्यर्थः षु प्रेरणे, अस्मात् कर्मणि निष्ठा “तृतीया कर्मणि
 (६, २, ४८)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् अपि च हे
 “प्रशई !” प्रकर्षेण शईयितरभिभवितरिन्द्र ! “तुर्वशे”—
 एतत्सञ्ज्ञके राजनि नृषूतोऽसि नृभिः प्रेरितोऽसि
 भवति ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यद्वा रुमे रुशमे श्यावके कृप इन्द्र मादयसे सचा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

कार्वासस्त्वा स्तोमेभिर्ब्रह्मवाहस इन्द्रा यच्छन्त्या गहि

॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया । “यद्वा” यद्यपि “रुमे” रुमादिषु चतुर्षु

राजसु हे “इन्द्र !” त्वं “सचा” सह “मादयसे” मादयसि
 तथापि “ब्रह्मवाहसः” ब्रह्मणां स्तोत्राणां वोढारः अथवा
 अन्नानां वोढारः “कण्वासः” कण्वगोत्रा ऋषयः “स्तोत्रेभिः”
 स्तोत्रैः स्तोत्रैस्समूहैः सह “इन्द्र !” त्वाम् “आयच्छन्ति”
 आयमयन्ति अतस्त्वम् “आगहि” शीघ्रमागच्छ गमेर्लीटि
 छान्दसः (२, ४, ७३) शपो लुक् ॥

“स्तोत्रेभिर्ब्रह्मवाहसः”—“ब्रह्मभिः स्तोमवाहसः”—इति
 पाठौ ॥ २ ॥ [१३]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २

उभयं शृणवच्च न इन्द्रो अर्वागिदं वचः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

सत्राच्यां मघवांत्सोमपीतये धिया शविष्ठ आ गमत्

॥*१*॥

ऋ० भर्गः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाथे
 चतुर्थसूक्ते—प्रथमा । “उभयं” स्तोत्रात्मकं शस्त्रात्मकञ्चो-
 भयविधम् “इदं” “वचः” “अर्वाग्” अस्मदभिमुखम् इन्द्रः
 “शृणवत्” शृणोतु त्वञ्च “मघवान्” धनवान् इन्द्रः “सत्राच्यां”
 अस्माकं सह अञ्चत्वा “धिया” युक्तः सन् “शविष्ठः” अति-
 शयेन बलवान् “सोमपीतये” सोमस्य पानाय “आगमत्”
 अगच्छतु ॥*१*॥

२७ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

तं हि स्वराजं वृषभं तमोजसा धिषणे निष्ठतक्षतुः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३

उतोपमानां प्रथमो नि षीदसि

१ २ ३ २ ३ १ २

सोमकामं हि ते मनः ॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया । “तंहि” तं खल्विन्द्रं “स्वराजं” स्वयमेव राजमानो “धिषणे” द्यावापृथिव्यौ “वृषभं” जगदुपकारकं वृष्टेर्वर्षकम् “ओजसा” बलेन “निष्टतनुः” सञ्चरतुः “उत” अपि च यस्मादेवं तस्मात् हे इन्द्र ! उपमानभूतानामन्येषां देवानां मध्ये “प्रथमः” मुख्यः सन् “निषोदसि” वेद्यां सोम-कामं “हि” खलु ते मनः ॥

“ओजसा” “ओजसः”—इति ॥ २ ॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य नवमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

१२ ३१ २ ३१ २२ ३ १ २
पवस्व देव आयुषगिन्द्रं गच्छतु ते नदः ।

३१ २२ ३ १ २
वायुमा रोह धर्मणा ॥*१*॥

६. ऋ० निध्रुविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथा-ष्टमखण्डे—हृचात्मके प्रथमसूक्ते.—प्रथमा । हे सोम ! “देवः” द्योतमानः त्वं “पवस्व” धारया क्षर । अपि च “ते” तव “नदः” मदकरः रसः “आयुषक्” तम् “इन्द्रं” प्रति “गच्छतु” अपि च त्वं “वायुं” “धर्मणा” धारकेण रसेन “आरोह” प्राप्नुहि ॥

“देवः”—“देव”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१२ ३ १ २ ३१ २ ३१ २
पवमान नि तोशसे रयिष् सोम श्रवाय्यम् ।

१ २ ३१ २२
इन्दो समुद्रमा विश ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “पवमान !” “इन्दो !” “सोम !

५ प्र० १ अर्घ० १६ सू० ऋ० ३ प्रथमार्द्धम् । ६५८

त्वं “अवाय्यं” अवणीयं, “रयिं” शत्रूणां धनं “नि तोशसे”
अतितरां पीडयसि स त्वं “समुद्रं” द्रोणकलशम् “आ
विश” प्रविश ॥

“इन्दो”-“प्रियः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २

अपघ्नन्पवसे मृधः० ॥*३*॥ [१५]

अपघ्नन् पवसे मृध इति तृतीया । ऋचः प्रतीकमिदम् ॥
सा च छन्दस्यान्नाता (६, १, १, ६—प्रथमभागे) व्याख्याता
च ॥ ३ ॥ [१५]

३ १ २ ३ १ २

अभी नो वाजसातमम्० ॥*१*॥

ऋ० अम्बरीषः ऋजिष्वोवा । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः ।
अथ तृतीयमूक्ते तृचात्मके—अभीनोवाजसातममिति प्रतीकम्,
सा चान्नाता (६, २, १, ५—प्रथमभागे) व्याख्याता
च ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वयं ते अस्य राधसो वसोर्वसो पुरुस्पृहः ।

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २

नि नेदिष्ठतमा दूषः स्याम सुम्ने ते अध्रिगो ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “वसां” वासयितः ! सोम ! “अस्य”
एतादृशस्य “ते” तव “राधसः” धनस्य “पुरुस्पृहः” बहुभिः
स्रद्धणीयस्य “वसोः” वासकस्य त्वदीयदीयमानस्य वयं
नितरां “नेदिष्ठतमाः” अत्यन्तमन्तिकतमाः “स्याम”
भवेम ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

परि स्य स्वानो अक्षरदिन्दुरव्ये मदच्युतः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
धारा य ऊर्ध्वी अध्वरे भ्राजा न याति गव्ययुः

॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “गव्ययुः” गोकामः यद्वा क्षीरादि काम-
भ्रमानः “ऊर्ध्वः” समुच्छ्रितः सर्वेषां मुख्यो “यः” सोमः
“भ्राजा न” यथा भ्राजगानया दौष्या अन्तरिक्षे गच्छति
तद्वत् दौष्या सह “अध्वरे” यज्ञे “धारा” स्वकीयया धारया
“याति” गच्छति “स्वानः” सुवानः अभिषृयमाणः सः “इन्दुः”
सोमः “मदच्युतः” मदार्थं वेदैः प्रेरितः सन् “अव्ये” अवि-
भवे पवित्रे “पर्य्यक्षरत्” परितः क्षरति ॥

“अक्षरत्” “अक्षाः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ २
पवस्व सोम महान्त्समुद्रः

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २
पिता देवानां विश्वाभि धाम ॥*१*॥

ऋ० ऋणः वसदस्युः वा । कृ० द्विपदा पंक्तिः । दे० पव-
मानसोमः । अथ तृतीयसूक्ते—प्रथमा । हे “सोम !”
“महान्” देवेभ्यो दौष्यमानत्वेन महत्वयुक्तः, “समुद्रः”
समुन्दनः यस्मात् समुद्रवन्ति तादृशः, “पिता” सर्वेषां
पालयिता त्वं “देवानां” “विश्वा” विश्वानि सर्वाणि “धाम”
धामानि शरीराणि “अभि” लक्ष्य “पवस्व” क्षर ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २
शुक्रः पवस्व देवेभ्यः सोम

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
दिवे पृथिव्यै शं च प्रजाभ्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सोम !” शुक्लो’ दीप्तः त्वं “देवेभ्यः”
देवार्थं “पवस्व” क्षर । किञ्च “दिवे पृथिव्यै” च द्यावा-
पृथिवीभ्याञ्च ततः “प्रजाभ्यः च” “शं” सुखं कुरु ॥

“प्रजाभ्यः” “प्रजायै”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
दिवो धर्तासि शुक्रः पीयूषः

३ १ २ २ ३ १ २
सत्ये विधर्मन्वाजी पवस्व ॥ *३* ॥ [१७]

अथ तृतीया । हे सोम ! “शुक्रः” दीप्तः “पीयूषः”
पातव्यः त्वं “दिवः” द्युलोकस्य “धर्ता” धारकः “असि”,
“वाजी” बलवान् स त्वं “सत्ये” सत्यभूते “विधर्मन्” विध-
र्मणि विविधानि कर्माणि ऋत्विजो कुर्वन्ति यस्मिन् ;
यद्वा, विविधं सोमादिहविषां धारकेऽस्मिन् यज्ञे “पवस्व”
क्षर ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायण्यस्य नवमस्याध्यायस्य अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
प्रेष्ठं वो अतिथिं स्तुषे मितमित्र प्रियम् ।

२ ३ २ ३ १ २ २
अग्ने रथं न वेद्यम् ॥ *१* ॥

ऋ० उशनाः । ऊ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ नवम-
खण्डे—प्रेष्ठं व । इति त्वचात्मकं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“अग्ने !” “वः” त्वां पूजार्थं बहुवचनम् “स्तुषे” स्तौमि अह-
मुशनेति शेषः । कौटुशम् ? प्रेष्ठम्” अस्माकं स्तोतृणां
घनदानेन प्रियतमम् । “अतिथिं” सर्वैरतिथिवत् पूज्यं
यद्वा, अत सातत्यगमने (भा० प०) ऋतन्यञ्चि (उ० ४,

२)”—इत्यादिनां अतेरिथन् । सततं देवानां हविः प्रदातुं गच्छन्तम् “मित्रमिव” सखायमिव “प्रियं” स्तोतुः प्रीणनकरं “रथं न” रथमिव “वेद्यं” वेदो धनं धनहितं लाभहेतुं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते धनलाभहेतुं रथम् ; यद्वा, यथा रथेन धनं लभते तद्वत् स्तोतारोऽनेन धनं लभन्ते, तादृश-धनलाभकारणम् । हे अग्ने ! तस्मै हितं वेद्यं त्वां कर्म-सिद्ध्यर्थम् अहं स्तोता स्तौमीति मन्वन्व्यः ॥

“अग्ने” “अग्निम्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
कविमिव प्रशंस्यं यं देवास इति द्विता ।

१ २ ३ २
नि मर्त्येष्व्यादधुः ॥ २ ॥

अथ द्वितीया । हे “देवासः !” देवाः इन्द्रादयः ! “यम्” अग्निं “मर्त्येषु” मनुष्येषु “इति” वक्ष्यमाणप्रकारेण “द्विता” द्विधा “न्यादधुः” गार्हपत्याहवनीयात्मकत्वेन द्विधा निहितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः—“कविमिव” “प्रशंस्यं” प्रशंसनाहं क्रान्तकर्माणं पुरुषं यथा द्विधा कार्य्यद्वये अन्यो नियोजयति तद्वत् यद्वा दिवि पृथिव्यां च निहितवन्तः, भूमौ तु हविरा-ह्वरणार्थं दिवि तु हविः प्रदानार्थमिति द्वैधं निधानं कृतवन्त इत्यर्थः । तमग्निं स्तुषे इति पूर्वेण मन्वन्व्यः ॥

“प्रशंस्यं” “प्रचेतसः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वं यविष्ठ दाशुषो नृषुः पाहि शृणुहीगिरः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

रक्षा तोकमुत त्मना ॥ ३ ॥ [१८]

अथ तृतीया । हे “यविष्ठ !” युवतम ! यद्वा, यीतेस्तृ-
जन्तस्य इष्टनि रूपं देवानां हविषां मिश्रयित्तम ! इन्द्र !
त्वं “टाशुषुः” हविर्दत्तवतः “नृन्” कर्मणां नेतृन् यजमानान्
“पाहि” धनानां दानेन रक्ष नृधृपाहीत्यत्र संहितायां “नृन्पे
(८, ३, १०)”—इति नकारस्य रुत्वम्, “अत्रानुनासिक
(८, ३, २)”—इति पूर्वस्थानुनासिकः । किञ्च, “गिरः”
त्वद्दिषयाः स्तुतीः “शृणुहि” अवहितः सन् शृणु । “उत्”
अपि च “त्मना” आत्मनैव “तोकम्” अस्मदीयं “तनयं” पुत्रं
“रक्ष” पालय त्मनेति सर्वत्र सम्बध्यते—आत्मना स्वयमेव
रक्ष, त्वदन्यं पालयितारं न विन्दामः त्वमेवास्मदीयम् ॥

“शृणुही” “शृणुधि”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१८]

१ २

३ १ २

एन्द्र नो गधि प्रिय सत्राजिदगोह्य ।

३ २७ ३ १ २ ३ १ २२ ३ २

गिरिर्न विप्रवतः पृथुः पतिर्दिवः ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमेधः । क० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ तृचात्मके
द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “प्रिय !” स्तोतृणां प्रीणनकर !
“सत्राजित्” महतां शत्रूणां जितः ! “हे “अगोह्य” ! केनापि
गूहितुमशक्य ! “इन्द्र !” “गिरिर्न” पर्वत इव “विश्वतः”
सर्वतः “पृथुः” पुथुतमः “दिवः” स्वर्गस्य “पतिः” ईश्वरस्व
“नः” अस्मान् “आगधि” आगच्छ ॥

“प्रियसत्राजिदगोह्य” “प्रियःसत्राजिदगोह्यः”—इति पाठौ,
“विश्वतःशृणु” “विश्वतस्शृणुः”—इति च ॥ १ ॥

३ १

२२

३ २

३ २ ३

१ २

अभि हि सत्य सोमपा उभे वभूथ रोदसी ।

१ २२ ३ २ ३ १ २२ ३ २
इन्द्रासि सुन्वतो वृधः पतिर्दिवः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे मत्स्य ! “सोमपाः” सोमस्य पातः ! “इन्द्र !” यस्त्वम् “उभे” “रोदसी” द्यावापृथिव्यौ “सभि बभूथ” सामर्थ्यनाभि भवसि स त्वं “सुन्वतः” सोमाभिपवं कुर्वतः यजमानस्य “वृधः” वर्धकः “असि” । “दिवः” स्वर्ग-
स्थापि “पतिः” ईश्वरोऽसि ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २२
त्वꣳ हि शश्वतीनामिन्द्र धर्ता पुरामसि ।

३ २३ ३ १ २ ३ १ २२ ३ २
हन्ता दस्योर्मनोवृधः पतिर्दिवः ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “त्वं” “शश्वतीनां बह्वीनां “पुरां”
पत्न्यनगरीणां “धर्ता असि हि” दारयिता भवसि खलु ।
किञ्च, “दस्योः” वृथाकालस्योपक्षेपयितुरसुरस्य “हन्ता”
असि घातको भवसि “मनोः” मनुष्यस्य यागादि कुर्वतो
“वृधः” वर्धकश्चासि । “दिवः” स्वर्गस्थापि “पतिः” ईश्वरो-
ऽसि ॥ ३ ॥ [१६]

३ २ ३ १ २२ ३ १ २२
पुरां भिन्दुर्युवा कविरमितौजा अजायत ।

२ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
इन्द्रो विष्वस्य कर्मणो धर्ता वज्री पुरुष्टुतः ॥*१*॥

ऋ० जेताः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ तृचात्मके
तृतीय सूक्ते—प्रथमा अयम् “इन्द्रः” उच्यमानगुणयुक्तो “अजा-
यत” सम्पन्नः । कौटुम्भकः ? इति तदुच्यते—“पुराम्”
असुरपुराणां “भिन्दुः” भेत्ता “युवा” कदाचिदपि बह्वी-

पलितादिवाहंस्वरहितः “कविः” मेधावो “अमितौजाः”
 प्रभूतबलः विश्वस्य कर्मणः कृत्स्नस्य ज्योतिष्टोमादेः “धर्ता”
 पोषकः “वञ्जी” यजमानरक्षणार्थं सर्वदा वज्रयुक्तः “पुरुष्टुतः”
 बहुविधे तैत्तल्लर्मणि स्तुतः ॥ भिन्दुः—भिदिर् विदारणे
 (२० प०), कुरित्यनुवृत्तौ “पृभिदिष्यधिगृधिष्टुभिभ्यः (उ०
 १, २३)”—इति कृप्रत्ययः, तस्य “कृन्दणुभयथा (३, ४, ११७)”
 —इति सार्वधातुकसूत्रज्ञायां “रुधादिभ्यः श्रम् (३, १, ३८)”
 मित्त्वादन्यादचः परो भवति, “अमोर्ग्लोपः (६, ४, १११)”
 अनुस्वारपरसवर्णौ “अचः पगस्मिन् पूर्वविधौ (१, १, ५७)”
 —इति प्राप्तस्य स्थानिवद्भावस्य “न पदान्तेत्यादिना (१, १,
 ५८) निषेधः । युवा—यु मिस्रणामिस्रण्याः (अदा० प०)
 “कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्यप्रतिदिवः (उ० १, १५४)”—
 इति कनिन् नित्त्वादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । कविः—
 कु शब्दे (अदा० प०) “अचइरिति (उ० ४, १३८) इः प्रत्यय-
 स्वरः (३, १, ३) । अमितः—अमितशब्दस्याव्ययपूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) “बहुब्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन”
 तदेव शिष्यते । विश्वस्य—“अशूपुषीत्यादिना (उ० १, १४८)
 क्वन्, नित्त्वादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । कर्मणा—अन्येभ्यो-
 ऽपि दृश्यन्ते (३, २, ७५)”—इति मनिन् नित्स्वरः (६, १,
 १८७) । धर्ता—टच्, कित्त्वादन्तोदात्तः (६, १, १६५) ।
 वञ्जी—मत्वर्थीय इनौ (५, २, १२२), प्रत्ययस्वरः । पुरु-
 ष्टुतः—“स्तुतस्तोमयोच्छन्दसि (८, ३, १०५)”—इति षत्वम्
 बहुषु प्रदेशेषु स्तुतः “थाथघञ्क्ताजवित्क्राणाम् (६, २, १४४)”
 —इत्यन्तोदात्तत्वम्, तृतीयासमासे हि थाथःदिस्वरापवादः,
 “तृतीया कर्मणि (६, २, ४८)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः
 स्यात् ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वं वलस्य गोमतोऽपावरद्विवो बिलम् ।

२ ३ १ २ २ ३ १ २

त्वां देवा अभिभ्युषस्तुज्यमानस आविषुः ॥*२॥

अथ द्वितीया । बलनामकः कश्चिदसुरो देवसम्बन्धिनीर्गा
अपहृत्य कश्चिद्विले गोपितवान् तदानीमिन्द्रस्तद्विलं
समाहृत्य तस्माद् बिलाद् गाः निःसारयामास, तदिदमुपाख्यान-
मिन्द्रो बलस्य बलमौर्णोदित्यादि ब्राह्मणेषु मन्वान्तरेषु च प्रसि-
द्धम्, तदेतद्वृद्धिनिधायायं मन्त्रः प्रवर्तते—हे “अद्विव !” वञ्च-
युक्तेन्द्र ! त्वं “गोमतः वलस्य” गोभिर्युक्तस्य बलनामकस्यासुरस्य
सम्बन्धि “बिलम्” “अपावः” स्वसैन्यमुखेनापाहृतवानसि ।
तदानीं “तुञ्चमानामः” बलेन हिंस्यमानाः “देवाः” “अवि-
भ्युषः” त्वद्दयया रक्षया बलादभीताः सन्तः “त्वामाविषुः”
प्राप्तवन्तः । अपेत्यस्य निपातत्वादाद्युदात्तत्वम् (फि० ४,
१२) । अवः—वृज् वरणे (स्वा० उ०), लङ् सिप्, “इतश्च
लोपः (३, ४, ८७)”, “स्वादिभ्यः श्रुः (३, १, ७३)”, तस्य
बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७६)—इति लुक्, गुणो रपरत्वम्,
हल्ङ्यादिलोपः, विसर्जनोयः, अडागमः । अद्विवः—अद्वि-
रस्यास्तीति मतुप्, “छन्दसौरः (८, २, १८)”—इति वत्वम्,
सम्बोधने “उगिदचामिति नुम् (७, १, ७०), हल्ङ्गाप्
संयोगान्तलोपौ, “मतुवसो रुः सम्बुद्धौ छन्दसि (८, ३, १)”
—इति रुत्वम् । बिलं—“नन्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम्
(फि० २, ३) । अविभ्युषः—ञि भी भये (जुहो० प०)
लिङ् द्विर्भावः, अभ्यासस्य ऋञ्जश्त्वे, “क्वसुश्च (३, २, १०७)”
—इति लिटः कसुरादेशः, क्रयादिनियमात्, प्राप्त इट् “वस्वे-
काजाह्वसाम् (७, २, ६७)”—इति नियमान्निवर्तते, जसि

सर्वनामस्थानेऽपि व्यत्ययेन भत्वाद् वसोः सम्प्रासारणम्, पर-
पूर्वत्वम्, “शासिवसिघसीनाञ्च (८, ३, ६०)”—इति षत्वम्,
“अचि श्रुधात्वित्यादिना (६, ४, ७७) प्राप्तमियडादेशं
बाधित्वा “एरनेकाचः (६, ४, ८२)”—इति यणादेशः, नञ्-
समासः, अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुज्यमानासः—तुजे-
हिंसार्थात् परस्य कर्मणि लटः स्थाने शानच्, “सार्वधातुके
यक् (३, १, ६७)”—इति यक् तस्माद्दुपदेशादुत्तरस्य
लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम् (६, १, १८६), यक् एव प्रत्यय-
स्वरः शिष्यते । आविषुः—अव रक्षणादिषु, अस्माद् गत्यर्था-
ल्लुडो भिस्तस्य “सिजभ्यस्तादिभ्यश्च (३, ४, १०६)”—इति
जुम्, सिच् इडागमः, “आडजादीनाम् (६, ४, ७२)”—
इत्याडागमः, आदेशप्रत्यययोः (८, ३, ५६)”—इति
षत्वम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२

इन्द्रमौशानमोजसाभि स्तोमैरनूपत ।

३२३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

सहस्रं यस्य रातय उत वा सन्ति भूयसीः ॥*३*॥ [२०]

इति अर्द्धप्रपाठकः ॥

अथ तृतीया । “स्तोतारः” “ओजसा” बलीन “ईशानं”
जगतो नियामकम् “इन्द्रम्” स्तोमैः” त्रिवृदादिभिः “अभ्यन-
षत” सर्वत्र स्तुवन्ति । “यस्य” इन्द्रस्य “रातयः” धनदानानि
“सहस्रं” सहस्रसङ्ख्यापेतानि सन्ति “उत वा” अथवा
“भूयसीः” सहस्रसङ्ख्याकाः अप्याधिकाः “सन्ति” । तामिन्द्र-
मिति पूर्वत्वान्वयः ॥

“स्तोमैः” “स्तोमाः”—इति पाठौ ॥

इन्द्रम्—“ऋज्जेन्द्रेत्यादिना रन् (उ० २, २८) निच्त्वा-
 दाद्युदात्तः (६, १, १८७) । ईशानम्—लटः शानच् (३,
 २, १२४), “अदिप्रभृतिभ्यः शपः (२, ४, ७२)—इति
 घातोरनुदात्तत्वात् तास्यनुदात्तेदित्यादिना (६, १, १८६)
 शानचोऽनुदात्तत्वम् । ओजसा—नब्बिषयत्वादाद्युदात्तः (फि०
 २, ३) । स्तोमैः—अर्त्तिस्त्रुस्त्रित्यादिना (उ० १, १३७)
 मन् प्रत्ययः, निच्त्वादाद्युदात्तः (६, १, १८७) । अनूपत—
 णु स्तु नौ ; “णा नः (६, १, ६५), लङ् श्ययेन, भः, तस्य
 षदादेशः, “च्लुः सिच् (३, १, ४४), अस्य धातोः कुटादि-
 त्वेन सिचो ङित्त्वाद् (१, २, १) गुणाभावः, इङ्भावश्चा-
 न्दसः, अडागमः । सहस्रं—“कर्दमादीनाञ्च (फि० ३, ११)”
 —इति द्वितीयाक्षरमुदात्तम् । रातयः—“मन्त्रे वृषेत्या-
 दिना (३, ३, ८६) क्तिन् उदात्तः । उत—प्रातिपदिकस्वरः
 (फि० १, १) । वा—चादिरनुदात्तः (फि० ४, १६) ।
 सति—प्रत्ययाद्युदात्तत्वम्, (३, १, ३), “तिङ्तिङः (८, १,
 २८)”—इति निघातो न भवति “यद्द्वत्तान्नित्यम् (८, १,
 ६६)”—इति प्रतिषेधात्, सहि व्यवहितेऽपि भवतीत्युक्तम् ।
 भूयसीः—सहस्रादतिशयेन बह्व्यः भूयस्यः, अत्र विभक्तस्य
 सहस्रस्य सन्निधिबलात् उपपदत्व-प्रतीतिर्द्विवचनं विभज्योप-
 पदे तरबीयसुनाविति बहुशब्दादौयसुन्, “बहोर्लोपो भू च
 बहोः (६, ४, १५८)”—इति इकारलोपः, बहोर्भू इत्या-
 देःश्च, ईयसुनो निच्त्वादाद्युदात्तश्च, “उगितश्च (४, १, ६)”
 —इति ङीप् ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य नवमस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थोऽस्तुरो देयाद् विद्यातोर्थ-महेश्वरः ॥ ८ ॥

इति पञ्चमस्याह्नः प्रपाठकः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकमागंप्रवक्तृ-श्रीवीरबुक्क भूपाल-
साम्राज्य धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये साम .

वेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायणे नवमीऽध्यायः ॥ ९ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातोर्थ-महेश्वरम् ॥ १० ॥

• दशमोऽध्याय आरभ्यते ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अक्रान्तमुद्रः प्रथमे विधर्मं

३ १ २ ३ १ २ ३ ०

जनयन्प्रजा भुवनस्य गोपाः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ ०

वृषा पवित्रे अधि सानो अथ्ये

३ १ २ ३ १ २

वृहत्सोमो वावृधे स्वानो अद्रिः ॥ * १ * ॥

ऋ० पराशरः । छ० त्रिष्टुप । दे० सोमः । तत्र अक्रान्त-
समुद्रइति ढचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “समुद्रः”
यस्मादापः सन्द्वन्ति स समुद्रः अपां वर्षकः, “गोपाः”
स्वामित्वेन सर्वस्य रक्षकः सोम “प्रथमे” विस्तृते “भुवनस्य”
उदकस्य “वि धर्मान्” विधारकेऽन्तरिक्षे प्रजाः “जनयन्”
उत्पादयन् “अक्रान्” सर्वमभिक्रामति क्रामतेर्लुङि तिपीङ्-

भावे वृद्धौ च कृतायां सिज्लोपे मृकारस्य “मोनो धातोः (८, २, ६४)”—इति नकारे रूपम् ; “वृषा” कामानां वर्षिता, “स्नानः” अभिषूयमाणः, “अद्रिः” आदरणशैलः, “सः” “सोमः अधिकं “सानौ” समुच्छ्रिते अविभवे पवित्रे प्रभूतं “वृषधे” वर्द्धते ॥

“गोपाः”-“राजा”—इति पाठौ, “अद्रिः”-“इन्दुः”—“वृहत्” इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३

मत्सि वायुमिष्टये राधसे नो

१ २ ३ १ २ ३ ३ १ २

मत्सि मित्रावरुणा पूयमानः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

मत्सि शर्धी मारुतं मत्सि देवान्

३ १ २ ३ १ २

मत्सि द्यावापृथिवी देव सोम ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं वायुं “मत्सि” मादय । किमर्थम् ? “नः” अस्माकम् “इष्टये” ईषणौयाय अन्नाय “राधसे” धनाय च । तथा पवित्रेण पूयमानस्त्वं “मित्रावरुणा” मित्रावरुणौ च “मत्सि” तर्पयसि । किञ्च “मारुतं” मरुतां स्वभूतं शब्दो बलञ्च मत्सि । तथा “देवान्” इन्द्रादौ “मत्सि” हर्षय । हे “देव !” स्तोतव्य ! हे सोम ! “द्यावापृथिवी” च “मत्सि” मादय । एतान् हर्षयुक्तान् कृत्वा अस्मभ्यं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

“राधसेनः”-“राध सेच”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १
महत्तत्सोमो महिषश्चकारापां

२ २ ३ २
यद्गर्भोऽवृणीत देवान् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १
अदधादिन्द्रे पवमान ओजो-

२ २ ३ २ १ २ ३ १ २
ऽजनयत्सूर्य्यं ज्योतिरिन्दुः ॥*३*॥ [१]

अथ तृतीया । “महिषः” मंहान् पूज्यो वा सोमः
“महत्” प्रभूतं तत् कर्म “चकार” अकरोत् । किन्तत्
कर्म ? “अपां गर्भः” उदकानां गर्भभूतः जनयित्वाज्जन्य-
त्वाच्च “सः” सोमः “देवान्” “आवृणीत” समभजत—इति
यत् तत् कृतवानिति । किञ्च, “पवमानः” पूयमानः सोमः
“ओजः” तत्पानेन जन्यं बलम् “इन्द्रे” “अदधात्” । तथा●
“इन्दुः” “सूर्य्यः” “ज्योतिः” तेजः अजनयत् ॥ ३ ॥ [१]

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
एष देवो अमर्त्यः पर्णवीरिव दीयते ।

३ १ २ २ ३ १ २
अभि द्रोणान्यासदम् ॥*१*॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथै-
षदेवइति दशच्चं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “देवः”
द्योतमानः “अमर्त्यः” मरणरहितः “एषः” सोमः “द्रोणानि”
द्रोणकलशान् “अभि” लक्ष्य “आसदम्” आसत्तुम् आसदना-
र्थम् “पर्णवीरिव” यथा पक्षी तथा वेगेन “दीयते” गच्छति ॥
“दीयते”-“दीयति”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २
 एष विप्रैरभिष्टुतोऽपो देवो वि गाहते ।

२ ३ १ २ ३ १ २
 दधद्रत्नानि दाशुषे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “विप्रैः” मेधाविभिः स्तोतृभिः “आभि-
 ष्टुतः” आभिमुख्येन स्तुतः “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः
 “दाशुषे” हविषां प्रदात्रे यजमानाय “रत्नानि” रमणीयानि
 घनानि “दधत्” धारयत् प्रयच्छत् । “अपः” वसतीवरीः
 “वि गाहते” प्रविशति ॥ २ ॥

३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 एष विश्वानि वाय्यां शूरो यन्निव सत्वभिः ।

१ २
 पवमानः सिषासति ॥*३*॥

अथ तृतीया । “पवमानः” पूयमानः “शूरः” वीरः
 “एषः” सोमः “विश्वानि” सर्वाणि “वाय्यां” वरणीयानि
 घनानि “सत्वभिः” बलैः “यन्निव” गच्छन्निव “सिषासति”
 अस्रदधं सम्भक्तुमिच्छति ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २
 एष देवो रथर्यति पवमानो दिशस्यति ।

३ १ २ ३ २
 आविष्कृणाति वग्वनुम् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “पवमानः” चरन्नेव सोमो “देवः” “रथ-
 र्यति” अस्रदीयं यागं प्रत्यागमनाय रथं कामयते । “दिश-
 स्यति” आगत्य चास्रभ्यमभिर्लाषतं प्रयच्छति । “वग्वनु” शब्दम्
 ‘आविष्कृणाति’ अभिषुयमाणः प्रकटयति ।

“दिशस्यति”-“दशस्यति”—इति पाठौ ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 एष देवो विपन्युभिः पवमान ऋतायुभिः ।

२ ३ १ २
 ह्युरिर्वाजाय मृज्यते ॥ *५* ॥

अथ पञ्चमी । “पवमानः” चरन् “एषः” “सोमः” “देवः”
 “विपन्युभिः” स्तोत्रभिः “ऋतायुभिः” यज्ञकामैः मत्स्यकान्तैर्वि
 “हुरिः” अश्व इव “वाजाय” संग्रामार्थं “मृज्यते” स्तुतिभिरल-
 क्षियते ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 एष देवो विपा कृतोऽतिह्वराण्सि धावति ।

१ २ ३ १ २
 पवमानो अदाभ्यः ॥ *६* ॥

अथ षष्ठी । “विपा”—अङ्गलिनामैतत् (निघ० १, ५,
 ८) अङ्गुल्या “कृतः” अभिषुतः “एषः” सोमः “देवः” “पव-
 मानः” चरन् “अदाभ्यः” केनाप्यहिंसितश्च सन् “ह्वरांसि”
 शत्रून् “अति धावति” हन्तुमभिगच्छति ॥ ६ ॥

३ २ ८ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 एष दिवं वि धावति तिरो रजाण्स्ति धारया ।

१ २ ३ १ २
 पवमानः कनिक्रदत् ॥ *७* ॥

अथ सप्तमी । “धारया” “पवमानः” सोमः,
 सोमः, “कनिक्रदत्” अभिषूयमाणः शत्रून् “तिरो रजाण्स्ति”
 लोकान् “तिरः” तिरस्कुर्वन् यज्ञात् “दिवं” स्वर्गं “धावति”
 धावति ॥ ७ ॥

३ २ ८ ३ १ २ ३ २ ८ ३ १ २
 एष दिवं व्यासरत्तिरो रजाण्स्ति धारया ।

१२

३२

पवमानः स्वध्वरः ॥*८*॥

अथाष्टमी । “पवमान” क्षरन्, “एषः” सोमः, “स्वध्वरः” सुयज्ञः “अ स्ततः” केनाप्यहिंसितश्च सन्, “रजांसि” लोकान् “तिरः” तिरस्कुर्वन् यज्ञात् “दिवं” प्रति “व्यासरत्” विसरति गच्छति ॥ ८ ॥

३२

३२

३

१२

३२

३१२

३२

एष प्रत्नेन जन्मना देवो देवेभ्यः सुतः ।

१२

३१२

हरिः पवित्रे अर्षति ॥*९*॥

अथ नवमी । “हरिः” हरितवर्णः, “देवः” द्योतमानः “एषः” सोमः, “प्रत्नेन” पुराणेन “जन्मना” जननेन “देवेभ्यः” देवार्थं “सुतः” अभिषुतः सन् “पवित्रे” स्थातुम् “अर्षति” गच्छति ॥ ९ ॥

३२

३

१२

३१

२३

२

३२३

१२

एष उ स्य पुरुव्रतो जज्ञानो जनयन्निषः ।

१२

३२

धारया पवते सुतः ॥*१०*॥ [२]

अथ दशमी । “एष उ स्यः” एष च स सोमः “पुरुव्रतः” बहुकर्मा “जज्ञानः” जायमान एव “इषः” अन्नानि “जनयन्” उत्पादयन् “सुतः” अभिषुतः “धारया” “पवते” क्षरति ॥ १० ॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य दशमस्याध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

३२ ३२ ३ २ ३ २३ १२ ३ १ २
 एष धिया यात्यां गव्या शूरो रथेभिराशुभिः ।

१ ३ १ २ ३ २
 गच्छन्निन्द्रस्य निष्कृतम् ॥*१*॥

ऋ० असितदेवलो । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ द्वितीये खण्डे—एषधियेत्यष्टवं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “एषः” सोमः “शूरः” विक्रान्तः “अण्व्या” अङ्गुल्या अभिषुतः “धिया” कर्मणा अतिगच्छति । कीदृशम १ इति उच्यते—“इन्द्रस्य निष्कृतम्” स्थानं स्वर्गाख्यं प्रति “आशुभिः” शीघ्रगामिभिः “रथेभिः” रथैः “गच्छन्” इन्द्रेण रथेष्ववस्थाप्य स्वस्थानं नयनाङ्गुल्या अभिषूयमाणः सन् होमद्वारा अग्निं गच्छतीत्यर्थः ॥ १ ॥

३२ ३१ २ ३ २ ३ १ २
 एष पुरू धियायते बृहते देवतातये ।

२ ३ १ २ ३ १ २
 यत्रामृतास आशत ॥२॥

अथ द्वितीया । “एषः” सोमः “पुरू” बहुलं, “धियायते” धियं कर्म इच्छति धीशब्दात् याकारोपजनः (७, १, ३६) । यद्वा द्वितीयार्थं तृतीया, (३, १, ८५) छान्दसश्चालुक् । कस्मै १ “बृहते” महते “देवतातये” यज्ञाय “यत्र” यस्मिन् यज्ञे “अमृतासः” अमृताः देवाः “आशत” व्याप्नुवन्ति तदर्थम् ॥

“आशत” “आसत”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 एतं मृजन्ति मर्ज्यमुप द्रोणेष्वायज्ञः ।

३ २ ३ १ २
 प्रचक्राणं महीरिषः ॥*३*॥

अथ तृतीया । “आयवः” मनुष्याः ऋत्विजः “एतं” सोमं “मर्च्यम्” “उप मृजन्ति” निष्पीडयन्तीत्यर्थः । कुत्र ? “द्रोणेषु” द्रोणकलेषु । कीदृशम् ? “महीः इषः” महान्त्वन्मानि “प्रचक्राणं” कुर्वाणं प्रभूतरमस्त्राविणमित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 एष हितो वि नीयतेऽन्तः शुभ्यावता पथा ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 यदी तुञ्जन्ति भूर्णयः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “एषः” सोमः “हितः” निहितः हविर्हानि “वि नीयते” तस्मात् स्थानात् आहवनीयं प्रति “अन्तः” तयोर्मध्यदेशे “शुभ्यावता” शुद्धिमता “पथा” मार्गेण “यदि” यदा “तुञ्जन्ति” प्रयच्छन्ति देवेभ्यः “भूर्णयः” भरणशीलाः अध्वर्यादयः ; तदा विनीयत इति समन्वयः ॥

“शुभ्यावता” “शुभ्रावता”—इति णठी ॥ ४ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 एष रुक्मिभिरौयते वाजी शुभ्रे भिरण्शुभिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
 पतिः सिन्धूनां भवन् ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “एषः” सोमः “रुक्मिभिः” अध्वर्यादिभिः सह “ईयते” गच्छति । कीदृश एषः ? “वाजी” वेगवान् “शुभ्रेभिः” दौसैः अंशुभिर्विशिष्टः अथवा रुक्मिभिरित्येतदप्यंशुविशेषणम् “सिन्धूनां” स्यन्दमानानां रसानां “पतिः” “भवत्” नीयत इति ॥ ५ ॥

३१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३२० १२
एष शृङ्गाणि दोधुवच्छिशीते युथ्योऽ वृषा ।

३ १ २२ ३ १ २
नृम्णा दधान ओजसा ॥*६*॥

अथ षष्ठी । “एषः” सोमः “शृङ्गाणि” शृङ्गवदुन्नतानं-
शून् अभिषवकाले “दोधुवत्” धुनोति “यूथ्यः” यूथार्ही
यूथपतिः “वृषा” वृषभः यथा “शिशीते” तीक्ष्णं शृङ्गे धुनोति
तद्वत् । कौटुशः ? “ओजसा” बलेन “नृम्णा” नृम्णानि
घनानि “दधानः” अस्मदर्थं धारयन् ॥ ६ ॥

११ २२ ३ १ २२ ३ ३ १ २२
एष वसूनि पिब्दनः परुषा ययिवाण् अति ।

३ ३ १ २
अव शादेषु गच्छति ॥*७*॥

अथ सप्तमी । “वसूनि” आच्छादकानि रक्षांसि “पिब्दनः”
पोडयन् “एषः” सोमः “परुषा” पर्वणा “अति” अतिक्रम्य
“ययिवान्” गच्छन् “शादेषु” शातनीयेषु रक्षःसु “अव
गच्छति” ॥

“पिब्दनः” “पिब्दना”—इति पाठौ ॥ ७ ॥

३ २ ३ २७ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
एतमु त्वं दश क्षिपो हरिण् हिन्वन्ति यातवे ।

३ २ ३ १ २
स्वायुधं मदिन्तमम् ॥*८*॥ [३]

अथाष्टमी । “हरिं” हरितवर्णं “त्वं” तम् “एतम्”
एतमेव सोमं “दश क्षिपः” दशसङ्काका अङ्गुलयः “यातवे”

गमनाय “हिन्वन्ति” प्रेरयन्ति । कौटुभमेनम् ? “स्वायुधं”
शोभनायुधं “मदिन्तमं” मादयित्तमं रक्षोहननप्रदर्शनाय
स्वायुधशब्दश्रवणम् ॥

“हरिं हिन्वन्ति यातवे” “मृजन्ति सप्त धीतयः”—इति
पाठौ ॥ ८ ॥ [३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चिकस्य दशमस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

३ २ ३ २७ ३ २७ ३ १ २

एष उ स्य वृषा रथोऽव्या वारेभिरव्यत ।

२ ३ १ २ ३ १ २

गच्छन्वाजं सहस्रिणम् ॥*१*॥

ऋ० रहुगणः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीय-
खण्डे—एष उत्येति षडृचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “स्यः” सः
प्रसिद्धः “एषः” अभिषुतः सोमः “वृषा” वर्षिता “रथः” रंहण-
स्वभावः “अव्यावारेभिः” अवेर्वारेभिः अवेर्वालैः दशापविक्रेण
“अव्यत” द्रोणकलशं प्रति गच्छति “वाजम्” अन्नम् “सहस्रिणं”
सहस्रसङ्ख्याकं यजमानाय प्रदातुं “गच्छन्” द्रोणकलशं प्रवि-
शन्नव्यतेत्यर्थः ॥

“अव्यावारेभिरव्यत” “अव्यावारेभिरर्षति”—इति पाठौ ॥१॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

एतं त्रितस्य योषणो हरिं हिन्वन्त्यद्रिभिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

इन्दुमिन्द्राय पीतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “एतम्” “इन्दु” क्लियमानं “हरिं” हरित-
वर्णं सोमं “त्रितस्य” एतन्नामकस्य ऋषेः “योषणः” अङ्गुलयः

“अद्रिभिः” अभिषवपाषाणैः “हिन्वन्ति” प्रेरयन्ति । किमर्थम् ? “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पीतये” पानाय ॥ २ ॥

१ १ २ २ २ ३ २ ७ ३ १ २
एष स्य मानुषीष्वा श्येनो न विक्षु सीदति ।

१ २ ३ २ ७ ३ १ २
गच्छं जारो न योषितम् ॥*३*॥

अथ तृतीया । “स्यः” सः “एषः” सोमः “मानुषीषु” “विक्षु” प्रजासु “श्येनो न” श्येन इव शीघ्रमागस्य यजमानरूपासु अनुग्रहेण “आ” आगत्य “सीदति” । पुनः क इव ? “योषित” “गच्छन्” अभिगच्छन् “जारो न” जार इव स यथा सङ्केतितः तस्याः कामपूरणाय गूढगतिः गच्छति तद्वदित्यर्थः ॥ ३ ॥

३ २ ७ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २
एष स्य मद्यो रसोऽव चष्टे दिवः शिशुः ।

२ ७ ३ २ ३ १ २
य इन्दुर्वारमाविशत् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “स्यः” सः “एषः” “मद्यः” मदनिमित्तः “रसः” “अवचष्टे” सर्वमेव पश्यति “दिवः शिशुः” द्युलोकस्य पुत्रः तत्रोत्पन्नत्वात् पुत्रत्वमस्य । “यः” “इन्दुः” दीप्तः सोमः “वारं” दशापवित्तम् “आविशत्” आविशति स एष इति ॥४॥

३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
एष स्य पीतये सुतो हरिरर्षति धर्णसिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २
क्रन्दन्योनिमभि प्रियम् ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “एषः” “स्यः” सः सोमः “पीतये” पानाय “सुतः” अभिषुतः “हरिः” हरितवर्णः “धर्णसि” धारकः

“प्रियं” स्वप्रियभूतं “योनिं” स्थानं द्रोणकलमं “क्रन्दन्” शब्द-
यन् “अभ्यर्षति” अभिगच्छति ॥ ५ ॥

३ २ ७ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एतं त्यं ह्रितो दश मर्मृज्यन्ते अपस्युवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
याभिर्मदाय शुभते ॥*६*॥ [४]

अथ षष्ठी । “एतं” “त्यं” तं सोमम् अध्वर्योः “दश”
“ह्रितः” हरणस्वभावाः अङ्गुलयः “अपस्युवः” कर्मच्छवः
सत्यः “मर्मृज्यन्ते” शोधयन्ति । “याभिः” अङ्गुलिभिरिन्द्रस्य
“मदाय” “शुभते” दीप्यते शोध्यत इत्यर्थः ; तमेतमिति
सम्बन्धः ॥ ६ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य दशमस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥३॥

३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २
एष वाजी हितो नृभिर्विश्वविन्मनसस्पतिः ।

२ ३ २ ३ १ २
अव्यं वारं वि धावति ॥*१*॥

ऋ० प्रियमेधः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थ-
खण्डे—एषवाजी इति षडृचं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “एषः”
सोमः, “वाजी” वेजनशीलः, “हितः” अध्वर्युणा पात्रे निहितः
धृतः, “विश्ववित्” सर्वज्ञः, “मनसः” स्तोत्रस्य “पतिः” स्वामी
अथवा सोमस्य मनोऽभिमानित्वात् मनसः स्वामित्वम्,
“चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं वा विशत्”—इति श्रुतेः ; तादृ-
शोऽसौ “अव्यं वारं” अविस्मयिष्विन् वारं दशापवित्रं “वि
धावति विविधं गच्छति ॥

“अव्यम्” “अव्ये”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

एष पवित्रे अक्षरत्सोमो देवेभ्यः सुतः ।

१ २ १ २ ३ १

विष्वा धामान्याविशन् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “एषः” सोमः “देवेभ्यः” देवार्थं “सुतः” अभिषुतः सन् पवित्रे “अक्षरन्” स्रवन “विष्वा” सर्वाणि “धामानि” देवशरीराणि “आ विशन्” प्रविशन् प्रवेष्टु-मित्यर्थः ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

एष देवः शुभायतेऽधि योनावमर्त्यः ।

३ १ २ ३ १ २

वृत्रहा देववीतमः ॥*३*॥

अथ तृतीया । “एषः” सोमः “देवः” “शुभायते” कुत्र ? “अधियोनी” स्त्रीये स्थाने । कीदृश एषः ? “अमर्त्यः” अमरणधर्मा “वृत्रहा” शत्रुहन्ता “देववीतमः” अतिशयेन देवानां कामयिता ॥ ३ ॥

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

एष वृषा कनिक्रददृशभिर्जामिभिर्यतः ।

३ १ २ २

अभि द्रोणानि धावति ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “वृषा” कामानां वर्षिता “एषः” सोमः “कनिक्रदत्” शब्दं कुर्वन् “दृशभिः” “जामिभिः” अङ्गुलिभिः “यतः” धृतः “द्रोणाणि” द्रुममयानि पात्राणि “अभि धावति” अभिगच्छति ॥ ४ ॥

३१ २२ ३ १२ ३ २३ १ १
एष सूर्य्यमरोचयत्पवमानो अधि द्यवि ।

३ १ २ ३ १ २२
पवित्रे मत्सरो मदः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “पवमानः” पूयमानः “एषः” सोमः
“अधि द्यवि” द्युलोके स्थितं “सूर्य्यं” “रोचयत्” रोचयति ।
कीदृशः ? “पवित्रे” स्वयं दशापवित्रे स्थितः, “मत्सरो” मद-
हेतुं प्राप्तः, “मदः” हृष्टः ॥

“अधिद्यवि । पवित्रे मत्सरोमदः”—“विचर्षणि । विश्वा
धामानि विश्ववित्”—इति पाठौ ॥ ५ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २
एष सूर्य्येण हासते संवसानो विवस्वता ।

१ २ ३ १ २२
पतिर्वाचो अदाभ्यः ॥*६*॥ [५]

अथ षष्ठी । “एषः” सोमः “संवसानः” सर्वमप्याच्छा-
दयन् “विवस्वता” दीप्तिमता “सूर्य्येण” “हासते” परित्य-
ज्यते पवित्र इति शेषः । कीदृशः ? “वाचः स्तुतिलक्षणायाः
“पतिः” पालकः स्वामी वा “अदाभ्यः” केनाप्यहिंस्यः ॥६॥[५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य दशमस्याध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥४॥

३ १ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
एष कविरभिष्टुतः पवित्रे अधि तोशते ।

३ २८ ३ १ २
पुनानो घ्नन्नप द्विषः ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । कृ० गायत्री । दे० सोमः । अथ पञ्चम-
खण्डे—एष कविर्वारति प्रडुचं सूक्तम्,—तत्र प्रथमा । “एषः”

सोमः “कविः” मेधावौ “अभिटुतः” अभितःस्तुतः “पवित्रे अधि” दशापवित्रे अधि दशापवित्रमतीत्य “तोशते” यद्यपि तोशतिर्बधकर्मा तथापि हनने गतिसङ्गावात् अत्र गतिमात्रे वर्त्तते गच्छतीत्यर्थः अथवा “पवित्रे अधि” कृष्णाजिने “तोशते” हन्यते षीद्यत इत्यर्थः किङ्कुर्वन् ? “पुनानः” पूयमानः “द्विषः” शत्रून् “अपघ्नन्” अपगमयन् ॥

“द्विषः” “स्त्रिषः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३१ २२ ३ १२ ३.१ २२

एष इन्द्राय वायवे स्वर्जित्परि पिच्यते ।

३१ २ ३ १ २

• पवित्रे दक्षसाधनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “एषः” सोमः “स्वर्जित्” स्वर्गस्य सर्वस्य वा जेता “इन्द्राय” “वायवे” च “पवित्रे” “परिपिच्यते” परिस्त्राव्यते । कीदृश एषः ? “दक्षसाधनः” बलकारी ॥२॥

३२७ ३ १ २ ३ २ ३ १ २२ ३ २

एष नृभिर्विनीयते दिवो मूर्धा वृषा सुतः ।

२ ३ १ २ ३ २

सोमो वनेषु विश्ववित् ॥*३*॥

अथ तृतीया । “एषः” सोमः “नृभिः” कर्मनेत्रभिः ऋत्विग्भिः “विनीयते” विविधं नीयते । कीदृशः ? “दिवः” द्युलोकस्य “मूर्धा” शिरोवत् प्रधानभूतः “वृषा” अभिमत-वर्षकः “सुतः” अभिपुतः । कुत्र नीयते ? “वनेषु” वननीयेषु पात्रेषु वनसम्भूतद्रुमविकारिषु वा पात्रेषु “विश्ववित्” सर्वज्ञ एष इति समन्वयः ॥ ३ ॥

३२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

एष गव्युरचिक्रदत्पवमानो हिरण्ययुः ।

१ २ ३ १ २ २

इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “एषः” सोमः “पवमानः” पूयमानः
 “अचिक्रदत्” शब्दं करोति । कथम्भूतः सन् ? “गव्युः”
 अस्माकं गा इच्छन् “हिरण्ययुः” हिरण्यानीच्छन् “इन्दुः”
 दौप्तः सन्, “सत्राजित्” महतः शत्रोरसुरादेर्जेता, “अस्तृतः”
 स्वयमन्यैरहिंस्यश्च सन् ॥ ४ ॥

३ २७ ३० २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

एष शुष्मसिष्यददन्तरिक्षे वृषा हरिः ।

३ २७ ३ २ ३ १

पुनान इन्दुरिन्द्रमा ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “शुष्मी” बलवान् सोमः “अन्तरिक्षे”
 दशापवित्ने “असिष्यदत्” स्यन्दते । कौट्य एषः ? “वृषा”
 ऋक्ः, “हरिः” हरितवर्णः, “पुनानः” पूयमानः, “इन्दुः”
 दौप्तः, स एव “इन्द्रम्” इन्द्रश्चापि ; गच्छतीति शेषः । “आ”
 —इति चार्थे ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

एष शुष्मदाभ्यः सोमः पुनानो अर्षति ।

३ १ २ ३ २

देवावीरघशंसहा ॥*६*॥ [६]

अथ षष्ठी । “एषः” सोमः “शुष्मी” बलवान् “अदाभ्यः”
 अदम्भनीयः अहिंसनीयः “पुनानः” पूयमानः “अर्षति”
 गच्छति “देवावीः” देवानामविता “अघशंसहा” अघान्
 शंसन्तीत्यघशंसाः तेषां वा हन्ता ॥ ६ ॥ [६]

इति सामवेदार्ध-प्रकाशे उत्तरायन्यस्य दशमस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ १ ॥

१ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स सुतः पीतये वृषा सोमः पवित्रे अर्षति ।

३ १ २ ३ २
निघ्नन्नचाप्सि देवयुः ॥ *१* ॥

ऋ० रहुगणः । छ० गायत्री । टे० सोमः । अथ षष्ठे खण्डे—ससुतःपीतय इति षड्वं सूक्तम् तत्र प्रथमा । “सः” सोमः “पीतये” इन्द्रादिपानाय “सुतः” अभिषुतः “वृषा” वर्षणः सन् “पवित्रे” “अर्षति” गच्छति । किङ्कर्तव्यम् ? “रक्षांसि” “निघ्नन्” “देवयुः” देवकामः । स इत्यन्वयः ॥१॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
स पवित्रे विचक्षणो हरिरर्षति धर्षसिः ।

३ २ ३ ३ १ ०
अभि योनिं कनिक्कदत् ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “सः” सोमः “विचक्षणः” पश्यति कर्म-
तत् (निघ० ३, ११, ३) सर्वात् दृष्टा “हरिः” हरितवर्णः
सोमः “धर्षसिः” सर्वस्य धारकः “पवित्रे” “अर्षति” गच्छति,
पश्चात् “कनिक्कदत्” शब्दं कुर्वन् “योनिं” स्थानं द्रोणकलशम्
“अभि” गच्छति ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स वाजी रोचनं दिवः पवमानो वि धावति ।

३ १ २ ३ १ २
रक्षोहावारमव्ययम् ॥ *३* ॥

अथ तृतीया । “सः” “वाजी” वेजनवान् अश्वस्थानीयः
“दिवः” “रोचनं” रोचकः “पवमानः” पूयमानः “विधा

वति” । कौटुशः ? “रक्षोहाः” रक्षसां हन्ता, “अव्ययं वारं” दशापवित्रम् अतीत्य विधावति विविधं गच्छति ॥

“रोचनं” “रोचना”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ ३ २७ ३ १ २ ३ १ २

स त्रितस्याधि सानवि पवमानो अरोचयत् ।

३ २ ३ १ २ ३ २

जामिभिः सूर्य्यं सह ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “सः” सोमः “त्रितस्य” महर्षेः “अधिसानवि” समुच्छ्रिते यज्ञे अधीति सप्तम्यर्थानुवादी “पवमानः” पूयमानः “जामिभिः” प्रवृद्धैः बन्धुभूतैर्वा सुतेजोभिः “सह” सहितः सन् “सूर्य्यम्” “अरोचयत्” प्रकाशितवान् ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

स वृत्रहा वृषा सुतो वरिवोविद्दाभ्यः ।

२ ३ १ २

सोमो वाजमिवासरत् ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । “सः” सोमः “वृत्रहा” शत्रूणां हन्ता “वृषा” वर्षकः “सुतः” अभिषुतः “वरिवोवित्” यष्टुर्धनस्य लभकः “अदाभ्यः” अन्यैरहिंसनीयः ; एवङ्गुणः सन् “वाजमिव” संपामाश्व इव “असरत्” गच्छति कलशम् ॥ ५ ॥

३ ३ २ ३ १ २ ३ २ १ २ २

स देवः कविनेषितोऽभि द्रोणानि धावति ।

२ ३ १ २ ३ १ २

इन्दुरिन्द्राय मण्णयन् ॥*६*॥ [७]

अथ षष्ठी । “सः” सोमः “देवः” “इन्दुः” क्लियमानः “कविना” आक्रान्तप्रज्ञेनाध्वर्युणा “षितः” प्रेरितः सन्

“द्रोणानि” द्रोणकलशान् “अभि धावति” अभिगच्छति ।

किङ्कुर्वन् ? “इन्द्राय” इन्द्रं “मंहयन्” स्वकीयरसेन पूजयन् ॥

“मंहयन्” “मंहना”—इति पाठौ ॥ ६ ॥ [७]

इति सान्नेह्यार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्यस्य दशमस्याध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

यः पावमानौरध्येत्यृषिभिः संभृतः रसम् ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सर्वं स पूतमश्नाति स्वदितं मातरिष्वना ॥*१*॥

ऋ० पवित्रः । छ० अनुष्टुप् । टे० पवमानौ ऋचः ।
अथ सप्तमं खण्डे—यः पावमानौरिति षडृचं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । “यः” जनः “पावमानौः पवमानदेवताकाः सर्वा-
ऋचः तद्रूपं “ऋषिभिः” सूक्तद्रष्टृभिः मधुच्छन्दःप्रभृतिभिः
“संभृतं” सम्पादितं “रसं” वेदसारभूतं पावमानं सूक्तसङ्घं
यः “अध्येति”, “सः” जनः “सर्वं” भोज्यजातं “पूतं” परि-
शुद्धमेव “अश्नाति” भक्षयति कथमस्य पूतत्वम् ? तत्राह—
स्वस्वाश्रनात् प्रागेव “मातरिष्वना” मातरि अन्तरिक्षे श्वसि-
तीति मातरिष्वना वायुः, स च पवित्रमेव पवित्रेण वायुना
“स्वदितं” स्वादूकृतं परिपूतमेवान्नं पश्चात् स नरोऽश्नाति ॥१॥

३ २७ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

पावमानीर्यो अध्येत्यृषिभिः संभृतः रसम् ।

१ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २

तस्मै सरस्वती दुहे क्षीरं सर्पिर्मधूदकम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “यः” ब्राह्मणः “पावमानौः” पवमान-
देवताका ऋचः “ऋषिभिः” मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्मन्त्रद्रष्टृभिः

सम्भृतं रसं” वेदसारं सूक्तसङ्घम् “अध्येति” अधीते, “तस्मै”
पवमानाध्ययनं कुर्वते जनाय “सरस्वती” सर्वत्र सरणवती
वाग्देवता “क्षीरं” यज्ञमाधनं पयः, “सर्पिः” तादृशं घृतं
“मधु” मदकरम् “उदकं” सोमं “दुहे” स्वयमेव दुग्धे
यागादिपरवेदशास्त्रविदं करोतीत्यर्थः दुह प्रपूरणे (अदा०
प०) कर्मकर्त्तरि “न दुहस्त्रनमाम् (३, १, ८८)—इत्या-
दिना यक् प्रतिषेधः, “लोपंस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)”
—इति तलोपः ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पावमानीः स्वस्त्ययनीः सुदुघा हि घृतश्चुतः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
ऋषिभिः संभृतो रसो ब्राह्मणेष्वमृतं हितम् ॥*३*॥

अथ तृतीया । याः पावमान्य ऋचः ताः “स्वस्त्ययनीः”
क्षेमप्रापिकाः “सुदुघाः” सुष्ठु फलं दुहानाः “घृतश्चुतः” घृतं
श्चोतन्ति चारयन्तीति घृतश्चुतः ईदृग्भूनाः अस्माननुगृह्णा-
त्विति शेषः । “ऋषिभिः” मन्त्रदर्शिभिर्मुनिभिः “रसः”
फलसारः “सम्भृतः” अस्मासु सम्पादितः “ब्राह्मणेषु” ब्रह्मणो
मन्त्राः तत्पाठकाः ब्राह्मणाः, तेषु अस्मासु “अमृतम्” अविना-
शबलं “हितं” सम्पादितम् ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
पावमानीर्दधन्तु न इमं लोकमथो अमुम् ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
कामांस्समर्धयन्तु नो देवीर्देवैः समाहृताः ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । “देवैः” इन्द्रादिभिः “समाहृताः” सम्पा-
दिताः “पावमानीः देवीः” पवमानमन्त्राभिमानिनो देव्यः

“नः” अस्माकम् “इमम्” ईदृग्भूतं “लोकं” भूलोकम् “अथो”
अपि च “अमुं” स्वर्गलोकं “दधन्तु” प्रयच्छन्तु । तत्रत्यान्
“कामान्” च “नः” अस्मदर्थं “समर्हयन्तु” समृद्धान्
कुर्वन्तु ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

येन देवाः पवित्रेणात्मानं पुनते सदा ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तेन सहस्रधारेण पावमानीः पुनन्तु नः ॥ *५* ॥

अथ षष्ठौ । “देवाः” इन्द्राद्याः “येन” पवित्रेण शुद्धि-
साधनेन “सदा” “आत्मानं” स्वदेहं “पुनते” शोधयन्ति,
“सहस्रधारेण” सहस्रावान्तरभेदयुक्तेन “तेन” साधनेन “पाव-
मानीः” पावमान्य ऋचः “नः” अस्मान् “पुनन्तु” ॥ ५ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

पावमानीः स्वस्थयनीस्ताभिर्गच्छति नान्दनम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

पुण्यांश्च भक्षान्भक्षयत्यमृतत्वं च गच्छति

॥ *६* ॥ [८]

अथ षष्ठौ । “पावमानीः” पवमानः पावकः पूयमानो वा
सोमः, तत्सम्बन्धिन्यस्तद्देवताका ऋचः पावमान्यस्ताः “स्वस्थ-
यनीः” स्वस्तीत्यविनाशनाम, तथाविधफलस्य प्रापयिचरः,
“ताभिः” उक्तलक्षणाभिः पावमानीभिः तत्पाठेन स्तोता
“नान्दनं” नन्दयति सुकृतिन इति नन्दनः स्वर्गः स एव
नान्दनः स्वार्थिकस्तद्धितप्रत्ययः तम् “गच्छति” प्राप्नोति ।
किञ्चेह लोके “पुण्यान्” सुकृतसम्पादितान् “भक्षान्”
भक्षणीयान् भोगान् अन्नपानादिलक्षणान् “च भक्षयति” ।

किञ्च “अमृतत्वं च गच्छति” अमृतत्वं नाम सोमभावः तच्च प्राप्नोति ॥ ६ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्यस्य दशमस्याध्यायस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

१ २ ३ १ १ २ ३ १ २ ३

अगन्म महा नमसा यविष्ठं

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरीणि ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १

चित्रभानुं रोदसी अन्तरुर्वी

२ ३ १ २ ३ १ २

स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथाष्टमे खण्डे—अगन्मेति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “यः” अग्निः “स्वे दुरीणि” आहवनीयाख्ये स्वे स्थाने “समिद्धः” काष्ठैः सम्यग्दीप्तः सन् “दीदाय” दीप्यते, तमिमं “यविष्ठं” युवतमम् “ऊर्वी” विस्तोर्णयोः “रोदसी” रोदस्योः द्यावा-पृथिव्याः “अन्तः” मध्ये अन्तरिक्षे “चित्रभानुं” चित्रकालं “स्वाहुतं” सुष्ठु आहुतिभिर्हुतं सन्तं “विश्वतः” सर्वतः “प्रत्यञ्चं” प्रतिगच्छन्तमग्निं “महा” महता “नमसा” नमस्कारेण “अगन्म” वयमुपगच्छामः ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अस मङ्गा विश्वा दुरितानि साह्या-

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ १

नग्नि ष्टवे दम आ जातवेदाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
स नो रक्षिषद्दुरिताद्वद्या-

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
दस्मान्गृणत उत नो मघोनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । यः “अग्निः” “मङ्गा” महत्वेन “विश्वा”
विश्वाणि “दुरिता” दुरितानि “आह्वान्” अभिभवन् “जात-
वेदाः” जातधनः जातप्रज्ञो वा “दमे” यज्ञगृहे “स्तुवे”
अस्माभिः स्तूयते, “सः” अग्निः “गृणतः” स्तुवतः “नः”
अस्मान् “दुरितात्” पापात् “अवद्यात्” निन्दिताच्च कर्मणः
“रक्षिषत्” रक्षतु । “उत” अपि च “मघोनः” हविष्मतः
“नः” अस्मान् रक्षतु ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
त्वे वसु सुषणनानि सन्तु

११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “त्वं” “वरुणः” असि
पापानां निवारको भवसि “उत” अपि च “मित्रः” असि,
पुण्यप्रापणे सखा भवसि । “वसिष्ठाः” एतन्नामका ऋषयः
हे अग्ने ! “त्वां” “मतिभिः” स्तुतिभिः “वर्धन्ति” वर्धयन्ति
“त्वे” त्वयि विद्यमानानि “वसु” वसूनि “सुषणनानि” सुस-
अणनानि “सन्तु” । हे अग्ने ! “यूयं” त्वदाद्याः सर्वे देवाः

“स्वस्तिभिः” क्षेमैः “नः” अस्मान् “मदा” सर्वदा “यात”
रक्षत ॥ ३ ॥ [६]

३ २७ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ १
महाङ् इन्द्रो य ओजसा पर्जन्यो वृष्टिमाङ् इव ।

१ २ ३ १ २
स्तोमैर्वत्सस्य वावृधे ॥*१*॥

ऋ० वत्सः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ द्विचात्मके
द्वितीयसूक्ते—तत्र प्रथमा । “यः” “इन्द्रः” “ओजसा”
बलेन “महान्” सर्वेभ्योऽधिकः । क इव ? “वृष्टिमानिव”
यथा वृष्ट्या युक्तः “पर्जन्यः” रसानां प्राजयिता देवः महान्
स इन्द्रः “वत्सस्य” पुत्रस्थानीयस्य स्तोतुः वत्स-नाम्न एव वा
ऋषेः “स्तोमैः” स्तोत्रैः “वावृधे” प्रवर्द्धते ॥ १ ॥

१ २ ३ १ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
कण्वा इन्द्रं यदक्रत स्तोमैर्यज्ञस्य साधनम् ।

३ १ २ ३ १ २
जामि ब्रुवत आयुधा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “कण्वाः” स्तोत्र-नामैतत् (निघ० ३,
१५, ७) स्तोतारः कण्वगोत्रा वा “इन्द्रं” “स्तोमैः” स्तोत्रैः
“यज्ञस्य” यागस्य “साधनं” साधयितारं निष्पादकं “यद्”
यदा “अक्रत” अक्रपत करोतेर्लुङि “मन्त्रे” घसेति (२, ४,
८९) च्छेर्लुक्, तदानीं “आयुधा” शत्रूणां हिंसकानि वापा-
दीनि “जामि” अतिरेकनामैतत् अतिरिक्तम् अधिकां प्रयो-
जनरहितं “ब्रुवते” कथयन्ति । “आयुधा” आयुधस्य सर्वस्य
कार्यस्येन्द्रेण कृतत्वात् आयुधानि निःप्रयोजनानीत्यर्थः यद्वा,

“आयुधा” आयुधमायोधनशीलमिन्द्रं “जामिं” जामिं आतारं
‘बु वते’ वदन्ति ॥

“आयुधा”-“आयुधम्”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रजामृतस्य पिप्रतः प्र यद्भरन्त वङ्गयः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ •
विप्रा ऋतस्य वाहसा ॥ *३* ॥ [१०]

अथ तृतीया । “ऋतस्य” यज्ञस्य सत्यस्य वा “प्रजा”
प्रकर्षेण जातमिन्द्रं “पिप्रतः” नभसः” प्रदेशान् पूरयन्तः
“वङ्गयः” वाहका अश्वा “यद्” यदा “प्र भरन्त” प्रकर्षेण
भरन्ति वहन्ति तदा “विप्राः” मेधाविनः स्तोतारः “ऋतस्य”
यज्ञस्य “वाहसा” प्रापकेण स्तोत्रेण तम् इन्द्रं स्तुवन्तीति
शेषः ॥ ३ ॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य दशमस्याऽऽयस्य अष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पवमानस्य जिघ्नतो हरेश्चन्द्रा असृक्षत ।

३ १ २ ३ १ २
जौरा अजिरशोचिषः ॥ *१* ॥

ऋ० वैखानमः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ नवमे
खण्डे—पवमानस्येति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमम् ।
“जिघ्नतः” पुनः पुनः तमांसि विनाशयतः “हरेः” हरित-
वर्णस्य “अजिरशोचिषः” सर्वत्र गमनशीलतेजसः “पवमानस्य”
“चन्द्राः” यदि आह्लादे (भ्वा० प०) देवानामाह्लादायत्रयः

“जौराः” क्षिप्रं क्षरणशीलाः धाराः “प्रसूक्ष्णत” सूजन्ति पवि-
त्रान्निर्गच्छन्तीत्यर्थः ॥

“जिघ्रतः” “जङ्घतः”—इति पाठौ ॥ १ ॥

११ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २

पवमानो रथीतमः शुभ्रे भिः शुभ्रशस्तमः ।

१ २ ३ १ २

हरिश्चन्द्रो मरुद्गणः ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “पवमानः” देवः “रथीतमः” अति-
शयेन रथवान् “इद्रश्चिनः (८, २, १७ वा०)”—इतीकारः ।
तथा “शुभ्रे भिः” शोभायुक्तेभ्यस्तेजोभ्योऽपि “शुभ्रशस्तमः”
अत्यन्तं दौष्यमानश्च यद्वा, निर्मलतमयशोयुक्तः “हरिश्चन्द्रः”
“इस्वाश्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रं (६, १, १५१)”—इति सांहि-
तिकः सुट् हरितर्धर्णदौसिः हरितधारायुक्तो वा “मरुद्गणः”
मरुतो यस्य गणाः सहायभूताः स तथोक्तः तादृशः सोमः
सर्वान् स्वरश्मिभिः व्याप्राप्तित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

११ ३क २र ३ २ ३ ३ १ २

पवमान व्यश्रुहि रश्मिभिर्वाजसातमः ।

१ २ ३ २ ३ १ २

दधत्स्तोत्रे सुवीर्यम् ॥ *३* ॥ [११]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! त्वं “रश्मिभिः”
स्वदीप्तिभिः “व्यश्रुहि” सर्वं जगद् व्याप्राहि । कौटुशस्त्वम् ?
“वाजसातमः” अतिशयेनान्नस्य दाता बलस्य सम्भक्ता वा
तथा “स्तोत्रे” पवमानं स्तोत्रं कुर्वते जनाय “सुवीर्यम्”
शोभनवीर्योपेतं पुत्रं धनं वा “दधत्” विदधत् प्रयच्छत्
व्याप्राहि ॥

“पवमानव्यश्रुहि” पवमानोव्यश्रवत्—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [११]

वयम् “उत्तरम्” उद्भूततरम् “अप्सु” वसतीवरीषु स्थितं
“त्वा” त्वां “मदामः” मदामहे ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

परि स्नानश्चक्षसे देवमादनः क्रतुर्गिन्दुर्विचक्षणः ,

॥*३*॥ [१२]

अथ अध्यास्यरूपा तृतीया । “स्नानः” सुतः अभिषूय-
माणः सोमः “चक्षसे” सर्वेषां दर्शनाय “परि” स्रवति ।
कीदृशः ? “देवमादनः” देवानां तर्पयिता, “क्रतुः” कर्त्ता,
“गिन्दुः” पात्रेषु क्षरणशीलः दीप्तो वा, “विचक्षणः” “सर्वस्य”
विद्वष्टा ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३

असावि सोमो अरुषो वृषा हरी

१ २ ३ २ ३ १ २ २

राजिव दस्यो अभि गा अचिक्रदत् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

पुनानो वारमत्येष्यव्ययं श्येनो

२ २ ३ १ २ ३ १ २

न योनिं घृतवन्तमासदत् ॥*१*॥

ऋ० वसुः । कृ० जगती । दे० सोमः । अथ . तृचात्मके
तृतीय-सूक्ते—प्रथमा । “सोमः” “असावि” अभिषुतोऽभूत् ।
कीदृशः सोमः ? “अरुषः” आरोचमानः, “वृषा” वर्षकः,
“हरीः” हरितवर्णः ; स च राजिव “दस्यः” दर्शनीयः सन्
“गाः” उदकानि “अभि” लक्ष्य “अचिक्रदत्” शब्दं करोति
स्वरमनिर्माकसमये, पश्चात् पुनानः “अव्ययम्” अविमयं
“वारं” बालं दशापवित्रम् “अत्येषि” हे सोम ! अतिक्रम्य

गच्छसि । ततः “श्येनो न” श्येन इव “योनिं” स्त्रीयं स्थानं
“घृतवन्तम्” उदकवन्तम् “आसदत्” प्रविशति ॥

“अत्येषि” “पर्य्येति”—इति पाठौ, “आसदन्” “आस-
दम्”—इति च ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

पर्जन्यः पिता महिषस्य पर्णिनी

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

नाभा पृथिव्या गिरिषु क्षयं दधे ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १

स्वसार आपो अभि गा उदासरन्त्सं

२५

३ १ २ ३ २

ग्रावभिर्वसते वीते अध्वरे ॥*२*॥

अथ द्वितीया । यस्य “महिषस्य” महतः “पर्णिनः” पर्णवतः
पननवतो वा सोमस्य “पर्जन्यः” “पिता” जगकः “सः” सोमः
“पृथिव्याः” “नाभा” नाभौ नाभिस्थानीये हविर्दाने
“गिरिषु” गिरिसम्बन्धिषु ग्रावसु “क्षयं” निवासं “दधे” धार-
यति अभिषवसमये । तथा “स्वसारः” अङ्गुलयः “आपः”
वसतौवर्य्यः “गाः” आशिरार्थाः स्तुतयो वा “अभि” आभि-
मुख्येन “उदासरन्” उद्गच्छन्ति गच्छन्तु, “वसते”, “सम्”
गच्छते च, “ग्रावभिः” साकम् । कुत्र ? “वीते” कान्ते
“अध्वरे” यज्ञे ॥

“उदासरन्” “उतासरन्”—इति पाठौ, “वीते” “वीथे”
—इति च ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

कविर्वेधस्या पर्य्येषि माहिनमत्यो

२ ३ २ ३ १ २ ५

न मृष्टो अभि वाजमर्षसि ।

३ १ २ ३ १ २

अपसेधं दुरिता सोम नो मृड

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

घृतावसानः परि यासि निर्णिजम् ॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “कविः” क्रान्तदर्शी, सन्
 “वेधस्या” यागविधानेच्छया “माहिनं” मंहनीयं पवित्रं
 “पर्येषि” परिगच्छसि, पश्चात् “मृष्टः” प्रक्षालितः “अत्यो न”
 अश्व इव “वाजं” संग्रामम् “अभ्यर्षसि” । सोम ! “दुरिता”
 अस्मदीयानि दुरितानि “अपसेधन्” परिहरन् “नः” अस्मान्
 “मृड” सुखय “घृतावसानः” घृतानि उदकानि वसानः
 आच्छादयन् “परि यासि” अभिगच्छसि । किन्तत् ?
 “निर्णिजम्” पवित्रम् ॥

“सोमनोमृडघृता”-सोममृडयघृतम्—इति पाठौ ॥३॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य दशमस्याध्यायस्य नवमः खण्डः ॥६॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २

आयन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षत ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३

वसूनि जातो जनिमान्योजसा

१ २ ३ १ २ २

प्रति भागं न दौधिमः ॥*१*॥

ऋ० नृमेधः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ दशमे
 खण्डे—प्रगाथात्मके प्रथम-सूक्ते, प्रथमा । हे अस्मदीया
 जनाः ! “आयन्त इव” सूर्य्यं यथा समाश्रिता रश्मयः
 सूर्य्यं भजन्ते, तथा “इन्द्रस्य” “विश्वेत्” विश्वान्येव धनानि

“भक्षत” भजत । “जातः” प्रादुर्भूतः इन्द्रः यानि “वसूनि” धनानि “भोजसा” बलेन, “जनिमा” जनिष्ममाणानि करोति अतो “भागं न” पित्रं भागमिव तानि धनानि “प्रति दीधिमः” प्रतिधारयेत् ॥

“जातो जनिमानि”-“जाते जनिमानि”—इति पाठौ ॥ १ ॥

११ ३१ २२ ३१ २२ ३१२
अलर्षिरातिं वसुदांगुप स्तुहि भद्रा इन्द्रस्य रातयः ।

१ २३ १२ ३१ २२ ३
यो अस्य कामं विधतो न रोषति

११ ३१२ ३१२
मनो दानाय चोदयन् ॥*२*॥ [१४]

अथ द्वितीया । हे स्तोतः ! “अलर्षिरातिम्” अपापकदानम् अपापिष्ठस्य दातारमित्यर्थः अलर्षिपदसमानार्थमनर्शपदं यास्केन व्याख्यातम्—“अनर्शरातिमनश्नीलदानमश्नीलं पापकम्” इति (निरु० नै० ६, २३) “वसुदां” धनस्य दातारमिन्द्रम् “उप स्तुहि” यतः “इन्द्रस्य” “रातयः” दानानि “भद्रा” कल्याणानि महदैश्वर्यकारिणीत्यर्थः । “यः” इन्द्रः स्वकीयं “मनः” “दानाय” अभौष्टप्रदानाय “चोदयन्” प्रेरयन् “विधतः” परिचरतः “अस्य” स्तोतुः “कामम्” इच्छां “न रोषति” न हिनस्ति । तमिन्द्रमुपस्तुहीति सम्बन्धः ॥

“अलर्षिरातिम्”—इति छन्दोगाः पठन्ति, “अनर्शरातिम्”—इति बह्वृचाः ; “यो अस्य” “सो अस्य”—इति च ॥ २ ॥ [१४]

११ ३ १२ ३ १२ ३ १२
यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।

११ ३ २७ ३ ११ ३ २३ २७ - ३ १ २४
मघवं छग्धि तव तन्न जतये वि द्विषी वि मृधो जहि

॥*१*॥

ऋ० भर्गः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अत्र प्रगाथात्मके द्वितीय सूक्ते—प्रथमा । हे “इन्द्र !” “यतः” हिंसकान् “भयामहे” वयं, ततः “नः” अस्मभ्यम् “अभयं” “कृधि” कुरु । हे “मघवन् !” धनवन्निन्द्र ! “नः” अस्मानुद्दिश्य “तत्” तस्यै “तव जतये” त्वत्कर्तृकायै रक्षायै “शग्धि” शक्तो भव । किञ्च “वि द्विषः” अस्मद्दोष्टृन् विजहि ; “वि मृधः” अस्मद्विंसकान् विजहि ॥

“जतये” “जतिभिः”—इति पाठी ॥ १ ॥

१ २५ ३ १ २ ३ २७ ३ १ २ ३ २
त्वꣳ हि राधसस्यते राधसो महः क्षयस्यासि विधर्त्ता ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
तं त्वा वयं मघवन्निन्द्र गिर्वणः सुतावन्तो हवामहे

॥*२*॥ [१५]

अथ द्वितीया । हे “राधमस्यते !” धनस्य स्वामिन् ! “त्वं हि” त्वं खलु “महः” महतः “राधसः” धनस्य “क्षयस्य” गृहस्य च “विधर्त्ता असि हि” अस्मभ्यं दातुं धारको भवसि खलु । हे “गिर्वणः” गौर्भिर्वननीय ” “मघवन्” धनवन्निन्द्र “त” तादृशं “त्वा” त्वाम् “वयं” “सुतावन्तः” अभिषुत सोमाः “हवामहे” आह्वयामः ।

“राधमस्यते” “राधस्यते”—इति पाठी, “विधर्त्ता”
“विधत्ते”—इति च ॥ २ ॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरार्चन्यस्य दशमस्याध्यायस्य दशमः खण्डः ॥ १० ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
त्व॑ सोमासि, धारयुर्मन्द्र ओजिष्ठो अध्वरे ।

१ २ ३ १ २
पवस्व म॑ह्यद्रयिः ॥ *१* ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथैकादश-
खण्डे—त्वं सोमेति त्वचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे “सोम !” अभिषूयमाण ! पवमान ! “मन्द्रः” मादयित्वतमः
“ओजिष्ठः” ओजस्वितमः त्वम् “अध्वरे” हिंमारहितेऽस्मदीये
यज्ञे “धारयुः” अभिषवधारा कामः “असि” भवसि ।
ततः “त्वं” “मह्यद्रयिः” स्तोत्रभ्यः प्रदीयमानधनः सन्
“पवस्व” द्रोणकलशे ग्रहादिषु दशापवित्रेण पूतो भव यद्वा,
“धारयुः” तद्वदर्थे भाष्यत इति मत्वर्थीयो युम् । हे सोम !
त्वं धारावानसि ततः पवस्वेति सम्बन्धः ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्व॑ सुतो मदिन्तमो दधन्वान्मत्सरिन्तमः । ●

१ २ ३ १ २ २
इन्दुः सत्राजिदस्तृतः ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “सुतः” अभिषुतः “त्वं”
“मदिन्तमः” अतिशयेन मदयुक्तोऽसि । कीदृशस्त्वम् ? “दध-
न्वान्” यज्ञस्य धारकः, “मत्सरिन्तमः” अतिशयेन मदकारी,
“इन्दुः” दौप्तः, “सत्राजित्” बहूनां जेता, “अस्तृतः” केना-
प्यहंसितः ॥

“मदिन्तमः” “नृमादनः”—इति पाठौ, “इन्दुःसत्रा-
जिदस्तृतः”—“इन्द्रायसूरिरन्धसा”—इति च ॥ २ ॥ ●

१ २ ३ १ २ २ ३ २ २ ३ १ २
त्व॑ सुध्वाणो अद्रिभिरभ्यर्ष कनिक्रदत् ।

३२३ २३१ २

द्युमन्तं शुभ्रमा भर ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । हे “पवमान !” सोम ! “अद्रिभिः”
 ग्रावभिः “सुध्वाणः” सुन्वानः अभिषूयमाणस्त्वं “कनिक्रदत्”
 भृशं शब्दं कुर्वन् “अभ्यर्ष” कलशं पात्राणि प्राभिगच्छ ।
 किञ्च “द्युमन्तं” दौप्तियुक्तं “शुभ्रं” शत्रूणां शोधकं बलं वा
 “आभर” ॥

“आभरं” “उत्तमम्”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [१६]

१२ ३१२ ३२३ १२ ३१२

पवस्व देववीतय इन्दो धाराभिरोजसा ।

२ ३२३ १२

आ कलशं मधुमांत्सोम नः सदः ॥*१*॥

ऋ० मनुः । छ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ तृचा-
 त्मके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “इन्दो !” सोम ! “देववी-
 वीतयै” देवानां भक्षणाय “ओजसा” बलेन “धाराभिः”
 आत्मीयाभिः “पवस्व” क्षर । हे “सोम !” “मधुमान्” मद-
 कररसवान् त्वं “नः” अस्मदीयं “कलशं” द्रोणाभिधानम्
 “आसद” आसीद सदर्लुडि रूपम् ॥ १ ॥

१२ ३१ २३२३ २३ १२

तव द्रप्सा उदप्रुत इन्द्रं मदाय वावृधः ।

२ ३१२ ३१२३ १२

त्वां देवासी अमृताय कां पपुः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “उदप्रुतः” वसतीवर्याख्यमुदकं प्रति
 गच्छन्तः यद्वा, उदकस्य निर्गमयितारः “तव” स्वभूताः
 “द्रप्साः” द्रुतगामिनो रसाः “मदाय” मदार्यम् इन्द्रम्

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्रियमिन्द्रस्य काम्यं प्रस्नापयन्त ऊर्मयः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “द्विः पञ्च” दशसङ्ख्याकाः “सखायः” समानख्याना अङ्गुलयः “स्वयशसं” स्वभूतयशस्कम् “अद्वि-संहतम्” ग्रावभिरभिषुतम् “इन्द्रस्य प्रियं” “काम्यं” सर्वैः काम्यमानम् “ऊर्मयः” द्वितीयैकवचने प्रथमाबहुवचनम् । ऊर्मिं प्रभूततरं “यं” सोमं “प्र स्नापयन्ते” वसतीवरीभिः प्रकर्षेण सेवयन्ति यद्वा, ऊर्मय इत्यङ्गुलिर्विशेषणं प्रभूता इति ; तं सोमं पुनन्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥

“सखायः” “स्वसारः”—इति पाठो, “प्र स्नापयन्त ऊर्मयः” “प्रस्नापयन्त्यूर्मिणम्”—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि षिच्यसे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 नरे च दक्षिणावते वीराय सदनासदे ॥*३*॥ [१८]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “वृत्रघ्ने” वृत्रस्य हन्त्रे “इन्द्राय” षष्ठार्थं चतुर्थी इन्द्रस्य “पातवे” पानार्थं “परिषिच्यसे” परितः पात्रेषु सिच्यसे वसतीवरीभिर्वा । किञ्च “दक्षिणावते” ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानेन तद्वते, “वीराय” विक्रा-न्तायेन्द्राय हवींषि दातुं “सदनासदे” यज्ञे यज्ञे सौदते, “नरे” मनुष्याय यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिषिच्यसे ।

“वीराय” “देवाय”—इति पाठो ॥ ३ ॥ [१८]

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३
 पवस्व सोम महे दक्षायाश्वो

१ ३ २ ३ १ २
 न नित्तो वाजी धनाय ॥*१*॥

ऋ० ऋणः असदस्युः वा । छ० द्विपटा पंक्ति । दे० सोमः ।
अथ षष्ठात्मके चतुर्थ-सूक्ते—प्रथमा । हे “सोम !” “अश्वो न”
अश्व इव “निष्ठाः” वसतौवरोभिरङ्गिर्निर्गिष्ठाः, “वाजी” वेगवान्
त्वं “महे” महते “दद्याय” दत्ताय “धनाय” धनार्थं
“पवस्व” क्षर ॥

“महे”-“क्रत्वे”—इति पाठी ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
प्र ते सोतारो रसं मदाय पुनन्ति सोमं महे द्युम्नाय
॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सोतारः”, अभिषोतारः ऋत्विजः हे
सोम ! “ते” तव स्वभूतं “रसं” “मदाय” मदार्थं “पुनन्ति” ।
तदेवोच्यते—“महे” महते “द्युम्नाय” “द्युम्न” द्योततेर्यज्ञो
वाचं वेति (निरु० नै० ५, ५) यास्कः अन्नाय यज्ञसे वा
पुनन्ति सोमं शोधयन्ति यद्वा, सोममभिषूयमाणं रसं पुन-
न्तीति एकवाक्यतया योजनीयम् ॥

“प्रते”-“तन्वे”—इति पाठी ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २
शिशुं जज्ञानं हरिं सृजन्ति

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
पवित्रे सोमं देवेभ्य इन्दुम् ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । “शिशुम्” एषां पुत्रभूतं “जज्ञानं” जाय-
मानं “हरिं” हरितवर्णम् “इन्दुं” दीप्तं सोमं “देवेभ्यः”
“पवित्रे” “सृजन्ति” ऋत्विजा मार्जयन्ति ॥ ३ ॥ [१६]

२ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ १ ० २२

उग्रो षु जातमसुरं गोभिर्भङ्गं परिष्कृतम् ।

१ २ ३ १ २

इन्द्रं देवा अयासिषुः ॥*१*॥

ऋ० अमहोयुः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ त्वया-
त्मके पञ्चम-सूक्ते—प्रथमा । “जातम्” प्रादुर्भूतम् “असुरं”
वसतीवरीभिः प्रेरितम् “भङ्गं” शत्रूणां भङ्गकम् “गोभिः”
गोविकारैः पयोभिः “परिष्कृतम्” अलङ्कृतम् “इन्द्रं” सोमं
“देवाः” इन्द्रादयः “उपायासिषुः” उपगच्छन्ति ॥ १ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

तमिद्वर्धन्तु नो गिरो वत्सं षु शिष्वगौरिव ।

१ २२ ३ १ २

य इन्द्रस्य हृदंसनिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । यः सोमः “इन्द्रस्य” “हृदंसनिः” हृदयस्य
सम्भक्ता भवति “तमित्” तमेव सोमं “नः” अस्माकं “गिरः”
स्तुतिरूपा वाचः “संवर्धन्तु” संवर्धयन्तु । तत्र दृष्टान्तः—“वत्स”
बालं “शिष्वगौरिव” यथा शिष्वर्थ्यो वदपयस्का मातरो वत्सं
सम्यक् वर्धयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अर्षा नः सोम शं गवे धुक्षस्व पिप्युषीमिषम् ।

१ २ ३ १ २

वर्षा समुद्रमुक्थ्य ॥*३*॥ [२०]

अथ तृतीया । हे सोम !” त्वं “नः” अस्माकं “गवे”
“शं” सुखम् “अर्षं” क्षर । अपि च “पिप्युषीम्” प्रवृष्टाम्

“इषम्” अन्नं “धुचस्” प्रपूरय । किञ्च हे “उक्थ्य” ! प्रशस्य !
“समुद्रम्” “वर्ध” वर्धय ॥

“अर्षानः”-“अर्षाणः”—इति पाठौ, “उक्थ्य”-उक्थ्यम्
—इति च ॥ ३ ॥ [२०] .

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायण्यस्य दशमस्याध्यायस्य एकादशः खण्डः ॥ ११ ॥

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
आ घा ये अग्निमिन्धते स्तृणन्ति बर्हिरानुषक् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥*१*॥

ऋ० त्रिशोकः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
द्वादश-खण्डे—आघाये अग्निमिति त्वात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । “ये” ऋषयः “आ घा” आभिमुख्येन खलु
“अग्निम्” “इन्धते” दौषयन्ति, येषाञ्च “युवा” नित्यतरुणः
“इन्द्रः” “सखा” भवति, ते “आनुषक्” आनुपूर्व्येण “बर्हिः
तृणन्ति” ॥ १ ॥

३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २
बृहन्निदिध एषां भूरि शस्त्रं पृथुः स्वरुः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २
येषामिन्द्रो युवा सखा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “एषाम्” ऋषीणाम् “इधः” “बृहत्
इत्” महान् खलु, “भूरि” बहु “शस्त्रं” स्तोत्रस्वरूपञ्च “पृथुः”
महान् । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ७ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अयुइ द्रद्युधा वृत्तं शूर आजति सस्वभिः ।

१ ३ २ ३ १ ३ १ १ . १

येषामिन्द्रो युवा सखा ॥*३*॥ [२१]

अथ तृतीया । “युवा इन्द्रः येषां सखा” तेष्वन्तर्भूतः कश्चित् “अयुद्ध इत्” प्राग्योद्धैव सन् “युधाहृतं” योद्धृभिर्भटे-
राहृतं शत्रुं “सत्वभिः” आत्मीयैर्बलैः “शूरः” सन् “आजति”
नमयति ॥ ३ ॥ [२१]

२ उ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

य एक इद्विदयते वसु मर्त्ताय दाशुषे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

ईशानो अप्रतिष्कृत इन्द्रो अङ्ग ॥*१*॥

ऋ० गीतमः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ य एक-
इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “यः” इन्द्रः
“एकइत्” एकएव “दाशुषे” हविर्दत्तवते “मर्त्ताय” मनुष्याय
यजमानाय “वसु” धनं “विदयते” विशेषेण ददाति “अङ्ग”
—इति क्षिप्र नाम (निरु० नै० ५, १७) “अप्रतिष्कृतः”
परैरप्रतिशब्दितः प्रतिकूलशब्दरहित इत्यर्थः । एवम्भूतः स
“इन्द्रः” क्षिप्रम् “ईशानः” सर्वस्य जगतः स्वामी भवति ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

यश्चिद्धि त्वा बहुभ्य आ सुतावाः आविवासति ।

३ १ २ २ ३ ३ १ २ ३ २

उयं तत्पत्यते शव इन्द्रो अङ्ग ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “बहुभ्यः” मनुष्येभ्यः सकाशात् “यः
चित् हि” य एव खलु यजमानः “सुतावान्” अभिषुतसोम-
युक्तः सन् । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “आ विवासति” परि-
चरति विवासतिः परिचरणकर्मा (निघ० ३, ५, १०) “तत्”

तस्मै यजमानाय “उग्रम्” लङ्गुणं “शवः” बलम् “इन्द्रः”
“अङ्ग” क्षिप्रं “आ पत्यते” आपतर्याति प्रापयति ॥ २ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २२

कदा मर्त्तमराधसं पदा क्षुम्पमिव स्फुरत् ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

कदा नः शुश्रवद्गिर इन्द्रो अङ्ग ॥*३*॥ [२२]

अथ तृतीया । “अराधसं” हविल्लक्षणेन राधसां धनेन
रहितमयष्टारमित्यर्थः । एवंविधं “मर्त्तं” मनुष्यम् “इन्द्रः”
“पदा” पादेन “क्षुम्पमिव” अहिच्छत्रमिव “कदा” वा
“स्फुरत्” स्फुरिष्यति बधिष्यति ? यथा अहिच्छत्रं मण्डला-
कारेण शयनं कश्चिदनायासेन हन्ति एवमिन्द्रोऽपि कदास्म-
च्छत्रं न हनिष्यतीत्यर्थः स्फुरतिस्फुलतीति बधकर्मसु (निघ०
२, १८, १४ १६ पठितत्वात्) । “नः” अस्माकं यष्टृणां
“गिरः” स्तुतिलक्षणा वाचः “इन्द्रः” “कदा” कस्मिन् काले
“अङ्ग” क्षिप्रं “शुश्रवत्” श्रोष्यतीति वितर्क्यते अत्र निरुक्तम्—
“क्षुम्पमहिच्छत्रकम्भवति यत् क्षुभ्यते कदा मर्त्तमनाराधयन्तं
पादेन क्षुम्पमिवावस्फुरिष्यति कदा नः श्रोष्यति गिर इन्द्रो अङ्ग
(निरु० नै० ५, १७)”—इति क्षिप्रनामैतत् इति ॥३॥ [२२]

१ २ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २

गायन्ति त्वा गायत्रिणोऽर्चन्त्यर्कमर्किणः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत उद्वृशमिव येमिरे ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ
गायन्तीति—तृचात्मकं सूक्तं तृतीयम्, तत्र प्रथमा । हे “शत-
क्रतो” बहुकर्मन् ! बहुयज्ञ ! वा इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “गायत्रिणः”

उद्गातारः “गायन्ति” स्तुवन्ति ; “अर्चिणः” अर्चनहेतुमन्त्र-
युक्ता होतारः “अकम्” अर्चनीयम् इन्द्रम् “अर्चन्ति” स्तोत्र-
शस्त्रगतैर्मन्त्रैः प्रशंसन्ति ; “ब्रह्माणः” ब्रह्मप्रभृतयः इतरे
ब्राह्मणाः ; “त्वाम्” “उद्येमिरे” उन्नतिं प्रापयन्ति । तत्र
दृष्टान्तः—“वंशमिव” यथा वंशाग्रे नृत्यन्तः शिल्पिनः प्रौढं
वंशमुन्नतिं कुर्वन्ति, यथा वा सन्मार्गवर्तिनः स्वकीयं कुक्ष-
मुन्नतं कुर्वन्ति, तद्वत् । एतामृचं यास्क एव व्याचष्टे—“गायन्ति
त्वा गायत्रिणः प्रार्चन्ति तेऽर्कमर्किणो ब्रह्माणस्त्वा शतक्रत
उद्येमिरे वंशमिव । वशा वनशयो भवति वनाच्छूयतइति
वेति” (निरु० नै० ५, ५) । अर्कशब्दश्च बहुधा व्याचष्टे—
“अर्को देवो भवति यदेनमर्चन्त्यर्को मन्त्रो भवति यदेनेना-
र्चन्त्यर्कमन्नं भवत्यर्चति भूतान्यर्को वृक्षो भवति सहस्रतः कटु-
किन्ना (निरु० नै० ५, ४)”—इति ॥ १ ॥

१२७ ३ १ २२ ३ १ २२ ३ १ २

यत्सानोः सान्वारुहो भूर्यस्पष्ट कर्त्त्वम् ।

१२७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तदिन्द्रो अर्थं चेतति यूथेन वृष्णारेजति ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “यद्” यदा “सानोः सानु” यजमानः
सानोः सानु, सोमवह्नौ समिदाद्याहरणाय पर्वतप्रदेशम्
“आरुहः” आरुढवान् । तथा “भूरि कर्त्त्वम्” बहुकर्म यागरूपम्
“अस्पष्ट” स्पष्टवान् उपक्रान्तवानित्यर्थः । “तत्” तदानौम्
“इन्द्रः” “अर्थं” यजमानस्य प्रयोजनं “चेतति” जानाति ।
ज्ञात्वा च “वृष्णिः” कामानां वर्षिता सन् “यूथेन” महद्वेषेन
सह “एजति” कम्पते, अस्य स्थानाद् यज्ञभूमिमागन्तुमि-
त्यर्थः ॥

“सामोः सांवाङ्महः” सामोः सानुंमादहत्—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २७ ३ २ ३ २ २ ३ २
युञ्क्त्वा हि केशिना हरौ वृषणा कक्ष्यप्रा ।

१ २ ३ १ २
अथा न इन्द्र सोमपा गिरामुपश्रुतिं चर ॥*३*॥ [२३]

इति पञ्चमः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । हे “सोमपाः !” सोमपानयुक्तेन्द्र ! “हरौ” त्वदीयावश्वौ “युञ्क्त्वा हि” सर्वथा संयोजय । “अथ” अनन्तरं “नः” अस्मदीयानां “गिरां” स्तुतीनाम् “उपश्रुतिं” समीपे श्रवणमुद्दिश्य “चर” तत्त्वदेशे गच्छ । कीदृशी हरौ ? “केशिना” स्कन्धप्रदेशे लम्बमानकेशयुक्ती, “वृषणा” सेचनसमर्थी युवानौ, “कक्ष्यप्राः” अश्वस्योदरबन्धनरज्जुः कक्ष्यं तस्य पूरकौ पुष्टाङ्गावित्यर्थः ॥

“युञ्क्त्वा” “युक्त्वा—इति पाठौ ॥

युञ्क्त्वा—सति शिष्टत्वेन प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) शिष्यते, “इचोऽतस्तिडः (३, १, ३)”—इति संहितायां दीर्घत्वम् । केशिना—प्रशस्ताः केशाः अनयोः सन्तीति मत्वर्थीय इनिप्रत्ययः, “सुपां सुलुगित्यादिना (७, १, ३८) द्विवचनस्याकारादेशः । वृषणा—वृषु मृषु सेचने (भा० प०) “कनिन्धुवृषितच्चिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः”—इति कनिन् “ज्निन्धादिर्नित्यम् (६, १, १८७)”—इत्याद्युदात्तः, “वा. ष-पूर्वस्य निगमे (६, ४, ८)”—इति उपधायाः पक्षे दीर्घाभावः, पूर्ववदाकरः (७, १, ३८) । कक्ष्यप्राः—कक्ष्ययोर्भवं कक्ष्यं सूचं तत् प्रातः पूरयतः पुष्टत्वादिति कक्ष्यप्रौ, प्रा पूरचे

(अदा० प०), “आतोऽनुपसर्गे (३, २, ३)”—कप्रत्ययः, कदुत्तरपदप्रकृति स्वरैणान्तोदात्तत्वम् (६, २, ११८)”—
 आकारः पूर्ववत् (७, १, ३८) । अथा—“निपातस्य च
 (६, ३, १३६)”—इति संहितायां दीर्घः । नः—“अनुदात्तं
 सर्वमपादादौ (८, १, १८)”—इत्यनुवृत्तौ “बहुवचनस्य
 वस्त्रसौ (८, १, २१)”—इति नसादेशोऽनुदात्तः । इन्द्र !—
 सोमपा !—इत्युभौ “आमान्वतस्य च (८, १, १८)”—इति
 सर्वानुदात्तौ । गिरां—“सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः (६,
 १, १६८)”—इति विभक्तिरुदात्ता । उप—शब्दो निपात-
 त्वादाद्युदात्तः (फि० ४, १२), श्रुतिशब्देन प्रादिसमासे
 कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते तादौ वनिति कृत्यत्तौ इति तु
 वर्जिततादिपरत्वात् गतेः प्रकृतिस्वरः परनिपातः ॥३॥ [२३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य दशमस्याध्यायस्य द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो षाईं निवारयन् ।

पुमार्थंश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थं-महेश्वरः ॥ ५ ॥

इति पञ्चमः प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्क-

भूपाल-सामान्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायन्ये

दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जंगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ ११ ॥

अथ षष्ठप्रपाठकः ।

अथैकादशोऽध्याय आरभ्यते ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ ३ ०
सुषमिद्धो न आ वह देवाः अग्ने हविष्मते ।

१ २ ३ १ २
होतः पावक यज्ञि च ॥ * १ * ॥

ऋ० मधुच्छन्दाः । क० गायत्री । दे० आप्री । तत्र प्रथम-खण्डे—सुषमिद्धइति चतुर्ऋचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “अग्ने !” ‘सुसमिद्धः’ एतन्नामकस्त्वं “नः” “अस्मदीयाय” “हविष्मते” यजमानाय तदनुग्रहार्थं “देवान्” “आवह” । हे “पावक” शोधक ! “होतः” ! होमनिष्पाद-काम्ने ! “यज्ञि च” यज च ॥ सुसमिद्धः—समः क्रिया-विशेषणत्वेन गतिमञ्जकत्वात् प्रादिसमासः, शोभनवाचिनः सुशब्दस्य तु “विशेषणं विशेष्येण बहुलम् (२, १, ५७)”—इति समिद्धपदेन कर्मधारयः समासः, सुशब्दः प्रातिपदिक-स्वरेणान्तोर्दात्तः, “कर्मधारये निष्ठा (६, २, ४६)”—इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं, क्रियाविशेषणत्वे हि सुशब्दस्य गति-त्वात् प्रादिसमासे “गतिरनन्तरः (६, २, ४८)” इति “समो यदुत्तरः” इति समो यदुत्तरत्वं तदेव कृदुत्तरप्रकृतिस्वरत्वेन (६, २, १३८) स्वास्यतीति सुशब्दोऽनुदात्तः स्यात् । देवाणाम्ने—“दौर्घादिति समानपादे (८, ३, ८)”—इति नकारस्य इत्वम्, “अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा (८, ३, २)”—“धातीऽडि

नित्यम् (८, ३, ३)—इत्यनुनासिकः । इतिष्यते—इविर-
 ष्यास्तौति मतुप्, “तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)”—इति भत्वेन
 पदत्वबाधितत्वात् क्त्वम् । होतः—पावक—एतच्छब्दयोरा-
 मन्वितयोः पृथक् पृथगेव क्रियान्वये परस्परसामर्थ्यात् पराङ्ग-
 वद्भावाभावात् तन्निवन्धनमैकस्वर्थ्यम्, न च द्वितीयस्यामन्वित-
 स्याष्टमिक-(८, १, १८)-निघातेनैकस्वर्थ्यम्,—“आमन्वितं
 पूर्वमविद्यमानवद् (८, १, ७२)”—इति पूर्वस्याविद्यमानत्वेन
 पदादपरत्वात् पादादित्वाच्च परस्य सामानाधिकरण्येऽपि होत-
 रित्यस्य विशेषत्वे ममानमेवाविद्यमानवत्त्वम्, अतएवाविद्य-
 मानवत्वात् सामर्थ्येऽपि न पराङ्गवद्भावः—इति नैकस्वर्थ्य-
 सिद्धिः, अतो होतरिति विशेष्यम् ; अतः पुनानीति पावकः
 —इत्यवयवप्रसिद्धस्त्रीकारेण विशेषणत्वाद्धोतरिति विशेष्यम्,
 तच्च सामान्यवचनम् इति “नामन्विते समानाधिकरणे (८,
 १, ७३)”—इत्यविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् पदात्परत्वादपादा-
 दित्वाच्च द्वितीयामन्वितस्याष्टमिकनिघातेन वा पराङ्गवद्भावे
 सति शेषनिघातेन वा सर्वानुदात्तत्वसिद्धिः । यच्च—यजे-
 लोपः सिपि “बहुलच्छन्दसि (२, ४, ७३)”—इति शपो लुक्
 ब्रह्मादिना (८, २, ३६) षत्वम्, “षटोः कस्मि (८, २, ४१)”—
 इति कत्वम्, सिंहैरादेशच्छान्दसत्वान्न भवति, सिपः पित्वे-
 नानुदात्तत्वाद्वातुस्वरएव (६, १, १६२) शिष्यते, न च
 “तिङ्तिङः (८, १, २८)”—इति निघातः पूर्वस्य पावकेत्या-
 मन्वितस्य विद्यमानवत्त्वेन पदादपरत्वात्, अतएव तस्यान्वय-
 धायकत्वे होतरित्यपेक्ष्य निघातः स्यादिति चेत् न,—यच्चि-
 पदापेक्षया होतारित्यस्यापि पूर्वत्वेनाविद्यमानत्वात् ; ननु
 “नामन्विते समानाधिकरणे (८, १, ७३)”—इति तस्य
 नित्यमविद्यमानवत्त्वम्, न च पावकपदस्याविद्यमानवत्त्वेन

अथ द्वितीया । “सचयः” सनिवासः “सुप्रावीरस्तु”
सुष्ठु प्रकर्षेण रक्षितास्तु प्रशब्द आदरार्थः । “प्र” प्रकर्षेण
“नु” क्षिप्रं भवत्विति शेषः । कदा ? इत्युच्यते—हे “सुदा-
नवः” ! सुदानाः ! युष्माकं “यामन्” यामनि गमने सति,
कौटुशानां गमने ? ये यूयमागत्य “नः” अस्माकम् “अंहः”
पापम् “अति पिप्रति” अतिपारयथु, तेषां गमन इति ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
उत स्वराजो अदितिरदब्धस्य व्रतस्य दे ।

३ १ २ २
महो राजान ईशते ॥*३*॥ [२]

अथ तृतीया । “उत” अपि च “ये” मित्रादयस्त्रयः
“स्वराजः” सर्वस्य स्वामिनः “अदितिः” येषाञ्च माता, सन्ति ;
ते “अदब्धस्य” अहिंमितस्य रक्षकस्य “महः” महतः “व्रतस्य”
अस्य कर्मणः “राजानः” स्वामिनः, ते “ईशते” समर्था भवन्त
अभिमतं दातुमिति शेषः । अथवैवं योज्यम्—“ये” मित्रा-
दयोऽदितिश्च “अदब्धस्य” व्रतस्य “स्वराजः” ईश्वरास्ते “महः”
महतः अस्मादभिमतधनस्य “राजानः” स्वामिनः सन्तः “ईशते”
अस्माभ्यं दातुम् ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २
उ त्वा मन्दन्तु सीमाः कृणुष्व राधो अद्रिवः ।

१ २ ३ १ २
अव ब्रह्मदिषो जहि ॥*१*॥

ऋ० प्रगाथः । छ० गायत्री । दे० सीमः । उखेति
वृक्षात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां
“सीमाः” “उत्” उत्कृष्टं “मन्दन्तु” मादयन्तु । हे “अद्रिवः !”

वज्रवज्रिन्द्र ! त्वं “राधः” अन्नं “ह्यगुष्व” अन्नभ्यः कुह ।
किञ्च “ब्रह्मद्विषः” ब्राह्मणद्वेषुन् “अव जहि” ॥

“सोमाः”-“सोमा”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पदा पणीनराधसो नि बाधस्व महात् असि ।

२७ ३ २ ३ १ २२
न हि त्वा कश्च न प्रति ॥*२॥

अथ द्वितीया । “पणीन्” लुब्धान् “अराधसः” यष्टव्य-
धनरहितान् केवलधनान् “पदा” पादेनातिक्रम्य “निबाधस्व”
नितरां बाधस्व । हे इन्द्र ! त्वं “महान् असि” “त्वा”
त्वया “प्रति” प्रतिनिधिसदृशः “कश्चन” कश्चिदपि देवोऽसुरो
मनुष्यो वा “न हि” नास्ति खलु ॥

“पणीनराधसः”-“पणीरराधसः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २२
त्वमीशिषे सुतानामिन्द्र त्वमसुतानाम् ।

२७ ३ १ २
त्वत् राजा जनानाम् ॥*३*॥ [३]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” “त्वं” “सुतानाम्” अ-
सुतानां सोमानाम् “ईशिषे” ईश्वरो भवसि, तथा “त्वम्”
असुतानाम् वर्तमानानाञ्च ईशिषे । किञ्च “त्वं” सर्वेषां
“जनानां” “राजा” भवसि ॥ ३ ॥ [३]

इति सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरार्चिकस्य एकादशस्याध्यायस्य षष्ठमः खण्डः ॥ ५ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 आ जागृविर्विप्र ऋतं मतीनाथ्

०१ ०२ ०३ ०४ ०५ ०६ ०७ ०८ ०९ १० ११ १२
 सोमः पुनानो असदच्चमूषु ।

१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५
 सपन्ति यं मिथुनासो निकामा

२६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४०
 अध्वर्यवो रथिरासः सुहस्ताः ॥*१*॥

ऋ० पराशरः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ द्वितीय-
 खण्डे—आजागृविरिति त्वचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 “जागृविः” जागरणशीलः “ऋतम्” ऋतानां सत्यभूतानां
 “मतीनां” स्तुतीनां “विप्रः” ज्ञातास “सोमः” “पुनानः”
 पूयमानः सन् “चमूषु” चमसेषु “आसदत्” आसीदति,
 “मिथुनासः” परस्परं सङ्गताः, “निकामाः” नितरां कामय-
 मानाः “रथिरासः” यज्ञनेतारः “सुहस्ताः” कल्याण-पाणयः
 “अध्वर्यवः” पवित्रेण “यं” सोमं “सपन्ति” स्पृशन्ति सपु सम-
 वाये (भा० प०) । ‘सपतिः स्पृशति-कर्मा’—इति नैरुक्ताः ॥

“ऋतम्”-“ऋता”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 स पुनान उप सुरे दधान

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 ओभे अप्रा रोदसी वी ष आवः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 प्रिया विद्यस्य प्रियसास जती

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५
 सतो धनं कारिणे न प्र यथ्सत् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पुनानः” पूयमानः “दधानः” यज्ञादि-
कर्म-धारकः “सः” सोमः “सूरे” प्रेरके इन्द्रे “उप” गच्छति ।
किञ्च “उभे रोदसी” द्यावा-पृथिव्यौ “आ अप्राः” स्व-महिम्ना
आ पूरयति । तथा “सोमः” “आवः” स्व-तेजसांसां विवृणोति
वृणोते: “मन्त्रे घसेति (२, ४, ८१)” च्चो लुक्, “इन्द्रस्वपि
दृश्यते (६, ४, ७३)”—इत्यङागमः । “पूर्वपदात् (८, ३,
१०६)”—इति स-इत्यस्य सांहितिकं धत्वम् । “प्रिया” षष्ठ्या
आकारः (७, १, ३६) प्रियस्य “यस्य” “सतः” दिव्यमानस्य
सोमस्य यद्वा, ‘प्रिया’ प्रियाणि प्रयच्छतः सोमस्य “प्रियसासः”
अत्यन्तं प्रियतमा धाराः “ऊतौ” ऊत्यै रक्षणाय भवन्ति “सः”
सोमः “नः” अस्मभ्यम् “धनं” “प्रयंसत्” प्रयच्छतु यच्छतेर्लेटि
सिष्यङागमः । तत्र दृष्टान्तः—“कारिणे न” यथा कारिणे
भृतकाय भृतिं प्रयच्छति तद्वत् ॥

८. “दधानओभे”-“दधानोभे”—इति पाठौ, “सतोधनं”-
“सतूधनम्”—इति च ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
स वर्धिता वर्धनः पूयमानः सोमो

३ २ ३ २ ३ १ २
मौढ्वां अभि नो ज्योतिषावीत् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
यत्र नः पूर्वे पितरः पदज्ञाः

३ १ २ ३ १ २ ३ २
स्वर्विदो अभि गा अद्रिमिषान् ॥ *३* ॥ [४]

अथ तृतीया । “वर्धिता” देवानां स्व-कला-प्रदानेन वर्ध-
यिता “वर्धनः” स्वयं वर्धमानः “पूयमानः” पवित्रेण पूयमानः
“मौढ्वान्” कामानां सेक्ता “सः” सोमः “नः” अस्मान्

“ज्योतिषा” स्वतेजसा अभ्यावीत् अभिरक्षतुं “यत्र” यस्मिन् सोमे प्रसक्ते सति “पदज्ञाः” पणिभिरपहृतानां गवां पदानि जानन्तः “स्वर्विदः” सर्वज्ञाः सूर्यं जानन्तो वा “नः” अस्माकं “पूर्वे” चिरन्तनाः “पितरः” अङ्गिरसः “गाः” पशून् लब्धुम् “अद्रिम्” शिलोच्चयम् “अभि” लक्ष्य गन्तुम् “इणान्” ऐच्छन् ॥

“यत्रनः”-“येनानः”—इति पाठौ, “इणान्”-“णान्”—इति च ॥ ३ ॥ [४]

१ २ ३ १ २ ४ ३ १ २ ३ १ २

मा चिदन्यद्वि शं०सत सखायो मा रिषण्यत ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रमित्स्तोता वृषणं० सचा

३ १ २ २ १ २

सुते मुहुरुक्या च शं०सत ॥*१*॥

ऋ० प्रगाथः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ माचिदन्य-दिति प्रगाथात्मके द्वितीयसूक्ते—प्रथमा । हे “सखायः !” समानस्थानाः स्तोतारः ! इन्द्र-स्तोत्रात् “अन्यत्” स्तोत्रं “मा चित् विशंसत” मैवोच्चारयत, “मा रिषण्यत” मा हिंसिता भवत अन्यदीय-स्तोत्रोच्चारणेन वृथोपचीणा मा भवत, “सुते” अभिषुते सीमे “वृषणं” कामानां वर्षितारम् “इन्द्रम् इत्” इन्द्रमेव हे प्रस्तोत्रादयः ! “सचा” सह “स्तोत” स्तुत । हे प्रशास्त्रादयः ! “उक्या च” उक्त्यानि शास्त्राणि च इन्द्र-विषयाणि यूयं “मुहुः” पुनः पुनः “शंसत” ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अवक्राक्षिणं वृषभं यथा जुवं मां न चर्षणीसहम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 विद्वेषणं संवननमुभयङ्करं मंहिष्ठमुभयाविनम्

॥*२*॥ [५]

अथ द्वितीया । “वृषभं यथा” वृषभमिव “संभ्रान्निष्णम्”
 अवचर्षणशीलं शत्रूणां हिसितारं “जुवं” शीघ्रकारिणं “गां
 न” गामिव वृषभमिव “चर्षणीसहम्” मनुष्याणां शत्रुसुताना-
 मभिभवितारं, “विद्वेषणं” विद्वेषारं शत्रूणां, “संवननं”
 सम्यक् सभ्रजनीयं स्तोत्रभिः “उभयङ्करं” निग्रहानुग्रहयो-
 रुभयोः कर्तारं “मंहिष्ठं” दाह्यतमम् “उभयाविनं” दिव्य-
 पार्थिव-लक्षणेन उभय-विधाननोपेतम् । यद्वा, स्थावर-जङ्गम-
 रूपेण द्विप्रकारेण रक्षितव्येनोपेतम् । अथवा उभयविधैः
 स्तोत्रभिर्द्वैष्टुभिश्चोपेतम्—एवंविधमिन्द्रमित्स्तोत्रेति पूर्वेणा-
 न्वयः ॥

“जुवं”-“जुरं”—इति पाठौ, “संवननं”-“संवनना”—इति
 च ॥ २ ॥ [५]

२ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
 उदु त्ये मधुमत्तमा गिर स्तोमास ईरते ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 सत्राजितो धनसा अक्षितोतयो वाजयन्तो रथा इव

॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ उदुत्य
 इति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “त्ये” ते
 प्रसिद्धाः “मधुमत्तमाः” अतिशयेन मधुराः “गिराः” स्तुति-
 रूपया धाचा “स्तोमासः” त्रिवृदादि-स्तोमाश्च “उदीरते”
 हे इन्द्र ! त्वामुद्दिश्य उद्गच्छन्ति ऊर्ध्वं प्रसरन्ति ईर गती

अदादिकः (आ०) । तत्र दृष्टान्तः—“सत्रांजितः” सदैव
 शत्रून् जयन्तः “धनसा” धनानि सम्भजन्तः वन षण सम्भक्तौ
 (भा० प०), “जन-सन खन क्रम-गमो विट् (३, २, ६७),
 “विडुनोरनुनासिकस्यात् (६, ४, ४१)”—इत्यात्वम्, “अक्षि-
 तोतयः” अक्षिताः क्षय-रहिताः उतयो रक्षा येषां ते तयोक्ताः
 क्षियो भावे निष्ठा, “निष्ठायामण्यदुर्थे (६, ४, ६०)”—इति
 पर्युदासादीर्घाभावः अत एव “क्षियो दीर्घात् (८, २, ४६)”
 —इति निष्ठा-नत्वाभावश्च “वाजयन्तः” वाजमन्त्रमिच्छन्तः
 वाचि “न हृन्दस्यपत्रस्य (७, ५, ३५)”—इतीत्वदीर्घयोः
 प्रतिषेधः, एवंगुणविशिष्टाः “रथा इव” ते यथा विविधमित-
 स्तत उत्तिष्ठन्ति तद्ददुदीरत इत्यर्थः ॥ १ ॥

१ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

कण्वा इव भृगवः सूर्या इव विप्रवमिञ्चीतमाशत ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रो स्तोमेभिर्महयन्त आयवः प्रियमेधासो अस्वरन्

॥*२*॥ [६]

अथ द्वितीया । “कण्वाः” कण्वगोत्रोत्पन्ना ऋषयः “इव”
 स्तुवन्तः “भृगवः” भृगुगोत्रोत्पन्ना ऋषयः “धीतम्” आध्या-
 न्तम् “विश्वमित्” व्याप्तं तमेव “इन्द्रम्” “आशत” आनञ्चिरे
 “सूर्या इव” यथा सूर्यरश्मयः सर्वं जगद् व्याप्नुवन्ति तद्वत् ।
 अपि च “प्रियमेधासः” प्रिययज्ञाः एतत्संज्ञका वा “आयवः”
 मनुष्याः तमेवेन्द्रं “महयन्तः” पूजयन्तः “स्तोमेभिः” स्तोत्रैः
 “अस्वरन्” अस्तुवन् स्तु शब्दोपतापयोः भौवादिकः (प०) ।

“आशत”-“आनञ्चः”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [६]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पर्येषु प्र धन्व वाजसातये परि हवाणि सच्चणिः ।

२३ । २

परि प्र धन्व० ॥*१*॥

ऋ० ऋणः त्रसदस्युः वा । छ० द्विपदापंक्तिः । दे० सोमः ।
अथ परिप्रधन्वेतिट्चात्मकं पञ्चमं सूक्तम्—तत्र प्रथमाया ऋचः
“परिप्रधन्व” इति प्रतीकमिदम् । सा चान्यत्र (छ० आ०
५, १, ५, १,—१ भा० २४१ष्ट०) व्याख्याता ॥ १ ॥

३१ २२ ३१ २२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
एवामृताय महे क्षयाय स शुक्रो अर्ष दिव्यः पीयूषः
॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! “शुक्रः” दौसः “दिव्यः”
दिवि भवः “पीयूषः” देवैः पातव्यः “सः” त्वम् “अमृताय”
अमरणाय “महे” महते “क्षयाय” निवासाय च “एवम्
अष” एवं पवस्व चर ॥ २

१२ ३१२ ३ २ ३ १२३ १ २ ३ २
इन्द्रस्ते सोम सुतस्य पेयात्कृत्वे दक्षाय विप्रवे च देवाः
॥*३*॥ [८]

अथ तृतीया । हे “सोम !” “सुतस्य” अभिषुतस्य “ते”
तव स्वभूतं रसमिति शेषः “इन्द्रः” “पेयात्” पिबतु
पिबतेराशीर्लिङि रूपम् । किमर्थम् ? “कृत्वे” कृतवे
प्रज्ञानाय “दक्षाय” बलाय “च” किञ्च, अमौ “विप्रवे” सर्वे
“देवाः” च त्वदीयं रसं पिबन्तु ॥

“पेयात्”-“पेयाः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तराध्यायस्य एकादशत्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
सूर्यस्यैव रश्मयो द्रावयिन्नवो

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मत्सरासः प्रसुतः साकमीरते ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३

तन्तुं ततं परि सर्गासं आश्रवो

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन ॥*१*॥

ऋ० हिरण्यस्तूपः । कृ० जगती । दे० सोमः । अथ
तृतीयखण्डे—सूर्यस्येवेति तच्चात्मकं प्रथमं रूक्तम्, तत्र
प्रथमा । “सूर्यस्य” सर्वस्य प्रेरकस्य सुवीर्यस्यादित्यस्य
“रश्मय इव” सर्वतो व्यापकाः किरणा इव “द्रावयिन्नवः”
(सर्वत्र द्रवणशीलाः “मत्सरासः” मदकराः “प्रसुतः” प्रकर्षेण
सुताः अभिषुताः एकवचनं कान्दसम् (३, १, ८५) “आश्रवः”
ग्रहेषु चमसेषु च व्याप्ताः “सर्गासः” सृज्यमानाः सोमाः “ततं”
विस्तृतं “तन्तुं” तन्तुभिः कृतं वस्त्रं दशापवित्तं “साकं” सह
युगपत् “परि ईरते” परितो गच्छन्ति । ते सोमाः “इन्द्रा-
दृते” इन्द्रं वर्जयित्वा अन्यत् “किञ्चन धाम” देवशरीरं लक्षौ-
क्य “न पवते” न गच्छन्ति ॥ इन्द्रस्य धाम्ना यष्टव्यत्वञ्च
“अयाङ्गोन्द्रस्य प्रिया धामानि”—इति मन्त्रवर्णादवगम्यते ॥१॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

उपो मतिः पृच्यते सिच्यते मधु

३ १ २ ३ २ ३ १ २

मन्द्राजनी चोदते अन्तरासनि ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
पवमानः सन्तनिः सुन्वतामिव

१ २ ३ २ ७ ३ १ २
मधुमां द्रप्सः परि वारमर्षति ॥*२*॥

अथ द्वितीया । अस्मिन् परिवादरूपे स्तोत्रे इन्द्रे “मतिः” स्तुतिरूपा “पृच्छते” स्तोत्रभिः संशोध्यते पृची सम्पर्के (दि० आ०) । तथा “मधु” मदकरः सोमः इन्द्रार्थं “सिच्यते” अङ्गिर्यवसक्तभिश्च सिक्तो भवति, ततः “मन्द्राजनी” अज गतिक्षेपणयोः (अदा० आ०)—इत्यस्य ल्युटि डीपि रूपम् मदकरस्य रसस्य प्रेरयित्री सोमधारा तस्येन्द्रस्य “आसनि” आस्ये “अर्त्तर्” मध्ये “चोदते” प्रेर्यते आस्यशब्दस्य “पद्मो-मासित्यादिना (६, १, ६३) आसन्नित्यादेशः । किञ्च “सन्तनिः” ग्रहादिषु सम्यक् विस्तृतः “सुन्वताम्” अभिषुतवतां यजमानानां सम्बन्धिनी, “पवमानः” पूयमानः सोमः “द्रप्सः” द्रुतगमनशीलः “वारम्” अविवालमयं पवित्रं “परि” परितः “अर्षति” गच्छति । “इव”—इति पादपूरणः ॥

“सुन्वतामिव”—“प्रप्लतामिव”—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उक्षा मिमेति प्रति यन्ति धेनवो

३ १ २ ३ १ २ २ ३ २
देवस्य देवीरूप यन्ति निष्कृतम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३
अत्यक्रमीर्जुनं वारमव्ययमत्कं

२ ३ २ ७ ३ १ २
न नित्तं परि सोमो अव्यत ॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । “उक्षा” रेतमः सेक्ता हृषभः पुरतो “मिमिति” शब्दायते माङ् माने शब्दे च (द्वा० आ०) तं हृषभं “धेनवः” गावः “प्रति यन्ति” अनुगच्छन्ति । तथा “देवस्य” द्योत-मानस्य संस्कृतं स्थानं “देवीः” देव्यः स्तुतयः, “उपयन्ति” उपगच्छन्ति अनेनार्दितसोमः स्तुतिभिश्चाभिधूयते । सोमो हि द्रोणकलशाभिगमनकाले शब्दं करोति, तमनु धेनवः प्रीणयित्राः स्तुतयः परियन्ति देवस्य * स्थानं स्तुतयोऽभि-गच्छन्ति । तथा सोऽयं सोमः “अर्जनं” श्वेतवर्णम् “अव्य-यम् अविमयम् अवेः स्वभूतं “वारं” वालं पवित्रम् “अत्य-क्रमीत्” अतिक्रामति अतिक्रम्य पात्राणि गच्छतीत्यर्थः । किञ्च सोमः “अत्कं न” आत्मीयकवचमिव “नित्तम्” उज्ज्वलं अपणद्रव्यम् “परि अव्यत” परितः संवृणोति ।

“मिमिति”-“मिमाति”—इति षाठी ॥ ३ ॥ [८]

३ २८ ३ १ २ ३० ३
अग्निं नरो दौधितिभिररण्यो-

१ २ ३ २
हस्तच्युतं जनयत प्रशस्तम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २
दूरेदृशं गृहपतिमथव्युम् ॥*१*॥

ऋ० वशिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । *अग्निवर इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “नरः” ! नेतार ऋत्विजः ! यूयं “प्रशस्त” प्रकर्षेण स्तुतं “दूरेदृशं” दूरेदृश्यमानं दूरे पश्यन्तं वा “गृहपतिम्” गृहाणां पालकम् “अथव्युम्” अगम्यम् अतनवन्तं वा “अग्निम्” “अरण्योः” सकाशात् “हस्तच्युत” अस्तगतं “दौधितिभिः” अङ्गुलिभिः “जनयन्त” उत्पादयन्त ।

“हस्तच्युतस्त्रनयन्त” “हस्तच्युतीजनयन्त” —इति पाठौ
 “अथव्युम्” —“अथव्युम्” —इति च ॥ १ ॥

२ ३ २८ ३ १२ ३क २२

तमग्निमस्ते वसवो न्यृग्वंत्सु-

३ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।

३ २ ३ २८ ३ २ ३ १ २

दक्षाय्यो यो दम आस नित्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “यः” अग्निः “दमे” गृहे गृहे “दक्षाय्यः”
 पूजनीयो हविर्भिः समर्पनीयो वा “नित्यः” अजस्रः “आम”
 बभूव “तं” —“सुप्रतिचक्षं” सुप्रतिदर्शनम् “अग्निं” “कुतश्चित्”
 सर्वस्मादपि भयहेतोः “अवसे” रक्षणाय “वसवः” वासकाः
 वसिष्ठाः स्तोतारः “अस्ते” गृहे “न्यृग्वन्” न्यदधुः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३क २२

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नाऽजस्रया सूर्म्या यविष्ठ ।

१ २२ ३ १ २ ३ १ २

त्वांश्च शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “यविष्ठ !” युवतमाग्ने ! “प्रेद्धः” प्रक-
 षेण समिद्धः त्वम् “अजस्रया” असरणशीलया “सूर्म्या”
 क्वालया “नः” अस्मदर्थं “पुरः” पुरस्तात् आहवनीयस्थाने
 “दीदिहि” दीप्यस्व । “त्वां” “शश्वन्तः” बहवः “वाजाः”
 अन्नानि हवींषि “उपयन्ति” उपगच्छन्ति ॥ ३ ॥ [१०]

१ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

आयं गौः पृश्निरक्रमीदसदन्मातरं पुरः ।

३ १ २ ३ १ २

पितरं च प्रयन्त्स्वः ॥*१*॥

ऋ० सर्पराज्ञौ । छ० गायत्री । दे० आत्मा । आयङ्गौ-
रिति ढचात्मकं ढतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “गौः” गमन-
शीलः “पृग्निः” प्राष्टवर्णः व्याप्ततेजाः “अयं” सूर्यः “आक्र-
मीत्” आक्रान्तवान् उदयाचलं प्राप्तवानित्यर्थः । आक्रस्य
च “पुरः” पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि “मातरं” सर्वस्य भूतजा-
तस्य निर्मात्रीं भूमिम् “असृदन्” आसीदति प्राप्नोति सदेच्छा-
न्दसां लुङ्, लृदित्वात् च्चेरडादेशः । ततः “पितरं” पालकं
द्युलोकं “च” शब्दादन्तरिक्षञ्च “प्रयन्” प्रकर्षेण शीघ्रं गच्छन्
“स्वः” सु-अरणः शोभनगमनो भवति यद्वा, पितरं स्वः द्युलोकं
प्रयन् वर्त्तते ॥ १ ॥

३ १ २

३ २७

३ १ २ ३२

अन्तश्चरति रोचनास्य प्राणादपानती ।

१ २२

३ १

२२

व्यख्यन्महिषो दिवम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया “अस्य” सूर्यस्य “रोचना” रोचमाना
दौप्तिः “अन्तः” शरीरमध्ये मुख्यप्राणात्मना “चरति” वर्त्तते ।
किङ्कुर्वती ? “प्राणादपानती” मुख्यप्राणस्य प्राणाद्या वृत्तयः,
तत्र प्राणनं नाडीभिरुद्धं वायोर्निर्गमनम्, तथाविधात्
प्राणात् प्राणनात् अनन्तरम् अपानती, अपानं तत्राडीभि-
रवाङ्मुखं वायोर्नमनं तत् कुर्वती, अपपूर्वादनितेः लटः शब्द,
अदादित्वाच्छपो लुक्, “उगितश्च (४, १, ६)”—इति डीप्,
“अतुरनुमः (६, १, १७३)”—इति नद्यनुदात्तत्वम् । यद्वा,
“अन्तः” द्यावापृथिव्योर्मध्ये “अस्य” सूर्यस्य “रोचना”
रोचमाना दौप्तिः “चरति” गच्छति । रुच दौप्ती (भा०
आ०), “अनुदात्तेतश्च हलादेः (३, २, १४८)”—इति

युच् । किङ्कुर्वती ? “प्राणात्” प्राणनात् उदयानन्तरम् “अपा-
नती” सायं समये अस्तं गच्छतीति । ईदृश्या दौल्या युक्तः
अतएव “महिषः” महान् सूर्यः “दिवम्” अन्तरिक्षम् उदया-
स्तमययोर्मध्ये “व्यख्यन्” विचष्टे प्रकाशयति ॥ महिषः—
महिः “अविमह्योष्टिषज् (उ० १, ४५)”—इति औणादिकः
ष्टिषच् प्रत्ययः । व्यख्यन्—“चक्षिङ्ङुः ख्याज् (२, ४, ५४)”,
छान्दसे लुङि “अस्यतिवक्ति (३, १, ५२)”—इत्यादिना
चुरङादेशः ॥ २ ॥

३ २८ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्रिंशद्दाम वि राजति वाक्पतङ्गाय धीयते ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २
प्रति वस्तोरह द्युभिः ॥*३*॥ [११]

इति अर्द्धप्रपाठकः ।

अथ तृतीया । “त्रिंशत्” “धाम” धामानि स्थानानि च न व
व्यत्ययः (३, १, ८५) “वस्तोः” वासरस्याहोरात्रस्यावयवभूतानि
“अह” शब्दोऽवधारणे “द्युभिः” सूर्यस्य दौप्तिभिरिव “विरा-
जति” विशेषेण दीप्यन्ते । व्यत्ययेनैकवचनम् (३, १, ८५) ।
मुहूर्त्तान्यत्र धामान्युच्यन्ते ; पञ्चदश रात्रेः, पञ्चदशाङ्कः ।
“पतङ्गाय”, पतन् गच्छतीति पतङ्गः सूर्यस्तस्मै सूर्याय,
स्तुतिरूपा “वाक्” “प्रति धीयते” प्रतिमुखं धीयते प्रतिमुखं
स्तोत्रभिः विधीयते क्रियते यद्वा, “वस्तोः” अहनि “त्रिंशद्दा-
मानि” घटिकाभिप्रायमेतत्, त्रिंशत् घटिकाः ; “अत्यन्त-
संयोगे द्वितीया (२, ३, ५)” । एतावन्तं कालं “द्युभिः”
दौप्तिभिः असौ सूर्यो “वि राजति” विशेषेण दीप्यते, तस्मिंश्च
समये “वाक्” त्रयीरूपा “पतङ्गाय” “प्रतिधीयते” प्रतिमुखं

धीयते तं सूर्यं सेवत इत्यर्थः । श्रूयते हि—“ऋग्भिः पूर्वाह्णे
दिवि देव ईयते यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः”—इत्यादि
॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य एकादशस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तप्तो हार्द्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ ११ ॥

इति षष्ठस्य प्रथमोऽर्द्धप्रपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज परमेश्वर वैदिकमार्गप्रवक्तक श्रीवीर-बुद्ध-भूपाष-
साम्राज्य धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थ-
प्रकाशे उत्तरायन्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

—०—

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थ-महेश्वरम् ॥ १२ ॥

द्वादशोऽध्याय आरभ्यते ।

३ १२ ३१ २२ ३ १२
उपप्रयन्तो अध्वरं मन्त्रं वोचेमाग्नये ।

१ २ ३ १ २ ३ २
आरे अस्मि च शृण्वते ॥*१*॥

ऋ० गीतमः वसिष्ठो वा । तत्र प्रथमखण्डे उपप्रयन्त
इति चतुर्ऋचं प्रथमं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । “अध्वरं” हिंसा-
प्रत्नुवायरहितम् अग्निष्टोमादियज्ञम् “उप प्रयन्तः” उपेत्य
प्रकर्षेण यन्तो गच्छन्तः प्रात्यविच्छेदेन सम्यगनुष्ठितवन्त
इत्यर्थः । तादृशा वयम् “अग्नये” अङ्गनादिगुणयुक्ताय देवाय
“मन्त्रं” मननसाधनमेतत् सूक्तरूपं स्तोत्रं “वोचेम” वक्षारो

भूयास्त इत्याशास्यते । कौटशायाग्नये ? “आरे अस्मै च शृण्वते” च शब्दोऽप्यर्थे आरेशब्दात् परो द्रष्टव्यः आरे च दूरेऽपि स्थित्वास्माकं स्तुतौः शृण्वते अस्मासु प्रीत्यतिशयेन सर्वत्र विद्यमानोऽग्निः अस्मदीयमेव स्तोत्रं शृणोतीति भावः । वोचेम—ब्रुवोवचिः (२, ४, ५३), लिङ्याशिष्यङ्, “वचउम् (७, ४, २०)”—इत्युभागमः । शृण्वते—“शतुरनुमः (६, १, १७३)”—इति विभक्तोरुदात्तत्वम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यः स्त्रीहितीषु पूर्यः सञ्जग्मानासु कृष्टिषु ।

१ २ ३ २ ३ १ २
अरक्षद्दाशुषे गयम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “पूर्यः” चिरन्तनः “यः” अग्निः “स्त्रीहितीषु” बधकारिणीषु “कृष्टिषु” शत्रुरूपासु प्रजासु “जग्मानासु” सुसङ्गतासु सतीषु “दाशुषे” हवींषि दत्तवते यजमानायै “गयं” धनम् “अरक्षत्” रक्षति । तस्मै मन्त्रं वोचेमेति पूर्वेण सम्बन्धः । स्त्रीहितीषु—पिण्ड स्नेहने चुरादिः ; “स्नेहयति”—इति बधकर्मसु (निघ० २, १६, १३) पठितम् ; स्निह्यन्ते हिंस्यन्ते प्रजा आभिरिति स्त्रीहितवः करणे “तितुत्रेष्वग्रहादीनाम् (७, २, ६ वा०)”—इति वचनात् निगृह्येतिर्निपतितिवदिङागमः व्यत्ययेनैकारस्य ईकारः, क्तिनो दीर्घश्च ; निष्वादाद्युदात्तत्वम् । सञ्जग्मानासु—“समोगमि (१, ३, २६)”—इत्यात्मनेपदम्, लिटः कानच्, गमहनेत्यादिनोपधालोपः । अरक्षत्—“छन्दसि लङ्लुङ्लिटः (३, ४, ६)”—वर्त्तमाने लङ् ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

स नो वेदे अमात्यमग्नी रक्षतु शन्तमः ।

३२८

३ १ २

उतास्मान्पात्व्हुंसः ॥*३*॥

अथ तृतीया । “सः” अग्निः “नः” अस्माकं “वेदः” धनम् “अमात्यम्” । अन्तिके भवं सहभूतं वा “रक्षतु” शत्रोः सकाशात् पालयतु । कौटुम्भः ? “शन्तमः” सुखतमः “जत” अपि च “अस्मान्” वर्मिष्ठान् “अंहसः”, पापात् “पातु” रक्षतु ॥

“शन्तमः”—“विश्वतः”—इति पाठौ ॥ ३ ॥

३१ २ ३ २ ३ २३ १ २३ १ २

उत ब्रुवन्तु जन्तव उदग्निर्वृत्रहाजनि ।

३ १ २२

धनञ्जयो रणेरणे ॥*४*॥ [१]

अथ चतुर्थी । “अग्निः” “उदजनि” अरण्योः सकाशात् उत्पन्नः “उत” अनन्तरं “जन्तवः” जाताः सर्वे ऋत्विजः ब्रुवन्तु तमग्निं स्तुवन्तु । कौटुम्भोऽग्निः ? “वृत्रहा” वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता “रणेरणे” सर्वेषु सङ्ग्रामेषु “धनञ्जयः” शत्रुधनानां जिता “सञ्ज्ञायां (३, २, ४६)”—इति च, “अर्द्धिषदजन्तस्य (६, ३, ६७)”—इति सुम्, चित्स्वरेशान्तोदात्तः । रणेरणे—रणणि दुन्दुभयोऽस्मिन्निति रणः सङ्ग्रामः “वशिरण्योरुपसङ्ग्रामम् (३, ३, ५८ वा०)”—इत्यप्, “नित्यवीक्षयोः (८, १, ४)”—इति द्विर्वचनम्, आम्नेडिताहुदात्तत्वम् ॥ ४ ॥ [१]

१ २ ३ १

२२

३ १ १

अग्ने बुद्ध्वा हि ये तवाश्वासी देव साधवः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

अरं वहन्त्याशवः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अद्याग्ने-
युङ्क्षाहीति ढृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“देव !” द्योतमानाग्ने ! तान् अश्वान् “युङ्क्ष्व” आभीषे रथे
योजय । “ये” “तव” त्वदीयाः “सुधवः” साधकाः सुधीषा
वा “अश्वानः” अश्वानः “आशवः” शीघ्रगामिनः सन्तः “अरम्”
अलम् पर्याप्तं त्वदीयं रथं वहन्ति “हि” खलु । तानश्वान् रथे
युङ्क्ष्वेत्यर्थः ।

“युङ्क्ष्व”-“युङ्क्षा”-इति पाठौ, “आशवः”-“मन्थवः”
-इति च ॥ १ ॥

१ २

३ १ २ ३ १ २

३ १ २

अच्छा ना याच्या वह्नाभि प्रयांसि वीतये ।

२ ३ १ २

आ देवांसोमपीतये ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “नः” अस्मान् “अच्छ” आभि-
मुख्येन “याहि” आगच्छ, तथा “प्रयांसि” हविर्भक्षणाभ्य-
न्वानि “अभि” लक्ष्य “देवान्” “आवह” । किमर्थम् ?
“वीतये” तेषां हविर्भक्षणार्थं, तथा “सोमपीतये” सोम-
पानार्थञ्च ॥ २ ॥

१ २

३ १ २ ३ १ २

उदग्ने भारत द्युमदजस्रेष दविद्युतत् ।

२ ३ १ २

शोचा वि भाञ्जजर ॥*३*॥ [२]

अथ द्वितीया । हे “भारत !” हविषां भर्त्सरग्ने ! “उत्

शोच" उद्गततरं दीप्यस्व । तदेव विवृणोति—हे "अजर !" ज्वरारहिताग्ने ! "दविद्युतत्" भृशं द्योतमानस्व "द्युमत्" द्युमता दीप्तिमता सुपांसुलुगिति (७, १, ३८) तृतीया-सुक् "अजस्रेण" अविच्छेदेन "तेजसा" "वि भाहि" विशेषेण प्रकाशयस्व यद्वा, भातिरन्तर्णीत-ण्यर्थः । त्वं प्रथममुद्दीप्यस्व पश्चादात्मौयेन तेजसा सर्वं जगत् प्रकाशयेति योजनीयम् ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

प्र सुन्वानायाभ्यसो मर्तो न वष्ट तद्वचः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३

अप श्वानमराधसं हता मखं न भृगवः ॥*१*॥

ऋ० वाश्यप्रजापतिः । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अथ प्रसुन्वानायेति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "सुन्वानाय" सुन्वानस्याभिषूयमानस्य "अभ्यसः" अदनीयस्य सोमस्य "तत्" प्रसिद्धं "वचः" वचनं घोषं "मर्तः" मारकः कर्मविघ्नकारी श्वा "न वष्ट" वश कान्ती (अदा० प०)—इति धातुः न कामयतां न शृणोत्विति यावत् । तथा, हे स्तोतारः ! "अराधसं" साधकधर्मरहितं तं "श्वानम्" "अपहत" । तत्र दृष्टान्तः—"मखं न" यथा पुरा अपराहं मखम् एतन्नामानं "भृगवः" अपहतवन्तः तथा अपहतेत्यर्थः ।

"सुन्वानाय"—"सुन्वानस्य"—इति पाठी, "वष्ट"—"वृत्"—इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

आ जामिरत्के अव्यत भुजे न पुत्र शोण्योः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

सरज्जारो न योषणां वरो न योनिमासदम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “जामिः” बन्धुभूतो देवानां सोमः “अक्ले”
 आच्छादके पवित्रे “आ अव्यत” आहृणोति सम्बद्धो भवति ।
 तत्र दृष्टान्तः—“भुजे न” यथा “ओष्योः” रक्षकयोः माता-
 पित्रीः भुजे “पुत्रः” आहृणोति, तद्वत् । ततः सोऽयं सोमो
 “योनिं” स्वस्थानभूतं कलशम् “आसदम्” आसत्तुं “सरत्”
 सरति । तत्र दृष्टान्तद्वयम्—“जास्ने न” यथा जारो “योष-
 णाम्” असतीं स्त्रियं प्राप्तुं “सरत्” सरति, यथा वां “वरः”
 कन्यां प्राप्तुं गच्छति, तद्वत् ॥ २ ॥ .

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
 स वीरो दक्षसाधना वि यस्तस्तम्भ रोदसौ ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 हरिः पवित्रे अव्यत वेधा न योनिमासदम्

॥*२*॥ [३] ●

अथ तृतीया । “दक्षसाधनः” बलसाधनः “सः” सोमः
 “वीरः” समर्थो भवति “यः” सोमः “रोदसौ” द्यावापृथिव्यौ
 “वि तस्तम्भ” स्वतेजसा व्यस्तभ्रात् आच्छादयदित्यर्थः । किञ्च
 “हरिः” हरितवर्णः सोमः “वेधा न” यथा विधाता यजमानः
 स्रष्टुमासीदति, तद्वत् “योनिं” स्वस्थानं कलशम् “आसदम्”
 आसत्तुं पवित्रे “अव्यत” आहृणोत् सम्बद्धो भवति ॥३॥ [३]

एति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तरायण्यस्य द्वादशस्थाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥१॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अभाहृव्यो अना त्वमनापिरिन्द्र जनुषा सनादसि ।

३ १ २ ३ १ २
 युधेदापित्वमिच्छसे ॥*१*॥

ऋ० सोभरिः । छ० ककुप् । दे० इन्द्रः । अथ
द्वितीय-खण्डे—अभ्राटव्य इति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” त्वं “जनुषा” जन्मनैव “अभ्रा-
टव्यः” “व्यन् सपत्ने (४, १, १४५)”—इति व्यन् प्रत्ययः
सपत्नरहित इत्यर्थः, “अना” अनेटकः “ऋतच्छन्दसि (५,
४, १५८)”—इति कपः प्रतिषेधः अनियन्तृक इत्यर्थः,
“अनापिः” बन्धुवर्जितश्च, “सनादसि” चिंशदेव भ्राटव्यादि-
वर्जितोऽसि, यत्र त्वया “आपित्वं” बान्धवम् “इच्छसे”
इच्छसि, तत्र “युधेत्” युद्धनैव युद्धं कुर्वन्नेव स्तोतृणां सखा
भवसि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ क २ र
न की रेवन्त् सख्याय विन्दसे पीयन्ति ते सुराश्वः ।
३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २
यदा कृणोषि नदनु समूहस्यादित्पितेव ह्यसे
॥ २ ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “रेवतं” केवलधनवन्तं यागादि-
रहितमयष्टारमाख्यं मानवं “सख्याय” सखिभावाय “न
किः विन्दसे” न लभसे नाश्रयसौत्यर्थः । अयष्टारो जनाः
किं सन्तीत्यत आह—“सुराश्वः” टु ओ श्वि मतिवृद्धयोः ;
सुरया वृद्धाः तद्वत् प्रमत्ताः नास्तिकाः । “ते” त्वां “पियन्ती”
पीयतिहिंसाकर्मा हिंसन्ति तन्नाश्रयतीत्यर्थः । “यदा” त्वं
“नदनु” नद अथक्ते शब्दे (भा० प०) यं स्तोतारं “कृणोषि”
मदीयोऽयमिति यदा भावयसि, तदानीं “समूहसि” संव-
हसि धनादिकं तस्मै वहसि । “आदित्” अनन्तरमेव तेन
लब्धधनेन स्तोत्रा “पिता इव” पालयिता जनक इव “ह्यसे”
स्तुतिभिराह्वयसे स्तूयस इत्यर्थः ॥ २ ॥ [४]

१ २ ३२ ३१ ३२ ३१ ३२ ३१ ३
 आ त्वा सहस्रमा शतं युक्ता रथे हिरण्यये ।

२ ३ १२ ३ २ ३ १२ ३ १ २
 ब्रह्मयुजो हरय इन्द्र केशिना वहन्तु सोमपीतये ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः मेध्यातिथिः वा । आत्वासहस्रमिति
 षड्चात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “त्वा” त्वां
 “सहस्र” “सहस्रसहस्राकाः “हरयः” त्वदीया शंखाः “आ
 वहन्तु” आनयन्त्वस्मद्यज्ञं, तथा “शतं” शतसंख्याकाश्च भव-
 दीयाश्वाः त्वामावहन्तु यद्यपि द्वावेवास्य हरी तथापि तद्वि-
 भूतयोऽन्येऽपि बहवोऽश्वाः सन्ति । ननु युगपदेनेकैरश्वैः कथं
 वाहयितुं शक्यत इत्यत आह—युक्ता इति “हिरण्यये” स्वर्ण-
 विकारे हिरण्यशब्दाद् विकारार्थं विहितस्य मयटः “ऋत्व-
 वास्वरा (६, ४, १७५)”—इत्यादौ मलोपो निपात्यते तादृशे
 “रथे” “युक्ताः” सम्बद्धाः बहूना मश्वानां शीघ्रगमनाय रथे
 नियुक्त्वाद् युगपदेव सर्वैरश्वैर्गन्तुं शक्यत इति भावः । कीदृशा
 हरयः “ब्रह्मयुज” ब्रह्मणा परिवृढे णिन्द्रेण युक्ताः यद्वा, ब्रह्म-
 णास्मदीयेन स्तोत्रेण अस्माभिर्दत्तेन हविषा वा युक्ताः
 “केशिनः” केशाः सटाः तैर्युक्ताः । किमर्थम् इन्द्रस्य वहनम् ?
 तत्राह—“सोमपीतये” सोमस्य पानाय यथास्मदीयं सोमं
 पिबेत्, तथा वहन्त्वित्यर्थः ॥ १ ॥

२ ३ १२ ३ २ ३ १२ ३ १ २
 आ त्वा रथे हिरण्यये हरी मयूरशीघ्या ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 शितिपृष्ठा वहतां मध्वो अन्वसो विवक्षणस्य पीतये

अथ द्वितीया । पूर्वं ह्यर्च्यो विभूति रूपा अग्नाः इन्द्र-
मावहन्त्विति प्रार्थितम्, अधुना तावेवेन्द्रमावहतामिति
प्रार्थते—“हिरण्यये” हिरण्यये “रथे” युक्तौ “मयूरशेष्या”
मयूरवर्णः शेषो ययोस्तौ सुपां सुलुगिति (७, ३, ३६)
विभक्तोर्जादेशः “श्रितिपृष्ठा” श्वेतपृष्ठी एवभूतो “हरी” अग्नी
हे इन्द्र ! “त्वा” त्वाम् “आवहताम्” । किमर्थम् ? “मध्वः”
मधुररसस्य “विवक्षणस्य” वक्तुमिष्टस्य स्तुत्यस्य यद्वा वोढव्यस्य
प्राप्तव्यस्य “अन्वसः” अन्नस्य सोमरूपस्य “पीतये” पाना-
र्थम् ॥ २ ॥

२ २ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पिबा त्वा३स्य गिर्वणः सुतस्य पूर्वपा इव ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २७ ३ १ २

परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय पत्यते

॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । हे “गिर्वणः !” गीर्भिवननीयः ! स्तुतिभिः
सम्भजनोयेन्द्र ! “सुतस्य” अभिषुतस्यास्य सोमस्य क्रियाग्रहणं
कर्त्तव्यमिति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थर्थे षष्ठी (२, ३, ६२)
इममभिषुतं सोमं “नु” क्षिप्रं “पिब” । तत्र दृष्टान्तः—
“पूर्वपा इव” पूर्वः सर्वेभ्यो देवेभ्यः प्रथमभावी सन् पिबतीति
पूर्वपा वायुः, सद्यैन्द्रवायवे मुखे ग्रहे सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं
पिबति “यस्य देव दधिषे पूर्वपेयम्”—इति निगमान्तरम् ;
तादृशः वायुरिव त्वमपि सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं पिबेत्यर्थः ।
कौटुशस्य सोमस्य ? “परिष्कृतस्य” अभिषवादिभिः, संस्कृतस्य
“सम्पर्युपेभ्यः (६, १, १३८)”—इति करोतेर्भूषणे सुट्,
“परिनिविभ्यः (८, ३, ७०)”—इति सुटः षत्वम्, “रसिनः”

रसवतः । अपि च “इयमासतिः” अयमांसवो मटकरः
 “चारुः” शोभनः सोमरमः “मदाय” हर्षाय हर्षजननाय
 “पत्वते” सम्पद्यते पत्वत् गतो (भ्वा० प०), यद्वा पत्वति-
 रैश्वर्यकर्मा । मदाय—मदस्य पत्वते ईष्टे मदोत्पादने शक्त
 इत्यर्थः ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ १ २ - ३ ०२ ३ १ २ ३ १ २

आ सीता परि पिष्टताश्वं न स्तोममसुरं रजस्तुरम् ।

३ १ २ ३ १ २

वनप्रक्षमुदप्रुतम् ॥*१*॥

ऋ० ऋजिष्वा । छ० ककुप् प्रगाथः । दे० सोमः । अथ
 आसोतेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 ऋत्विज ! “आसोत” सोमम् अभिषुणुत षुञ् अभिषवे (स्वा०
 उ०), लोटि छान्दसो (२. ४. ७२) विकरणस्य लुक्, “तप्त-
 नप्तनथनाश्च (७, १, ४५)”—इति तस्य तवादेशः । किञ्च,
 “परिषिञ्चत” परितस्तं वसतीवर्यादिभिः सिञ्चत । कीदृ-
 शम् ? “अश्वं न” अश्वमिव वेगिनं “स्तोम” स्तोतव्यम्,
 “असुरम्” अन्तरिक्षस्थितानामुदकानां प्रेरकम् “रजस्तुरं”
 तेजसां च प्रेरकम्, “वनप्रक्षम्” उदकवत् क्षरणशीलम्, “उद-
 प्रुतम्” उदके गच्छन्तं प्लवमानं सोममभिषुणुत अभि-
 षिञ्चत च ।

“वनप्रक्षं”-“वनऋक्षम्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सहस्रधारं वृषभं पयोदुहं प्रियं देवाय जन्मने ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ २

ऋतेन य ऋतजातो विवाहधे राजा देव ऋतं बृहत्

॥*२*॥ [६]

अथ द्वितीयां । “सहस्रधारं” बहुधारोपेतं, “वृषभं” कामानां वर्षकं, “पयोदुहं” क्षीरवत् सारभूतं रसं सिञ्चन्तं “प्रियं” प्रीणयितारं तं सोमं “देवाय” देवसम्बन्धिने “जम्बाने” देवेभ्यस्तदर्थम् अभिषुणुत । “ऋतजातः” उदकाज्जातः “यः” “राजा” सोमः “ऋतेन” वसतीवर्याख्ये नोदकेन “वि वावृधे” विशेषेण वर्धते । कौटुशः ? “देवः” द्यारतमाभः स्तोतव्यो वा, “ऋतं” सत्यभूतः, “वृहत्” महान् । तस्मात्सुनुतेति पूर्वेण समन्वयः ।

“पयोदुहम्”-“पयोवृधम्”—इति पाठौ ॥ २ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य द्वादशस्याध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥२॥

३ २ ३ १ २

३ १ २ ३ १ २

६ अग्निर्हवाणि जङ्घनद्रविणस्युर्विपन्यया ।

१ २ ३ १ २२

समिद्धः शुक्र आहुतः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृतीयखण्डे अग्निर्हवाणौति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “विपन्यया” सुस्तूयमानः “द्रविणस्युः” द्रविणं धनं स्तोतृणा-मिच्छन् यद्वा, हविलक्षणं धनमात्मनः इच्छन् “अग्निः” “वृवाणि” आवरकाणि रक्षःप्रभृतीनि०तमांसि वा “जङ्घनत्” भृशं हन्तु । कौटुशोऽग्निः ? “समिद्धः” सम्यक् दौप्तः अतएव “शुक्रः” शुक्लवर्णः “आहुतः” हविर्भिरभिहुतः ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

गर्भे मातुः पितुष्पिता विद्विद्युतानो अक्षरे ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ २
 सौदन्तस्य योनिमा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । अत्र मातृपितृशब्दाभ्यां भूर्धोर्वाभि-
 धौयेते “द्वौः पिता, पृथिवी माता” इति श्रुतेः “मातुः”
 भूर्ग्याः गर्भे” गर्भस्थाने मध्ये “अक्षरे” क्षरणरहिते वेद्याख्ये
 स्थाने “वि दिद्युत्पानः” विशेषेण दीप्यमानः “पितुः पिता”
 द्युलोकस्य पालयिता हविषां प्रदानेन, एवम्भूतोऽग्निः
 “ऋतस्य” यज्ञस्य “योनिम्” उत्तरवेद्याख्यं “धिष्णात्” सप्तम्यर्थे
 द्वितीया (३, १, ८५) “आसीदन्” उत्तरवेद्यामुपविशन्
 अग्निर्हृत्वाणि जङ्घनदित्यन्वयः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 ब्रह्म प्रजावदा भर जातवेदो विचर्षणे ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २
 अग्नि यद्दीदयद्विवि ॥*३*॥ [७]

अथ तृतीया । हे “जातवेदः” जातानां वेदितः ! “विच-
 र्षणे” विशेषेण द्रष्टः अग्ने ! “प्रजावत्” पुत्रपौत्रसहितं “ब्रह्म”
 अक्षम् “आ भर” आहर “यद्” ब्रह्म “दिवि” द्युलोके “दीद-
 यत्” दीप्यति । देवेषु यत् प्रशस्तमन्नं राजते तदाहरत्यर्थः
 ॥ ३ ॥ [७]

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अस्य प्रेषा हिमना पूयमानो

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

देवो देवेभिः समपृक्त रसम् ।

३ २ ३ १ ३ १ २ ३ १ २
 सुतः पवित्रं पर्य्येति रेभन्

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 मितेव सद्म पशुमन्ति होता ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अस्यप्रेषेति
 तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “अस्य” सोमस्य
 “प्रेषा”-प्रेषतिर्गत्यर्थः क्विपि रूपं, “सावैकाक्षे (६, १, १६८)”
 —इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ; प्ररणेन, “हिमना” हिरण्येन “पूय-
 मानः” “हिरण्यपाणिरभिषुणोति”—इति हिरण्यसम्बन्धः,
 तादृशः “देवः” दौष्यमानः सोमः “रसम्” आत्मीयं “देवेभिः”
 देवै सह “समपृक्त” सम्पर्चयति संयोजयति पृची सम्पर्के
 (अदा० आ०) ततः “सुतः” अभिषुतः सोमः “रेभन्” शब्दा-
 यमानः सन् “पवित्रम्” ऊर्णास्तुकेन निर्मितं “पर्य्येति”
 परिगच्छति । कथमिव ? “होता” देवानामाह्वाता ऋत्विक्
 “मिता इव” निर्मितान् “पशुमन्ति” बद्धपशून् * “सद्म” सद्-
 नानि यज्ञगृहान् यथा पर्य्येति तद्वत् ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ २ १ २
 भद्रा वस्त्रा समन्याऽवसानो

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 महान्क्विर्निर्वचनानि शण्सन् ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 आ वच्यस्व चम्बोः पूयमानो

३ १ २ २ ३ १ २
 विचक्षणो जागृविर्देववीतौ ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “भद्रा” भद्राणि कल्याणानि “समन्या”
 समनमिति संग्रामनाम (२, १७, १६), तत्र साधुरिति यत्

संग्रामयोग्यानि “वस्त्रा” वस्त्राणि आच्छादकानि तेजांसि
 “वसानः” आच्छादयन् “महान्” “कविः” क्रान्तदर्शी अत-
 एव “निवचनानि” नितरां वक्तव्यानि ऋत्विक्कृतानि
 स्तोत्राणि “शंसन्” “विचक्षणाः” विशेषेण सर्वस्य द्रष्टा
 “जागृविः” जागरणशीलः । हे सोम ! एवम्भूतस्त्वं “देववीतौ”
 देवानां वीतिर्भक्ष्यं यस्मिन् तद्देववीतिर्यज्ञः तस्मिन् “चम्बोः”
 अधिषवणफलकयोः “आ वच्यस्व” पात्राख्याविश्वं वचिर्गत्यर्थः
 (भा० प०) व्यत्ययेन श्यन् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

समु प्रियो मृज्यते सानो अव्ये

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

यशस्तरौ यशसां क्षैतो अस्मे ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि स्वर धन्वा पूयमानौ

३ १ २ ३ २ ३ १ २

यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ *३* ॥ [८]

अथ तृतीया । “यशसां” यशस्विनां मध्ये “यशस्तरः”
 अतिशयेन यशस्वी “क्षैतः” क्षितो भवः “प्रियः” प्रीणयिता
 सोमः “सानौ” समुच्छ्रिते “अव्ये” अविभवे पवित्रे “अस्मे”
 अस्मदर्थं “समृज्यते” ऋत्विग्भिः परिपूयते “उ”—इत्यवधा-
 रणे “पूयमानः” त्वं “धन्वा” अन्तरिक्षे “अभि स्वर” अभिस्तः
 शब्दय “यूयम्” पूजायां बहुवचनम् हे सोम ! त्वं “नः”
 अस्मान् “स्वस्तिभिः” कल्याणतमैः पालनैः “सदा” सर्वदा
 “पात” रक्षत पालयतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [८]

२ ३ ५ ३ १ २ ३ १ ३ २ ३ १ २

एतो न्विन्द्रं स्तवाम शुद्धं शुद्धेन साम्ना ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

शुद्धैरुक्थैर्वावृध्वांसं शुद्धैराशीर्वान्ममत्तु ॥*१*॥

ऋ० तिरथी । क० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथैतो न्विन्द्र-
मिति त्वचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अत्रेतिहास-
माचक्षते—पुरा किलेन्द्रा वृषादिकान् असुरान् हत्वा ब्रह्म-
हत्यादिदोषिणात्मानमपरिशुद्धमित्यमन्यत अथ तद्दोषपरि-
हारार्थं तदेन्द्र ऋषीनवाचत्—ययमपूतं मां युष्मदीयेन
साम्ना शुद्धं कुरुतंति । ततस्ते च शुद्धत्वात्पादकेन साम्ना
शस्त्रैश्च परिशुद्धमकार्षुः । पश्चात् पूतायेन्द्राय यागादिकर्मणि
सोमादीनि हवींषि च प्रादुरिति । एषोऽर्थः शाक्यायनक-
ब्राह्मणे प्रतिपादितः—“इन्द्रो वा असुरान् हत्वाऽपूत इवा-
रेभ्यो अमन्यत सोऽकामयत शुद्धमेव मा सन्तं शुद्धेन साम्ना
स्तुरिति स ऋषीनब्रवीत् स्तुतमेति । तत एव ऋषयः सामा-
पश्यन् तेनास्तुवन्नेतो न्विन्द्रमिति ततो वा इन्द्रः पूतः शुद्धो
मेधोऽभवदिति । तथा च अस्या ऋचोऽयमर्थः—ऋषयः
परस्परं ब्रुवन्ति—“नु” क्षिप्रम् “एत उ” आगच्छतैव ।
आगत्य च “शुद्धेन” शुद्धत्वात्पादकेन साम्ना, तथा “शुद्धैः” शुद्धि-
हेतुभिः “उक्थैः” शस्त्रैश्च इन्द्रम् शुद्धमपापिनं कृत्वा “स्तवाम”
स्तुयाम । ततः “साम्ना” शस्त्रैश्च “वावृध्वांसं” पापराहित्येन
वर्द्धमानं तमिममिन्द्रं “शुद्धैः” शुद्धत्वात्पादकेर्गव्यादिभिः
“आशीर्वान्” आश्रयणवान् “इन्द्रसीरः (८, २, १५)”—
इति मनुषो वत्वम्, तादृशः सोमः “ममत्तु” तमिन्द्रं मादयतु
मादयतंश्चान्दसः (२, ४, ७६) श्रुः ॥

“शुद्धैराशीर्वान्” “शुद्ध आशीर्वान्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र शुद्धो न आ गहि शुद्धः शुद्धाभिरुतिभिः ।

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
शुद्धो रयिं नि धारय शुद्धो ममद्धि सोम्य ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “शुद्धः” अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं “नः” अस्मान् “आ गहि” आगच्छ “शुद्धाभिः” ऊतिभिः ऊतयो मरुतः अवन्ति सर्वत्र गच्छन्तीति वा तेषुपि सामभिः शस्त्रैश्च परिपूताः तैः मरुद्भिः सह “शुद्धः” पापरहितः त्वम् आगहि । आगत्य च “शुद्धः” त्वं “रयिं” धनं अस्मासु “निधारय” नितरां स्थापय । किञ्च हे “सोम्य !” सोमार्ह ! “शुद्धः” त्वं “ममद्धि” सोमिन माद्य मदी हर्षे (दि० प०) लोटि “बहुलच्छन्दसि (२, ४, ७६)” —इति शपः स्रुः ॥

“ममद्धिसोम्य” “ममद्धिसोम्य”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्र शुद्धो हि नो रयिं शुद्धो रत्नानि दाशुषे ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
शुद्धो वृत्राणि जिघ्रसे शुद्धो वाजं सिषामसि

॥*३*॥ [६]

अथ तृतीया । हे “इन्द्र !” “शुद्धः हि”—अवधारणे शुद्ध एव त्वं “नः” अस्मभ्यम् “रयिं” धनं प्रयच्छ । तथा “शुद्धः” त्वं “दाशुषे” हविर्दत्तवते यजमानाय “रत्नानि” रमणीयानि कनकगवादीनि देहि । ततः “शुद्धः” पापरहितः त्वं “वृत्राणि” अपामावरकान् कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् पापानि वा “जिघ्रसे” हंसि । ततः “शुद्धः” शत्रून्हननदीप-

परिहाराय अस्मदीयैः सामभिः शस्त्रैश्च परिशुद्धस्त्वं वाजमन्-
मस्मभ्यं 'सिषाससि' प्रदातुमिच्छसि यदा यदा शत्रुनहं हन्यां
तदा तदा शुद्ध्युत्पादकैः सामभिः शस्त्रैश्च यूयं मां परिशुद्धं
कुरुतेत्येवमस्मभ्यं धनमन्नञ्च दातुमिच्छमीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थं प्रकाशे उत्तरायणस्य द्वादशस्याध्यायस्य तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

३ १

२२

३ २ ३ १

२ ३ १ २

अग्ने स्तोमं मनामहे मिध्रमद्य द्विविस्पृशः ।

३ १ २

३ १ २

देवस्य द्रविणस्यवः ॥*१*॥

ऋ० सुतम्बरः । क० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थ-
खण्डे—अग्नेस्तोममिति तृचात्मकं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
“द्रविणस्यवः” द्रविणं धनमिच्छन्ती वयं “द्विविस्पृशः” सूर्य-
रूपेण आकाशं व्याप्नुवतो “देवस्य” द्योतमानस्य “अग्नेः”
“मिध्रं” पुरुषार्थानां साधकं “स्तोमं” स्तोत्रम् “अद्य” अस्मि-
न्नहनि “मनामहे” ब्रूमः ॥ १ ॥

३ १ २

३

२ ३

२ ३

१

२२ ३ २

अग्निर्जुषत नो गिरा हीता यो मानुषेषुवा ।

१

२ ३ २ ३

१ २

स यक्षद्वैव्यं जनम् ॥*२*॥

*अथ द्वितीया । “हीता” देवानामाह्वाता होमनिष्पादको
वा “यः” “अग्निः” “मानुषेषु” “आ” वसति । “सः” अग्निः
“नः” अस्माकं “गिरः” स्तुतीः “जुषत” सेवताम् “सः”
अग्निः “द्वैव्यं जनं” देवसम्बन्धिनं जनं “यक्षत्” यजतु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः ।

१ २ ३ १ २
त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥*३*॥ [१०]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “जुष्टः” सर्वदा प्रीतः
“वरेण्यः” सर्वैर्वरणीयः “होता” त्वं “सप्रथाः असि” सर्वतः
पृथुर्भवसि तथा ऋ यास्कः—“सप्रथाः सर्वतः पृथुः (निरु०
नै० ६, ७)”—इति । किञ्च, सर्वं यजमानाः “त्वया” साध-
नेन “यज्ञं” “वि तन्वते” ॥ ३ ॥ [१०]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अभि त्रिपृष्ठं वृषणं वयोधाम-

३ १ २ ३ १ २
ङ्गोषिणमवावशन्त वाणीः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १
वना वसानो वरुणो न सिन्धुर्वि

२ ३ १ २ ३ १ २
रत्नधा द्यते वाय्याणि ॥*१*॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अभित्रिपृष्ठ-
मिति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “त्रिपृष्ठं”
त्रौणि पृष्ठगनि स्तोत्राणि सवनानि वा यस्य स तथोक्तं
“वृषणं” वर्षकं “वयोधाम्” अन्नस्य दातारम् “अङ्गोषिणम्”
आघोषवन्तं सोममभिलक्ष्य “वाणीः” स्तोतृणां वाचः “अभ्य-
धावशन्त” शब्दायन्ते । “वना” वनानि उदकानि “वसानः”
आच्छादयन् “वरुणो न” वरुणो यथा सिन्धूनाच्छादयति
तद्वत् । “सिन्धुः” स्यन्दनशैलः, “रत्नधाः” रत्नानां दाता
सोमः “वाय्याणि” धनानि “द्यते” प्रयच्छति स्तोत्रभ्यः ॥

“अङ्गोषिणम्” “अङ्गूषाणाम्”—इति पाठौ, “सिन्धुः”—
“सिन्धून्”—इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
शूरग्रामः सर्ववीरः सहावान्

१ २ ३ १ २ ३ १ २
जेता पवस्व सनिता धनानि ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
तिग्मायुधः क्षिप्रधन्वा समत्

२ २ ३ १ २ २ ३ १ २
स्वषाठः साह्वान् पृतनासु शत्रून् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं “पवस्व” । कीदृशस्त्वम् ?
“शूरग्रामः” शूराणां ग्रामः सङ्घो यस्य सः, “सर्ववीरः” सर्व
वीरा यस्य स तथोक्तः, “सहावान्” सहनवान् “जेता” जय-
शीलः “सनिता” सम्भक्ता “धनानि” धनानां, “तिग्मायुधः”
तीक्ष्णप्रहरणसाधनः, “क्षिप्रधन्वा” क्षिप्रसहनशीलधन्वा,
“समत्सु” संग्रामेषु “अषाढः” असोढा, “साह्वान्” अभिभवन् ।
कुत्र ? “पृतनासु” शत्रुसेनासु । कान् ? “शत्रून्” ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
उरुगव्यतिरभयानि कृण्वन्त-

३ १ २ २ ३ १ २
समीचीने आ पवस्वा पुरम्भी ।

३ १ २ २ ३ २ ३ १
अपः सिपासनुषसः स्वाशर्गाः

२ २ ३ २ ३ १ २
सच्चिक्रदो महो अस्मभ्यं वाजान् ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । हे सोम ! “उरुगव्यतिः” विस्तीर्णमार्गः

त्वम् “उभयानि” स्तोत्रेभ्यः “कखन्” कुर्वन्, “पुरन्धी” इमे
 द्यावापृथिव्यौ “समौचीने” सङ्गते कुर्वन्, “आ पवस्व”
 आक्षर । “अपः” “उषसः” “स्वः” आदित्यं “गाः” रश्मीश्च
 “सिषासन्” पुत्र्यर्थं सम्भक्तुमिच्छन् “सच्चिक्रदः” संक्रन्दसे ।
 “महः” महतः महान्ति “वाजानि” अन्नानि अन्नभ्यं दातु-
 मिति शेषः ॥ ३१ ॥ [११]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वमिन्द्र यशा असृजौषी शवसस्पतिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वं वृत्राणि हृष्यप्रतीन्येक द्रुत्पूर्वनुत्तश्चर्षणीधृतिः

॥*१*॥

ऋ० नृमेधः पुरुमेधो वा । छ० वृहती । दे० अश्विद्वयम् । अथ
 त्वमिन्द्रेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र”
 “त्व” “शवसस्पतिः” शवसोऽन्नस्य बलस्य वा पालयिता,
 “ऋजौषी” ऋजौषोऽभिषुतः सोमः तद्दान्, त्वं “यशा असि”
 यशस्वी भवसि । कथमस्य यशस्वित्वं ? तदाह—“अप्रतीनि”
 बलिभिरपि अप्रतिगतानि “वृत्राणि” रक्षांसि “अनुत्तः”
 अन्यैर्न तुमशक्यः त्वम् “एकदत्” एकएव असहाय एव “चर्षणी-
 धृतिः” रक्षित्वेन यजमानादिमनुष्याणां धारकः “पुरु” बहुलं
 यथा भवति तथा “हंसि” सम्पहरसि । अतएव अस्य यश-
 स्वित्वम् ।

“शवसस्पतिः”-“शवसस्पते”—इति पाठी, “एक इत्पूर्व-
 नुत्तश्चर्षणीधृतिः”—“कइदनुत्ताचर्षणीधृता”—इति च ॥ १ ॥

१ २ ३ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तमु त्वा नूनमसुर प्रचेतसं राधो भागमिवेमहे ।

यष्टृतमं “त्वा” त्वां “वहमहे” वृणीमहे सम्भजामहे । कीदृशं
त्वाम् ? “देवता” देवेषु मध्ये “देवम्” अतिशयेन टानादि-
गुणकम्, “होतारं” देवानामाह्वातारम्, “अमर्त्यम्” अवि-
नाशनम्, “अस्य” “यज्ञस्य” यागस्य “सुक्रतुं” सुष्ठु कर्त्ता-
रम् ॥ १ ॥

३ १ २२. ३ १ २ ३ १
अपां नपातं सुभगं सुदौ-

२ ३ २ ३ १ ०
दितिमग्निम् श्रेष्ठशोचिषम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
स नरे मित्वस्य वरुणस्य सो

३ २ ८ ३ १ २ ३ ५
अपामा सुम्नं यजते दिवि ॥*२*॥ [१३]

अथ द्वितीया । “ऊर्जः” अन्नस्य “नपातं” न पातयितारं
यद्वा, नपारं चतुर्थं हविर्लक्षणेनान्नेन आपो जायन्ते, अद्वा-
शौषधिवनस्पतयस्तेभ्य एष जायत इति चतुर्थत्वम् । “नभ्रा-
न्नपात् (६, ३, ७५)”—इति नल् प्रकृतिभावः “सुभगं”
शोभनधनं “सुदौदिति” सुष्ठु दौदयन्तं “श्रेष्ठशोचिषं” प्रशस्य-
तमतेजस्कम् अग्निं स्तीमोति शेषः । स तादृशोऽग्निः “नः”
अस्मदर्थं “दिवि” द्योतमाने देवयजने द्युलोके वा “मित्वस्य”
देवस्य “वरुणस्य” च “सुम्नं” सुखम् “आ” अभिलक्ष्य “यजते”
यजतु । तथा सोऽग्निं, “अपाम्” अद्देवतानाञ्च सुम्नमभि-
यजतु ॥ २ ॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे सप्तरायस्य द्वादशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥५॥

१ २ ३ २७ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

यमग्ने पृत्सु मर्त्यमवा वाजेषु यं जुनाः ।

२३ ३ १ २ ३ १ २

स यन्ता शश्वतीरिषः ॥*१*॥

ऋ० शनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ पञ्चम-
खण्डे—यमग्ने इति त्वास्मिन् प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“अग्ने !” “पृत्सु” संग्रामेषु “यं” “मर्त्यं” यजमानम् “अवाः”
अवमि रक्षसि, “यं” पुरुषं “वाजेषु” संग्रामेषु “जुनाः”
प्रेरयसि “सः” नरः यजमानः “शश्वतीरिषः” नित्यान्यन्नानि
“यन्ता” नियन्तुं समर्था भवति पृत्सु,—“पदादिषु मांस्यत्सू-
नामुपसङ्ग्रहानम् (६, १, ६३)”—इति पृतनाशब्दस्य पदा-
देशः “सावेकाच (६, १, १६८)”—इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
अवाः—आवः अकाराकारयोर्विपर्ययः, यद्वा लेख्यडागमः,
“इतश्च (३, ४, ८७)”—इति सिप इकारलोपः । जुनाः—
जु इति गत्यर्थः सौत्रो धातुः, लङ्, सिप्, क्रादिभ्यः श्ना ;
“बहुलच्छन्दस्य माङ्योर्गऽपि (६, ४, ७५)”—इत्यडागमा-
भावः ; यदृत्तयोगात् (८, १, ३०) अनिघातः । यन्ता—
तनो निच्चादाद्युदात्तत्वम् (६, १, १८७) । शश्वतीः—“उर्गि-
तश्च (४, १, ६)”—इति डौप् ॥ १ ॥

१ २

३ १ २२

न किरस्य सहन्त्य पर्येता कयस्य चित् ।

१ २

३ १ २

वाजो अस्ति श्रवाय्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सहन्त्य !” शत्रूणामभिभवनशीलाम्ने !
“अस्य” त्वङ्गत्तस्य यजमानस्य “कयस्यचित्” कस्यापि “पर्येता

नकिः” आक्रमिता नास्ति । किञ्चास्य यजमानस्य “अवाय्यः”
अवणौयः “वाजः अस्ति” बलविशेषोऽस्ति कयस्य—यकारोप-
जनम्हान्दसः । अवाय्यः “शुद्धिस्त्वृहृगृहृभ्य आय्यः”—
इत्याय्यप्रत्ययः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

स वाजं विष्वचर्षणिरर्वङ्गिरस्तु तरुता ।

१ २ ३ १ २

विप्रेभिरंस्तु सनिता ॥*३॥ [१४]

अथ तृतीया । “विश्वचर्षणिः” सर्वैर्मनुष्यैरुपेतः “सः”
अग्निः “अर्वङ्गिः” अश्वैः “वाजं” मग्यामं “तरुता” तारयिता
“अस्तु” “विप्रेभिः” मेधाविभिः ऋत्विग्भिः सहितः तुष्टोऽग्निः
“सनिता” फलस्य दाता अस्तु, विश्वचर्षणिः—विश्वे चर्षणयः
अस्य “बहुव्रीहौ विश्वं मज्ज्ञायाम् (६, २, १०६)”—इति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् । अर्वङ्गिः—ऋ गतौ (भ्वा० प०), “अन्ये-
भ्योऽपि दृश्यते (३, २, ७५)”—इति वनिप्, भिसि “अर्वण-
स्त्रसावनजः (६, ४, १२७)”—इति नकारस्य ल इत्ययमा-
देशः । तरुता—तृ प्लवनतरणयोः (भ्वा० प०), अस्मात्
“असितस्कभित (७, २, ३४)”—इत्यादौ लन्नन्तो निपा-
तितः, निपातनादेवेकारस्योत्वम् ॥ ३ ॥ [१४]

३ १ २ ३ १ २ ३

साकमुक्षो मर्जयन्त स्वसारो

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

दश धीरस्य धीतयो धनुवीः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ २ ३

हरिः पर्यद्रवज्जाः सूर्यस्य

१ २ ३ १ २ २ ३ २

द्रोणं ननक्षे अत्यो न वाजी ॥*१॥

ऋ० नोधाः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ साकमुच्च
इति ढचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “साकमुच्चः”
सह युगपत् सिञ्चन्त्यः उक्त सेचने (भ्वा० प०) क्विपि रूपम्,
तादृश्यः “स्वमारः” कर्मकरणार्थम् इतस्ततः सुष्ठु गच्छन्त्यः
अङ्गुलयः “मर्जयन्त” सोमं शोधयन्ति मृजू शोधनालङ्करणयोः
(अदा० प०) । तथा “दश” दशसङ्ख्याकाः “धीतयः”
अङ्गुलिनामैतत् अङ्गुलयः (निघ० २, ५, ७) “धीरस्य” समर्थस्य
प्राज्ञस्य वा देवेर्ध्यातव्यस्य काम्यमानस्य वा सोमस्य “धनुत्रीः”
प्रेरयित्तयो भवन्ति । ततः “हरिः” हरितवर्णः सोमः “सूर्यस्य”
“जाः” प्रादुर्भूता जाया दिशः ताः “पर्यद्भवत्” परितो
गच्छति सूर्यस्य तेजसा हि आविर्भवन्तीति दिशः तस्य जाया-
त्वम् “अत्यः” अतनशीलः “वाजो न” अश्व इव स्थितः सोमः
“द्राणं” द्रोणकलशं “ननत्ते” व्याप्नोति नक्षत्रिव्याप्तिकर्मा
(निघ० २, १८, २) ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १
सं मातृभिर्न शिशुर्वावशानो

२ २ ३ १ २ ३ २
वृषा दधन्वे पुरुवारो अङ्घ्रिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
मर्यो न योषामभि निष्कृतं

२ २ ३ १ २ ३ १ २
यन्त्सं गच्छते कलश उस्त्रियाभिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वावशानः” देवान् कामयमानः “वृषा”
कामानां वर्षकः अतएव “पुरुवारः” बहुभिर्वरणीयः सोमः
“अङ्घ्रिः” मातृभूताभिः वसतीवरौभिः “सं दधन्वे” सन्धार्यते ।
तत्र दृष्टान्तः—“मातृभिर्न शिशुः” कामयमानः पुत्रो यथा

माहृभिः पयःप्रदानेन संस्वार्यते धवि गत्यर्थः (भा० प०)
कर्मणि लिटि रूपम् “मर्थो न” मनुष्यो यथा “योषां” युव-
तिम् अभिगच्छति तद्वत्, “निष्कृतं” संस्कृतं स्वस्थानम्
“अभियन्” अभिगच्छन् “कलशे” द्रोणाभिधाने “उसि-
याभिः” अङ्गिः गोर्विकारैः क्षीरादिभिर्वा “मङ्गच्छते” गमे-
रकर्मकात् “समोणम्यृच्छिभ्याम् (१, ३, २६)”—इत्यात्मने-
पदम् ॥ २ ॥

३१ ३२ ३ ३ ३ १ २ २
उत प्र पिप्य ऊधरघ्नाया

२ ३ १ २
इन्दुर्धाराभिः सचते सुमेधाः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ६ १
मूर्धानं गावः पयसा चमृष्वभि

२ ३ १ २ ३ २ ३ ३
श्रीणान्ति वसुभिर्न निक्तैः ॥ *३* ॥ [१५]

अथ तृतीया । “उत” अपि च “अघ्नायाः” “अघ्ना”
—इति गो नाम (निघ० २, ११, १) अहन्त्व्याया गोः
“ऊधः” पयःस्थानं सोमः “प्रपिप्ये” औषध्यादिषु सोमः प्रविश्य
प्रकर्षेण आप्याययति प्यायतेर्लिङि “लिङ्यङोश्च (६, १, २६)”
—इति पीभावः “सुमेधाः” शोभनप्रज्ञः सोऽयम् “इन्दुः”
सोमः “धाराभिः” “सचते” समवैति सङ्गच्छते । ततो “गावः”
“चमृषु” चमन्ति भक्षयन्त्यत्र सोममिति चम्वो ग्रहादयः,
तेषु स्थितं “मूर्धानं” समुच्छितमिमं सोमं “पयसा” लटकन
“अभि श्रीणान्ति” अभित आच्छादयन्ति । तत्र दृष्टान्तः—
“निक्तैः” प्रक्षालितैः “वसुभिः न” वस्त्रैः यथा आच्छादयन्ति
तद्वत् ॥ ३ ॥ [१५]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
पिवा सुतस्य रसिनो मत्स्वा न इन्द्र गोमतः ।

३ १ २ ३ १ २
आपिनी बोधि सधमाद्ये

३ २ १ २ ३ १ २
वृधेऽस्मात् अवन्तु ते धियः ॥*१*॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ पिवा-
सुतस्येति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्,—तत्र प्रथमा । हे
“इन्द्र !” “रसिनः” रसवतः “गोमतः” गोर्विकारैः पयःप्रभृ-
तिभिः अपणद्रव्यैर्युक्तस्य “नः” अस्मादीयस्य “सुतस्य” अभि-
षुतस्य “क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्”—इति कर्मणः सम्प्रदानत्वाच्च-
तुर्थ्यर्थे (२, ३, ६२)—षष्ठी ईदृशं सोमं “पिब”, पीत्वा च
“मत्स्व” तप्तो भव । अपि च त्वं “सधमाद्ये” सह मादयि-
तव्ये महितैरस्माभिस्त्पर्षितव्ये सोमे “आपिः” आपयिता
वन्सुः मन् “नः” अस्माकं “वृधे” वर्द्धमानाय “बोधि” बध्यस्व
“ते” त्वदीया “धियः” बुद्धयः अनुग्रहात्मिकाः “अस्मान्”
स्तौतृन् “अवन्तु” रक्षन्तु ॥

“सधमाद्ये” “सधमाद्यः”—इति पाठी ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
भूयाम ते सुमतौ वाजिनो वयं मा न स्तरभिमातये ।

३ ० ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अस्मां चित्राभिरवतादभिष्टिभिरा नः सुम्नेषु यामय

॥*२*॥ [१६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” तव “सुमतौ” शोभनायां बुद्धौ
अनुग्रहबुद्धौ “वाजिनः” हविषन्तो वयं “भूयाम” वर्त्तमाना

भवाम “अभिमातये” अभिमन्यत इत्यभिमांतिः शत्रुः तस्मै तदर्थं “नः” अस्मान् “मा स्तः” माहिंसीः स्तृङ् हिंसायाम् (ऋ० प०) माङि लुङि छान्दसञ्च लुक् । अपि तु “अभि-
ष्टिभिः” अभ्येषणीयाभिः प्रार्थनीयाभिः “चित्राभिः” चायनी-
याभिः बहुविधाभिर्वा त्वदीयाभिः “ऊतिभिः” “अस्मान्”
“भवतात्” अवरक्षणे (भ्वा० प०) । तथा “नः” अस्मान्
“सुखेषु” सुखेषु, “आयामय” आयतान् कुरु सर्वदा सुखिन
एव कुरु ॥ २ ॥ [१६]

१ २ ३ २ ३ १ २
त्रिरस्मै सप्त धेनवा दुदुङ्गिरे

३ २ ३ १ २ ३ १ २
सत्यामाशिरं परमे व्योमनि ।

३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३
चत्वार्यन्या भुवनानि निर्णिजे

१ २ ३ २ ३ १ २ २
चारूणि चक्रे यदृतेरवर्धत ॥*१*॥

ऋ० रेणुः । छ० जगती । दे० सोमः । अथ त्रिरस्मै
सप्तैति छत्वात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “परमे व्योमनि”
विविधमोक्षमवनं गमनं देवानामत्रेति व्योम यज्ञः, तस्मिन्
स्थिताय यद्वा परमे व्योमनि अन्तरिक्षे वर्त्तमानाय “त्रिः सप्त”
एकविंशतिसङ्ख्याकाः “धेनवः” प्रौणयित्प्रो गावः “सत्यां”
यथार्थभूतम् “आशिरम्” आश्रयमाणं “दुदुङ्गिरे” दुहति ।
यद्वा, त्रिःसप्त द्वादशमासाः पञ्चर्त्तवः त्रय इमे लोका असा-
वादित्य एकविंश इति, एतैः सर्वैः सह गोषु उत्पद्यते तद्वावो
दुहन्तीति । किञ्चायं सोमः “अन्या” अन्यानि “चत्वारि”

“भुवनानि” उदकानि वसतीवरीस्तिस्त्रैकधना इति, तानि चतुःसङ्ख्याकानि “चारुणि” कल्याणानि उदकानि “निर्णिजे” निर्णेजनाय परिशोधनाय वा “चक्रे” करोति । “यद्” यदा अयम् “ऋतैः” यज्ञैरेव “वर्धितः” वर्धितवान् तदा करोति ।

“दुदुङ्गिये,” “दुदुङ्गे,” इति “परमे व्योमनि” “पूर्वे व्योमनि” इति च पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ ३ १२ ३ १ २

स भक्ष्यमाणो अमृतस्य चारुण

३ २४ ३ १ २ ३ १ २

उभे द्यावा काव्येना वि शश्रथे ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३

तेजिष्ठा अपो मंहना परि व्यत

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

यदी देवस्य श्रवमा सदो विदुः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “सः” “भक्ष्यमाणः” “चारुणः” कल्याणस्य “अमृतस्य” उदकस्य “क्रियाग्रहणमिति कर्मणः सम्प्रदानसञ्ज्ञा, “चतुर्थर्थं बहुलम् (२, ३, ६२)”—इति षष्ठी चारुदकं भक्ष्यमाणः इकारलोपश्छान्दसः (३, ४, ६७) भिष्यमाणः यष्टृभिः याच्यमानः सन् “उभे” “द्यावा” द्यावादेशस्य द्वन्द्वे विहितत्वात् उत्तरपदाभावेऽपि द्वन्द्वः प्रतीयते उभे द्यावा-पृथिव्यौ “काव्येन” कविकर्मणा “विशश्रथे” विवृते करोति यज्ञनिमित्तेन प्रत्नेनोदकेन सम्पूरयतीत्यर्थः । किञ्च “तेजिष्ठाः” अतिशयेन दौसानि “अपः” उदकानि “मंहना” महत्त्वेन “परिव्यत” वरणार्थं परित आच्छादयति । “यदि” यदा ऋत्विजः “देवस्य” द्योतमानस्य सोमस्य “सदः” स्थानं

“अवसा” हविषा युक्ताः सन्तः “विदुः” यागार्थं जानन्ति खभन्ते तदा परित आहृणोतीति । विदुः ज्ञाने (अदा० प०)

“सिजभ्यस्त (३, ४, १०८)”—इति भर्जुसादेशः ।

“भक्षमाणः”—“भिक्षमाणः”—इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ते अस्य सन्तु केतवोऽमृत्यवो-

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ऽदाभ्यासो जनुषी उभे अनु ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

येभिर्नृम्णा च देव्या च पुनत

२१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

आदिद्राजानं मनना अगृभ्णत ॥ ३ ॥ [१७]

अथ तृतीया । “अस्य” एतादृशस्य सोमस्य “केतवः” प्रज्ञापकाः सर्वैश्यायनीया रश्मयः । कीदृशाः ? “अमृत्यवो” मरणधर्मरहिताः अतएव “अदाभ्यासः” “दमेद्येति वक्तव्यम् ७, ३, ६८ वा०)”—इति ख्यत् परैरहिंस्यास्ते तादृशा अस्य रश्मयः “उभे” “जनुषी” जन्मना स्थावरजङ्गमात्मके द्वे “अनु” लक्ष्मीकृत्य “सन्तु” रचन्तु । औषधीनामयं सोमो रेतो निषिञ्चति यत्रे मनुष्याणाञ्च धाराः स्रवन्ति खलु । सोऽयं “येभिः” येः केतुभिः “नृम्णा” नृम्णानि बलानि “देव्या” देवार्हाणि चाक्षानि “पुनते” प्रेरयति । “आदित्” अभिषवानन्तरमेव “राजानं” सोमं “मनना” मननीयाः स्तुतयः “अगृभ्णत” परिगृह्णन्ति प्राप्नुवन्तोत्यर्थः “हृग्रहोः”—इति कान्दसो भकारः ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उग्रराश्वस्य द्वादशस्याध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

३ २ ३ २ ३क २र ३ २
अभि वायुं वीत्यर्षा गृणानो३

२ ३ १ २र ३ १ २

ऽभि मित्रावरुणा पूयमानः ।

३ १ २र ३ १ २ ३ २ ३

अभी नरं धीजवनं रथेष्ठाम-

२ ३ १ २ ३ १ २

भीन्द्रं वृषणं वज्रबाहुम् ॥*१*॥

ऋ० कुत्सः । कृ० त्रिष्टुष् । दे० सोमः । अथ षष्ठे खण्डे—
अभिवायुमिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
सोम ! “गृणानः” स्तूयमानस्त्वं “वीति” । “सुपांसुलुक्”—
इति चतुर्थ्याः पूर्वसवर्णदोषः । वीत्यै पानाय । “वायुम्”
“अभ्यर्ष” अभिगच्छ । तथा पवित्रेण “पूयमानः” त्वं “मित्रा-
वरुणा” मित्रावरुणौ च पानाय “अभि” गच्छ । किञ्च “नरं”
सर्वस्य नेतारं, “धीजवनं” बुद्ध्या समं वेगं कुर्वाणं, “रथेष्ठां”
रथे तिष्ठन्तम् अनेनाश्विनावभिधीयेते ; एकवचनन्तु प्रत्येक-
विवक्षया समुदायविवक्षया वा ; एतादृशावश्विनौ चाभि-
गच्छ । तथा “वृषणं” कामानां वर्षकं “वज्रबाहुं” वज्रयुक्त-
हस्तम् “इन्द्रं” च त्वं पानाय “अभि” गच्छ ॥ १ ॥

३ १ २र ३ १ २ ३ २

अभि वस्त्रा सुवसनान्यर्षाभि

३ २ ३ १ २ ३ १ २

धेनूः सुदुघाः पूयमानः ।

३ २ ३ १ २र ३ १ २ ३

अभि चन्द्रा भर्तवे नो हिरण्या-

१ २ ३ १ २

भ्यश्वानृथिनो देव सोम ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे “सोम !” त्वम् अस्माकं “सुवसनानि” सुपरिधानानि “अभ्यर्ष” अभिगमय यद्वा, सुवसनानि शोभनवस्त्रसहितानि “वस्त्रा” वस्त्राण्याच्छाटकानि धनानि “अभि” गमय । किञ्च “पूयमानः” पवित्रेण त्वं “सुदुघाः” सुष्ठु पयसो दोग्ध्रोः “धेनूः” नवप्रसूतिका गाः “अभि” प्रापय । अपि च “चन्द्रा” चन्द्राणि आह्लादकानि “हिरण्यानि” “भर्तृवे” भरणाय पोषणाय “नः” अस्माकम् “अभि” गमय । तथा हे “देव !” स्तोतव्य ! हे “सोम !” “रथिनः” रथवतः अश्वान् अस्माकम् “अभि” प्रापय ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २२ ३ २७

अभी नो अर्ष दिव्या वसून्यभि

३ १ २ ३ १ २ .

विश्वा पार्थिवा पूयमानः ।

३ २७ ३ १ २ ३ १ २ ३ क २२ ३ १ २ ३ १ २

अभि येन द्रविणामश्रवामाभ्यर्षेयं जमदग्निवन्नः

॥ ३ ॥ [१८]

अथ तृतीया । हे सोम ! पवित्रेण “पूयमानः” त्वं “दिव्या” दिव्यानि दिवि भवानि “वसूनि” धनानि “नः” अस्माकम् “अभ्यर्ष” अभिगमय । तथा “पार्थिवा” पार्थिवानि पृथिव्यां भवानि “विश्वा”-विश्वानि सर्वाणि धनान्यभिगमय । तथा “येन” त्वदीयेन सामर्थ्येन “द्रविणं” धनं “वयम्” “अश्रवाम” अभिव्याप्याम तत् सामर्थ्यम् “अभि” गमय । किञ्च “अर्षेयम्” ऋषीणासृषिपुत्राणां योग्यं धनं “जमदग्निवत्” जमदग्नेर्यथा त्वं प्रापय एवं “नः” अस्माकमपि अभ्यर्ष यद्वा, आर्षेयम्, ऋषीणां योग्यं मन्त्रं जमदग्नेः स्वभूतं मन्त्रं

यथा स्वादुतमम्, अकार्षीः एवमस्माकं तादृशं मन्त्रं
स्वादुतमं कुर्वति मन्त्रद्रष्टा स्तोता कुत्सो नाम ऋषिः प्रार्थ-
यते ॥ ३ ॥ [१८]

१ २२

३ १ २

३ १ २

यज्जायथा अपूर्व्यं मघवन्वृत्रहत्याय ।

१ २

३ १ २

३ १ २

३ १ २

२ २

तत्पृथिवीमप्रथयस्तदस्तभ्ना उतो दिवम् ॥*१*॥

ऋ० प्रियमेधः । क० अनुष्टुप् तथा वृहती कन्दसी ।
दे० अश्विद्वयम् । अथ यज्जायथा इति तृचात्मकं द्वितीयं
सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “अपूर्व्यं !” त्वत्तो व्यतिरिक्तेन पूर्वेण
वर्जित ! हे “मघवन् !” मंहनीयधनवन् ! “इन्द्र !” “वृत्र-
हत्याय” वृत्रहननाय “यद्” यदा त्वं “जायथाः” उत्पन्नः
प्रादुर्भूतोऽसि “तत्” तदानीमेव “पृथिवीं” प्रथमानां भूमिम्
“अप्रथयः” प्रथितां वृद्धामकरोः । “उत” अपि च “तत्”
तदानीमेव “दिवं” द्युलोकम् अन्तरिक्षेण “अस्तभ्नाः” निरु-
द्धामकार्षीः एतादृशं वीर्यं त्वदन्यस्य न सम्भवतीत्यर्थं द्योतयि-
तुमपूर्व्येति पदम् ॥

“उतोदिवम्” “उतद्याम्”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २

३ १ २

३ २ ३ २

३ १

२ २

३ १

२ २

तत्ते यज्ञो अजायत तदर्कं उत हस्त्रातिः ।

१

२ २

३ १ २ ३

२ ३ २ ३

३ १ २

३ १ २

३ १ २

तद्विष्वमभिभूरसि यज्जातं यच्च जन्वम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “यद्” यदा त्वम् अजायथाः
तदानीं “ते” त्वदर्थं “यज्ञः” अग्निष्टोमादिः “अजायत” सोम-
पानार्थमभूत् । “उत” अपि च “तद्” तदानीं “हस्त्रातिः”
हस हसने (भा० प०) हासकारौ प्रीत्यर्थं क्रियमाणो हर्ष-

सूचको द्वितीयमन्त्रोऽपि अजायत । किञ्च तदा “यद्” “जातं”
भूतजातं “यञ्च” “जन्वम्” कृत्यार्थं त्व-प्रत्ययः जनितव्यं
विश्वमस्ति “तत्” “विश्वं” सर्वम् “अभिभूः असि” स्वमहिम्ना
अभिभूतवानसि ॥ २ ॥

३ १ २ २१ २२३ १ २४ ३ २
आमासु पक्वमेरय आ सूर्य्यो रोहयो दिवि ।

३ १ २२ ३ ० ३ ० ३ १ २ ३ २
घर्मं न सामं तपता सुवृक्तिभिर्जुष्टं गिर्वणसे बृहत्
॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “आमासु” अपक्वासु गोषु
“पक्व” पयः “ऐरयः” प्रैरय तथा च मन्त्रः—“आमासुचिह-
धिषे पक्वमन्तः” इति । किञ्च, “दिवि” द्युलोके “सूर्य्यम्”
“आरोहयञ्च” पूर्वं पणयो नामासुरा अङ्गिरसां गा अपहृत्य
अन्धकारावृते कस्मिंश्चित् पर्वते स्थापितवन्तः, ततोऽङ्गिरसः
इन्द्रं स्तुत्वा गाः पुनरस्मभ्यमाहरेति तैरुक्तम् इन्द्रो गवां
स्थानं तमसावृतं दृष्ट्वा तत्र गोप्रदर्शनाय द्युलोके सर्वप्रकाशकं
सूर्य्यमारोहितवान् स्थापितवानसि “चादिलोपे विभाषा
(८, १, ६२)”—इति पूर्वस्य ऐरय इत्यस्य न निघातः । अथ
परोक्षकृतोऽर्चः—हे स्तोतारः ! “सुवृक्तिभिः” शोभनाभिः
स्तुतिभिः “तपत” इन्द्रं तीक्ष्णो कुरुत इन्द्रं स्तुतिभिः प्रवर्द्धय-
तेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः—“घर्मं न” यथा घर्मं दीपनशीलं प्रवर्गं
“सामन्” । “सुपांसुलुक्”—इति तृतीयाया लुक् । सामर्भिः
यथा तपन्ति तद्वत् । ततः “गिर्वणसे” गौर्भिर्वननीयायेन्द्राय
“लुष्ट” प्रीतिकरं पर्याप्तं वा “बृहत्” महत् बृहदाख्यं वा
“साम” गायत ॥ ३ ॥ [१६]

१ २२ ३ २३ १ २ ३ १ - २२
मत्स्यपायि ते महः पात्रस्येव हरिवो मत्सरो मदः ।

१२ ३ २३ १२३ १ २ ३ १ २
वृषा ते वृष्णा इन्दुर्वाजी सहस्रसातमः ॥*१*॥

ऋ० अगस्त्यः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ मत्स्य-
पायीति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “हरिवः !”
हरिभ्यां तद्वन्निन्द्र ! “महः” महान् पूज्योऽयं सोमः “पात्रस्येव”
पात्रेणैव सोमपात्रेण यथा धार्यते सोमः, तत्सदृशेन “त्वया ते”
तृतीयार्थे (३, १, ८५) षष्ठी । यद्वा, “पात्रस्य इव” “ते” तव
स्वभूतः “महः” महान् सोमः इति वा योजना “अपायि”
पीयते आशंसाया विवक्षितार्थत्वात् भूतेऽर्थे प्रयोगः, यतः पिबसि
अतो “मत्सि” माद्यसि मादयस्व वा । पात्रे यथा सोमः पूर्यते,
तथात्यधिकं पिव ; पौत्वा च मादयस्वेत्यर्थः । किञ्च, “वृष्णे”
“ते” अभिमतवर्षित्रे तुभ्यम् । चतुर्थार्थं षष्ठी । “मत्सरः” मद-
साधनः, “मदः” तर्पयिता ; “वृषा” वर्षिता, “इन्दुः” क्लृप्त-
यिता आह्लादकारीत्यर्थः, “वाजी” अन्नवान् ; अन्नकार्यदत्ति-
सद्भावात् अन्नवानित्युच्यते, “सहस्रसातमः” अपरिमितदाह-
तमः सहस्र पुरुष-मन्त्रजन-पर्याप्त-शक्त्यतिशयो वा एवं महा-
नुभावः सोमः सम्पादितः तं पिबेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ २३ ३ २३ १२ -

आ नस्ते गन्तु मत्सरो वृषा मदो वरेण्यः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
सहावाप् इन्द्र सानसिः पृतनाषाडमर्त्यः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “ते” त्वां “नः” अस्मदीयः “मत्सरः”
मर्षणसाधनः सोमः “आगन्तु” आगच्छतु । कौटुशोऽयम् ?
“वृषा” वर्षकः “मदः” तर्पयिता, “वरेण्यः” वरणीयः, “सहा-

वान्” सहायवान् अस्मद्दत्तेन सोमिन सहायवान् सन् । सहसा
बलेन तद्दान् वा । “सानसिः” अस्माभिः सभ्रजनोयः, “घृतना-
घाट्” शत्रुसेनाया अभिभविता “अमर्त्यः” अविनाशी च
भवति ॥ २ ॥

२७

३ १२

३ २३

१२३

१२

त्वꣳ हि शूरः सनिता चोदयो मनुषो रथम् ।

३ २३

१ २

३ २७

३ २३

२ ३

१ २

सहावान्दस्युमव्रतमोषः पात्रं न शोचिषा

॥*३॥ [२०]

इति द्वितीयोऽह्नप्रपाठकः ।

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “त्वꣳ” “हि” खलु “शूरः”
शौर्योपेतः “सनिता” दातासि । अतः “मनुषः” मनुष्यस्य
मे “रथं” रंहणं स्यन्दनं मनोरथं वा स्वर्गगमनमाधनं यज्ञार्थं
रथं वा “चोदयः” प्रेरय । किञ्च त्वं “सहावान्” भूत्वꣳ
‘दस्युम्’ उपक्षयितारम् “अव्रतम्” अकर्माणम् अननुष्ठायि-
नम् “मोषः” दह । किमिव ? “शोचिषा” दीप्त्या ज्वालया
अग्निः “पात्रम्” स्वाधारं पात्रविशेषमिव यागाधिकारी सन्
यो न यजते, तं दहेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदायंप्रकाशे उत्तरायणस्य हादशाध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हाहं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १२ ॥

इति षष्ठस्य द्वितीयोऽह्नप्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तक-श्रीवीर-बुक्क

भूपाल-साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते

माधवीये सामवेदायंप्रकाशे उत्तरायण्ये

हादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यी वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातोर्थ-महेश्वरम् ॥ १३ ॥

अथ तृतीयोऽर्द्धप्रपाठकः ।

त्रयोदशोऽध्याय आरभ्यते ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

पवस्व वृष्टिमा सु नोऽपामूर्मिं द्विन्नस्परि ।

३ १ २ ३ १ २ २

अयच्छ्मा बृहतीरिषः ॥*१*॥

ऋ० कविः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र, प्रथमे खण्डे—पवस्ववृष्टिमिति पञ्चमं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “सोम ! त्वं “दिवः” द्यलोकात् “वृष्टिं” वर्षं “नः” अस्माकं “सु” सुष्ठु “आ पवस्व” समन्तात् चर । एतदेव दर्शयति—“अपाम्” उदकानाम् “जूर्मिं” तरङ्गं “दिवः” “परि” आपवस्व । अपि च “अयच्छ्माः” यच्चरहितानि अनामयानि “बृहतीः” महान्ति “रिषः” अन्नानि आपवस्व ॥ १ ॥

१ ० ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

तथा पवस्व धारया यथा गाव इहागमन् ।

१ २ ३ १ २ ३ २

जन्यास उप नो गृहम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं “तथा” तादृश्या “धारया” “पवस्व” चर । कीदृश्येत्यत्राह—“यथा” यादृश्या त्वदीयया धारया “जन्यासः” जन्याः शत्रुजनपदभवाः “गावः” “इह” अस्मिंल्लोके “नः” अस्माकं सखान्धि “गृहम्” “उप आ गमन्” उपागच्छन्ति ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 घृतं पवस्व धारया यज्ञेषु देववीतमः ।

३ १ २ ३ १ २ २
 अस्मभ्यं वृष्टिमा पत्र ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे सोम ! “यज्ञेषु” “देववीतमः” अति-
 शयेन देवकामः त्वम् “अस्मभ्यं” स्तोत्रभ्यः “घृतम्” उदकं
 “धारया” सम्पासिन “पवस्व” क्षर ; “वृष्टिं” वर्षञ्च “आ-
 पवस्व” ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 स न ऊर्जे व्याश्वयं पवित्रं धाव धारया ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २
 देवासः शृणवन्हि कम् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! “सुतः” अभिषुतस्त्वं “नः”
 अस्माकम् “ऊर्जे” अन्नाय “अश्वयम्” अविमयं “पवित्रं”
 धारया सम्पातेन “विधाव” प्राप्नुहि “देवासः” देवा अपि “हि
 कं शृणवन्” गमनवेलायामुत्पन्नं त्वदीयं शब्दं शृण्वन्तु ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पवमानो असिष्यदद्रक्षां स्यपजङ्घनत् ।

३ २ ३ २ ३ १ २
 प्रब्रवद्रोचयन् रुचः ॥*५*॥ [१]

अथ पञ्चमी । “रक्षांसि” राक्षसाः “अपजङ्घनत्”
 “रुचः” आर्क्षीया दौष्टीः “प्रब्रवत्” पुराणवत् “रोचयन्”
 दौषयन् “पवमानः” सोमः “असिष्यदत्” स्यन्दते ॥ ५ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 प्रत्यस्मै पिपीषते विश्वानि विदुषे भर ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 अरङ्गमाय जग्मयेऽपश्चादध्वने नरः ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ प्रत्यस्मा
 इति चतुर्ऋचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे अध्वर्यो !
 “नरः” नेता यज्ञानां त्वम् “अस्मै” इन्द्राय “प्रति भर” अभि-
 हर सोमं प्रयच्छेत्यर्थः । कौटशायेन्द्राय ? “पिपीषते” पातु-
 मिच्छते “विश्वानि” सर्वाणि वेद्यानि “विदुषे” जानते “अर-
 ङ्गमाय” पर्याप्तगमनाय “जग्मये” यज्ञेषु गमनशीलाय
 “अपश्चादध्वने” दधिगतिकर्मा (निघ० २, १४, ६२) अप-
 श्चाहमनाय सर्वेषामग्रगामिने ॥

“नरः” “नरे”—इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 एमेनं प्रत्येतनं सोमेभिः सोमपातमम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 अमत्रेभिर्ऋजौषिणमिन्द्रं सुतेभिरिन्दुभिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे अध्वर्यवः ! “सोमेभिः” सोमैः करण-
 भूतैः “सोमपातमं” अतिशयेन सोमस्य पातारम् “एनम्”
 इन्द्रम् “आ” अभिमुखं “प्रत्येतन” प्रतिगच्छत “इम्”—इति
 निपातोऽनर्थकः । कौटशमिन्द्रम् ? “अमत्रेभिः” अमत्रैः
 सोमपात्रैः ग्रहचमसादिभिः “ऋजौषिणम्” ऋजौषं शत्रूणा-
 म्पार्जकं बलं, तद्वन्तं, यद्वा, ऋजौषिणमित्युत्तरत्र सम्बन्ध-
 नोयं, “सुतेभिः” अभिषुतैः “इन्दुभिः” सोमैः, “ऋजौषिणं”
 गतसारः सोमः ऋजौषः तद्वन्तम् । अथवा अमत्रैः अपरि-
 मितैरभिषुतैः सोमैः ऋजौषिणम् । ऋजेर्गत्यर्थाद्भाव-
 साधन ऋजौषशब्दः, ततो मत्वर्थीय इनिः, सङ्गतमित्यर्थः ।

एवंविधमिन्द्रं प्रति गच्छतेत्यन्वयः । अन्यं आह—अमत्रेभिः
ग्रहचमसादिगतैः सोमैः ऋजीषिणं बलवन्तमिन्द्रं प्रति-
गच्छतेति ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

यदी सुतेभिरिन्दुभिः सोमेभिः प्रतिभूषथ ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ २

वेदा विश्वस्य मेधिरा धृषत्तन्मिदेषते ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे अध्वर्यवः ! “सुतेभिः” अभिषुतैः
“इन्दुभिः” उन्दनशीलैः दौसैर्वा “सोमेभिः” सोमैः “यदि प्रति-
भूषथ” इन्द्रं प्रति यदि यूयं प्रतिगच्छथ भू प्राप्ती (भा० उ०)
—इत्यस्यैतद्रूपं तदानीं “मेधिरः” मेधावी मेधो यज्ञः (निघ०
३, १७, ४) तद्वा वा स इन्द्रः “विश्वस्य” विश्वं सर्वं भवदीयं
कामं “वेद” वेत्ति जानाति ज्ञात्वा च “धृषत्” शत्रूणां
धर्षकः सन् “तमित्” तं तं काममेव “एषते” प्रापयति ॥३॥

३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अस्माअस्मा इदम्वसोऽध्वर्यो प्र भरा सुतम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

कुवित्समस्य जन्यस्य शर्धतोऽभिशस्तेरवस्वरत्

॥*४*॥ [२]

अथ चतुर्थी । “अस्माअस्माइत्” अस्माएवेन्द्राय नान्यस्मै,
हे अध्वर्यो ! त्वम् “अम्वसः” सोमलक्षणस्मान्नस्य
“सुतम्” अभिषुतं रसं “प्रभर” प्रहर प्रयच्छेति यावत् ।
स चेन्द्रः “समस्य” सर्वस्य जितव्यस्य “शर्धतः” उल्लहमानस्य
शत्रोः “अभिशस्तेः” अभिशंसनात् तत्कृतात् हिंसनात्

“कुवित्” बहुशः “अवस्वरत्” अस्मान् पालयत्वित्यर्थः ॥

“अवस्वरत्” “अवस्वरद्”—इति पाठौ ॥ ४ ॥ [२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्थस्य त्रयोदशाध्यायस्य प्रथमः खण्डः ॥१॥

३ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २
बभ्रवे नु स्वतवसेऽरुणाय द्विविस्पृशे ।

१ २ ३ १ २
सोमाय गाथमर्चत ॥*१*॥

ऋ० अस्मितः देवलो वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ द्वितीयखण्डे—बभ्रवेन्विति षडृचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । हे स्तोतारः ! “बभ्रवे” बभ्रुवर्णाय, “स्वतवसे”
स्वबलाय “अरुणाय” कदाचिदरुणवर्णाय “द्विविस्पृशे” दिवं
स्पृशते सोमाय “गाथं” स्तुतिरूपां वाचम् “अर्चत” उच्चार-
यतित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २२
हस्तच्युतेभिरद्रिभिः सुतं सोमं पुनीतन ।

२ ३ १ २ ३ १ २
मधावा धावता मधु ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विजः ! “हस्तच्युतेभिः” हस्त-
प्रच्युतैः “अद्रिभिः” अभिषवग्रावभिः “सुतम्” अभिषुतं
“सोमं” “पुनीतन” पवित्रे पावयत । अपि च “मधौ”
मदकरे सोमे “मधु” गव्यं पयः “आधावत” प्रक्षिपत ॥ २ ॥

२ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २
नमसेदुप सीदत दधेदभि श्रीणीतन ।

१ १ १ १
इन्दुमिन्द्रे दधातन ॥*३*॥

अथ तृतीया । हे ऋत्विजः ! “नमसेत्” नमस्कारेणैव
“उपसीदत” सोममुपगच्छत “दध्नेत्” दध्नेव “अभिञ्चीणी-
तन” सोममभिञ्चीणीत च । “इन्द्रे” “इन्दु” सोमं “दधानत”
धत्ते च ॥ ३ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अमित्त्रहा विचर्षणिः पवस्व सोमं शं गवे ।

३ १ २ ३ २
देवेभ्यो अनुकामकृत् ॥*४*॥

अथ चतुर्थी । हे सोम ! “अमित्त्रहा” अमित्त्राणां हन्ता
“विचर्षणिः” विद्वष्टा “देवेभ्यः” “अनुकामकृत्” अभीष्टस्य कर्ता
त्वं “गवे” अस्माकं पशवे “शं” सुखं “पवस्व” क्षर ॥ ४ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्राय सोमं पातवे मदाय परिषिच्यसे ।

३ १ २ ३ १
मनश्चिन्मनसस्पतिः ॥*५*॥

अथ पञ्चमी । हे “सोम !” “मनश्चित्” मनसा ज्ञाता ;
मनस्पर्शतिरोश्वरः । त्वं “इन्द्राय” इन्द्रस्य “पातवे” पानार्थं
“मदाय” च “परिषिच्यसे” परितः पात्रेषु सिच्यसे ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
पवमानं सुवीर्यं रयिं सोमं रिरिहि णः ।

२ ३ १ २ ३ २
इन्दुविन्द्रेण नो युजा ॥*६*॥ [३]

अथ षष्ठी । हे “इन्दो !” क्लियमान ! “पवमान” ! सोम !
त्वं “सुवीर्यं” शोभनवीर्योपेतं “रयिं” धनं “न.” अस्माकं

सम्बन्धिना “इन्द्रेण” “युजा” सहायेन “नः” अस्मभ्यं
“रीरिहि” देहि ॥ ६ ॥ [२]

२७ ३ २ ३ १ २ ३ १ २२
उद्दे दभि श्रुतामघं वृषभं नर्यापसम् ।

१२
अस्तारमेषि सूर्य्य ॥ *१* ॥ ०

ऋ० सुकचः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथोद्देद-
भीति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “सूर्य्य !”
द्वादशसु भानुषु इन्द्रोऽपि सूर्यात्मना पठितः । तस्मात् सूर्या-
त्मक । सुवीर्य्य । हे इन्द्र ! “श्रुतमघं” सर्वदा देयत्वेन
विख्यातधनम्, अतएव “वृषभं” याचमानानां धनस्य वर्षितारं
“नर्यापसं” नरहितं नर्यं नरहितकर्माणम् “अस्तारम्” दान-
शौण्डम् औदार्य्यवन्तम् एतादृशं स्तोतारम् “अभि” लक्ष्य
‘उदेषि’ इदवधारणे त्वमेव तस्य यज्ञे सूर्यात्मना उद्गातो-
ऽसि “घ”—इति प्रसिद्धौ ॥ १ ॥

२३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३क २२
नव यो नवतिं पुरो विभेद् बाह्वोजसा ।

१ २ ३ १ २
अहिं च वृत्रहावधीत् ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । “यः” इन्द्रः “नवनवतिं” नवतिसङ्ख्याकाः
ततः नवसङ्ख्याकाः एकोनशतसङ्ख्याकाः शम्बरस्य “पुरः” पुरीः
“बाह्वोजसा” बाहुबलेनैव “विभेद्” दिवोदासाय भिनत्ति अ
तथा च मन्त्रान्तरे—“दिवोदासाय नवतिश्च नवेन्द्रः पुरोवै-
रश्चम्बरस्य”—इति । (ऋ० स० २३, १८, ६) स च “वृत्रहा”
वृषासुरस्य हन्ता । स इन्द्रः “अहिं च” केनाप्यहन्तव्यं मेघ-

मपामावरकं हत्रासुरं वा अबधौत् । स इन्द्रोऽस्माकं धनं
ददात्वित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

स न इन्द्रः शिवः सखाश्वावद्गोमद्यवमत् ।

३ १ २

उरुधारेव दोहते ॥ *३* ॥ [४]

अथ तृतीयः । “सः” पूर्वोक्तगुणविशिष्टः “शिवः” कल्याण-
तमः “सखा” यष्टृयष्टव्य-स्तोत्रस्तोतव्य-लक्षणेन सम्बन्धेन
“नः” अस्माकं मित्रभूतः एतादृश इन्द्रः “अश्ववत्” अश्वयुक्तं
“गोमत्” पश्वादिर्साहितं “यवमत्” “अयवादिभ्यः”—इति
प्रतिषेधात् मृतुपो वत्त्वाभावः । यव इति धान्यविशेषः धान्य-
युक्तं धनं “नः” अस्मभ्यं “दोहते” दोग्धुं ददातु । तत्र दृष्टान्तः
—“उरुधारेव” दोहनकाले प्रभूतपयोधारा यद्वा बहूनां पोष-
यित्वा गौः यथा वल्गस्य पयो दोग्धि तथा प्रभूतधनम् अस्माकं
दोग्धुं ददातु दुर्हर्लेत्यङ्गमः (३, ४, ८४) ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराचम्यस्य त्रयोदशाध्यायस्य द्वितीयः खण्डः ॥२॥

—

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३
विभ्राड्बृहत्पिबतु साभ्यं मध्वायु-

१ २ ३ १ २ ३ १ २
र्द्धद्यज्ञपतावविद्भुतम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वातजूता यो अभिरक्षति त्मना

३ १ २ ३ १ २ २
प्रजाः पिपति बहुधा वि राजति ॥ *१* ॥

ऋ० विभ्राट्, सौर्यः । छ० जगती । दे० सूर्यः ।

अथ तृतीयखण्डे—विभ्राडिति तृष्णात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “विभ्राट्” विभ्राजमानः विशेषेण दीप्यमानः सूर्यः “बृहत्” परिवृढं “सोम्यं” सोममयं “मधु” “पिबतु” । किं कुर्वन् ? “यज्ञपती” यजमाने “अविङ्गतम्” अकुटिलम् “आयुः” “दधत्” कुर्वन् “यः” सूर्यः “वातजतः” वातेन महा-वायुना प्रेर्यमाणः सन् “त्मना” आत्मना स्वयमेव “अभि रक्षति” सर्वं जगदभिपश्यन् पालयन्ति राशिधक्रस्य वायुप्रेर्य-त्वात् सूर्यस्यापि तत्प्रेर्यत्वम् । स सूर्यः “प्रजाः” “पिपत्ति” वृष्ट्यादिप्रदानेन पालयति “बहुधा विराजति” विशेषेण दीप्यते च ।

“पिपत्तिबहुधा”-“पुपोषपुरुधा”—इति पाठौ ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३
विभ्राड्बृहत्सुभृतं वाजसातमं

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
धर्मं दिवा धरुणे सत्यमर्पितम् ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अमित्वा हवहा दस्युहन्तमं

१ २ ३ १ २ ३ २
ज्योतिर्जज्ञे असुरहा सपत्नहा ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “विभ्राट्” विभ्राजमानं, “बृहत्” प्रौढं, “सुभृतं” सुपुष्टं, “वाजसातमं” वाजस्यान्नस्य बलस्य वा दाढ-तसं, “धर्मन्” धर्मणि वायुना धारयितव्ये “दिवः” द्युलोकस्य “धरुणे” धारके सूर्यमण्डले “अर्पितं” निक्षिप्तं, “सत्यम्” अनश्वरम् “अमित्वा” अमित्वाशामप्रियाणां हन्तु, “हवहा” आह्वयतां हन्तु, “दस्युहन्तमं” दस्यूनामुपक्षपयितृणां हन्तु-

तमम्, “असुरहा” असुराणां क्षेमृणां घातकं “सपत्नहा” सप-
त्नानां शत्रूणामपि घातकम्, ईदृग्भूतं “ज्योतिः” सौरं तेजः
“जज्ञे” प्रादुर्भवति ॥ २ ॥

३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
इदं श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विश्वजिज्ञेन जिदुच्यते बृहत् ।

३ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ २
विश्वभ्राड्भ्राजो महि सूर्यो दृश

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
उरु पप्रथे सह ओजो अच्युतम् ॥*३*॥ [५]

अथ तृतीया । “इदं” सौरं तेजः “श्रेष्ठं” प्रशस्यतमं
“ज्योतिषाम्” अन्येषां ग्रहनक्षत्रादीनामपि “ज्योतिः” प्रकाश-
कम् अतएव “उत्तमम्” उत्कृष्टं “विश्वजित्” विश्वस्य सर्वस्य
जेद “धनजित्” धनस्य जेद “बृहत्” प्रभूतमुच्यते एवंगुण-
विशिष्टमिति सर्वैरभिधीयते अपि च “विश्वभ्राट्” विश्वस्य
प्रकाशयिता “भ्राजः” भ्राजमानः “महि” महान् “सूर्यः”
“दृशे” दर्शनाय “उरु” विस्तीर्णं “सहः” तमसोऽभिभवित्
“अच्युतं” च्युतिरहितम् अविनाशम् “ओजः” तेजोरूपं बलं
“पप्रथे” विस्तारयति ॥ ३ ॥ [५]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्र क्रतुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

१ २ ३ १ २ ३
शिञ्जा णो अस्मिन्पुरुहूत

१ २ ३ १ २
यामनि जीवा ज्योतिरशीमहि ॥*१*॥

ऋ० शक्तिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ इन्द्रक्रतु-
मिति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !”
“नः” अस्मभ्यं “क्रतुं” कर्म प्रज्ञानं वा “आभर” आहर ।
अपि च “यथा” “पिता” “पुत्रेभ्यः” प्रयच्छति तथा “नः”
अस्मभ्यं “शिक्ष” धनं देहि । हे “पुरुहूत” बहुभिराहुत !
“यामनि” यज्ञे “जीवाः” वयं “ज्योतिः” सूर्यम् “अग्नीमहि”
प्रतिदिभं प्राप्नुयामः ॥ १ ॥

१ ३ १ २ ३ १ २

मा नो अज्ञाता वृजना

३ २ १ २ ३ १ २

दुराध्योऽ माशिवासीऽव क्रमुः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वया वयं प्रवतः शश्वतीरपोऽति शूर तरामसि

९ ॥*२*॥ [६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! “अज्ञाताः” अज्ञातगमनाः
“वृजनाः” हिंसकाः “दुराध्यः” दुष्टाभिसन्धयः “नः” अस्मान्
“मा अवक्रमुः” मावचक्रमुः । हे “शूर !” “त्वया” “वयं”
स्तोतारः “प्रवतः” प्रवणकाः सन्तः “शश्वतीः” बह्वीः “अपः”
“अतितरामसि” अतितरामः ॥ २ ॥ [६]

३ १ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अद्याद्या श्वःश्व इन्द्र त्वास्व परे च नः ।

१ २ ३ १ २ ३
विश्वे च नो जरितृन्त्सत्यते

२ २ २ ३ १ २

अहा दिवा नक्तं च रक्षिषः ॥*१*॥

ऋ० भर्गः । छ० ककुप्प्रगाथः । दे० अग्निः । अथाद्या-

येति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “अद्याद्य”
यदद्यशब्दवाच्यमहरस्ति, तत्र सर्वत्र, हे “इन्द्र !” “श्वःश्वः”
श्वःशब्दवाच्यं च यत्, तत्र सर्वत्र, त्वं “वास्व” अस्मान् रक्ष ।
तथा “परे च” “परस्मिन्” तृतीयेऽहनि च वास्व । हे
“सत्यते” ! सतां पालकेन्द्र ! “विश्वा च” सर्वाण्यपि “अह्ना”
अह्नानि सर्वेष्वप्यहंसु “नः” अस्मान् “जरितृन्” स्तोतृन्
“रक्षिषः” रक्षसि । तथा “दिवा नक्तं च” रक्षिषः रक्षसि
रक्ष वा ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ ३ २ २ ३ २
प्रभङ्गी शूरो मघवा तुवीमघः संमिश्रो वीर्याय कम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ ३
उभा ते बाहू हृषणा शतक्रतो

१ २ ३ १ २
नि या वच्चं मिमिक्षतुः ॥ * २ * ॥ [७]

अथ द्वितीया । अयं “मघवा” धनवान्, इन्द्रः, “प्रभङ्गी”
प्रभञ्जनशीलः, “शूरः” विक्रान्तः, “तुवीमघः” प्रभूतधनः
“सन्मिश्रः” सम्यङ् मिश्रयिता । किमर्थम् ? “वीर्याय”
वीर्यकरणाय । कमिति पादपूरणः । एवं महानुभावो भवति ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे इन्द्र ! “ते” “उभा” उभौ अपि
“बाहू” “हृषणा” कामानां वर्षकौ हे “शतक्रतो” ! बहुपन्न !
“या” यौ बाहू “वच्चम्” आयुधं “मिमिक्षतुः” परि-
गृह्णीतः ॥ २ ॥ [७]

इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तरायणस्य त्रयोदशाध्यायस्य तृतीय खण्डः ॥ ३ ॥ ०

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जनीयन्तो न्वगवः पुत्रीयन्तः सुदानवः ।

१ २

सरस्वन्तं हवामहे ॥*१*॥ [८]

ऋ० वसिष्ठः । छ० गायत्री । दे० सरस्वान् । अथ चतुर्थ-
खण्डे—जनीयन्त इत्येकचं प्रथमं सूक्तम्, सैषोच्यते । “जनी-
यन्तः” जायन्ते आस्वपत्यानीति जनयः जायाः ता इच्छन्तः,
“पुत्रीयन्तः” पुत्रान् कामयमानाः, “सुदानवः” शोभनदानाः,
“अग्रवः” उपगन्तारो वयं “नु” अद्य “सरस्वन्तं” तं देवं
मध्यमस्थानं “हवामहे” आह्वयामहे ॥ १ ॥ [८]

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

उत नः प्रिया प्रियासु सप्तस्वसा सुजुष्टा ।

१ २ ३ १ २

सरस्वती स्तोम्या भूत् ॥*१*॥ [९]

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० सरस्वती । उतन
ए चो कचं द्वितीयं सूक्तम्, सैषोच्यते । “उत” अपि च “नः”
अस्माकं “प्रियासु” प्रियाणां मध्ये “प्रिया” प्रियतमा “सप्त-
स्वसा” गायत्रादौनि सप्त कृन्दांसि स्वसारो यस्यास्तादृशी
नदीरूपया स्तुत्या गङ्गाद्याः सप्त नद्यः स्वसारः “सुजुष्टा” सुष्टु
पुरातनैर्ऋषिभिः सेविता, एवम्भूता “सरस्वती” देवी
“स्तोम्या” स्तोतव्या “भूत्” भवतु ॥ १ ॥ [९]

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

२ ३ १ २ ३ १ २

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥*१*॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० सविता । अथ तत्स-
वितुर्वरेण्यमिति तृतीयसूक्तरूपा, सैषा । “यः” सविता देवः
“नः” अस्माकं “धियः” कर्माणि, धर्मादिविषया वा बुद्धीः

“प्रचोदयात्” प्रेरयत्, “तत्” तस्य “देवस्य” द्योतमानस्य
 “सवितुः” सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य
 “वरेण्यं” सत्स्वरूपतया ज्ञेयतया च भजनीयं “भर्गः”
 अविद्यातत्कार्ययोभङ्गनात् भर्गः स्वयं ज्योतिः परब्रह्मात्मकं
 तेजः “धीमहि” वयं ध्यायामः । यद् भर्गो धियः प्रचोद-
 यति तद् ध्यायाम इति समन्वयः । यद्वा, यः सविता सूर्यः
 “धियः” कर्माणि “प्रचोदयात्” प्रेरयति, तस्य “सवितुः”
 सर्वस्य प्रसवितुः “देवस्य” द्योतमानस्य सूर्यस्य “तत्” सर्वैर्द-
 र्शनीयतया प्रसिद्धं “वरेण्यं” सर्वैः सम्भजनीयं “भर्गः”
 पापानां तापकं तेजोमण्डलं “धीमहि” ध्येयतया मनसा
 धारयेत् । यद्वा, भर्गशब्देनान्नमभिधीयते “यः” सविता
 देवः “धियः” प्रचोदयति, तस्य “देवस्य” प्रसादात् “तद्
 भर्गः” अन्नादिलक्षणं फलं “धीमहि” धारयामः तस्याधार-
 भूता भवेमेत्यर्थः । भर्गशब्दस्यान्नपरत्वे धीशब्दस्य कर्मपर-
 चाथर्वणम्—वेदांश्छन्दांसि—“सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयो-
 ऽजमाहुः, कर्माणि धियन्तद् तं प्रब्रवीमीति प्रचोदयात् सविता
 याभिरेतौति। (गो० ब्रा० १, ३२) भर्गः—भ्रसृज पाके (तु० उ०)
 असृन् “भ्रसृजोरोपधयोरमन्यतरस्याम् (६, ४, ४७)”—इति
 रोपधयोर्लोपो रमागमश्च, न्यङ्गादिपाठात् कुत्वम् (७, ३, ५२) ।
 धीमहि—ध्यायतेर्लिङि “बहुलञ्छन्दांसि (२, ४, ७६)”—इति
 सम्प्रसारणं, व्यत्ययेनात्कनेपदम् ; यद्वा धीङ् आधारे (दि०
 आ०) लिङि “बहुलञ्छन्दांसि (२, ४, ७३)”—इति विक-
 रणस्य लुक् । प्रचोदयात्—चोदयतेर्लिङि आडागमः, यद्-
 वृत्तयोगादनिघातः, आगमस्यानुदात्तत्वे णित्स्वरः ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २

सामानात् स्वरणं ॥ *२* ॥

२ ३ १ २

अग्न आयुष्पि पवसे० ॥*३*॥ [१०]

ऋ० मेधातिथिः, वैखानसः वा । छ० गायत्री । दे० ब्रह्मण-
 सतिः, अग्निः वा । अथ सोमानां स्वरणम्—इति, अग्न आयुष्-
 पिपवसे—इति, चतुर्थ-पञ्चम सूक्तात्मकयोर्द्वयोर्ऋचोः प्रतीके ;
 ते चान्यत्रान्नाते (छ० आ०—२, १, ५, ५ ; १भा० ७६४०),
 (उ० आ० ७, १, १२, १) ॥ २ ॥ ३ ॥ [१०]

१ २ ३ १ २

तानः शक्तं पार्थिवस्य० ॥*१*॥

ऋ० यजतः । छ० गायत्री । दे० मित्रावरुणी । अथ
 तानःशक्तमिति ढचात्मकं षष्ठं चतुर्थं सूक्तम् ; तत्र तान्,—
 इति प्रथमाया ऋचः प्रतीकमिदं सा चान्यत्र (उ० ४, २, ४,
 ३) ६१५ पृ० आन्नाता ॥ १ ॥

० ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २

ऋतमृतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशते ।

३ १ २ ३ १ २

अद्रुहा देवो वर्द्धते ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ऋतेन” उदकेन निमित्तभूतेन “ऋतं”
 यज्ञं “सपन्ता” स्पृशन्तौ “इषिरम्” एषणवन्तं “दक्षं” प्रवृद्धं
 यजमानं हविर्वा “आशते” व्याप्तः “अद्रुहा” अद्रोम्धारो
 “देवो” द्योतमानो मित्रावरुणी “वर्द्धते” प्रवृद्धो भवत ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वृष्टिद्यावा रीत्यापिषस्पती दानुमत्याः ।

३ २ ३ १ २

बृहन्तं गर्त्तमाशते ॥*३*॥ [११]

अथ तृतीया । “वृष्टिद्यावा” वृष्ट्यर्था द्यौः स्तुतिर्योस्तौ

दृष्टिद्यावा अथवा दृष्टिवर्षिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां तौ तादृशी,
 “रौत्वापा” रौगतिरेषणयोः (क्रमा० प०) रौतिः प्राप्तिः सैव
 आसिरभिमतप्राप्तिययोस्ती तादृशी, “इषः” सन्नस्य “पती”
 स्वामिनौ दृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वम्, “दानुमत्याः” दानवत्याः
 दातुमुचिताया इत्यर्थः एतदिड्विशेषणम् एवमहानुभावौ
 मित्रावरुणौ, “बृहन्तं” महान्तं “गन्तं” रथम् “आशाते” व्याप्तः
 अधितिष्ठतु यागार्धम् ॥ ३ ॥ [११]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्युषः ।

१ २ ३ २ ३ २
 रोचन्ते रोचना दिवि ॥*१*॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ युञ्ज-
 न्तीति त्वचात्मकं सप्तमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । इन्द्रो हि पर-
 मैश्वर्ययुक्तः परमैश्वर्यं चाग्निवायादित्यनक्षत्ररूपेणावस्था-
 नात् उपपद्यते “ब्रध्नम्” आदित्यरूपेणावस्थितम्, “अरुषम्”
 हिंसारहिताग्निरूपेणावस्थितं, “चरन्तं” वायुरूपेण सर्वतः
 प्रसरन्तमिन्द्रं “परि तस्युषः” परितोऽवस्थिता लोकत्रयवर्तिनः
 प्राणिनो “युञ्जन्ति” स्वकीये कर्मणि देवतात्वेन सम्बन्धं
 कुर्वन्ति । तस्यैवेन्द्रस्य मूर्त्तिविशेषाणि “रोचना” नक्षत्राणि
 “दिवि” द्यलोके “रोचन्ते” प्रकाशन्ते अस्य मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं
 ब्राह्मणान्तरे व्याख्यातम्—“युञ्जन्ति ब्रध्नमित्याह—असौ वा
 आदित्यो ब्रध्नः आदित्यमेवास्मै युनक्ति । अरुषमित्याह—
 अग्निर्वा अरुषः अग्निमेवास्मै युनक्ति । चरन्तमित्याह—
 वायुर्वै चरन् वायुमेवास्मै युनक्ति । परितस्युष इत्याह—इमे
 वै लोकाः परितस्युषः इमानेव अस्मै लोकान् युनक्ति । रोचन्ते

रोचना दिवीत्याह—नक्षत्राणि वै रोचना दिवि, नक्षत्रास्त्रे-
वास्त्रै रोचयन्तीति ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

युञ्जन्त्यस्य काम्या हरी विपक्षसा रथे ।

१ २ ३ २ ३ १ २

शोणा धृष्णू नृवाहसा ॥*२*॥

अथ- द्वितीया । “अस्य” ब्रध्नादिशब्दप्रतिपाद्यस्यादि-
त्यादि मूर्त्तिभिस्तत्र तत्रावास्थितस्येन्द्रस्य “रथे” “हरी” एत-
न्नामानी हावश्वी सारथयो “युञ्जन्ति” इन्द्रसम्बन्धिनोरश्वयो-
र्हरिनामत्वं “हरी इन्द्रस्य” रोहितोऽग्नेः” (निघ० १, १५,
१-२)—इति पठितत्वात् । कीदृशी हरी ? “काम्या” काम-
यितश्चौ “विपक्षसा” विविधे पक्षसौ रथस्य पार्श्वी ययोस्ती
विपक्षसौ रथस्य द्वयोः पार्श्वयोर्योजितावित्यर्थः, “शोणा”
रैक्तवर्णी, “धृष्णू” प्रगल्भी, “नृवाहसा” नृणां पुरुषाणा-
मिन्द्र तत्सारथिप्रमुखाणां वोढारौ ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

केतुं कृणवन्नकेतवे पेशो मर्या अपेशसे ।

२ ३ १

समुषङ्गिरजायथाः ॥*३*॥ [१२]

अथ तृतीया । हे “मर्याः !” मनुष्याः ! इदमाश्चर्यं पश्यते-
त्यध्याहारः । किमाश्चर्यम् ? इति ततोच्यते—आदित्यरूपो-
ऽयमिन्द्रः “उषङ्गिः” दाहकैः रश्मिभिः प्रतिदिनमुषःकालैर्वा
सम्भूय “अजायथाः” उदपद्यत । अथवा सूर्यस्येवास्तमये मरण-
मुपचर्य व्यत्ययेन बहुवचनं कृत्वा सम्बोधनं क्रियते—हे
मर्या ! प्रतिदिनं त्वमजायथा इति योज्यम् । किङ्कुर्वन् ?
“अकेतवे” रात्रौ निद्राभिभूतत्वेन प्रज्ञानरहिताय प्राणिने “केतुं

कृण्वन् प्रातः प्रज्ञानं कुर्वन् “अपेशसे” रात्रावंन्धकारावृत्तत्वे-
नाभिव्यक्तत्वात् रूपरहिताय पदार्थाय प्रातरन्धकारनिवा-
रणेन “पेशः” रूपनामैतत् (निघ० ३, ७, १०) रूपमभि-
व्यज्यमानं कुर्वन् अकेतवे, अपेशसे—इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे
द्रष्टव्यी ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदार्थप्रकाशे सत्तरायन्यस्य त्रयोदशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ॥४॥

३ १ २ ३ १ २ ३
अयं॑ सोम इन्द्र तुभ्यं॑ सुन्वे

१ २ ३ १ २
तुभ्यं॑ पवते त्वमस्य पाहि ।

२ ३ १ ४ ३ १ २ ३ १ ३
त्वं॑ ह यं चक्रुषि त्वं ववृष

३ १ ० ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रं॑ मदाय युज्याय सोमम् ॥*१*॥

ऋ० उशणा । कृ० त्रिष्टुप् । दे० सोमः । अथ पञ्चमे
खण्डे—अयं सोमइति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा !
हे “इन्द्र !” अयं सोमः इन्द्राय “तुभ्यं” “सुन्वे” सूर्यते सुनोतिः
कर्माग्निं लुटि “लोपस्त आत्मनेपदेषु (७, १, ४१)”—इति
त-लोपः “तुभ्यं” त्वदर्थमेव “पवते” पूयते । त्वच्च “अस्य” अमुं
“पाहि” पिब “त्वं ह” “यम्” इन्द्रं “सोमं” “चक्रुषे”
करोषि “त्वं” “यं” च “ववृषे” वृत्तवानसि । किमर्थम् ?
“मदाय” मदार्थं “युज्याय” सहायाय सोम इन्द्राय बलकर-
त्वात् सहाय इति प्रसिद्धम् । यमेवं करोषि त्वं तं पाहोति
समन्वयः ॥ १ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २
स ईं रथो न भूरिषाडयोजि.

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
महः पुरूणि सातये वसूनि ।

२ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २
आदीं विश्वा नहुष्याणि जाता.

२ ३ १ २ ३ १ २
स्वर्षाता वन ऊर्ध्वा नवन्तं ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “स. ईम्” सोऽयं “भूरिषाट्” भूरि-
मारस्य सोढा “रथो न” रथ इव “अयोजि” युज्यते, कौटुशः
सः ? “महः” महान् । किमर्थमयोजि ? “पुरूणि” बहूनि
“वसूनि” धनानि “सातये” अस्मभ्यं दातुम् “आदीं” योगा-
नन्तरं “विश्वा” विश्वानि कर्माणि “नहुष्याणि” नहुषो
मनुष्याः तेषां सम्बन्धीनि “जाता” जातानि अस्मद्विरोधीनि
“ऊर्ध्वा” उन्मुखानि “वन” वननीये “स्वर्षाता” स्वर्षाता—सङ्गा-
मनामैतत् स्वर्गलाभयुक्ते सङ्गामे “नवन्तं” गच्छन्तु नवतिर्गति-
कर्मा (२, १४, २८) । यद्वा, सोमं संग्रामे युद्धार्थिनः सङ्ग-
च्छन्ति ॥ २ ॥

३ २ ७ ३ १ २ २ ३ १ २
शुष्मी शर्धी न मारुतं पवस्वान-

३ २ ७ ३ २
भिगस्ता दिव्या यथा विट् ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
आपो न मच्चू सुमतिर्भवा नः

३ १ २ ३ २ ७ ३ २
सहस्राप्साः पृतनाषाड् यज्ञः ॥*३*॥ [१३]

अथ तृतीया । हे सोम ! “शुष्मी” बलवांसुवः “शर्धी” ना

मारुतं" मरुतां बलमिव "पवस्व" । तत्र दृष्टान्तमेव स्पष्ट-
यति—“यथा” “दिव्याः” “विट्” प्रजाः “अनभिश्चस्ताः”
अभिश्चस्ता निन्दिताः अनिन्दिता पवन्ते “मरुतो वै देवानां
विशः”—इति हि ब्राह्मणम् किञ्च “आपो न” उदकानीव
“मन्तु” क्षिप्रं पवमानस्त्वं “सुमतिः भव” “नः” अस्माकम् ।
किञ्च, “सहस्राप्ताः” अस्म इति रूपनाम (निघ० ३, ७, ६)
बहुरूपस्त्वं “ष्टनन्थाट् न” ष्टनानामभिभक्तिन्द्र इव
“यज्ञः” यष्टव्यो भवसीति ॥ ३ ॥ [१३]

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
त्वमग्ने यज्ञानां॑ होता विश्वेषां॑ हितः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
देवेभिर्मानुषे जने ॥*१*॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
त्वमग्ने इति त्वचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“अग्ने !” “त्व” “विश्वेषां” सर्वेषां समसंस्थारूपेण भिन्नानां
“यज्ञानां” “होता” होमनिष्पादकोऽसि । यद्वा, यज्ञानां
सम्बन्धी देवानामाह्वाता भवसि । कुतः ? इत्यत आह—
यस्मात् त्वं “मानुषे” मनोः सम्बन्धिनि मनुष्ये “जने” यज-
माने “देवेभिः” देवैः “हितः” होतृत्वेन निहितोऽसि तस्मात्-
दित्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
स नो मन्द्राभिरध्वरे जिह्वाभिर्यजा महः ।

२ ३ १ २ ३ १ २
आ देवान्वाचि यच्च च ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! “सः” त्वं “नः” अस्माकं
“अध्वरे” यज्ञे “मन्द्राभिः” “मदकरौभिः” स्तुत्याभिर्वा-

“जिह्वाभिः” ज्वालाभिः “महः” महतः देवान् यज हवि-
भिस्तर्पय च । कथं तत् ? इति चेत्, उच्यते—“देवान्”
यष्टव्यानिन्द्रादीन् “आ वक्षि” आवह ततो “यच्चि च” यज
च हवीषि तेभ्यो देहीत्यर्थः ॥ २ ॥

२ १ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
वेत्या हि वेधो अध्वनः पथश्च देवाञ्जसा ।

२ १ २ ३ १ २
अग्ने यज्ञेषु सुक्रतो ॥*३*॥ [१४]

अथ तृतीया । हे “वेधः” विधातः ! “सुक्रतो” शोभन-
कर्तुः ! “देव” दानादिगुणयुक्त अग्ने ! त्वं “यज्ञेषु” दर्शपौर्ण-
मासादियागेषु “अध्वनः” महामार्गान् “पथश्च” क्षुद्रमार्गान्
“अञ्जसा” जवेन “वेत्या” जानामि “हि” यस्मादेवं तस्मात्
यज्ञमार्गात् भ्रष्टं यजमानं पुनस्तं मार्गं प्रापयेत्यर्थः ॥३॥ [१४]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
हीता देवा अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया ।

३ १ २ ३ १ २
विदथानि प्रचोदयन् ॥*१*॥

ऋ० देवश्रवाः देववातो वा । छ० गायत्री । दे० अग्निः ।
अथ हीतादेवइति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम् तत्र प्रथमा ।
“हीता” होमनिष्पादकः “अमर्त्यः” मरणरहितः “देवः”
द्योतमानः “विदथानि” वेदितव्यानि कर्माणि “प्रचोदयन्”
प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः “मायया” कर्मविषयाभिज्ञानेन
युक्तः सन् “पुरस्तात्” कर्मप्रारम्भकाले एव “एति” अस्मान्-
गच्छति ॥ १ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र णीयते ।

१ २ ३ २ ३ १ २
विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “वाजी” बलवान् अग्निः “वाजेषु” युद्धेषु
“धीयते” देवैः शत्रुहनतार्थं निधीयते । किञ्च “अध्वरेषु”
अग्निहोत्रादिषु “प्रणीयते” अध्वर्यादिभिः प्रकर्षणाहवनी-
यादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते अतएव “विप्रः” मेधावी सन्नग्निः
“यज्ञस्य” अग्निहोत्रादेः “साधनः” साधको भवति ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे ।

१ २ ३ २ ३ १ २
दक्षस्य पितरं तना ॥*३*॥ [१५]

अथ तृतीया । योऽग्निः “धिया” आधानपवमानेष्टि-
रूपेण कर्मणा “चक्रे” आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अतएव
“वरेण्यः” सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यश्चाग्निः
“भूतानां” स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तः “गर्भं”
स्वात्मानमेव गर्भरूपतया “आदधे” सर्वत्र दधार “पितरं”
सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं “दक्षस्य” दक्षप्रजापतेः
“तना” तनया वेदिरूपा भूमिर्दर्शपीर्णमामाग्निहोत्रादिकर्म-
सिध्यर्थं धारयति । भूमेर्दक्षदुहित्वे मन्त्रवर्णाः—“अदितिर्ह्यज-
निष्ट दक्षस्य दुहिता तव” इति ॥ ३ ॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे सत्तरायनस्य तयोदशाध्यायस्य पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ०
आ सुते सिञ्चत श्रियं रोदस्योरभिश्रियम् ।

३ १ २ ३ २
रसा दधीत वृषभम् ॥*१*॥

ऋ० प्रगाथो ह्यर्थतः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ षष्ठे खण्डे—आसुतेसिञ्चत इति षट्चात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “सुते” दुग्धे गो-पयसि “त्रियं” त्रयणमाजं पयः “आमिञ्चत” । हे अध्वर्यव ! आमिञ्चत कौटुशमाजम् १ “रोटस्योः” कर्मणि षष्ठौ द्यावापृथिव्यौ “अभित्रियम्” अभित्रियत्तम् अग्निमंयोगात् तादत् पर्यन्तं प्रवृद्धमित्यर्थः अथवा “तत्कावश्विनो द्यावापृथिव्यावित्येके (निरु० दे० ६, १)” इति यास्कनाक्तत्वात् अश्विनोरभित्रियमित्यर्थः । सेचनानन्तरं “रसा” रसे आजि पयसि “वृषभं” वर्षकमग्निं “दधीत” धारयेत् अन्धया आग्नेयीत्वात् क्षीरस्याप्यग्निसंयोजनमुचितम् वा “आग्नेयी एषा यदजा”—इति हि ब्राह्मणम् ॥ ९ ॥

१ २ ३ २ ३ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
ते जानत स्वमोक्याः सं वत्सासो न माटभिः ।

३ १ २ ३ १ २
मिथो नसन्त जामिभिः ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “ते” ता गावः “जानत” ज्ञातवत्यः अथवा सामान्याकारेण ते इति पुत्रिर्देशः । किम् ? “स्वम्” स्वकीयम् “मोक्यम्” निवासं महावीरं तत्र दोग्धुमगमन्नित्यर्थः । तदेवाह—“वत्सासो न” यथा वत्साः “माटभिः” जननोभिः सह सङ्गच्छन्ते जामिभिर्बन्धुभिः सहिता गावः “मिथः” प्रत्येकं “नसन्त” सङ्गच्छन्ते महावीरम् ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ १ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
उप स्वकीषु बसतः कृणवते धरुणं दिवि ।

१ २ ३ २ ७ ३ क २ र
इन्द्रे अग्ना नमः स्वः ॥*३*॥ [१६]

अथ तृतीया । महावीरस्य “सक्तेषु” “वसतः” ज्वालया
 भक्षयतोऽग्नेः “नमः” अन्नं “धरणम्” “इन्द्रे” “अग्ना” — इति
 वक्ष्यमाणत्वात् इन्द्रान्योर्धारकमाजं “दिवि” अन्तरिक्षे “उप
 कृण्वते” उपकुर्वते ऋत्विजः यदाग्निर्महावीरं दहति तदा
 तस्योपर्युभयवर्धं क्षीरम् आसेचयन्तीत्यर्थः । एवं महावीरे
 आसिष्य “इन्द्रे” “अग्ना” अग्नौ च० “स्वः” सर्वं गव्यं माजश्च
 “नमः” अन्नम् । अथवा “स्वः” अन्तरिक्षे योजयन्तीति
 शेषः ॥ ३ ॥ [१६]

१ २२ ३ १२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 तदिदास भुवनेषु ज्येष्ठं यतो जज्ञ उग्रस्त्वेषन्तम् ।

३ १ ० २ ३ १ २ २ ३
 सद्यो जज्ञानो नि रिणाति

२ ३ २ ३ २ ७ ३ २ ३ १ २

शबूननु यं विप्रैः मदन्त्यूमाः ॥ *१* ॥

ऋ० वृहद्विः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ तदि-
 दास इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “तत्”
 जगत्कारणत्वेन सर्ववेदान्तप्रसिद्धम् “इत्” शब्दोऽवधारणे
 “भुवनेषु” भू सत्तायां (भ्वा० प०) सखु पृथिव्यादिषु लोकेषु
 मध्ये तत् जगत्कारणं ब्रह्मैव “ज्येष्ठं” प्रशस्ततमम् “आस”
 बभूव, तस्य परमार्थत्वात् तद्व्यतिरिक्तानां व्यावहारिक-
 त्वाच्च यद्वा, ज्येष्ठं वृहत्तमं जगत्कारणत्वेन सर्वेषामादिभूतं
 बभूव । अस्ते लैटि “छन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)” — इति
 सार्वधातुकत्वाद् “अस्ते भूः (२, ४, ५२)” — इति भूभावा-
 भावः । यद्वा, वृहं तदेव ब्रह्म स्वप्रकाशतया “आस” दिदीपे ।
 अस गति दौस्यादानेषु (भ्वा० उ०), अस्मात्तृटि रूपम्
 “यतः” उपादानभूताद् ब्रह्मणः “उग्रः” उद्गूर्णः त्वेष-

नृमणः प्रदीप्तबलः सूर्यात्मक इन्द्रः “जज्ञे” जातो बभूव
 अयते हि—“चक्षोः सूर्या अजायत”—इति, “सूर्याचन्द्रमसौ
 धाता यथापूर्वमकल्पयत्”—इति च । “जनिकर्तुः प्रकृतिः
 (१, ४, ३०)”—इति प्रकृतेरपादानसञ्ज्ञायां यत इति
 पञ्चमी । जज्ञे इति “गमहर्नत्यादिनोपधालोपः (६, ४,
 ६८), “द्विर्वचनेऽचि (१, १, ५६)”—इति तस्य स्थानिव-
 झावात् द्विर्वचनादि, “यद्वृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)”—इति
 निघातप्रतिषेधः । स च “जज्ञानः” जायमानः एव “सद्यः”
 शौघं “शत्रुन्” शातयितृन् मन्देहादीन् राक्षसान् “नि
 रिणाति” निहिनस्ति यद्वा, उपामकानां पापरूपान् शत्रुन्
 निहन्ति । तथा च ब्राह्मणम्—“सद्यो ह्येष जातः पाप्मानमप-
 हत”—इति । जज्ञान इति जर्नलिटः कानचि रूपमेतत् ।
 रिणाति रीगति रेषणयाः क्रैय्यादिकः (५०), “पवादीनां
 ङ्खः (७, ३, ८०)”—इति ङ्खत्वम् “विश्वे” सर्वे जनाः अवन्ति
 रक्षन्तीति “जमाः” प्राणिनः अवन्तरीणादिको मन् प्रत्ययः
 “ज्वरत्वरेत्यादिना (६, ४, २०) वकारोपधयाः स्थाने ऊट् सर्वे
 प्राणिनः “यं” सूर्यात्मकमुच्यन्तमिन्द्रम् “अनु” लक्ष्य “मदर्थ-
 मुदगात् मदर्थमुदगात्”—इति “मदान्त” हृथन्ति मदी
 हर्षे (दि० ५०) व्यत्ययेन शप् (३, १, ८५) ; तथा च
 ब्राह्मणम्—“भूतानि वै विश्व उमास्त एनमनुमदन्तौ उदगा-
 दुदगादिति”—इति । तैत्तिरीयकञ्च—“तस्मात्सर्व एव मन्यते
 मां प्रत्युदगादिति”—इति । यद्वा, यं स्तुत्यादिभिर्माद्यन्त-
 मनु पश्चात् सर्वे प्राणिनः अभीष्टप्राप्त्या हृथन्ति “अनुर्लक्षणे
 (१, ४, ८५)”—इति अनोः कर्मप्रवचनीयत्वात् “कर्मप्रव-
 चनीय युक्ते द्वितीया (२, ३, ८)” स इन्द्रो जज्ञे इत्य-
 न्वयः ॥ १ ॥

३ १० २२१ १ २ ३
 वावृधानः शवसा भूर्योजाः

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 शत्रुर्दासाय भियसं दधाति ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अव्यनञ्च व्यनञ्च सस्त्रि सं ते नवन्त प्रभृता मद्देषु
 ॥*२*॥

अथ द्वितीया । “शवसा” बलेन “वावृधानः” वर्द्धमानः, अतएव “भूर्योजाः” बहुबलः “शत्रुः” शातयिता इन्द्रः “दासाय” उपपन्नकारिणे शत्रवे “भियसं” भौतिं “दधाति” विदधाति करोति । “अव्यनत् च व्यनत् च” विविधमनिति श्वसितौति व्यनत्, सप्राणकं जङ्गमं, तद्विलक्षणमव्यनत् स्थावरम् । तदुभयमपि “सस्त्रि” संघातम् इन्द्रेण सम्यक् शोधितं भवति । स्त्रिः “आट्टगमहनः (३, २, १७१)”—इति व्यत्ययेन कर्मणि किन्प्रत्ययः । यद्वा, अन्तर्णीत-ण्यर्थात् कर्त्तव्येव किन् । वृष्ट्यादिना सम्यक् स्नापयिता शोधयिता भवति ; “न लोकाव्यय (२, ३ ६८)”—इति कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः । शिष्टः पादः प्रत्यक्षकृतः—हे इन्द्र ! “ते” तव “मद्देषु” हर्षेषु हविषा स्तुत्या च जातेषु सन्तु “प्रभृता” प्रभृतानि प्रकर्षेण धृतानि पोषितानि वा सर्वाणि भूतजातानि “मन्वन्त” सङ्गच्छन्ते स्तोतुं हवीषि च दातुं समूहीभवन्तीत्यर्थः । नवतिर्गतिकर्मा निघ० २, १४, २८) । प्रभृता—प्रपूर्वात् विभर्त्तेः कर्मणि जिष्ठा, “श्रेष्ठन्दसि बहुलम् (६, १, ७०)”—इति शि-लोपः, “गतिरनन्तरः (६, २, ४८)”—इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

१४ २ १ १ २ २ २ २७ २ १७ २ १ २
 त्वे क्रतुमपि वृञ्चन्ति विश्वे द्विर्यदेते त्रिर्भवन्त्युमाः ।

२ १ २ २ १ २ २
 स्वादोः स्वादीयः स्वादुना सृजा

१ २ २७ २ १ २ २ १ २
 समदः सु मधु मधुनाभि योधीः ॥३॥ [१७]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! “त्वे” त्वयि “स्रपां सुलुक् (७, १, १८)”—इति सप्तम्येकवचनस्य शी आदेशः । “विश्वे” सर्वे यजमानाः “क्रतुम्” अनुष्ठेयं कर्म “वृञ्चन्ति” समापयन्ति । “अपि”—शब्दो ब्राह्मणोक्तः सर्वभूतानां सर्वमनसां समुच्चयार्थः । सर्वाणि पृथिव्यादौनि भूतानि सर्वेषां प्राणिनां मनांसि सर्वे यज्ञक्रतवश्च व्याप्तं त्वय्येव यजमानैः परिसमाप्यन्त इत्यर्थः । तथा च ब्राह्मणम्—“त्वयौमानि सर्वाणि भूतानि त्वनांसि सर्वे क्रतवोऽपि वृञ्चन्तोत्येतदाह”—इति “यद्” यस्मात् “एते” “जमाः” तर्पकाः अवतेस्तर्पणार्थादीणादिकी मन्प्रत्ययः, “त्वरत्वरेत्यादिना (६, ४, २०) वकारोपधयोरुठ् । ईदृशा यजमानाः पूर्वमेकाकिनः सन्तः पश्चात् “द्विः” द्विवारं स्त्रीरूपेण पुरुषेण च जाताः सन्तः पुनरपत्येन सार्द्धं “त्रिः” त्रिवारं जम्भभाजो भवन्ति । एक एवात्मा स्त्रीपुरुषेण जायते “अर्हो वा एष यत् पत्नीति” श्रुतेः । पुत्रोऽप्यात्मैव—“आत्मा वै पुत्रनामासि”—इति (श० ब्रा० १४, ८, ४, २६) श्रुतेः । यत एवमेतेऽभिष्टवा भवन्ति, ततो वा गम्यते त्वय्येवानुष्ठितं सर्वं कर्म परिसमापयन्तीति ; तथा च ब्राह्मणम्—“द्वौ द्वौ सन्तौ मिथुनौ प्रजायेते प्रजापत्या”—इति हे इन्द्र ! त्वच्च “स्वादोः” प्रियाद् गृहधनादेरपि “स्वादीयः” स्वादुतरं प्रियतरमपत्यं “स्वादुना” स्वादुभूतेन मिथुनेन माता-

पित्रात्मकेन “संसृज” संयोजय । यद्वा, “स्वादुना” मिथुन-
भावेनोत्पन्नं तदपत्यमपि संयोजय । एतदेवाह—“अदः” तत्
अपत्यं “मधु” मधुरं “मधुना” मदहेतुना मिथुनान्तरेण पौत्रेषु
वा “सु” सुष्ठु “अभि योधीः” अभियोधय अभितः क्रीडय ।
धातूनामनेकार्थत्वात् युद्धतिरत्र क्रीडार्थं वर्तते । “मिथुनं वै
स्वादु प्रजाः स्वादु”—इत्यादि ब्राह्मणमत्रानुसन्धेयम् ॥३॥[१७]-

१२ २१ २२ ३२
त्रिकट्टुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्म-

११ २२ ३१२ ३१२ ३२
स्तृम्यत्सोममपिबद्दिष्णाना सुतं यथावशम् ।

१२ ३१२ ३३ १२ ३२३१
स इँ ममाद महि कर्म कर्त्तवि महामुरुष्

१२ ३२ ३२ ३२ १२ ३१ ३२
सैनष् सश्चइ वो देवष् सत्य इन्द्रः सत्यमिन्द्रम्०

॥*१*॥

ऋ० गृह्यसूक्तः । छ० अष्टिः । दे० इन्द्रः । अथ त्रिकट्टुके-
ष्विति त्रिवात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “महिषः”
महान् पूज्यः “तुविशुष्म” बहुबलः “स्तृम्यत्” त्वप प्रीणने
तुदादिः (प०) त्वप्यन् इन्द्रः “त्रिकट्टुकेषु” व्योतिर्गौरायुरि-
त्येतन्नामकेषु आभिन्नविकेष्वहःसु “सुतम्” अभिषुतं “यवा-
शिरं” यवमयसक्तुभिर्मिश्रितम् । आङ्पूर्वस्य श्रीचातेः क्विपि
“अपसृषेथाम् (६, १, ३६)”—इत्यादिना “शिर इत्यादेशः” ।
तं “सोमं” विष्णाना सह “अपिबत्” “यथावशम्” पूर्वं यथा
तं सोमं अकामयत तथा अपिबत् वश कान्ती (अदा० प०)
“बहुलञ्चन्दसि (२, ४, ७३)”—इति शपो लुगभावः । पौतः

“सः” सोमः “महां” महान्तम् “उरु” तेजसा विस्तोर्यम्
 “ईम्” एनम् इन्द्रं “ममाद्” अमादयत् । किमर्थम् ? “महि”
 महत् वृत्रहननादिलक्षणं कर्म कर्तव्ये कर्तुं “सत्यः” “इन्दुः”
 स्रवन् “देवः” द्योतमानः “सः” सोमः “सत्यं” यथार्थभूतं
 “देवं” सोमं कामयमानम् “एनम्” “इन्द्रम्” “सङ्गत्” सञ्चति-
 व्यक्तिकर्मा व्याप्नोतु ॥

“दम्पत्”-दपत्—इति पाठौ, “सत्य इन्दुस्यत्वमिन्द्रम्”
 —“सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः”—इति अस्मिन् ढचे प्रत्येकस्य गव-
 साने व्यत्ययेन पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ ३ १ २२ ३ १ २२

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ

३ २ ३ २ ३क २२ ३ २८ ३ १ २

साकं वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः ।

१ ३ १ २ ३ २८ ३ २३ १ २ ३ १ २

दाता राध स्तुवते काम्यं वसु प्रचेतन सैनष्

३ २ ३२ ३ १ २२ ३ १ २२

सञ्चद्देवो देवष् सत्य इन्दुः सत्यमिन्द्रम् ॥*२*॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वं “क्रतुना” कर्मणा प्रज्ञया
 वा “साकं” सह “जातः” “साकम्” “ओजसा” बलेन “वव-
 क्षिथ” विश्वं वोढुमिच्छसि । वहेः सन्नन्तस्य लिटि मन्त्रत्वा-
 दाम् न भवति । किञ्च हे “प्रचेतन” प्रकृतज्ञानेन्द्र ! त्वं
 “वीर्यैः” शत्रुहननादिलक्षणैः पराक्रमैः “साकं” सह “वृद्धः”
 प्रवृद्धः “मृधः” हिंसकान् संग्रामान् वा “सासहिः” । “न
 लोकाव्यर्थात् (२, ३, ६८) षष्ठीप्रतिषेधः तेषामभिभविता
 “विचर्षणिः” पुष्यकृतोऽपुष्यकृतश्च विशेषेण द्रष्टा “स्तुवते”

स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय “राधः” साधकं “काम्यं” प्रार्थ-
नोयं “वसु” धनं “दाता” सन् वर्वाक्षर्थेति समन्वयः । सैन-
मिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

“प्रचेतन्”—इति छन्दोगानां विशेषपाठः ॥ २ ॥

३ २ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
अध त्विषीमांश्च अभ्योजमां कृविं युधा-

१ २ १ २ ३ ३ १ २ ३ १ २
भवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वाहधे ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत प्र चेतय

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
सैनं सञ्चदेवां देवं सत्य इन्द्रः सत्यमिन्द्रम्

॥*३*॥ [१८]●

इति षष्ठः प्रपाठकः ।

अथ तृतीया । “अध” अथ सोमपानानन्तरं “त्विषीमान्”
इन्द्रः दौमिमान् “अोजमा” बलेन “कृविं” कृविनामासुरं “युधा”
युद्धेन “अभ्यभवत्” अभिभूतवान् । किञ्च स इन्द्रः “रोदसी”
द्यावापृथिव्यौ “आ अपृणत्” स्वतेजसा समन्तात् पूरयामास ।
तथा “अस्य” पीतस्य सोमस्य “मज्मना” बलेन “प्र वाहधे”
प्रकर्षेण वहते यद्वा, “अस्य” कृविः असुरस्य “मज्मना” सारिष
“रोदसी” अपूरयत् । स इन्द्रः सोमं हिधा विभज्य “अन्यं”
भागं स्वकीये “जठरे” “अधत्त” । “इम्” एनम् अपर भागं
देवेभ्यः “प्रारिच्यत” प्रारिचयत् एतेनाहमिन्द्राय अहमन्वेभ्यो-
ऽपि देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा च तत्तत्तृतीयकम्—“यत्
सर्वेषामहमिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रा देवतानां भूयिष्ठभाजः”

—इति । हे इन्द्र ! त्वं “प्रचेतय” एवम्भूतं सोमं देवाश्च
सम्यक् ज्ञापय प्रापयेत्यर्थः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

“प्रचेतय”—इति विशेष-पाठः ॥ ३ ॥ [२०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य त्रयोदशोऽध्यायस्य षष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो-हादं निवारयन् ।
पुमर्थोऽस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थ-महेश्वरः ॥ १३ ॥

इति षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्तक-श्रीवीर-बुद्ध-

भूपाख-साम्राज्य-धुरन्धरेण सायणाचार्य्येण विरचिते,

माधवीये सामवेदार्थ-प्रकाशे उत्तरायन्ये

हादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

अथ सप्तमः प्रपाठकः ।

अथ चतुर्दशोऽध्याय आरभ्यते ।

सप्तमप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
अभि प्र गोपतिं गिरेन्द्रमर्च यथा विदे ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३
सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रियमेधः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र,
प्रथमे खण्डे अभिप्रगोपतिमिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । हे स्तोतः ! 'गोपतिं' गवां स्वामिनम्
'इन्द्रम्' 'अभि प्र अर्च' प्रकर्षेण पूजय 'गिरा' स्तुत्या 'यथा-
विदे' स यथा स्वात्मानं स्तुतप्रकारं जानाति, यथा वा यागं
प्रति गन्तव्यमिति जानाति तथाञ्चेति । कौटशमिन्द्रमुद्
'सत्यस्य' यज्ञस्य वा 'सूनुं' पुत्रं तत्रानुरक्तत्वात् सूनुरित्युप-
चर्यते 'सत्पतिं' सतां पालकम् ॥ १ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ हरयः ससृच्चिरेऽरुषौरधि बर्हिषि ।

२ ३ २ ३ १ २
यत्राभि सन्नवामहे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'हरयः' हरितवर्णाः अश्वः 'अरुषी
आरोचमानाः 'अधिबर्हिषि' अधीति समस्यर्थानुवादी बर्हि
ष्यास्तृते 'आ ससृच्चिरे' आसृजन्तु, 'यत्र' यस्मिन् बर्हि
स्थितमिन्द्रम् 'अभि सन्नवामहे' अभिसंस्तुमः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्रो वञ्चिषो मभ ।

१ २ १ २ ३ २

यत्सीमुपह्वरे विदत् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । 'इन्द्राय' 'गावः' 'आशिरम्' आश्रयण-
साधनम् पय आदिकम् 'मधु' मदकरं 'दुदुङ्गे' दुहते ।
कौटुशाय ? 'वज्जिणे' वज्जयुक्तायिन्द्राय 'यद्' यदा 'उपह्वरे'
समीपे वर्तमानं 'मधु' सोमरसं 'सीम्' भवतः 'विदत्' लभते
तदा ॥ ३ ॥ [१]

१ १ २ ३ २ ६ १ २ ३ १ २

आ दो विश्वासु हव्यमिन्द्रं समत्सु भूषत ।

२ ३ १ २ ३ १ २

उप ब्रह्माणि सवनानि वृत्रहन्

३ १ २

परमज्या ऋचीषम ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमेधः पुरुमेधो वा । छ० वृहती । दे० अश्विद्वयम् ।
अथ आनोविश्वास्विति प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे ऋत्विजः ! 'विश्वासु' सर्वासु 'समत्सु' असुरयुद्धेषु
'हव्यं' सर्वैर्देवैरात्मरक्षार्थमाह्वातव्यमिन्द्रमुद्दिश्य 'नः' अस्माकं
यज्ञे 'ब्रह्माणि' स्तोत्राणि हवीरूपाख्यत्रानि वा, तथा
'सवनानि' प्रातःसवनादीनि द्वीणि सवनानि च 'उप
भूषत' उपसमीपे सम्यगलङ्कृत । 'हे वृत्रहन् ! वृत्रस्था-
! पापस्य वा हन्तः ! 'परमज्याः' युद्धेषु शत्रुघ्ननार्थं
मा अविनश्यती ज्या मौर्वी यस्य स तथोक्तः । यद्वा, परमान्
'न प्रकृष्टान् शत्रून् जिनाति चिनस्तीति परमज्याः हे
'नैषम' ! स्तुतिभिरभिसुखीकरणीय ! एवमतेन्द्र त्वम्
भि-हिनस्ति प्रयच्छेति

“हव्यमिन्द्रं समस्तुभूपत” “हव्यइन्द्रःसमस्तुभूपतु” इति पाठौ, “हव्यइन्द्रपरमग्याऋचीषम” “हव्यहापरमग्या ऋचीषमः” इति च पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
त्वं दाता प्रथमो राधसामस्यसि सत्य ईशानकृत् ।

३ २ ३ १ २ ३ २
तुविद्युन्नस्य युज्या वृणीमहे

३ २ ३ १ २ ३ २
पुत्रस्य शवसो महः ॥ * २ * ॥ [२]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! ‘प्रथमः’ सर्वेषां मुख्यस्त्वं ‘राधसां’ धनानां ‘दाता’ ‘असि’ यद्वा, धनदातृणां मध्ये त्वं प्रथम आदिमो भवसि । तथा ‘ईशानकृत्’ तव स्तोतृन् ईशानान् ऐश्वर्ययुक्तान् कुर्वन् त्वं ‘सत्यः’ सत्यकर्मासि यथार्थ-कर्मा भवसौत्यर्थः । यस्मादेवं तस्मात् वयं ‘तुविद्युन्नस्य’ बहुधनवतो बह्वन्नस्य वा ‘शवसः’ बलस्य ‘पुत्रस्य’ शत्रुवधार्थं बलकरत्वेनोत्पन्नत्वात् बलपुत्रस्य अतएव ‘महः’ महतः तव ‘युज्या’ योग्यानि धनानि ‘आ वृणीमहे’ सम्भजामहे ॥२॥ [२]

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ ३ २ ३ २
प्रत्नं पीयूषं पूर्व्यं यदुक्थ्यं महो

३ २ ३ १ २ ३
गाहादिव आ-निरधुक्षत ।

१ २ ३ १ २ ३ ३ १ २

इन्द्रमभि जायमानं समस्वरन् ॥ * १ * ॥

ऋ० त्रसदस्युः । छ० ऊर्ध्वं वृहती । दे० सोमः । अथ प्रब्रम्पीयूषमिति ढचात्मकं ढतीयं सूक्तम्, तच्च प्रथमा ।

षी
र्वा

‘दिवः’ द्युलोकात् तत्र स्थितैर्देवैः ‘पौयूषं’ पातय्यं ‘प्रत्नं’ पुराणं ‘यत्’ सोमरूपमन्नम् ‘उक्थ्यम्’ प्रशस्यमस्ति ‘पूर्थं’ पुरातनं तत् सोमरूपमन्नं ‘महः’ महतः ‘गाहात्’ गाहनात् ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘निरधुञ्चत’ आभिमुख्येन निर्दुहन्ति । ततः दुग्धं मित्रम् ‘इन्द्रम्’ ‘अभि’ लब्ध्वा ‘जायमानं’ तं सोमं ‘समस्वरन्’ स्तोतारः संस्तुवन्ति ।

“प्रत्नं” “दिवः” इति च पाठः ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

आदीं के चित्पश्यमानास आप्यं

३ १ २ ३ २ ३ १ २ २

वसुरुचो दिव्या अभ्यनूषत ।

३ १ २ २ ३ १ २

दिवो न वारुं सविता व्यूर्णुते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘आत्’ अनन्तरं ‘पश्यमानासः’ एनं पश्यन्तः ‘दिव्याः’ दिवि भवाः ‘वसुरुचः’ नाम केचित् ‘आप्यं’ बन्धुषु साधुम् ‘ईम्’ एनं सोमम् ‘अभ्यनूषत’ अभ्यस्तुवन् । कस्मादनन्तरम् ? उच्यते, ‘दिवः’ । ‘दिवः’ द्योतमानः ‘सविता’ सर्वस्य प्रेरकः सूर्यः ‘वारम्’ आवरकम् अन्यकारं ‘न व्यूर्णुते’ नापगमयति । तदा एनमस्तुवन् सूर्योदयात् प्रागेव हि सोमं स्तुवन्ति खलु ।

“दिवोनवारं” “वारन्नदेवः” इति प्राठी ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अध यदिमे पवमान रोदसी

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

इमा च विप्रवा भवनाभि मज्मना ।

१ २४ ३ १ २०१ १ २२
यूथे न निष्ठा वृषभो वि राजसि ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । हे 'पवमान' ! सोम ! 'अध' अनन्तरं 'यद्' यदा 'इमे' 'रोदसी' व्यावापृथिव्यौ 'इमा' इमानि 'विष्वा' विष्वाणि "भुवना" भूतजातानि "च" "मज्मना" बलेन "यूथे न निष्ठा वृषभः" यथा कश्चित् "वृषभः" गवां "यूथे" इन्द्रे "निष्ठाः" निष्ठितो वर्तते । तद्वत् यथस्थानीयेषु भूतजातेषु निष्ठितो भवसि । स त्वं तथा कुर्वन् "वि राजसि" विशेषेण राजसि ।

"भुवनाभिजन्मना" "भुवनेषु वितिष्ठसे" इति पाठौ ॥३॥ [३]

१ २१ २४० ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २२
इममू षु त्वमस्माकं सनिं गायत्रं नव्यांसम् ।

१ २ ३२१ १ २
अग्ने देवेषु प्र वीचः ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दं० अग्निः । इममूष्विति त्वात्मकं चतुर्थं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे अग्ने ! "त्वम्" "अस्माकम्" अस्मात्सम्बन्धिनम् "इमम् ऊ सु" पुरोदेशेऽनुष्ठीयमानमपि 'सनिं' हविर्धानं 'नव्यांसं' नवतरं 'गायत्रं' स्तुतिरूपं क्वचोऽपि 'देवेषु' देवानामग्रे 'प्रवीचः' प्रकर्षेण ब्रूहि ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विभक्तासि चित्रभानो सिन्धोरूर्मा उपाक आ ।

३ २ ३ १ २
सद्यो दाशुषे चरसि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'चित्तभानो' ! विचित्ररश्मियुक्ताग्ने !
 'विभक्ता' विशिष्टस्य धनस्य प्रापयिता "असि" भवसि । तत्र
 दृष्टान्तः उच्यते, आकार उपमार्थीयः । यथा 'सिन्धोः' नद्याः
 'उपाके' समीपे 'जर्मा' जर्मिं तरङ्गीपलक्षितं कुल्यादिरूपं
 प्रवाहं विभजन्ति तद्वत् 'दाशुषे' हविर्दत्तवते यजमानाय
 'सद्यः' तदानौमेव 'क्षरसि' कर्मफलभूतां वृष्टिं करोषि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ नो भज परमेष्वा वाजेषु मध्यमेषु ।

२ ३ २ ३ १ २
 शिञ्जा वसो अन्तमस्य ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! 'परमेषु' उत्कृष्टेषु द्युलोक-
 वर्त्तिषु 'वाजेषु' अग्नेषु 'नः' अस्मान् 'आ भज' सर्वतः प्रापय ।
 "मध्यमेषु" अन्तरिक्षलोकवर्त्तिषु वाजेषु आभज । 'अन्तमस्य'
 अन्तिकतमस्य भूलोकस्य मन्वन्धीनि 'वसूः' वसूनि 'शिञ्ज'
 देहि ॥ ३ ॥ [४] .

३ २ ७ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 अहमिद्धि पितुष्परि मेधामृतस्य जग्रह ।

३ १ २ २
 अहं सूर्य्य इवाजनि ॥ * १ * ॥

ऋ० वसूः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अहमिद्धीति दृचा-
 त्मकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । 'पितुः' पालकस्य 'ऋतस्य'
 'सत्यस्य' अवितथस्य इन्द्रस्य 'मेधाम्' अनुग्रहात्मिकां
 बुद्धिम् 'अहमित्' अहमेव 'परिजग्रह' परिगृहीतवानस्मि
 नान्ये । 'हि' यस्मादेवं तस्मात् 'अहं सूर्य्य इवाजनि' सूर्य्यो

यथा प्रकाशमानः सन् प्रादुर्भवति तथा अजनिषम् प्रादु-
रभुवम् ।

“जग्रह” “जग्राह” इति पाठौ ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

३ २

अहं प्रब्रूनेन जन्मना गिरः शुभामि कण्ववत् ।

२८ ३ २ ३ २ ३ २

येनेन्द्रः शुभामिदधे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘कण्ववत्’ कण्व इव अहमपि ‘प्रब्रूनेन’
चिरन्तनेन ‘जन्मना’ ‘गिरः’ इन्द्रविषयाणि स्तोत्राणि
‘शुभामि’ अलङ्करोमि । येन स्तोत्रसमूहेन ‘इन्द्रः’ ‘शुभं’
शत्रूणां शोधकं ‘दधे इत्’ धत्त एव धारयत्येव यत् स्तोत्रमिन्द्रे
ईदृशं बलम् अवश्यं जनयति तत् स्तोत्रमलङ्करोमीत्यर्थः ।

“जन्मना” “मन्मना” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

ये त्वामिन्द्र न तुष्टुवुः ऋषयो ये च तुष्टुवुः ।

१ २ २ ३ १ २

ममेद्वर्द्धस्व सुष्टुतः ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे ‘इन्द्र’ ! ‘ये’ जनाः ‘त्वां’ ‘न तुष्टुवुः’
न स्तुवन्ति ‘ये च ऋषयः’ मन्त्राणां द्रष्टारः जनाः ‘तुष्टुवुः’
त्वां स्तुवन्ति उभयेषां मध्ये ‘ममेत्’ ममेव स्तोत्रेण ‘सुष्टुतः’
शोभनं स्तुतः सन् ‘वर्द्धस्व’ वृद्धो भव ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य चतुर्दशाध्यायस्य

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

अग्ने विष्ट्वेभिरग्निभिर्जोषि ब्रह्म सहस्रत ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

ये देवत्रा य आयुषु तेभिर्नो महया गिरः ॥ * १ * ॥

ऋ० अग्निः । छ० अनुष्टुप् । दे० विश्वे देवाः । अथ द्वितीयखण्डे—अग्नेविष्ट्वेभिरिति ढचात्मकं प्रथमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे 'सहस्रत' ! सहसा, बलान् कृत ! उत्पादित ! हे अग्ने ! "विष्ट्वेभिः" विश्वैः सर्वैर्यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः सह "ब्रह्म" अस्माभिः क्रियमाणं स्तोत्रं हवीरूपमन्नं वा 'जोषि' जुषस्व किञ्च 'ये देवता' ये अग्नयः देवेषु वर्तन्ते 'देवमनुष्येति' (५, ४, ५६) सम्यर्थं त्राप्रत्ययः 'य आयुषु' ये वाग्नयो मनुष्येषु वर्तन्ते 'तेभिः' तैः सर्वैः अग्निभिः सह 'नः' अस्माकं 'गिरः' स्तुतिलक्षणा वाचः 'महय' पूजय ॥ १ ॥

{ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

प्र स विष्ट्वेभिरग्निभिर्गिरिः स यस्य वाजिनः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ ३ ३ ३ १ २

तनये तोके अस्मदा सम्यक् वाजैः परीवृतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'यस्य वाजिनः' यस्याग्नेर्वाजिनः हविलक्षणावन्तः अनेके यष्टारः सन्ति 'सः' अग्निः 'विष्ट्वेभिः' विश्वैः सर्वैर्यष्टव्यतया स्थितैरग्निभिः 'सः' एकस्तच्छब्दोऽनुवादः । "अस्मत्" इति अस्मासु सुपां सुलुक् (६, १, ३६) इति सप्तम्या लुक्, आडोरूपसर्गयोः श्रवणादुचितक्रियाध्याहारः 'आ' गच्छतु । "सम्यक्" यथावत्कालातिक्रमेणेत्यर्थः । कथञ्चतुः ? 'वाजैः परीवृतः' वाजैरस्मभ्यं दातव्यैरन्नैः परीवृतः परिवेष्टितः सहित इत्यर्थः । न केवलमस्मास्वैव यज्ञादिसिद्धय-

र्थमन्नैः परिवृतोऽग्निरागच्छतु किं तर्हि ? 'तन्नये' अस्मात्पुत्रे
आगच्छतु । न केवलं पुत्रे 'तोके' पुत्रपुत्रे दातव्यैर्वाजैः परि-
वृतोऽग्निरागच्छतु । इति परोक्षवृत्त्या अग्निः स्तूयते अस्म-
दंशे चाग्निसाध्यक्रियानुपरमः प्रार्थ्यते ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वं नो अग्ने अग्निभिर्ब्रह्म यज्ञं च वर्द्धय ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

त्वं नो देवतातये रायो दानाय चोदय ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' 'त्वम्' 'अग्निभिः' त्वद्विभू-
तिभूतैरन्यैरग्निभिः साद्धं 'नः' अस्माकं 'ब्रह्म' स्तोत्रं
'यज्ञं च' 'वर्द्धय' । तथा 'त्वं' 'नः' अस्माकं 'देवतातये'
यज्ञनामैतत् (निघ० ३, १७, १००) यागार्थं 'रायः' धनस्य
'दानाय' प्रदानाय 'चोदय' दातृन् प्रेरय ॥ ३ ॥ [६]

१ २ ३ २ ३ १ २

त्वे सोम प्रथमा वृक्तबर्हिषो

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

महे वाजाय श्रवसे धियं दधुः ।

१ २ ३ २

.स त्वं नो वीर वीर्याय चोदय ॥ * १ * ॥

ऋ० वसदस्युः । छ० ऊर्द्ध्वहृती । दे० सोमः । अथ
त्वेसोमिति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
'सोम !' 'प्रथमाः' पुरातनाः यद्वा, यष्टव्यत्वेन सर्वेषां
जनानां मुख्याः 'वृक्तबर्हिषः' वृक्तं द्विन्नं बर्हिर्ययज्ञार्थमिति
वृक्तबर्हिषः यजमानाः 'महे' महते 'वाजाय' बलाय 'श्रवसे'

अत्राय च 'धियं' बुद्धिं 'त्वे' त्वयि 'दधुः' निहितवन्तः,
तस्मात् हे 'वीर' ! समर्थ ! सोम ! तादृशः 'त्वं' 'नः' अस्मान्-
नपि सङ्ग्रामे 'वीर्याय' सामर्थ्याय 'चोदय' प्रेरय यद्वा,
'वीर्याय' वीरे पुत्रे भवाय सुखाय 'नः' अस्मान् प्रेरय ॥ १ ॥

३क २२ ३ १ २२ ३२ ३२ ३

अभ्यभि हि श्रवसा ततर्द्धियोत्सं

१ २२ ३२ ३१ २

न कां चिज्जनपानमक्षितम् ।

१२ ३१ २२ ३ १२

शर्याभिर्न भरमाणो गभस्त्वोः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वं 'श्रवसा' श्रवणेन हेतुना
'अभ्यभि ततर्द्धिय हि' पवित्रमभितृष्वानसि । तत्र दृष्टान्त-
द्वयम् 'उत्सं न' यथा 'कश्चित्' 'जनपानम्', अस्मिन् जना
उदकं पिबन्ति, तम् 'अक्षितम्' अक्षीणं कश्चित् कश्चन 'उत्सम्'
उत्सरणशीलं वाप्यादिकमभितृणन्ति यथा वा कश्चित्
'गभस्त्वोः' बाह्वोः 'शर्याभिः' अङ्गुलीभिः 'भरमाणः' उदकं
सम्भरन् कश्चिदभितृणन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३

अजीजनो अमृत मर्त्याय कम्-

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तस्य धर्मन्नमृतस्य चारुणः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

सदासरो वाजमच्छा सनिष्यदत् ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । हे "अमृत" ! मरणधर्मरहित ! सोम !

त्वम् “ऋतस्य” सत्यभूतस्य “चारुणः” कल्याणस्य ‘अष्ट-
तस्य’ उदकस्य ‘धर्मन्’ धारकेऽन्तरिक्षे ‘कं’ सूर्य्यं ‘मर्त्याय’
मनुष्यार्थम् ‘अजीजनः’ किञ्च ‘सनिथदत्’ सभजत् देवान् ।
स त्वम् ‘वाजम् अष्ट’ सङ्ग्रामम् अभिलष्य ‘सदा’ ‘असरः’
सरसि गच्छसि ।

“मर्त्यायकं” “मर्त्तुषु” इति पाठौ ॥ ३ ॥ [७]

२ १ १ ३ . . ३ १ २ . ३ १ २२०
एन्दुमिन्द्राय सिञ्चत पिबाति सोम्यं मधु ।

१ २२ . . ३ २
प्र राधांसि चोदयते महित्वना ॥ * १ * ॥

ऋ० विप्रमनाः । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः । अथ
एन्दुमिन्द्रायिति ढचात्मकं ढतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे ऋत्विजः ! ‘इन्दुं’ स्वन्दनशीलं सोमम् ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्
‘आ सिञ्चत’ आश्रयणद्रव्येणासेचनं कुरुत अभिषुणुतेत्यर्थः ।
ततः ‘सोम्यं’ सोममयं ‘मधु’ मदकरं सोमरसं ‘पिबाति’
पिबतु । पीत्वा च स इन्द्रः महित्वना स्वमहत्वेनैव ‘राधांसि’
धनानि स्तोत्रभ्यः ‘प्रचोदयते’ प्रकर्षेण चोदयते प्रेरयति ।

“प्रराधांसि” “प्रराधसा” इति पाठौ, “चोदयते” “चोद-
याते” इति च ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
उपो हरीणां पतिष् राधः पृञ्चन्तमब्रवम् ।

३ १ २ . . ३ २ ३ १ २
नूनष् शुधि स्तुवतो अश्वस्य ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘हरीणां’ हस्तिवर्णानाम् अश्वानां ‘पतिं’
पालयितारं ‘राधः’ धनं ‘पृञ्चन्तं’ पृची सम्पर्के (अदा० धा०)

स्तोत्रेषु संयोजयन्तं ददतमित्यर्थः । एतादृशमिन्द्रम् 'उपो
 अभ्रवम्' अतिशयेनाहं स्तोत्रं करवाणि 'अश्वस्य' अश्वो
 नामर्षिरश्वशब्देनोच्यते तस्य पुत्रस्य स्तुवतः स्तोत्रं कुर्वतः मम
 सम्बन्धिनीं हे इन्द्र ! त्वद्विषयां स्तुतिं 'नूनं' सम्प्रति 'शुधि'
 शृणु ।

“राधः” “दक्षम्” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ २ ३२ ३ २ ३२ ३ १ २ ३ २

न ह्याङ्ग पुरा च न जज्ञे वीरतरस्त्वत् ।

१ २ ३ २७ ३ २ ३ १ २

न की राया नैवथा न भन्दना ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! 'त्वत्' त्वत्तः 'पुस्' पूर्वं 'वीर-
 तरः' सामर्थ्यवान् कश्चित् 'न हि जज्ञे' न जातः खलु । 'अङ्ग'
 प्रसिद्धौ त्वमेव सामर्थ्यवान् जात इत्यर्थः । किञ्च त्वत्तोऽपि
 'राया' धनेन समर्थः 'न किः' न कश्चिदस्ति । तथा 'एवथा'
 शत्रुपुराणि सङ्ग्रामं वा प्रति गमनेन त्वत्तोऽधिको न जातः ।
 यद्वा, एवथा अव रक्षणादिषु (भा० प०) अकारस्येकारम्हा-
 न्दसः, औणादिकस्थाप्रत्ययः, शरणागतानां स्तोतृणां वा
 अवने त्वत्तोऽधिको नास्ति । किञ्च 'भन्दना' भन्दतिः स्तुति-
 कर्मा (निघ० ३, १४, १९) स्तुत्यश्च त्वदधिको न जातः
 धनवान् रक्षकः स्तुत्यश्च त्वत्तोऽन्यो न जज्ञ इति ॥ ३ ॥ [८]

३२ ३ १ २ ३१ २२

नदं व ओदतीनां नदं योयुवतीनाम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

पतिं वो अन्नपानां धेनूनामिषुध्यसि ॥ * १ * ॥ [९]

ऋ० प्रियमेध । छ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ नदं

व इति चतुर्थसूक्तात्मिकैषा । 'ओदतीनाम्' ओदत्यः उषसः
 'ओदती' 'भास्वती' इति तन्नामसु पाठात् (निघ०
 १,८,१-४) तासां 'नदम्' उत्पादकमित्यर्थः इन्द्रेण हि
 उषस उत्पद्यन्ते इन्द्रस्यैव सूर्यत्वात्, द्वादशादित्यमध्ये
 इन्द्रः पठितः । तादृशमिन्द्रं हे यजमानाः ! 'वः' युष्मदर्थम्
 आह्वयामि 'अन्नगानाम्' अहन्तव्यानां गवां 'पतिम्' आह्वये ।
 अथ प्रत्यक्षकृतः न्हे यजमानाः ! 'वः' त्वं 'धेनूनां' क्षीरादिना
 प्रीणयित्रीणां गवाम् 'इषुध्वसि' अन्नमिच्छसि ॥ १ ॥

इति सामवेदायंप्रकाशे उत्तरायणस्य चतुर्दशाध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

३ १ २ . ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 देवो वो द्रविणोदाः पूर्णां विवष्ट्रासिचम् ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३
 उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पृणध्व-

१ २ २ ३ १ २
 मादिहो देव ओहते ॥ * १ * ॥

ऋ० वशिष्ठः । छ० बृहती । दे० अग्निः । अथ तृतीय
 खण्डे—देवो वो द्रविणोदा इति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
 तत्र प्रथमा । 'द्रविणोदाः' धनानां दाता 'देवः' अग्निः
 'वः' युष्मदीयां 'पूर्णां' हविषा 'आसिचम्' आसिक्तं मुचं
 'विवष्टु' कामयताम् । अंतः 'उत्सिञ्चध्वम् वा' सोमेन पात्रम्,
 'उप पृणध्वम् वा' सोमम् वा शब्दौ समुच्चयार्थौ ध्रुवग्रहेण
 होतृचमसं पूरयत च अग्नये सोमं यच्छत चेत्पर्यः । आदित्
 चमन्तरमेव 'देवः' अग्निः 'वः' युष्मान् 'ओहते बहति ।

"विवष्टु" "विवष्टि" इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २२ १२ ३ १ २
तथ् होतारमध्वरस्य प्रचे-

३ १ २ ३ १ २
तसं वङ्गिं देवा अकृण्वत ।

१ २ ३ १ २ ३ २ १ १ २
दधाति रत्नं विधते सुवीर्य-

३ १ २२ ३ १ २
मग्निर्जनाय दाशुषे ॥ * २ * ॥ [१०]

अथ द्वितीया । देवाः 'प्रचेतसं' प्रकृष्टमतिं 'तम्' अग्निम् 'अध्वरस्य' यज्ञस्य 'वङ्गिं' वोढारं 'होतारं' च 'अकृण्वत' अकृण्वन् । किमर्थमित्यत्राह स च 'अग्निः' 'विधते' परिचरति 'दाशुषे' हविषां प्रदात्रे 'जनाय' 'सुवीर्यं' शोभनवीर्योपेतं 'रत्नं' रमणीयं धनं 'दधाति' दधातु इत्यर्थः ॥ २ ॥ [१०]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अदर्शि गातुवित्तमो यस्मिन् व्रतान्यादधुः ।

२ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २
उपो षु जातमार्यस्य वर्द्धन-

३ १ २ ३ १ २
मग्निं नचन्तु नो गिरः ॥ * १ * ॥

ऋ० सौभरिः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ अदर्शीति वृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'यस्मिन्' अग्नी 'व्रतानि' कर्माणि 'आ दधुः' यजमानाः आहितवन्तः 'गातुवित्तमः' अतिशयेन मार्गाणां ज्ञाता, सोऽग्निः 'अदर्शि' प्रादुरभूत् । किञ्च 'सुजातं' सम्यक् प्रादुर्भूतम् अस्य 'आर्यस्य' उत्तमवर्षस्य 'वर्द्धनं' वर्द्धयितारम्

‘अग्निं’ ‘नः’ अस्माकं ‘गिरः’ स्तुतिरूपा वाचः ‘उपो नक्षन्तु’
उपगच्छन्तु नक्ष गती इति (भ्वा० प०) धातुः ।

“नक्षन्तु” “नक्षन्त” इति पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

यस्माद्रेजन्त कृष्टयश्चकृत्यानि कृण्वतः ।

३ २ ३ १ २ ३
सहस्रसुं मेधसाताविध

२-३ २ ३ १ २

त्मनाग्निं धीभिर्नमस्यत ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीयां । ‘यस्मात्’ कारणात् ‘चकृत्यानि’ कर्त्त-
व्यानि कर्माणि ‘कृण्वतः’ कुर्वाणान् मनुष्यान् ‘कृष्टयः’ इतरि
मनुष्याः ‘रिजन्त’ कम्पन्ते, तस्मादिदानीं हे मदीया जनाः !
यूयं ‘सहस्रसुं’ गवां धनानां च सहस्रस्य दातारमग्निं ‘मेध-
सातौ’ यज्ञे ‘धीभिः’ कर्त्तव्यैः कर्मभिः ‘त्मना’ आत्मनैव
‘नमस्यत’ परिचरत ।

“नमस्यत” “सपर्यत” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २२ ३ २

प्र दैवोदासो अग्निः ००० ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । ‘दैवोदासः’ दिवोदासेनाह्वयमानोऽग्निः
‘मातरं’ सर्वस्य लोकस्य धारणवत्त्वात् पृथिवी माता, तां
पृथिवीं ‘अनु’ प्रति ‘न’ ‘प्र विवाहते’ देवान् प्रति हविर्वोढं
विशेषेण न प्रवर्त्तयति, यस्मादेनमग्निं दिवोदासो ‘मज्मना’
बलेन आजुहाव । तस्मादयमग्निः ‘नाकस्य’ स्वर्गस्य ‘देवः’
द्योतमानः ‘इन्द्रः’ परमैश्वर्ययुक्तः ‘शर्मणि’ गृहे स्वायतने एव
‘तस्थौ’ अतिष्ठत् । प्रथमभागे २५ पृष्ठायाम् इयं ऋक् द्रष्टव्याः
॥ ३ ॥ [११]

१ १ १

अग्न आयूषि पवसे ॥ * १ * ॥

ऋ० वैखानसः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्न
आयूषि द्विचालकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । सा चान्यत्रा-
ज्जाता (उ० आ० ६, ३, १०, ३,) ॥ १ ॥

३ २७ ३ १२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ।

१ २ १ २

तमीमहे महागयम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'पाञ्चजन्यः' निषादपञ्चमासृत्वारो वर्णाः
पञ्चजनाः, यद्वा, गन्धर्वाः पितरो देवाः असुराः रक्षांसीत्येतत्
पञ्चजनाः, अथवा देवाः मनुष्याः गन्धर्वाप्सरसः सर्पाः पितर इति
ब्रह्मणाभिहिताः पञ्चजनाः । 'गन्धीरात् अग्रः (४, ३, ५८)'
इत्यत्र 'बर्हिर्देव पञ्चजनेभ्य इति वक्तव्यम् इति वचनात्
भावार्थे अग्रप्रत्ययः । तेषां तत्तदभीष्टप्रदानेन स्वभूतः 'ऋषिः'
सर्वस्य द्रष्टा 'पवमानः' पवमानरूपः 'अग्निः' 'पुरोहितः'
कर्मार्यमृत्विग्भिः पुरतो निहितः, 'तम्' पूर्वोक्तलक्षणं 'महा-
गयं' महन्निरपि देवादिभिर्गातव्यं महान्ति प्रभूतानि यज्ञ-
गृहाणि यस्य वा स तथोक्तः, तम् 'ईमहे' याचामहे ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

अग्ने पवस्व स्वपा अस्मे वर्चः सुवौर्यम् ।

१ २ ३ २७ ३ १ २

दधद्रयिं मयि पोषम् ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! 'स्वपाः' 'सोर्मनसी (६, २,

११७) इति उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् शोभनकर्मा त्वम् 'अस्ते'
अस्मासु 'सुवीर्यं' शोभनवीर्योपेतं 'वर्षः' वर्षं दीप्तौ (भ्वा०
आ०) तेजः 'पवस्व' आ गमय । तथा भवान् 'रयिं' धनं
पुत्रं वा 'पोष'भावे कर्मणि वा घञ् गवां पुष्टिं यद्वा गवादिकं
'मयि' भवाम् 'दधत्' दधातु करोत्वित्यर्थः दधातेर्लेटि षडागमे
'घोर्लोपो लेटि वा (७, ३, ७०), इत्याकारलोपः ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्ने पावक रोचिषा मन्द्रया देव जिह्वया ।

२ ३ १ २ ० ३ १ २

आ देवान् वच्मि यच्चि च ॥ * १ * ॥

ऋ० वसूयवः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्ने
पावकेति षट्चात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'पावक' !
शोधक ! 'रोचिषा' स्वदीप्त्या 'मन्द्रया' देवानां मादयित्वा
'जिह्वया' च, हे 'देव' ! द्योतमानाग्ने ! 'देवान्' 'आ वच्मि'
आवह, यज्ञार्थं 'यच्चि च' तान् यज ॥ १ ॥ [१२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २

तं त्वा घृतस्त्रवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम् ।

३ २ ७ ३ १ २

देवाः आ वीतये वह ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'घृतस्त्री' ! घृतस्य प्रेरक ! यद्वा, घृतेन
जनित ! हे 'चित्रभानो !' चित्रा नानाविधा भानवो दीप्तयो
रश्मयो यस्यासौ चित्रभानुस्तस्य सम्बोधनम् 'स्वर्दृशं' सर्वस्य
द्रष्टारं 'तं' 'त्वा' त्वाम् 'ईमहे' याचामहे, अतो 'वीतये'
हविषां भक्षणाय 'देवान्' 'आ वह' ॥ २ ॥

८२२ उत्तरार्चिकस्य सप्तमप्रपाठके । [१४अ०४ख०

३ १ २ ३ २ ३ १ २
वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि ।

१ २ ३ १ २ ३ २
अग्ने वृहन्तमध्वरे ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । हे 'कवे' ! कान्तदर्शिन् ! 'अग्ने !'
• 'वीतिहोत्रं' क्रान्तयज्ञं यद्वा प्रिययज्ञं • 'द्युमन्तं' दीप्तिमन्तं
'वृहन्तं' मूहान्तं, 'त्वा' त्वाम् 'अध्वरे' यज्ञे • 'समिधीमहि'
समिद्धिः सन्दीपयामः ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य चतुर्दशाध्यायस्य
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अवा नो अग्न ऊतिभिर्गायत्रस्य प्रभर्मणिं ।

१ २ ३ १ २
विश्वासु धीषु वन्द्य ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थं
खण्डे—अवानो अग्न इति त्वचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । 'विश्वासु धीषु' सर्वेषु कर्मसु 'वन्द्यः' स्तुत्यः हे
'अग्ने !' 'गायत्रस्य' गायत्रसाम्नः गायत्रीच्छन्दस्कस्य वा
सूक्तस्य 'प्रभर्मणि' प्रभरणे सम्पादने निमित्तभूते सति 'नः'
अस्मान् 'ऊतिभिः' त्वदीयैः पालनैः 'अव' रक्ष 'इयचोऽतंस्तिंडः'
(६, ३, १३५) इति संहितायां दीर्घत्वम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
आ नो अग्ने रयिं भर सत्रासाहं वरेण्यम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
विश्वासु पृत्सु दुष्टरम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने ! 'रयिं' धनं 'नः' अस्माभ्यम्
'आ भर' प्रयच्छ । कीदृशम् ? 'सत्रासाहं' सत्रा सह युगप-
देव दारिद्रस्य नाशकं 'वरेखं' सर्वैर्वरणीयं 'विश्वासु पृक्षु'
सर्वेषु सङ्ग्रामेषु 'दुष्टरम्' शत्रुभिस्तरौतुमशक्यम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
आ नो अग्ने सुचेतुना रयिं विप्रत्रायुपोषसम् ।

५ २ ३ १ २
मार्डीकं धेहि जीवसे ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने ! 'नः' अस्माकं 'जीवसे' जीव-
नाय 'सुचेतुना' शोभनेन ज्ञानेन युक्तं 'रयिं' धनम् 'आ धेहि'
आस्थापय । कीदृशम् ? 'मार्डीकं' मृडीकं सुखं तद्वेतुभूतं
'विप्रत्रायुपोषसं' सर्वस्मिन्त्रायुषि देहादेः पोषकं यावज्जीवमस्म-
दुपभोगपर्याप्तमित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१४]

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अग्निं हिन्वन्तु नो धियः सप्तिमाशुमिवाजिषु ।

१ २ ३ १ २
तेन जिष्म धनं धनम् ॥ * १ * ॥

ऋ० केतुः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अग्निं हिन्व-
न्तीति पञ्चमं द्वितीयं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । 'नः' अस्माकं
'धियः' कर्माणि स्तुतयो वा अग्निं 'हिन्वन्तु' प्रेरयन्तु
यागार्थमुद्योजयन्तु वर्धयन्तु वा हि गतौ वृद्धौ च । तत्र
दृष्टान्तः 'आजिषु' सङ्ग्रामेषु 'आशु' शीघ्रगामिनं 'सप्तिम्
इव' सर्पणशीलमश्वं यथा योद्धारः प्रेरयन्ति तद्वत् 'तेन'
अग्निना 'धनं धनं' सर्वं धनं 'जिष्म' वयं जयेम ॥ १ ॥

२ ३ १ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 यया गा आकरामहै सेनयाम्ने तवोत्या ।

१ २ ३ १ २
 तां नो हिन्व मघत्तये ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'सेनया' इनेन० सह वर्त्त-
 मानया, सेनारूपया वा 'यया' 'तव' 'कृत्या' रक्षया 'गा' 'आ
 करामहै' आभिमुख्येन करवामहे. लुभामह इत्यर्थः ।
 'ताम्' ऊतिं 'नः' अस्मान् 'हिन्व' गमय । किमर्थम् ?
 'मघत्तये' धनस्य दानार्थम् अस्माकं धनलाभायेत्यर्थः ।

“करामहै” “करामहे” इति पाठौ ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
 आग्ने स्थूरं रयिं भर पृथुं गोमन्तमश्विनम् ।

३ २ ३ ३ १ २ ३ २
 अङ्घ्रि खं वर्त्तया पविम् ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' 'स्थूरं' स्थूलं वृषं 'पृथुं'
 विस्तीर्णं 'गोमन्तं' गोभिर्युक्तम् 'अश्विनम्' अश्वोपेतम् 'आ
 भर' अस्मभ्यमाहर प्रयच्छ । किञ्च 'खम्' अन्तरिक्षम्
 'अङ्घ्रि' वृष्ट्युदकैः सिञ्च यद्वा आत्मीयैस्तेजोभिः व्यञ्जय
 प्रकाशय । 'पविम्' आयुधं 'वर्त्तय' अस्महिरोधिषु प्रवर्त्तय ।

“पविम्” “पणिम्” इति पाठौ ॥ ३ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
 अग्ने नक्षत्रमजरमा सूर्यं रोहयो दिवि ।

२ ३ २ ३ १ २
 दधज्योतिर्जनेभ्यः ॥ * ४ * ॥

अथ चतुर्थी । हे 'अग्ने !' 'नक्षत्रं' नक्षति समस्ताद-

गच्छतीति नक्षत्रः, नक्षि गतौ (भा० प०) 'अग्निमन्त्रि
(उ०३, १०५)' इत्यादिना अत्रन् प्रत्ययः । सततं गन्तारम्
'अजरम्' जरारहितम् 'सूर्य' सर्वस्य प्रेरकमादित्यं 'दिवि'
अन्तरिक्षम् 'आ रोहयः' उपर्यवस्थापितवानसि यद्वा, नक्षत्रं
कृत्तिकादिकं सूर्यश्च दिव्यारोहयः । किङ्कुर्वन् ? 'जनेभ्यः'
सर्वेभ्यः प्राणिभ्यः व्यवहारार्थं 'ज्योतिः' प्रकाशकं 'दधत्'
विदधत् कुर्वन्, यथा सर्वेषां प्रकाशो भवति तथा उन्नते देशे
सूर्यमगमय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

अग्ने केतुर्विशामसि प्रेष्ठः श्रेष्ठ उपस्थसत् ।

१ २ ३ २ ३ ३ १ २

बोधा. स्तोत्रे वयो दधत् ॥ * ५ * ॥ [१५]

अथ पञ्चमी । हे 'अग्ने !' 'विशा' प्रजानां यजमानानां
'केतुः' केतयिता ज्ञापयिता 'असि' भवसि । अतएव 'प्रेष्ठः'
प्रियतमः 'श्रेष्ठः' प्रशस्यतमश्च भवसि । स त्वम् 'उपस्थसत्'
उपस्थाने यज्ञगृहे निषीदन् 'बोध' अस्मदीयं स्तोत्रमवगच्छ ।
किङ्कुर्वन् ? 'स्तोत्रे' स्तुवते जनाय 'वयः' अन्नं 'दधत्' विद-
धत् कुर्वन् प्रयच्छन् वा ॥ ५ ॥ [१५]

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २

अग्निर्मूर्ध्ना दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयम् ।

३ १ २ २

अपाप्रेताप्सि जिन्वति ॥ * १ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ अग्नि-
मूर्धेति ढचात्मकं ढतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'मूर्ध्ना'
देवानां श्रेष्ठः, 'दिवः' द्युलोकस्य 'ककुत्' 'उच्छ्रितः',

‘दृधिष्याः’ च ‘पतिः’, ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘अपां’ ‘रितांसि’
स्वावरजङ्गमात्मकानि भूतानि ‘जिन्वति’ प्रीणयति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ क १ २

ईशिषे वार्यस्य हि दात्रस्याग्ने स्वःपतिः ।

३ २ ३ २ ३ १ २

स्तोता स्यां तव शर्मणि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘अग्ने !’ ‘स्वःपतिः’ स्वर्गस्य स्वामी
त्वं ‘वार्यस्य’ वरणीयस्य ‘दात्रस्य’ दातव्यस्य धनस्य ‘ईशिषे’
ईश्वरोऽसि ‘शर्मणि’ सुखे निमित्ते तं ‘स्तोता’ ‘स्यां’ भवेयम्
॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

उदग्ने शुचयस्तव शुक्रा भाजन्त ईरते ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

तव ज्योतीष्यर्चयः ॥ * ३ * ॥ [१६]

इति सप्तमप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

अथ तृतीया । हे ‘अग्ने !’ ‘ते’ तव ‘शुचयः’ निर्मलाः
‘शुक्लाः’ शुक्लवर्णाः ‘भाजन्तः’ दीप्यमानाः ‘अर्चयः’ प्रभाः
‘तव’ ‘ज्योतीषि’ तेजांसि ‘उदौरते’ प्रेरयन्ति ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्थप्रकाश उत्तरायनस्य चतुर्दशाध्यायस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

सायान्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये साम-

वेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्ये चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशोऽध्याय आरभ्यते ।

अथ सप्तमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धम् ।

१ २ ३ १ २२ ३ २ ३ २ ३क २२

कस्ते जामिर्जनानामग्ने को दाश्वध्वरः ।

२ ३ १ २ ३ २

को ह कस्मिन्नसि श्रितः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र, प्रथमे खण्डे—कस्तेजामिर्जनानामिति त्वात्मकं अथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'अग्ने !' 'जनानां' मनुष्याणां मध्ये 'ते' तव 'कः' 'जामिः' को बन्धुः ? त्वं सर्वैर्गुणैरधिकोऽसि त्वत्स्वरूपो बन्धुर्नास्तीति भावः । 'कः' दाश्वध्वरः' दाश्वर्दत्त अध्वरो यज्ञो येन स तथोक्तः त्वां यष्टुमति-समर्थः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । 'को ह' त्वं कथम्भूतः ? त्वमीदृग्रूप इति सर्वैर्न ज्ञायस इत्यर्थः । 'कस्मिन्' स्थाने 'श्रितः' आश्रितः 'असि' भवसि वर्त्तसे ? तत्स्थानमपि न केन विज्ञायते अतस्त्वमस्माभिः मांसदृष्टिभिः कथमुपलब्धव्यः ? इत्यग्निः प्रशस्यते ॥ १ ॥

२ ३ ६ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

त्वं जामिर्जनानामग्ने मित्रो असि प्रियः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

सखा सखिभ्य ईडः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'त्वम्' उक्तप्रकारेण अचिन्त्य-रूपोऽपि अनुग्रहीद्वतया सर्वेषां 'जनानां' 'जामिः' बन्धुः

‘असि’ । तथा ‘प्रियः’ प्रीणयिता त्वं यजमानानां ‘मित्रः’
 द्रायकः असि । ‘ईष्यः’ स्तुतिभिः स्तुत्यः त्वं ‘सखिभ्यः’ समा-
 नस्थानेभ्यः ऋत्विग्भः ‘सखा’ सखिवदत्यन्तं प्रियोऽसि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ २ १ १ २ १ २ ३ २ ३ २

यजा नो मित्रावरुणा यजा देवाः ऋतं बृहत् ।

२ ३ १ १ १ २ २

अग्ने यच्चि स्वं दमम् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! ‘नः’ अस्मदर्थं ‘मित्रावरुणा’
 एतन्नञ्ज्नी देवी ‘यज’ हविषा पूजय । तथा ‘देवान्’ इन्द्रा-
 दीन् ‘यज’ पूजय । ‘ऋतं’ सत्यं यथार्थफलं यज्ञश्च यज इत्ये-
 तदर्थं ‘बृहत्’ प्रौढं ‘स्वं’ स्वकीयं ‘दमं’ यज्ञ गृहं ‘यच्चि’ यज
 सङ्गच्छस्व । त्वयि अन्तर्विद्यमाने सति हि यज्ञगृहं पूज्यते
 ॥ ३ ॥ [१]

३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ २

ईडेन्यो नमस्यस्तिरस्तमाः सि दर्शतः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

समग्निरिध्यते वृषा ॥ * १ * ॥

ऋ० देवत्रया देववातः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
 द्वितीयद्वेषे प्रथमा । ‘ईडेन्यः’ स्तोत्रभिरौषधः ‘अतएव
 ‘नमस्यः’ सर्वैर्नमस्कार्यः ‘तमांसि तिरः’ ध्वान्तानि स्वाभा-
 मिस्तिरस्कुर्वन् ‘दर्शतः’ कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः, तादृशः
 ‘अग्निः’ ‘वृषा’ यजमानस्य कामानां वर्षिता ‘समिध्यते’
 भाहुतिप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यते । उत्तार्च्यं वाजसनेयकम् ‘ईडेऽन्यो
 द्वेष नमस्यो द्वेष तिरस्तमांसि दृश्ये समिध्यः’ इति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

वृषो अग्निः समिध्यतेऽप्रवो न देववाहनः ।

१ ३ १ २

तत्पृहविष्मन्त ईडते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'वृषा उ' वृषैव कामानां वर्षिता 'देव-
वाहनः' देवान् हृषीषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः तत्र
दृष्टान्तः 'अश्वो न' यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुंश्च प्रापय-
तीति वाहनभूतो यः 'अग्निः' 'समिध्यते' 'आहुतिप्रदानेन
सम्यग् दीप्यते 'तं' तादृशमग्निं 'हविष्मन्तः' सम्भृतहविष्का
यजमानाः 'ईडते' कर्मसिद्धयर्थं स्तुवन्ति ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वृषणां त्वा वयं वृषन् वृषणः समिधीमहि ।

२ ३ १ २ ३ २

अग्ने दीद्यतं वृहत् ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ तृतीया । 'वृषन्' कामानां वर्षितः । हे 'अग्ने !'
'वृषणः' वृषणाः घृताद्याहुतीनां सेक्तारो वयं वृषणम् आहुति-
द्वारा उदकस्य सेक्तारं तथा च स्मृतिः 'अग्नौ प्रास्ताहुतिः
सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्बृष्टेरन्नं ततः
प्रजाः' इति (मनु ३, ७६) 'दीद्यन्तं' दीप्यमानं 'वृहत्' अत-
एव महान्तं तमिममग्निं 'समिधीमहि' सम्यग् दीपयामः
॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

उत्ते वृहन्तो अर्चयः समिधानस्य दीदिवः ।

१ २ ३ १ २

अग्ने शुक्रास ईरते ॥ * १ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तृतीयदृचे
प्रथमा । हे 'दौदिवः' ! दौसाग्ने ! 'समिधानस्य' समिध्य-
मानस्य 'ते' तव 'बृहन्तः' महान्तः 'शुक्रासः' ज्वलन्तः 'अर्चयः'
दौसायः 'उदीरते' उद्गच्छन्ति ॥ १ ॥

१ २ ३ २ १ २ ३ १ २
उप त्वा जुह्वो३ मम घृताचीर्यन्तु हर्ष्यत ।

१ २ ३.१ २
अग्ने हव्या जुषस्व नः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'हर्ष्यत' ! कामयमानाग्ने ! 'मम'
मदीया 'घृताचीः' घृतमञ्चन्त्यः जुह्वः सुचः 'त्वा' त्वाम् 'उप
यन्तु' । 'नः' अस्माकं 'हव्या' हव्यानि 'जुषस्व' सेवस्व
च ॥ २ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मन्द्रं होतारमृत्विजं चित्रभानुं विभावसुम् ।

३ १ २ ३ १ २
अग्निमीडे स उ श्रवत् ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । 'मन्द्रं' मादनं 'होतारं' देवानामाह्वता-
रम् 'ऋत्विजम्' ऋती यष्टव्यं 'चित्रभानुं' विविधदीप्तिं
'विभावसुं' दौषिधनम् 'अग्निम्' 'ईडे' स्तौमि । 'सः'-अग्निः
'श्रवत् उ' अस्मदीयां स्तुतिं शृणोत्येव ॥ ३ ॥ [३]

३ १ २ ३ १ २ ३ २ २ ३ १ २
पाहि नो अग्न एकया पाह्यूर्त द्वितीयया ।

३ २ ३ २ ३ १ २
पाहि गीर्भिस्त्रिसृभिरूर्जां

३ १ २३ १ २

पते पाहि चतसृभिर्वसो ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ प्रगाथात्मके चतुर्थसूक्ते, प्रथमा । हे 'अग्ने' ! 'नः' अस्मान् 'एकया' ऋचा गिरा 'पाहि' रक्ष । 'उत' अपिच 'द्वितीयया' ऋचा 'पाहि' पालय । 'पाहि' 'तिसृभिः' 'गौर्भिः' 'ऊर्जाम्' । अन्नानां बलानां वा 'पते' ! स्वामिन् ! तथा 'पाहि' 'चतसृभिः' 'गौर्भिः' हे 'वसो' ! वासकाम्ने ! ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ २ ३

पाहि विश्वस्माद्रक्षसो

१ २ ३ २ ३ १ २

अराव्णः प्र स्म वाजेषु नोऽव ।

१ २२ ३ १ २

त्वामिद्धि नेदिष्ठं देवतातय

३ १ २२ ३ २

आपिं नक्षामहे वृधे ॥ * २ * ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने' ! 'विश्वस्मात्' सर्वस्मात् 'रक्षसः' 'अराव्णः' अदातुः सकाशात् 'पाहि' रक्ष । सोऽस्मान् 'वाजेषु' सङ्ग्रामेषु 'प्राव' प्रकर्षेण रक्ष । 'स्म' इति पूरणः । 'हि' यस्मात् 'नेदिष्ठम्' अन्तिकतमम् 'आपिं' बन्धुभूतं 'त्वाम्' इत् त्वामेव 'देवतातये' यज्ञाय यज्ञसिद्धयर्थं 'वृधे' वृद्धेनाय 'नक्षामहे' व्याप्नुमः नक्षति व्यसिकर्मा (निघ०२, १८, २) ॥ २ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य पञ्चदशीध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ।

३ १ २ ३ १ २ ३
इनो राजन्नरतिः समिद्धो

२ ३ १ २ ३ १ २
रौद्रो दत्ताय सुषुमां अटर्शि ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १
चिकिद्भि भाति भासा बृहता-

२ ३ १ २ ३ १ २
सिक्रीमेति रुशतीमपाजन् ॥ * १ * ॥

ऋ० आस्यत्रितः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ द्वितीय खण्डे—इनोराजन्निति त्वात्मके प्रथमसूक्ते, प्रथमा । हे 'राजन्' ! दीप्यमानाग्ने ! त्वम् 'इनः' ईश्वरः सर्वस्य भवसि । अथ परोक्षः 'अरतिः' हविरादाय देवान् प्रति गन्ता 'समिद्धः' सन्दीप्तः 'रौद्रः' शत्रूणां भयङ्करः 'सुषु-माम्' ओषध्यात्मना स्थितोऽंशुः सुष्ठु सूयत इति सुसोमः, तेन तद्दान् शोभनप्रसवो वा सोऽग्निः 'दत्ताय' यजमानानां धनादिवृद्धयर्थं कर्मवृद्धयर्थं वा 'अटर्शि' सर्वैर्दृश्यते । किञ्च 'चिकित्' सर्वं जानानोऽग्निः 'विभाति' विशेषेण दीप्यते तथा 'बृहता' महता 'भासा' तेजसा ज्वालालक्षणेन 'असिक्री' रात्रिम् 'एति' सायं होमसिद्धयर्थं गच्छति । किङ्कुर्वन् ? 'रुशती' श्वेतवर्णां दीप्तिम् 'अपाजन्' अपगमयन्-सर्दन्तो विकिरन् यद्वा, रुशतीं दीप्तामुषस मागच्छन् अपक्षिपन् परित्यजन् रात्रिं गच्छति । सामर्थ्यात् रात्रिं परित्यजन्नुषसं पातर्होमसिद्धयर्थं गच्छतीत्यर्थो लभ्यते ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २
वृष्णां यदेनीमभि वर्षसाभू-

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 जनयन्धोषां बृहतः पितुर्जाम् ।

३ २ ३ १ २ २ ३ २
 जर्ध्वं भानूँ सूर्यस्य स्तभायं

३ १ २ २ ३ १ २ २
 दिवो वसुभिररतिर्विभाति ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'सोऽग्निः' 'यद्' यदा 'कृष्णां' कृष्णवर्णाम्
 'एनीं' गच्छतीं रात्रिं 'वर्षसा' आत्मीयिनं ज्वालालक्षणैः
 रूपेण 'अभिभूत्' अभिभवति । किङ्कुर्वन् ? 'बृहतः' महतः
 'पितुः' सर्वस्य जगतः पालयितुः पितृभूताद्वा आदित्यात् 'जां'
 जायमानां 'धोषाम्' उपमं 'जनयन्' अभिव्यञ्जयन् । तदानीम्
 'अरतिः' गमनशीलोऽग्निः 'दिवः' द्यलोकस्य 'वसुभिः'
 वासयितृभिः आच्छादकैः सन्धुक्षणसमर्थैः आत्मीयैस्तेजोभिः
 'सूर्यस्य' 'भानु' दौप्तिम् 'जर्ध्वम्' उपरिष्ठात् 'स्तभायं'
 स्तम्भयन् 'वि भाति' विशेषेण दीप्यते ॥ २ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
 भद्रो भद्रया सचमान आगात्-

१ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ २
 स्वसारं जारो अभ्येति पश्चात् ।

३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३
 सुप्रकेतैर्द्युभिरग्निर्वितिष्ठ-

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 नृशङ्खिर्वर्णैरभि राममस्थात् ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । 'भद्रः' भजनीयः कल्याणः 'भद्रया'
 भजनीयया दीप्तेषसा वा 'सचमानः' सेव्यमानः सङ्गच्छमानो

वा अग्निः 'आगात् आजगाम, गार्हपत्या दाहवनौयम् आग-
च्छति । ततः 'पश्चात्' 'जारः' जरयिता शत्रूणां सः 'अग्निः'
'स्वसारं' स्वयं सारिणीं भग्नीं वा आगतामुषसम् 'अभ्येति'
अभिगच्छति । तथा 'सुप्रकेतैः सुप्रज्ञानैः 'द्युभिः' दौप्तिभि-
स्तेजोभिः सह 'दितिष्ठन्' सर्वतो वर्त्तमानः सोऽग्निः 'उग्रङ्गिः'
'श्वेतैः' 'वर्णैः' वारकौरात्कीयैः, तेजोभिः "राभं" कृष्णं शार्वरं
तमः अभ्यस्थात् सायं होमकाले अभिभूय तिष्ठति ॥ ३ ॥ [५]

१

२. १ २

३ १ २

कया ते अग्ने अङ्गिर ऊर्जा नपादुपस्तुतिम् ।

१ २

३ १ २

वराय देव मन्यवे ॥ * १ * ॥

ऋ० उग्रनाः । क० गायत्री । दे० अग्निः । अथ
द्वितीयसूक्ते, प्रथमा । हे 'अङ्गिरः' ! अङ्गिरसां वरिष्ठ !
यद्वा, अङ्गिति सर्वत्र गच्छतीति अङ्गिराः तादृश ! हे 'ऊर्जा-
नपात्' 'नपात्' इत्यपत्यनाम (निघ० २, २, १३) अन्नस्य
पुत्र ! हविर्भिर्वर्द्धमानत्वात् । यद्वा नपादिति नप्ता, हवि-
र्लक्षणस्यान्नस्य नप्तः ! । 'अग्नी प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्य-
मुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः' (मनुः
३, ७६) इति वृष्टेरोषधय ओषधिभ्योऽग्निरिति अन्नस्य नप्ता
हे 'देव' ! द्योतमान ! 'अग्न्' 'वराय' सर्वैर्वरणीयाय 'मन्यवे'
शत्रूनभिमन्यमानाय 'ते' तुभ्यं 'कया' कौटुश्या वाचा
'उपस्तुति' स्तोत्रम् अहं भरेयम् । त्वं महान् खलु अहमल्पः
तदर्थं कथं स्तुतिं कुर्यामिति ऋषिरग्निं प्रति वदति ॥ १ ॥

१ २ ३

२ ३ १ २

३ १ २

दाशेम कस्य मनसा यज्ञस्य सहसो यही ।

१२ ११ २२

कदु वोच इदं नमः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ऋषिरग्निं प्रति ब्रूते, हे 'सहसोयहो' ! 'यहुः' इत्यण्यनाम (निघ०२,२,११) बलेन निष्पाद्यमानत्वात् बलस्य पुत्र ! हे अग्ने ! 'कस्य' कीदृशस्य 'यज्ञस्य' यज्ञवतो यजनीधृदेववतो वा यजमानस्य 'मनसा' युक्ताः सन्तो हवीषि तुभ्यं वयं 'दाशेम' प्रयच्छेम पूजायां बहुवचनम् किञ्च, तुभ्यम् 'इदं' 'नमः' हविर्नमस्कारं वा 'कत्' कदा 'वोचे' अहं वदामि ? 'उ' इति प्रश्ने । ऋषिः, 'कदा दास्यामि ? कदा स्तोष्यामि ?' इत्यग्निं पृच्छति । वोचे वच्चादेशस्य लुङ्गात्मनेपदे उत्तमैकवचने रूपम् ॥ २ ॥

१३ २४ ३२ ३१ २ ३१ २ ३२

अधा त्वं हि नस्कारो विष्वा अस्मभ्यं सुक्षितीः ॥

१२ ३ १२

वाजद्रविणसो गिरः ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! 'अध' अथानन्तरं 'त्वं हि' हिरवधारणे त्वमेव 'अस्मभ्यम्' 'करः' कुरु देहीत्यर्थः । करो-तेर्लेट्यङ्गागमः । किमित्यपेक्षायामाह 'नः' अस्मदीयाः 'गिरः' त्वहिषयाः 'विष्वाः' सर्वाः स्तुतीः एवं कुरु यथा 'सुक्षितीः' क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति, क्षितयो गृहाः शोभननिवासाः यद्वा क्षितयो मनुष्याः कल्याणपुत्रपौत्रयुक्ताः, तथा 'वाजद्रविणसः' अन्नयुक्ता धनवतीः अथवा वाजो दीप्तिः सर्वतो दीप्तधनाश्च कुरु । त्वमस्माभिः स्तुतः सन् गृहपुत्रान्नधनादीनि देही-त्यर्थः ॥ ३ ॥ [६]

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अग्न आ याद्दग्निभिर्हीतारं त्वा वृणीमहे ।

१ २२ ३ १२ ३ १

आ त्वामनक्तु प्रयता हवि-

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

ष्मती यजिष्ठं बर्हिरासदे ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अग्न आयाहीति प्रगाथरूपे तृतीयसूक्ते, प्रथमा । हे “अग्ने !” “अग्निभिः” यष्टव्यैः सह “आ याद्दि” आगच्छ । तदर्थं “हीतारं” देवानामाह्वातारं “त्वा” त्वां “वृणीमहे” त्वामागतं “प्रयता” अध्वर्युं हस्ताभ्यां नियता “हविष्मती” घृतवती “यजिष्ठं” त्वां “बर्हिः” बर्हिषि “आसदे” । आसाद्य च “अनक्तु” सिञ्चतु ॥ १ ॥

२ ३ १ २

अच्छा हि त्वा सहसः सूनो

३ २ ३ १ २ ३ ०

अङ्गिरः सूचश्चरन्त्यध्वरे ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३

जर्जी नपातं घृतकेशमीमहे-

२ ३ १ २ ३ २

ऽग्निं यज्ञेषु पूर्व्यम् ॥ * २ * ॥ [७]

अथ द्वितीया । हे “सहसः सूनो” बलस्य पुत्र ! बलेन मथ्यमानत्वात्, हे “अङ्गिरः” ! अङ्गिरसां मध्ये मुख्य ! अथवा अङ्गतिर्गतिकर्मा सर्वत्र गन्तः ! “त्वा” त्वाम् “अध्वरे” यागे “अच्छ” अभिप्राप्तं “सूचः” “चरन्ति” गच्छन्ति । अतः

“जर्जः” अन्नस्य “नपातं” न पातयितारं रक्षकं बलस्य वा
नप्तारं “घृतकेशं” प्रदीप्तकेशं “पूर्व्यं” पुरातनं पूरकं वा
“अग्निं” “यज्ञेषु” अस्मदीयेषु “ईमहे” स्तौमि ॥ २ ॥ [७]

१ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अच्छा नः शीरशोचिषं गिरो यन्तु दर्शतम् ।

१ २ ३ २ ० ३ १ २ ३
अच्छा यज्ञासो नमसां पुरु-

१ २ ३ २ ३ १ २
वसुं पुरुप्रशस्तमूतये ॥ * १ * ॥

ऋ० पुरुमीढः । कृ० प्रगाथः । दे० अग्निः । अच्छान
इति प्रगाथात्मके चतुर्थसूक्ते तत्र प्रथमा । “अच्छ” अभिमुखं
“यन्तु” गच्छन्तु “नः” अस्माकं “गिरः” स्तुतयः । कम् ?
“शीरशोचिषम्” अज्ञानशीलज्वालं “दर्शतम्” सर्वेदर्शनी-
यम् अग्निम् । तथा “यज्ञासः” यज्ञाश्च अस्मदीयाः “नमसां”
हविषा आज्यादिलक्षणेन “अच्छ” अभिमुखं “यन्तु”
गच्छन्तु । कीदृशम् ? “पुरुवसुं” प्रभूतधनं “पुरुप्रशस्तं”
बहुभिः सम्यक् स्तुतम् । किमर्थम् ? “ऊतये” अस्माकं रक्ष-
णाय ॥ १ ॥

३ २ ३ १ २ २ ३ १
अग्निं सूनुं सहसो जात-

२ ३ २ ३ १ २
वेदसं दानाद्ये वार्याणाम् ।

३ २ ३ ३ २ ३ १
द्विता यो भूदमृतो मर्त्येष्वाम् ।

२ २ ३ १ २ ३ २
होता मन्द्रतमो विशि ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । “यः” अग्निः “अमृतः” अमरणधर्मा
 देवेषु भवति, सः “मर्त्येषु आ” आकारश्चार्थे “मर्त्येषु” मनु-
 ष्येषु च “अभूत्” अभवत् इत्येवं “द्विता” द्वैधं भवति । देवेषु
 अप्यमृतत्वमस्य प्रसिद्धम् । मनुष्येषु क्रीटशोऽभूत् ? उच्यते
 “विशि” विक्षु यजमानरूपासु प्रजासु “होता” होमनिष्पा-
 दकः “मन्द्रतमः” मादयित्तमश्च भवति । तमच्छ यन्त्विति
 समन्वयः । अथवा “यः” अमृतः “द्विता” द्वित्वं द्वैधं द्विः-
 प्रकारोऽभूत् । कथं मर्त्येषु सामान्येन दाहपाकादिसाधनो-
 ऽभवदित्येतत् प्रसिद्धम् । “विशि” यज्ञमानरूपायां तु “होता”
 “मन्द्रतमश्च” अभवदित्येवं द्वित्वम् ॥ २ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य पञ्चदशाध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २

अदाभ्यः पुरएता विशामग्निर्मानुषीणाम् ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

तूर्णी रथः सदा नवः ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ तृतीय-
 खण्डे—अदाभ्यइति त्वात्मके प्रथमे सूक्ते, प्रथमा । “मानुषीणां”
 मनोर्जातानां “विशां” प्रजानां “पुर एता” सन्मार्गप्रदर्शने-
 नानाग्रतो गन्ता, अतएव “तूर्णीः” तूर्णित्यः प्रजाः वैदिक-
 कर्मप्रवर्त्तनेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्ताः आलस्यरहिताः “रथः”
 हविषां बहनाद्रूपसदृशः “सदा” सर्वदा तत्कर्मणि “नवः”
 नूतनः पुनर्मन्यनादभिनवः, एवंविधोऽग्निः “अदाभ्यः” अहिंस्यः
 न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वान् अग्नोति मर्त्यः ।
 १ २ ३ १ २
 क्षयं पावकशोचिषः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “दाश्वान्” हविषां दाता “मर्त्यः”
 मनुष्यः यजमानः “वाहसा” हविषां वाहकेनारिग्ना
 “प्रयांसि” अन्नानि “अभि अग्नोति” अभितः सर्वतः प्राप्नोति ।
 किञ्च “पावकशोचिषः” शोधकदीप्तैः अग्नेः सकाशात् “क्षयं”
 गृहं चाग्नोति ॥ २ ॥

३ १ २२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 साह्वान् विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः ।
 ३ २ ३ १ २
 अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । “अभियुजः” अभिगोक्षीः “विश्वाः”
 सेनाः “साह्वान्” सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणः अतएव
 “अमृतः” शत्रुभिरहिंसितः “देवानां” “क्रतुः” कर्ता हविः-
 प्रदानेन पोषकः । एवम्भूतः “अग्निः” “तुविश्रवस्तमः” तुवि-
 शब्दो बहुवाची (निघ० २, १, २), श्रवःशब्दोऽन्नवाची (निघ०
 २, ७, ६) अतिशयेन बहुविधान्नोपेतो वर्तते यस्मादेवं तस्माद्-
 स्मानपि बहुविधान्नोपेतान् करोत्विति भावः ॥ ३ ॥ [६]

३ १ २ ३ १ २२ ३ २
 भद्रो नो अग्निराहुतो भद्रा
 ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

३ २ ३ १ २ २

भद्रा उत प्रशस्तयः ॥ * १ * ॥

ऋ० सौभरिः प्रयोगः वा । छ० ककुप् । दे० अग्निः । अथ भद्रोनो अग्निराहुत इति प्रगाथात्मके द्वितीयसूक्ते, सैषा प्रथमा । “आहुतः” हविर्भिस्तर्पितः “अग्निः” “नः” अस्माकं “भद्रः” कल्याणः भवतु । हे “सुभग” ! शोभनधनाग्ने ! “भद्रा” कल्याणी “रातिः” दानं चास्माकं भवतु ! “भद्रः” कल्याणः “अध्वरः” यागश्च भवतु । “उत” अपिच “भद्राः” कल्याणाः “प्रशस्तयः” प्रशंसाः स्तुतयश्च भवन्तु ॥ १ ॥

३ १ २ २

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

भद्रं मनः कृणुष्व वृत्वतूर्य्ये येना समत्सु सासहिः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अव स्थिरा तनुहि भूरि शर्द्धतां

३ १ २ ३ १ २

वनेमा ते अभिष्टये ॥ * २ * ॥ [१०]

अथ द्वितीया । हे “अग्ने !” “वृत्वतूर्य्ये” सङ्ग्रामे “भद्रं” शोभनं “मनः” “कृणुष्व” अस्माकं कुरु । “येन” मनसा त्वं ‘समत्सु’ सङ्ग्रामेषु “सासहिः” भृशं शत्रूनभिभवसि । अपिच “शर्द्धताम्” अभिभवतां शत्रूणां “भूरि” भूरीणि बहूनि “स्थिरा” स्थिराणि दृढान्यपि बलानि “अव तनुहि” अवाञ्छि कुरु । पराजितानि कुर्वित्यर्थः वयञ्च “अभिष्टिभिः” अन्वेषणसाधनैः हविर्भिः स्तोत्रैश्च “ते” त्वां “वनेम” सम्भजेमहि यद्वा, “ते” तव प्रसादात् अभिष्टिभिः अभीष्टैः फलैः “वनेम” सङ्गच्छेमहि ॥ २ ॥ [१०]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अग्ने वाजस्य गोमत ईशानः सहसो यज्ञो ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

अस्मै देहि जातवेदो महि श्रवः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० उष्णिक् । दे० अग्निः । अथ अग्नेवाजस्येति तृतीयवृत्ते, प्रथमा । हे “सहसः यज्ञो” बलस्य पुत्र ! “अग्ने !” “गोमतः बहुभिर्गोभिर्युक्तस्य “वाजस्य” अन्नस्य “ईशानः” ईश्वरस्त्वमसि । अतः “अस्मै” अस्मासु हे “जातवेदः” ! जातधन ! जातानां वेदितो वाग्ने ! “महि” प्रभूतं “श्रवः” अन्नं “देहि” प्रयच्छ । सहस्रोयज्ञो पराङ्गवद्भावात् “आमन्त्रितस्य च (८, १, १८)” इति षष्ठ्या-मन्त्रितसमुदायो निहन्यते । अस्मै सुपां सुलुक् (७, १, ३८) इति सप्तम्याः श्रे आदेशः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

स इधानो वसुष्कविरग्निरीडेन्यो गिरा ।

३ २ ३ १ २

रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “सः” अग्निः “इधानः” दीपनशीलः “वसुः” निवासयिता सर्वेषां, “कविः” क्रान्तदर्शनः मेधावी वा “गिरा” स्तोत्ररूपः वाचा “ईडेन्यः” स्तोतव्यो भवति हे “पुर्वणीक” अनीकं मुखं पुरुभिः बह्वीभिः अनीकस्थानीयाभिः ज्वालाभिः युक्ताग्ने ! “अस्मभ्यं” “रेवत्” धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा “दीदिहि” दीप्यस्व इन्धीति छान्दसो दीप्ति-कर्मा ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ७ ३ १ २ ३ १ २ २

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

स तिग्मजम्भ रक्षसो दह प्रति ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । हे “राजन्” ! राजमान ! “अग्ने” !
 “क्षपः” क्षपय राक्षसादीभू स्वकीयैः पुरुषैर्बाधस्व । “उत”
 अपिच “त्मना” न केवलमन्यैरेव आत्मना च तान् बाधस्व ।
 कदा ? इति चेत्, उच्यते “वस्तोः” सर्वाण्यहानि “उत” अपिच
 “उपसः” उपः कालोपलक्षिता रात्रीश्च । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया
 (२, ३, ४) । सर्वेष्वहःसु सर्वासु रात्रिषु चेत्यर्थः । “हे तिग्म-
 जम्भ” ! तीक्ष्णमुखान्ने ! “रक्षसः” राक्षसान् उक्तप्रकारेण
 क्षपयिष्यास एव त्वं “प्रति दह” प्रत्येकं दह दह न किञ्चि-
 द्दग्धव्यमित्युदाख्येत्यर्थः ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्थप्रकाश उत्तरायणस्य पञ्चदशाध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

विशोविशो वो अतिथिं वाजयन्तः पुरुप्रियम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

अग्निं वो दुर्य्यं वच स्तुषे शूषस्यु मन्मभिः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोपवनः वा सप्तवध्नः । छ० अनुष्टुप् । दे० अग्निः ।
 अथ चतुर्थ खण्डे—विशोविशोवो अतिथिमिति तृचात्मके प्रथमे
 सूक्ते, प्रथमा । हे ऋत्विजो ! यजमानाश्च “वः” यूयं “वाजयन्तः”
 अन्नमिच्छन्तः “विशः विशः” सर्वस्याः प्रजायाः “अतिथिं” पूज्यं

“पुरुप्रियं” बहुप्रियम् “अग्निं” स्तुत्या परिचरतेति शेषः ।
अहश्च “वः” युष्मदर्थं “दुष्यं” गुहाहितम् अग्निं “वचः”
अनु ‘स्तुषे’ स्तौमि ‘शूषस्य’ बलस्य लाभार्थकैः साधनैः
‘मन्त्रभिः’ मननीयैः स्तोत्रैः ॥ १ ॥

१ २२ ० ३ १ २ ३ २३ ३ १ २

यं जनासो हन्निष्मन्तो मित्रं न सर्पिरासुतिम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रशंसन्ति प्रशस्तिभिः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘यम्’ अग्निं ‘जनासः’ जनाः यजमानाः
‘हविष्मन्तः’ सन्तः ‘मित्रं न’ मित्रमिव आदित्यमिव सखाय-
मिव वा ‘सर्पिरासुतिं’ सर्पिरासूयते ह्ययते यस्मिन् तादृशं
‘प्रशंसन्ति’ स्तुवन्ति ‘प्रशस्तिभिः’ ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

पन्यांसं जातवेदसं यो देवतात्यद्यता ।

३ १ २ २ ३ २

हव्यान्यैरयद्विवि ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । ‘पन्यांसम्’ अतिशयेन स्तोतारं साधु
कृतमिति यजमानं स्तुवन्तं ‘जातवेदसं’ जातधनं श्रीताविद्यं वा
स्तुम इति वाक्यशेषः । ‘यः’ अग्निः ‘देवताति’ देवतातौ यज्ञे
‘उद्यताः’ उद्यतानि ‘हव्यानि’ हवींषि ‘दिवि’ ‘ऐरयत्’
ऐरयति दिवि देवेभ्यः ॥ ३ ॥ [१२]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

समिद्धमग्निं समिधा गिरा गृध्रे

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

शुचिं पावकं पुरो अध्वरे ध्रुवम् ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

विप्रं होतारं पुरुवारमद्रुहं

३ २ ३ १ २ ३ १ २

कविं सुम्नैरीमहे जातवेदसम् ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः वीतहव्यः वा । छ० जगती । दे० वैश्वानरः ।
अथ द्वितीयलक्षे, प्रथमा । 'समिद्धं', सम्यग्दीप्तम् 'अग्निं'
'समिधा', समिन्धनहेतुभूतया 'गिरा', स्तुत्या 'गृणे' अहं
स्तीमि यद्वा, 'समिधा' समिद्धिर्दारुभिः 'समिद्धं' सम्यक्
दीप्तम् । अपिच 'शुचिं' स्वयं शुद्धं 'पावकं' सर्वेषां शोधकं
'ध्रुवं' निश्चलं तमग्निम् 'अध्वरे' यज्ञे 'पुरः' करोमीति शेषः ।
तथा 'विप्रं' मेधाविनं 'होतारं' देवानामाह्वतारं 'पुरुवारं'
बहुभिर्वरण्यम् 'अद्रुहम्' अद्रोग्धारं सर्वेषामनुकूलं 'कविं'
क्रान्तदर्शनं 'जातवेदसं' जातानां वेदितारमग्निं 'सुम्नैः'
रुखकरैः स्तोत्रैः 'ईमहे' सम्भजामहे यद्वा, द्वितीयार्थे तृतीया
(३, १, ८५) सुम्नानि धनानि, ईमहे याचामह इति ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्वां द्रुतमग्ने अमृतं युगेयुगे

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

हव्यवाहं दधिरे पायुमीडाम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

देवासश्च मर्त्यासश्च जागृविं विभं

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

विश्वपतिं नमसा नि षेदिरे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'त्वां' 'देवासः' देवास
'मर्त्यासः' मनुष्याश्च 'द्रुतं' 'दधिरे' विदधिरे कृतवन्तः ।
कीदृशं त्वाम् ? 'अमृतम्' अमरणम्, 'युगे युगे' काले काले

तत्तद्यागानुष्ठानसमये 'हव्यवाहं' हविषां हव्यानां वोढारं
 'पायुं' पालयितारम् 'ईष्टं' स्तुत्यम् । अपिच ते उभयविधाः
 'जागृविं' जागरणशीलं 'विभुं' व्याप्तं विश्पतिं विशां प्रजानां
 पालयितारम् अग्निं 'नमसा' हविलक्षणेनान्नेन नमस्कारेण
 वा 'निषेदिरं' उपसेदिरं ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ० ३ २
 विभूषंन्नग्ने उभयां अनु व्रता

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ०
 दूतो देवानां रजसी समीयसे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 यत्ते धीतिं सुमतिमावृणीमहे-

२ २ ३ १ २ ३ १ २
 ऽधस्मानस्त्रिवरूथः शिवो भव ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' उभयान् 'उभयविधान्'
 देवान् मनुष्यांश्च 'विभूषन्' अलङ्कुर्वन् त्वम् 'अनुव्रता' व्रता-
 न्यनु 'व्रतेषु' कर्मसु यागेषु 'देवानां' 'दूतः' मन् 'रजसी'
 द्यावापृथिव्यौ 'समीयसे' मञ्चरसि देवानानेतुं द्युलोकं
 गच्छसि हवीषि च नेतुमिसं लोकम् । किञ्च 'यत्' यस्मात्
 'ते' तुभ्यं त्वदर्थं 'धीतिं' कर्म, 'सुमतिं' 'शोभनां स्तुतिं च
 आवृणीमहे' त्वयं सम्भजामहे । 'अध' अतः कारणात् 'त्रिव-
 रूथः' त्रिस्थानस्त्वं नः अस्माकं 'शिवः' सुखकरः 'भव' स्य
 इति पादपूरणम् ॥ ३ ॥ [१३]

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ ०
 उप त्वा जामयो गिरो देदिशतीर्हविष्कृतः ।

३ १ २२

वायोरनीके अस्थिरन् ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रयोगः, अग्निः, यविष्ठः । छ० गायत्री । दे० अग्निः ।
अथ तृतीयसूक्ते, प्रथमा । हे अग्ने ! 'हविष्कृतः' यजमानार्थं
'गिरः' स्तुतयः 'जामयः' स्वसार इव 'देदिशतीः' तव गुणान्
दिशन्यः 'त्वा' त्वाम् 'उप अस्थिरन्' उपतिष्ठन्ते 'वायोरनीके'
समोपे त्वां समेधयन्त्यः अस्थिरंश्च ॥ १ ॥

१ ३ १ २२ ३ २ ३ १ २२

यस्य त्रिधात्ववृतं बर्हिस्तस्यावसन्दिनम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २

आपश्चिन्नि दधा पदम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "यस्य" अग्नेः "त्रिधातु" त्रिपर्व "अव-
तमू" अनावृतं च "असन्दिनम्" अवद्वच्च स्तरणकाले बर्हि-
रबहं भवति "बर्हिः" "तस्थी" आमदनार्थं तिष्ठति । तस्मिन्
अग्नी 'आपः चित्' आपोऽपि 'पदं' 'निदध' निदधति ।
आन्तरिक्ष्या माध्यमिके पदं निदधतीत्यर्थः ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २२ ३ १ २

पदं देवस्य मीढुषोऽनाघृष्टाभिरूतिभिः ।

३ १ २२ ३ २

भद्रा सूर्य्य इवोपटक् ॥ * ३ * ॥ [१४]

इति सप्तमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

अथ तृतीया । "मीढुषः" कामानां सेक्तुः "देवस्य" द्योत-
मानस्याग्नेः पदं स्थानं अनाघृष्टाभिः अबाधिताभिः "कतिभिः"

रक्षाभिः भजनीयं भजतीत्यर्थः । तथैवास्य “उपं दृक्” उप-
दृष्टिरपि “सूर्य इव” यथ्या सूर्यः तद्वत् “भद्रा” मनुष्यैर्भज-
नीया भवति ॥ ३ ॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्रन्यस्य पञ्चदशाध्यायस्य चतुर्थः खण्डः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबुक्कभूपालसाध्याय-

पुरस्मरण साक्षणाचार्येण विरचिते ज्ञानधवीये सामवेदार्थप्रकाशे

उत्तराग्रन्ये पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ षोडशोऽध्याय आरभ्यते ।

सप्तमप्रपाठकस्य तृतीयार्धम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अभि त्वा पूर्वपीतय इन्द्र स्तोमेभिरायवः ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २
समीचीनास ऋभवः सम-

३ १ २ ३ २
स्वरन् रुद्रा गृणन्त पृर्व्यम् ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । तत्र प्रथमं
खण्डे—अभित्वापूर्वपीतय इति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “आयवः” मनुष्याः स्तोतारः “स्तो-
मेभिः” स्तोत्रैः “त्वा” त्वाम् अभिष्टुवन्ति । किमर्थम् ? “पूर्व-
पीतये” सर्वेभ्यो देवेभ्यः पूर्वं प्रथमतएव सोमस्य पीतये पानाय
सवन-मुखे हि चमसगणैः इन्द्रस्यैव सोमो ह्ययते तथा
“समीचीनासः” सङ्गताः “ऋभवः” प्रथमवाचकेन शब्देन
त्वयोऽप्युपलक्ष्यन्ते ऋभुर्विभावाज इत्येते “समस्वरन्” त्वामेव

मस्यगस्तुवन् स्वृशब्दोपतापयोः (भा० प०) “रुद्राः” रुद्र-
पुत्राः महतश्च “पूर्व्यम्” पुरातनं वृद्धं त्वामिव “गृणन्त” अभ्य-
स्तुवन् वृत्रवधसमये ‘प्रहर भगवो जहि वीरयस्त्र’—इत्येवं
रूपया वाचा त्वां स्तुतवन्त इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ २ ३
अस्येदिन्द्रो वावृधे वृष्णय०

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
शवो मदे सुतस्य विष्णवि ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३
अद्या तमस्य महिमानमा-

१ २ ३ १ २
यवोऽनु ष्टुवन्ति पूर्वथा ॥ * २ * ॥ [१]

अथ द्वितीया । “अस्येत्” अस्यैव यजमानस्य “वृष्णय”
वृषत्वं वीर्यं “शवः” बलं च “इन्द्रः” “वावृधे” वर्द्धयति ।
‘सुतस्य’ अभिसुतस्य सोमस्य पानेन ‘विष्णवि’ कृत्स्नदेहस्य
व्यापके ‘मदे’ हर्षं सति तस्यैव यजमानस्य बलं वर्द्धयती-
त्यर्थः । ‘अद्य’ अस्मिन् काले ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘तम्’ उक्त-
गुणं ‘महिमानं’ महत्त्वम् ‘आयवः’ मनुष्याः ‘अनुष्टुवन्ति’
आनुपूर्वेण स्तुवन्ति, ‘पूर्वथा’ पूर्वशब्दादिवार्थे ‘प्रब्र’
पूर्व (४, ३, १११) इत्यादिना थाल्प्रत्ययः यथा पूर्वस्मिन् काले
अस्तुवन् एवमिदानीमपि तेनैव क्रमेण स्तुवन्तीत्यर्थः ॥२॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र वामर्चन्त्युक्थिनी नीथाविदो जरितारः ।

१ २ ३ २ ३
इन्द्राग्नी वृष आ वृणे ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । प्रवास-
 चन्धुक्थिन इति चतुर्ऋचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 “इन्द्राग्नी !” “उक्थिनः” उक्थं शस्त्रं तदन्तः शस्त्रिणः
 होत्रादयः “वां” युवां प्रार्चन्ति—इह कर्मणि स्तुतिरूपाभि-
 र्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा ‘नीथाविदः’ स्तोत्राभिज्ञाः साम-
 गानकुशलाः ‘जरितम्नः’ स्तोतारः उज्ञात्रादयः अभिलषित-
 फलावाप्तये युक्मर्चन्ति । अहमपि ‘इषः’ अन्नस्य लांभार्थम्
 “इन्द्राग्नी” युवाम् ‘आ वृणे’ सर्वतः सम्भजे पूजयामी-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधूनुतम् ।

३ १ २ २ ३ १ २

साकमेकेन कर्मणा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘इन्द्राग्नी !’ “दासपत्नीः” दास-
 यन्ति उपक्षयन्तीति दासाः उपक्षयितारः शत्रवः, ते पतयः
 पालकाः यासां ता दासपत्नीः “नवतिं” नवतिसङ्घाकाः
 “पुरः” एवंविधाः शत्रुपुरीः “एकेन कर्मणा” एकेनैवोद्योगेन
 युवां “साकं” सह युगपत् “अधूनुतम्” अकम्पयतं, तावि-
 न्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ २ ॥

१ २ ३ ३ ३ ३ ३ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी अपसर्पर्य्युप प्र यन्ति धीतयः ।

३ १ २ ३ २ १ २

ऋतस्य पथ्याऽनु ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । हे “इन्द्राग्नी !” “धीतयः” सोमस्य

धातारः पातारो होवाद्यः 'ऋतस्य' कर्मफलस्य 'पथाः' पथः मार्गान् 'अनु' लक्ष्मीकृत्य 'अपसः' अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः 'परि' सर्वतः 'उप प्रयन्ति' समीपे 'प्रकर्षेण' वर्त्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः यद्वा, 'धीतयः' स्तुतयः 'ऋतस्य' यज्ञस्य 'पथः' मार्गान् 'अनु' लक्ष्मीकृत्य 'अपसः' कर्मणः 'परि' परितः 'उप प्रयन्ति' प्रवर्त्तन्ते, अतः स्तोतव्यतया युवामागच्छतामिति ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी तविषाणि वाꣳ सधस्थानि प्रयाꣳसि च

३ २ ३ १ २ ३ २

युवोरमूर्यꣳ हितम् ॥ * ४ * ॥ [२]

अथ चतुर्थी । हे इन्द्राग्नी ! 'वां' युंवयोः 'तविषाणि' बलानि 'प्रयांसि' अन्नानि 'च' 'सधस्थानि' सहस्थितानि परस्परमवियुज्य वर्त्तन्ते । तथा 'अमूर्यं' वृष्टिधारायाः प्रेरकत्वं "युवोः" युवयोरिव "हितं" निहितं वर्त्तन्ते तस्मात् सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्त्तनमिति भावः सधस्थानि—ष्ठा गति-निवृत्तौ च (भा० प०) 'आतोऽनुपसर्गे कः (३, २, ३)' 'मधमास्थयोऽच्छन्दसि (६, ३, ६६)—इति सहस्य सधादेशः ॥ ४ ॥ [२]

३ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

शग्धूꣳ षु शचीपत इन्द्र विष्ट्वसुभिस्तृतिभिः ।

२ ३ १ २ २ ३ १ २ ३

भगं न हि त्वा यशसं वसु-

२ ३ १ २ ३ १ २

विदमनु शूर चरामसि ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ शम्भूरुषिति
प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “शचीपते !”
“इन्द्र !” “शग्धि” “विश्वाभिः” सर्वाभिः “जतिभिः” मरुद्भिः
सह । हे “शूर ! हे वीर ! “भगं न” भाग्यमिव “यशसं” यश-
स्विनं “वसुविदं” धनस्य लभ्यकं “त्वा” त्वाम् “अनुचरामसि”
अनुचरामः परिचराम इत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ २
पौरो अश्वस्य पुरुक्ताङ्गवा-

३ १ २ ३ १ २
मस्युत्सो देव हिरण्ययः ।

२ २ १ २ २ ३ १ २
न किर्हि दानं परि मर्धि-

३ २ ३ ३ १ २ २
षत्वे यद्यद्यामि तदा भर ॥ * २ * ॥ [३]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वम् ‘अश्वस्य’ ‘पौरः’ पूर-
यिता “असि” भवसि । तथा गवां ‘पुरुक्ताङ्गत्’ बहुकर्तासि ।
हे ‘देव’ ! ‘हिरण्ययः’ हिरण्यमयशरीरस्त्वम् ‘उत्स’ उत्ससदृशो-
ऽसि । हे इन्द्र ! ‘त्वे’ त्वयि वर्तमानं ‘दानम्’ अस्माद्विषयम्,
देयं धनं वा ‘न किर्हि परि मर्धिषत्’ न कश्चित् हिनस्ति ।
अतौ ‘यद् यद् यामि’ याचे, तत्तत् ‘आभर’ आहर मद्भ्यम्
॥ २ ॥ [३]

२ ३ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २
त्वष्ट्रे ह्येहि चेरवे विदा भगं वसुत्तये ।

१ २ ३ १ २
उद्वावृषस्व मघवन् गवि-

३ २ ३ १ २

ष्टय उदिन्द्राश्वमिष्टये ॥ * १ * ॥

ऋ० भर्गः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ त्वं ह्येहि
 चेरव इति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 'इन्द्र !' 'त्वं हि' त्वं खलु सामर्थ्याद्वातेति गम्यते । अतः
 'एहि' आगच्छ । आगत्य व अस्मभ्यं 'भर्गं' भजनीयं धनं
 'विदाः' 'लभस्व दत्तु । किमर्थम् ? 'वसुत्तये' अस्माकं
 वसुदानाय । हे 'मघवन्' धनवन् ! 'गविष्टये' गा इच्छते
 मघ्नं 'उद्दावृषस्व' उत्सिञ्चस्व गा इति शेषः । तथा हे
 इन्द्र ! 'अश्वमिष्टये' अश्वेषणवते मघ्नम् अश्वान् उद्दावृषस्व
 उत्सिञ्चस्व देहि ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 त्वं पुरु सहस्राणि शतानि

३ २ ३ १ २
 च यूथा दानाय मंहसे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 आ पुरन्दरं चक्रम विप्र-

३ २ ३ २ ३ १ २
 वचस इन्द्रं गायन्तोऽवसे ॥ * २ * ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वं 'पुरु' पुरुणि बहूनि सह-
 स्राणि शतानि च 'यूथा' गवादिर्यूथानि 'दानाय' यज-
 मानविषयाय 'मंहसे' अनुमन्यसे यद्वा, दानाय दात्रे
 यजमानाय मंहगे प्रयच्छसि । मंहतिर्दानकर्मा (निघ० ३,
 २०, १०) अथ परोक्षेण ब्रवीति—'पुरन्दरं' शत्रुपुराणां
 दारयितारम् 'इन्द्रम्' 'अवसे' रक्षणाय तर्पणाय वा 'गाय-

७प्र०१अर्हं०५सू०२ऋ०] तृतीयाहम् । ८५३

न्तः' स्तुवन्तः विप्रवचसः' विविधप्रकृतवचना वयम् 'आ'
आगन्तारम् अभिसुखं वा 'चक्षम' कूर्मः ॥२॥ [४]

२४ ३ १२३ २३ १ २ ३१ २२
यो विप्रवा दयते वसु हीता मन्द्रो जनानाम् ।

२३१ २२ ३१
मधोर्न पात्रा प्रथमान्

२३ १ २२ ३ १ २
यस्मै प्र स्तोमा यन्वग्नये ॥ * १ * ॥

ऋ० सौभरिः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ योवि-
श्वेति प्रगाथात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'हीतां' देवा-
नामाह्वाता 'मन्द्रः' मोदयिता 'यः' अग्निः 'विप्रवा' सर्वाणि
'वसु' वसूनि धनानि 'जनानां' जनेभ्यः 'दयते' प्रयच्छति,
तस्मै 'अग्नये' 'मधोः' मदकरस्य सोमस्येव 'प्रथमानि'
सुख्यानि 'पात्रा' पात्राणि 'स्तोमाः' 'प्रयन्तु' प्रगच्छन्तु ॥१॥

१ ३ २ ३ २३कर २२ ३१ २ ३ १ २ ३१ २
अश्वं न गौर्भीं रथ्यं सुदानवो मर्मृज्यन्ते देवयवः ।

३२ ३ १ २२ ३
उभे तोके तनये दस्य विश्पते

२३ १ २ ३ १ २
पर्षिं राभो मघोनाम् ॥ * २ * ॥ [५]

अथ द्वितीया । हे 'दस्य' ! दर्शनीय ! 'विश्वपते' ! विश्वां
पते ! अग्ने ! यं त्वां 'सुदानवः' शोभनदानाः 'देवयवः' देवा-
नात्मन इच्छन्तो यजमानाः 'रथ्यं' रथस्य वीढारम् 'अश्वं नः'
अश्वमिव 'गौर्भीः' स्तुतिभिः 'मर्मृज्यन्ते' परिचरन्ति स त्वम्

अस्माकं यजमानानां 'तोके' पुत्रे 'तनये' पौत्रे च 'उभे' उभय-
स्मिन् 'मघोनां' धनवतां 'राधः' धनं 'पर्षि' प्रयच्छ ॥२॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य षोडशाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
इमं मे वरुण शुधी हवमद्या च मृडय ।

१ २ ३ १ २ २
त्वामवस्युरा चक्रे ॥ * १ * ॥ [६]

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० वरुणः । अथ द्वितीय-
खण्डे—इममेवरुणेत्येकच्चं प्रथमं सूक्तम्, सा ऋगीषा । हे
'वरुण !' 'मे' मदीयम् 'इमं' 'हवम्' आह्वानं 'शुधि' शृणु
'शु श्रवणे (भा० प०), लोटो हिः, 'शु-शृ-णु-पृ-क्त-वृथ्यञ्छ-
न्दसि (६, ४, १०२)'—इति हेर्द्विरादेशः, 'बहुलं छन्दसि
(२, ४, ७३)'—इति विकरणस्य लुक् 'अन्येषामपि दृश्यते
(६, ३, १३६ वा०)'—इति संहितायां दीर्घः । किञ्च 'अद्य'
अस्मिन् दिने 'मृडय' अस्मान् सुखय 'अवस्युः' रक्षणेच्छुः
अवस्-शब्दात् 'सुप आत्मनः क्यच् (३, १, ८), 'क्याच्छन्दसि
(३, २, १७०)'—इति उ-प्रत्ययः एवंविधोऽहं त्वां वरुणम्
'आ' आभिमुख्येन 'चक्रे' शब्दयामि कै, गै शब्दे (भा० प०),
अस्माकिति 'आदेच (६, १, ४५)'—इत्यात्व, द्विर्भाव-चर्त्वे,
'आतोलोप इटि च (६, ४, ६४)'—इत्याकार-लोपः, 'तिङ्-
तिङः (८, १, ३८)'—इति निघातः, स्तौमीत्यर्थः ॥१॥ [६]

२ ३ १ २ ३ १ २ २
कथा त्वं न जत्वाभि प्र मन्दसे वृषन् ।

१ २ ३ २ ३ १ २

कया स्तोमृभ्य आ भर ॥ * १ * ॥ [७]

ऋ० सुकचः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । कयात्वन्न ऊत्या-
भिरित्येकैर्च द्वितीयं सूक्तम्, सा ऋगेषा । हे 'वृषन्' ! कामानां
वर्षित इन्द्र ! 'कया' केन 'ऊत्या' अत्र रक्षणदिषु (भा० प०),
गत्यर्थः 'ऊति-यूते (३, ३, ६७)'—इत्यादिना निपातितः ।
केनाभिगमनेन 'नः' अस्मान् 'अभि' अभितः 'प्र मन्देसे' प्रक-
र्षेण मादयसि अस्मदीयं यज्ञं प्रति-सोमपानार्थमागमनेन वा
त्वदीयस्तुतिअपणार्थमागमनेन वा कदा अस्मान् प्रमादय-
सीति । किञ्च 'कया' केन अभिगमनेन 'स्तोमृभ्यः' अस्मभ्यं
धनम् 'आ भर' विभर्षि ?—इतीन्द्रं स्तोता पृच्छति ॥१॥ [७]

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

इन्द्रमिद्वेतातय इन्द्रं प्रयत्यध्वरे ।

१ २ ३ २ ३ १ २

इन्द्रं समीके वनिनो हवा-

३ २ ३ १ २ ३ ३ १ २

मह इन्द्रं धनस्य सातये ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथेन्द्रमि-
द्वेतातय इति प्रगाथरूपं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'देव-
तातये' देवैः स्तोमृभिस्तायते विस्तार्यत इति देवतातिर्यङ्ग-
स्तदर्थम् 'इन्द्रम् इत्' देवेषु मध्ये इन्द्रमेव 'हवामहे' आह्वया-
महे । 'अध्वरे' यज्ञे 'प्रयति' प्रगच्छति उपक्रान्ते सति 'इन्द्र'
हवामहे । तथा 'समीके' सम्यग्जाते सम्पूर्णं च यागे 'वनिनः'
सञ्चजमानाः वयम् 'इन्द्रम्' इन्द्रमेवाह्वयामहे यद्वा, समीक-

मिति सङ्ग्राम-नाम (निघ० २, १७, ११), समीके सङ्ग्रामे
इन्द्रमाह्वयामहे] “धनस्य” “सातये” आभाय ‘इन्द्रम्’ इन्द्र-
मेव आह्वयामहे । अतः शीर्षमिन्द्र आगच्छत्वित्यर्थः ॥१॥

१ २ ३१ २२ ३
इन्द्रो मङ्गा रोदसी पप्रथ-

१ २ २ २ १ २ ०
श्व इन्द्रः सूर्यमरोचयत् ।

१ २ १ २ १ १ २
इन्द्रे ह विश्वा भुवनानि

१ १ २ २ २ २ १ २
येमिर इन्द्रे स्वानास इन्द्रवः ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । अयम् ‘इन्द्रः’ ‘शवः’ शवसः आत्मीयस्य
वसस्य ‘मङ्गा’ महिम्ना महत्त्वेन ‘रोदसी’ द्यावापृथिव्यौ
‘पप्रथत्’ अप्रथयत् विस्तारितवान् । तथा स्वर्भानुनाहतं ‘सूर्यम्’
अयमेव ‘इन्द्रः’ ‘अरोचयत्’ अदीपयत् तस्यासुरस्य बधेन प्रका-
शितवान् । अपिच ‘इन्द्रे ह’ अस्मिन्नेवेन्द्रे ‘विश्वा’ विश्वानि
व्याप्तानि ‘भुवनानि’ भूतजातानि ‘येमिरे’ उपरमन्ते इन्द्रेण
नियम्यन्त इत्यर्थः । तथा ‘स्वानासः’ स्वानाः अभिषूयमाणाः
‘इन्द्रवः’ सोमाश्च अस्मिन्नेवेन्द्रे नियम्यन्ते परमात्मन्यन्तर्भव-
न्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ [८]

१ २ १ १ २ १ २
विश्वकर्मन् हविषा वावृधानः

१ १ २ १ २ १ २
स्वयं यजस्व तन्वाꣳ स्वा हि ते ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
मुह्यन्त्वन्ये अभितो जनास

३ १ २ २ ३ १ २ ३ २
द्रहास्माकं मघवा सूरिरस्तु ॥ * १ * ॥ [८]

ऋ० विश्वकर्मा । छ० त्रिष्टुप् । दे० विश्वकर्मा । अथ विश्वकर्मान्नित्येकर्षं चतुर्थं सूक्तम्, सा ऋगीषा । हे 'विश्वकर्मन्' ! विश्व-विषय-कर्तृवन् ! एतन्नामक ! परमेश्वर ! 'हविषा' हविर्भूतेन विश्वकर्मणा मया टत्तेन वा हविषा 'वाह्वधानः' वर्द्धमानः 'विश्वकर्मा भौवन्ः सर्वमेधे सर्वाणि भूतानि जुहवाञ्चकार स आत्मानमप्यन्ततो जुहवाञ्चकार'—इत्यादि निरुक्तम् (द्वै० ४, २६) पूर्वमुदाहृतं 'स्वयं स्वयमव 'तन्वा' शरीरेण 'स्वाहिते' अग्नौ दत्तो हविः 'यजस्व' पूजय । 'अन्ये' मर्त्याः 'जनासः' जनाः अयष्टारोऽस्मद्याग-विरोधिनी वा 'मुह्यन्तु' मुग्धा भवन्तु, 'अभितः' सर्वतः । अथ परोक्षतः 'इह' अस्मिन् यागे 'अस्माकं' 'मघवा' अस्मद्दत्तेन हविर्लक्षणेन धनेन धनवान् सः 'सूरिः' स्वर्गादिफलस्य ऋणकः 'अस्तु' भवतु । अत्र 'विश्वकर्मन् हविषा वर्द्धमानः (द्वै० ४, २७)'—इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ।

'तन्वांस्वाहिते'—पृथिवीमृतव्याम्—इति पाठौ ॥१॥ [८]

३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ ३ १ २
अथा रुचा हरिग्या पुनानो विष्वा द्वेषांसि

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
तरति सयुग्मभिः सूरौ न सयुग्मभिः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २ २ २
धारा पृष्ठस्य रोचते पुनानो अरुषो हरिः ।

२ ३ २२ १ २ २ १

विश्वा यद्रूपा परियास्यु-

२२ ३१ २ ३ १ २

क्वभिः सप्तास्येभिर्ऋक्वभिः ॥ * १ * ॥

ऋ० अनानतः । छ० अत्यष्टिः । दे० सोमः । अयारुचेति
 वृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'पुंगानः' पूयमानः
 सोमः 'हरिण्या' हरित-वर्णया 'अया' अनया 'रुचः' रोच-
 मानया धारया 'विश्वा' सर्वाणि 'द्वेषांसि' द्वेषुणि रक्षांसि
 'तरति' विनाशयति । तत्र दृष्टान्तः—'सूरो न' यथा सूर्यः
 'सयुग्वभिः' स्वयं युक्तैः रश्मिभिः तमांसि हिनास्ति तद्वत् ।
 सयुग्वभिरिति द्विरुक्तिरादरार्था । यद्वा, धारया 'युक्तः' सोमः
 स्त्रीयैः युक्तैस्तेजोभिः सह रक्षांसि तरति । तस्य 'पृष्ठस्य' दशाप-
 वृत्रस्योपरिसिक्तस्य 'धारा' 'रोचते' दौष्यते 'पुनानः' पूयमानः
 'हरिः' हरितवर्णः सोमः 'अरुषः' आरोचमानो भवति । 'यद्'
 यः सोमः 'सप्तास्येभिः' रसहरणशीलैः आस्यैः 'ऋक्वभिः'
 स्तुतिमद्भिः 'ऋक्वभिः' तेजोभिः 'विश्वा' विश्वानि व्याप्तानि
 'रूपा' रूपाणि नक्षत्राणि 'परि याति' गच्छति व्याप्नोति ।

'पृष्ठस्य'-सुतस्य—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

प्राचीमनु प्रदिशं याति चकितत्सु रश्मिभि-

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ २

र्यसते दर्शतो रथो दैव्यो दर्शतो रथः ।

१ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २

अग्मनुक्त्यानि पौंस्येन्द्रं जैत्राय हर्षयन् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

वञ्चस्य यज्ञवथो अनप-

३ १ २ २

च्युता समत्स्वनपच्युता ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'चेकितत्' जानानः सोमः 'प्राचीं' पूर्वां 'प्रदिशं' प्रकृष्टां दिशम् 'अनु याति' अनुगच्छति । किञ्च 'दर्शतः' सर्वैर्दर्शनीयः 'दैव्यः' देवेषु भवः तव 'रथः' सूर्यस्य 'रश्मिभिः' 'सं यतते' सङ्गच्छते । पुनः 'दर्शतः रथः'—इत्यादरार्थम् । ततः 'पौस्या' पुंस्त्वावगमांनि 'उक्थानि' स्तोत्राणि 'अगमन्' इन्द्रं गच्छन्ति । तथा 'जैत्राय' जयार्थं तानि स्तोत्राणि 'इन्द्रं' 'हर्षयन्' हर्षयन्ति । तथा तस्य 'वञ्चस्य' तमिन्द्रं गच्छति । 'यद्' यदा 'समत्सु' सङ्ग्रामेषु 'अनपच्युता अनपच्युतौ शत्रुभिरपराजितौ, सोम ! त्वञ्च इन्द्रस्य युवां सह भवथः, तदा स्तोत्रागमनादीनि भवन्ति । पुनः 'अनपच्युता'—इत्यादरार्थम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

त्वत् ह त्यत्यणीनां विदो वसु सं माटभि-

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

र्मर्जयसि स्व आ दम ऋतस्य धीतिभिर्दमे ।

३ २ ३ २ ३ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

परावतो न साम तद्यत्रा रणन्ति धीतयः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

त्रिधातुभिररुषीभिर्वयो

३ १ २ ३ १ २

दधे रोचमानो वयो दधे ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे सोम ! त्वं 'त्यत्' त्वानि 'वसु' गवा-

दीनि धनानि 'पण्णीनां' पणिभिः अपहृतं तत् गवात्मकं धनं
 'विदः' अविदः अलभथाः । 'आ' अपिच 'ऋतस्य' यज्ञस्य
 'धीतिभिः' धात्रीभिः 'माढभिः' वसतीवरौभिः 'स्त्रे' आत्मीये
 'दमे' यज्ञे 'सम्यर्जयसि' सम्यक् शुद्धो भवसि । 'परावतो न'
 'दूरस्थाद्देशात् यथा 'साम' साम-ध्वनिः श्रूयते तथा नव 'तत्'
 'सामध्वनिः सर्वैः श्रूयते । असौ सोमर्भिवृवाभिप्रायेणोक्तः ।
 'यत्र' यस्मिन् शब्दे 'धीतयः' कर्मणो, धर्म्मिरो यजमानाः
 'रणन्ति' रमन्ते, 'रोचमानः' सोऽयं सोमः "विर्धतुभिः"
 त्रयाणां लोकानां धारयित्रीभिः "अरुषीभिः" आरोचमा-
 नाभिः दीप्तिभिः 'वयः' अन्नं 'दधे' स्तोत्रभ्यः प्रयच्छति ।
 पुनः 'वयो दधे'—इत्यादरायां ॥३॥ [१०]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायण्यस्य षोडशाध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

८

१ १ २ ३ २ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

उत नो गोषणिं धियमश्वसां वाजसामुत ।

३ १ २ ३ १ २

नृवत्कृणुह्यतये ॥ * १ * ॥ [११]

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० पूषा । अथ तृतीय-
 खण्डे—उतनोगोषणिमित्येकच्चं प्रथमं सूक्तम्, सा ऋगेषा ।
 'उत' अपिच हे 'पूषन् !' 'गोषणिं' गवां सनित्रीं दात्रीं
 'अश्वसां' अश्वानां सनित्रीं 'वाजसां' वाङ्मनानामन्वानां सनि-
 त्रीम् 'उत' अपिच 'नृवत्' नृवतीं नृणां वनित्रीं दात्रीम् एव-
 श्रुतां 'धियं' बुद्धिं कर्म च 'नः' अस्माकम् 'जतये' त्वयै उप-
 भोगार्थं 'कृणुहि' कुरु ।

'जतये'- 'वीतये'—इति पाठौ ॥१॥ [११]

३ १ २ ३ १ २
शशमानस्य वा नरः खेदस्य सत्यशवसः ।

३ १ २ २ ३ १ २
विदा कामस्य वेनतः ॥ * १ * ॥ [१२]

ऋ० गोलमः । छ० गायत्री । दे० मरुद्गणः । अथ शश-
मानस्येत्येकश्वं द्वितीयं सूक्तम्, सैषा ऋक् । हे 'सत्यशवसः' !
अवितथर्बलाः 'नैरुः' नेतारः मरुतः ! 'शशमानस्य' युष्मान्
स्तुतिभिः सभ्रजमानस्येत्यर्थः, 'खेदस्य' स्तावकमन्वोच्चारण-
जनितेन अमेण खिद्यमानगात्रस्य 'वेनतः' वेनतिः कान्ति-
कर्मा (निघ०२,६,४) कामयमानस्य 'वा' शब्दः समुच्चये,
एवम्भूतस्य स्तोतुश्च 'कामस्य' काममभिलाषं 'विद' लभयत
प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥ [१२]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ६ १ २ ३ २
उप नः सूनवो गिरः शृण्वन्त्वमृतस्य ये ।

३ १ २
सुमृडीका भवन्तु नः ॥ * १ * ॥ [१३]

ऋ० ऋजिष्वा । छ० गायत्री । दे० विश्वे देवाः । उप-
नः सूनव इत्येकश्वं तृतीयं सूक्तम् । सैषा ऋक् । 'अमृतस्य'
मरणरहितस्य प्रजापतेः 'ये' 'सूनवः' पुत्राः ते देवाः 'नः'
अस्माकं 'गिरः' स्तुतौः 'उप शृण्वन्तु' 'नः' अस्माकं 'सुमृ-
डीकाः' सुष्ठु मृडयितारः सुखयितारश्च 'भवन्तु' सन्तु ॥ १ ॥ [१३]

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
प्र वां महि द्यवी अभ्युपस्तुतिं भरामृहे ।

२ ३ २ ३ १ २
शुची उप प्रशस्तये ॥ * १ * ॥

२ १ २

वचस्तच्चिन्न ओहसे ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अयमुते-
समतसीति ढचात्मकं पञ्चमं सूक्तम् । तत्र प्रथमा । हे इन्द्र !
'अयमु' अयमपि दृश्यमानः सोमः 'ते' त्वदर्थं सम्पादितः । यं
सोमं 'समतसि' भूम्यक् सातत्येन प्राप्नोषि । तत्र दृष्टान्तः,
'कपोत इव' यथा कपोताख्यः पक्षी 'गर्भधिं' गर्भधारिणीं
कपोतीं प्राप्नोति तद्वत् । 'तच्चित्' तस्मादेव कारणात् 'नः' अस्म-
दीयं 'वचः' 'ओहसे' प्राप्नोषि । गर्भधिं, गर्भोऽस्यां धीयत इति
गर्भधिः 'कर्मण्यधिकरणे च (३,३,८३)' इति किप्रत्ययः, कृदु-
त्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६,२,१३८), 'ओहसे' तुहिम् उहिर्
दुहिर् अदर्शने (भा० प०) व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ १ ॥

३ १ २

३ १ २

३ १ २

स्तोत्रं राधानां पते गिर्वाही वीर यस्य ते ।

१ २

३ १ २

विभूतिरस्तु सुनृता ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! राधानां धनानां पते पालक !
'गिर्वाह' गीर्भिरुद्यमान ! 'वीर' ! शौर्योपेत ! 'यस्य' 'ते'
तव 'स्तोत्रम्' ईदृशं भवति तस्य तव 'विभूतिः' लक्ष्मीः
'सुनृता' प्रियसत्वरूपः 'अस्तु' ॥ २ ॥

३ १ २

३ २ १

१

२ २

ऊर्ध्वस्तिष्ठा न ऊतयेऽस्मिन् वाजे शतक्रतो ।

२ १ १ २

समन्येषु ब्रवावहै ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । हे 'शतक्रतो' ! शतसङ्घाककर्मोपेत !
 'अस्मिन्' प्रसक्ते 'वाजे' सङ्ग्रामे 'नः' अस्माकम् 'ऊतये' रक्ष-
 णाय 'ऊति-यूति (३, ३, ६७)—इत्यादिना क्तिन उदात्त-
 त्वम् "ऊर्हुः" उन्नतः उन्नतः 'तिष्ठ' भव । त्वच्चाहश्च
 मिलित्वा "अन्येषु" कार्यान्तरेषु 'सं ब्रवावहे' सत्यग्विचार-
 यावः । तिष्ठा—“द्यचोऽतस्तिडः (६, ३, १३५)”—इति संज्ञि-
 तायां दीर्घः ॥ ३ ॥ [१५]

२ ३ १ २ . ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

गाव उप वदावटे मंही यज्ञस्य रप्सुदा ।

३ १ २ २ ३ १ २

उभा कर्णा हिरण्यया ॥ * १ * ॥

ऋ० हर्थ्यतः । कृ० गायत्री । दे० इन्द्रः । गाव उपवदा-
 वट इति ढचात्मकं षष्ठं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'गावः' !
 घर्मदुघा यूयम् "अवटे" महावीरे महावीरम् 'उप वद' उपा-
 वत वर्ष-व्यत्ययः उपागच्छत यस्मात् 'यज्ञस्य' घर्मयागस्य
 साधनभूते 'रप्सुदा' रप्सुदे आरिप्तोः फलप्रदे लिप्सोरश्विनोर्दा-
 तव्ये वा । यद्वा, रपणं शब्दनं रप् मन्त्रः तेन सुष्ठु दातव्ये ।
 अथवा, षूद क्षरणे (भा० आ०) रपा मन्त्रेण क्षारणीये दीहनीये
 ईदृशे गवाजयोः पयसी 'मंही' महती बहुले अपेक्षिते उपावत ।
 मोशब्दोऽजाया अप्युपलक्षकः अजापयसोऽपि महावीरे
 सेचनीयत्वात् । अपि चास्य महावीरस्य 'उभा' उभौ 'कर्णा'
 कर्णस्थानीयौ द्वौ रक्तौ 'हिरण्यया' हिरण्ययो सुवर्णरजतमया-
 वित्यर्थः ।

'अवटे'-'अवतम्'—इति पाठौ ॥ १ ॥

२ २ ३ १ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अभ्यारमिदद्रयो निषिक्तं पुष्करे मधु ।

३ १ २ ३ १ २
अवटस्य विसर्जने ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अद्रयः' आद्रियमाणाः अध्वर्यादयः
'अभ्यारमित्' अभिगम्यैव 'निषिक्तम्' अतिरिक्तम् 'मधु'
'पुष्करं' प्रवृद्धे उपयमनीयपात्रे सिञ्चति अग्निहोचार्थम्
'अवटस्य' महावीरस्य 'विसर्जने' विसर्जनसमये होमानन्तरं
महावीरमांसव्याम्नासादय ।

'अवटस्य'-अवतस्य—इति पाठौ ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ २ २ १ २ ३ १ २
सिञ्चन्ति नमसावटमुच्चाचक्रं परिज्मानम् ।

३ १ २ ३ १ २
नीचीनवारमक्षितम् ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । 'नमसा' नमनेन 'अवटं' महावीरम्
'उच्चाचक्रम्' उपरिस्थितचक्रम् 'परिज्मानं' परिणत्य गतम्,
'नीचीनवारम्' नीचीनद्वारम् 'अक्षितम्' अक्षीणम् ईदृशं
क्षीराद्यवशेषमुक्तम् आहवनीयस्योपरि 'नमसा' नमनेन
'सिञ्चन्ति' जुह्वन्ति महावीरेण हि आहवनीये ह्यते ।

'अवटम्'-अव्रतम्—इति पाठौ ॥३॥ [१६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य षोडशाध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
मा भेम मा श्रमिष्मोयस्य सख्ये तव ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
महत्ते वृष्णो अभिचक्ष्यं

३ १ २ २ ३ २ १ २

कृतं पश्येम तुर्वशं यदुम् ॥ * १ * ॥

ऋ० देवातिथिः । क० प्रगाथः । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थ-
खण्डे—माभेमिति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे इन्द्र ! 'उग्रस्य' उद्गूर्णबलस्य तव 'सख्ये' सखित्वे सति वयं
'मा भेम' मा भेष कुनश्चिदपि शत्रोर्भेता माभूम । 'मा
अमिष्' श्रान्ताः पीडिताश्च माभूम । 'वृष्णः' कामानां वर्षितुः
'ते' तव सख्यन्धि 'महत्' प्रभूतं 'कृतं' वृत्रवधादिलक्षणं 'कर्म'
'अभि चक्ष्यम्' अभितः ख्यापनीयं स्तोतव्यम् अतः महानु-
भावस्य तव सख्यं प्राप्तानां भीतिश्रमौ न जायेते इत्यर्थः ।
तत् कथमवगम्यते ? इति चेत् उच्यते—'तुर्वशम्', एतत्सञ्ज्ञं
राजषि 'यदुम्' एतत्सञ्ज्ञञ्च त्वत्प्रसादात् सुखेन जीवन्तौ
'पश्येम' दृष्टवन्तः खलु वयम् । अतः कारणात् त्वत्सख्यं प्राप्तस्य
'भयादिकं न जायत इत्येतदुपपन्नमित्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ २ ३

सव्यामनु स्फिग्यं वावसे

२ ३ २ ३ १ २

वृषा न दानो अस्य रोषति ।

२ ३ १ २ ३ ३ १ २ ३ २

मध्वा सम्पृक्ताः सारघेण धेन-

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

वस्तूयमेहि द्रवा पिब ॥ * २ * ॥ [१७]

अथ द्वितीया । 'वृषा' कामानां वर्षिता इन्द्रः 'सव्यां'
दक्षिणोतरां 'स्फिग्यं' कटिप्रदेशम् 'अनु' द्वितीयार्थे अनोः कर्म-
प्रवचनीयत्वम् (१,४,८५) सव्यया स्फिग्या शरीरैकदेशेनैव

‘वावसे’ वस्ते, सर्वं भूतजातमाच्छादयति । स्वयं कृत्स्नं जगद-
 तीत्य वर्त्तत इत्यर्थः । निगमान्तरञ्च भवति, ‘यदन्वया स्फिग्या
 चामवस्थाः’, इति (ऋ० स० ३, ३२, ११) । अपिच ‘दानः’ अव-
 खण्डयिता दान ‘अवखण्डने’ (भा० प०), पचाद्यच् । (३, १,
 १३४) स न ‘अस्य’ इममिन्द्रं ‘न रोषति’ न हिनस्ति रुष
 हिंसायाम् (भा० प०) इन्द्रं हिंसितुं कश्चिदपि शक्नो नास्ती-
 त्यर्थः । यद्वा, हे यंजुमग्न ! ‘दानः’ हविषां दाता त्वम्, ‘अस्य’
 इन्द्रस्य ‘न रोषति’ रोषं न जनयतीत्यर्थः । उत्तरोर्ध्वर्चः
 प्रत्यक्षकृतः, ‘सारघेण’ सरघा मधुमर्चिका, तत्सम्बन्धिना ‘मध्वा’
 मधुना लुप्तोपमानमेतत् मधुनेव रसवता क्षीरादिना अपणद्रव्येण
 सम्पृक्ताः संसृष्टाः संस्कृताः ‘धेनवः’ धेनुवत्प्रीतिजनकाः अस्म-
 दीयाः सोमाः यद्वा, धिविः प्रीणनार्था (भा० प०) ‘धेनवः’
 प्रीणयितार इत्यर्थः । अथवा धेट् पाने (भा० प०), ‘धेट इच्च
 (उ० ३, ११)’, इत्यौणादिको नप्रत्ययः सन्नियोग उकार-
 न्तादेशश्च । पातय्याः सोमा इत्यर्थः । यत एवमतः कारणात्
 हे इन्द्र ! ‘तूयम्’ क्षिप्रम् ‘एहि’ अस्यत्समीपमागच्छ, आगत्य
 च सोमा यस्मिन्नुत्तरवेदिलक्षणे स्थाने ह्यन्ते तं देशं ‘द्रव’
 शीघ्रं गच्छ द्रुगतौ (भा० प०), इति धातुः ‘द्यचोऽतस्तिष्ठः
 (६, ३, १३५)’, इति सांहितिको दीर्घः । तदनन्तरम् अध्व-
 र्युणा दत्तं सोमं ‘पिब’ तेन सोमेन सम्यक् स्वीदरं पूरयेत्यर्थः
 ॥ २ ॥ [१७]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
 इमा उ त्वा पुरुवसो गिरो वर्द्धन्तु या मम । •

३ १ २ ३ १ २ ३

पावकवर्णाः शुचयो विप-

१ २ १ २
 स्थितोऽभि स्तोमैरनूषत ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । इमा उल्वेति प्रमाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्—तत्र प्रथमा । हे 'पुरुवसो' ! बहु-धनेन्द्र ! 'मम' मदीयाः 'इमाः' 'गिरः' शस्त्ररूपा धाचः 'त्वा' त्वां 'वर्धन्तु' वर्धयन्तु । तथा 'पावकीवर्णाः' अग्निसमान-तेजस्काः अतएव 'शुचयः' शुद्धाः 'विपश्चितः' विद्वांसः उन्ना-तारश्च 'स्तोमैः' स्तोत्रैः बहिष्पवमानादिभिः 'अभ्यनूषत' त्वामभिष्टुवन्ति नु स्तुतौ कुटादिः (प०) ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
 अयं सहस्रसृषिभिः सह-

३ १ २
 स्तुतः समुद्र इव पप्रथे ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३
 सत्यः सो अस्य महिमा गृणो

१ २ ३ १ २ ३ १ २
 शवो यज्ञेषु विप्रराज्ये ॥ * २ * ॥ [१८]

अथ द्वितीया । 'अयम्' इन्द्रः 'सहस्र' सहस्रसङ्घाकैः 'ऋषिभिः' अतीन्द्रियार्थदर्शिभिः स्तोत्रभिः 'सहस्तुतः' सहसा बलेन युक्तः कृतः स्तुत्या हि देवताया बलं वर्धते, स च एव-भूतः सन् 'समुद्र इव' उदधिरिव 'पप्रथे' प्रथितो विस्तीर्णो बभूव । 'अस्य' चेन्द्रस्य 'सत्यः' अविश्रयः 'सः' प्रसिद्धः 'महिमा' महत्त्वं 'शवः' बले 'यज्ञेषु' यागेषु 'विप्रराज्ये' राज्ञः कर्म राज्यम् विप्राणां स्तोत्राणां राज्ये स्तुतशस्त्रसंख्ये 'गृणो' स्तुयते ॥ २ ॥ [१८]

२ ३ २८ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २
 यस्यायं विश्व आर्यो दासः शिवधिपा अरिः ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २
 तिरश्चिदर्ये रुशमे पवी-

३ ० १ २ २ ३ २
 रविं तुभ्येत्सो अज्यते रयिः ॥ * १ * ॥

ऋ३ उरुष्ठिर्गुः । क० प्रगाथः । दे० सोमः । अथ यस्याय-
 मिति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथया । 'यस्य' यज्ञस्य
 'अयं' 'विश्वः' सर्वा लोकाः 'आर्यः' प्रभुरपि 'शिवधिपाः' निधि-
 पालकः 'विद्यां ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शिवधिष्टे-
 ऽहमस्मि', इति (ऋ० वे० ८, २, २०, ४) मन्त्रान्तरे पठित-
 त्वात् । 'दासीः' भृत्य इव 'अरिः' भवति स यज्ञः । 'अर्ये' स्वामिनि
 'रुशमे' नियन्तरि "पवीरवि" मरस्वत्याः पितरि 'पावीरवी
 कन्या चित्रायुः मरस्वती', इत्युक्तम् (नि०) । 'तिरश्चित्' तिरो-
 भूतोऽपि 'तुभ्येत्' हे इन्द्र ! तुभ्यमेव 'रयिः' हविर्लक्षणं धन-
 मुद्दिश्य 'अज्यते' प्राप्तो भवति अयमभिप्रायः, विप्रक्षत्रादिकः
 सर्वा लोकाः बृहस्पतिः, स च राजसूर्यादिरूपस्य यज्ञस्य भृत्या
 वर्द्धते, स तादृशो यज्ञो मन्त्ररूपायाः मरस्वत्याः पितृस्थानीये
 परमेश्वरस्वरूपे गूढोऽपि सन् हे इन्द्र ! त्वदर्थमेवं हविर्दातुं
 प्रकटीभवति तथाविधस्तव महिमंति ॥ १ ॥

३ २ ३ १ ० ३
 तुरण्यको मधुमन्तं घृत-

२ ३ १ २ ३ १ २
 श्रुतं विप्रासो अर्कमानृचुः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३
 अस्मे रयिः पप्रथे वृषण्यः

२ ३ २ ३ २ ३ १ २
श्वोऽस्मि खानास इन्द्रवः ॥ * २ * ॥ [१६]

अथ द्वितीया । “तुरण्यवः” यागादिकर्मसु त्वरणशीलाः
‘विप्रासः’ मेधाविन ऋत्विजः ‘मधुमन्तं’ मधुक्षीराद्याहुति-
युक्तम्, ‘घृतश्रुतम्’, घृतमाज्यं श्रोतते क्षरति यस्मिन्नाहुतिहा-
रेणति ‘अर्कम्’ अर्चनीयमिन्द्रम् ‘आनृचुः’ पूजयन्ति । किम-
र्थम् ? इत्युच्यते, ‘अस्मे’ अस्माभ्यं ‘रयिः’ ध्रुविलक्षणं धनं
‘पप्रथे’ प्रख्यातं भवतु । तथा ‘वृष्णां’ वर्षणशीलं सोमनिबन्धनं
‘श्वः’ बलमपि प्रथताम् । तथा ‘अस्मे’ अस्मासु ‘खानासः’
सुवानाः अभिषुताः “इन्द्रवः” सोमाः प्रख्यातां भवन्तु । एवं
फलं कामयमानाः ऋत्विजः इन्द्रं पूजयन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ [१६]

१ २ ३ १ २ ३ १ २
गोमन्न इन्दो अश्ववत्सुतः सुदक्ष धनिव ।

३ २ ३ २ ३ १ २
शुचिं च वर्णमधि गोषु धारय ॥ * १ * ॥

ऋ० आत्यहितः । क० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ गोमन्न
इन्दो इति ढचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे ‘सुदक्ष’ !
हे सुबल ! हे ‘इन्दो’ ! सोम ! ‘सुतः’ अभिषुतस्त्वं ‘नः’ अस्माकं
‘गोमत्’ यज्ञसाधनगोयुक्तम् ‘अश्ववत्’ अश्वयुक्तं धनं ‘धनिव’
धन्व वर्णविकारोऽत्र गमय धविर्गत्यर्थः (प०) भूवादिः ततो-
ऽहं ‘शुचिं’ पूतं दीप्यमानं ‘वर्णं’ रसं ‘च’ ‘गोषु’ गव्येषु क्षीरा-
दिषु ‘अधि धारय’ अधिधारयामि मिश्रयामि^१त्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
स नो हरीणां पत इन्दो देवप्सरस्तमः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
सखेव सख्ये नर्यो रुचे भव ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'हरीणाम्यते' ! 'नः' अस्मदीयानां हरित-
वर्णानां पशूनां स्वामिन् ! हे 'इन्दो' ! सोम ! 'देव !' 'प्सरस्तमः'
अतिशयेन दीप्तरूपोपेतः 'नर्थ्यः' कर्मनेहभ्य ऋत्विग्भ्यः हितः
'सः' त्वं 'नः' अस्माकं 'रुचे भव' दीप्तिकरो भव । क इव ?
'सखेव' यथा सखा 'सख्ये' मित्राय दीप्तिं करोति, तद्वत् ॥२॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २

सनेमि त्वमभ्यद्म अदेवं कं चिदत्रिणम् ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

साह्यां इन्दो परि बाधो अपं द्वयुम् ॥ * ३ * ॥ [२०]

अथ तृतीया । हे सोम ! 'त्वं' 'सनेमि' पुराणं सख्यम्
'अस्मद्' अस्मासु 'आ' कुरु । अपिच 'अदेवम्' अदेवनशीलं
'कंचिद्' अपि 'अत्रिणम्' अदनशीलं राक्षसम् अस्मत्तः
'अप' गमय । किञ्च हे 'इन्दो' ! सोम ! साह्यान् शत्रून् अभि-
भवन् 'बाधः' बाधमानान् 'परि' जहि । तथा 'द्वयु' द्वयवन्तौ
सत्यानृतयुक्तं वाह्याभ्यन्तरमायादयोपेतं वा राक्षसमस्मत्तोऽप-
गमय ॥ ३ ॥ [२०]

३ २ ३ क २ २ ३ १ २ ३

अञ्जते व्यञ्जते समञ्जते

१ २ ३ २ ३ क २ २

क्रतुं रिहन्ति मध्वाभ्यञ्जते ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

सिन्धोरुच्छ्वासे पतयन्तमुच्चगां

३ २ ३ २ ३ १ २

हिरण्यपावाः पशुमप्सु गृभ्णति ॥ * १ * ॥

ऋ० अत्रिः । इ० जगती । दे० सोमः । अथाञ्जत इति

पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । सोऽयमृत्विजः 'अञ्जते' गोभिः,
 तथा 'व्यञ्जते' विविधमञ्जन्ति, "समञ्जते" सम्यगञ्जन्ति स्तुत्य-
 र्थत्वादपुनरुक्तिः । तथा 'क्रतु' बलकर्तारं 'रिहन्ति' लिहन्ति
 आस्वादयन्ति देवाः । तथा पुनः "मध्वा" मधुना गव्येन
 "अभ्यञ्जते" तमेव सोमं "सिन्योः" उदकस्य रसस्वाधारभूते
 'उच्छ्रासे' उच्छ्रिते देशे "पतयन्तं" गच्छन्तं पतुलगतौ (भा०
 प०), इत्युच्चात् स्वार्थिके णिचि वृद्धभावावच्छिन्दसः 'उच्चणं'
 सेक्तारं 'हिरण्यपावाः' हिरण्येन पुनन्तः 'पशु' द्रष्टारं 'पशुः
 पश्यते', इति (निरु० नै० ३, १६) यास्केनोक्तत्वात् "अप्सु"
 वसतीवरीषु "गृभ्णते" गृह्णन्ति ॥ १ ॥

२ १ ३ १ २

विपश्चिते पवमानाय गायत

३ १ २ २ २ २ २ २ २ २
 महि न धारात्यन्धो अर्षति ।

२ ३ २ २ १ २ २ ३ २ ३
 अहिर्न जूर्णामति सर्पति त्वच-

२ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

मत्यो न क्रीडन्नसरदृषा हरिः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ऋत्विज ! 'विपश्चिते' मेधाविने 'पवमा-
 नाय' पूयमानाय 'गायत' स्तुतिं कुरुत । स च 'विपश्चित्' सोमः
 'मही न धारा' महती वर्षधारिव 'अन्धः' अन्नं रसात्मकम् 'अभ्य-
 र्षति' "अहिर्न" अहिरिव 'जूर्णां' जीर्णां 'त्वचम्' अतिसर्पति
 अतिमुञ्चति अभिषवादिकर्मणा त्वचं विमुञ्चतीत्यर्थः । 'अत्यः
 न' अश्व इव 'क्रीडन्' क्रीडमानः "असरत्" सरति
 द्रोणकलशं गच्छति । "दृषा" वर्षकः कामानां "हरिः"
 हरितवर्षो रसः ॥ २ ॥

३ १ २२
अग्नेगो राजाप्यस्तविष्यते

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
विमानो अङ्गां भुवनेष्वर्पितः ।

१ ३ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
हरिघृतस्रुः सुदृशीको अर्णवो

३ १ ३ ३ २ ३ २ ३ २ २ २
ज्योतीरथः पवते राय ओक्वः ॥ * ३ * ॥ [२१]

इति सप्तमप्रपाठकस्य तृतीयाहम् ।

अथ तृतीया । “अग्नेगः” अग्ने गन्ता “राजा” राजमानः
‘आप्यः’ आप्सु संस्कृतः सोमः ‘तविष्यते’ स्तूयते यः ‘अङ्गां’
दिनानां “विमानः” निर्माता चन्द्रकलाङ्गासहस्रधीनत्वादह-
व्यवहारस्य निर्माता “भुवनेषु” उदकेषु वसतीवरीसम्बन्धिषु
‘अर्पितः’ स्थापितः सः ‘राजा’ ‘तविष्यते’ । किञ्च ‘हरिः’ हरि-
तवर्णः ‘घृतस्रुः’ प्रसृतोदकः ‘सुदृशीकः’ शोभनदर्शनः ‘अर्णवः’
उदकवान् अर्ण इत्युदकं नाम (निघ० १, १२, १) “ज्योती-
रथः” ज्योतिर्मयरथः “रायः” धनस्य प्रापयिता ‘ओक्वः’
‘ओक् इति निवासनाम’ (निरु० नै० ३, ३) तस्य हितः
॥ ३ ॥ [२१]

इति सप्तमप्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजोपि राजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-
साहाय्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते साधवीये साम
वेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्ये षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य षोडशोऽध्यायस्य
अनुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ अष्टमः प्रपाठकः ।

अथ सप्तदशोऽध्याय आरभ्यते ।

अष्टमप्रपाठकस्य प्रथमार्हम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २
विश्वेभिरग्ने अग्निभिरिमं यज्ञमिदं वचः ।

१ २
चनो धाः सहसो यज्ञो ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र प्रथमे खण्डे—विश्वेभिरग्ने इत्येतत् षट्त्वं प्रथमं सूक्तं, तत्र प्रथमा । हे 'सहसोयज्ञो' ! बलस्य पुत्र ! देवतारूप ! 'अग्ने !' 'विश्वेभिः' अग्निभिः सर्वैराहवनीयादिभिर्युक्तः त्वम् 'इमम्' अस्मदीयं 'यज्ञम्' 'इदम्' अस्मदीयं 'वचः' स्तोमञ्च सेवमानः 'चनः' अन्नं 'धाः' अस्मभ्यं धेहि ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
यच्चिद्धि शश्वता तना देवदेवं यजामहे ।

१ २ २ ३ २
त्वे द्रुह्यते हविः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे अग्ने ! 'यत् चित् हि' यद्यपि 'शश्वता' शश्वतेन नित्येन, 'तना' विस्तृतेन हविषा 'देवं देवम्' अन्यमन्यं वरुणन्द्रादिरूपं नानाविधं देवताविशेषं 'यजामहे' तथापि तत् 'हविः' सर्वं 'त्वे ईत्' 'त्वय्यैव' ह्वयते अन्यदेवतान्तरविषयो यागोऽपि त्वदीयैव सेवेत्यर्थः । तना तनु 'विस्तारे' (तना० प०), क्विप् च (३, २, ७६) इति क्विप्, यद्वा पचाद्यच्, "सुपां सुलुगिति (७, १, ३६) ढतीयाया आकारः । देवदेवं "नित्यवीक्ष्योः (८,

१, ४)” इति द्विर्भावः, “तस्य परमास्त्रेडितम् (८, १, २)”
इति उत्तरस्यास्त्रेडितसञ्ज्ञायाम् “अनुदात्तञ्च (८, २, ३)”
इति सर्वानुदात्तत्वम् । यजामहे “निपातैर्यदुददिहन्त (८,
१, ३०)” इति निघातप्रतिषेधः । त्वे युष्मच्छब्दात्सप्तम्येक-
वचनस्य “भ्रुपां सुलुगिति (७, १, ३८)” श्रे आदेशः, “त्वमा-
वेकवचने (७, २, ६७)” इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः श्रेषलोपे
“अतो गुणे (६, १, ६७)” इति परपूर्वत्वम्, “श्रे (१, १,
१३)” इति प्रगृह्यमञ्ज्ञायां “भ्रुतप्रगृह्या अचि (६, १,
१२५)” इति प्रकृतिभावः । ह्यते “अकृत्सार्वधातुकयोः
(७, ४, २५)” इति दीर्घः ॥ २ ॥

३ १ २० ३ २ ३ १ २ ३ १ २२
प्रियो नो अस्तु विश्पतिर्हीता मन्द्रो वरेण्यः ।

३ २ ३ १ २ ३ २
प्रियाः स्वग्नयो वयम् ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । “विश्वपतिः” विशां प्रजानां पालकः
“पत्यावैश्वर्यं (६, २, १८)” इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरि प्राप्ते
“परादिच्छन्दसि बहुलम् (६, २, १८६)” इत्युत्तरपदाद्यु-
दात्तत्वम् “होता” होमनिष्पादकः “मन्द्रः” हृष्टः “वरेण्यः”
दरणीयः वृज एण्यः (३० ३, ६८) वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम्
एवं विशिष्टोऽग्निः “नः” अस्माकं “प्रियः” “अस्तु” भवतु ।
“वयम्” अपि “स्वग्नयः” शोभनाग्नियुक्ताः बहुब्रीहौ “नञ्
सुभ्याम् (६, २, १७२)” इति उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् एवम्भूताः
अतस्तव प्रिया भूयास्मः इति शेषः ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
इन्द्रं वो विश्वतस्परि हवामहे जनेभ्यः ।

३ १ २ ३ १२

अस्माकमस्तु केवलः ॥ * १ * ॥

ऋ० मधुच्छन्दः । छ० गायत्री । दे० इन्द्र । अथेन्द्रं व
इति लृचं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे ऋत्विग्भजमानाः !
“विश्वतः” सर्वेभ्यः जनेभ्यः “परि” उपरि अवस्थितम् “इन्द्रं”
“वः” युष्मदर्थं “हवामहे” आह्वयामः । अतः स इन्द्रः
“अस्माकं” “केवलः” असाधारणः “अस्तु” इतरेभ्योऽप्यधिक-
मनुग्रहमस्मासु करोत्वित्यर्थः इन्द्रं रन्प्रत्ययान्तः (उ० २,
२८), निच्चादाद्युदात्तः (६, १, १८७) ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २

स नो वृषन्नमुं चरुं सत्रादावन्नपा वृषि ।

३ २ ३ १ २

अस्मभ्यमप्रतिष्कृतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “सत्रादावन्” ! अस्मदभीष्टफलानां
सर्वेषां सह प्रदातः ! “आतो मनिन् कानिष्वनिपश्च” (३, २,
७४) इति वनिप् । “आमन्वितस्य च (६, १, १८८)”
इत्याद्युदात्तत्वम्, पादादित्वाच्च निघातः (८, १, १८) अतः
कारणात् ब्रीह्यादिनिष्पत्यर्थं हे “वृषन्” ! वृष्टिप्रदेन्द्र ! आम-
न्वितनिघातः (८, १, १८) “नः” अस्मदर्थम् “अमुं” “वृष्य-
मानं “चरुं” भेषं चरतीति चरुः “भृशुशीत्यादिना (उ० १, ७)
उप्रत्ययः, प्रत्ययस्वरिणान्तोदात्तः “अपावृषि” उच्चाटय वृष-
वरणे (स्वा० उ०), लोटः सिप्, तस्य “सेर्षापिश्च (३, ४,
८७)” इति ङि, “स्वादिभ्यः श्रुः (३, १, ७३)” तस्य
“बहुलच्छन्दसि (३, ४, ७३)” इति लुक् “श्रुशृणु पृञ्ज-
भ्यश्छन्दसि (६, ४, १०२)” इति हेर्ङिर्वादेशः, तस्य डिस्वात्

पूर्वस्य गुणाभावः, निघातश्च, उदाटयेत्यर्थः तथैव 'अस्माभ्यम्' अस्मच्छब्दात् "भ्यसोभ्यम् (७, १, ३०)" इति भ्यमादेशः, "शेषे (७, २, ६०)" इति दकारलोपः, "बहुवचने भस्वत् (७, ३, १०३)" इत्येत्वं न भवति "अङ्गहृत्तेः पुनर्हत्ताव-विधिर्निष्ठितस्य' इत्युक्तम् । प्रातिपदिकस्वरेश स्तोत्रकार उदात्तः । "भ्यसोऽभ्यम् (७, १, ३०)" इत्यभ्यमादेशपक्षे "शेषे लोपः (७, २, ६०)" इति मपर्यन्तशेषस्यास्मच्छब्दस्य लोपः, तदा उदात्तनिवृत्तिस्वरेश अभ्यमादेरकारस्य उदात्तत्वम् अस्मदर्थम् "अप्रतिष्कृतः" प्रतिशब्दरहितः केनचिद-प्रतिशब्दितः 'कुड् शब्द' (भा० आ०) 'निष्ठा (३, २, १०२)' इति कर्मणि क्तप्रत्ययः । प्रतेः प्राक् प्रयोगः, पारस्करादेरा-कृतिगणत्वात् (६, १, १५७) सुडागमः । सुषामादेराकृति-गणत्वात् (८, ३, ६८) पत्वम् । नञ्समासे अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, २), यदुयदस्माभिर्याच्यते तत्र सर्वत्रै-नेति प्रतिशब्दं नोच्चारयति अतोऽस्मद्विषये कदाचिदप्य-प्रतिस्खलितः । एतदेवाभिप्रेत्य यास्क आह "अप्रतिष्कृतो अप्रतिष्कृतोऽप्रतिस्खलितो वा (निरु० नै० ६, १६)" इति ॥२॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

वृषा यूथेव वःसगः कृष्टीरिवर्तीजसा ।

१ २ ३ १ २

ईशानो अप्रतिष्कृतः ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ ढलौया । "वृषा" कामानां वर्धिता इत्यर्थः 'शीलानां स्वकीयेन बलिनामुगृहीतुं "कृष्टीः" मनुष्यान् "इयर्ति" प्राप्नोति । कौटुश इन्द्रः ? "ईशानः" स्वार्थः "अप्रतिष्कृतः"

प्रतिशब्दरहितः याच्यमानं न परिहरतीत्यर्थः । इन्द्रस्य
दृष्टान्तः “वंसगः” वननीयगतिर्हृषभः “यूथेव” गोयूथानि
यथा प्राप्नोति तद्वत् यूथा इव युवन्ति मिश्रीभवन्तीति यूथानि,
यु मिश्रणामिश्रणयोः (अदा० प०), “तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः
(उ० २, १२)” इति थप्रत्ययान्तो निपातितः, निपातनाद्दीर्घ-
त्वम्, प्रत्ययस्वरेण अकार उदात्तः (३, १, ३), “श्रेष्कन्दसि
बहुलम् (६, १, ७०)” इति श्रेलुक् । “इवेम विभक्त्यलोपः
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च वक्तव्यम् (२, ४, ७१ वा०)” इति
समासेऽपि स एव स्वरः ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ २ ३ २ ४ ३ १ २

त्वं नश्चित्रं जत्या वसो राधांसि चोदय ।

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २

अस्य रायस्त्वमग्ने रथीरसि

१ २ ३ २ ३ १ २ २

विदा गाधं तुचे तु नः ॥ * १ * ॥

ऋ० दृणपाणिः शंयुः । छ० उहती । दे० अग्निः ।
त्वन्नश्चित्र इति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“वसो” ! वासकाग्ने ! “चित्रः” दर्शनीयस्त्वम् “जत्या” रक्षया
सह “राधांसि” धनानि “नः” अस्मभ्यं “चोदय” प्रेरय ‘अस्य’
लोके परिदृश्यमानस्य “रायः” धनस्य त्वं “रथीः असि”
रक्षिता नेता भवसि अतः कारणात् अस्मभ्यं धनानि प्रेरये-
त्यर्थः । अपिच ‘नः’ अस्माकं ‘तुचे’ अपत्यनामैतत् (निघ०
२, २, १) अपत्याय अपतनहेतुभूताय पुत्रादये ‘गाधं’
प्रतिष्ठां ‘तु’ क्षिप्रं ‘विदाः’ लभ्य ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ २ २२ ३ २

पर्षिं तोकं तनयं पतृभिष्टमदब्धैरप्रयुत्वभिः ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३

अग्ने हिडां॒सि दैव्या युयोधि

१ २ ३ १ २

नोऽदेवानि ह्वरां॒सि च ॥ * २ * ॥ [३]

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' त्वम् अदब्धैः केनाप्यहिंसितैः
'अप्रयुत्वभिः' अपृथग्भूतैः यौतिरत्र पृथग्भांवार्यः सहितैः
'पतृभिः' पालनसाधनैः 'तोकं' पुत्रं 'तनयं' पौत्रं च 'पर्षिं'
पालय 'दैव्या' देवसम्बन्धीनि च 'हिडांसि' क्रोधान् 'नः'
अस्मत्तः 'युयोधि' पृथक् कुरु । 'अदेवानि' मनुष्यसम्बन्धीनि
च ह्वरांसि हिंसनानि 'च' अस्मत्तः पृथक् कुरु ॥ २ ॥ [३]

१ २२ ३ २ ३
किमित्ते विष्णो परिचक्षि नाम

१ २२ ३ १ २ ३ १ २
प्र यद्ववक्षे शिपिविष्टो अस्मि ।

१ २२ ३ १ २२ ३ २८
मा वर्षी अस्मदप गूह एतद्-

३ १ २ ३ २ ३ १ २

यदन्यरूपः संमिथे बभूथ ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० त्रिष्टुप् । दे० विष्णुः । अथ किमित्त
इति ढचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । पुरा खलु विष्णुः
स्वं रूपं परित्यज्य कृत्स्नं रूपान्तरं धारयन् षड्भूमि वसिष्ठस्य
साहाय्यं चकार । तं जानन् ऋषिः अनया प्रत्याचष्टे । अत्र
निरुक्तम् "शिपिविष्टो विष्णुरिति विष्णोर्हे नामनौ भवतः ।

कुक्षितार्थीयं पूर्वं भवतीत्यौपमन्यवः । किन्ते विष्णोऽप्रख्यात-
मेतद् भवत्प्रख्यापनीयं यन्नः प्रब्रूषे शेष इव निर्वेष्टितोऽस्मीत्य-
प्रतिपन्नरश्मिरपि वा प्रशंसानामैवाभिप्रेतं स्यात् । किन्ते
विष्णोः प्रख्यातमेतद् भवति प्रख्यापनीयं यदुत प्रब्रूषे शिपि-
विष्टोऽस्मीति प्रतिपन्नरश्मिः शिपयोऽत्र रश्मय उच्यन्ते तैरा-
विष्टो भवति । मगवर्षो अस्मदपगूह एतत् । वर्ष इति रूप
नाम वृणोतीति सतः । यदन्यरूपः समिधे सङ्ग्रामे भवसि
संयन्तरश्मिः (निरु० नै० ५, ८) इति तत्र कुक्षितार्थपक्षे
योजना हे 'विष्णो !' 'ते' तव तत् 'नाम' 'किं' 'परिचक्षि'
प्रख्याप्यं भवतीति शेषः किं शब्दः क्षेपे । अप्रख्याप्यमेव
तद्भवति 'यत्' नामास्त्रभ्यं 'प्र ववक्षे' प्रब्रूषे 'शिपिविष्टो
अस्मि' इति अन्तर्णीतोपमानमेतत् । शेष इव निर्वेष्टितः
तेजसा अनाच्छादितो भवामीति तदस्मीत्यर्थत्वादिदं नाम
नप्रशस्तमित्यर्थः । यद्वा, परिपूर्वा चर्चिर्वर्जितार्थः तन्नाम किं
परिचक्षि परिचक्ष्य परिवर्जननीयं परित्याज्यं विरुद्धार्थप्रतिपादक-
त्वात् स्वत एव परित्यक्तं हि तत् । शिष्टं समानं पूर्वेण ।
अन्यम् उक्तरूपविलक्षणं यद् वैष्णवं रूपमस्ति 'एतद्' 'वर्षः'
रूपम् "अस्मत्" अस्माकं "मा अप गूहः" अपगूहः संवृतं मा
कुरु गूह संवरणे (भ्रा० ७०) अपितु तदेव रूपं प्रकटय ।
वैष्णवस्य रूपस्य गूहने का प्रशक्तिरिति चेत् 'यद्' यस्मात्
त्वम् "अन्यरूप इत्" रूपान्तरमेव धारयन् "समिधे" सङ्ग्रामे
'बभूथ' अस्माकं सहायो भवसि तस्मात् त्वयेदं गूहनं न कार्य-
मिति । प्रशंसापक्षे तु हे विष्णो ! 'ते' तव तत् 'नाम' 'किं'
'परिचक्षि' प्रख्यापनीयं भवति ? न प्रख्यापनीयं स्वत एव प्रख्या-
तम्, अप्रख्यातम् प्रख्यापनीयम् । किं तन्नाम ? 'शिपिविष्टो
रश्मिभिः' शिपिविष्टोऽस्मीति यन्नाम 'प्रब्रूषे' । यतएव प्रख्यात-

रूपस्वमतोऽस्माकमेतत् वैष्णवं रूपं संहतं मा कार्षीः ।
इदानीं गूढरूपोऽपि 'यद्' यस्मात् त्वं 'समिधे' संघामि 'अन्ध-
रूपः' कृत्रिमरूपाद् यदन्यद् वैष्णवं रूपं शीर्ष्यादिलक्षणं
तादृशं एव 'बभूथ' भवसि । तस्मात् त्वं गूढोऽपि ज्ञायस
एवेति व्यर्थमेव तस्य रूपस्य गूहनम् । अतो बहुतेजस्कं
यद्वैष्णवं रूपं तदेवास्माकं प्रदर्शयेति तात्पर्यार्थः ॥ १ ॥

१ २२ ३० १ ३ ३१
प्र तत्ते अद्य शिपिविष्टं हृदय-

३ १ ० ३१२ ३२
मर्थ्यः शं०सामि वयुनानि विद्वान् ।

१ २० ३२३ १२ ३
तं त्वां गृणामि तवसमतव्यान्-

१ २ ३ १ २२ ३ २
क्षयन्तमस्य रजसः पराके ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'शिपिविष्ट' ! रश्मिभिराविष्ट ! विष्णो !
'ते' तव 'तत्' प्रसिद्धं विष्णुरिति प्रख्यातं नाम 'अर्थ्यः' स्वामी
स्तुतीनां हविषां वा तथा 'वयुनानि' ज्ञातव्यान्वर्थजातानि
'विद्वान्' जानन् यच्च 'हृदयम्' आह्वानयोग्यं नाम अहम्
'अद्य' इदानीं प्रशंसामि प्रकर्षणं स्तौमि । 'तवसं' प्रवृद्धं तं
'त्वां' त्वां विष्णुम् "अतव्यान्" अतवीयान् अष्टद्वतरोऽहं
'गृणामि' स्तौमि । कीदृशम् ? 'अस्य' 'रजसः' लोकस्य
'पराके' दूरदेशे क्षयन्तं निवसन्तम् ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २२ ३
वषट्ते विष्णुवास आ कृणोमि

तत्र प्रथमा । हे 'वायो !' 'ते' तुभ्यं 'शुक्रः' व्रतचर्यादिना दीप्तो
 ऽहं 'मध्वः' मधुरं सोमरसं कर्मणि षष्ठी (२, ३, ६५) । 'अग्रम्'
 इतरेभ्यः पूर्वम् 'अयामि' प्रापयामि अयतिरन्तर्भावितस्थर्थः ।
 किमर्थम् ? 'दिविष्टिषु' दिवो द्युलोकस्यैषणेषु सत्सु हे 'देव' !
 वायो ! 'सार्हः' सृष्टणीयस्त्वं 'नियुत्वता' नियुद् वायोः
 प्रतिनियतोऽहः, तेन साधनेन 'आयाहि' 'सोमपीतये' सोम-
 पीनाय ॥ १ ॥ .:

इन्द्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिमर्हथः ।

युवां हि यन्तीन्दवो

निम्नमापो न सध्राक् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'वायो' त्वम् 'इन्द्रश्च' 'एषां' सृष्टी-
 तानां सोमानां 'पीति' पानम् 'अर्हथः' । 'युवां' 'हि' खलु
 'इन्द्रवः' वायुदकाः सोमाः 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति 'निम्न' खात-
 प्रदेशम् 'आपः न सध्राक्' उदकानि यथा सहैव गच्छन्ति तद्वत्,
 सर्वे सोमा युवां 'यन्ति हि' ॥ २ ॥

वायविन्द्रश्च शुभिणा सरथं शवसस्पती ।

नियुत्वन्ता न जतय

आ यातं सोमपीतये ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे 'वायो' ! त्वम् 'इन्द्रश्च' 'शवसः' बलस्य

‘पती’ पालयितारी अतएव ‘शुभिणा’ बलवन्ती ‘नियुत्वता’ नियुक्तञ्जाम्भवन्ती युवां ‘सरथं’ समानमेव रथमारुह्येति शेषः । ‘नः’ अस्माकम् ‘जतये’ रक्षणाय ‘सोमपीतये’ सोम-पानाय च ‘आयातम्’ आगच्छन्तम् । यद्वा, सरथमधितिष्ठन्त-
 . मारुह्य चायातमिति वाक्यद्वयम् ॥ ३ ॥ [५]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 अध क्षपा परिष्कृतो याजात् अभिः प्र गाहसे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 यदी विवस्वतो धियो

३ २ ३ २ ३ १ २
 हरिः हिन्वन्ति यातवे ॥ * १ * ॥

ऋ० सूनुः रेभः वा । छ० अनुष्टुप् । दे० सोमः । अधक्ष-
 पेति वृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘क्षपां’ ‘सुपां’
 सुलुगिति (७, १, ३८) पञ्चम्या आकारः क्षपाया रात्रेः
 ‘अथ’ अनन्तरं प्रातःकाले ‘परिष्कृतः’ भूषणार्थं ‘सम्यर्थुपेभ्यः’
 (६, १, १३७) इति करोतेः सुडागमः । अद्भिरलङ्कृतः यद्वा,
 क्षपयित्वां सेनायामलङ्कृतः हे सोम ! त्वं ‘वाजान्’
 अन्नानि बलानि वा ‘अभि’ लक्ष्य ‘प्र गाहसे’ प्रगच्छसि ।
 ‘विवस्वतः’ परिचरणवतः यजमानस्य ‘धियः’ कर्मसाधनभृता
 अङ्गुलयः ‘हरिं’ हरितवर्णं त्वामंशुं ‘यातवे’ पात्राण्यभिग-
 मनाय ‘यदि’ ‘हिन्वन्ति’ प्रेरयन्ति तर्हि सवनानि गच्छ-
 सीति ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 तमस्य मर्जयामसि मदी य इन्द्रपातमः ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
 सं गाव आसभिर्दधुः घुरा नूनं च सुग्वः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अस्य' सोमस्य 'तं' रसं 'मर्जयामसि' मर्जयामः शोधयामः अलङ्कुर्मी वा 'यः' 'मदः' मदकारः रसः 'इन्द्रपातमः' इन्द्रेणात्यन्तं पातय्यो भवति । किञ्च 'गावः' मन्तारः 'सूरयः' स्तोतारः 'पुरा च' 'नूनं' इदानीं च 'यं' सोमरसम् । 'आसभिः' आस्यैः 'दधुः' धारयन्ति पिबन्तीति यावत् यद्वा, 'गावः' धेनवः 'यं' सोमं तृणादिष्ववस्थितम् 'आसभिः' आस्यैः 'दधुः' धारयन्ति तृणरूपेण भक्षयन्ति ॥ २ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ २ २

तं गायया पुराण्या पुनानमभ्यनूपत ।

१ १ २ ३ १ २
उतो क्लपन्त धीतयो

३ २ ३ २ ३ १ २

देवानां नाम बिभ्रतीः ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । 'पुनानं' पूयमानं सोमं 'पुराण्या' पुरा-
कृतया 'गायया' स्तुत्या 'अभि अनूपत' स्तोतारोऽभिष्टुवन्ति
तु स्तवने (अदा० प०), लुङि रूपम् । 'उतो' अपिच
'नाम' कर्मार्थं नमनं 'बिभ्रतीः' बिभ्राणाः 'धीतयः' अङ्गु-
लयः 'देवानां' सोमरूपहविःप्रदानाय "क्लपन्त" कल्पयन्ति
समर्था भवन्ति ॥ ३ ॥ [६]

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २

अपूर्वं न त्वा वारवन्तं वन्दध्या अग्निं नमोभिः ।

३ १ २ ३ १ २

सस्राजन्तमध्वराणाम् ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथवा-
त्वेति ढचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "अध्वराणां"

यज्ञानां "सम्नाजन्तं" सम्नाट्स्वरूपं स्वामिनम् "अग्निं"
 "नमोभिः" स्तुतिभिर्हविर्भिर्वा "वन्दध्वै" वन्दितुं प्रवृत्ता इति
 शेषः । अग्नेर्दृष्टान्तः "वारवन्तं" बालयुक्तम् "अश्वं न"
 अश्वमिव अश्वो यथा बालेन बाधकान् मशकमच्चिकादीन्
 परिहरति, तथा त्वमपि ज्वालाभिरस्मद्विरोधिनः परिहरसी-
 त्यर्थः । वारवन्तं मतुपः पितृत्वादानुदात्तत्वम्, वृजो जिष्वा-
 दाद्युदात्तत्वं वारशब्दः, 'कर्षात्वतः (६, १; १५८)' इति
 अन्तोदात्तत्वं व्यत्ययेन प्रवर्तते ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २ १ १ २

स घा नः सूनुः शवसा पृथुप्रगामा सुशेवः ।

३ २ ३ १ २

मीढ्वां अस्माकं बभूयात् ॥ * २ * ॥

। अथ द्वितीया । "स घ" स एवाग्निः "नः" अस्माकं
 "सुशेवः" सुमुखो भवत्विति शेषः । कीदृशः ? "शवसा"
 शवसः बलस्य विभक्तिव्यत्ययः "सूनुः" पुत्रः "पृथुप्रगामा"
 पृथुप्रगमनः प्रकर्षेण गमनं प्रगामः हलश्च (३, ३, १२१)"
 इति घञ् । पृथुः प्रगामो यस्यासौ पृथुप्रगामः, 'सुपां सुलुक्
 (७, १, ३८)' इति पूर्वसवर्ण आकारः, बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) किञ्च 'अस्माकं' 'मीढ्वान्' 'मिह
 सेचने' (भा० प०) इत्यस्मात् कसुप्रत्ययान्तो 'दाश्वान्
 साह्वान् मीढ्वांश्च (६, १, १२)' इति निपातितः कामानां
 वर्षिता 'बभूयात्' भवतेऽस्मान्दसस्य लिटः तिङां तिङो भव-
 न्तीति तिङादेशः, यासुट्, स्थानिवद्भावात् आर्द्धधातुकत्वात्
 शवभावः द्विवचने 'भवतेरः (७, ४, ७३)' इत्यत्वं 'तिङः
 (८, १, २७)' इति निघातः भवत्वित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २
स नो दूराच्चासाच्च नि मर्त्यादघायोः ।

३ २८ ३ २ ३ १ २
पाहि सदमिद्विष्वायुः ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । हे अग्ने ! 'विष्वायुः' इण्गतावित्यस्माद् भक्षे एतेर्णिञ्च इति उसिः, विश्वमयनं गमनं यस्येति बहु-
व्रीहिः, बह्व्रीही । विश्वं सञ्ज्ञायाम् (६, २, १०६) इति
पूर्वपदान्तात्तत्त्वं व्याप्तगमन इत्यर्थः स त्वं 'दूराच्च' दूरेऽपि
'आराच्च' आसन्नदेशेऽपि । 'अघायोः' अघं पापमनिष्टं कर्तु-
मिच्छतः 'मर्त्यात्' मनुष्माद् वैरिणः 'नः' अस्मान् 'सदमित्'
सर्वदैव 'नि पाहि' निरतां पालय ॥ ३ [७]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
त्वमिन्द्र प्रतूर्तिष्वभि विश्वा असि स्मृधः ।

३ १ २ ३ १ २ ३
अशस्तिहा जनिता वृत्र-

१ २ ३ १ २ ३ २

तूरसि त्वं तूर्य्य तरुष्यतः ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमेधाः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । त्वमिन्द्र-
प्रतूर्तिष्विति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
"इन्द्र ! " "त्वं" "प्रतूर्तिषु" सङ्ग्रामेषु "विश्वाः" सर्वाः "स्मृधः"
युद्धकारिणीः शत्रुसेनाः 'अभि असि' अभिभवसि । किञ्च,
हे "तूर्य्य ! " शत्रूणां बाधकेन्द्र ! त्वम् 'अशस्तिहा' दैव्याना-
मशस्तीनां हन्तासि । 'जनिता' असुरेभ्यः अशस्तीनां जन-
यिता चासि । अतएव "विश्वतूः" सर्वस्य शत्रुवर्गस्य सर्व-
प्रकारेण हिंसिता "असि" "तरुष्यतः" बाधकांश्च बाध-
मानोऽसि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अनु ते शुभं तुरयन्तमीयतुः

१ २७ ३ २ ३ १ २

क्षीणीं शिशुं न मातरा ।

१ २ ३ १ २

पिषुवास्ते स्पृधः अथयन्त

३ १ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २

मन्यवे ह्रवं यदिन्द्र तूर्वसि ॥ * २ * ॥ [८]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'ते' तव 'शुभं' बलं 'तुरयन्तं' शत्रुं हिंसन्तं 'क्षीणी' व्यावापृथिव्यौ 'मातरा' मातरौ 'शिशुं' न' शिशुमिव 'अनु ईयतुः' अनुगच्छतः, गमनमात्रे दृष्टान्तः । किञ्च, हे इन्द्र ! त्वं 'यद्' यस्मात् 'ह्रवं' ह्रवनामानं शत्रुं 'तूर्वसि' हंसि । अतः 'ते' तव 'मन्यवे' क्रोधाय 'विष्वाः' सर्वाः 'स्पृधः' सङ्ग्रामकारिण्यः सेनाः 'अथयन्त' अक्षिता खिन्ना भवन्ति ॥ २ ॥ [८]

इति सामवेदार्यप्रकाशे उत्तराश्विनस्य सप्तदशोऽध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः । २ ।

१ १ २२ ३ २७ ३ १ २

यज्ञ इन्द्रमवर्द्धयत्तद्भूमिं व्यवर्त्तयत् ।

१ १ २ ३ २ ३ २

चक्राण ओपशं दिवि ॥ * १ * ॥

ऋ० गोपुक्तिः वा अश्वसुक्तिः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ तृतीयखण्डे—यज्ञ इन्द्रमिति वचं प्रथमं सूक्तम्, तत्र

प्रथमा । 'यज्ञः' यजमानैरनुष्ठीयमानो यागः 'इन्द्र' देवम् 'अवर्द्धयत्' श्रूयते हि, 'इन्द्र इदं हविरजुपतावीरुधतमहो ज्यायोऽकृत' इति । स इन्द्रः 'यद् यस्मात् 'भूमिं' पृथिवीं 'व्यवर्त्तयत्' वृष्ट्यादिप्रदानेन विशेषेण वर्त्तमानमकरोत् । किङ्कुर्वन् ? 'दिवि' अन्तरिक्षे मेघम् 'ओपपम्' उपेत्य शयानं 'चक्राणः' कुर्वन् यद्वा, आत्मनि समवेतो वीर्य्यविशेषः ओपशः, तमन्तरिक्षे कुर्वन् ॥ १ ॥

२ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

व्या३न्तरिक्षमतिरन्मदे सोमस्य रोचना ।

२ ३ १ २ २ ३

इन्द्रो यद्भिनङ्गलम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'सोमस्य' पानेन 'मदे' ऋषे सति 'रोचना' रोचमानम् 'अन्तरिक्षम्' अयम् 'इन्द्रः' 'वि अतिरत्' व्यवर्द्धयत् 'यद् यस्मात् कारणात् 'बलम्' आहत्य स्थितमगुरं मेघं वा 'अभिनत्' व्यदारयत् ॥ २ ॥

१ २ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २

उद्गा आजदङ्गिरोभ्य आविष्कृ रावन् गुहा सतीः ।

३ १ २ ३ २

अर्वाञ्च नुनुदे बलम् ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । 'अङ्गिरोभ्यः' ऋषिभ्यः बलानुचरैः पणिभिरपहृता गाः 'उदाजत्' उदगमयत् । किङ्कुर्वन् ? 'गुहा' गुहायां विले 'सतीः' विद्यमाना यथा न दृश्यन्ते तथा पणिभिर्निगूढास्ता गाः 'आविष्कृ बलम्' प्रकाशयन् । अपिच पणी-

नामधिपतिं 'बलम्' असुरमपि 'अर्वाञ्चम्' अधोमुखं 'नुनुदे'
प्रेरितवान् ॥ ३ ॥ [८]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त्यमु वः सत्रासाहं विप्रवासु गीर्ष्वायतम् ।

१ २ ३ १ २

आ च्यावयस्यूतये ॥ * १ * ॥

ऋ० श्रुतकचः वा सुकचः । छ० गाथत्री । दे० इन्द्रः ।
अथ ढचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । यजमानः स्तोतारं
सम्बोधाह, हे स्तोतः ! 'सत्रासाहं' सत्राशब्दो बहुवाची
बहूनामभिभवितारं यद्वा, शत्रून् स्वबलेन सङ्गत्य जेतारं 'वः'
युष्मदीयासु 'विप्रवासु' 'गीर्षु' सर्वेषु स्तोत्रेषु 'आयतनम्' विस्तृतं
सर्वत्रेन्द्र एव स्तूयते, तस्मात् तेषु विततम्, 'त्यं' तम् 'उ',
इत्यवधारणे तमेवेन्द्रम् 'जतये' अस्मद्रक्षणाय 'आ च्यावयसि'
च्युङ् प्रुङ् गतौ (भा० आ०) त्वदीयैः स्तोत्रैर्यज्ञं प्रत्याभिमुख्ये-
नागमय ॥१॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २

युष्मत् सन्तमनर्वाणम् सोमपामनपच्युतम् ।

१ १ ३ १ २

नरमवार्य्यक्रतुम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । एवं गुणोपेतमिन्द्रमागमयेत्याह, 'युष्मत्'
शत्रूणां सम्प्रहारकं 'सन्तम्' अतएव 'अनर्वाणम्' अन्यैरघृत-
गमनं, तस्मात् 'अनपच्युतं' सङ्ग्रामेषु शत्रुभिरहिंसितं, सोमपां
सोमस्य पातारम्, अस्य सोमस्य मदे सति 'अवार्य्यक्रतु' भट्टै-
रनिवारणीयकर्माणं, 'नरं' सर्वस्य नेतारम् । एतादृग्गुणोपेतं
तमिन्द्रमागमयेति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 शिच्चा ण इन्द्र राय आ पुरु विद्वाः ऋचीषम ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 अवा नः पार्ये धने ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया। हे 'ऋचीषम'! स्तुत्या सम! यद्वा, 'ईष गति-
 द्विसादानेषु' (भा० प०), अस्माद्दमः प्रत्ययः, सर्वैर्गन्तव्य !
 दर्शनीयं! वा जक्तुगुणोपेत ! हे इन्द्र ! 'विद्वान्' सर्वविषय-
 ज्ञानवान् त्वम् शत्रुभ्यः 'आ' आहृत्य "रायः". धनानि 'नः'
 अस्मभ्यं 'पुरु' बहुवारं "शिच्च" प्रयच्छ यद्वा, पुरु इति रायो
 विशेषणम्, बहूनि धनानि प्रयच्छ । किञ्च, 'पार्ये' पाराः
 शत्रवः तत्र भवे 'धने' आजिहीर्षिते शत्रुधने 'नः' अस्मान् 'अव'
 रक्ष, शत्रून् हत्वा तद्धनेनास्मान् पालयेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [१०]

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 तव त्यदिन्द्रियं बृहत्तव दक्षमुत क्रतुम् ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०
 वच्चः शिश्राति धिषणा वरेण्यम् ॥ * १ * ॥

ऋ० गोयुक्तिः अश्वसूक्तिः वा । छ० उष्णिक् । दे० इन्द्रः ।
 तवत्यदिति ढचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र !
 'त्यत्' प्रसिद्धम् 'इन्द्रियम्' इन्द्रस्य लिङ्गं "बृहत्" प्रभूतं वीर्यं
 "धिषणा" स्तुतिः "शिश्राति" शिश्रति तीक्ष्णीकरोति । तथा
 "तव" त्वदीयं "दक्षं" शोषकं बलम् "उत" अपिच 'क्रतु'
 प्रज्ञानं बलं कर्म वा "वरेण्यं" वरणीयं "वच्चम्" आयुधञ्च
 शिश्राति तीक्ष्णीकरोति ॥ १ ॥

२ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २०
 तव द्यौरिन्द्र पौंस्यं पृथिवी वर्द्धति श्रवः ।

२४ ३ १२

त्वामापः पर्वतासश्च हिन्विरे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “इन्द्र !” “द्वीः” द्युलोकः “तव” “पौंस्यं” बलं “वर्द्धति” वर्द्धयति “अवः” त्वदीयं यशः “पृथिवी” वर्द्धयति वृधेर्णन्ताल्लटि अपि “कन्दस्युभयथा (३, ४, ११७)”, इति आर्द्धधातुकत्वात् “णेरनिटि (६, ४, ५१)”, इति टिक्षोपः तं “त्वाम्” “आपः” उदकान्यानन्तरिचाणि “पर्वतासः च” पर्ववन्तो मेघाश्च गिरयश्च वा ‘हिन्विरे’ प्रीणयन्ति स्वामित्वेन प्राप्नुवन्तीति वा ॥ २ ॥

१ २२३१ २२ ३१ २ ३ १२

त्वां विष्णुर्वृहन् क्षयो मित्रो गृणाति वरुणः ।

१ २२ ३ २३ १२

त्वाप् शर्धो मदत्यनु मारुतम् ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! ‘वृहत्’ महान् ‘क्षयः’ निवास-हेतुः “विष्णुः” “मित्रः” ‘वरुणः’ च “त्वां” “गृणाति” स्तीति । तथा “मारुतं” मरुत्सम्बन्धि “शर्धः” बलं “त्वाम्” “अनु मदति” तव मदमनुलक्ष्य पश्चात् भाष्यति त्वामनुमादयति वा ॥ ३ ॥ [११]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य सप्तदशाध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१२ ३ १२ ३ १२ ३ १२

नमस्ते अग्न ओजसे गृणन्ति देव कृष्टयः ।

१ २ ३ १ २

अमैरमितमर्दय ॥ * १ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे खण्डे नमस्ते अग्न इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'देव !' द्यातमान ! हे 'अग्न !' 'देव !' 'ते' तुभ्यं 'नमः' 'गृणन्ति' नमस्कारशब्दमुच्चारयन्ति । किमर्थम् ? 'ओजसे' बलाय किं ? 'कृष्टयः' मनुष्याः यजमानाः अतीऽहमपि गृणामीत्यर्थः । त्वञ्च 'अमैः' बलीः 'अमितं' शत्रुम् 'अर्दय' नाशय ॥१॥

३ २३ ३ १ २३१ २ ३१२ ३ २

कुवित्सु नो गविष्टयेऽग्ने संवेषिषो रयिम् ।

६ २ ३ १ २

उरुक्तादुरु वास्कृधि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' त्वं 'नः' अस्माकं 'गविष्टये' गवामपणाय 'कुवित्सु' बहु 'रयि' धनं 'संवेषिषः' सम्प्रापय 'उरुक्तात्' त्वं 'नः' अस्मान् 'उरु कृधि' कुरु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

मा नो अग्ने महाधने परा वर्गारभृद्यथा ।

३ २ ३ २ ३ १ २

संवर्गं सत् रयिं जय ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' 'नः' अस्मान्, अस्मिन् 'महाधने' सङ्ग्रामे 'मा परावर्क' मा परित्याचीः 'भारभृद्यथा' भारवाही रथा भारमन्ते परित्यजति तद्वत् 'संवर्गं' शत्रुभ्यः सहाच्छिदमानं 'रयिं' धनं 'सं जय' अस्मदर्थम् ॥३॥ [१२]

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

समस्य मन्यवे विशो विष्वा नमन्त कृष्टयः ।

३ १ २ ३ १ २

समुद्रायेव सिन्धवः ॥ * १ * ॥

ऋ० वत्सः । छ० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ संमस्यमन्यव इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'विशः' विशन्त्यः 'विष्वाः' सर्वाः 'कृष्टयः' प्रजाः 'अस्य' इन्द्रस्य 'मन्यवे' क्रोधाय यद्वा, मन्युर्मननसाधनं स्तोत्रं तदर्थं 'सं नमन्त' सम्यक् स्वत एव प्रह्वीभवन्ति उच्चारयन्ति वा । तत्र दृष्टान्तः, 'समुद्राय इव' यथा समुद्रमुदधिं प्रति 'सिन्धवः' स्यन्दनशैला नद्यः स्वयमव नमन्ते, तद्वत् ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

वि चिद्वृवस्य दीधतः शिरो विभेद वृष्णिना ।

१ २ ३ १ २

वर्ज्णेण शतपर्वणा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'चित्', शब्दाऽप्यर्थः स च भिन्नक्रमः 'वृवस्य चित्' आवरकस्यापि 'दीधतः' अत्यर्थं भृशं वा जगत् कम्पयतः असुरस्य 'शिरः' मूर्ध्नि 'शतपर्वणा' शतसङ्घापर्वणि धारा यस्य तादृशेन 'वृष्णिना' सेचनसमर्थेन वीर्यवता वर्ज्णेण इन्द्रः 'वि विभेद' विचिच्छेद ॥ २ ॥

१ ३ १ २ ३ २ ३ ३ १ २

ओजस्तदस्य तित्विष उभे यत्समवर्त्तयत् ।

२ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्रश्चर्मव रोदसी ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । 'अस्य' इन्द्रस्य 'तत्' 'ओजः' बलं 'तित्विषे'
दीदिपे त्विष दीप्तौ (भा० उ०) 'यत्' येन ओजसा अयम्
'इन्द्रः' 'उभे' रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'चर्म इव' 'समवर्त्तयत्'
सम्यग् वर्त्तयति यथा कश्चित् किञ्चित् चर्म कदाचिद् विस्ता-
रयति कदाचित् सङ्कोचयति एवं तदधीने अभूतामित्यर्थः
५३ ॥ [१३]

३ २ २ २ ३ १ २ ३ १ २

सुमन्मा वस्वी रन्ती सूनरी ॥ * १ * ॥

ऋ० शुनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ सुमन्मा-
वस्वीति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र !
तव अश्वौ 'सुमन्मा' शोभनज्ञानौ 'वस्वी' धनवन्तौ 'रन्ती' रम-
णीयौ 'सूनरी' सुहु नेत्रौ यद्वा, सुमन्मा शोभनमननीया मम
स्तुतिः प्रवृत्तति शेषः । अन्यत् समानम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ २ ३ १ २ २ ३ २

सरूप वृषद्ना गह्वीमौ भद्रौ धुर्यावभि ।

२ ३ १ २ २

ताविमा उप सर्पतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'सरूप !' हे 'वृषन्' ! कामानां वर्षकेन्द्र !
'भद्रौ कल्पाणी' 'द्वीमौ' रथे पुज्यमानौ 'धुर्या' वहनयोग्यावश्वौ
'अभि आ गहि' आगच्छ अस्मद् यज्ञं प्रति शीघ्रं गच्छ 'तौ'
'द्वीमौ' अश्वौ 'उप सर्पतः' त्वां सम्यक् सेवेते ॥ २ ॥

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

नीव शीर्षाणि मृटुं मध्य आपस्य तिष्ठति ।

१ २ ३ १ २ ३ २
 शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशन् ॥ * ३ * ॥ [१४]

इति षष्ठमप्रपाठकस्य प्रथमाहम् ।

अथ तृतीया । हे ऋत्विग्जनाः ! 'मध्ये' 'आपस्' रसस्य इन्द्रः 'तिष्ठति' । किं कुर्वन् १ 'दशभिः' दशसङ्ख्याकैः 'शृङ्गैर्भिः' अङ्गुलिभिः हस्ताग्रैः उभाभ्यां 'दिशन्' अस्मदंभौष्टमर्थं प्रयच्छन् यज्ञे तिष्ठति । हे ऋत्विग्यजमानाः ! तं पश्यत 'शीर्षाणि नि सृद्धु' ययमिन्द्रगमनविषयः स्यांसि शिरसा धारयध्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य सप्तदशोऽध्यायस्य

चतुर्थे खण्डे ॥१५॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकसामप्रवर्तक श्रीवीरबुक्कभूपालसामान्य

धुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे

उत्तरायणस्य सप्तदशोऽध्यायः ।

अथ अष्टादशोऽध्याय आरभ्यते ।

षष्ठमप्रपाठकस्य द्वितीयाहम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पन्यंपन्यमित्सीतार आ धावत अदाय ।

१ २ ३ २ ३ १ २
 सोमं वीराय शूराय ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः प्रियमेधः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र, प्रथमे खण्डे पन्यम्पन्यमिति द्विचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र

प्रथमा । हे 'सोतारः' ! अभिषोतारोऽध्वर्यवः ! 'मद्याय' माद-
यितव्याय 'वीराय' विक्रान्ताय 'शूराय' शौर्यवते इन्द्राय
'पन्थम् पन्थम् इत्' सर्वत्र स्तुत्यमेव 'सोमम्' 'आ धावत' अभि-
गमयत प्रयच्छतेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २२ ३१ ३ ३१ २ ३ १२

इह हरी ब्रह्मयुजा शग्मा वृक्षतः सखायम् ।

१ २ ५३ १ ५२

इन्द्रं गीर्भिर्गिर्वणसम् ॥ * १ * ॥

अथ द्वितीया । 'ब्रह्मयुजा' ब्रह्मणा मन्त्रेण स्तोत्रेण हविषा
वा युज्यमानौ 'शग्मा' शग्मी सुखकरी शक्ती वा 'हरी' अश्वी
'इह' अस्मिन् यज्ञे 'सखायं' समानख्यानं मित्रभूतम् 'इन्द्रम्'
'आ वृक्षत' आवहताम् । कौटुशमिन्द्रम् ? 'गीर्भिः' स्तुतिभिः
प्रख्यापितमाहात्म्यं 'गिर्वणसं' गिरा सम्भक्तारं स्तुतिभिः
सम्भजनीयं वा ॥ २ ॥

१ २ ३१ ३१ २२ ३२७ ३२

पाता वृत्रहा सुतमा घा गमन्नारि अस्मत् ।

१ २ ३१ २

नि यमते शतमूतिः ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । 'सुतम्' अभिषुतं 'पाता' पानशीलः ताच्छी
लिकस्तृन् (३, २, १३५), "न लोकाव्यय (२, ३, ६६)", इति
कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः 'वृत्रहा' वृत्रस्यासुरस्य हन्ता इन्द्रः
'आगमत्' 'घ', इत्यवधारणे आगच्छतैव, 'अस्मत्' अस्मत्तः
'आरे' दूरदेशे मा भवतु । आगत्य च 'शतमूतिः' बहुविध-

रक्षणः इन्द्रः 'नि यमते' अस्मदीयान् शत्रून् नियच्छतु तिर-
स्करोतु यद्वा, धनान्यस्मभ्यं नियच्छतु ददातु ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
आ त्वा विशन्विन्दवः समुद्रमिव सिन्धवः ।

१४ ३ १ २
न त्वामिन्द्राति रिच्यते ॥ * १ * ॥

ऋ० श्रुतकक्षः सुकक्षः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथ आत्माविशन्विति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे "इन्द्र !" "इन्दवः" स्रवन्तः सोमाः 'त्वा' त्वाम् 'आ विशन्तु'
सर्वतः प्रविशन्तु । तत्र दृष्टान्तः, 'समुद्रमिव सिन्धवः' स्यन्दन-
शीला नद्यः यथा समुद्रं जलाशयं सर्वतः प्रविशन्ति तद्वत् ।
यत एवं तस्मात् हे 'इन्द्र !' 'त्वां' कश्चिदपि देवो बलेन धनेन
वृ "नातिरिच्यते" नातिरिक्तो भवति सामर्थ्यवान् त्वत्तोऽधिको
नास्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
विव्यक्त्य महिना वृषन् भक्षं सोमस्य जागृवे ।

१ २ ३ १ २
य इन्द्र जठरेषु ते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'वृषन्' ! कामानां वर्षितः ! हे 'जागृवे' !
जागरणशील ! इन्द्र ! त्वं तस्य 'सोमस्य' 'भक्षं' पानं प्रति
'महिना' महिन्ना 'विव्यक्त्य' सर्वतो व्याप्तवानसि व्यचतेर्लिटि
यसि 'लिव्यभ्यासस्योभयेषाम् (६, १, १७)', इति सम्प्रसारणम्
हे, 'इन्द्र !' 'यः' सोमः 'ते' तव "जठरेषु" उदरेषु प्रविशति,
तस्य पानं व्याप्तवानसीति शेषः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ १ १ २
अरं त इन्द्र कुक्षये सोमो भवतु वृत्रहन् ।

२ १ १ २ १ २
अरं धामभ्य इन्द्रवः ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ तृतीया । हे, 'वृत्रहन्' ! वृत्रह्यापामावरकस्यासुरस्य मेघस्य पापस्य लं हन्तः ! 'इन्द्र' सोऽस्माभिर्दीयमानं : 'ते' तव 'कुक्षये' 'अरम्' अलं पर्याप्सो भवतु । किञ्च, 'इन्द्रवः' सर्वतः चरणशीलाः सोमाः तव 'धामभ्यः' नानाविधेभ्यः शरीरेभ्यः तव तेजोभ्यो वा अरमलं पर्याप्सो भवन्तु अनेन तेजसा हविर्भाक्त्वमस्तीति सूचितम् । अस्मदीयाः सोमा एव तव कुक्षये देवेभ्योऽपि पर्याप्सो भवन्तु नान्यदीया इति भावः ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
जराबोध तद्विद्धि विशेविशे यन्नियाय ।

१ २ ३ १ २ ३ २
स्तोमं रुद्राय दृशीकम् ॥ * १ * ॥

ऋ० शनःशेषः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ जरा-
बोधेति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'जराबोध' !
जरया स्तुत्या बोध्यमान ! हे अग्ने ! 'विशे विशे' तत्तदयज-
मानरूपप्रजानुग्रहीर्थं "यन्नियाय" यन्नसम्बन्धनुष्ठानसिद्ध्यर्थं
'तद्' देवयजनं 'विविद्धि' प्रविश । यजमानोऽपि 'रुद्राय'
क्रूरायाग्नये तुभ्यम् । कीदृशम् ? 'दृशीकम्' द्रुशनीयं समौ-
चीनं 'स्तोमं' स्तोत्रं करोतीति शेषः । अत्र यास्क एवं व्याख्या-
तवान्, 'जरा स्तुतिः जरतेः स्तुतिकर्मणस्तां बोध, तथा

बोधयितरिति वा, तद्विविद्धि तत् कुरु, मनुष्यस्य मनुष्यस्य
यजनाय । स्तोमं रुद्राय दर्शनीयम् (निरु० दे० अ० १०),
इति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
स नो महात् अनिमानो धूमकेतुः पुरुश्चन्द्रः ।

३ १ २ २
धिये वाजाय हिन्वतु ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'सः' अग्निः 'नः' अस्मान् 'धिये' कर्मणे
'वाजाय' अन्नाय च 'हिन्वतु' प्रीणयतु । कीदृशः ? 'महान्'
संहितायां नकारस्य रुत्वानुनासिकावृत्तौ गुणाधिकः "अनि-
मानः" न विद्यते निमानोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' (६,
२, १७२), इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् निमानवर्जितः अपरि-
च्छिन्न इत्यर्थः, 'धूमकेतुः' बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्
(८, २, १) धूमन ज्ञाप्यमानः 'पुरुश्चन्द्रः' चदि आह्लादने
दौप्तौ च (भा० प०) अस्मात् 'स्फायितञ्चि' (उ० २, १३),
इत्यादिना कर्त्तरि रक्, पुरुश्यासौ चन्द्रश्च समामान्तोदात्तत्वम्
'ङ्खाञ्चन्द्रोत्तरपठे मन्त्रे (६, १, १५१)', इति सुट्, तस्य
शुक्लेन शकारः बहुदौप्तित्यर्थः धिये, "सावेकाचः (६, १,
१६८)", इति चतुर्थ्या उदात्तत्वम् । हिन्वतु, हिविः प्रीणनार्थः
"इदितो नुम् धातोः (७, १, ५८)", इति नुम् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
स रेवात् इव विश्वपतिर्देव्यः केतुः शृणोतु नः ।

३ २ ३ २ ३ १ २
उक्थैरग्निर्बृहद्भानुः ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीया । "सः" "अग्निः" 'उक्थेभिः' स्तोत्रैर्युक्तान्

‘नः’ अस्मदीयान् ‘शृणोतु’ । तत्र दृष्टान्तः, ‘रिवान् इव’ यथा धनवान् राजा वन्दिनां स्तोत्रं शृणोति, तद्वत् एतत्तदोः (६, १, १३२), इति सोर्लोपः) ‘रयेर्मतौ बहुलम् (६, १, ३४ वा०)’, इति सम्प्रसारणं परपूर्वत्वम्, ‘आद्गुणः (६, १, ८७)’, “कृन्द-मीरः (८, २, १५)”, इति मतुपो यत्वम् ‘रशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं वक्तव्यम् (६, १, १७६ वा०)’, इति मतुप उदात्तत्वम् । कौटुभः १. ‘विश्वपतिः’ “परादिष्कृन्दसि बहुलम् (६, २, १६६)”, इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् प्रजापालकः ‘दैव्यः’ देवानां सम्बन्धी अग्निर्वै देवानां होता’, इति श्रुत्यन्तरात् ‘केतुः’ दूतवत् ज्ञापकः ‘अग्निर्वै देवानां दूत आसीत्’, इति श्रुतेः ‘बृहद्भानुः’ बहुब्रीहौ प्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) प्रौढरश्मिः ॥३॥ [३]

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २

तद्वो गाय सुते सचा पुरुङ्गताय सत्वने ।

२ ३ ३ २ ३ १ २

शं यद्गवे न शाकिने ॥ * १ * ॥

ऋ० शंयुः । क० गायत्री । दे० इन्द्रः । अथ तद्वोगायेति वृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे स्तोतारः ! ‘वः’ यूयं “सुते” अभिषुते सोमे सति ‘पुरुङ्गताय’ बहुभिर्यजमानैराङ्गताय “सत्वने” शत्रूणां सादयित्वे यद्वा, धनानां सनित्वे दात्रे इन्द्राय ‘तत्’ स्तोत्रं ‘सचा’ सह संहता भूत्वा “गाय” गायत “यत्” स्तोत्रं “शाकिने” शक्तिमते इन्द्राय ‘शं’ सुखकरं भवति । ‘गवे न’ यथा गवे यवसं सुखकरं तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २

न घा वसुर्नि यमते दानं वाजस्य गोमतः ।

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

यत्समीमुपश्रवद्विरः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'वसुः' वासयिता स इन्द्रः "गोमतः" बहु-
भिर्गोभिर्युक्तस्य 'वाजस्य' अन्नस्य बलस्य वा 'दानं' प्रदानं 'न
घ' न खलु 'नियमते' नियच्छति उपरतं करोति 'यद्' यदि
"मी" अयम् 'गिरः' अस्मदीयाः स्तुतीः 'उपश्रवत्' उपश्र-
यात् स्तोत्रश्रवणे सति सर्वदा ददातीत्यर्थः ॥ २ ॥

२ १ २ ३ २७ ३ १ २ २ ३ १ २ २

कुवित्सस्य प्र हि व्रजं गोमन्तं दस्युहागमत् ।

१ २ ३ १ २

शचीभिरप नो वरत् ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । 'कुवित्सस्य' कुवित् बहुशः स्यति हिनस्तीति
कुवित्सो नाम कश्चित् तस्य स्वभूतं 'गोमन्तं' बहुभिर्गोभिर्युक्तं
'व्रजं' गोष्ठं 'दस्युहा' दस्युनामुपक्षपयित्वा हन्ता इन्द्रः
'प्रागमत्' प्रकर्षेण गच्छति । 'हि' यस्मात् "शचीभिः" आत्मीयैः
कर्मभिः प्रजाभिर्वा 'नः' अस्माकं ता गाः 'अप वरत्' निगू-
ढास्ता अपाहृणोत् ॥ ३ ॥ [४]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य अष्टादशाध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

३ २७ ३ १ ३ ३ १ २ २ ३ २

द्वयं विष्णुर्वि चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम् ।

१ २ ३ २

समूढमस्य पांसुषी ॥ * १ * ॥

अथ द्वितीयखण्डे—अथेदं विष्णुरिति षडृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘विष्णुः’ द्विविक्रमावतारधारी “इदं” प्रतीयमानं सर्वं जगदुद्दिश्य ‘विचक्रमे’ विशेषेण क्रमणं कृतवान् तदा ‘त्रेधा’ त्रिभिः प्रकारैः ‘पदं नि दधे’ स्वकीयं पादं प्रक्षिप्तवान् । “अस्य” विष्णोः ‘पांसुले’ धूलियुक्ते षडृस्थाने ‘समूढम्’ इदं सर्वं जगत् सम्यगन्तर्भूतम् सेयमृग्यास्केनैव व्याख्याता, “विष्णुः विंशतेर्वा व्यश्रोतेर्वा । यदिदं किञ्च तद् विक्रमते विष्णुस्त्रेधा निधत्ते पदं त्रेधा भावाय पृथिव्यामन्तरिक्षे दिवोनि शाकपूणिः । समारोहणे विष्णुपटे गयशिरसीत्थीर्णवाभः । समूढमस्य पांसुलेऽप्यायनेऽन्तरिक्षे पदं न दृश्यते अपि वोपमार्थं स्यात् समूढस्य पांसुल इव पदं न दृश्यत इति । पांसवः पादैः सूयन्त इति वा पद्माः शिरत इति वा पंसनीया भवन्तीति वा (निरु० टै० ६, १६)’, इति ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २

त्रीणि पदा वि चक्रमे विष्णुर्गोपा अदाभ्यः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

अतो धर्माणि धारयन् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “अदाभ्यः” केनापि हिंसितुमशक्यः दमेः “ऋहलोर्यत् (३, १, १२४)”, इति ख्यत्, नञ्समासः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, २) केनापि हिंसितुमशक्यः ‘गोपाः’ सर्वस्य जगतः रक्षकः “विष्णुः” पृथिव्यादिस्थानेषु अत एतेषु ‘त्रीणि’ ‘पदा’ पदानि “वि चक्रमे” । किङ्कुर्वन् ? ‘धर्माणि’ अग्निहोत्रादीनि “धारयन्” शपः पित्त्वादनृदात्त्वम् (३, १, ४) शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण (६, १, १६८) णिच एव स्वरः शिष्यते षोषयन् ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो व्रतानि पस्पशे ।

१ २ ३ २ ३ १ २
इन्द्रस्य युज्यः सखा ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । हे ऋत्विगादयः ! “विष्णोः” “कर्माणि” पालनादीनि “पश्यत” “यतः” यैः कर्मभिः “व्रतानि” अग्निहोत्रादीनि ‘पस्पसे’ सर्वो यजमानः स्पृष्टवान् ‘स्पस बाधनस्पश-नयोः (भा० उ०), लिटि द्विर्भावे, “शपूर्वाः खयः (७, ४, ६१)’, इति पकारः शिथ्यते मकारो लुप्यते, यदृत्तयोगादनिघातः (८, १, ६६) विष्णोरनुग्रहादनुतिष्ठतीत्यर्थः । तादृशः विष्णुः “इन्द्रस्य” “युज्यः” योग्यः युजेर्बाहुलकात् ध्वप् (१, १, १२१), किच्चाद् गुणाभावः (१, १, ५), क्यपः पित्त्वात् अनुदात्तत्वम् (३, १, ४), धातुस्वरः (६, १, १६२) अनुकूलः सखा भवति विष्णोरिन्द्रानुकूल्यं च “त्वष्टा हतपुत्रः इत्यनुवाके ‘अथ-वैतर्हि विष्णुरित्यादि बहुना प्रपञ्चन तैत्तिरीया आमनन्ति ॥३॥

१ २२ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २
तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

३ २ ३ २ ३ १ २
दिवीव चक्षुराततम् ॥ * ४ * ॥

अथ चतुर्थी । ‘सूरयः’ विद्वांसः ऋत्विगादयः ‘विष्णोः’ सम्बन्धि ‘परमम्’ उत्कृष्टं तच्छास्त्रप्रसिद्धं “पदं” स्थानं शास्त्र-दृष्ट्या “सदा” “सर्वैकान्य (५, ६, १५)”, इति दाप्रत्ययः, “सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि (५, ३, ६)”, इति सर्वशब्दस्य स-भावः व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् सर्वदेत्यर्थः ‘पश्यन्ति’ । तत्र

दृष्टान्तः, “दिवि इव”-‘ऊङि दम् (६, १, १७१)’, इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम्, इवेन विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (२, ४, ७१ वा०), इति, तदेव शिष्यते आकाशे यथा ‘आत-तम्’ तनोतेः कर्मणि क्तः, ‘यस्य विभाषा (७, २, १५)’, इति इट्प्रतिषेधः, ‘अनुदात्तोपदेश (६, ४, ३७)’, इत्यादिना न-लोपः, कर्दुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे (६, २, १३८) प्राप्ते “गतिरन-नी” (६, २, ४८)”, इति गतेरुदात्तत्वम् सर्वतः प्रसृतं चक्षु-र्विरोधाभावेन विशदं पश्यति तद्वत् ॥ ४ ॥

१ २२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २

विष्णोर्यत्परमं पदम् ॥ * ५ * ॥

अथ पञ्चमी । पूर्वोक्तं “विष्णोः” “यत्” “परमं पदम्” अस्ति, “तत्” पदं विप्रामः “आज्जसरसुक् (७, १, ५०) मंधा-विनः “समिन्धते” सम्यग् दीपयन्ति । कौटुशः ? ‘विपन्यवः’ स्तुत्यर्थस्य पर्नर्बाहुलक औणादिको युप्रत्ययः, तत्र प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) विशेषेण स्तोतारः ‘जागृवांसः’ जागृ निद्राक्षयं (अदा० प०), लिटः कसुः, क्रादिनिनयमात् प्राप्तस्यटं। ‘वस्वका-जाद् घसाम् (७, २, ६७)’, इति नियमान्निवृत्तिः शब्दार्थयोः प्रमादराहित्येन जागरूका इत्यर्थः ॥ ५ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

अतो देवा अबन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।

२ २७ ३ १ २

पृथिव्या अधि सानवि ॥ * ६ * ॥ [५]

अथ षष्ठी । 'विष्णुः' परमेश्वरः पृथिव्याः 'अस्मात् भूपदे-
शात् 'अधिमानवि' समुच्छ्रिते अधिके देशे स्वर्गादिलोके
'विचक्रमे' विविधं पादक्रमणं कृतवान् विशेषेण वर्तते अतः
अस्मात् पृथिवीदेशात् 'नः' अस्मान् 'देवाः' विष्णुमुखाः
'अवन्तु' पापाच्छत्रोर्वा रक्षन्तु इत्यर्थः ॥ ६ ॥ [५]

१ २२ ३ १ २ ३ २३ ३ १ ० २२
मो षुं त्वा वाघतश्च नारे अस्मन्नि रीरमन् ।

२ १ २ ३ १ २ ३ १

आरात्ताहा सधमादं न आ

२ ३ २ ३ १ २ १

गर्हीह वा सन्नप शुधि ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ मोषुत्वेति
प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, ततः प्रथमा । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वां
'वाघतश्च न' ऋत्विजोऽप्येते 'अस्मद्' अस्मत्तः 'आरं' दूरे 'मा
निरौरमन्' न नितरां रमयन्तु । अतस्त्वम् 'आरात्ताहा' दूरं-
ऽपि वर्तमानः 'नः' अस्मदीयं 'सधमादं' यज्ञम् 'आ गर्हि'
आगच्छ 'इह वा' अत्रापि वा 'मन्' विद्यमानः 'उप शुधि'
अस्मदीयं स्तोत्रम् उपशृणु ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ७

इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते

३ २ ३ २ ७ ३ १ २

सचा मधौ न मत्त आसते ।

२ ३ १ २ ३ १ २ ३

इन्द्रे कामं जरितारो वसू-

२३ २३ २८० ३ १ २

यवो रथे न पादमा दधुः ॥ * २ * ॥ [६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'ते' त्वदर्थं 'सुते' अभिषुते सोमे
'ब्रह्मकृतः' स्तोत्रकृतः ऋत्विजः 'मधौ न' मधुनीव 'मक्षः'
मक्षिकाः 'सचा' सह 'आसते' उपविशन्ति । अथ परोक्षस्तुतिः,
'वसूयवः' धनकामाः 'जरितारः' स्तोतारः 'कामम्' इष्टम्
'इन्द्रे' 'रथे न पादं' रथे पादमिव 'आ दधुः' समर्पयन्ती-
त्यर्थः ॥ २ ॥ [६]

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अस्तावि मन्म पृथ्य ब्रह्मेन्द्राय वोचत ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

पूर्वीऋतस्य बृहतीरनृषत

३ २ ३ १

स्तोतुमिधा असृक्षत ॥ * १ * ॥

ऋ० आयुः । ऋ० प्रगाथः । दे० सोमः । अथास्तावीति
प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । स 'इन्द्रः' 'अस्तावि'
अस्रदीयैः स्तोत्रैः ऋत्विग्भिर्वा स्तूयते 'इन्द्राय' 'पृथ्यम्'
अनादित्वात् पूर्वस्मिन् भवं 'मक्ष' मजनीयं 'ब्रह्म' स्तोत्र वेदं
वा 'वोचत' । हे ऋत्विजः ! यद्यं पठत किञ्च 'पूर्वीः' पूर्वका-
लीनाः 'ऋतस्य' यज्ञस्य सम्बान्धन्यः 'बृहतीः' बृहतीच्छन्दस्काः
बृहत्सामानि वा 'अनृषत' स्तुवत पठतेत्यर्थः । 'स्तोतुः' मम
'मिधाः' एवंविधाः प्रज्ञाविशेषाः 'असृक्षत' ऋत्विग्भिः विसृज्य-
ताम् यद्वा, ईश्वरेण ॥ १ ॥

२८ ३ १ २ ३ १ २

समिन्द्रो रायो बृहतीरधू-

३ २ ३ २३ ३ १ २ ०
 नुत सं क्षोणी सम सूर्यम् ।

१ ३ २ ३ १ २ ३ १ २२
 सꣳ शुक्रासः शुचयः सं गवा-

३ २ ३ १ २
 शिरः सोमा इन्द्रममन्दिषुः ॥ * २ * ॥ [७]

अथ द्वितीया । स 'इन्द्रः' 'वृहतीः' भ्रह्मन्ति, 'स्वर्गः'
 धनानि अन्नानि वा 'समधूनुत' मां प्रापयत्वित्यर्थः धूज् कम्पने
 (क्रा० उ०) धातूनामनेकार्थत्वात् । किञ्च 'क्षोणीः' भूमिः
 'सम्' अधूनुत मां सम्यक् प्रापयन्तु । अपिच 'सूर्यम्' सूर्य-
 सदृशी दौसि 'सम्' अधूनुत । 'शुचयः' निर्मलाः 'शुक्रासः'
 शुक्रग्रहाः इन्द्रं 'सम्' अमन्दिषुः' हर्षयन्ति । किञ्च 'गवाशिरः'
 गोश्रयणाः सहिताः इन्द्रं सममन्दिषुः हृष्टवन्त इत्यर्थः ॥२॥[७]

१ २ ३ १ २ ३ २ २२
 इन्द्राय सोम पातवे वृत्रघ्ने परि पिच्यसे ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 नरे च दक्षिणावते वीराय सदनासदे ॥ * १ * ॥

ऋ० अश्वरीषः ऋजिष्वाः वा । क० अनुष्टुप् । दे० सोमः ।
 अथेन्द्रायसोमपातवे इति तच्चात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 हे 'सोम !' 'वृत्रघ्ने' वृत्रस्य हन्त्रे इन्द्राय षष्ठार्थं चतुर्थी (२,
 ३, ६२ वा०) इन्द्रस्य 'पातवे' पानार्थं 'परि पिच्यसे' परितः
 पात्रेषु सिच्यसे वसतीवरीभिर्वा । किञ्च 'दक्षिणावते'
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादानेन तद्वते, 'वीराय' वीर्ययुक्तायेन्द्रार्थं
 हवीषि दातुं "सदनासदे" यज्ञगृहे सीदते, 'नरे' मनुष्याय
 यजमानाय तस्मै फलप्रदानार्थं परिपिच्यसे ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

त॒ ॒ सखायः पुरूरुचं वयं यूयं च सूरयः ।

३ १ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

अश्याम वाजगन्ध॒ सनेम वाजपस्थ्यम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'सखायः' ! स्तोतारः ! 'सूरयः' प्रज्ञावन्तः 'यूयं च यूयश्च' यजमानाः 'पुरूरुचं' बहुदीप्तिं 'वाजगन्ध' बलकरसाधुगन्धोपेतं तत्र भवं सोमम् 'अश्याम' अश्रवामं पिबेम । किञ्च 'वाजपस्थ्यम्' अन्नयुक्तगृहसहितम् यदां, बलकरं सोमं 'सनेम' सभ्रजेमहि सोमेन बलान्नगृहादीनि भवन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ २

परि त्य॒ ह॒र्य॒त॒ हरिं० ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया ।—इतीयमृक् पूर्वमेव (क० आ० ६, २, ४, ८ (१ भा० ३०८ पृ०) = उ० आ० ५, २, १८, १ (२ भा० ७०३ पृ०) व्याख्याता ॥ ३ ॥ [८]

१ २ २ ३ १ २ २

कस्तमिन्द्र त्वा वसो मर्त्या० ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । क० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ कस्तमिन्द्रेति प्रगाथात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । कस्तम् इत्यृचः प्रतीकम्, तस्यादितो अथः ख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यं १४८ पृष्ठायाम् ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २

मघोनः स्म वृत्रहत्येषु

३ १ २ ३ १ २ २

चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

२ १ २ ३ २
तव प्रणीती हर्यश्च सूरि-

३ १ २ ३ २
भिर्विष्वा तरेम दुरिता ॥ * २ * ॥ [६]

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'मघोनः' धनवतः 'तव' त्वदर्थं 'प्रिया' प्रियाणि 'वसु' वसूनि हविलक्षणाणि धनानि 'ये' जना. 'ददति' प्रयच्छन्ति तान् जनान् 'वृत्रहृत्षु' यज्ञेषु सृष्टामेषु वा 'चोदय' प्रेरय । हे "हर्यश्च" ! हरिनामकाश्रवन्निन्द्र ! तव 'प्रणीती' प्रणीत्या प्रणयनेन 'सूरिभिः' स्तोत्रभिः पुत्रादिभिः सार्द्धम् 'विष्वा' विश्वानि 'दुरिता' दुरितानि 'तरेम' तीर्षा भवेम ॥ २ ॥ [६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराग्न्यस्य अष्टादशाध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
एदु मधोर्मदिन्तरं सिञ्चाध्वर्यो अन्धसः ।

३ २ ३ ३ १ २ २ ३ १ २
एवा हि वीर स्तवते सदावृधः ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वमनाः । इ० उष्णिक् । दे० सोमः । अथ तृतीय-
खण्डे—एदुमधोरिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे "अध्वर्यो" ! अध्वरस्य नेतः ! ऋत्विक् ! "मध्वोः" मदकरस्य
'अन्धसः' सोमलक्षणस्यान्नस्य "मदिन्तरम्" अत्यर्थं मादयित्-
तमं सोमरसमेव 'आ सिञ्च' इन्द्रार्थमाभिमुख्येन क्षर । "इत्"
"उ", इत्यवधारणे । 'वीरः' 'समर्थः सदावृधः' सर्वदा हविर्भि-
र्वर्हेनीयः यद्वा, सर्वदा स्वबलस्य वर्द्धकः अयम् 'एव' इन्द्रः

‘स्तवते हि’ स्तोत्रशस्त्रादिभिः स्तूयते खलु । अतः कारणात् स्तुतायेन्द्राय सोमो दातव्य इति शेषः । तस्मादासिञ्चति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्र स्थातर्हरीणां न किष्टे पूर्वंस्तुतिम् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

उदानंशं शवसा न भन्दना ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘हरीणां स्थातः’ ! हरिनामकानामश्वानामधिष्ठातः ! यद्वा, हरिनामकैरश्वैः प्रापयितः ! ‘इन्द्र !’ ‘ते’ त्वदीयां ‘पूर्वंस्तुतिं’ पूर्वैश्चिरन्तनैर्ऋषिभिः कृतां स्तुतिम् उपलक्षणम् इदानीन्तनैः क्रियमाणामपि स्तुतिं ‘न किः’ न कश्चित् ‘शवसा’ बलेन ‘उदानंशं’ सम्यग् व्याप्नोति अशू व्याप्तौ (स्वा० आ०) अस्माक्लिङि ‘अप्नोतिश्च (७, ४, ७२)’, इति नुट्, कान्दप्नो द्वितीयो नुडागमः कश्चिन्नातिक्रामतीत्यर्थः । किञ्च ‘भन्दना’ सर्वैः प्रार्थनीयत्वात् पूजनौयेन धनेन स्तुत्या वा त्वदीयां स्तुतिं न कश्चिदतिक्रामति, त्वत्तो बलवान् धनी स्तुत्यो वा अन्यो नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

तं वो वाजानां पतिमह्महि श्रवस्यवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

अप्रायुभिर्यज्ञेभिर्वावृधेन्यम् ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । ‘अप्रायुभिः’ कर्मसु अप्रमाद्यन्मनुष्ययुक्तैः अथवा अप्रमत्ता एकत्र स्थित्वैव कर्म कुर्वन्ति कर्म प्रारभ्य नान्यं देशं गच्छन्तीत्यर्थः एवविधमनुष्ययुक्तैः ‘यज्ञेभिः’ यज्ञैः

पतादृशमनुष्यैर्यज्ञे च 'वावृधेन्यम्' वर्द्धनीयं 'वाजानाम्' अन्नानां
 'पतिं' स्वामिनं 'वः' यष्टृयष्टव्यसम्बन्धेन युष्मदीयं 'तं' तादृ-
 शम् इन्द्रम् "अवस्यवः" वयमन्नकामाः सन्तः "अहमहि"
 आह्वयामः ह्वयतेर्नुडि बहुलञ्छन्दांस (६, १, ३४), इति
 सम्प्रसारणम् ॥ ३ ॥ [१०]

१ २ ३क २र ३१ ३ ३ १ २ ३ १ २

तं गूध्र्या स्वर्णरं देवासा देवमरतिं दधन्विरि ।

२ २ ३ १ २

देवत्रा हव्यमूहिषे ॥ * १ * ॥

ऋ० मीभरिः । ऋ० ककुप् । दे० अग्निः । अथ तद्गूह्येति
 प्रगाथात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे स्तोतः ! 'तं'
 प्रसिद्धमग्निं 'गूह्य' स्तुहि गूह्यतिः स्तुतिकर्मा (निघ० ३,
 १४, ५) कौटुशम् ? 'स्वर्णरं' सर्वस्य नेतारं सर्वैर्यजमानैः नेतव्यं
 वा, अथवा स्वर्गं प्रति हविषां नेतारं 'देवासः' दौष्यन्ति स्तुव-
 न्तीति देवा ऋत्विजः 'देवं' दानादिगुणयुक्तम् 'अरतिम्' अर्थ्यं
 स्वामिनं यहा, अभिप्राप्तव्यं द्रव्यं 'दधन्विर' धन्वन्ति गच्छन्ति
 स्तुत्यादिभिः प्राप्नुवन्ति, धविर्गत्यर्थः (भा० प०) अथ प्रत्यक्ष-
 स्तुतिः, 'देवत्रा' देवेषु मध्ये यहा, 'देवमनुष्य (५, ३, १० वा०)',
 इत्यादिना द्वितीयार्थं त्राप्रत्ययः देवानित्यर्थः 'हव्यं' पुरोडा-
 शादिलक्षणं हविः 'आ' आभिसुख्येन 'ऊहिषे' हे अग्ने !
 अभितः प्रापयसि वहेर्लिटि यजादित्वात् सम्प्रसारणम् ।

'ऊहिषे', 'ऊहिर', इति पाठी ॥ १ ॥

१ २ १ १
 विभूतगतिं विप्र चित्र-

२ ३ १ २ ३ १ २

शोचिषमग्निमीडिष्व यन्तुरम् ।

३ १ २ ३ १ ०

अस्य मेधस्य सोम्यस्य

३ १ २ ३ १ २ ३ २

सोभरे प्रेमध्वराय पृथ्व्यम् ॥ * २ * ॥ [११] .

अथ द्वितीया । ऋषिरात्मानं मन्वोध्य स्तुतीं प्रेरयति, हे
 'विप्र' ! मेधाधिनु । 'सोभरे' एतत्सज्जक ! ऋषे ! 'अध्वराय'
 यागार्थम् 'इमं' अग्निं 'प्रदिष्व' प्रकर्षेण स्तुहि । कौटुम्भम् ?
 'विभृतरातिं' व्यासधनं प्रभृतरातिं वा, 'चित्रशोचिषं'
 चायनीयतजस्कं विचित्रदौप्तिकं वा "सोमस्य" सोमसाध्यस्य
 "अस्य मेधस्य" 'यन्तुरं' नियन्तारं 'पृथ्व्यं' चिरन्तनमिति
 ॥ २ ॥ [११] .

१ ० ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आ सोम स्वानो अद्रिभिस्तिरो वाराण्यव्यया ।

२ ३ २ ३ ० ३ १ २ ३

जनो न पुरि चम्बोर्विश-

० ३ २ ३ १ २

हरिः सदी वनेषु दधिषं ॥ * १ * ॥

ऋ० सोम अद्रिः । क० वृहती । दे० इन्द्रः । अथासोमस्वान
 इति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'सोम' !
 'अद्रिभिः' आवभिः 'स्वानः' अभिपृयमाणः त्वम् 'अव्यया'
 अविमयानि 'वाराणि' बालानि दशापवित्राणि "तिरः" कुर्वन्
 व्यवधायकानि कुर्वाणः सन् "आ" पवस्व इति शेषः । 'हरिः'
 हरितवर्णः स सोमः 'चम्बोः' अविपवणफलकयोः उपरि-
 स्थिते कलशे "विशत्" पविशति । तत्र दृष्टान्तः, 'जनो न'

यथा जनः 'पुरि' पुरे प्रविशति स त्वं 'वनेषु' काष्ठनिर्मितेषु
पात्रेषु वसतीवरौषु वा "सदः" स्थानं "दध्रिषे" करोषि ।

'दध्रिषे', 'दध्रिषः', इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २
स मामृजे तिरो अण्वानि

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
मेष्यो मीढ्वान्मसिर्न वाजयुः ।

२ २ ३ १ २ ३
अनुमाद्यः पदमानो मनी-

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
षिभिः सोमो विप्रेभिर्ऋत्विभिः ॥ * २ * ॥ [१२]

अथ द्वितीया । "वाजयुः" अन्नकामः "अण्वानि" अणूनि
सूक्ष्माणि "मेष्यः" मेष्या अवेः रोमाणि चित्राणि 'तिरः'
कुर्वन् 'सः' सोमः "मामृजे" परिशीध्यते अलङ्घ्यते वा । तत्र
दृष्टान्तः, 'मीढ्वान्' सेचनसमर्थः 'मसिः न' अश्व इव, अश्वो
यथा सङ्ग्रामोऽलङ्घ्यते तद्वत् । कीदृशः ? 'अनुमाद्यः' अनुमो-
दनीयः सर्वैः 'पदमानः' मनीषिभिर्ऋत्विग्भिः पूयमानः,
तथा 'ऋत्विभिः' 'छन्दसि वनिषी (५, २, १२२ वा०)',
इति वनिष् । स्तुतिमद्भिर्विप्रेर्मैधाविभिः अभिष्टुतः मृच्यते
॥ २ ॥ [१२]

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ १
वयमेनमिदा द्योऽपीपेमेह वच्चिणम् ।

१ २ ३ १ २ ३ २
तस्मा उ अद्य सवने सुतं

१२ ११ २ ३२
भरा नूनं भूषत श्रुते ॥ * १ * ॥

ऋ० कलिः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ वयमेनमि-
दाह्य इति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'वयं' यज-
मानाः 'एनम्' इन्द्रं 'वज्रिणं' "इदा" इदानीं "ह्यः" अतीते-
ऽङ्गि-इह' अत्र अहर्गणे 'अपीपेम' आप्याययाम सोमेन
'तस्मात्' तस्मै एवं 'अद्य' अत्र सवने सङ्गामार्थं सुपां सुलुगि-
त्यादिना श्रे आदेशः 'सुतम्' अभिषुतं सोमं 'भर' आहर
'नूनम्' इदानीं 'श्रुते' स्तोत्रे श्रुते सति 'आ भूषत' आभवत्
अध्वर्यादीनागच्छतु ॥ १ ॥

१२ ३१ २२
वृकश्चिदस्य वारण उरा-

२ ३२ ३१ २
मथिरा वयुनेषु भूषति ।

२४ ३ १ २ ३ २४
सेमं न स्तोमं जुजुषाण आ

३ २ ३ २ ३१ २ ३ २
गहीन्द्र प्र चित्रया धिया ॥ * २ * ॥ [१३]

अथ द्वितीया । 'वृकश्चित्' स्तेनोऽपि 'वारणः' वारयिता
सर्वस्य सन्नपि "उरामंथिः" शत्रूणां मार्गं गच्छतां मथिता
सन्नपि 'अस्य' इन्द्रस्य 'वयुनेषु' मार्गेषु प्रज्ञानेषु वा 'आ
भूषति' आनुकूल्यमेव भजते अतीव हिंस्रोऽपि इन्द्रस्यानुकूलो
भवतीत्यर्थः । यद्वा, अस्वेति कर्मणि षष्ठी (३, १, ८५) असु-
मिन्द्रम् उक्तरूपः वृकोऽपि वयुनेषु स्तोत्रेष्वामभूषति । हे इन्द्र !

स त्वमिमं “नः” अस्मदीयं सोमं स्तोत्रं च ‘जुजुषाणः’
मेवमानः सन् ‘चित्रया’ चायनीयया नानाविधफलरूपया
‘धिया’ युक्तः सन् ‘प्रागहि’ आगच्छ ॥२॥ [१३]

१ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषयः ।

१ २ ३ २ ३ क २ २

तदां चिति म वीर्य्यम् ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । क० गायत्री । ट० इन्द्राग्नीः । अथे-
न्द्राग्नीरोचनेति तृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
‘इन्द्राग्नी ! ‘दिवः रोचना’ स्वर्गस्य रोचकी प्रकाशकौ युवां
‘वाजेषु’ सङ्ग्रामेषु ‘परि भूषयः’ परितः सर्वतः अलङ्कृतौ भवथः ।
शत्रून् पराजित्य सर्वतो विजयमानौ वर्त्तथे । ‘वां’ युवयोः
‘वीर्य्यं’ मानर्थमेव ‘तत्’ तादृशं सङ्ग्रामविजयं “प्रचेति” प्रक-
र्षणं ज्ञापयति यद्वा, युवां “वाजेषु’ सङ्ग्रामेषु परिभूषयः’ शत्रून्
परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी अपसस्पारि० ॥ * २ * ॥

१ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी तविषाणि वां० ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथेति द्वितीया, अथेति तृतीया । तयोऋचोः प्रतीके ।
तयोर्व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यम् [८४८पृ० । ८५०पृ० ॥२, ३॥ [१४]

१ २ ३ १ २ २

क ईं वेद सुते सचा० ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः मेधातिथिः वा । क० बृहती । ट० इन्द्रः

अथ कर्द्वेदेति त्वचात्मकं षष्ठं सूक्तम्, तत्र प्रथमायाः, इति ऋचः प्रतीकम् । तस्मादितो व्याख्यानमन्यत्र द्रष्टव्यम् १५० पृ० ॥१॥

३ २ ३ १ २ २ २ २ २ २ २ २

दाना मृगो न वारणः पुरुत्रा चरथं दधि ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १

न किष्ठा नि यमदा सुते

२ ३ १ ३ १ २

गमो महाश्वरस्योजसा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । “मृगः” शत्रुणामन्वेषकः ‘वारणः’ गजः ‘दाना’ मदजलानीव ‘पुरुत्रा’ बहुषु यज्ञेषु ‘च रथं’ चरणशीलं ‘मदं’ ‘द्रधि’ इन्द्रो धारयति । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः, हे इन्द्र ! “त्वा” त्वां “न किः नियमत्” न कश्चिन्नियच्छति “सुते” अभिषुते सोमे ‘आ गमः’ आगच्छ । ‘महान्’ पृञ्चुः ‘नः’ त्वम् “ओजसा” बलेन सर्वतः ‘चरमि’ गच्छमि ॥ २ ॥

२ ३ १ २ २ ३ १ २ २ ३ १ २

य उग्रः सन्ननिष्टृतः स्थिरो रणाय सङ्स्कृतः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

यदि स्तोतुर्मववा शृण्व-

३ ३ १ २ ३ १ २

इवं नेन्द्रो याषत्या गमत् ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । ‘यः’ “उग्रः” उद्गीर्णबलः ओजस्वी वा ‘मन्’ भवन् ‘अनिष्टृतः’ शत्रुभिरविस्तीर्णः ‘स्थिरः’ अचलः ‘रणाय’ युद्धाय ‘संस्कृतः’ शस्त्रैरलङ्कृतः सोमैर्वा संस्कृतः सः ‘इन्द्रः’ ‘मघ-वा’ धनवान् ‘यदि’ ‘स्तोतुः’ ‘हवम्’ आह्वानं ‘शृण्वन्’

मृणोति तर्ह्यन्यत्र 'न योषति' न गच्छति किन्तु "आ गमत्"
तत्रैवागच्छति ॥ ३ ॥ [१५]

इति सामवेदाद्येप्रकाशे उत्तरायन्यस्य अष्टादशाध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २

३ १ ५ ३ २ ३ १ २

पवमानां असृक्षत सोमाः शुक्रास इन्दवः ।

१ १ २ ३ १ २

आ विश्वानि काव्या ॥ * १ * ॥

ऋ. निधुवि । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ चतुर्थ-
खण्डे, पवमाना असृक्षत इति तत्रात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । "शुक्रासः" उज्वलाः 'इन्दवः' दौसाः "पवमानाः"
पृथमानाः सोमाः 'विश्वानि' विश्वानि "काव्या" काव्यानि
स्तौत इति 'अभि असृक्षत' ऋत्विग्भिरभितः सृज्यन्ते ॥ १ ॥

३ २ ३ ३ १ २

पवमाना दिवम्पर्यन्तश्चादसृक्षत ।

३ २ ३ ३ १ २

पृथिव्या अधि सानवि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "पवमानाः" पृथमानाः सोमाः "दिवः"
दुनोवादनश्चाच्च 'पृथिव्याः' भूम्याः 'अधि सानवि' समु-
च्छिते देशे देवयजने 'पर्यसृक्षत' सृज्यन्ते ॥ २ ॥

१ २

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पवमानास आशवः शुभ्रा असृग्रमिन्दवः ।

२ १ २ ३ २ ३ १ २

घ्नन्तो विष्वा अप द्विषः ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । 'आशवः' शौघ्राः 'शुभ्राः' शोभनाः 'पव-
मानासः' पवमानाः 'इन्द्रवः' दीप्ताः सोमाः "विष्वाः" सर्वान्
'द्विषः' द्वेषन् शत्रून् 'अप घ्नन्तः' मारयन्तः 'असृग्रम्' सृज्यन्ते
॥ ३ ॥ [१६]

३ १ २ ३ १ ३ ३ २ ३ १ २

तीशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापराजिता ।

३ १ २ ३ १ २

इन्द्राग्नी वाजमातमा ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० गायत्री । द० इन्द्राग्नीः । अथ
तीशावृत्रहणेति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'तीशा'
शत्रूणां बाधकौ 'वृत्रहणा' वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ "सजि-
त्वाना" समानजंतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ 'अपराजिता'
केनाप्यतिरस्कृता 'वाजमातमा' अन्नस्य अतिशयेन दातारौ
'इन्द्राग्नी' युवां 'हुवे' इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्व-
यामि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २

प्र वामर्चन्त्युक्थिनः० ॥ * २ * ॥

१ २ ३ १ २ २

इन्द्राग्नी नवति पुरः ॥ * ३ * ॥ [१७]

अथ 'प्रवामर्चन्तु', इति द्वितीया । अथ इन्द्राग्नीनवति-
म्पुरा इति तृतीया । इत्येतावृचोः प्रतीके । तयोरादितो
व्याख्यानमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् ८४८ पृ० ॥ २ ॥ ३ ॥ [१७]

८२० उत्तरार्चिकस्य षष्ठमप्रपाठके [१८५०४ख०

१२ १ १२ १ १२
उप त्वा रग्वसन्दृश प्रयस्वन्तः सहस्कृत ।

१२ १ १२ १२
अग्ने ससृज्महे गिरः ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० वैश्वानरः । अथोप-
त्वारग्वसन्दृशमिति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
हे 'सहस्कृत' ! सहसा बलेनोत्पन्न ! 'प्रयस्वन्तः', हविर्लक्षणात्-
वन्ता वयं 'रग्वसन्दृश' रमणीयं सन्दर्शनम् स्तोतव्यं सन्दर्शनं
वा 'त्वा' त्वाम् "उप" प्रति 'गिरः' स्तुतीः 'ससृज्महे' विद्य-
जाम उच्चारयाम इत्यर्थः ॥ १ ॥

१२ १ १ २ २ १ २ १ २ १ २
उप छायामिव घृणेरगन्म शर्म ते वयम् ।

१ १ १२
अग्ने हिरण्यसदृशः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'हिरण्यसन्दृशः' हिरण्यवद्र-
मणीयतेजसः हिरण्यवद्रोचमानतेजसो वा 'घृणः' दीप्तस्य 'ते'
तथे 'शर्म' शरणम् आश्रयणं सुखं वा 'उप अगन्म' उपग-
च्छामः । तत्र दृष्टान्तः, 'छायामिव' यथा घर्मार्त्ताः सुमन्तस-
म्हायामुपागच्छन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २
य उय इव शर्यहा तिग्मशृङ्गी न वधुसगः ।

१ २ १ २ १ २
अग्ने पुरो रुरोजिथ ॥ * ३ * ॥ [१८]

अथ तृतीया । "यः" अग्निः 'उय इव' उद्गूर्णबलः 'धन्वीव'

‘शर्यहा’ शर्यैर्बाणैः शंत्रूणां हन्ता ‘तिग्मशृङ्गो न वंसगः’
तीक्ष्णशृङ्गो वननीयगतिर्दृषभ इव हे अग्ने ! स त्वं “पुरः”
आसुरीस्तिष्ठः पुरीः ‘रुरोजिथ’ भग्नवानसि ‘रुद्रो वा एषः
यदग्निः’, इति श्रुतेः, रुद्रकृतमपि त्रिपुरदहनमग्निकृतमेवे-
त्यग्निः स्तूयते । यद्वा, त्रिपुरदहनसाधनभूते वाणे अग्नेरनी-
कृत्वेनावस्थानादग्निः मुराणि भग्नवानित्युच्यते । “देवासुरा वा
एषु लौकिकेषु स्मृतयत”, इत्यादिकं ब्राह्मणमत्रानुभक्षेयम्
॥ ३ ॥ [१८]

३ १ २ ३ २ ३ ० ३ १ २ ३ १ २

ऋतावानं वैश्वानरमृतस्य ज्योतिषस्पतिम् ।

१ २ ३ १ २

अजस्रं धर्मनीमहे ॥ * १ * ॥

ऋ० भरद्वाजः । छ० गायत्री । दे० वैश्वानरः । अथ ऋता-
वानं वैश्वानरमिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
अग्ने ! ‘ऋतावानं’ यज्ञवन्तं सत्यवन्तम् ‘ऋतस्य’ सत्यस्य यज्ञस्य
वा सम्बन्धिनं ‘वैश्वानरं’ विश्वेषां नराणां हितकारिणं ‘ज्योतिष-
स्पतिं’ ज्योतिषः तेजसः पतिं पालकम् ‘अजस्रम्’ अनादित्वा-
दविच्छिन्नं ‘धर्मं’ दीप्तं वैश्वानराख्यं त्वाम् “ईमहे” अभीष्टं
याचामहे ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ क २ २ ३ २

य इदं प्रतिप्रथे यज्ञस्य स्वरुत्तिरन् ।

३ १ २ २ ३ २

ऋतूनुत्सृजते वशी ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘यः’ अग्निः ‘इदं’ जगत् ‘यज्ञस्य’ अनु-

द्वीयमानस्य यागस्य 'स्वः' सर्वं विघ्नम् 'उत्तिरन्' उत्तारयन्
 यद्वा, 'स्वः' स्वर्गफलसम्बन्धि महाफलम् 'उत्तिरन्' प्रयच्छन्
 'प्रति पप्रये' सर्वत्र प्रख्यातो भवति। 'वशो' परमात्मतया जगद्
 वशीकर्त्ता सोऽग्निः "ऋतून्" वसन्त्यादीन् "उत्सृजते" अनु-
 ष्ठानार्थं सम्यक् सृजति तेषु स्वयमाधीयमानः सन् तदङ्गतया
 वसन्तान् उत्तमान् कुरुत इत्यभिप्रायः ॥२॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 अग्निः प्रियेषु धामसु कामो भूतस्य भव्यस्य ।

१ २ ३ १ २ ३

सम्राड्देवो वि राजति ॥ * ३ * ॥ [१६]

इति अष्टमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धम् :

अथ तृतीया । "भूतस्य" अतीतकालीनस्य भूतजातस्य
 "भव्यस्य" आगामिनः भविष्यत्कालीनस्य जगतः 'कामः'
 काम्यमानस्तत् तैः पुरुषैः 'सम्राट्' "एकः" अद्वितीयत्वेन
 'प्रियेषु' आहवनीयादिषु 'धामसु' स्थानेषु यद्वा, त्रिषु पृथि-
 ब्यादिलोकेषु "विराजति" विशेषेण दीप्यते ॥ ३ ॥ [१६]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य अष्टादशाध्यायस्य

चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीरबुद्धभूषाख-

साखाव्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये साम-

वेदार्थप्रकाशे उत्तरायणे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अथैकोनविंशोऽध्याय आरभ्यते ।

अष्टमापाठकस्य तृतीयांशम् ।

३ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २

अग्निः प्रत्नेन जन्मना शुभानस्तन्वा३५स्वाम् ।

३ १ २२

कविर्विप्रेण वावृधे ॥ * १ * ॥

ऋ० विरूपः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । तत्र, प्रथमे खण्डे, अग्निःप्रत्नेनेनि तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'कविः' क्रान्तकर्मा 'अग्निः' 'प्रत्नेन' पुराणेन 'जन्मना' जननीयेन स्तोत्रेण 'स्वा' स्वकीयां 'तन्व' तनुमङ्ग 'शुभानः' शुभयन् 'विप्रेण' मेधाविना स्तोत्रा 'वावृधे' प्रवृद्धो भवति ॥ १ ॥

३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

ऊर्जी नपातमा हुवेऽग्निं पावकशोचिषम् ।

३ २ ३ १ २ ३ २

अस्मिन् यज्ञे स्वध्वरे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'ऊर्जः' अन्नस्य 'नपातं' पुत्रं 'पावक-शोचिषं' शोधकदीप्तिमग्निं 'स्वध्वरे' असुरैरत्यन्तमहिंस्येऽस्मिन् यज्ञे 'आ हुवे' आह्वयामि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २२ ३ १ २ ३ १ २

स नो मित्रमहस्त्वमग्ने शुक्रेण शोचिषा ।

३ १ २२ ३ १ २

देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ तृतीया । हे 'मित्रमहः' ! मित्राणां पूजनीयाग्ने !
'मः' त्वं 'शुक्रेण' ज्वालाता 'शोचिषा' तेजसा 'देवैः' सह
'बर्हिषि' यज्ञे 'आसत्सि' आसीद ॥ ३ ॥ [१]

३ १ १ २

३ १ २ ३ १ २

उत्ते शुष्मासो अस्थू रक्षो भिन्दन्तो अद्रिवः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

नदस्व याः परिस्मृधः ॥ * १ * ॥

ऋ० अयत्सारः । कृ० गायत्री । दे० सोमः । अथोत्तेशु-
ष्माम इति चतुर्ऋचं द्वितीयसूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'अद्रिवः' !
याववन् सोमः ! 'ते' तव 'शुष्मामः' शुष्मा वेगाः 'रक्षः'
राक्षसान् 'भिन्दन्तः' विदारयन्तः 'उदस्थुः' उत्तिष्ठन्ति । 'याः'
'स्मृधः' स्पृष्टसानाः शत्रुसेना अस्मान् प्रतिबाधन्ते तास्व
'नदस्व' प्रेरय बाधस्वेत्यर्थः ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

अया निजघ्निरोजसा रथसङ्गे धने हिते ।

३ २ १ २ ३ २

स्तवा अविभ्युषा हृदा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे सोम ! त्वम् 'अया' अनेन कृतेन
'ओजसा' बलेन 'निजघ्निः' शत्रून् हन्तुं शीलवान् । तं त्वाम्
'अविभ्युषा' 'अभीर्तन' 'हृदा' मनसा युक्तोऽहं 'रथसङ्गे'
अस्माकं रथानां सङ्गे 'हिते' शत्रुषु निहिते धने च निमित्ते
'स्तपै' स्तौमि ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

३क २२

अस्य व्रतानि नाधृषे पवमानस्य द्रव्या

३ १ २२ ३ १ २

रुज यस्त्वा पृतन्यति ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । हे सोम ! “पवमानस्य” क्षरतः यस्य “अस्य” तव “व्रतानि” कर्माणि “दृष्ट्या” दुर्बुद्धिना राक्षसेन, “नाष्टेषु” आधर्षवितुमशक्यानि स “त्वा” त्वां “यः” दुर्बुद्धिः शब्दः “पृतन्यति” योद्धुमिच्छति तं ‘रुज’ बाधस्व ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

तं हिन्वन्ति मदच्युतं हरिं नदीषु वाजिनम् ।

२ ३ १ २ ३ २

इन्दुमिन्द्राय मत्सरम् ॥ * ४ * ॥ [२]

अथ चतुर्थी । “मदच्युतं” मदस्य चावयितारं ‘हरिं’ हरितवर्णं ‘वाजिनं’ बलिनं ‘मत्सरं’ मदकरं “तम्” “इन्दु” सोमं ‘नदीषु’ वसतीवरीषु ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थं ‘हिन्वन्ति’ ऋत्विजः प्रेरयन्ति ॥ ४ ॥ [२]

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि सयूररोमभिः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

मा त्वा के चिन्नि येमुरिन्न

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

पाशिनोऽति धन्वेव तां इहि ॥ * १ * ॥

ऋ० विश्वामित्रः । छ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथामन्द्रैरिति वृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । विश्वामित्रो यज्ञार्थमिन्द्रमाह्वयति, हे ‘इन्द्र !’ ‘मन्द्रैः’ मादयिष्वभिः सयूर-

रोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः 'हरिभिः' एतत्सञ्ज्ञकैरश्वै-
रुपेतस्वम् 'आ याहि' यज्ञं प्रत्यागच्छ । 'केचित्' अपि
जनाः 'त्वा' त्वाम् 'मा नियेमुः' मा नियच्छन्तु गमनप्रतिबन्धं
मा कुर्वन्वित्यभिप्रायः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः, 'पाशिनो न'
पाशहस्ता व्याधा यथा पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वद् 'त्वां मा
नियच्छन्त्वैव । किञ्च 'धन्वैव' यथा गान्धाः धन्व मरुदेशं
शीघ्रमतिगच्छन्ति, तद्वदागमनप्रतिकारिणः 'मान्' अतीत्य
शीघ्रमागच्छ ॥ १ ॥

३ २ ३ ० ३ २ ३ २

वृत्रखादो बलर्जुजः पुरां दर्मी अपामजः ।

२ ३ १ २ ३ १ २

स्थाता रथस्य ह्य्योरभि-

३ १ २ ३ १ २ ३ २

स्वर इन्द्रो दृढा चिदारुजः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । सोऽयमिन्द्रः 'वृत्रखादः' 'खाद भक्षणे'
(भ्वा० प०), इत्यस्मात् 'कर्मण्यण्' (३,२,१), छदुत्तरपदप्रक-
तिस्वरः (३,२,१३६), वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः 'बलं
रुजः' रुजो भङ्ग (तु० प०), कर्मण्युपपदे मूलविभुजादि-
त्वात् कप्रत्ययः । 'तत्पुरुषे कति बहुलम् (६,३,१४)' इति
द्वितीयाया अलुक्, थाथादिस्वरः (६,२,१४४) आह्वणोत्या-
काश्रमिति बलो मेघः तस्य भक्षकः ततः 'अपामजः' अज-
गतिक्षेपणयोः (भ्वा० प०), इत्यस्मात् पचाद्यच् (३,१,१३४),
चिदुस्वरः (६,१,१६३) मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः 'पुरां'
अतुसम्बन्धिनां 'दर्मः' दारकः, तथा विष्णुः त्रिविक्रमावतार-
धारी इदं प्रतीयमानं सर्वं जगत् क्रात्वा तिष्ठतीति मन्त्रवर्षः

ऋ० देवातिथिः । ऋ० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ यथागौरो
 अपाकृतमिति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'गौरः'
 गौरभृगः 'वृथन्' पिपासन् 'अपा' अङ्गिरुदकैः व्यत्ययेनैकवच-
 नम् (३, १, ८५) 'उडिदम् (६, १, १७१)', इत्यादिना विभ-
 क्तेरुदात्तत्वं कृतम् "इरिणं" निस्तृणं तटाकदेशं 'यङ्गा' येन
 प्रकारेण "अवैति" अवगच्छति अवशब्दोऽभिषब्दस्यार्थे अभि-
 मुखः सन् शीघ्रं गच्छति । तथा 'आपित्वे' बन्धुत्वे 'प्रपित्वे'
 प्राप्ते सति हे इन्द्र ! त्वं 'नः' अस्मान् 'तूयं' क्षिप्रनामैतत्
 (निघ० २, १५, ११) शीघ्रम् "आ गहि" आगच्छ । आगत्य
 च 'कण्वेषु' कण्वपुत्रेषु अस्मासु 'सचा' सह एकयत्नेनैव विद्य-
 मानं सर्वं सोमं सुष्ठु 'पिब' ॥ १ ॥

१ २

३ १ २

३ १ २

३ २

मन्दन्तु त्वा मघवन्निन्देन्द्वी राधोदेयाय सुन्वते ।

३ २ ३ १ २ ३ २

आमुष्या सोममपिबश्चभू

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २

सुतं ज्येष्ठं तद्दधिषे सहः ॥ * २ * ॥ [४]

अथ द्वितीया । हे 'मघवन्' ! धनवन्निन्द्र ! 'इन्द्वः' क्लेदनाः
 सोमाः त्वां 'मन्दन्तु' हर्षयन्तु मन्देर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् (३, १,
 ८५) किमर्थम् ? 'सुन्वते' सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय
 'राधः देयाय' राधसः धनस्य दानार्थं ददातिः 'अचो यत् (३,
 १, ८७)', इति भावे यत्, 'ईद्यति (६, ४, ६५)', इतीकारः
 'यतोऽनावः (६, १, २१३)', इत्याद्युदात्तत्वे क्तदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (६, २, १३८) । शतुरनुमः (६, १, १७३)', इति सुन्व-

च्छब्दात् परा विभक्तिरुदात्ता । अपिच त्वं 'सोमम्' "आमुष्य"
 आमोषणं कृत्वा अदत्तमपि बलादाहृत्य 'अपिबः' पीतधानसि
 'स यन्नवेशसं कृत्वा प्रासहा सोममपिबत्', इति श्रुतेः । कौटुशं
 सोमं ? 'चमू' चवीरधिषवणफलकयोः 'सुतम्' अभिषुतम् यद्वा,
 चमूभ्यां जमसाभ्यां होतुर्मैत्रावरुणस्य च सम्बन्धिभ्यां संस्कृता-
 भिर्वसतीवरीभिः सुतमभिषुतम् यस्मादेवं तस्मात् कारणात् ।
 'ज्येष्ठे' प्रशस्यत्तमं वृद्धतमं वा 'सहः' बलं "दधिषे?" हे इन्द्र !
 त्वं धारयसि अतो मदीया अपि सोमास्त्वां मादयन्त्विति
 प्रार्थ्यते ॥ २ ॥ [४]

२ ३ १

२२

३ १ २

३ १ २

त्वमङ्ग प्र शंसिषो देवः शविष्ठ मर्त्यम् ।

२८

३ १

२

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति

३ २

३ १ २

३ १ २

मर्डितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । क० वृहती । दे० इन्द्रः । अथ त्वमङ्गप्रशं-
 सिष इति प्रगाथात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अङ्ग, इत्य-
 भिमुखीकरणे "अङ्ग" "शविष्ठ" । बलवत्तमेन्द्र ! 'देवः' द्यात-
 मानस्त्वं "मर्त्यं" मरणधर्माणं त्वां स्तुवन्तं पुरुषं "प्रशंसिषः"
 सम्यक् अनेन स्तुतमिति प्रथमा । हे 'मघवन्' ! धनवन् ! 'इन्द्र !'
 "त्वदन्यः" कश्चित् 'मर्डिता' सुखरयिता नास्ति, अतः कार-
 णात् 'ते' तुभ्यम् 'इदं स्तुतिलक्षणं 'वचः' 'ब्रवीमि उच्चारयामि
 शंसिषः, शंस स्तुती (भ्वा० प०), लेटि, सिष्यङ्गागमः (३, ४,
 ८४) "सिब्बहुलं लेटि (३, १, ३४)", इति विकरणे सिप्,
 तस्यार्द्धधातुकत्वादिङ्गागमः (७, २, ३५) ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मा ते राधांसि मा त ऊतयो

२ १ २ २ १ २
वसोऽस्मान् कदा चना दभन् ।

१ २ ३ १ २ ३
विश्वानि च न उपमिमौहि मानुष

१ २ ३ २ ३ २
वसूनि चर्षणिभ्य आ ॥ * २ * ॥ [५]

अथ द्वितीया । हे 'वसो' ! वामयितरिन्द्र ! 'ते' तव सम्बन्धीनि राधोल्लोकारिति 'राधांसि' भूतानि अस्मात् 'कदाचन' कदाचिदपि 'मा दभन्' मा विनाशयन्तु । तथा 'ऊतयः' गन्तारः यद्वा, ऊतय इत्यत्र वर्णलोपः, धृतयः कम्पायतारः 'ते' त्वदीया मारुतश्च मादभन् । हे 'मानुष' ! मनुष्यहितेन्द्र ! 'चर्षणिभ्यः' मन्त्रद्रष्टृभ्यः 'नः' अस्मभ्यं 'विश्वानि' विश्वानि सर्वाणि 'वसूनि' धनानि च 'आ उपमिमौहि' सर्वत आहृत्य अस्मत्समीपे कुरु, सर्वत्र वर्ज्यमानं धनम् अस्मभ्यं प्रयच्छेत्यर्थः कदा, किं शब्दात् 'सर्वकान्य किं यत्तदः काले दा (५, ३, १५)', इति दाप्रत्ययः । 'किम्' काः (७, २, १०३)', इति कादेशः, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् (३, १, ८५) । दभन्, दभ्नु दभ्ने, लोट्ये छान्दसे लङि 'बहुलं छन्दसि (२, ४, ७६)', इति विकरणस्य लुक्, 'न माङ्-योगे (६, ४, ८४)', इत्यङ्भावः । मिमौहि, माङ्माने शब्दे च (अदा० प०) व्यत्ययेन परस्मैपदम् (३, १, ८५), 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः (२, ४, ७५)', 'भृजामित् (७, ४, ७६)', इत्यभ्यासस्यत्वम्, हेङित्वात् 'घुमास्था (६, ४, ६६)', इतीत्वम् ॥२॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्यैकोनविंशत्याध्यायस्य

२ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

प्रति ष्ठा सूनरी जनी व्युच्छन्ती परि स्वसुः ।

३ १ २ ३ २

दिवो अदर्शि दुहिता ॥ * १ * ॥

ऋ० पुरुमौढः अजमौढः वा । छ० गायत्री । दे० उषाः ।
 अथ द्वितीयखण्डे, प्रतिष्ठासूनरीति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्,
 तत्र प्रथमा । “स्था” सा प्रसूयमाना, “सूनरी” सुष्ठु प्राणिनां
 नेत्री, “जनी” जनयित्री फलानां, ‘स्वसुः’ स्वसृस्थानीयाया
 रात्रेः ‘परि’ उपरि भागे रात्रिपर्यवसानकाले ‘व्युच्छन्ती’
 तमो विवासयन्ती स्वसा, स्वस्रे ज्यायस्या इत्युक्तम्, ‘दिवः’
 द्योतमानस्यादित्यस्य “दुहिता”, उषाः “प्रत्यदर्शि” सर्वैः
 प्रतिदृश्यते ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अश्वेव चित्रारुषी माता गवामृतावरी ।

१ २ ३ १ २ ३ २

सखा भूदश्विनोरुषाः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘अश्वेव’ ‘चित्रा’ चायनीया ‘अरुषी’
 आरुचमाना ‘गवां’ रश्मीनां ‘माता’ निर्मात्री ‘ऋतावरी’
 यज्ञवती उषाः ‘अश्विनोः’ ‘सखा’ समानस्थाना सह स्तूयमाना
 ‘अभूत्’ भवति ‘अश्विनोरुषसा सह स्तूयमानत्वात् सखित्वं
 परस्परम् ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३

उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि ।

३ २ ३ १ २

उतोषी वस्व ईशिशिषे ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । “उत” अपिच ‘अश्विनोः’ “सखा”, “असि”
 “उत” अपिच ‘गवां’ रश्मीनां ‘माता’ निर्माता “असि”,
 ‘उत’ अपिच हे “उषाः !” ‘वस्वः’ धनस्य ‘ईशिशिषे’ ईश्वरो भवसि
 ॥ ३ ॥ [६]

३ २ ३ १ २ २ ३ क २ २ ३ २ ३ २

एषो उषा अपूर्व्या व्युच्छति प्रिया दिवः ।

१ २ ३ २

स्तुषे वामश्विना बृहत् ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रस्करवः । कृ० गायत्री । दे० उषाः । अथैषो उषति
 तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘एषः’ एषा अस्माभिः
 परिदृश्यमाना ‘प्रिया’ सर्वेषां प्रीतेर्हेतुः ‘अपूर्व्या’ पूर्वेषु मध्य-
 रात्रिकालेषु विद्यमाना न भवति किन्त्विदानीन्तनी ‘उषाः’
 उषादेवता ‘दिवः’ द्युलोकस्य सकाशादागत्य ‘व्युच्छति’ तमा
 वर्जयति । हे ‘अश्विना’ ! अश्विनी ! ‘वां’ युवां ‘बृहत्’ ‘महत्’
 प्रभूतं यथा भवति तथा ‘स्तुषे’ स्तौमि ॥ १ ॥

१ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ २

या दक्षा सिन्धुमातरा मनोतरा रयीणाम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २

धिया देवा वसुविदा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘या देवा’ यावुभावश्विनौ वक्ष्यमाणगुण-
 युक्तौ तौ स्तुष इति पूर्वत्वान्वयः । कौटुम्भी ? ‘दक्षा’ दर्शनीयौ,

‘सिन्धुमातरा’ समुद्रमातृकौ यद्यपि सूर्याचन्द्रमसावेव समु-
द्रजौ तथाप्यश्विनोः केषाञ्चिन्मते तद्रूपत्वात् तथात्वम्, ‘रयीणां’
धनानां ‘मनोतरा’ मनसा तारयितारौ, ‘धिया’ कर्मणा ‘वसु-
विदा’ निवासस्थानस्य लभयितारौ मनोतरा मनसा तरत
इति मनोतरौ, तरतेरन्तर्भावितण्यर्थात् ‘ऋदोरप् (३, ३,
५७)’, इत्यप्, पूर्वपदान्तस्य सकारस्य रुत्वे सति छान्दसमु-
त्वंम् । ‘रयीणां’ ‘नाम्नान्यतरस्याम् (६, १, १७७)’, इति नाम
उदात्तत्वंम् । धिया, ‘सावेकाच (६, १, १६८)’, इति विभक्ते-
रुदात्तत्वम् । वसुविदा, वसूनि निवासस्थानानि विन्देते इति
वसुविदौ ‘क्विप् च. (३, २, ७६)’, इति क्विप् ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
वच्यन्ते वां ककुहासो जूर्णायामधि विष्टपि ।

१ ३ २ ३ २ ३ १ २

यद्वाꣳ रथो विभिष्यतात् ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । हे अश्विनौ ! ‘वां’ युवयोः सम्बन्धी रथः
“जूर्णायाम्” नानाशास्त्रैः स्तुतायाम् ‘अधिविष्टपि’ स्वर्गलोकं
‘यद्’ यदा ‘विभिः’ अश्वैः ‘पतात्’ पतति गच्छति, तदानीं
‘वां’ युवयोः ‘ककुहासः’ स्तुतयः “वच्यन्ते” अस्माभिरुच्यन्ते
ब्रवीतेत्येकं, ‘ब्रुवो वचिः (२, ४, ५३)’, इति वच्यादेशः, ‘वचि-
स्वपि (६, १, १५)’, इत्यादिना सम्प्रसारणम्, ‘सम्प्रसारणाच्च
(६, १, १०८)’, इत्यत्र छन्दसीत्यनुवृत्तेः परपूर्वत्वस्य पाञ्चिक-
त्वात् यणादेशः, प्रत्ययस्वरः । ककुहासः, ‘ककुभं शृङ्गे विदुः
प्रधाने च’, इत्यभिधानात्, प्राधान्याभिधायिना ककुपशब्देन
तत्प्रतिपादका स्तुतयो लक्ष्यन्ते, हत्वं छान्दसम्, ‘आज्जसेर-
सुक (७, १, ५)’, इत्यसुक । जूर्णायाम्, जृष् वयोहानौ (दि०

प०), अत्र स्तुत्यर्थः, धातूनामनेकार्थत्वात्, निष्ठायां “श्रुतः किति (६, २, ११)”, इति इट्प्रतिषेधः, “बहुलच्छन्दसि (७, १, १०३)”, इति उत्त्वम्, “रदाभ्यामिति (८, २, ४२) निष्ठानत्वम्, प्रत्ययस्वरः (३, १, ३) । विभिः, वी गत्वादौ (अदा० प०) वियन्ति गच्छन्ति वयः अश्वाः, औशादिको डि-प्रत्ययः । पतात्, पत्ल गती (भ्वा० प०), लेट्यडागमः, “इतश्च लोपः (३, ४, ७)”, इतीकारलोपः ॥ ३ ॥ [७]

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

उषस्तच्चित्रमा भरास्रभ्यं वाजिनीवति ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

येन तोकं च तनयं च धामहे ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० उष्णिक् । दे० उषाः । अथो-
षैस्तच्चित्रमिति लृचं लृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
“वाजिनीवति !” वाजां हविर्लक्षणमन्नः, तद्युक्ता वाजिनी,
तया क्रियया युक्ते ! “उषः” उषोदेवते ! “अस्रभ्यं” “चित्रं”
चायनीयं “तत्” धनम् “आ भर” आहर प्रयच्छ । “येन”
धनेन “तोक्” पुत्रं “तनयं” तत्पुत्रं “च” धामहे दधामहे धार-
यामः अत्र निरुक्तम्, “उषस्तच्चित्रं चायनीयं मंहनीयं धन-
माहारास्रभ्यमन्नवती येन पुत्रांश्च पौत्रांश्च दधीमहि (निरु०
दे० ६, ६)”, इति । धामहे, दधातर्लटि ‘बहुलच्छन्दसि (२, ४,
७३)’, इति शपो लुक्, व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्, यद्वा, लोटि
आङ्गुत्तमस्य पिच्च (३, ४, ८२)’, इत्याडागमः प्रत्ययस्य पिह-
ञ्जावश्च, अतः प्रत्ययस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः शिथ्यते,
अस्मिन् पक्षे ‘एत ए (३, ४, ८३)’, इत्यैत्वाभावो व्यत्ययेन

द्रष्टव्यः, “यदृत्तान्नित्यम् (८, १, ६६)”, इति निघातप्रति-
षेधः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २

उषो अद्येह गोमत्वश्लावति विभावरि ।

३ २ ३ १ २

रेवदस्मै व्युच्छ सूनुतावति ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे “गोमति” ! अस्मभ्यं दान्तव्यैः गोभिर्युक्ते !
तथा “अश्लावति” अश्लैयुक्ते ! “विभावरि” विशिष्टप्रकाशोपेते !
“सूनुतावति” प्रियमत्यात्मिका वाक् सूनुता, तादृश्या-वाचा
युक्ते ! एवम्भूते हे “उषः” ! उषोदेवते ! “अद्य” इदानीं प्रभात-
समये “इह” अस्मिन् देशे “अस्मं” अस्माकं, ‘रेवत्’ ‘रयेमंतौ
बहुलम् (६, १, ३४ वा०)’, इति मम्प्रसारणम्, ‘छन्दसीरः
(८, २, १५)’, इति मतुपो वत्वम्, ‘रिशब्दाच्च मतुप उदात्तत्वं
वक्तव्यम् (६, १, १७६ वा०)’, इति मतुप उदात्तत्वम् धनयुक्तं
कर्म यथा भवति तथा ‘व्युच्छ’ नैशं तमो निवारय उच्छी
विवासे (भा० प०) विवासो वर्जनम् ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

युञ्ज्वा हि वाजिनीवत्यश्लात् अद्यारुणात् उषः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अथा नो विश्ला सौभगान्या वह ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे ‘वाजिनीवति’ ! हविलक्षणावति ! ‘उषः’
उषोदेवते ! ‘अरुणान्’ अरुणवर्णान् ‘अश्वान्’ अश्वस्थानी-
यान् गोविशेषान् ‘दीर्घादटि समानपदे (८, ३, ८)’, इति
संहितायां नकारस्य इत्वम्, ‘आतोऽटि नित्यम् (८, ३, ३)’,

इति मानुनासिक आकारः एवम्भूतान् 'अद्य' अस्मिन् काले
 "युङ्क्ता हि" योजयेव हिरवधारणे 'अथ' अनन्तरं रथ-
 मारुह्य 'विश्व' सर्वाणि 'सौभाग्यानि' 'सुभगान्मन्त्रे' (५, १,
 १२६ वा०)', इत्युद्गात्रादिषु पाठात् भावकर्मणोरर्थयोः 'प्राण-
 भृञ्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्यांऽञ् (५, १, १२६)', इत्यञ्
 प्रत्ययः, । 'हृद्भग मन्त्रन्ते पूर्वपदस्य च', इत्युभयपदद्वयौ प्राप्तासां
 सर्वविधीनां छन्दसि वैकल्पिकत्वात् अत्रोत्तरपदस्य वृद्धिर्न
 भवतीत्युक्तम्, 'सौभगानि' सर्वाणि सौभाग्यानि 'नः' अस्मभ्यम्
 'आ वह' आनय ॥ ३ ॥ [८]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २

अश्विना वर्तिरस्मदा गोमदसा हिरण्यवत् ।

३ २४ ३ १ २

अर्वाग्रथं समनसा नि यच्छतम् ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० उष्णिक् । दे० उषाः । अथाश्विनाव-
 त्तिरिति त्वचं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । उषसा साहचर्याद्
 बुद्धिस्थिर्वाश्विनाविदमादिकेन त्वरेण स्तूयते हे 'अश्विना' ! अश्व-
 वन्ती व्यापनशीली वा देवी ! 'दसा' शत्रूणामुपक्षपयितारौ
 'अस्मत्' अस्माकं 'वर्ति' वर्त्तनहेतुभूतं गृहम् 'आ' समन्तात्
 'गोमत्' बहुभिर्गोभिर्युक्तं 'हिरण्यवत्' हितरमणीयधनयुक्तं
 च यथा भवति तथा 'समनसा' समानमनस्की सन्तौ 'युवां'
 युष्मदीयं 'रथम्' 'अर्वाक्' अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं 'निय-
 च्छतम्' आवर्त्तयतम् अस्मत्, 'सुपां सुलुक् (७, १, २६)', इति
 षष्ठ्या लुक् ॥ १ ॥

२४ ३ १ २ ३ १ २ २

एह देवा मयोभुवा दसा हिरण्यवर्त्तनी ।

३ १ २ ३ १ २
उषर्बुधो वहन्तु सोमपीतये ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'उषर्बुधः' उषसि प्रबुद्धा अश्वाः 'इह' अस्मिन् यागे 'सोमपीतये' सोमपानाय 'दस्त्रा' शत्रूनामुपक्ष-
पयितारौ, अश्विनौ 'आ वहन्तु' आनयन्तु । कीदृशी ? 'देवा'
देवनशीली दानादिमुण्युक्तौ वा "मयोभुवा" मयसः आरो-
ग्यप्रदस्य सुखस्य भार्वायतारौ "अश्विनौ वै देवानां भिषजौ",
इति श्रुतेः । "हिरण्यवर्त्तनी" वर्त्ततेऽर्त्तनेति व्युत्पत्त्या वर्त्तनि-
शब्देन रथ उच्यते सुवर्णमयो वर्त्तनिर्ययोस्ती देवा, इत्यादिषु
त्रिषु 'सुपां सुलुक् (७, १, ३६)', इत्याकारः ॥ २ ॥

२ ३ २३ . ३ २ ३ २३ ३ १ २ ३ १ २

यावित्याः श्लोकमा दिवो ज्योतिर्जनाय चक्रथुः ।

३ १ २
आ न ऊर्जं वहतमश्विना युवम् ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे अश्विनौ ! "यौ" युवां "दिवः" लोकात्
'श्लोकम्' उपश्लोकनोयं प्रशंसनीयं "ज्योतिः" तेजः 'इत्या'
इत्यमस्माभिरनुभूयमानेन प्रकारेण "चक्रथुः" कृतवन्तौ केषा-
श्चिन्मतेन सूर्याचन्द्रमसावश्विनावित्युच्येते । तदुक्तं यास्केन,
'तत्कावश्विनौ द्यावापृथिव्यावित्यंकेऽहोरात्रावित्यंके सूर्या-
चन्द्रमसावित्यंके (निरु० दै० ६, १)', इति । तथाच प्रकाशकत्वं
तयोरुपपन्नं तौ 'युवं' युवां 'नः' अस्मभ्यम् 'ऊर्जं' बलप्रदमन्त्रम्
'आ वहतम्' आनयतं प्रयच्छतम् । श्लोकं श्लोकं सङ्घाते (भा०
आ०), अयं स्तुत्यर्थोऽपि, कर्मणि घञ्, जित्त्वादाद्युदात्तत्वम्
(६, १, १६७) ॥ ३ ॥ [६]

इति सामवेदायं प्रकाशे उत्तरायन्यस्यैकीनविंशत्याध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

३ १ २२ ३ ३ ३ २ ३ १ २२ ३ १ २
अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

२ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २
अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
वाजिन इषण् स्तोत्रभ्य आ भर ॥ * १ * ॥

ऋ० वसुश्रुतः । छ० पंक्तिः । दे० अग्निः । अथ तृतीये खण्डे, अग्निन्तमन्य इति वृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'तम्' अग्निं 'मन्ये' स्तोमि, "यः" अग्निः 'वसुः' वासकः, 'यम्' 'अस्तं' सर्वेषां गृहवदाश्रयभूतम् 'धेनवः' गावः 'यन्ति' गच्छन्ति प्रीणयितुम्, "अस्तम्" उक्तलक्षणम् 'अर्वन्तः' अरणवन्तः अश्वाः 'आशवः' शीघ्रगामिनः यन्ति, तथा 'नित्यासः' नित्यप्रवृत्तयो 'वाजिनः' हविलक्षणाश्रवन्तो यज-मानाः यम् 'अस्तं' यन्ति तम् मन्ये. 'इषम्' अन्नं 'स्तोत्रभ्यः' अस्त्रभ्यम् "आ भर" हे अग्ने ! आहर ॥ १ ॥

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

३ २ ३ २ ३ २ ३ २ ३ १
अग्नी राये स्वाभुवण् स प्रीतो

३ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
याति वार्यमिषण् स्तोत्रभ्य आ भर ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अग्निः हि' अयमग्निः खलु 'विशे' यज-मानाय 'वाजिनम्' अश्रवन्तं पुत्रम् अश्वम् अन्नं वा 'ददाति' प्रयच्छति, 'विश्वचर्षणिः' विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया

यागदिने, हे 'उषः' ! उषो देवि ! 'दिविक्तती' दीप्तिमती त्वं
 'नः' अस्मान् 'महे' महते 'राये' धनप्राप्तये 'बोधय' प्रज्ञापय
 प्रकाशयेत्यर्थः सति हि प्रकाशे क्रतुद्वारा द्रव्यस्यार्जयितुं शक्य-
 त्वात् । 'यथा चित्' यथैव पूर्वं 'नः' अस्मान् 'अबोधयः' अती-
 तेषु दिनेषु यथा बोधितवती, तद्वदद्यापीत्यर्थः । हे 'सुजाते' !
 शोभनप्रादुर्भूते ! 'अश्वसूनुते' अश्वार्था प्रियसत्यात्मिका स्तुति-
 वाग् यस्याः सा हे तादृशि देवि ! 'वाय्ये' वय्यपुत्रे 'सत्यश्रवसि'
 अय्यनुगृह्णाणेत्यर्थः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २
 या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छी दुहितर्दिवः ।

१ २ ३ १ २ ३ १
 सा व्युच्छ सहीयसि सत्य-

२ ३ १ २ ३ १ २
 श्रवसि वाय्ये मुजाते अश्वसूनुते ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे "दिवः दुहितः" सूर्यस्य पुत्रि उषः !
 'या' त्वं सुनीथे एतन्नामके 'शौचद्रथे' शुचद्रथस्यापत्ये पूर्वं
 'व्यौच्छः' व्यवसायः तमांसि, 'मा' त्वं 'सहीयसि' अतिशयेन
 बलवति 'वाय्ये' वय्यपुत्रे 'सत्यश्रवसि' मयि "व्युच्छ" तमो
 विवासय उच्छी विवासे (भा० प०) विवासो वर्जनम् । शिष्टं
 समानम् ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ २
 सा नो अद्याभरद्वसुर्व्युच्छा दुहितर्दिवः

३ ४ १ १ २ ३ १
 यो व्यौच्छः सहीयसि सत्य-

श्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ *३* ॥ [११]

अथ ढतीया । हे 'दुहितः ! दिवः' उषः ! 'आभरदसु' आहृतधना 'सा' प्रसिद्धा त्वं 'नः' अस्माकम् 'अद्य' अस्मिन् दिने 'व्युच्छं' तमो विवासय हे 'सहीयसि !' 'या उ' उकारोऽनर्थकः या त्वं पूर्वं 'व्युच्छः' 'सा' अद्यापीति । शिष्टं समानम् ॥ ३ ॥ [११]

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

स्तोता वरमश्विनावृषि स्तोमेभिर्भूषति

प्रति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ *१* ॥

ऋ० अवस्युः । कृ० पंक्तिः । दे० अश्विदेवद्वयः । अथ प्रति-प्रियमिति ढचाल्मकं ढतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'अश्विनौ !' एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः 'वां' युवयोः 'प्रियतमं' 'रथं' 'स्तोता' ऋषिः 'स्तोमभिः' स्तोमैः 'प्रति भूषति' अलङ्करोति । कीदृशं रथं ? 'वृषणं' वर्षितारं फलानां, 'वसुवाहनं' धनानां वाहकम् ईदृशं रथमागमनाय स्तोतीत्यर्थः । तस्मात् हे "माध्वी" ! मधुविद्यावेदितारी 'मम' 'हवम्' आह्वानं 'श्रुतं' शृणुतम् ॥१॥

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।

दसा हिरण्यवर्त्तनी सुषुम्णा सिन्धु-

३ २ ३ १२ ३ १२

वाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अश्विना' ! अश्विनी ! "अत्यायातं" सर्वान् यजमानानतिक्रम्य आगच्छतम् 'अहम्' ऋषिर्यथा 'विश्वाः' सर्वा अस्मद्विरोधिप्रजाः 'सना' सदा 'तिरः' 'करोमि' अथवा, 'अहं तिरः सना', इति सम्बन्धः । प्राप्ताः विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीया अनुष्ठेया इत्यर्थः, सना सनीतनी 'दस्मा' ऋतूणामुपक्षपयिनारी, 'हिरण्यवर्त्तनी' हिरण्यरथी 'सुषुम्णा' सुधनी "सिन्धुवाहसा' नदीनां प्रवाहयितारी वृष्टिप्रेरणेन तादृशी युवामत्यायातम् ॥ २ ॥

२ ३ १२ ३ १२ ३ १ २ ३ १, २ ३ २

आ नो रत्नानि विभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

२ ३ १२ ३ १ २

रुद्रा हिरण्यवर्त्तनी जुषाणा वाजिनी-

३ २ ३ १२ ३ १२

वसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । हे 'अश्विना' ! अश्विनी ! "युवं" युवां 'नः' अस्मभ्यं 'रत्नानि' रमणीयानि 'विभ्रता' विभ्रती धारयन्ती सन्ती अस्मान् 'आगच्छतम्' । हे 'रुद्रा' ! रुद्रपुत्री ! स्तुत्यौ ! वा 'वाजिनीवसू' वाजिनधनी युवां 'हिरण्यवर्त्तनी' हिरण्यरथी 'जुषाणा' यज्ञं सेवमानौ सन्ती आगच्छतमिति । माध्वी-त्यादि गतम् ॥ ३ ॥ [१२]

इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तरायणस्य एकोनविंशत्याध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३
अबोध्याग्निः समिधा जनानां

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

३.१. २ ३ २ ३ २ ३ १ २.३
यद्वा इव प्र वयामुज्जिहानाः

२ ३ ३ १ ३ २ ३ १ २
प्र भानवः सस्रते नाकमच्छ ॥ * १ * ॥

ऋ० बुधः गविष्ठिरः वा । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ चतुर्थे खण्डे, अबोध्याग्निः समिधाजनानामिति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अथम् 'अग्निः' 'जनानाम्' अध्वर्यादीनां 'समिधा' समिद्धिः 'अबोधि' प्रबुद्धोऽभूत् । 'धेनुम् इव' अग्निहीतार्यं धेनुं प्रति यज्ञा, प्रातर्बुध्यते तद्वत्, 'आयतीम्' आगच्छतीम् 'उषसं प्रति' उषःकाल उत्थर्यः । अथ प्रबुद्धस्याग्नेः 'भानवः' रश्मयः ज्वालाः 'यद्वाः' महान्तः 'वयां' शाखां 'प्रोज्जिहानाः' प्रोद्धयसन्तो वृक्षा इव यज्ञा, महान्तः प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः भानवः 'नाकम्' अन्तर्गच्छन् 'अच्छ' आभिमुख्येन 'प्र सस्रते' प्रसरन्ति ।

'सस्रते'-सिस्रते', इति पाठौ ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
अबोधि हीता यजथाय देवा-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
नूर्ध्वी अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
समिद्धस्य रुशददर्शि पाजो

३ २ ३ १ २ २ ३ २ १ २

महां देवस्तमसो निरमोचि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । अयं 'होता' होमनिष्पादकः 'अग्निः' 'देवान्' यष्टव्यान् 'यजथाय' यष्टुम् 'अबोधि' बुध्यसे । सोऽग्निः 'प्रातः' काले 'सुमनाः' शोभनमनस्कः यजमानानुग्रहबुद्धिः सन् 'ऊर्ध्वः' 'अस्थात्' उत्तिष्ठति । 'समिद्धस्य' अस्य 'कथत्' रोचमानं 'पाजः' बलं ज्वालालक्षणम् 'अदर्शि' दृश्यते । अथ तथाभूतः 'महान् देवः' 'तमसः' अन्धकारात् 'निरमोचि' सर्वं जगत् निरमोचयत् ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३

यदीं गणस्य रशनामजीगः

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २

शुचिरङ्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २

आदक्षिणा युज्यते वाजयन्त्यु-

३ २ ३ १ २ ३ १ २

तानामूर्ध्वी अधयज्जुह्वभिः ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । 'यद्' यदा 'ईम्' अयमग्निः 'गणस्य' सङ्घा-
तात्मकस्य जगतः 'रशनां' रज्जुमिव व्यापारप्रतिबन्धकं तमः
'अजीगः' गिरति गृह्णाति वा समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा
'शुचिः' दीप्तः 'अग्निः' 'शुचिभिः गोभिः' व्यापारप्रतिबन्धकै-
र्दीप्तैः रश्मिभिः 'अङ्क्ते' व्यनक्ति विश्वं जगत् 'आत्' अनन्तर-
मेव 'दक्षिणा' प्रवृद्धा 'वाजयन्ती' हविलक्षणमन्नं प्रदातुमि-
च्छन्ती 'जुह्वभिः युज्यते' युक्ता भवति अथवा, दक्षिणा प्रवृद्धा-

ज्यधारा युञ्जते तां धाराम् 'उत्तानाम्' ऊर्द्धस्थितामुपरि
विस्तृताम् 'ऊर्द्धः' उन्नतः सन् 'जुह्वभिः' 'अधयत्' पिबति
॥ ३ ॥ [१३]

३ २ ३ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
इदम् श्रेष्ठं ज्योतिषां ज्योतिरागा-

३ १ ३ ३ २ ३ १ २
चित्रः प्रकेतो अजनिष्ट विभ्वा ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ २
यथा प्रसूता सवितुः सवा-

३ २ ३ ३ २ ३ १ २
यैवा रात्रौ षसे योनिमारैक् ॥ * १ * ॥

ऋ० कुत्सः । छ० त्रिष्टुप् । दे० उषाः । अघेदं श्रेष्ठमिति
दृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'ज्योतिषां' ग्रहनक्ष-
त्रादीनां द्योतमानानां मध्ये 'इदम्' उष आस्य 'ज्योतिः'
'श्रेष्ठं' प्रशस्यतमम् अस्य कोऽतिशयः ? इति चेत्, उच्यते,
नक्षत्रादिकं ज्योतिस्त्वात्मानमेव प्रकाशयति नान्यत्, चन्द्रस्तु
यद्यप्यन्यं प्रकाशयति तथापि न विस्पष्टप्रकाशः, औषसन्तु
ज्योतिर्युगपदेव सर्वस्य जगतोऽन्धकारनिराकरणेन विशेषेण प्रका-
शकम् अतः प्रशस्यतममित्यर्थः । तादृशं ज्योतिः 'आ अगात्'
पूर्वस्थां दिश्यागमत् । आगते चैतस्मिन् "चित्रः" चायनीयः,
'प्रकेतः' अन्धकारावृतस्य सर्वस्य पदार्थस्य प्रज्ञापकः, तथा
'विभ्वा' विभुर्व्याप्तः सन् "अजनिष्ट" प्रादुरभूत् । किञ्च, 'यथा'
'रात्री' रात्रिः स्वयं 'सवितुः' सूर्यसकाशात् 'प्रसूता' उत्पन्ना
सूर्यो ह्यस्तं गच्छन् रात्रिं जनयति तस्मिन्नस्तमिते रात्रे-

रुप्यस्यभावात् एवमेव रात्रिरपि “उषसे” “सवाय” उषस
उत्पत्तये तदीयां ‘योनि’ स्थानं स्वकीयापरभागलक्षणम्
“आरैक्” आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः यद्वा, “प्रसूता”
रात्रिसकाशादुत्पन्ना उषाः ‘सवितुः’ सूर्यस्य ‘सवाय’ प्रसवाय
जन्मने यथा भवति एवं ‘रात्रिः’ अपि ‘उषसे’ उषसो यज्जन्म
तदर्थं ‘योनि’ स्वापरभागलक्षणं स्थानं कृतवती । अत्र निरु-
क्तम्, “इदं अष्टं ज्योतिषां ज्योतिरागमच्चित्रं प्रकृतनं प्रज्ञात-
तममजनिष्ट विभूततमं यथा प्रसूता सवितुः प्रसवाय रात्रि-
रादित्यस्यैवं रात्रुषसे योनिमरिचत् स्थानम् (निरु० नै० २,
१६)”, इति अष्टम्, प्रशस्यशब्दादातिशायनिक इष्टम् (५, ३,
५५), “प्रशस्यस्य अः (५, ३, ६०)”, इति आदेशः, “प्रकृत्यै-
काच् (६, ४, ६२)”, इति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अगात्
एतेर्लुङि “इणो गा लुङि (२, ४, ४५)”, इति गादेशः,
“गातिस्था (२, ४, ७७)”, इति सिचो लुक् । प्रकेतः, कित
ज्ञाने (भा० प०) अन्तर्भावितण्यर्थात् कर्मणि घञ्, “घाथा-
दिना (६, २, १४४) उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । अजनिष्ट, जनौ
प्रादुर्भावे (दि० आ०) लुङि सिच इडागमः । विभ्वा, “विप्र-
सम्भो ङ्सञ्जायाम् (३, २, १८०)”, इति ङुप्रत्ययः । “सुपां
सुलुक् (७, १, ३६)”, इत्यादिना सोराकारादेशः, “ओः सुपि
(६, ४, ८३)”, इति यणादेशस्य “न भूसुधियोः (६, ४, ८५)”,
इति निषेधे प्राप्ते “ह्रन्दस्युभयथा (६, ४, ८६)”, इति यणा-
देशः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्, यद्वा, विपूर्वात् भवतेरीणादिको
ङुन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् (६, १, १६७) । प्रसूता,
सुनोतेः कर्मणि निष्ठा, “गतिरनन्तरः (६, २, ४६)”, इति
गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सवाय, “ह्रन्दसि जवसवौ वक्तव्यौ (३,
३, ५७ वा०)”, इति निपातनात् अच्, चित्स्वरः (६, १,

१६६) । रात्री, “रात्रेश्चाजसौ (४, १, ३१)”, इति डीप्,
 “यस्येति च (६, ४, १४८)”, इतीकारलोपः । आरैक्, रिचिर्
 विरेचने (६० उ०), लडि “बहुलञ्छन्दसि (२, ४, ७३), इति
 विकरणस्य लुक्, लघूपधगुणे (७, ३, ८६), “हल्ङ्ग्राभ्यः (६,
 १, ६६)”, इति तिर्लोपः, वर्णव्यापत्या व्यत्ययेन पकारस्यैकारः
 (३, १, ८५) ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३
 रुशदत्सा रुशती श्वेत्यागा-

१ २ ३ १ २ ३
 दारैगु कृष्णा सदनान् यस्याः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
 समानबन्धु अमृते अनृची

३ १ २ ३ २
 द्यावा वर्णं चरत आमिनानि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । श्वेत्या इति उषसो नामधेयम् (निघ०
 १, ८, १२) “रुशती” दीप्ताश्च “श्वेत्या” श्वेतवर्णोषाः “रुश-
 दत्सा” रुशन् दीप्तः सूर्यो वत्सो यस्याः सा तथोक्ता यथा मातुः
 समीपे वत्सः सञ्चरति एव मुषसः समीपे सूर्यस्य नित्यमव-
 स्थानात् तद्वत्सत्वम् अथवा यथा वत्सो मातुः स्तन्यं रसं पिबन्
 चरति एव मुषसोऽवस्थायाख्यं रसं पिबन् वत्स इत्युच्यते
 तादृशी सती “आगात्” आगतवती । आगताया उषसः ‘कृष्ण’
 कृष्णवर्णा रात्रिः ‘सदनानि’ स्थानानि स्वप्नीयानि अन्यर्द्ध-
 यामलक्षणानि “आरैक्” आरेचितवती कल्पितवतीत्यर्थः उ-
 दित्येतत्पूरणः अपिचैतेरात्रयोषसौ “समानबन्धु”समानेन एकेन

सूर्याख्येन बन्धुना सख्या युक्ते यद्वा, सूर्येण सह सम्बद्धे, यथा उषा उदेष्यता सूर्येण सम्बद्धा एवं रात्रिरपि अस्तं गच्छता सूर्येण सम्बद्धा, “अमृते” मरणरहिते कालात्मकतया नित्यत्वात् “अनूची” अनूची प्रथमं रात्रिः पश्चात् उषा इत्यनेन क्रमण गच्छन्त्यौ यद्वा, सूर्यगत्यनुसारेण गच्छन्त्यौ एवम्भूते “वर्णे” सर्वेषां प्राणिनां रूपम्. “आ मिनामि” जनयन्त्यौ यद्वा, स्वकीयं रूपं हिंसन्त्यौ, उषसा नैशं तमो निधत्स्यते, प्रकाशात्मकमुषसो रूपं रात्र्या एवं विधे सत्यौ “द्यावा” द्योतमाने ‘चरतः’ प्रतिदिवसमावर्तन्ते यद्वा, द्यावा नभसोऽन्तरिक्षमार्गेण चरतः प्रतिदिवसं गच्छतः । अत्र निरुक्तम्, “रुशद्वत्सा सूर्यवत्सा । रुशदिति वर्णनाम, रोचतेर्ज्वलतिकर्मणः । । सूर्यमस्या वत्समाह साहचर्याद्रसहरणाद्वा । रुशती श्वेत्यागात् । श्वेत्या श्वेततेररिचत् कृष्णा सदनान्यस्याः कृष्णावर्णा रात्रिः कृष्णं कृष्यतेर्निकृष्टो वर्णाः । अथैने संस्तीति समानबन्धु समानबन्धने अमृते अमरणधर्माणावनूची अनूच्यावितरेतरमभिप्रत्य द्यावावर्णं चरतस्ते एव द्यावौ द्यातनादपि वा द्यावा चरतस्तया सह चरत इति स्यादामिमाने आमिन्वाने अन्योऽन्यस्याध्यात्मं कुर्वाणे (निरु० नै० २, २०)”, इति । श्वेत्या, श्विता वर्णे (भा० आ०), अस्मात्प्रन्तात् “अचो यत् (३, १, ६७)”, इति भावे यत्, णिलोपः, अर्श आदित्वान्मत्वर्थीयोऽच् (५, २, १२७) । अमृते अमृतं मरणमनयोर्नास्तीति बहुव्रीहौ “नजो” जरमरमित्त्रमृता (६, २, ११६), इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अनूची, अनुपूर्वादञ्चते: “ऋत्वितिगित्यादिना क्तिन् (३, २, ५६), “अनिदिताम् (६, ४, २४)”, इति नलोपः, “अञ्चतेञोपसङ्ग्रानम् (४, १, ६ वा०)”, इति ङीप्, “अचः (६, ४, १३६)”, इत्यकारलोपे, “चौ (६, ३, १३६)”, इति दीर्घः, “अनुदात्तस्य

च यत्रोदात्तलोपः (६, १, १६१)", इति ङीप् उदात्तत्वम्,
 "सुपां सुलुक् (७, १, ३६)", इति विभक्त्यर्लुक् । अमिनाने,
 मौनातेः क्रियादिकस्य शानचि "मीनातेर्निगमे (७, ३, ८१)",
 इति ङस्त्वम् ॥ २ ॥

३ २३ ३ १ २ २२७

समानो अध्वा सन्तीरनन्त-

३ १ २

३ १ २

स्तमन्यान्वा चरतो देवशिष्टे ।

१ २ ३ १ २

३ २ ३

न मेथिते न तस्यतुः सुमेके

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

नक्तोषासा रात्रिषाश्च विरूपे ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । "स्वसोः" भगिन्योः रात्रुषमोः "अध्वा"
 सञ्चरणसाधनभूतो रात्रिः "समानः" एक एव येन आवाश-
 मार्गेण उषा निर्गच्छति तेनैव रात्रिरपि, स च मार्गः "अनन्तः"
 अवसानरहितः "तं" मार्गं "देवशिष्टे" देवेन द्यातमानेन
 सूर्येणानुशिष्टे शिद्धिते सत्यौ "अन्यान्वा" एतौका "चरतः"
 क्रमेण गच्छतः । अपि च "सुमेके" शोभनमेहने सर्वेषामुत्पा-
 द्कर्त्वाच्छोभनप्रजनने 'नक्तोषासा' रात्रिषाश्च 'विरूपे' तमः-
 प्रकाशलक्षणाभ्यां विद्वद्भूपाभ्यां युक्ते, अपि 'समवसा' समान-
 मनस्के ऐकमत्यं प्राप्ते सत्यौ 'न मेथिते' परस्परं न हि स्तः, तथा
 'न तस्यतुः' क्वचिदपि न तिष्ठतः सर्वदा लोकानुग्रहार्थं गच्छन्
 इत्यर्थः अन्यान्वा, 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नीं हि भवत इति
 वक्तव्यं समासवच्च बहुलम् (८, १, १२ वा०)', इत्यन्यशब्दस्य

द्विर्भावः, 'तस्य परमान्वेडितम् (८, १, २)', इत्याम्बेडितसञ्-
ज्ञायाम् "अनुदात्तश्च (८, १, २)", इत्याम्बेडितानुदात्तत्वम् ।
देवशिष्टे, शासु अनुशिष्टौ (अदा० प०), शास्त्रेः कर्मणि निष्ठा,
'यस्य विभाषा (७, २, १५)', इतीट्प्रतिषेधः, 'शास इदङ्-
हलोः (६, ४, ३४)', इति उपधाया इत्वम्, "शास्त्रिवसिघसी-
नाश्च (८, ३, ६०)", इति षत्वम्, तृतीयाकर्मणि (६, २, ४८)",
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मेथेते—मेथतिर्हिंसार्थो भौवा-
दिकोऽनुदात्तेत् । सुमेके, मिह सेचने (भा० प०), भावे घञ्,
शोभनो मेहो ययोस्ते व्यत्ययेन ककारः (३, १, ८५), उत्तर-
पदस्य जित्स्वरेणाद्युदात्तत्वम् "इच्छन्दसि (६, २, ११८)",
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । मत्तोषासा, सुपां सुलुगिति (७, १,
३८) विभक्तोराकारः ॥ ३ ॥ [१४]

० १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
आ भात्यग्निरुषसामनीक-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
'मुद्दिप्राणां देवया वाचो अस्थुः ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९
पीपिवात्समश्विना घर्ममच्छ ॥ * १ * ॥

ऋ० अग्निः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अश्विद्वयः । अथामात्य-
ग्निरिति द्विचार्त्तकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । "उषसाम्"
"अनीकम्" अनीकभूतम् अनीकं सुष्ठम्, उपसि प्रबुद्धमान
इत्यर्थः तादृशः 'अग्निः' "आ-भाति" दीप्यते अथवा, 'उषसां

सुखमाभाति दीपयति । उषःकाले ज्ञानयः प्रतिबुध्यते, किञ्च,
 'विप्राणां मेधाविनां स्तोत्रेषां देवयाः' देवकामाः 'वाचः'
 स्तोत्राणि 'उदस्युः' उत्तिष्ठन्ति । यस्मादेवं तस्मात् हे "रथ्या" !
 रथस्वामिनावश्विनौ ! 'अर्वाञ्चा' अस्मदभिसुखावश्विनौ 'नूनम्'
 'अद्य' अश्विनं यागदिने 'इह' यामि 'यातम्' आयातम् ।
 कं प्रति ? "पिपीवांसं" स्वाङ्गैः परिहृष्टः "घर्मं" प्रदीप्तं यज्ञं
 यद्वा, "पिपीवांसम्" आप्यायितं घर्मक्षरणरूपं सोमरसम्,
 अथवा, ष्टादिना "पिपीवांसं" 'घर्मं' प्रवर्ग्यम्, 'अच्छ' अभि
 लक्ष्य आयातम् प्रवर्ग्यस्य सूक्तस्य विनियोगो बह्वृचानाम् ॥१॥

१ २ ३ १ २ २ ३ २ ३

न सु०स्कृतं प्रमिमीतो गमि-

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३

ष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा

१ २ ३ २ ३ १ २

प्रत्यवर्त्तिं दाशुषे शम्भविष्ठा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे अश्विनौ ! "संस्कृतं" घर्मं 'न प्रमिमीतः'
 न हिंस्तां किन्तु 'अन्ति' अन्तिके घर्मसमीपे 'नूनम्' इदानीम्
 'इह' यज्ञे "गमिष्ठा" गन्तृतमौ युवाम् "अश्विना" अश्विनौ
 'उपस्तुता' उपस्तुतौ भवतः 'दिवाभिपित्वे' दिवसस्याभिपतने
 प्रातःकाले 'अवसा' रक्षणनिमित्तेनाश्वेन सह 'अवर्त्तिं' वर्त्ति-
 जीवनं तदभावो अवर्त्तिस्तद्रहितं यथावम् 'आगमिष्ठा' आग-
 न्तृतमौ । आगत्य च 'दाशुषे' हविर्दत्तवती यजमानाय "शम्भ-
 विष्ठा" सुखस्य भावयितारौ भवतः ॥ २ ॥

३१ २ ३२ ३ १ २२
उता यातꣳ सङ्गवे प्रातरङ्गो

३१ २ ३ १ २३ १ २
मध्यन्दिन उदिता सूर्यस्य ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
विदा नक्तमवसा, शन्तमेन ०

१ २ २ ३ २ ३ १ २ २ ३
नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । अङ्गो हेधा, त्रेधा, पञ्चधा, पञ्चदशधा, इति नानाविधा भागाः सन्ति, इह पञ्चधा विभागा आसाः 'उत' अपिच 'आयातम्' आगच्छतम् । कदा ? 'सङ्गवे' सङ्गवकाले सङ्गच्छन्ते गावो दोहभूमिं यस्मिन् काले स सङ्गवः । रात्रपरभागकाले हि गावो वने हिमदणानि भक्षयन्ति, भक्षयित्वा पुनर्दोहाय सङ्गवे प्रतिनिवर्त्तन्ते, तथा 'प्रातः' कालेऽपि तथा 'मध्यन्दिने' अङ्गो मध्यकाले, 'सूर्यस्य' 'उदिता' उदितौ अभ्युदये अत्यन्तप्रहृष्टसमये अपराह्णे इत्यर्थः एतस्मादाङ्गस्यार्घ्युपलक्षणम् । न केवलमुक्तेष्वेव कालेषु, किन्तर्हि ? 'दिवा' 'नक्त' सर्वदा, 'शन्तमेन' सुखतमेन "भवसा" रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आयातम् । किमर्थमागम्यते ? पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् ? नेत्याह, इदानीमपि 'पीतिः' इतरदेवानां पानं 'न' 'आ ततान' तनोति । 'अश्विना' अश्विनी इह आयातमिति शेषः ॥ ३ ॥ [१५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराखण्डस्यैकीनविंशोऽध्यायस्य

अनुर्थः खलः ॥ ४ ॥

३ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
एता उ त्या उषसः केतुमक्रत

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
पूर्वे अर्हे रजसो भानुमञ्जते ।

३ १ २ ३ २ ३
निष्कृखाना आयुधानीव धृष्णवः

२ ३ १ २ ३ १ २
प्रति गावोऽरुषीर्यन्ति मातरः ॥ * १ * ॥

ऋ० गोतमः । छ० जगती । दे० उपां । अथ पञ्चमे खण्डे—एता उत्या इति तृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'उ', इत्येतत् पादपूरणम् । 'त्याः' ता 'एताः' उषसः प्रभात-कालाभिमानिन्यो देवताः "केतुम्" अन्धकारवृत्तस्य सर्वस्य जगतः प्रज्ञापकं प्रकाशम् "अक्रत" अक्षयत कृतवत्यः यस्मा-देवं तस्मात् उषसः 'रजसः' अन्तरिक्षलोकस्य 'पूर्वं अर्हे' प्राचीने दिग्भागे 'भानु' प्रकाशम् 'अञ्जते' व्यक्तीकुर्वन्ति । 'धृष्णवः' धर्षणशीलाः योद्धारः 'आयुधानीव' यथासि-प्रभृतीन्वायुधानि संस्कुर्वन्ति, एवं 'निष्कृखानाः' निष्कु-र्वाणाः स्वभासा जगत् संस्कुर्वाणाः 'गावः' ममनस्वभावाः 'अरुषीः' आरोचमानाः 'मातरः' सूर्यप्रकाशस्य निर्मात्राः जगज्जनन्यो वा 'उषसः' 'प्रति यन्ति' प्रतिदिवसं गच्छन्ति । एवंविधा उषसः अस्मान् रक्षन्त्वित्यर्थः अत्र निरुक्तम्, 'एतास्ता उषसः केतुमक्रत प्रज्ञानमेकस्या एव पूजनार्थं बहुवचनं स्यात् । पूर्वं अर्हेऽन्तरिक्षलोकस्य समञ्जते भानुना । निष्कृखाना आयुधानीव धृष्णवः । निरित्येष समित्येतस्य स्थाने । समीदेषां निष्कृतं आरिषीवेत्यपि निगमो भवति प्रतियन्ति गावो ममनादरुषीरारोचनामातरोभासो निर्मात्राः

(द्वै० ६, ७), इति । अक्रत—करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)—इति चोर्लुक् । निष्कृण्वानाः, क्ववि हिंसाकरणयोश्च (भा० प०), अस्मात्ताच्छिलिकश्चानश् (३, २, १२८), धिन्वि-
कण्वोर च (३, १, ८०)', इति उपत्ययः । 'इपुपघस्य चाप्रत्य-
यस्य (८, ३, ४१)—इति विसर्जनीयस्य सत्वम्, कहुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३८) ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ २ ३ १ २

उदपत्नन्नरुणा भानवो वृथा

३ १ २ १ २ ३ १ २

स्यायुजो अरुषीर्गा अयुक्षत ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

अक्रन्नुपासो वयुनानि पूर्वथा

१ २ ३ १ २ ३

रुशन्तं भानुमरुषीरशिश्युः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अरुणाः' आरोचमानाः 'भानवः' श्रीषस्यो
दीप्तयः 'वृथा' अनायासेन स्वयमेव 'उदपत्न' उदग-
मन् । तदनन्तरम् उषसश्च 'स्यायुजः' सुखेन रथे आयोक्तुं शक्याः
'अरुषीः' शुभ्रवर्णाः गाः पूर्वमुत्थितान् रश्मीन् ईदृशीः स्ववा-
हनभूताश्चतुष्पदी गा एव 'अयुक्षत' स्वरथे अयोजयन् । उक्तञ्च,
'अरुण्यो गाव उषसाम (निघ० १, १५, ७)' इति । 'एवं
गोभिर्युक्तं रथमारुह्य उषसः 'पूर्वथा' पूर्वेष्वतीतिष्वहःसु 'वयु-
नानि' सर्वेषां प्राणिनां ज्ञानानि 'अक्रन्' अकार्षुः उषःकाले
जाते हि सर्वे प्राणिनो ज्ञानयुक्ता भवन्ति, तदनन्तरम्
'अरुषीः' आरोचमानास्ता उषसः 'रुशन्तं' रुशदिति वर्ष-
नाम, रोचतेज्वलति कर्मणः (निघ० नै ६, १३)' इति

यास्कः शुक्लवर्णं 'भानु' सूर्यम् 'अग्निश्रयुः' असेवन्त तेन सङ्घीकीभवन्तीत्यर्थः ॥ २॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
अर्चन्ति नारीरपसो न विष्टिभिः

० ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
समानेन योजनेना परावतः ।

२ ३ ० २ ३ १ २ ३ १ २ ३
द्वेषं वहन्तीः सुकृते सुदानवे

२८ ३ १ २ ३ २
विश्वेदह यजमानाय सुन्वते ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । "नारीः" नेत्राः उषसः 'विष्टिभिः' निवेशकैः स्वकीयेस्तु जोभिः 'समानेन योजनेन' एकेनैवोद्योगेन 'आं परावतः' आ दूरदेशात् आ पश्चिमदिग्दिग्भागात् 'अर्चन्ति' नमःप्रदेशं पूजयन्ति कृत्स्नं जगत् युगपदेव व्याप्नुवन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः, 'अपसो न' युद्धकर्मणोपेताः पुरुषा यथा स्वकीयैरायुधैर्घाटीमुखेन सर्वं देशं व्याप्नुवन्ति तद्वत् । किं कुर्वते ? "सुकृते" शोभनस्य कर्मणः कर्तृ, 'सुन्वते' सोमाभिषवम् कुर्वते, 'सुदानवे' कल्याणीर्दक्षिणा ऋत्विग्भ्यो ददते, 'यजमानाय' 'विश्वे दह' सर्वमेवेषमन्नं वहन्तीरावहन्त्यः प्रयच्छन्त्य इत्यर्थः नारीः—'नृ नये (८, ३, १०), ऋदोरप् (३, ४, ५७) 'नृनरयोर्द्विष्व (४, १, ७३ ग०)'—इति शार्ङ्गरवादिषु पाठात् डीन्, जसि 'वाच्छन्दसि (६, १, १०६)'—इति पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अपसः—अपःशब्दात् 'अर्श आदिभ्योऽच् (५, २, १२७)'—इत्यच् 'सुपां सुलुक् (७, १, ३८)'—इति जसः सुः, व्यत्ययेन प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वम् । विष्टिभिः—विशं प्रवेशने (तु०प०), विशन्ति प्रविशन्तीति विष्टयः किरणाः 'क्लिच्क्ली च सञ्ज्ञा-

याम् (३, ३, १७४)'—इति क्तिच् । विज्ञा—'सुपां सुसुक् (७, १, ३८)'—इत्यमो डादेशः ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ १

२ २ ३ २ ३

अबोध्मिज्म उदेति सूर्यो

२ २ ३ २

३ क २ २

३ १ २

व्यूषाश्चन्द्रा मद्भावो अर्चिषा ।

१ २

३ २ ३ १

२ ३ २ ३

आयुक्षातामश्विना यातवे रथं

१ २

३ १

२ ३ २ ७

३ १ २

प्रासावीद्देवः सविता जगत्पृथक् ॥ * १ * ॥

ऋ० दीर्घतमाः । छ० जगती । दे० अश्विदेवद्वयः ।

अथाबोध्मिज्म इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अयम् 'अग्निः' निहतः सन् 'ज्मः' ज्मायाः पृथिव्याः वेदिलक्षणाया सम्बन्धी सन् 'अबोधि' प्रबोधितः । किञ्च, 'सूर्यः' 'उदेति' । ततो 'मही' महती 'उषाः' 'अर्चिषा' प्रकृष्टेन तेजसा 'चन्द्रा' प्राणिनामाङ्गादनी सती 'वि आवः' व्यवृणोत् तमांसि निवारयति वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस (२, ४, ८०)'—इति चूर्लुक, 'छन्दस्यपि दृश्यते (६, ४, ७३)'—इत्याङ्गमः यत इयमुषा उदेति यतस्यायमग्निः प्रबुद्धी भवति अतः कारणात् हे अश्विनी ! युष्मत्सम्बन्धिनं 'रथं' 'यातवे' देवयजनगमनाय रासभाभ्याम् 'आ युक्षाताम्' युष्नाथाम् । तथा 'सविता' सर्वकर्मणोऽनुष्ठाता 'देवः' 'जगत्' जङ्गमं प्राणिजातं 'पृथक्' स्वस्वकर्मानुरोधेन 'प्रासावीत्' प्रसुवतु अनुजानातु ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २

३ १ २

यद्युष्नाथे वृषणमश्विना रथं

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

घृतेन नो मधुना क्षत्रमुक्षतम् ।

३ २ ३ २ ३ १ २

अस्माकं ब्रह्म पृतनासु जिन्वतं

३ १ २ ३ १ २

वयं धना शूरसाता भुजिमहि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अश्विना' ! अश्विनौ ! 'यद्' यंदा 'वृषणं' वृष्यादिवर्षकं 'रथं' 'युञ्जाथे' योजयथः, तदा 'नः क्षत्रम्' अस्मदीयं बलं, क्षत्रियजातिर्वा 'घृतेन' उदकेन 'मधुना' मधुरेण 'उक्षतं' सेचयतं प्रवर्धयतमित्यर्थः यद्वा, 'घृतेन' क्षरणरूपेण 'मधुना' मधुरेण अमृतेन 'उक्षतम्' युष्मद्रथस्थेनामृतेनास्मदीयं बलं प्रवर्धयतमित्यर्थः । अश्विनोः रथस्य मधुपूर्णत्वं "मधुवाहनो रथः"—इत्यादिषु प्रसिद्धम् । किञ्च, अस्माकं "पृतनासु" अस्मदीयासु पुत्रभृत्यादिमनुष्यरूपासु प्रजासु 'ब्रह्म' ब्राह्मं तैजः 'जिन्वतम्' यद्वा, 'पृतनासु' परकीयासु 'ब्रह्म' परिवृद्धमन्नमस्माकं जिन्वतं प्रीणयतम् । वयञ्च 'शूरसातो' शूराणां प्रहारादिना युक्ते संग्रामे 'धना' तदीयानि धनानि बहुविधानि 'भुजिमहि' लभेमहि ॥२॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अर्वाङ्घ्रिचक्रो मधुवाहनो रथो

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

जीराश्वो अश्विनोर्यातु सुष्टुतः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

त्रिवन्धुरो मघवा विश्वसौभगः

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

शं न आ वक्षद्विपदे क्षतुष्यदे ॥ * ३ * ॥ [१७]

अथ तृतीया । 'अर्वाङ्' अक्षदभिसुष्ठः अश्विनोः 'रथः'
 'यातु' गच्छतु । कौटुशः ? 'चित्रकः' चक्रत्रययुक्तः, 'मधु-
 वाहनः' मधुवोढा, "जीराश्वः" श्रीघ्नगाभ्यशोपेतः, 'सुष्टुतः'
 अतएवास्माभिः स्तुयमानः, "त्रिवन्धुरः" निम्नोन्नतकाष्ठत्रयो-
 पेतः सारथ्याश्रयस्थानं बन्धुरं 'मघवा' धनवान्, 'विश्वरौभगः'
 सर्वसौभाग्योपेतः । ईदृशोऽश्विनोः रथः "नः" अस्माकं 'द्विपदे'
 पुत्रादिप्रजायै "चतुष्पदे" पशवे च 'अं' सुखम् 'आ वक्षत्'
 आबद्धतु बह्वैर्लिटि अङानमः ॥३॥ [१७]

२ ३ १० २ ३ १२ ११ २२ २१२

प्र ते धारा असञ्चतो दिवो न यन्ति वृष्टयः ।

२ ३ १२ ३ १२

अच्छा वाजं सहस्रिणाम् ॥ * १ * ॥

० ऋ० अवत्सारः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ प्रते-
 धारा असञ्चत इति चतुर्ऋचं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 'हे सोम !' "ते" तव 'असञ्चतः' सङ्गरहिताः 'धाराः' सह-
 स्रिणाम् अपरिमितसङ्घाकं "वाजम्" अन्नं 'अच्छ' अक्षदर्थं 'प्र
 यन्ति' प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः, 'दिवो न वृष्टयः' यथा
 दुलोकाद् वर्षधारा निःसङ्गाः प्रजानामपरिमितमन्नं भ्रय-
 ष्णन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ १ ॥

३ २ ३ २ ३ २ २ २ ३ १२

अभि प्रियाणि काव्या विश्वा चक्ष्णाणि अर्षति ।

१२ ३ १ २२

हरिस्तुञ्जान आयुधा ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "हरिः" हरितवर्णः सोमः 'विष्वा'

विश्वानि 'प्रियाणि देवानां प्रीतिकराणि "काव्या" काव्यानि कर्माणि 'चक्षानः' पश्यन् 'आयुधा' स्वकीयान्यायुधानि 'तुञ्जानः' 'राक्षसान् प्रति प्रेरयन् "अभ्यर्षति" यागं प्रति गच्छति ॥२॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
स मर्मृजान आयुभिरिभो राजिव सुव्रतः ।

३ १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
श्येनो न वं सु षीदति ॥ * ३ * ॥

अथ तृतीया । 'सुव्रतः' सुकर्मा "सः" सोमः 'आसुमिः' मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः 'मर्मृजामानः' शोधमानः 'इभः' गतभयः "राजा इव" यथा राजा, "श्येनो न" यथा श्येनः, तथा 'वंसु' उदकेषु वसतीवस्त्रेषु 'सीदति' ॥ ३ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
स नो विष्वा दिवो वसूतो पृथिव्या अधि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
पुनान इन्दवा भर ॥ * ४ * ॥ [१८]

इति अष्टमप्रपाठकस्य तृतीयार्धम् ।

अथ चतुर्थी । हे 'इन्दो' ! सोम ! 'पुनानः' पूयमानस्त्व 'दिवः अधि' दिवि स्थितानि उत अपिच 'पृथिव्याः' अधि पृथिव्यां स्थितानि अधीति-सप्तम्यर्थानुवादः । 'विष्वा' विश्वानि "वसु" वसूनि धनानि 'नः' अस्माभ्यम् 'आ भर' आहुर ॥ ४ ॥ [१८]

इति सप्तमवेदार्थप्रकाशे उत्तरायण्यस्यैकोनविंशत्याध्यायस्य अष्टमः प्रपाठः ॥३॥

इति अष्टमः प्रपाठकः ।

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक श्रीवीरबलभूषणशास्त्रिणाञ्च-
पुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्थप्रकाशे

उत्तरायण्ये जनविंशोऽध्यायः

समाप्तः ॥ १८ ॥

अथ नवमः प्रपाठकः ।

अथ विंशोऽध्याय आरभ्यते ।

नवमप्रपाठकस्य प्रथमार्चम् ।

२ ३ १२ ३ १२ ३१ २२ " "
प्रास्य धारा अक्षरन् वृष्णः सुतस्थौजसः ।

३१ २२ ३१२ " " "
देवाः अनु प्रभूषतः ॥ * १ * ॥

ऋ० नृमधः । छ० गायत्री । दे० सोमः । तत्र, प्रथमे खण्डे—प्रास्यधारेति ढचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'अस्य' सोमस्य 'धाराः' 'ओजसः' ओजसा बलेन 'अक्षरन्' असिञ्चन् । कौटुशस्य ? 'वृष्णोः' वर्षकस्य 'सुतस्थ' अनिष्टुतस्य 'देवान्' 'अनु' 'प्रभूषतः' प्रभवितुमिच्छतः ॥ १ ॥

१ २ ३१२ ३१२ ३१२ ३२
सप्तिं मजृन्ति वेधसो गृणन्तः कारवो गिरा ।

१ २ ३ २३क २२
ज्योतिर्जज्ञानमुक्थ्यम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'सप्तिम्' अश्वस्थानीयं सर्पणस्वभावं वा सोमं 'मजृन्ति' शोधयन्ति । के ? 'गृणन्तः' स्तुवन्तः 'वेधसः' विधातारः 'कारवः' कर्मकर्तारोऽध्वर्यादयः 'गिरा' स्तुत्या साधनेन । कौटुशं सप्तिम् ? 'ज्योतिः' दीप्यमानं सोमं 'जज्ञानं' जायमानं प्रहृष्टमित्यर्थः अथवा ज्योतिर्जायमानम् 'अयं वै ज्योतिर्यत्सोमः', इति श्रुतेः । 'उक्थ्य' स्तुत्यम् ॥ २ ॥

३१२ ३ १ २ ३१२
मुषहा सोम तानि ते पुनानाय प्रभूवसो ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

वि सुतयो यथा पथा० ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ तृतीया । “विसुतयः” इत्यृचः प्रतीकम्, तस्यादितो
[२५१ पृ०] व्याख्यानं इन्द्रसि द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥ [२]

२ ३ २ ३ २ ३ १ २

आ त्वा रथं यथोतये० ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रियमेभः । इ० अनुष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथात्वारथ-
मिति त्वचं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमायाः । —इति प्रतीक-
मत्र पठ्यते । तथापि व्याख्यायते । हे इन्द्र ! ‘त्वा’ त्वां वयम्
‘आवर्त्तयामसि’ आवर्त्तयामः । किमर्थम् ? ‘ऊतये’ अस्माकं
रक्षणाय ‘सुखाय’ सुखाय च । किमिव ? ‘रथं यथा’ ऊतये
सुखाय चावर्त्तयति तद्वत् । कीदृशं त्वाम् ? ‘तुविकूर्मिम्’ बहु-
कर्माणम् ‘ऋतीषहं’ हिंसकानामभिभवितारम् । हे इन्द्र !
‘शविष्ठ’ अतिशयेन बलवन् ! ‘सत्पतिं !’ सतां पालकं
इन्द्रं त्वामिति समन्वयः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

तुविशुष्म तुविक्रतो शचीवो विश्वया मते ।

१ २ ३ २

आ पप्राथ महित्वना ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘तुविशुष्म !’ प्रभूतबल ! अतएव ‘तुवि-
क्रतो’ बहुविचित्रकर्मवन् ! अथवा बहुप्रज्ञ ! कर्मणः पृथग-
भिधानात् हे ‘शचीवः !’ बहुकर्मापित ! पूजनीयेन्द्र ! ‘विश्वया’
विश्वव्याप्तेन ‘महित्वना’ महत्त्वेन ‘आ पप्राथ’ आपूरितवा-
नसि अविशेषाद् विश्वमित्यर्थः ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 यस्य ते महिना महः परि ज्मायन्तमीयतुः ।

२ ३ १ २ २ १ २
 हस्ता वञ्चं हिरण्ययम् ॥ * ३ * ॥ [३]

अर्थं ढंतीया । 'महः' महतः 'यस्य' 'ते' तव यञ्चब्दः
 प्रकृतपरामर्शी, प्रकृतसूक्तसृग्द्वयं तत्रत्यतुविकूर्मिञ्चतीषहमि-
 त्याद्युक्तलक्षणस्य तवेत्यर्थः 'महिना' महत्वेन 'हस्ता' तव
 हस्तौ 'ज्मायन्त' पृथिव्यां सर्वतो व्याप्नुवन्तं 'हिरण्ययं
 हिरण्ययं 'वञ्चम्' हस्तौ 'ईयतुः' परिगृह्णीतः, सर्वदास्माकं
 भयनिवारणायिति भावः ॥ ३ ॥ [३]

२ ४ ० ३ १ २ ३ १ २
 आ यः पुरं नार्मिणीमदी-

३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २
 देदत्यः कविर्नभन्योऽर्वा नावा ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
 सूरौ न रुक्वां कृतात्मा ॥ * ४ * ॥

ऋ० दीर्घतमाः । छ० विराट् । दे० अग्निः । आयुःपुर-
 मिति ढचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'यः' अग्निः
 "नार्मिणी" नर्मवतां यजमानानां सम्बन्धिनोमुत्तरवेदिं यद्वा
 नृणां मनसि स्थितां यजमानानां यज्ञाद्यर्थं भूमिं प्रत्यगन्वाग-
 मनमनीषा विद्यते ताम् 'पुरं' तत् स्थानं 'अदीदेदत्' दीप-
 यति । कौटुम्भोऽयम् ? 'अत्यः' अपेक्षितदेशं प्रत्यतनशीलः,
 'कविः' क्रान्तदर्शी । तत्र दृष्टान्तः, 'अर्वा' अरणकुशलः,
 'नभन्यः न' नभस्याक्वाशे भवः नभन्यो वायुरिव । किञ्च,

‘शतात्मा’ । शतं सहस्रमित्यपरिमितवचनः तत्तद् यजमान-
 गृहापेक्षया आहवनीयगार्हपत्याद्यपेक्षया वा अपरिमित-
 रूपत्वम् । अथवा मित्ववरुणादिरूपभेदेन अग्नेर्मित्रादि-
 रूपत्वं ‘त्वमग्नेवरुणो जायसे’, ‘इन्द्रं मित्रं वरुणमग्नि-
 माहुः’, इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्, अग्नेरेव इन्द्राद्यात्मकत्वमाहु-
 रिति द्वितीयमन्त्रस्यार्थः तादृशोऽयं “सूरो नः” सूर्य इव “रु-
 क्कान्” दीप्यमानः रुच् दीप्तौ (भा० आ०), छान्दसस्य
 लिटः कसुः अतस्तादृशोऽग्निरस्ति उत्कृष्टं वर्त्तत इति
 पूर्वत्रान्वयः ॥ १ ॥

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

अभि द्विजन्मा त्री रोचनानि

२ ३ १ २ ३ १ २

विष्वा रजांसि शुशुचानो अस्थात् ।

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

होता यजिष्ठो अपां सधस्ये ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । अयमग्निः ‘द्विजन्मा’ द्वाभ्यामरणिभ्यां
 जायमानः यद्वा, मथनात् प्रथमं जन्म, उत्पत्त्यनन्तरम् आधान-
 पवमानेष्ट्यादिसंस्काररूपं द्वितीयं जन्म, एवं द्विजन्मत्वम्
 अथवा, द्यावा पृथिवीभ्यामुत्पन्नत्वात्, तादृशोऽग्निः ‘त्री रोच-
 नानि’ त्रीणि रोचमानानि क्षित्यादि स्थानानि गार्हपत्यादीनि
 वा अभि ‘शुशुचानः’ अभितः प्रकाशयन् न केवलं त्रींस्त्रेव किन्तु
 ‘विष्वा’ ‘रजांसि’ सर्वाण्यपि रक्षनात्मकानि क्षित्यादिलोकान्
 ‘शुशुचानः’ दीपयन् ‘होता’ देवानामाह्वाता ‘यजिष्ठः’ यष्टृ-
 तमः सन् ‘अपां’ प्रोक्षणाद्युदकानां ‘सधस्ये’ सहस्रस्थाने याग-
 देशे “अस्थात्” तिष्ठति ॥ २ ॥

१२७ १ १ १२ १
अयं स होता यो द्विजन्मा

१ १ ११ १२ १२
विष्वा दधे वार्याणि अवस्या ।

१०३ १ १ ११२ १२२ १२२
मर्तो यो असौ सुतुको ददाश ॥ * ३ * ॥ [४]

अथ तृतीया । 'यः' 'द्विजन्मा' 'सः' एव 'होता' होमनिष्पादकः आह्वाता वा देवानाम् अरणीभ्यामुत्पन्नस्यैव गार्हपत्यद्वारा आहवनीयत्वात् सोऽयं 'विष्वा' विश्वानि 'वार्याणि' वरणीयानि कर्माणि ईडहन्दहशंसदुहां ख्यतः (६, १, २१४), इत्याद्युदात्तत्वम् 'अवस्या' अवस्यया अवोऽन्नं हविलक्ष्णं यशो वा तदिच्छया अवःशब्दात् क्वजन्ताद् 'अ प्रत्ययात् (३, ३, १०२)' इति भावे अप्रत्ययः अत्रायं यशसे वा 'दधे' धारयति । 'असौ' उक्तस्वरूपायाम्नये 'यः' 'मर्त्यः' "ददाश" ददाति म 'सुतुकः' शोभनपुत्रो भवति ॥ ३ ॥ [४]

१३ १३२ १ २७ १
अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः

२१२ ११ २११२
क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् ।

११२ ३०१२
ऋध्यामा त ओहैः ॥ * १ * ॥

ऋ० वामदेवः । छ० पदपंक्तिः । दे० अग्निः । अथाम्बेत-
मद्याश्वमिति ष्चाल्पकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'अग्ने !'
"अद्य" अस्मिन्नहनि वयसृत्विगादयः 'ओहैः' इन्द्रादिप्रापकै-

रक्षाकं स्तोमैः स्तोत्रसमूहैः “तम्” प्रसिद्धं त्वाम् ‘ऋध्याम्’
समर्चयामः । कौटुशं व्वाम् ? ‘अश्वं’ न वोढारम्’ अश्वमिव
हविषो वाहकम्, तथा ‘क्रतुं’ न’ कर्त्तारमिव उपकारिणमि-
त्यर्थः । तथा “भद्रम्” भजनीयं ‘हृदिष्ट्यं’ हृदयङ्गमम् अति-
शयेन प्रियमित्यर्थः ॥ १ ॥

२ ३क २२३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

अधा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः ।

३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

रथीऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । ‘अधा हि’ इदानीमेव हे “अग्ने !” त्वं
‘क्रतोः’ अस्मदीययागस्य ‘रथी’ नेता ‘बभूथ’ भवसि ‘हृन्दि-
लुङ् लङ् लिटः (३, ४, ६)’, इति भवतेर्वर्त्तमानार्थे लिटि सिप-
स्थल् ‘आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः (७, २, ३५)’, इतीडागमे प्राप्तं
“बभूथाऽततस्य (७, २, ६४)”, इति निपातनादिङ्भावः ।
कौटुशस्य यागस्य ? ‘भद्रस्य’ भजनीयस्य, “दक्षस्य” प्रवृद्धस्य,
“साधोः” अभीष्टफलानां साधकस्य सत्यभूतस्य, “बृहतः”
महत्तः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ १ २ ३ २

एभिर्नो अर्कैर्भवा नो अर्वाक्स्वाश्वा ज्योतिः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

अग्ने विष्टेभिः सुमना अनीकैः ॥ * ३ * ॥ [५]

अथ तृतीया । हे “अग्ने !” “ज्योतिः” ज्योतिमान् “स्वः”
न” सूर्य इव, तथा ‘विष्टेभिः’ विष्टैः समस्तैः ‘अनीकैः’
तेजोभिः ‘सुमनाः’ शोभनमनस्कस्व’ ‘नः’ अस्मदीयैः ‘एभिः’

६प्र०१अर्ध०६सू०१ऋ०] प्रथमार्धम् । ६१७

एतैः 'अर्कैः' अर्चनीयैः स्तोत्रैः नानाविधैः हविर्लक्ष्यैः अर्चैर्वा
अथवेन्द्रादिदेवैः सह "नः" अस्माकम् 'अर्वाक्' अभिमुखो
भवेति ॥ ३ ॥ [५]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तराध्यायस्य विंशोऽध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २
अग्ने विवस्वदुषसश्चित्रं राधो अमर्त्य ।

२ ३ ३ २ ३
अ दाशुषे जातवेदो वह्वा

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वमद्या देवां उषर्षुधः ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रस्कण्वः । छ० वृहती । दे० अग्निः । अथ द्वितीये
खण्डे—अग्नेविवस्वदिति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र
प्रथमा । हे "अग्ने !" त्वम् 'उषसः' उषोदेवतायाः सकाशात्
'राधः' धनं 'दाशुषे' 'दाशु दाने' कसुः हविर्दत्तवते यजमानाय
'आ वह' आनीय प्रापय । सोऽग्निर्विशिष्यते, 'अमर्त्य' मरण-
रहित ! 'जातवेदः' जातानां वेदितः ! तमेतं शब्दं यास्की
व्याचष्टे, 'जातवेदाः कस्माज्जातानि वेद जातानि वै नं विदु-
र्जातेजाते जाते विद्यत इति वा जातवित्तो वा जातधनो वा
जातविद्यो वा जातप्रज्ञो वा यत्तज्जातः पशूनविन्दतेति तज्जा-
तवेदसो जातवेदस्त्वमिति ब्राह्मणं तस्मात् 'सर्वानृतून् पशवो-
ऽग्निमभिसर्पन्तीति च (निरु० दै० १, १६)', इति । कीदृशं राधः ?
'विवस्वत्' "विशिष्टनिवासोपेतं, "चित्रं" नामाविधम् । किञ्च,

'अथ' अस्मिन् दिने 'उषर्बुधः' उषः काले प्रबुद्धान् 'देवान्' आवह विवस्वत्, विवासर्न विवः तद्युक्तम्, वस निवासे (भा० प०), विपूर्वादन्तर्भावितस्वर्यात् सम्पदादिलक्षणो भावे क्विप् (३, ३, ८४वा०), 'तदस्वास्ति (५, २, ८४)', इति मत्तुप्, "मादु-पधायाः (८, २, ८)" इति षत्वम्, "तसौ मत्वर्थे (१, ४, १८)", इति भत्वेन पदत्वाभावाद्गुत्वाभावः, वृषादित्वात् (६, १, २०३) आद्युदात्तत्वम् । जातवेदाः—जातानि वेत्तीति जातवेदाः "गतिकारकयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च (उ० ४, २२६)", इत्यसुन्, यद्वा वेद इति धननाम (निघ० २, १०, ४), जातं धनं यस्व स जातवेदाः, आमन्वितनिघातः (८, १, १८) । वह्वा—"द्यचोऽतस्तिडः (६, ३, १३५)" इति मुंहितायां दीर्घत्वम् । उषर्बुधः, उषसि बुध्यन्त इत्युषर्बुधः बुध अवगमने (भा० प०) "क्विप् च (३, २, ७६)", इति क्विप्, रोरुत्वाभाव-श्चोन्दसः क्तुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् (६, २, १३८) ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ४ ३

जुष्टो हि दूतो असि हव्य-

१ ३ १ २ ३ १ २ ४ १ २

वाहनोऽग्नेरथीरध्वराणाम् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

सजूरश्विभ्यामुषसा सुवीर्य-

३ १ २ ३ १ २ ३ २

मग्ने धेहि श्रवो बृहत् ॥ * २ * ॥ [६]

अथ द्वितीया ; हे "अग्ने !" त्वं जुष्टत्वादिविशेषणयुक्तो-
ऽसि "जुष्टः" "नित्त्वं मग्ने (६, १, २१०)" इत्याद्युदात्तत्वम्
चेवित इत्यर्थः "असि" सिपि "तासङ्घोर्लोपः (७, ४, ५०)",

इति सलोपः, “हि च (८, १, ३२)”, इति निघातप्रतिषेधः ।
 “दूतः” देवानां विशेषवार्त्ताहरः, अतएव “हृष्यवाहनः”
 “हृष्येऽनन्तःपादम् (३, २, ६६)”, जुष्ट, योरनादेशः (७,
 १, १), जिह्वादाद्युदात्तत्वे (६, १, १८७), ऋदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (६, २, १३८) हविषो वोढा, “अध्वराणां” क्रतूनां
 ‘रथीः’ रथस्थानीयः तथा ऋ मन्वान्तरं ब्राह्मणेनैवं
 व्याख्यातम् ‘स्थीरध्वराणामित्याहैष हि देवरथः’ इति,
 ब्राह्मणान्तरञ्च रथोह वा एष भूतेभ्यो देवेभ्यो हृष्यं
 वहति’ इति तादृशस्त्वम् ‘अश्विभ्यां’ देवाभ्याम् ‘उषसा’
 देवतया च ‘सजूः’ सहितो भूत्वा ‘सुवीर्यं’ शोभनवीर्यो-
 पेतं ‘बृहत्’ प्रभूतं ‘श्रवः’ अन्नम् ‘अस्मे धेहि’ अस्मासु प्रक्षिप
 ॥ २ ॥ [६] .

३ १ २३ १ २२ ० ३ १
 विधुं दद्राणं समने बहूनां

२२ ३ १ २ ३ १
 युवानं सन्तं पलितो जगार ।

३ १ २ ३ १ २ ३
 देवस्य पश्य काव्यं महि-

२७ ३ २ ३ १ २२

त्वाद्या ममार स ह्यः समान ॥ * १ * ॥

ऋ० बृहदुक्थः । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । अथ विधु-
 न्दद्राणमिति ढचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । अनया
 कालात्मक इन्द्रः स्तूयते ‘विधुं’ विधारकं सर्वस्य युद्धादेः
 कर्त्तारं विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः तथा ‘समने’ अननमनः
 प्राणनं सम्यगननोपेते संग्रामे ‘बहूनां’ शत्रूणां ‘दद्राणं’

द्रावकम्, ईदृक्सामर्थोपेतं 'युवानं' संतं पुरुषं 'पलितः'
जरा 'जगार' निगिरतीन्द्राज्ञया । एवमुक्तलक्षणं वक्ष्यमाण-
लक्षणञ्च देवस्य कालात्मकस्येन्द्रस्य 'महित्वा' महत्त्वेनोपेतं
'काव्यं' सामर्थ्यं 'पश्य' पश्यत हे जनाः ! तथा जरसा प्राप्तः
यः 'अद्य' 'ममार' स्त्रियते, 'सः ह्यः' परेद्युः 'संमान' सम्यक्
चेष्टते पुनर्जन्मान्तरे प्रादुर्भवक्रीत्यर्थः तदेवं चत्वारि नामानि
शारीराण्युक्तानि बह्वङ्मन्त्रेषु ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३

शाक्मना शाको अरुणः सुपर्ण

१ १ २ २ ३ १ २ २

आ यो महः शूरः सनादनीडः ।

२ ३ १ २ ३ २ ३ ३

यच्चिकेत सत्यमित्तन्न मोघं

१ २ ३ २ ३ २ ३ ३ १ २ २

वसु स्पार्हसुत जेतोत दाता ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । "शाक्मना" शकैव शाक्म, शाक्मना बलेन
'शाकः' शक्तः शक्तृशक्तौ स्वशक्तैव सर्वं कर्तुं शक्त इत्यर्थः,
न हीन्द्रस्य सहायान्तरापेक्षास्ति इन्द्रत्वादेव, 'अरुणः' अरुण-
वर्णः "सुपर्णः" कश्चित् शोभनपर्णः पक्षी "आ" गच्छतीत्यध्या-
हारः उपसर्गश्रुतेर्योग्यकियाध्याहारात् । 'यः' 'महः' महान्
'शूरः' विक्रान्तः 'सनात्' पुराणः 'अनीडः' नीडस्याकर्ता ।
न हीन्द्रोऽग्निवत् कुत्रचिदपि यज्ञे निकेतनं करोति । एवं
सुपर्णरूपेणेन्द्रमाह स पक्षीन्द्रो 'यत्' 'चिकेत' कर्त्तव्यत्वेन
जानाति तत् 'सत्यम् इत्' सत्यमेव 'न' तु 'मोघं' व्यर्थं
भवति । स 'स्पार्ह' स्पृहणीयं 'वसु' धनं 'जेता' जयति

शत्रुभ्यः सकाशात् । 'उत' अपिच 'दाता' स्तोत्रभ्यः प्रय-
च्छति 'न लोकाव्यय (३, ३, ६८)' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः

॥ २ ॥

१ २० ३ २ ३ १ २०३
ऐभिर्ददे वृष्ण्या पौंस्यानि

२ ३ ३ २ ३ १ २ ३ २
, येभिर्दद्वृष्वहत्याय वञ्ची ।

१ २२ ३ १ २ ३ १
ये कर्मणः क्रियमाणस्य मङ्ग

२ ३ २ ३ १ २ ३ २
ऋतेकर्ममुदजायन्त देवाः ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । इन्द्रः 'एभिः' मरुद्भिः सह 'वृष्ण्या' वृष्ण्यानि
वर्षकाणि 'पौंस्यानि' बलानि 'आ ददे' आदत्ते । 'येभिः' यैः
मरुद्भिः सहितः "वृष्वहत्याय" प्राण्युपकारकवृष्ट्या आवरका-
त्वात् वृष्वः पापम्, तस्य हत्यायै मनुष्याणामुपद्रवशमनायेत्यर्थः ।
तथाच "वञ्ची" वञ्चवान् इन्द्रः "अद्वृत्" वर्षति । 'ये' च
मरुतः 'देवाः' "मङ्गः" महता इन्द्रेण क्रियमाणस्य वृष्टिप्रदान-
लक्षणस्य कर्मणः साहाय्यार्थम् 'ऋतेकर्म' ऋतकर्म वृष्टिप्रदान-
कर्म प्रति "उदजायन्त" उद्भूत्वा जायन्ते । स्वयमेव तैरेभि-
र्ददे इति समन्वयः ॥ ३ ॥ [७]

२ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
अस्ति सोमो अयं सुतः पिबन्त्यस्य मरुतः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २
उत स्वराजो अश्विना ॥ * १ * ॥

ऋ० विन्दुः पूतदक्षः वा । छ० गायत्री । दे० सोमः ।
अथास्तिसोम इति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
'अयं' पुरोवर्त्ती सोमः 'सुतः' मरुदर्थमस्माभिरभिषुतः 'अस्ति'
विद्यते । तस्माद् 'अस्य' अन्वादेशे गणं सुतं सोमं 'स्वराजः'
स्वयं दीप्यमानाः स्वतेजसा नान्यदीयेनेत्यर्थः । तादृशाः 'मरुतः'
“पिबन्ति” । “उत” अपिच 'अश्विना' अश्विनौ च सोमं
पिबतः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
पिबन्ति मित्रो अर्थ्यमा तना पूतस्य वरुणः ।

३ २ ३ १ २
त्रिषधस्यस्य जावतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । न केवलं मरुत एव सोमपातारः किन्तु
एतेऽपि इत्याह, 'मित्रः' सर्वेषां स्वस्वकर्मणि प्रवर्त्तकत्वात्
सांखभूतः यद्वा, यज्ञसम्बन्धिनः एतत्सज्जको देवः, 'अर्थ्यमा'
च, “वरुणः” दुःखादीनां शत्रूणां वा वरिता निवारकः, एत-
न्नामकास्त्रयो देवाः “तना” ततम् उर्णास्तुकेनेति तनं दशा-
पवित्रम् सुपां सुलुक् (३, १, ३६)', इति आलादेशः, तना-
द्युदात्तः, तना “पूतस्य” परिशोधितस्य 'त्रिषधस्यस्य' सह
तिष्ठस्यत्रेति सधस्यं स्थानं, “सधमादस्ययोश्छन्दसि (६, ३,
६६)", इति सहशब्दस्य सधादेशः, द्रोणकलशाधवनीयपूत-
भृदात्मकानि त्रीणि स्थानानि तत्तथोक्तम् तादृशम्, “जावतः”
स्तुत्या जनमवन्तम् इमं सोमं पिबन्ति द्वितीयार्थं षष्ठः (३,
१, ८५) ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ २ ३ १ २
उतो न्वस्य जोषमा इन्द्रः सुतस्य गोमतः ।

१ १ २ २

प्रातर्हीतेव मत्सति ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । “उतो” अपिच “इन्द्रः” “सुतस्य” अभिषु-
तस्य ‘गोमतः’ गर्व्यैर्मिश्रणवतः “अस्य” अन्वादेशः पूर्ववत् ।
दशापर्वित्रेण पृतस्य सोमस्य ‘जोषम्’ पानरूपां सेवां ‘प्रातः’
प्रातः, सवने “नृ” क्षिप्रम् “आ मक्षति” मदि स्तुत्यादिषु (भा०
आ०), आभिमुख्येन स्तौति यद्वा सोममेव कामयते । तत्र
दृष्टान्तः, ‘होता इव’ यथा होता प्रातःसवने देवानभिष्टीति
देवान् स्तौतुं वाभिवाञ्छति तद्वत् ॥ ३ ॥ [८]

२-३ १ २ ३

बर्गमहां असि सूर्य्य

१ २ ३ १ २

बडादित्य महां असि ।

३ १ २ ३ १ २

महस्ते सतो महिमा पनि-

३ १ २ ३ १ २

ष्टम मन्ना देव महां असि ॥ * १ * ॥

ऋ० जमदग्निः । ऋ० वृहती । दे० सूर्य्यः । अथ बर्गमहां
असौति प्रगाथात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “सूर्य्य !”
त्वं ‘महान्’ तेजसा अधिकः ‘असि’ “वट्” सत्यम् नैतन्मिथ्ये-
त्यर्थः । हे “आदित्य !” अदितेः पुत्र ! त्वं ‘महान्’ बलेनाप्य-
धिकः ‘असि’ ‘वट्’ सत्यमेव । हे ‘पनिष्टम !’ अतिशयेन स्तोत्रैः
स्तुय ! यद्वा, अतिशयेन व्यवहारकुशल ! “महः” महतः ‘सतः’
भवतः ‘ते’ तव महत्त्वं ‘महिमा’ स्तोत्रभिः स्तुयत इति शेषः

‘पनिष्टम’ स्तोत्रभिरस्त्राभिः स्तूयत इति वा । हे ‘देव’ ! द्योत-
नादि गुणयुक्त ! सूर्य्य ! त्वं ‘मङ्गा’ महत्त्वेन ‘महान्’ सर्वैः
पूजनीयः ‘असि’ भवसि ॥ १ ॥

१ २ ३ १ ४ ३ १
वट् सूर्य्य अवसा महात्

२ ३ १ २ ३ १ २
असि सत्वा देव महात् असि ।

३ २ ३ १ २ ३ ५ २ २ ३ १
मङ्गा देवानामसूर्य्यः पुरो-

२ ३ २ ३ १ २
हितो विभु ज्योतिरदाभ्यम् ॥ * २ * ॥ [६]

अथ द्वितीया । हे ‘सूर्य्य !’ त्वं “अवसा” अवशेन ‘महान्’
सर्वाधिकः ‘असि’ यद्वा, ‘अवसा’ अन्नेन ‘महान्’ दाता ‘असि’
स्तोत्रभ्यो दातासि ‘वट्’ सत्यम् । हे ‘देव !’ द्योतमान ! सूर्य्य !
त्वं “देवानां” मध्ये ‘मङ्गा’ महत्त्वेन महानधिकः ‘असि’
‘सत्वा’ सत्यमेव । ‘असूर्य्यः’ असुराणां हन्ता चासि । किञ्च,
‘देवानां’ त्वं कामयमानानां स्तोत्राणां वा ‘पुरोहितः’
हितोपदेष्टासि बहुहितकार्य्यसि अथवा ‘पुरोहितः’ पुरतो
निहितोऽसि । किञ्च तव ‘ज्योतिः’ तेजः ‘विभु’ व्याप्तं सर्वतः
‘अदाभ्य’ केनाप्यहिंस्यञ्च ॥ २ ॥ [६]

इति सानवेदार्थप्रकाशे उत्तरायनस्य विंशोऽध्यायस्य

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २
उप नो हरिभिः सुतं याहि मदानां पते ।

१ २ ३ १ २ ३ २
उप नो हरिभिः सुतम् ॥ * १ * ॥

ऋ० सुकचः । छ० गायत्री । दे० सोमः । अथ तृतीये खण्डे—उपनोहरिभिरिति तच्चात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'मदानाम्पते !' मां दान्यनेनेति मदाः सोमाः । 'मदोऽनुपमर्गे (३, ३, ६७)' इति करणे अप् प्रत्ययः । सोमानां स्वामिन् ! इन्द्र ! 'हरिभिः' आ शितेन हरिभिः इत्यादिषु बह्वनामशानां श्रुतेरत्रापि शतसहस्रसङ्ख्याकैः सह 'नः' अस्माकं यच्चे 'सुतम्' अग्निंषुतं सोमम् 'उप याहि' तत्पानार्थं शीघ्रमागच्छ । धुनरूपेण इत्यादिरादरार्था ॥ १ ॥

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३ १ २
द्विता यो वृत्रहन्तमो विद् इन्द्रः शतक्रतुः ।

१ २ ३ १ २ ३ २
उप नो हरिभिः सुतम् ॥ * २ * * ॥

अथ द्वितीया । 'वृत्रहन्तमः' अतिशयेन वृत्रस्य हन्ता 'शतक्रतुः' नानाविधकर्मा 'यः इन्द्रः' 'द्विता' द्विधा 'विदे' वृत्रबधादौ उग्रकर्मा, जगद्रक्षणकाले शान्तकर्मति द्विप्रकारेण विदे सर्वैर्न्यायते विदज्ञाने (अदा०प०), कर्मणि विहितस्य तप्रत्ययस्य 'लोपस्त' आत्मनेपदेषु (७, १, ४१) इति लोपः । स त्वं 'हरिभिः' सह 'सुतं' सोमम् "नः" अस्माकम् 'उप' याहि ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
त्वं हि वृत्रहन्नेषां पाता सोमानामसि ।

१ २ ३ १ २ ३ २

उप नो हरिभिः सुतम् ॥ * ३ * ॥ [१०]

अथ तृतीया । हे 'वृत्रहन् !' वृत्रस्य पापस्य वा हन्तः ! इन्द्र ! 'हि' शब्दो हेत्वर्थं यस्मात् त्वम् 'एषाम्' अस्मदीयानां 'पाता' पानकर्त्ता 'असि' भवसि एषामिति इदंभोऽन्वादेशे 'अशादेशोऽनुदात्तश्च (२, ४, ३३) अतस्त्वमर्श्वैः सह सोमं पातुः सुपयाहि आगच्छ ॥ ३ ॥ [१०]

१ २ ३ २ २ ३ १ २ ३

प्र वो महि महिवृधे भरध्वं .

१ २ ३ १ २ ३ १ २

प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् । :

१ २ ३ १ २ २

विशः पूर्वीः प्र चर चर्षणिप्राः ॥ * १ * ॥

'ऋ० वसिष्ठः । छ० विराट् । दे० इन्द्रः । अथ प्रवोमह इति तृचात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे मदीया जनाः ! 'वः' यूयं 'महे वृधे' महतां धनानां वर्द्धयित्रे अतएव 'महे' महते इन्द्राय 'प्रभरध्वम्' सोमान् प्रणयत । 'प्रचेतसे' प्रकृष्टमतये इन्द्राय सुमतिं सुष्ठु मननीयं स्तीत्रं 'प्र कृणुध्वम्' प्रकुरुत । अथ प्रत्यक्षस्तुतिः हे इन्द्र ! 'चर्षणिप्राः' चर्षणयो मनुष्याः कामैः प्रजानां पूरयिता त्वं 'पूर्वीः' पूरयित्वीः 'विशः' प्रजाः 'प्रचर' अभिगच्छ ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १

उरुव्यचसे महिने सुवृत्ति-

२ २ ३ १ २ ३ १ २

मिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
तस्य व्रतानि० न मिनन्ति धीराः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'उरुव्यचसे' पृथुव्याप्तये 'महिने' महते
यस्मै 'इन्द्राय' 'सुवृत्तिं' शोभनां स्तुतिं 'ब्रह्म' अन्नं हविष्य-
'विप्राः' प्राज्ञाः जनयन्त' जनयन्ति । 'तस्य' इन्द्रस्य 'व्रतानि'
'दक्षिणादीनि, कर्माणि 'धीराः' प्राज्ञाः देवा अपि 'न'
'मिबन्ति' हिंमन्ति ॥ २ ॥

२ ३ २ १ २ ३ २
इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव

३ १ २ ३ १ २
सन्त्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।

१ २ ३ २ ३ १
हर्ष्यश्वाय० वर्हया समापीन् ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । 'सन्त्रा राजानं' सर्वस्य जगत ईश्वरम्,
'अनुत्तमन्युः' 'केनाप्यनुत्तोऽबाधितो मन्युः क्रोधो यस्य सः
त्वमेव, 'इन्द्रं' 'वाणीः' स्तुतयः 'सहध्वै' स्तोतृणां शत्रून्भि-
भवितुं "दधिरे" पुरो दधिरे । अतः हे स्तोतः ! त्वमपि
'हर्ष्यश्वाय' इन्द्राय हर्ष्यश्चमिन्द्रं स्तोतुमित्यर्थः 'आपीन्'
बभूवुन् 'सम् वर्हय' प्रवर्हय ॥ ३ ॥ [११]

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
यदिन्द्रं यावत्स्त्वमेतावद्दहमीशीय ।

३ २ ३ १ २ ३
स्तोतारमिद्विधिषि रदावसो

१ २ ३ १ २
न पापत्वाय रप्सिषम् ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । छ० बृहती । दे० इन्द्रः । अथ यदिन्द्रेति प्रगाथात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'इन्द्र !' 'यत्' यतः 'यावतः' धनस्य ईशिवे 'एतावत्' षष्ठ्या लुक् (७,१,३६) एतावतो धनस्य "अहम्" 'ईशीय' ईश्वरो भवेयम् । हे 'रदावसो !' रदति ददाति वसूनीति रदहसुः ततोऽम् अस्मदीयम् 'स्तोतारम्' 'इत् दधिषे' धनदानेन धारयमेव । किञ्च, 'पापत्वाय' क्षीणत्वाय 'न रंसिषम्' न दद्याम् ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १

शिञ्जेयमिन्द्रमहयते दिवे-

२ ३ १ २ २ ३ १ २

दिवे राय आ कुहचिद्धिदे ।

२७ ३ १ २ ३ २ ३

न हि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं

१ २ १ २ ३ २ ३ २

वस्यो अस्ति पिता च न ॥ * २ * ॥ [१२]

अथ द्वितीया । 'कुहचिद्धिदे' कुत्रचित् विद्यमानः कुहचिद्धित् तस्मै यत्र कापि विद्यमानार्थत्वर्थः । 'महयते' पूजयते जनाय 'दिवे दिवे' प्रतिदिनं 'रायः' धनानि 'शिञ्जेयम्' इत् दद्यामेव 'आ' कारः पादप्ररणः । एवमिन्द्रस्य वाक्यं श्रुत्वा ऋषिर्वदति, हे 'मघवन् !' इन्द्र ! "त्वदन्यत्" अस्माकम् 'आप्यं' बन्धुं 'न हि अस्ति' 'वस्यः' प्रशस्यः 'पिता च न' पालयितां च त्वदन्यो नास्तीत्यर्थः ॥ २ ॥ [१२]

३ १ २ २ ३ २ ३ २

शुधी हवं विपिपानस्याद्रे-

२ ३ २ ३ १ २ ३ २
 बोधा विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

३ २ ८ ३ १ २ ३ २ ३ २
 कृष्णा दुवाङ्मस्यन्तमा सचिमा ॥ * १ * ॥

ऋ० वसिष्ठः । कृ० विराट् । दे० इन्द्रः । अथ शुधीहव-
 मिति तृचात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे इन्द्र ! 'विपि-
 षानस्य' विपीतवतो विपितवतो वा ममाद्रेर्धावणः 'हृह्वम्'
 आह्वानं 'शुधि' शृणु 'आवभ्यो वाचं वदता वंदद्भ्यः', इति हि
 निगमान्तरम् । 'विप्रस्य' प्राज्ञस्य वसिष्ठस्य "अर्चतः" स्तुवतः
 'मनीषा' स्तुतिः, 'बोध' बुध्यस्व च । 'इमा' इमानि क्रियमा-
 णानि 'दुधांसि' परिचरणानि 'अन्तमा' अन्तिकतमानि बुद्धि-
 स्थानि वा 'सचा' सहायभूतः सन् 'कृष्णा' कुरु च ॥१॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
 न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य

१ २ ३ १ २ ३ क २ २ ३ २
 न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।

१ २ ३ १ २
 सदा ते नाम स्वयशो विवक्ति ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! 'तुरस्य' शत्रूणां हिंसकस्य 'ते'
 तव 'गिरः' स्तुतीः "असुर्यस्य" द्वितीयार्थं षष्ठी (३, १, ८५)
 त्वदीयं असुर्यं बलं 'विद्वान्' जानन् अहं 'न अपि मृष्ये' मृषि-
 मार्जनकर्मा (भा० प०) न मार्जयामि न परित्यजामीत्यर्थः ।
 'सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिञ्च 'न' अपि मृष्ये 'मृषेर्मार्जनकर्मत्व-
 मन्यत्रापि दृश्यते । तद्यथा, 'मा नो अग्ने सख्या पित्रापि

प्रमर्षिष्ठा', इति किन्तु हे "स्वयशः!" असाधारणयशः! 'ते' तव 'नाम' स्तोत्रं 'सदा' एव "विवक्ति" ब्रवीमि ॥२॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३
भूरि हि ते सवना मानुषेषु

१ २ ३ १ २ ३ २
भूरि मनीषी हवते त्वामित् ।

२ ३ ३ १ २ ३ १ २
मारि अस्मन् मघवं ज्योक्कः ॥ * ३ * ॥ [१३]

अथ तृतीया । हे 'मघवन्!' 'ते' तव 'सवना' सवनानि सोमाभिषवणानि 'भूरि' भूरीणि 'मानुषेषु' अस्मासु वर्तन्त इति शेषः । 'मनीषी' स्तोता 'त्वामित्' त्वामिव 'भूरि हवते' नितरां स्तौति ह्वयति वा । अतः 'अस्मात्' अस्मत्तः 'आरि' दूरै 'ज्योक्' चिरकालं 'मा कः' आत्मानं मा कार्षीः क्षिप्र-मात्मानमस्मदासन्नं कुर्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ [१३]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य विशाध्यायस्य

तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रो ध्वस्मै पुरोरथमिन्द्राय शूषमर्चत ।

३ १ २ ३ २ २ २ ३ १ २ ३ २
अभीके चिदु लोककृत्सङ्गे समत्सु घृवहा ।

३ १ २ ३ १ २ २
अस्माकं बोधि चोदिता नभन्ता-

१ १ २ १ २ ३ १ २ २

मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * १ * ॥

ऋ० सुदामः । छ० महापंक्तिः । दे० इन्द्रः । अथ चतुर्थे खण्डे—प्रोष्वस्मा इति वृचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “अस्मै” इन्द्राय षष्ठ्यर्थे चतुर्थी अस्येन्द्रस्य ‘पुरः रथं’ रथस्य पुरस्तात् ‘पुद्गोऽव्ययम् (१,४,६७)’ इति गतित्वाद् गतिसमासः (२,१,१८) रथस्य अग्रे वर्त्तमानं “शूषं” बलं “सुप्रोर्चत” हे स्तोतारः ! सुष्ठु प्रपूजयत (“प्र” “उ” इति निपातसमुदायः । प्रो इति ‘ओत् (१,१,१५)’ इति प्रगृह्यसञ्ज्ञा इन्द्रो विशिष्यते ‘समत्सु’ समानं माद्यन्त्यत्रेति समदः संग्रामाः, औणादिकोऽधिकरणै क्तिप् (३,१,७६), “समानस्य छन्दसि (६,३,८४)’ इति स भावः, समत्सु संग्रामेषु “सङ्गे” सङ्गमनीये शत्रुबले “डोऽन्यत्रापि दृश्यते (३,२,४८ वा०)’ गमेर्डः । ‘अभूके चित्’ अभ्यर्णेऽपि निकटं प्राप्तेऽपि “लोककृत्” स्थितिकृत् पालयिता । स्थित्वा च ‘वृत्रहा’ वृत्राणामावरकाणां शत्रूणां हन्ता, एवंविधः स इन्द्रः ‘अस्माकं’ स्तोतृणां ‘चोदिता’ धनानां प्रेरयिता मन् ‘बोधि’ अस्माभिः कृतानि परिचरणाणि बुध्यतां बधेऽश्चान्दसे लुडि ‘दीपजनतुध (३,१,६१)’ इत्यादिना कर्त्तरि च्लिश्चिणादेशः, ‘बहुलञ्छन्दस्यमाङ्-योगेऽपौत्यडभावः । अपिच ‘अन्यकेषां’ कुक्षिता अन्ये अन्यके ‘अव्ययसर्वनाम्नाम् (५,३,७१)’ इति कुक्षिनार्थे प्राक् टेरकच्, तन्मध्यपतितस्तदग्रहणेन गृह्यन्त इति सर्वनामसञ्ज्ञायामामः सुडागमः, अन्यकेषाम् कुक्षितानामन्येषां शत्रूणां “धन्वसु” अधिरोपिता ‘ज्याकाः’ कुक्षिताज्याः ‘नभन्तां’ नश्यन्तु । ज्याशब्दात् कुक्षायां “प्रागिवात् कः (५,३,७०)

नभ हिंसायां क्रियादिकः (आ०), व्यत्ययेन शप् (३, १, ८५) ॥ १ ॥

२७ ३ १२ ३ २ ३ २ २ १ २

त्वप् सिन्धूर्वासृजोऽधराचो अहन्नहिम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अशत्रुरिन्द्र जज्ञिषे विष्वं पुष्यसि वार्य्यम् ।

२ १ १ २ ३ १ २

तं त्वा परि ष्वजामहे नभन्ता-

३ १ २ ३ २७ ३ १ २

मन्यकेषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे इन्द्र ! त्वं 'सिन्धून्' स्यन्दनशीलान् जलपूरान् 'अधराचः' अधरमधोमुखमञ्चतो गन्तृन् "अवासृजः" मेघान्निरगमयः । यतः त्वम् "अहिम्" अन्तरिक्षं गच्छन्तं मेघम् 'अहन्' हतवानसि यद्वा, अहिमन्धकारं सर्वस्य जगतः आवरकं इतमसुरम् 'अहन्' हतवानसि । अतो हे इन्द्र ! त्वम् "अशत्रुः" शत्रुरहितः 'जज्ञिषे' जायसे न सन्ति शत्रवोऽस्येति बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम् (६, २, १७२)' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तादृशं त्वां "परिष्वजामहे" हविर्भिः स्तुतिभिश्चालिङ्गनं कुर्मः वशीकुर्मः षञ्ज परिषङ्गे (भा० आ०), "दशसञ्जष्वञ्जां शपि (६, ४, २५)" इत्यनुनासिकलोपः । सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२७ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

विष्णु विष्वा अरातयोऽर्य्यो नशन्त नो धियः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

अस्तासि शत्रवे बधं यो न इन्द्र जिघात्सति ।

१ २ ३ २ ३ २७ ३ १ २

या ते रातिर्ददिवसु नभन्ता-

३ १ २ ३ २७ ३ १ २

मन्यकीषां ज्याका अधि धन्वसु ॥ * ३ * ॥ [१४]

अथ तृतीया । 'विश्वाः' सर्वाः अरातयः अदार्यः 'अर्यः' अभिगन्त्रः 'नः' अस्माकं शङ्खभूताः प्रजाः 'सु' सुष्ठु 'वि-
नशन्त' विनश्यन्त, हे इन्द्र ! त्वंदर्थं 'धियः' कर्माणि स्तुतयो
वा प्रवर्त्तताम् । हे 'इन्द्र !' 'यः', 'नः' अस्मान् 'जिघांसति'
हन्तुमिच्छति हन्तेः सून 'अज्भनगमां सनि (६, ४, १६)'
इति वा दीर्घं 'अभ्यासाच्च (७, ३, ५५) इति कुत्वम्, तस्मै
"श्रुत्वे" "वधं" हननसाधनमायुधम् 'अस्ता अक्षि' जेसा
भवंसि असुन्नेपणे (दि० प०), ताच्छिलिकस्तान् (६, ४, १६),
'ते' तब "या" "रातिः" धनप्रदानहेतुर्हस्तः रा दाने (अदा०
प०), करणे क्तिन्, (३, ३, ८४), 'मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूर्भौरा
उदात्तः (३, ३, ८६)' इतिक्तिन् उदात्तत्वम् सा रातिः "वसु"
धनं "ददिः" अस्मभ्यं दाता भवतु 'आट्टगमहन (३, २, १७१)'
इति ददतेः कि प्रत्ययः, "न लोकाव्ययः (२, ३, ६८)" इति
वसुशब्दात् षष्ठ्यभावः । सिद्धमन्यत् ॥ ३ ॥ [१४]

३ २७

३ १ २ ३ १

२२ ३ १ २

रेवां इद्रेवत स्तोता स्यात्वावतो मघोनः ।

१ २

३०१२०

प्रेदु हरिवः सुतस्य ॥ * १ * ॥

ऋ० मेधातिथिः प्रियमेधाः वा । छ० गायत्री । दे०
इन्द्रः । अथ रेवां इद्रेवत इति तृचामकं द्वितीयं सूक्तम्,
तत्र प्रथमा । हे "हरिवः" हरिवन् ! "मतुषसोः

(८, ३, १) नकारस्योत्वं हरिनामकाश्ववन्निन्द्र ! “रेवतः” रयि-
मतः बहुधनोपेतस्य तव “स्तोता” रेवान् स्यात् रयिमान्
भवेत् “इत्” शब्दोऽवधारणे । रयिमान् भवेदेव न तु
दारिद्र्यं प्राप्नोति । उक्तमेवार्थं कैमुतिकन्यायेन द्रढयति
‘त्वावतः’ तत्सदृशस्य “युष्मदस्मद्भ्यां कृन्दमि मादृश उप-
सङ्गानम् (५, १, ६१ वा०)” इति मतुप् ‘मघोनः’ मघवतः
धनाढ्यस्य ‘सुतस्य’ षु प्रसवैश्वर्ययोः (भ्वा० प०) स्तोतव्यस्य
‘पेश्वर्योपेतस्य अन्यस्यापि स्तोता प्रिदुः’ “स्यात्”, इत्यनुष-
ज्यते प्रस्थात् प्रभवेदेव न तु निहीयते किमु वक्तव्यं तव स्तोता
धनवान् भवेदेवेति ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २ २ २
उक्तं च न शस्यमानं नागो रयिरा चिकेत ।
१ २ ३ २ ३ १ २
न गायत्रं गीयमानम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । गायते गौः ‘अगोः’ अस्तोतुः ‘रयिः’,
“शस्यमानं” होत्रा पठ्यमानम् ‘उक्तं च’ निशस्त्रमपि “आ
चिकेत” अभिजानाति कित ज्ञाने (भ्वा० प०) छान्दसो-लिट् ।
(३, २, १०५) । नेति सम्प्रत्यर्थे ‘न’ सम्प्रति प्रस्तोत्रादिभिः
‘गीयमानं’ ‘गायत्रं’ गातव्यं साम यद्वा, गायत्राख्यमपि
आचिकेतेत्येव । अतः कारणाद् वयमपि तमिन्द्रं स्तुम इत्यर्थः
॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३ १ २
मा न इन्द्र पीयत्व्ये मा शर्द्धते परा दाः ।

१ २ ३ १ २
शिञ्जा शचीवः शचीभिः ॥ * ३ * ॥ [१५]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! त्वं 'पीयत्रवे' पीयतिर्बधकर्मा
(निरु० ४, २५) बधशीलाय हिंसाकारिणे शत्रवे 'नः' अस्मान्
'मा परादाः' मा परित्याक्षीः, "मा" च 'शर्हते' अभिभवित्वे
अस्मान् मा परादाः शृधु प्रहसने (भा० आ०), इति धातुः ।
अपितु 'शचौवः' शक्तिवन्निन्द्र ! 'शचौभिः' आत्मीयैः कर्मभिः
'शिक्ष' अस्माननुश्राधि यद्वा, शिक्षतिर्दानकर्मा (३, २०, ८),
अभीष्टं धनमुत्सृज्य देहि, यद्वा, शत्रून् जेतुं शिक्ष शत्रून्
कर्तुमिच्छ, शकेः सन्नन्तस्य "सनि मीमा (७, ४, ५४), इति
इसादेशः, अभ्यासलोपे च कृते लोटि रूपमंतत् ॥ ३ ॥ [१५]

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

एन्द्र यथाहि हरिभिरुप कण्वस्य सुष्टुतिम् ।

दिवो अमुष्य शासतो

दिवं यय दिवावसो ॥ * १ * ॥

ऋ० तिरथीः । क० अनुष्टुप् । ट० इन्द्रः । अथेन्द्रयाहि-
हरिभिरिति तृचात्मकं तृतीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'इन्द्र !'
'कण्वस्य' सुष्टुतिं' शोभनां स्तुतिं 'हरिभिः' अश्वैः 'उप याहि'
आगच्छ । 'दिवः' दुल्लोकं द्वितीयार्थे पठो (३, १, ८५) 'अमुष्य'
अमुषिन्निन्द्रे 'शांसतः' शान्तिं सति विभक्तिव्यत्ययः (३, १,
८५) तत्र वयं सुखमास्महे । हे 'दिवावसो' । दौमहविष्केन्द्र !
'दिवं' स्वर्गं 'यय' यूयं गच्छत बहुवचनं पूजार्थम् । यद्वा, हे
'दिवावसो !' दिवो दुनामकमसुं लोकं 'शांसतः' शासनं
कुर्वन्तः यूयं 'दिवं' स्वर्गं 'यय' गच्छते ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अत्रा वि नेमिरेषामुरां न धूनुते वृकः ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३
दिवो अमुष्य शासतो

१ २ ३ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'अत्र' अस्मिन् यज्ञे 'एषाम्' अभिषव-
याव्णां 'नेमिः' सोमलतां 'वि धूनुते' विशेषेण कम्पयति ।
तत्र दृष्टान्तः, 'उरां' मेषीं "वृकः न" वृक इत्य यथा वृकः
तद्वत् सिद्धमन्यत् ॥ २ ॥

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २

आ त्वा ग्रादा वदन्निह सोमी घोषेण वक्षतु ।

३ २ ३ २ ३ १ २ ३
दिवो अमुष्य शासतो

१ २ ३ १ २
दिवं यय दिवावसो ॥ * ३ * ॥ [१६]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! 'त्वा' त्वाम् 'इह' यज्ञे 'आवा'
सोमाभिषवपाधाणः 'सोमी' सोमवान् 'वदन्' शब्दं कुर्वन्
'घोषेण' ध्वनिना सह 'आ वक्षतु' त्वां प्रापयतु ॥ ३ ॥ [१६]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

पवस्व सोम मन्दयन्निन्द्राय मधुमत्तमः ॥ * १ * ॥

'ऋ० जमदग्निः । छ० नित्यद्विपदा गायत्री । दे० वितानः
पुषाः वा । अथ पवस्वसोममन्दयन्निति दृष्टात्मकं द्वैपदं चतुर्थं
सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे 'सोम !' 'मधुमत्तमः' अतिशुभेन

मधुररसवान् त्वं मन्दयन् मादयिता भवन् 'इन्द्राय' 'क्रिया-
ग्रहणं कर्तव्यम् (१, ४, ३२ वा०)', इतीन्द्रस्य सम्प्रदानसञ्ज्ञा
इन्द्रं मोदमानः सन् "पवस्व" इन्द्रार्थमागच्छ ॥ १ ॥

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

ते सुतासो विपश्चितः शुक्रा वायुमसृक्षत ॥ *२* ॥

अथ द्वितीया । "विपश्चितः" मेधाविनः 'सुतासः' अभि-
षुताः 'शुक्राः' ऋक्वर्णाः अभिषवेण निर्मलत्वात् द्वीप्यमाना
इत्यर्थः । 'ते' सोमाः 'वायु' शब्दम् 'असृक्षत' असृजन् अकार्षुः
अथवा वायुमेव सोमपानार्थमसृजन् सोमेषु सुंतेषु ससु वायु-
स्तत्पानार्थमागच्छति खलु ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

असृग्रं देववीतये वाजयन्तो रथा इव ॥ *३* ॥ [१७]

अथ तृतीया । एते अभिषुताः सोमाः 'वाजयन्तः' यज-
मानानामन्नमिच्छन्तः सन्तः 'देववीतये' देवानां पानुय
'असृग्रन्' विसृज्यन्ते ऋत्विग्भिः प्रदीयन्ते । तत्र दृष्टान्तः,
'रथा इव वाजयन्तः' शत्रोर्धनानि बलानि वा स्वामिन
इच्छन्तो रथा 'देववीतये' देवानां ममनाय यथा विसृज्यन्ते
तद्वत् ॥ ३ ॥ [१७]

इति सामवेदार्यप्रकाशे उत्तरायणस्य विंशोऽध्यायस्य

अतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

२ १ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसोः सूनुं ।

२ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २

सहसो जातवेदसं विप्रं न जातवेदसम् ।

३ १ २ ३ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
 य ऊर्ध्व्या स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १
 घृतस्य विभ्राष्टिमनु शुक्र-

२ ३ १ २ ३ १ २
 शोचिष आजुह्वानस्य सर्पिषः ॥ * १ * ॥

ऋ० परुच्छेपः । छ० अत्यष्टिः । दे० अग्निः । अथ पञ्चमि
 खण्डे, अग्निं होतारमिति त्वचात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 'अग्नि' सर्वासां देवसेनानामग्रण्यं 'यज्ञेष्वथं नीयमानं
 वा "होतारं" अस्मद्युगं प्रति देवानामाह्वतारं यद्वा, होम-
 निष्पादकं होतारं आह्वतारं 'जुहोतेर्हीतित्यौर्णवाभः (निरु०
 दे० १, १५)', इति यास्कः । 'अग्निमद्यहोतारमहृणीत', इति
 श्रुतेः । 'अग्निमद्य आवह', इति च, अग्नेराह्वात्त्वं प्रसिद्धम् ।
 'अग्निं होतारं मन्ये', इत्येवं प्रतिविशेषणं मन्ये इति सम्बन्धः ।
 यद्वा, यागनिष्पत्तेरेवोपलक्षितत्वात् एतदेव विधेयविशेषणम्,
 इतराणि वक्ष्यमाणविशेषणानि स्तुतिपराणि, 'दास्वन्तम्'
 अतिशयेन दानवन्तश्च, "वसोः" वसं निवासहेतुः, "महसः
 सूनु" बलस्य पुत्रमग्निम् मन्थनकाले बलेन मथ्यमान उत्प-
 द्यते इति पुत्रत्वमुपचर्यते "जातवेदसं" जातानां वेदितारं
 जातपन्नं जातधनं वा जातवेदःशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः ।
 अग्नं जातवेदस्त्वं दृष्टान्तः, 'विप्रं न' जातविद्यं मेधाविनं
 ब्राह्मणमिव, तं यथा बहु मन्यते तथा त्वामपि स्तौमीत्यर्थः ।
 उक्तगुणविशिष्टो 'यो देवः' 'स्वध्वरः' शोभनयज्ञवान् यज्ञं
 सम्यग् निर्वहन् 'ऊर्ध्व्या' उन्नतया उत्कृष्टया 'देवाच्या'
 देवान् पूजयन्त्या देवान् प्रत्युक्तया वा "कृपा" कृपया सामर्थ्य-

लक्षणया 'देवान् प्रत्यक्तया कृपया', इति (गिर० नै० ६, ८)
यास्कः । तेभ्यो हविर्वहनबुद्ध्या युक्तः सन् 'शुक्रप्रचिषः' दीप्त-
तेजस्कस्य 'आजुह्वानस्य' आ समन्तात् ह्यमानस्य 'सर्पिषः'
सरणशीलस्य 'घृतस्य' विलेपनेन दीप्तस्याज्यस्य 'विभ्राष्टिं'
विशेषेण भ्राजम् 'अनु' स्वयमपि तत् आज्यं 'पष्टि' काम-
यते स्वीकरोतीति शेषः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
यजिष्ठं त्वा यजमाना हुवेम ज्येष्ठमङ्गि-

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
रसां विप्रं मन्मभिर्विप्रेभिः शुक्र मन्मभिः ।

६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
परिज्मानमिव द्यां होतारं चर्षणीनाम् ।

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
शोचिष्केशं वृषणं यमिमा

३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८
विशः प्रावन्तु जूतये विशः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'विप्र !' मेधाविन् ! 'शुक्र' दीप्तज्वा-
लान्ने ! 'यजिष्ठम्' अतिशयेन यदृष्टतमं 'त्वा' त्वां 'यजमानाः'
वयं 'हुवेम' आह्वयामः यतो वयं यजमाना अतस्त्वां यजिष्ठ-
माह्वयाम इत्यभिप्रायः । कौटुशं त्वाम् ? 'अङ्गिरसां' अङ्गिरो
गोत्रोत्पन्नानां मध्ये. "ज्येष्ठम्" अतिशयेन प्रशस्यं यद्वा, अङ्गि-
रसामङ्गारारणां मध्ये ज्येष्ठं ज्वालामयुक्तत्वात् । 'अङ्गिरा अङ्गाराः'
(निरु० न० ३, १७) इति यास्कः । 'येऽङ्गारा आसं-
स्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' इति श्रुतम् । केन साधनेन इत्युच्यते
'मन्मभिः' मननसाधनेः "विप्रेभिः" विप्रेः विशेषेण प्रीणयि-

हभिः “मन्मभिः” मन्त्रैः यद्वा, विप्रेभिः मेधाविभिर्ऋत्वि-
ग्भिर्मन्मभिर्मन्त्रैश्च सहिता वयमिति सम्बन्धः । अथाह्वानान-
न्तरं ‘परिज्मानं’ परितो गच्छन्तं “द्याम् इव” सूर्यमिव
‘होतारं’ देवानामाह्वतारम् । केषामर्थे ? ‘चर्षणीनां’ मनु-
ष्याणां यजमानानाम् अर्थे यद्वा ‘चर्षणीनां’ पूर्वं मनुष्याणामिव
सत्यं पश्चादयागादिसाधनेन देवत्वमापन्नानां देवानामाह्वतारं
तथा ‘शीचिष्केशं’ केशवदत्यन्तज्वालोपितं, “वृषपां” कामानां
परितारम्, एवं रूपं त्वां ‘विशः’ त्वामिव निविशमीनाः
इमा ‘विशः’ प्रजाः ‘जूतये’ स्वर्गाद्यभिमतफलप्राप्तये ‘प्र अबन्तु’
प्रकर्षेण प्रीणयन्तु । तादृशं त्वां हुवेमिति सम्बन्धः ॥ २ ॥

२४ २२ ३१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३

स हि पुरु चिदोजसा विरुक्कता दीद्यानो

१२ ३१ २३१ २२ ३२

भूतिं द्रुहन्तरः परशुर्न द्रुहन्तरः ।

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

वीडु चिदस्य समृतौ श्रुवहनेव यत्स्थिरम् ।

३ १ २ ३ १ २
निष्पहमागो यमते नायते

३ २५ १ २

धन्वासहा नायते ॥ * ३ * ॥ [१८]

इति नवमप्रपाठकस्य प्रथमाहुम् ।

अथ तृतीया । ‘स हि’ स एव पूर्वं स्तुत एवाग्निः ‘विरु-
क्कता’ विशेषेण रीचनवता ‘ओजसा’ ज्वालारूपेण बलेन
‘पुरुचित्’ अत्यधिकमेव ‘दीद्यानः’ दीप्यमानः ‘द्रुहन्तरः’

द्रोग्धृणां तरितां निस्तारयिता भवति अस्मासु द्रोहं कुर्वतां
 शत्रूणां हिंसको भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः 'दृहन्तरः'
 द्रोग्धृणां ह्येदनाय प्रयुक्तः "परशुः न" परशुरिव हिनस्ति
 तथायमपि किञ्च, यस्याग्नेः "समृती" सङ्गतौ संयोगे 'वीडु-
 चित्' दृढमपि पाषाणादिकं 'श्रुवद्' गच्छेत् शीर्येत । तथा
 'यत् स्थिरं' यच्च पर्वतादि स्थिरमविचलितं तदपि श्रुवत् ।
 तत्र दृष्टान्तः 'वनेव' उदकमिव, उदकं यथाग्निसंयोगे
 श्रुयति तथेत्यर्थः अत्यन्तदृढं स्थिरमपि हिनस्ति अस्मद्द्रो-
 ग्धारं शत्रुं हिनस्तीति किम् वक्तव्यमित्यभिप्रायः । किञ्चाय-
 मग्निः 'निःपंहमाणः' शत्रुन् निःशेषेणाभिभवन् 'यमते' उप-
 रमते शत्रुषु मध्येः क्रीडति तानेव नाशयति । तथा कुर्वन्
 'न अयते' न गच्छति शत्रोः सकाशात् पलायते । तत्र
 दृष्टान्तः 'धन्वसहा न अयते' धनुषा शत्रुनभिभवतीति धन्व-
 सहाः धानुष्कः सहतैरसुन्, क्कान्दसोऽन्त्यलोपः स यथा शूरो-
 रभिमुखं विध्यति न पलायते तद्वदित्यर्थः यद्वा, दृढधनुर्वहनं-
 च्चमो धन्वसहाः, अस्मिन् पक्षे पचाद्यच् (३, १, १३४), 'सुपां
 सुलुक् (७, २, ३८), इत्याकारः दृढधन्वा सन् न अयते न
 चलति ॥ ३ ॥ [१८]

नवमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धम् ।

२ ३ २३ २३ २३ १ २
 अग्ने तव श्रवो वयो महि

१ १ २

भ्राजन्ते अर्चयो विभावसो ।

१२ ३ १२३ १२

बृहन्नानो श्वसा वाज-

३ २ १२ ३१

मुक्थ्याः दधासि दाशुषे कवे ॥ * १ * ॥

ऋ० अग्निः । छ० विस्तारपंक्तिः । दे० अग्निः । अथ
 'अग्नेतवश्रव इति षट्चात्मकं द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा ।
 हे "अग्ने !" 'तव' 'वयः' अन्नं 'श्रवः' श्रवणीयं प्रशस्यं हवि-
 रात्मकस्य तस्य मन्त्रसंस्कृतत्वेन प्रशस्तत्वात् अन्नेषु तवैवान्नं
 श्रेष्ठमित्यर्थः । हे 'विभावसो !' विशिष्टः दीप्तिर्विभा सैव वसुः
 धनं यस्य तादृशाग्ने ! 'अर्चयः' दीप्तयः 'महि' महत् बहुलं
 'भ्राजन्त' दीप्यन्ते भ्राजृ दीप्तौ, अनुदात्तो भौवादिक् ।
 हे 'बृहन्नानो !' प्रौढदीप्ते ! 'कवे' क्रान्तदर्शिनन्ने ! एवमन्ना-
 नुभावस्त्वं 'श्वसा' बलेनोपेतम् 'उक्थ्यम्' प्रशस्यं यद्वा,
 उक्थो यन्नस्तद्योग्यं 'वाजम्' अन्नं 'दाशुषे' हवीषि दत्त-
 वते यजमानाय 'दधासि' प्रयच्छसि ॥ १ ॥

३ १२ ३१२३

पावकवर्चाः शुक्रवर्चा

१२ ३ १२ ३ १२

अनूनवर्चा उदियर्षि भानुना ।

३२ ३१२ ३२३१२

पुत्रो मातरा विचरन्मुपा-

३२ ३ १२ ३२

वसि पृणच्चि रोदसौ उभे ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । छ० विस्तारपंक्तिः । 'पावकवर्चाः' शोधक-

सम्बधति सन्धक् जुहति यजमानाः यद्वा, भूरिवर्षस इत्या-
दिकं कर्त्तृविशेषणम्, तदानीं चित्रोतय इत्यस्य विचित्ररक्षा
इति योज्यम् ॥ ३ ॥

२ १ १ २ १
इरज्यन्नग्ने प्रथयस्व जन्तु-

२ ३, १ २२
भिरस्मो रायो अमर्त्य ।

१ २ २ २ ३ १ २ १ १ २
स दर्शतस्य वपुषो वि राजसि

२, १ २ ३ १ २२
पृथञ्चि दर्शतं क्रतुम् ॥ * ४ * १॥

अथ चतुर्थी । छ० सतोवृहती । हे 'अग्ने !' 'जन्तुभिः'
जातैः शत्रुभिः सह 'इरज्यन्' ईर्ष्यन् स्पृष्टान् कुर्वन् ईर् ईर्ष्यायां
कण्ठादिः । यद्वा, ईरज्यतिरैश्वर्यकर्मा (निघ० २, २१, १),
जन्तुभिर्जायमानैरात्मोयैस्तेजोभिरिरज्यन् ईश्वरो भवन् । हे
'अमर्त्य !' मरणरहिताग्ने ! 'अस्मो' अस्माकं 'सुपां सुलुक् (७, १,
३६)', इति षष्ठ्याः शि-आदेशः "रायः" धनानि 'प्रथयस्व' विस्तार-
य रै-शब्दाच्छसः स्थाने व्यत्ययेन जस्, शसो वा व्यत्ययेन
"उडिदम् (६, १, १७१)", इत्यादिना विभक्त्युदात्तत्वं न
क्रियते स त्वं "दर्शतस्य" दर्शनीयस्य च 'वपुषः' तेजोमयस्य
शरीरस्य 'वि राजसि' वा तृतीयार्थे षष्ठी (३, १, ८५) ईदृशेन
शरीरेषु विशेषेण दीप्यसे यद्वा, राजतिरैश्वर्यकर्मा (निघ०
२, २१, ४), वपुरिति च रूपनाम (निघ० ३, ७, ४), दर्श-
नीयेन रूपेण विराजसि विशेषेण ईशिषे । अतएव 'दर्शतं'

दर्शनीयं “क्रतु” कर्म “पृथञ्चि” अस्माभिः सह सम्यर्चयसि
फलेन वा संयोजयसि ॥ ४ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
इष्कर्त्तारमध्वरस्य प्रचे-

३ १ २ ३ १ २ ३ २
तसं क्षयन्तु राधसो महः ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३
रातिं वामस्य सुभगां मही-

३ १ २ ३ २ ३ २
सिषं दधासि सानसिं रयिम् ॥ * ५ * ॥

अथ पञ्चमी । छ० सतोहृहती । “इष्कर्त्तारं” निष्कर्त्तारं
हान्दसो वर्णलोपः (३, १, ८५) । ‘अध्वरस्य’ यज्ञस्य निष्कर्त्तारं
संस्कर्त्तारं, ‘प्रचेतसं’ प्रकष्टज्ञानं, ‘महः’ महतः ‘राधसः’ धनस्य
क्षयन्तम् ईश्वरम् क्षयतिरैश्वर्यकर्मा (निघ० २, २१, ३) ‘वामस्य’
वननीयस्य धनस्य ‘रातिं’ दातारं रातेः कर्त्तरि क्तिन् (३, ३, ६८)
ईदृशं त्वां स्तुम इति शेषः । स त्वं ‘सुभगां’ सौभाग्योपेतां
‘महीं’ महतीम् ‘ईषम्’ अन्नं “सानसिं” सन्नत्तरूपम् ‘रयिं’
धनं च ‘दधासि’ स्तोत्रभ्यो ददासि ॥ ५ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २
ऋतावानं महिषं विश्वदर्शत-

३ २ ३ १ २ ३ १ २ २
मग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जनाः ।

१ २ ३ १ २
श्रुत्कर्णां सप्रथस्तमं त्वा

३ २७ ३ १ २ ३ २

गिरा दैव्यं मानुषा युगा ॥ * ६ * ॥ [१]

छ० उपरिष्ठाज्जोतिः । अथ षष्ठी । 'ऋतावानं' सत्यवानं सत्यवन्तं यज्ञवन्तं 'छन्दसि वनिषी (५, २, १२२ वा०)', इति मत्वर्थीयो वनिप् । 'महिषं' महान्तं पूज्यं वा 'विश्व-दर्शनं' विश्वैः सर्वैर्दर्शनीयं यद्वा, विश्वं दर्शनं यस्य "बहुव्रीहौ विश्वं सञ्ज्ञायाम् (६, २, ११६)" इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ईदृशम् 'अग्नि' 'सुम्नाय' सुखाय सुखार्थं 'जनाः' ऋत्विग्य-जमानरूपाः 'पुरो दधिरै' पुरो दधते-सर्वकर्मभ्यः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आहवनीयरूपेण धारयन्ति । परोऽर्ध्वैः प्रत्यक्ष-कृतः । अपिच हे अग्ने ! 'श्रुत्कर्ण' श्रुत् स्तुतीः सम्यक् श्रुत्तुन् कर्णः श्रोत्रेन्द्रियं यस्य तादृशं, "सप्रथस्तमम्" अतिशयेन प्रख्यातं यद्वा, सर्वतो विस्तार्यमाणं "दैव्यं" देवानां हविर्वी-ट्वेन सम्बन्धिनम् ईदृशं 'त्वा' त्वाम् 'मानुषा' मानुषाणि मनोरपत्यानि 'युगा' 'युगानि' युगलानि पत्नीयजमानरूपाणि 'गिरा' स्तुत्या स्तुवन्तीति शेषः ॥ ६ ॥ [१८] (१)

इति सामवेदाद्यं प्रकाशं उत्तरायणस्य विश्वामित्रायणस्य

पञ्चमः खण्डः ॥५॥

१ २२ ३ २ ३ १ २ ३ १

प्र सो अग्ने तवोतिभिः सुवी

२ ३ १ २

राभिस्तरति वाजकर्मभिः ।

२ ३ २ ३ १ २ २

यस्य त्वं सस्यमाविथ ॥ * १ * ॥

ऋ० सोमरिः । छ० ककुप् । दे० अग्निः । अथे वृष्टे वृष्टे
 प्रसो अग्ने इति प्रगाथात्मकं प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे
 “अग्ने !” ‘तव’ ‘ऊतिभिः’ ‘सः’ यजमानः ‘प्र तरति’ प्रवर्धते
 ऊतयो विशिष्यन्ते, ‘सुवीराभिः’ शोभनाः वीराः पुत्रादयो
 यासु तास्तुथोक्ताभिः, ‘वाजकर्मभिः’ वाजानामन्तानां बलानां
 वा कर्म करणं यस्म तादृशीभिः, हे अग्ने ! ‘त्व’ ‘यस्य’
 ‘यजमानस्य’ ‘सख्यं’ सखित्वं मित्रत्वम् ‘आविथ’ प्राप्नोषि
 स तरतीत्यन्वयः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 तव द्रष्टो नीलवान्वाश

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 ऋत्विय इन्धानः सिष्णावा ददे ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 त्वं महीनामुषसामसि

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२
 प्रियः क्षपो वस्तुषु राजसि ॥ * २ * ॥ [२]

अथ द्वितीया । हे “सिष्णो !” सिषिः सूचनार्थः सोमे-
 नासिष्यमानाग्ने ! ‘द्रष्टः’ द्रवणशीलः, ‘नीलवान्’ शकटनीडे-
 ऽवस्त्रानात् तद्धान्, “जाशः” कान्तः शब्दायमानो वा,
 ‘ऋत्वियः’ ऋतौ ऋषत्तादिकालविशेषे भवः, ‘इन्धानः’ सन्दी-
 पयन्, एवभूतस्तव सोमः “आ ददे” तुभ्यं होमायाध्वर्युणा
 आदीयते । अपिच त्वं ‘महीनां’ महतीनाम् ‘उषसां’ ‘प्रियः’
 मित्रभूतः “असि” उषसि हि अग्नयो होमाय प्रज्वाल्यन्ते ।
 तथा “क्षपः” क्षपाया रात्रेः सम्बन्धिषु ‘वस्तुषु’ आच्छादकेषु

तमस्युत्सङ्गं त्वं 'राजसि प्रकाशसे यद्वा, रात्रिसम्बन्धीनि
वस्तूनि पदार्थजातानि त्वं प्रकाशयसि ॥ २ ॥ [२०] (२)

१ २२ ३ १२ १ २३
तमोषधीर्दधिरे गर्भमृत्वियं

१ २२ ३ १ २ ३ १२
तमापो अग्निं जनयन्त मातरः ।

१ २२३ २ ३ १२ ३ २३
तमित्समानं वनिनश्च वीरुधो-

१ २ ३ १२ ३ १२
ऽन्तर्वतीश्च सुवते च विष्वहा ॥ * १ * ॥ [३]

ऋ० अरुणः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ तमोषधी-
र्दधिरे इति एकञ्च द्वितीयं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । “मृत्वियम्”
चैतो प्राप्तं ‘गर्भं’ गर्भभूतं “तं” प्रकृतम् “अग्निम्” ‘ओषधीः’
‘ओषध्यः’ ‘दधिरे’ धारयन्ति । “तम्” एव अग्निं “मातरः”
धारकत्वेन मातृस्थानीयाः ‘आपः’ च ‘जनयन्त’ जनयन्ति ।
किञ्च, “वनिनः” वनस्पतयः “च” ‘समानं’ गर्भभावेन प्रवे-
शात् स्वतुल्यम् ‘तमित्’ तमेवाग्निं जनयन्ति, किञ्च तम-
वाग्निम् ‘अन्तर्वतीः’ गर्भवत्यः ‘वीरुधः’ ओषधयश्च ‘विष्वहा’
सर्वहा ‘सुवते’ जनयन्ति ॥ १ ॥ [२१] (३)

३ १ २२ ३ २, ३ १ २२
अग्निरिन्द्राय पवते दिवि शुक्रो वि राजति ।

१ २ ३ १ २
महिषीव वि जायते ॥ * १ * ॥ [४]

ऋ० अग्निः प्रजापतिः वा । छ० गायत्री । दे०

इन्द्रः । अग्निरिन्द्रायेति एकर्चं तृतीयं सूक्तम्, सा ऋगेषा ।
 'अग्निः' यज्ञेषु प्रथमं प्रणेता अग्निः 'इन्द्राय' इन्द्रार्थं 'पवते'
 अस्माभिर्दत्तेन चर्वन्नेन पुरोडाशेन देवानामधिकः चरति ।
 अग्निः 'शक्रः' दौसः सन् 'दिवि' स्वर्गे 'विराजति' विशेषेण
 प्रकाशयति यद्वा, "दिवि" अन्तरिक्षादिलोकेषु स्थितेषु देवेषु
 मध्येषु 'शक्रः' दौसः सन् "विराजति" । तत्र दृष्टान्तः, 'महि-
 षौव' यथा० मंहिषी तृणादिना विविधानि पयोष्टतादीनि
 जनयति तथा 'वि जायते' देवानामुपभोगार्थं विविधानानि
 जनयति ॥ १ ॥ [२२] (४)

१ २ २ २ १ २ २
 - यो जागार तमृचः कामयन्ते

२ २ २ २ २ १ २
 यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

२ २ २ २ २ १ २ २ ३
 यो जागार तमयत् सोम आह

२ २ १ २ ३ १ २
 तवाहमस्मि सख्ये न्येकाः ॥ * १ * ॥ [५]

ऋ० अवत्सारः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथ योजा-
 गारति एकर्चं चतुर्थं सूक्तम्, सा ऋगेषा । "यः" देवः
 'जागार' सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते 'तम्' 'ऋचः'
 सर्वशस्त्रात्मिकाः 'कामयन्ते' । 'यः' 'जागार' 'त्वम् उ' तमेव
 'सामानि' स्तोत्ररूपाणि 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति । "यः" 'जागार'
 'तम्' 'अयम्' अभिषुतः 'सोमः' "आह" वक्ति स्वीकुर्वति ।
 हे अग्ने ! तादृशस्य 'तव' 'सख्ये' समानस्थाने हितकारणे
 'न्येकाः' नियतस्थानं: 'अहम्' 'अस्मि' भवामि ॥१॥ [२३] (५)

१ १ १ १ १ २ २
अग्निर्जागार तमृचः कामयन्ते

१ २ १ २ १ १ १
ऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

१ १ २ १ २ १ २ २
अग्निर्जागार तमवत्सोम

१ १ १ १ २ १ १ २
आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ * १ * ॥ [६]

ऋ० अवत्सारः । छ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथाग्निर्जा-
गारेत्येकैर्ष्वं पञ्चमं सूक्तम्, सा ऋगीषा । सा निगदध्याख्याता
८८८ष्टं (२३) ॥ १ ॥ [२४] (६)

१ २ १ १ २ १ २ १ २ १ १ २
नमः सखिभ्यः पूर्वसद्ग्री नमः साकन्निषेभ्यः ।

१ १ २ १ १ २
युञ्जे वाचं शतपदीम् ॥ * १ * ॥

ऋ० सृगः । छ० गायत्री । दे० अग्निः । अथ नमःसखिभ्य
इति षट्चात्मकं षष्ठं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । 'पूर्वसद्ग्रीः' ये यज्ञे
प्रारम्भात् पूर्वं सीदन्ति तिष्ठन्तीति पूर्वसदनं तेभ्यः 'सखिभ्यः'
समानस्थानेभ्यः सखिवन्निषभूतेभ्यो देवेभ्यो 'नमः' वयं
नमस्कारं कुर्मः । किञ्च, 'साकन्निषेभ्यः' यस्मिन् यज्ञे सङ्घ
निषण्णस्तेभ्यः 'नमः' । किञ्च 'शतपदीम्' अस्मभ्यं फलप्रदानाय
अपरिमितमार्गां 'वाचं' स्तुतिरूपाम् ऋचं 'युञ्जे' योजयामि
॥ १ ॥

१ १ १ २ १ १ २ १ २ १ १ २
युञ्जे वाचं शतपदीं गाये सङ्घसवर्तनि ।

१ ४ २११ १२

गायत्रं त्रैष्टुभं जगत् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'शतपदीम्' अपरिमितसङ्ग्रहकमार्गां 'वाचं' स्तोत्रं "युञ्जे" तेभ्यः प्रकृतेभ्यो वक्ष्यमाणेभ्योऽहं योजये 'गायत्रं' गायत्राख्यं 'त्रैष्टुभं' त्रैष्टुभाख्यञ्च 'जगत्' जागतश्च सामरूपां तामृचं साम वा स्रहसवर्त्तनि' अपरिमितमार्गं यथा भवति तंथा "गाये" अहं गानं करोमि ॥ २ ॥

१ १ २२३ २३ १ २ ३२ ३ ४२

गायत्रं त्रैष्टुभं जमद्विष्ट्वा रूपाणि सम्भृता ।

११ २२ ३२

देवा ओकांसि चक्रिरे ॥ * ३ * ॥ [७]

अथ तृतीया । 'गायत्रं', 'त्रैष्टुभं', 'जागदम्', 'ऋक्समूहं' 'विश्वा' विश्वामि 'रूपाणि' उद्गात्रा 'सम्भृता' सम्भृतानि नृपा-रूपाणि कृतानि 'देवाः' अग्न्यादेयश्च 'ओकांसि' आश्रितानि स्थानानि 'चक्रिरे' कुर्वन्ति ॥ ३ ॥ [२५] (७)

१ २४ ३ १ २ ३ २४ ३ २ ३ २ ३ १ २

अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः ।

२ ३ १ ३ २ ३ १ २

सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः ॥ * १ * ॥

ऋ० अथत्सारः । ऋ० त्रिष्टुप् । दे० अग्निः । अथाग्नि-ज्योतिरिति त्रिचात्मकं समं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । एषा षष्ठा ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

पुनरुजा नि वर्त्तस्व पुनरग्न इषायुषा ।

११ ११ २
पुनर्नः पाद्यं हसः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे 'अग्ने !' 'ऊर्जा' बलेन 'इषा' अग्नेन
'आयुषा' जीवनेन च 'पुनः' अस्मान् 'निवर्त्तस्व' अस्मान्
प्रत्यागच्छ । किञ्च त्वं 'नः' अस्मान् 'अंहसः' पापात् 'पाहि'
पालय । पुनः शब्दस्यावृत्तिरादरार्था ॥ २ ॥

११ ११ २ २ २ २ २ २ २ २
भह रय्या नि वर्त्तस्वाम्ने पिन्वस्व धारया ।
२ २ २ २ २ २ २ २
विश्वप्स्त्रा विश्वतस्पारि ॥ * ३ * ॥ [८]

अथ तृतीया । हे 'अग्ने !' त्वं 'रय्या' रमणीयेन धनेन
'सर्वा' 'निवर्त्तस्व' तत् अस्मान् प्रापयेत्यर्थः । किञ्च, "विश्वतः"
सर्वतः "परि" उपरि परीति समस्यर्थानुवादकः "विश्वप्स्त्रा"
ष्ठा भक्षणे (अदा० प०), विश्वस्य उपभोक्त्या "धारया" "पि
न्वस्व" अस्मान् सिद्ध ॥ ३ ॥ [२६] (८)

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायणस्य विश्वामित्रस्य

पठः खण्डः ॥ ६ ॥

१ २ ३ २७ ३ १ २२ २ २ २ २ २
यद्विद्वाहं यथा त्वमीशीय वस्व एक इत् ।

१ २ ३ १ २
स्रोता मे गोसखा स्यात् ॥ * १ * ॥

ऋ० गोसूक्तिः अश्वसूक्तिः वा । छ० गायत्री । दे० विश्वे-
देवाः । अथ सप्तमे खण्डे—यदिन्द्राहं यथात्वमिति त्वचात्मकं
प्रथमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे “इन्द्र !” “यथा” “त्वम्” “एकः
इत्” एक एव केवलं “वस्वः” वसुनः धनस्य “ईश्वरे” ईश्वरो
भवसि, एवमहमपि ‘यद्’ यदि ‘ईश्वरीय’ ऐश्वर्ययुक्तः स्यामिति
तदानीं “मे” मम “स्तोता” “सुसखा स्यात्” गोभिः सहितो,
भवेत् । ईश्वरस्य तुव स्तोता कुतो हेतार्गोसहितो न भवेत्
अपितु भवेदेवेत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
शिक्षेयमस्मै दिक्षेयं शचीपते मनीषिणे ।

२ ३ १ २ ३ २

यदहं गोपतिः स्याम् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । हे ‘शचीपते !’ शक्तिमन्निन्द्र ! ‘अस्मै’ ‘मनी-
षिणे’ मनस ईशित्वे स्तोत्रे ‘दिक्षेयं’ दातुमिच्छेयम्, तदन-
न्तरं ‘शिक्षेयं’ प्रार्थितं धनं दद्याच्च ‘यद्’ यदि ‘अहं’ ‘गोपतिः’
गवामधिपतिः ‘स्याम्’ भवेयम् त्वत्प्रसादादिति शेषः ॥ २ ॥

३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३ २
धेनुष्ट इन्द्र सूनुता यजमानाय सुन्वते ।

१ २ ३ १ २

गामप्लवं पिप्युषी दुहे ॥ * ३ * ॥ [६]

अथ तृतीया । हे इन्द्र ! ‘ते’ तव ‘सूनुता’ स्तुतिरूपा वाक्
‘धेनुः’ दोग्ध्री गौर्भूत्वा ‘सुन्वते’ सोमाभिषवं कुर्वते ‘यजमा-
नाय’ ‘गाम्’ ‘अप्लवं’ च उपलक्षणमेतत् गवाश्वादिकं सर्व-
मभिलषितं ‘दुहे’ दुग्धे । किं कुर्वती ? ‘पिप्युषी’ तमेव यज-
मानं प्रवर्द्धयित्री ॥ ३ ॥ [२७] (६)

अथ द्वितीया । हे 'आपः !' यूयं 'यस्व' पापस्य 'अथाय'
 विनाशाय अस्मान् 'जिन्वथ' प्रीणयथ, 'तस्मै' तादृशाय पाप-
 क्षयाय 'अरं' क्षिप्रं "वः" युस्मान् 'गमाम' गमयाम वयं
 शिरसि प्रक्षिपामेत्यर्थः यद्वा, यस्यास्य चयाय निवासाद्यं
 यूयमोषधीर्जिन्वथ तर्पयथ, तस्मै तदन्नमुद्दिश्य वयमरमणं
 पर्याप्तं यथा भवति तथा वो स्माम् गमाम गच्छाम । किञ्च,
 हे आपः !, "नः" अस्मान् 'जनयथ' च पुत्रपौत्रादिजनने प्रयो-
 जयतेत्यर्थः ॥ ३ ॥ [२८] (१०)

१ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २ १ २
 वात आ वातु भेषजं शम्भु मयोभु नो हृदे ।
 १ २ १ २
 प्र न आयुषि तारिषत् ॥ * १ * ॥

ऋ० उल्बः । ऊं० गायत्री । दे० वायुः । अथ वात अवा-
 त्विति ढचात्मकं द्वितीयं सूत्रम्, तत्र प्रथमा । 'वातः' वायुः
 'नः' अस्माकं "हृदे" हृदयाय "भेषजम्" औषधम् उदकं वा
 "आ वातु" आगमयतु । कीदृग्भूतम् ? 'शम्भु' रोगशमनस्य
 भावयिष्य, 'मयोभु' मयसः सुखस्य च भावयिष्य । अपिच "नः"
 अस्माकम् 'आयुषि' अन्नानि वा 'प्र तारिषत्' प्रवर्धयतु ॥१॥

१ १ २ १ १ २ १ २ १ २ १ २
 उत वात पितासि न उत भ्रातोत नः सखा
 १ २ १ २
 स नो जीवातवे क्वाधि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'उत' अपिच हे 'वात !' त्वं 'नः' अस्माकं
 "पिता असि" उत्पादकोऽसि यास्तयिता वा । 'उत' अपिच

१००६ उत्तरार्चिकस्य नवमप्रपाठके [२० अ० ७ अ०

‘भ्राता’ असि । “उत” अपिच ‘नः’ अस्माकं “सखा” समान-
स्थानश्च असि । ‘सः’ त्वं ‘नः’ अस्मान् ‘जीवातवे’ जीवनहेतवे
यागाय ‘क्षधि’ कुरु करोतेच्छान्दसो विकरणस्य लुक् (२, ४,
७३), ‘शुश्रूणपृकृद्वभ्यच्छन्दसि (६, ४, १०२), इति हेर्धिरा-
देशः ॥ २ ॥

२२१ २ २२ २ १ २३ २२
यददो वात ते गृहेऽमृतं निहितं गुह्यः ।

१० २ १२
तस्य नो धेहि जीवसे ॥ * ३ * ॥ [११]

अथ तृतीया । हे “वात” ! वायो ! “ते” तव “गृहे”
स्थाने “यददः” यदिदम् ‘अमृतम्’ अविनाशि ‘गुहा’ गुहायां
गह्वरे “निहितं” स्थापितं वर्त्तते । हे “विभावसो” !
विशिष्टप्रकाशधनवन् ! वायो ! ‘तस्य’ तद्धनं कर्मणि षष्ठी
(३, १, ८५) . “नः” अस्माकं “धेहि” देहि प्रयच्छेत्यर्थः
॥ ३ ॥ [२८] (११)

२ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २
अभि वाजी विश्वरूपो जनित्रुः

३ २ ३ २ ३ १ २ ३
हिरण्ययं विभ्रदत्कः सुपर्णः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २ २ ३
सूर्यस्य भानुमृतुथा वसानः ।

१ २ ३ १ २ ३ १ २
परि स्वयं मेधमृजो जजान ॥ * १ * ॥

ऋ० सुपर्णः । छ० त्रिष्टुप् । दे० सूर्यः । अथ अभि-
वाजीति वृषात्मकं चतुर्थं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । ‘सुपर्णः’

सुपतनः शोभनपतनो गरुत्मान् इव, 'वाजी' वेगवान् बल-
वानन्नवान् वा, 'विश्वरूपः' नानाविधप्रकाशः, स हि चित्र-
भानुः 'ऋष्यः' ऋजी भर्जने (भ्वा० आ०), भ्रसृजपाक्ते
(तु० उभ०), ऋजति भृज्जति पचतीति ऋष्यः अग्निः सः
स्वकीयं, "जनितं" जननस्थानम् अरणिविलम् "अत्कम्"
स्वतेजसा व्याप्तम् अतएव 'हिरण्यं' हिरण्यमिव स्थितम्
'अभि' अभिः साकल्येन 'विभ्रत्' पुष्यन् 'सूर्यस्य भानुम्'
सर्वितुः प्रकाशम् 'ऋतुथा' कालिकाले रात्रौ "वसानः" वस्र-
वदाश्चादयन् 'अग्निश्चादित्यं सायं प्रविशति तस्मादग्नि-
दूरात्तं दंष्ट्रे' इति श्रुतेः । 'मिधं परि' यच्च लक्ष्मीकृत्य स्वयं
'जजान' उदपद्यत ॥ १ ॥

१ १ २ २

१ १ १ १

अप्सु रेतः शिश्रिये विश्वरूपं

१ २ ३ २ ४ ३ १ २ ३ १ २

तेजः पृथिव्यामधि यत्सम्बभूव ।

१ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ १ २ ३

अन्तरिक्षे स्वं महिमानं मिमानः

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

कनिक्रान्ति वृष्णो अप्सवस्य रेतः ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'रेतः' सारभूतं 'विश्वरूपं' नानारूपं
'यत्' अन्नात्मकं 'तेजः' 'अप्सु' 'शिश्रिये' आश्रयते 'स नि-
लीयते सोमः प्राविशन्' इति श्रुतेः । यच्च 'पृथिव्यामधि'
भूमौ 'सम्बभूव' तिष्ठति 'अग्निः पृथिवीस्थानः (नि६० दे०
१, १४)' इति हि निरुक्तम् । सः 'अन्तरिक्षे' आकाशे 'स्वं'
महिमानं किरणजालं 'मिमानः' व्यापारयन् 'वृष्णः' अश्वत्थ

रेतः' सोमाहुतिं प्रति 'सोमी वैवृष्णो अश्वस्य रेतः'; इति
श्रुतेः । 'कानिक्रान्ति' याचमान इव पुनःपुनः क्रन्दते शब्दं
करोति, यद्वा आह्वयन्निव शृणुं शब्दायते ॥ २ ॥

१२ १२१ १२११ १२

अयं सहस्रा परि युक्ता वसानः

१२ १२ ११ १

सूर्यस्य भानुं यज्ञो दधार ।

१ १ २११ २ ११२

सहस्रदाः शतदा भूरिदावा

१२ ११ १२ १ ११

धर्ता दिवो भुवनस्य विश्पतिः ॥ * ३ * ॥ [१२]

अथ तृतीया । "दिवः" स्वर्गस्य अथ 'भुवनस्य' भूतजातस्य
लोके तस्य 'धर्ता' धारयिता, 'विश्वपतिः' विश्वं प्रजानां पाल-
यिता, "सहस्रदाः शतदाः भूरिदा वा" यो यावत् प्रार्थयते
सहस्रं शतं भूरि अपरिमितं वा तस्मै तस्मै तावद्वाता 'यज्ञः'
यजति यः 'अयम्' अग्निः 'युक्ता' युक्तानि स्वात्मना सम्बद्धानि
"सहस्रा" सहस्राणि स्वकीयकिरणजालानि 'परिवसानः'
परितः आच्छादयन् "सूर्यस्य भानुं" रात्रौ सूर्यस्यापि प्रकाशं
"दधार" क्षयमेव धारयति ॥ ३ ॥ [३०] (१२)

१२ १२७ १ १ १२

नाके सुपर्णमुणं यत्पतन्तं

११ १२ ११ १

इदा वेनन्तो अभ्यचक्षत त्वा ।

१२ १ १२ १२

हिरण्यपर्शं वरुणस्य द्रुतं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

यमस्य योनीं शकुनं भुरण्यम् ॥ * १ * ॥

ऋ० वेनः । क० अनुष्टुप् । दे० वेनः सूर्यः वा । नाकेषु-
पर्णमिति दृचात्मकं पञ्चमं सूक्तम्, तत्र प्रथमा । हे वेन ! 'त्वा'
त्वां "हृदः" हृदयेन मनसा 'वेनन्तः' कामयमानाः स्तोतारः
'नाके' अन्तरिक्षे 'यत्' यदा 'अभ्यचक्षत' अभि पश्यन्ति ।
तदानीं त्वसंपाणञ्छसीति शेषः । कतम्भूतम् ? 'सुपर्ण'
शोभनपतनं, 'पतन्तम्' अन्तरिक्षे गच्छन्तं, 'हिरण्यपत्तं' हिर-
ण्ययाभ्यां पक्षाभ्यामुपेतं, 'वरुणस्य' जलाभिमानिनो देवस्य
'दूतं' चरम् 'यमस्य' नियामकस्य वैद्युताग्नेः "योनीं" स्थानं
ऽन्तरिक्षे "शकुनं" पक्षिरूपेण वर्त्तमानं 'भुरण्यं' भर्त्तारं यदा
दृष्टिप्रदानादिना सर्वस्य जगतः पोषकम् । 'भुरण्यधारणपोष-
णयोः' कण्डादिः, अस्मादीणादिक उप्रत्ययः ॥ १ ॥

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

ऊर्ध्वो गन्धर्वो अधि नाके अस्थात्-

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

प्रत्यङ्क्षित्रा विभ्रदस्यायुधानि ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

वसानो अत्कं सुरभिं दृशे कं

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००

स्वार्णं नाम जनत प्रियाणि ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीया । 'ऊर्ध्वः' उपरि देशे वर्त्तमानः 'गन्धर्वः'
गवासुदकानां धर्ता 'गवि गं धृञो वः', इति गोशब्दोपपदात्
धृञ् धारणे (भा० ष०), इत्यच्चात् वप्रत्ययः उपपदस्य गन्धर्वस्य
ईदृशो वेनः 'प्रत्यङ्' पश्चान् प्रत्यङ्क्षेत्रमित्युच्यते इत् 'नाके अधि'

अन्तरिक्षे 'अस्थात्' तिष्ठति । किंकुर्वन् ? 'अस्य' आत्मनः स्वभू-
 तानि 'चित्रा' चित्राणि चायनीयानि आश्चर्यभूतानि वा
 'आयुधानि' 'विभ्रत्' धारयन् विभर्त्तः शतरि 'भृजामित्' (७, ४,
 ७६), इत्यभ्यासस्येत्वम्, 'नाभ्यस्ताच्छतुः' (७, १, ७८), इति नुम्-
 प्रतिषेधः, । "अभ्यस्तानामादिः (६, १, १८८)", इत्यादि ऋदात्तः
 तथा 'सुरभिं' शोभनम् 'अत्कर', आत्मीयं व्याप्तं रूपं 'वसानः'
 सर्वत्राच्छादयन् । किमर्थम् ? 'दृशे' दर्शनार्थम् 'दृशे' विख्यं च
 (३, ४, ११), इति केप्रत्ययान्तो निपात्यते । 'कम्', इति पूरकम् ।
 'त्र दृष्टान्तः, 'स्वर्णः' शोभनारण आदित्यः स यथा आत्मीयं
 रूपं दर्शनाय सर्वत्राच्छादयति तद्वत् । तदनन्तरं 'नाम'
 नामानि नमनशीलान्युदकानि 'प्रियाणि' सतिपामंशुकूलानि
 'जनत' जनयति वृष्टिमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ २ ॥

३१ २ ३ २ ३ १ २ २ ३
 द्रप्सः समुद्रमभि यज्जिगाति

२ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 पश्यन् गृध्रस्य चक्षसा विधर्मन् ।

३ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ २
 भानुः शुक्रेण शोचिषा चकान-

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 स्तृतीये चक्रे रजसि प्रियाणि ॥ * ३ * ॥ [१३]

इति नवमप्रपाठकस्य द्वितीयार्धम् ।

अथ तृतीया । 'विधर्मन्' विधर्मणि विधारकेऽन्तरिक्षे स्थितः
 'द्रप्सः' द्रवणशीलः यद्वा, द्रप्सा उदकविन्दवः तद्वा, अर्ध

आदित्वादच् (५, २, १२७) 'गृध्रस्य' रसानभिकाङ्कतः सूर्यस्य
 'चक्षसा' तेजसा 'पश्वन्' प्रकाशमानो वेनः 'यद्' यदा
 'समुद्र' सैमुन्दनशीलं मेघम् 'अभि जिगाति' अभिगच्छति
 तदानीं 'भानुः' सूर्यः शुक्लेन शुक्लेण 'शोचिषा' तेजसा 'तृतीये'
 'रजसि' लोके 'चकानः' दीप्यमानः "प्रियाणि" सर्वेषामभी-
 ष्टानि उदकानि 'न्वक्रे' करोति ॥ ३ ॥ [३१] (१३)

• इति सामवेदार्धप्रकाशे उत्तरागन्यस्य विंशोऽध्यायः

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

इति नवमस्य द्वितीयोऽर्धप्रपाठकः ।

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकसांग्रहप्रवर्तक श्रीवीरभक्तभूपालसायन्य-
 धरम्बरेश्वर उपाध्यायचार्येण विरचिते माधवीये सामवेदार्धप्रकाशे

उत्तरागन्ये विंशोऽध्यायः

समाप्तः ॥ २० ॥

अथैकविंशोऽध्याय आरभ्यते ।

नवमप्रपाठकस्य तृतीयार्धम् ।

१ २२ ३२८ ७ १

आशुः शिशानो वृषभो न भीमो

२ ७ १ २२ ३ २

घनाघवः क्षोभणश्चर्षणीनाम् ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २

संक्रन्दनोऽनिमिष एकवीरः

३ १ २२ ३ १ २२

शतं सेना अजयत्साकमिन्द्रः ॥ * १ * ॥

ऋ० प्रजापतिः । क० त्रिष्टुप् । दे० इन्द्रः । तत्र, आशुः
 शिशान इत्यारभ्य नवसूक्तात्मक एक एव खण्डः । तत्र प्रथमे
 सूक्ते प्रथमा । अत्रैन्द्रोऽप्रतिरथ ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, इन्द्रो,
 देवता साग्निचित्त्वे क्रतौ अग्नौ प्रणीयमानेऽयमध्यायो ब्रह्मणा
 जाप्यम् । अयमिन्द्रः 'आशुः' शीघ्रकारो व्यापको वा
 'शिशानः' निशितः शत्रूणां, भयजनक इत्यर्थः । क इव ?
 "वृषभो न भौमः" विभेत्यस्मादिति भौमः, तादृशो
 वृषभ इव स यथा तीक्ष्णाभ्यां शृङ्गाभ्यां भौमो भवति
 बहत् अथवा शिशानस्तीक्ष्णमतिः व्यत्ययेनात्मनेपदम् 'घना-
 धनः' घातकः शत्रूणां हन्ता पचाद्यचि हन्तेर्घत्वञ्चेति द्विर्घ-
 वम् अभ्यासस्याडागमः घत्वञ्च धात्वभ्यासयोः 'ऋषिणीनां'
 अर्षणयो मनुष्याः मनुष्याणां हेष्वाणां 'क्षोभणः' क्षोभयिता,
 'ऋन्दनः' सम्यक् क्रन्दयिता प्राणिनाम् आकर्षणेन प्रहारेण
 वा, 'अनिमिषः' चक्षुर्निमेषरहितः सर्वदा स्वयन्नगमनयुद्धादि-
 कार्येष्वनलस इत्यर्थः, 'एक वीरः' वीरयत्यमिञ्चान् इति वीरः,
 एकश्चासौ वीरश्च, अथवा, एकएव विक्रान्तः असहाय्येन कार्य-
 क्षम इत्यर्थः । ईदृशोऽयमिन्द्रः 'शतं सेनाः' 'माकं' सह एको-
 योगेनैव "अजयत्" जयति ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 संक्रन्दनेनानिमिषेण जिष्णुना

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
 युत्कारेण दुश्चावनेन धृष्णुना ।

१ २ २ ३ १ २ ३ १ २
 तदिन्द्रेण जयत तत्सहध्वं युधो

३ १ २ ३ १ २
 नर द्रुषुहस्तेन वृष्णा ॥ * २ * ॥

अथ प्रथमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः, चिष्टुप्, इन्द्रः ।
 अस्तु नामेन्द्र उक्तविधः, तथाप्यस्माकं किमिति चेत् तत्राह
 'संक्रन्दनेत्' 'अनिषिषेण' चोक्तलक्षणान्, 'जिष्णुना' जय-
 शौलेन, 'युत्कारिण' योधनं युत् युद्धकारिणा कर्मस्थानं (२.
 २. १), "दृष्टप्रवनेन" अन्यैरपिचाल्येन च्युड् प्रङ् गतौ (भा०
 आ०); "कन्दसि गत्यर्थेभ्यः" (३, ३, १२६) इति युच्,
 "जिष्णुना" धर्षकण । ईदृशेन 'इन्द्रेण' 'तत्' युद्धं "जयत"
 'तत्' शत्रुबलं "महध्वम्" अभिभवत । हे 'युधः' ! योद्धारः !
 हे 'नरः' ! नेतारः ! सामान्यप्रदानं विभाषितं विशेषवचने
 बहुवचनम्. (८, १, ७४) इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वनिषेधा
 दुत्तरं गिहन्थी । पुनः कोदृशेनन्द्रेण ? 'इषुहस्तेन' 'वृष्णा
 वर्षकत्वाच्च ॥ ३ ॥

स इगुपहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी .

सपृषथा स युध इन्द्रो गणेन ।

सपृषथजिष्णुना वाहुशब्धुः .

ग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता ॥ * ३ * ॥ [१]

अथ प्रथमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथः, चिष्टुप्, इन्द्रः ।
 पूर्वमन्त्रे इन्द्रेण 'जयते' लक्षणम् अनेन्द्रस्य जयसाधनसामर्थ्यं
 प्रतिपादयति । "सः" इन्द्रः "इगुपहस्तैः" भटैः मरुदादिभिः
 'वशी' वश्यैस्तद्दानं, तथा 'निषङ्गिभिः' युक्तः निषङ्गः 'खड्गः'.
 तद्वद्भिः वशी, स चेन्द्रो 'युधः' युध्यमानः सन् इगुपधलक्षणः

कः (३, १, १३५), अथवा 'युधः' युद्धहेतोः 'गणेश' शत्रुसङ्घेन सह संघटा एकौभवनशीलः । यत एवंविधः भूतः 'संघट-जित्' ये परस्परैकमत्येन युद्धाय संघटा भवन्ति, तृणां जेता तथा 'सोमपाः' सोमस्य पाता, 'बाहुशर्षी' शर्षी बलं बाह्वोः बलं, तद्वान् मत्वर्थीय इति: (५, २, ११५) । यद्वा, स्युषु प्रहसनं (भ्वा० आ०), बाहुभ्यां शर्षयत्यभिभवतीति 'बाहुशर्षी' "सुप्यजाती णिनिस्ताच्छित्त्वे (३, २, ७८)" इति णिनिः, "उग्रधन्वा" उद्यतधन्वा, "प्रतिहिताभिः" शत्रुषु प्रेरिताभि-
रिषुभिः "अस्ता" मारयिता, यत्रेषून् सुचति तत्र वृथा न भवतीत्यर्थः । ईदृशेनेन्द्रेण जयतेति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ [१]

१ २ ३ १ २ ३ १ २
बृहस्पते परि दीया रथेन

३ १ २ २ ३ १ २
रक्षोहामिवात् अपबाधमानः ।

३ १ २ २ ३ १ २ ३ १ २
प्रभञ्जत्सेना प्रमृणो युधा जय-

३ १ २ ३ १ २ २
न्नस्माकमेध्वविता रथानाम् ॥ * १ * ॥

अथ द्वितीये सूक्ते प्रथमा । अपतिरथः, त्रिष्टुप्, बृहस्पतिः । हे "बृहस्पते" ! बृहतां पते ! पालयितः ! देव ! 'रथेन' "परि-दीय" परिगच्छ दीयतिर्गतिकर्मा (निघ० २, १४, ६८) । आगत्य च "रक्षोहाः" रक्षसां हन्ता 'अमिंचान्' शत्रून् 'अप-बाधमानः' सर्वतो नाशयन् तथा 'सेनाः' शत्रुसम्बन्धिनीः "प्रभञ्जन्, प्रकर्षेण नाशयन् "प्रमृण" प्रकर्षेण हिंसन् मृण हिंसायाम् (तु० प०), इगुपधञ्जन् कः (३, १, १३४) । केन

इंसन् युधा युधेन 'सावेकाच (६, १, १६८)' इति विभक्ते-
बदात्तत्वम् 'जयन्' एवं सर्वत्र जयं प्रतिपद्यमानः । ईदृशस्त्वम्
अस्माकं पुराणानाम् "अविता" रक्षिता "एधि" भव ॥ १ ॥

२ १ २ २ २ २
बलविज्ञायः स्थविरः प्रवीरः

१ २ ३ १ २ २
सहस्रान् वाजी सहमान उयः ।

३ १ २ २ १ २ १ २
अभिवीरो, अभिसत्वा सहोजा

२ २ ३ २ ३ २ २ २
जैत्रस्मिन्द्र रथमा तिष्ठ गोवित् ॥ * २ * ॥

अथ द्वितीये सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः, विष्टुप, इति ।
सर्वस्य भूतस्य बलं विजानातीति 'बलविज्ञायः' यद्वा, मन्त्राय-
मिति सर्वैर्बलत्वेन विज्ञायत इति बलविज्ञायः सर्वस्य बलभूत
इत्यर्थः, "स्थावरः" महान् 'प्रवीरः' प्रकर्षण वीरः, "सह-
स्त्रान्" पराभिभवसामर्थ्यवान्, 'वाजी' वेजनवान् अश्ववान् वा
"सहमानः" शत्रूणामभिभविता, "उयः" उद्गुणबलः, 'अभि-
वीरः' अभिगता वीरा वीर्यवन्तोऽनुचरा यस्य स तथोक्तः,
"अभिसत्वा" अभिगतसत्वा, 'सहोजाः' सहसो बलाज्जातः ।
एवं महानुभावस्त्वं हे इन्द्र ! 'जैत्र' जयशीलं 'रथम्' 'आ-
तिष्ठ' अस्मत्सन्हायार्थम् आरोढुमर्हसि । त्वच्च 'गोवित्'
, उदकस्य स्तुतेर्वा लब्धा वेदिता वा ॥ २ ॥

२ १ २ २ ३ १ २ २
गोवभिदं गोविदं वक्ष्यबाहु

१०१६। उत्तरार्चिकस्य नवमप्रपाठके [२१अ०१ख०

१ २ ३ १ २ ३ २ १ २

जयन्तमज्म प्रसृणन्तमोजसा ।

३ १ २ ३ १ २ ३

इमं सजाता अनु वीरयध्व-

१ २ ३ २ ३ १ २

मिन्द्रं सखायो अनु स्रं रभध्वम् ॥ * ३ * ॥ [२]

अथ द्वितीये सूक्ते तृतीया । अप्रतिरघः; त्रिष्टुप्, इन्द्रः ।
गात्रभिदं गा उदकानि वाधन्त इति गोत्रा मेघाः यद्वा,
गोभृभिः तां वायन्त इति गोत्राः पर्वताः, तेषां भेत्तारम्
'गोविदम्' उदकस्य लब्धारं, "वज्रवाचं" वज्रहस्तं "प्रह-
रणार्थेभ्यः (२.२.३७वा०)" इति समस्याः परनिर्घातः, 'जयन्तं'
जयन्शीलम्, "अज्म" गमनशीलं गतुञ्जलम् "ओजसा"
बलेन जयन्तं यद्वा, 'अज्मः' आजिं 'जयन्तं' 'ओजसा'
बलेन 'प्रसृणन्तं' शत्रून्निभञ्जन्तम् । ईदृशं महानुभावम्
इन्द्रम् हे 'सजाताः' ! महानुपन्ना योद्धारो यूयम् 'अनुवीरयध्वम्'
एनमघतः कृत्वा "अनु" पश्चाद् 'वीरयध्वं' वीरकर्म युद्धं
कुरुध्वम् शूर वीर 'विक्रान्ती' वीरशब्दत् 'तत् करोति तदा-
चष्टे (सि० की० ति० चु०)' इति णिच् । हे 'सखायः' ! पर-
स्परं सखिभूता यूयम् 'इमम् इन्द्रम्' 'संरभमाणम्' अनुसंर-
भध्वम् ॥ ३ ॥ [२]

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

अभि गोत्राणि सहसा गाह-

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

मानोऽद्यो वीरः शतमन्युरिन्द्रः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ २

दुश्चावनः पृतनाषाडयुध्यो३-

३ ३ १ २ ३ २ ३ २

ऽस्माकं सेना अवतु प्र युत्सु ॥ * १ * ॥

अथ तृतीये सूक्ते प्रथमा अप्रतिरथः त्रिष्टुप् इन्द्रः । अयम् 'इन्द्रः' 'गोत्राणि' अभ्राणि मे जान् 'सहसा' बलेन 'अभिगाहमानः, प्रविशन्, 'अदयः' निर्दयः, वीरः, विक्रान्तः, 'शतमन्युः' बहुयज्ञः बहुक्रोधो वा, 'दुश्चावनः' अन्यैरचाल्यः, 'पृतनाषाट्' शत्रुसेनानामभिभविता 'छन्दसि सहः (३, २, ६३)' इति शिवे, सहेः साडः सः (८, ३, ५६)' इति मूर्द्धन्यादेशः, "अयुध्य" सम्प्रहर्तुमशक्तुः युध सम्प्रहारे, छान्दसः क्यप् (३, १, ८५) । इन्द्रगिन्द्रः अस्माकं सेना "युत्सु" संग्रामेषु 'प्रावतु' प्रकीर्णं रक्तु ॥ १ ॥

१ २ ३ २ ३ ३ २ ३

इन्द्र आसां नेता बृहस्पति-

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ १ २

दक्षिणा यज्ञः पुर एतु सोमः ।

३ १ २ ३ १ २ ३

देवसेनानामभिभञ्जतीनां जयं-

३ १ २ ३ १ २

नौनां मरुतो यत्त्वग्रम् ॥ * २ * ॥

अथ तृतीये सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथः, त्रिष्टुप्, इन्द्रः । "आसाम्" अस्मत्सहायार्थमागतानां देवसेनानाम् अयम् 'इन्द्रः' 'नेता' नायकः अस्तु । तथा तस्यै 'बृहस्पतिः' 'पुरः एतु' एवं 'दक्षिणा यज्ञः सोमः' च पुर एत्विति प्रत्येकं

सम्बन्धः । तथा 'देवसेनानाम्' अभिभञ्जतीनाम्' अस्मद-
मित्राणामभिमुख्येन मर्दयन्तीनां 'भञ्जतीनां' "आच्छन्दसि'
(६, १, १७८)" इति नाम उदात्तत्वम् 'जयन्तीनाम्' इत्यत्र
बहुल वचनात् भवति । तासाम् 'अथम्' "मरुतः" "यन्तु"
गच्छन्तु ॥ २ ॥

१ २ ३ २ ३ १ २ ६ १ २

इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राक्ष

३ १ २ ३ २ ५ १ २ ३ २

आदित्यानां मरुतां शर्द्ध उग्रम् ।

३ १ २ ३ २ ३ १ २

महामनसां भुवनच्यवानां घोषो

३ २ ३ १ २ ३ १ २

देवानां जयतामुदस्थात् ॥ * ३ * ॥ [३]

अथ तृतीये सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथस्त्रिष्टुबिन्द्रः । "वृष्णः"
वर्षकस्य 'इन्द्रस्य' 'राक्षः वरुणस्य', 'आदित्यानां' 'मरुतां'
च 'उग्रम्' उद्गर्णं "शर्द्धः" बलम् अस्माकं भवत्विति शेषः ।
किञ्च 'महामनसाम्' उदारमनसां 'भुवनच्यवानां' भुवनानां
आवयितृणां 'देवानां' 'घोषः' जयशब्दः 'उदस्थात्' उत्ति-
ष्ठति अनृद्धं कर्मत्वादात्मनेपदाभावः (१, ३, २४) ॥ ३ ॥ [३]

१ २ ३ १ २ ३ १

उद्धर्षय मघवन्नायुधान्युत्स

२ २ ३ २ ३ १ २

त्वनां मामकानां मनांसि ।

१ २ ३ २ ३ २ २ ३

उद्धृत्वहन् वाजिनां वाजिनान्यु-

२ ३ १ २ .

जयतां यन्तु घोषाः ॥ * १ * ॥

सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथस्त्रिष्टुबिन्द्रः । हे 'मघ-
अस्मदीयानि 'आयुधानि' 'उद्धर्षय' उत्कृष्टः
पूद्यक्तानि भवन्तीत्यर्थः । 'मामकानाम्' अस्मदी-
नां प्राणिनां सैनिकानां 'मनांसि' च उद्धर्षय ।
"इन्द्र ! "वाजिनाम्" अश्वानां 'वाजिनानि'
या तु' । तथा 'जयतां रथानां' "घोषाः" 'उत्'

स्म

२ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३

अस्मिन्मिन्द्रः समृतेषु ध्वजेष्व-

३ १ २ २ ३ १ २

स्माकं या इषवस्ता जयन्तु ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १

अस्माकं वीरा उत्तरे भवन्वस्मात्

२ ३ १ २

उ देवा अवता ह्वेषु ॥ * २ * ॥

अथ चतुर्थे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथस्त्रिष्टुबिन्द्रः ।
'अस्माकं' सम्बन्धिवेव 'समृतेषु' परसेनां सम्प्राप्तेषु "ध्वजेषु"
ध्वजवत्सु सैनिकेषु 'इन्द्रः' अविता भवतु । तथा 'अस्माकं'
"या इषवः" भन्ति 'ताः' एव "जयन्तु" शत्रून् । तथा
'अस्माकं' 'वीराः' भटाः 'उत्तरे' उपरि 'भवन्तु' । हे 'देवाः' !
'अस्मान् उ' अस्मानिव 'अवत' रक्षतां 'ह्वेषु' संग्रामेषु ॥ २ ॥

३ १ २ ३ १ २

असौ या सेना मरुतः परेषा-

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
मभ्येति न ओजसा स्पृष्टमाना

१ २ ३ २ ३ १ २ ३ २ ३
तां गूहत तमसापव्रतेन यथै-

१ २ ३ २ ३ २ ३ २
तेषामन्यो अन्यं न जानात् ॥ * ३

अथ चतुर्थे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथास्त्रिष्टुप् मन्
टा सेना' हे "मरुतः" ! परेषां शत्रूणाम् 'अभ्येष्ट'
मुखा एति 'नः' अस्मान् प्रति 'ओजसा' ब्रलेन "॥
'तां' सेनां 'गूहत' व्याप्तुत 'तमसा' 'अपव्रतेन'
कर्त्तव्यं (निघ० २, १, ७) अपगतकर्मणा येन तमसा
नन्ति कर्माणि तदपव्रतं तमः, तेनापव्रतेन त
गूह "यथा एतेषां" योद्धा "अन्यो अन्यं न जानात्"
न जानातीत्यर्थः ॥ ३ ॥ [४]

३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अमीषां चित्तं प्रतिलोभयन्ती

३ १ २ ३ १ २
गृहाणाङ्गान्यघे परेहि ।

३ २ ३ ३ १ २ ३ १ २ २
अभि प्रेहि निर्दह हृत्सु शोकै-

३ २ ३ २ ३ १ २
रभ्येनामिवास्तमसा सचन्ताम् ॥ * १ * ॥

अथ पञ्चमे सूक्ते षष्ठमा । अप्रतिरथः त्रिष्टुप्वायुः । हे 'अघे' !
पापाभिमानि ! देवते ! 'परेहि' परागच्छ 'अमीषां' योद्धृणां
शत्रूणां 'चित्तं' 'प्रतिलोभयन्ती' विमोहयन्ती सती 'अङ्गानि'

६०] • तृतीयार्धम् ।

१०२१

श्रादिकान् 'गृहाण' स्वीकुरु । 'अभिप्रेहि,'
समीपं गत्वाच 'हृत्सु' हृदयेषु 'शोकैः'
(भस्मीकुरु । ते 'अमित्राः' अस्मच्छिवः
'सचन्तां' सक्च्छन्ताम् ॥ १ ॥

२ ३ २ ३ १ २
जयता नर इन्द्रो वः शर्म यच्छतु ।

२ ३ १ २
उग्रा वः सन्तु बाहवो-

३ १ २ २
नाधृष्या यथासथ ॥ * २ * ॥

० अनुष्टुप् । अथ पञ्चमसूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ
विन्द्रो भ्रमरुतो वा । हे 'नरः' ! नैतारः ! संग्राम
शरीरं योद्धारः ! 'प्रेत' प्रकर्षणं गच्छत । गत्वा च 'उत्त'
प्रतिभटान् तिडः परत्वात् 'तिड तिडः (८, १, २८) इति
ताभावः 'व' युष्माकम् 'इन्द्रः' 'शर्म' सुखं 'यच्छतु'
' बाहवः "उग्राः" उद्गूर्णबलाः 'सन्तु' भवन्तु । 'अना-
' अन्यैः अनभिभाव्याः 'यथा' यथम् 'अस' भविष्यथ
उग्राः सन्तु वो बाहवः ॥ २ ॥

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २
अवसृष्टा परा पत शरव्ये ब्रह्मसंश्रिते ।

२ ३ २ ३ १ २ ३
गच्छामित्रान् प्र पद्यस्त

२ ८ ३ २ ३ १ २
मामीषां कं च नोच्छिषः ॥ * ३ * ॥ [५]

६० अनुष्टुप् । अथ पञ्चमसूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ
ऋषिः पायुर्वा भारद्वाजः अनुष्टुप् छन्दः इषुर्देवता । 'ब्रह्म-

मंशिते' मन्त्रेण तीक्ष्णीकृते, हे 'शरः
 इषो! त्वम् "अवसृष्टा" क्षिप्ता "परा
 इतो देशात् गत्वा च "अमितान्" हिंस
 प्राप्नुहि च । "अमीषाम्" अमित्राणां मध्ये
 'दपि 'मा उच्छिषः' अवशिष्टं मा कुरु ॥ ३ ॥ [५

३ १ २ ३ १ २ २ ३

कङ्काः सुपर्णा अनु यन्त्वेनान्

१ २ ३ १ २ ३ १ २ ३ १ २

गृध्राणामन्नमसावस्तु सेना ।

१ २ ३ २ २ ३ २ ३

मैषां मोच्यघहारश्च नेन्द्र

१ २ ३ १ २ ३ १ २

वयांस्थेनाननुसंयन्तु सर्वान् ॥ * १ *

ऋ० प्रजापतिः । इ० त्रिष्टुप् अनुष्टुप् वा, पंक्ति ।
 इन्द्रः । अथ षष्ठे सूक्ते प्रथमा । अप्रतिरथ ऋषिः ।
 भारद्वाजः, त्रिष्टुप्कृन्दः, इन्द्रो देवता । 'कङ्काः'
 पक्षिणः क्रव्यादाः "सुपर्णाः" शोभनपतनाः "अनु य
 'णतान्' शत्रून् । 'गृध्राणाम् अन्नं' पक्षिणां भक्ष्यभूता 'अ
 सेना 'अस्तु' । 'मा एषां मोचि' एतेषां मा कश्चित् मुच्यताम् ।
 "अघहारश्च नेन्द्र" हे इन्द्र ! योऽपि न नितरां पापीयान्
 अतिप्रत्यवायः सोऽपि न मुच्यतां मृत्योः । "वयांस्थेनान्"
 वयांमि पक्षिरूपाणि क्रव्यादादीनि 'अनु संयन्तु सर्वान्'
 अनु वधात् यन्तु सर्वान् शत्रून् ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १ २ ३ २ ३ २

अमितसेनां मघवन्नस्मां कृत्रुयतीमभि ।

८प्र०३अर्ष०८सू०२ऋ०] तृतीयाहम् । १०२७

मन्त्रः 'मम अन्तरम्' शराणां निवारकं 'वर्म' विद्यते
'शर्मवर्म' सन्नहनभूतः 'मम अन्तरम्' अस्तु ॥ ३ ॥ [८]

३ १ २ ३ १ २ ३ १
मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः

२ ३ २ ३ १ २ ३ १
परावत आ जगन्था परस्याः ।

३ १ २ ३ १ २ ३ १
सृक् सशाय पविमिन्द्र तिग्मं

३ १ २ ३ १ २ ३ १

• वि शत्रूं ताडि वि मृधो नुदस्व ॥ *१* ॥

अर्षेणवमे सूक्ते प्रथमा। अप्रतिरथ ऋषिः, ऐन्द्रोवा जः,
त्रिष्टुप्कन्दः, इन्द्रो देवता। "कुचरः" कुक्षितर्क्षणः
'गिरिष्ठाः' पर्वतनिवासो 'मृगः न' सिंह इव। हे इन्द्र!
त्वं "भीमः" भयङ्करः असि। स त्वं परस्याः' परावतः अति-
शयेन दूरात् द्युलोकात् 'आ जगन्था' आगच्छ गमेष्णान्दसि
लिटि (३, २, १०५) क्रादिनियमप्राप्तस्येष्टः (७, २, १३)
"उपदेशेऽल्वतः (७, २, ६२)" इति प्रतिषेधः। आगत्य च
'सृक्' सरणशीलं 'तिग्मं' तीक्ष्णं 'पवि' वज्रं 'सशाय'
सम्यक् तीक्ष्णोक्त्य 'शत्रून्' अस्मदीयान् वैरिणः हे इन्द्र!
'ते' तव वज्रेण 'वि ताडि' विशेषेण ताडय विनाशय इत्यर्थः
तुङ् आघाते (सु० प०) अस्मांश्चान्तालोटि रूपमेतत्।
तथा "मृधः" संग्रामोद्युक्तान् युयुक्तीन् अन्यानपि "वि नुदस्व"
विशेषेण प्रेरय तिरस्कुरु ॥ १ ॥

३ १ २ ३ १
भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा

३ १ २ ३ १ २
भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।

३ १ २२ ३ १ २ ३ २ ३ क
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ँसस्तनूभि-

३ १ २ ३ १ २
व्यशेमहि देवहितं दायुः ॥ * २ * ॥

अथ नवमे सूक्ते द्वितीया । अप्रतिरथ ऋषिः राहुगणो
गीतसो वा, त्रिष्टुप् छन्दः, विश्वेदेवा देवताः । हे देवाः !
दीनादिगुणयुक्ताः सर्वे देवाः ! 'कर्णेभिः' अस्मदीयैः श्रोत्रैः
'वाद्', भजनीयं कल्याणं वचनं शृणुयाम युष्मत्प्रसादात्
अ वुं समर्थाः स्याम, अस्माकं वाधिर्यै कदाचिदपि माभूत् ।
हे 'यजत्राः' यागेषु चरुपुरोडाशादिभिः यष्टव्याः देवाः ।
'अ भिः' अक्षिभिः आत्मीयैश्चक्षुभिः 'भद्रं' 'शोभनं' 'पश्येम'
दृष्टुं समर्थाः स्याम, अस्माकं दृष्टिप्रतिघातोऽपि माभूत् ।
'स्थिरैः' दृढैः 'अङ्गैः' हस्तपादादिभिः अवयवैः 'तनूभिः'
शरीरैश्च युक्ता वयं "तुष्टुवाग्ँसः" युष्मांस्तुदन्तः "यदायुः" षोड-
शाधिकशतप्रमाणं विंशत्यधिकशतप्रमाणं वा "देवहितं"
देवेन प्रजापतिना स्थापितं तत् व्यशेमहि" प्राप्नुयाम कर्णेभिः
बहुलं छन्दमि (७, १, १०) इति भिस ऐस भावः । अक्षभिः
'छन्दस्यपि' दृश्यते (७, १, ७६) इत्यनङ् सचोदात्तः । यजत्रा
"अमि नक्षि (उ० ३, १०५)" इत्यादिना यजरत्नं प्रत्ययः ।
तुष्टुवाग्ँसः टुञ् स्तुतौ (अदा० प०), लिटः कसुः (३, २, १०७)
'शर्पूर्वाः खयः (७, ४, ६१) इति तकारः शिष्यते । अशेमहि
अशुभ्यामी (स्वा० आ०) "लिङ्वाशिष्यङ् (३, १, ८६) यदितु
तत्र परिगणनमन्यव्यावृत्त्यर्थं तदाङ्गि लिङि व्यत्ययेन श

६प्र०३अ०६सू०३३८०] तृतीयाहम् । १०२६

(३, १, ८५) । देवहितं "तृतीया कर्मणि (६, २, ४८)" इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ २ ॥

३ २ ३ १ २ ३
स्वस्ति न इन्द्रो वृ वाः

३ १ २ ३ २ ३
स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

३ १ ३ २ ३ १ २
स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः

३ २ ३ २ ३ १ २
स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

३ २ ३ २ ३ १ २
ओ३म् । स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥ *३* ॥ [६]

इति नवमप्रपाठकस्य तृतीयाहम् ।

अथ नवमे सूक्ते तृतीया । अप्रतिरथ ऋषिः राहुगणो गौतमो वा, स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः, विश्वे देवा देवताः । 'वृह-
अवाः' 'वृह' प्रभूतं 'अवः' अवणं स्तोत्रं हविर्लक्षणमन्नं वा
यस्य तादृशः 'इन्द्रः' 'नः' अस्माकं स्वस्तीत्यविनाशनाम
'स्वस्ति' अविनाशं 'दधातु' विदधातु । 'विश्ववेदाः' विश्वानि
वेत्तीति विश्ववेदाः यद्वा, विश्वानि सर्ववेदांसि ज्ञानानि धनानि
वा यस्य, तादृशः 'पूषा' पोषको ऋषिः 'नः' अस्माकं 'स्वस्ति'
विदधातु । 'अरिष्टनेमिः' त्रेमिरित्यायुधनाम (निघ० २, २०,
२), अरिष्टो अहिंसितो नेमिर्यस्य । यद्वा, रथचक्रस्य धारा
नेमिः, यत् सम्बन्धिर्न रथनेमिर्न हिंस्यते सोऽरिष्टनेमिः एव-
भूतः 'तार्क्ष्यः' तक्षस्य पुत्रः गरुत्मान् 'नः' अस्माकं 'स्वस्ति'

अविनाशं विदधातु । तथा 'बृहस्पतिः' बृहतां देवानां पतिः
 पालयिता, 'नः' अस्माकं 'स्वस्ति' 'अविनाशं' विदधातु बृह-
 त्रवाः, बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् (८, २, १) । विश्ववेदाः,
 विदधाने (अदा० प०), विद् भे (तु० उ०), आभ्यामसुन्-
 प्रसन्धान्तो वेदस्यब्दः, 'बहुवः' ॥ विश्वं सञ्ज्ञायाम् (६, २,
 १०६), इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तार्क्ष्यः, तृच्यस्यापत्यं
 "गर्गादिभ्यो यञ् (४, १, १०५), जिच्वादाद्युदात्तत्वम् (६, १,
 १८७) । अरिष्टनेमिः, न रिष्टा अरिष्टा, अव्ययपूर्वपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् (८, २, २), अरिष्टा नेमिर्यस्य स तथोक्तः । बृहस्पतिः,
 "तद् बृहतीः करपत्योः (६, १, १५७ वा०), इति सुट्तलोपी
 'मि वनस्पत्यादिषु (६, २, १४०) इति पूर्वोत्तरपदोर्युगपत्
 प्रक्षेपितस्वरत्वम् ॥ ३ ॥ [८]

इति सामवेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्यस्य विंशोऽध्यायस्य

प्रथमः खण्डः ॥५॥

इति श्रीमद्वाजापिराजपरमेश्वरवेदिकमार्गप्रवृत्तकश्रीवीरशुक्लमुपाख्य

साखाज्यपुरस्वरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये साम-

वेदार्थप्रकाशे उत्तरायन्ये एकीविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

॥ ** उत्तराञ्चिकं समाप्तम् ** ॥

समाप्तचेयं संहिता ।

